

GANDHI MEMORIAL EDITION

EIGHTEEN PRINCIPAL UPANIṢADS

VOL. I

(*Upaniṣadic Text with Parallels from extant Vedic Literature,
Exegetical and Grammatical Notes*)

EDITED BY

Āchārya V. P. LIMAYE, B. A. (Tilak)
Hon. Director, Bhāratīya Dharma
Tattvajñāna Samskr̥ti Maṇḍala,
Poona

R. D. VADEKAR, M.A.
Professor of Sanskrit and Allied
Languages, Fergusson College,
Poona

Proto-Bulgarian picture in relief (7-8th century).
Courtesy: Ge'za Fe'her, Les monuments de la culture proto-bulgare.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

मुं 3.1.1; श्वे 4.6 (= ऋ 1.164.20)

VAIDIKĀ SĀMŚODHANA MĀNDĀLA, POONA.

1958

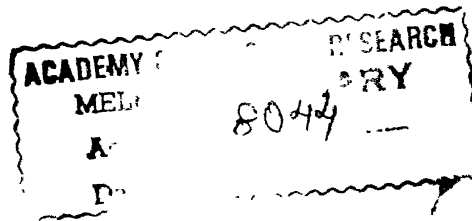
THE ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH,
MELKOTE-571431.
(KARNATAKA STATE)

The Gandhi Memorial Edition of the Eighteen Principal Upanisads has been planned in two volumes, of which this is the first volume; the second volume, to be published soon will contain English Translation of these Upanisads with explanatory notes and an etymological Dictionary of Upanisadic Sanskrit.

100 8044

First Edition : Copies 2000

**REVISED PRICE
RS. 125/-CLOTH BOUND**

Price : Rupees Twenty

Published by Shri N. S. Sontakke, Secretary, Vaidika Samśodhana Maṇḍala, Poona 2.
Printed by Shri K. G. Sharangapani, at the Aryabhushan Press, 915/1 Shivaji Nagar, Poona 4.

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-
वैदिक-संशोधन-मण्डलेन प्रकाशिताः

अष्टादश-उपनिषद्ः

गांधी-स्मारकभूतं संस्करणम्

प्रथमः खण्डः

[वैदिकवाङ्मयान्तर्गतसमानस्थलनिर्देशैः अर्थव्याकरणावबोधकटिप्पणीभिश्च
सनाथीकृतम् उपनिषद्मूलम्]

आचार्य वि. प्र. लिमये,

संचालकः-भारतीय-धर्म-तत्त्वज्ञान-संस्कृति-मण्डलम्,
पुण्यपत्तनम्

प्रा. रं. द. वाडेकर,

संस्कृतादिभाषाध्यापकः-फर्ग्युसन महाविद्यालयः,
पुण्यपत्तनम्

इत्येताभ्यां संपादिताः

वैदिक-संशोधन-मण्डलम्, पुण्यपत्तनम्

शाके १८८०

REVISED PRICE
RS. 125/-CLOTH BOUND

CONTENTS

		PAGES
	...	v—viii
Preface	...	1— 5
1 ईशोपनिषत्	...	6— 10
2 केनोपनिषत्	...	11— 27
3 कठोपनिषत्	...	28— 37
4 प्रश्नोपनिषत्	...	38— 47
5 मुण्डकोपनिषत्	...	48— 49
6 माण्डूक्योपनिषत्	...	50— 61
7 तैत्तिरीयोपनिषत्	...	62— 67
8 ऐतरेयोपनिषत्	...	68—173
9 छान्दोग्योपनिषत्	...	174—282
10 बृहदारण्यकोपनिषत्	...	283—300
11 श्वेताश्वतरोपनिषत्	...	301—324
12 कौषीतक्युपनिषत्	...	325—357
13 मैत्रायण्युपनिषत्	...	358—363
14 वाष्कलमन्त्रोपनिषत्	...	364—367
15 छागलेयोपनिषत्	...	368—372
16 आर्षेयोपनिषत्	...	373—376
17 शौनकोपनिषत्	...	377—474
18 जैमिनीयोपनिषत्	...	475—492
Additional Notes	...	493—498
Errata to the Text	...	499—521
Corrections to the Notes	...	522—748
Index to Words and Clauses	...	

ĀRĪĀĀĀ

1. Genesis of the present Undertaking

This new edition of the Eighteen Principal Upaniṣads which includes practically all the old and oldish Upaniṣads is the result of the following circumstances which we outline below.

The Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala of Poona * entrusted to us the work of a new edition of the Upaniṣads as early as 1944. But owing to lack of earmarked funds the scheme could not materialise till 1952, when, through the good offices of our friend, Shri D. K. Gosavi, the Maṇḍala was able to receive a subvention of Rs. 10,000 for this edition, projected in two volumes, from the Government of Bombay. We began our work immediately in all earnestness. When the first volume of this edition was ready in MS form, the Gandhi Smarak Nidhi gave the Maṇḍala another subvention of Rs. 10,000. It is only on account of these funds that we are enabled to present this first volume to the public.

2. Plan of the Work

We have included eighteen (or to be precise, seventeen) Upaniṣads in our collection. The already famous ten are here ; then Śvetāśvatara, Kauṣītaki and Maitrāyaṇī would naturally find a place. Then follow the four newly-found Upaniṣads (based on a single corrupt MS) already edited twice before. Scholars are not unanimous about their relative age ; but we feel that their atmosphere and thought-world (in spite of their corrupt available text) seem to be oldish, and lastly the Jaiminīya-Upaniṣad-Brāhmaṇa which shares all the traits of an Upaniṣad — in fact a part of it (viz. Kena) is already included in the principal ten. We call it as Jaiminīya Upaniṣad and have specially incorporated it for its further intensive study at the hands of scholars. The Mahānārāyaṇa Upaniṣad, which forms the last portion of the Taittirīya Āraṇyaka, is, therefore, looked upon as old ; but as we are not convinced about its antiquity on account of its later contents and sectarian bias, we have left it out. There was no conscious effort on our part to bring the number to eighteen — a number which has, however, been hallowed by the eighteen parvans of the Mahābhārata, the eighteen days of the duration of the Kurukṣetra war, the eighteen adhyāyas of the Bhagavadgītā, the eighteen Purāṇas, the eighteen Deśbbhāṣās of the Jain Canon and so on. As a matter of fact if the Kena Upaniṣad is restored to its proper place in the Jaiminīya Upaniṣad, our number becomes seventeen.

---

* This prominent Institution, founded in 1928, realises our dream of post-graduate days when we intended to found a new Institute devoted to Vedic research in the name of Lokamānya Bal Gangadhar Tilak who inspired us with his life-mission.

3. Presentation of the Text

We have followed in the main the text of the Wāi Prājñapāṭhasālā edition (being latest in the field)—of course with due corrections—which in its turn follows the text of the Sāṅkara-bhāṣya, being the oldest available; we have also noted variants in the other Bhāṣyas whenever important; but this treatment cannot be said to be complete. We consulted old MSS of the Bṛhadāraṇyaka and the Śvetāśvatara but our collation was not found to be useful; in many cases we found the MSS more faulty than the printed editions; the text of the Kauṣītaki—Adhyāya first—is in a hopeless condition. When we consulted the MSS, we found our collation to very little advantage. So we gave up the attempt. The solitary MS of the four new Upaniṣads, deposited in the Adyar Library, was consulted by us on the spot and duly compared with the printed text; in a few cases correct readings have been adopted. In many places throughout the eighteen Upaniṣads we have suggested new readings giving our reasons therefor, but always bearing in mind the famous dictum: the correct need not be the original.

4. Parallels

The parallels, drawn from the Vedic literature and elsewhere, are a special feature of our edition and we are confident that our notes will lead to further illuminating studies in the Upaniṣads—both linguistic and interpretative. Inter-Upaniṣadic parallels (in word, thought, doctrine etc.) are available in many books on Upaniṣadic philosophy. Upaniṣads are looked upon as the sources of later philosophies and philosophical systems; but we have made great efforts to find out the sources of these sources (*śrotasām śrotāṃsu*) in the extant Vedic literature. It might be that some such sources have escaped our notice but we have made a beginning, only to be carried on by other scholars in the field. A section of Western scholars believes and rightly believes that everything Indian has a common root in the peculiarity of the Indian mind. We hope that our notes will help the reader to discover this unity of thought peculiar to the Vedic seers and their tradition. So even when we freely refer to the Nirukta of Yāska and the Aṣṭādhyāyī of Pāṇini, the reader should bear in mind that these form the principal Vedāṅgas and are such an integral part of the Veda. Occasionally we refer to Western thinkers and parallel thoughts in the Buddhist and Jain works; but we are conscious that although we have been able to cite striking similarities, our work in this direction is severely scanty and leaves much to be desired. In tracing the Vedic parallels we have got invaluable help—especially in the additional notes—from Geldner's German Translation of the Rigveda, to which we acknowledge our indebtedness. Similarly we owe a debt to Prof. Renou's Vedic and Pāṇinian Studies, Vol. I. But it should always be remembered that our notes have been illustrative—not exhaustive.

5. Apologies for Incorrections

After having expended so much time and labour in the preparation of the text and the notes, we ourselves are disconcerted to find that there are far too many misprints in the book. We earnestly request the reader to correct the text before use. Many of the misprints are due to the printing press, but we would not shirk *our* responsibility in the matter. For us, it is gratifying to note that there are fewer misprints in the body of the text. Our notes, which contain references to the printed Vedic literature, would have been misleading if the numbers in the references would have been allowed to remain incorrect; so, after duly verifying the references afresh, we have corrected all the errors, however long their extent has been. We, however, assure that these misprints will be duly corrected in the second edition. We might mention in passing our plan of editing the bare text of these Upaniṣads, giving important variants, punctuation marks etc. to facilitate easy understanding.

6. Index of Words and Clauses

Our index of words and clauses, which might seem to be frighteningly long, covers over 225 pages and thus occupies nearly a third of the volume. This is yet another special feature of our edition. No other edition of the Upaniṣads has attempted anything of the kind. Jacob's *Concordance* (which perhaps can stand comparison with our Index) is executed on a different plan. We are confident that an intensive perusal of the words and clauses in the Index will lead to many fruitful studies in Upaniṣadic doctrines, as well as in the variety of philosophical terminology and frequencies of special words.

7. The Contents of the Second Volume

The second volume, as per our present plan, will be "an Etymological Dictionary of Upaniṣadic Sanskrit." As this Dictionary will be limited in scope, we propose to give etymologies of all important words — at least those etymologies which are generally accepted by scholars. At present scholars fight shy of such an adventure. Prof. Renou, for instance, who, with some others, has planned the great Sanskrit Dictionary on Historical Principles to be published by the Deccan College Post-Graduate and Research Institute, Poona, observes: "Should we give etymologies? It is tempting, but possibly it is not desirable." No doubt, Sanskrit etymological research is in a poor state; but we think that if the day, when all Sanskrit dictionaries will normally give word derivations, is to be brought nearer, we should do some work in this direction in our limited field. We shall take into account the efforts of the earlier scholars, will sift their suggestions, point out the probably correct derivations, and if possible, suggest some new ones in their place. We are conscious that this is an extremely difficult task and in many cases the questions will have to be kept open, nevertheless, it is worth trying and we shall try. In addition to the

Dictionary, we hope to give a free running translation in English with a minimum of explanatory notes. This will, it is hoped, facilitate the popular understanding of the Upaniṣads.

8. Thanks-giving

We have mentioned above the generous help of the Bombay State and the Gandhi Smarak Nidhi, which have made the very publication of our work possible. For this we are deeply indebted to them. Three of our personal friends and well-wishers (*Kalyānamitras*) viz. Dr. R. N. Datar, Lady Premalila Thackersey, the present Vice-Chancellor of the S. N. D. T. Women's University and Shrimati Sundarbai Thackersey have made donations to us for the purchase of books. The help derived in this way was extremely valuable and we sincerely thank them for the same. Further, the following Libraries in Poona (Jerbai Wadia Library of the Fergusson College, the Library of the Deccan College, the Library of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and the Poona University Library) have been — all of them — extremely useful to us in our work and we thank them. The Principal of Ramnarayan Rupa College of Bombay has specially obliged us immensely by lending Hohtlingk and Roth's Sanskrit-German Dictionary (through Prof. Mangrulakar of the S. P. College, Poona) for a number of years for which kind act they deserve our gratitude. For the same reason we thank Vaidya Rudradatta, Son of the late Vaidyarāj Yādavji Trikamji Acharya of Bombay, who latterly spared for our use another set of the same dictionary. Finally we cannot but help extending our thanks to the management of Aryabhushan Press, Poona for having performed such an extremely difficult and complicated task.

Poona,   }
25th June 1958   }

V. P. LIMAYE
R. D. VADEKAR

Abbreviations in the Notes

अ	...	...	अथर्ववेद-संहिता
अप्रा	...	...	अथर्ववेद-प्रातिशाख्यम्
आ or आर्षेय	...	...	आर्षेयोपनिषत्
आश्रौसू	...	...	आश्वलायन-श्रौतसूत्राणि
ई	...	...	ईशोपनिषत्
ऋ	...	...	ऋग्वेदसंहिता
ऋखिल	...	...	ऋग्वेदखिलसूक्तानि
ऋप्रा	...	...	ऋग्वेद-प्रातिशाख्यम्
ऐ	...	...	ऐतरेयोपनिषत्
ऐआ	...	...	ऐतरेयारण्यकम्
ऐत्रा	...	...	ऐतरेय-ब्राह्मणम्
क	...	...	कठोपनिषत्
काश्रौसू	...	...	कात्यायन-श्रौतसूत्राणि
कासं	...	...	काठकसंहिता
के	...	...	केनोपनिषत्
कौ	...	...	कौषीतक्युपनिषत्
कौत्रा	...	...	कौषीतकि-ब्राह्मणम्
गी	...	...	(भगवद्-) गीता
गौका	...	...	गौडपादकारिका (or माण्डूक्यकारिका)
गोत्रा	...	...	गोपथ-ब्राह्मणम्
छा, छाग or छागलेय	...	...	छागलेयोपनिषत्
छां	...	...	छांदोग्योपनिषत्
जै	...	...	जैमिन्युपनिषत् (ब्राह्मणम्)
जैत्रा	...	...	जैमिनि-ब्राह्मणम्
तांत्रा	...	...	तांड्यमहाब्राह्मणम्
तै	...	...	तैत्तिरीयोपनिषत्
तैआ	...	...	तैत्तिरीयारण्यकम्
तैप्रा	...	...	तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यम्
तैत्रा	...	...	तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्
तैसं	...	...	तैत्तिरीयसंहिता
नि	...	...	निरुक्तम्
पा	...	...	पाणिनीयाष्टाध्यायी
पाशिक्षा	...	...	पाणिनीय-शिक्षा
प्र	...	...	प्रश्नोपनिषत्
बा	...	...	बाष्कलमन्त्रोपनिषत्
बृ	...	...	बृहदारण्यकोपनिषत्

ब्रह्मसूत्राणि	...	...	ब्रह्मसूत्राणि
मनु	...	...	मनुस्मृतिः
मभा C E	...	...	महाभारतम् Critical Edition (B. O. R. I.)
मभा Cal Edn	...	...	महाभारतम् Calcutta Edition
मंत्रा	...	...	मंत्र-ब्राह्मणम्
माध्यं	...	...	माध्यन्दिन (Recension of शत्रु)
मां	...	...	मांङ्क्योपनिषत्
मांका	...	...	मांङ्क्यकारिका (or गौडपादकारिका)
मीसू	...	...	मीमांसा-सूत्राणि
मुं	...	...	मुंढकोपनिषत्
मै	...	...	मैत्रायण्युपनिषत्
मैसं	...	...	मैत्रायणी-संहिता
योसू	...	....	योगसूत्राणि
लाट्यायनश्रौसू	...	...	लाट्यायन-श्रौतसूत्राणि
वाशा	...	...	वाजसनेयि-प्रातिशाख्यम्
वासं	...	...	वाजसनेयि-संहिता
शत्रु	...	...	शतपथ-ब्राह्मणम्
शांआ	...	...	शांखायन-आरण्यकम्
शांखायनश्रौसू	...	...	शांखायनश्रौतसूत्राणि
शांत्रा	...	...	शांखायन-ब्राह्मणम्
शांभा	...	...	शांकरभाष्यम्
शौ	...	...	शौनकोपनिषत्
श्वे	...	...	श्वेताश्वतरोपनिषत्
षत्रु	...	...	षड्विंश-ब्राह्मणम्
सावित्रा	...	...	सामविधान-ब्राह्मणम्
सांका	...	...	सांख्यकारिका

अष्टादश-उपनिषदः

EIGHTEEN PRINCIPAL UPANIṢADS

“..... and I have now come to the final conclusion that if all the Upaniṣads and all the other scriptures happened all of a sudden to be reduced to ashes, and if only the first verse of the Īsopaniṣad were left intact in the memory of Hindus, Hinduism would live for ever.”

Mahatma Gandhi, *Speech at Quilon*,
(*Harijan*, 30-1-1937, page 405)

॥ ईशोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad forms the fortieth or the last chapter of the S'ukla Yajurveda Saṁhitā. It is available in two recensions—Kāṇva and Mādhyandina. We have followed the Kāṇva, readings from the Mādhyandina being added in the notes.]

(*N. B.*—In the notes the numerals 1, 2, 3, etc. give variants in the text, while letters of the English alphabet *a, b, c*, etc. give parallels in words, phrases, ideas, doctrines, technical terms etc. from the Vedic literature, Nirukta, Pāṇini, Manu, Bhagavadgītā, Buddhist and Jain texts, and Western philosophers are cited exceptionally.)

ईशा^१ वास्यमिदं सवँ यत्किं च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य सिद्धर्धनम् ॥ १ ॥

1) Some read ईशावास्यम् as split up into ईशा + आवास्यम् (उपनिषद्-ब्रह्मयोगिनः); others ईश + आवास्यम् i. e. अव + अस्यम्[√]अस् (Hillebrandt).

a) मै 4-6 या वास्या अग्र्यास्तनवः (रामतीर्थः—वास्याः वासयोग्या आश्रयार्हाः। वास्य—अस्मिन्पक्षे दैर्घ्यविसन्धी छान्दसौ). —*b)* प्र 5-3 तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते. —*c)* तैआ 6-5-3 गाम्भं पुरुषं जगत्. —*d)* Solitary form of the root त्यज् in वासं. —*e)* पा 7-4-34. ....धनायाः...गर्धेषु.

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषे^१च्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

1) Shall we read जिजीविषे: in the context of the use of the second person ?

a) ऐत्रा 7-29 स वैश्यतया जिज्युषितः । शत्रा 3-2-4-16 धिया धिया ह्येतया जुज्युषन्ति । —*b)* ऋ 10-124-4 बह्वीः समा अकरन्तरास्मिन्; वासं 19-46 तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतं समाः । originally समा = half year; अ 1-35-4 समानां मासामृतुभिह्वा वयं संवत्सरस्य पयसा पिपर्मि । अ 3-10-9 ऋतून्...हायनान् समाः संवत्सरान् मासान् ... । —*c)* Cp वासं 31-18; श्वे 3-8, 6-15 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाथ. —*d)* Drop अस्ति metri causa. —*e)* ऋ 4-4-23 तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन. छां 4-14-3 यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवाविदि पापं कर्म न श्लिष्यते । छां 5-10-10 न स ह तैराचरन् पाप्मना लिप्यते. क 5-11 न लिप्यते लोक-दुःखेन बाह्यः; गी 5-7 कुर्वन्नापि न लिप्यते; 5-10 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा.

असुर्या नाम ते लोका अन्धेनं तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महूनो जनाः ॥ ३ ॥

1) Shall we read असूर्य ? Cp ऋ 5-32-6 असूर्यं तमसि वावृधानम्; शब्रा 4-1 दिवा देवानसृजत नक्तमसुरान् । यहिवा देवानसृजत तद्देवानां देवत्वम् । यदसूर्यं...तदसुराणामसुरत्वम्. —2) प्रेत्यापि गच्छन्ति (माध्यं.).

a) ऐवा 2-5 यां ह्यन्यमना वाचं वदति असूर्या वै सा वाग्देवमुष्टा. शब्रा. 3-2-1-24 तस्मान् ब्राह्मणो म्लेच्छेत् । असूर्या हैषा वा वाक्. बृ 4-4-11 अनन्दाः for असूर्याः. क 1-3 अनन्दा नाम ते लोकाः । छां 8-8-5 तस्मादप्यथेहाददानमश्रुधानमयजमानमाहुरसुरो क्तेति. पा 4-4-123 असुरस्य स्वम् based on मैसं 1-8-3 असूर्यं वा एतत्पात्रं यत्कुलालकृतं चक्रवृत्तम्. —b) ऋ 10-89-15 अन्धेनामित्रास्तमसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्तौ अभि प्युः. —c) गी 13-28 न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्.

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवां आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।

तद्देवावतोऽन्यानत्योति तिष्ठन् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

1) v. l. अर्षत्.

a- -a) आत्मन्-ब्रह्मन् coincidentia oppositorum. अ 10-8-11 यदेजति पतति यच्च तिष्ठति प्राणदप्राणनिमिषच्च यद् भुवत् । क 2-20-22 अणोरणीयान् महतो महीयान्...आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः...अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्...मुं 3-1-7 बृहच्च तद्विध्य-मचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तादृद्धान्तिके च पर्यत्सु इहैव निहितं गुह्यायाम् ॥ गी. 13-14-16 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्...बाहिरन्तश्च भूतानां...दूरस्थं चाम्तिके च तत् आविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्... —b) के 3-2 तेभ्यो (देवेभ्यः) इ प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यस्मामिति. —c) तैसं 7-1-5-1 आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्षायुर्भूत्वाऽभारत्. —d) ऋ 3-29-11 मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि । ऋ 6-8-4 आ दूतां अग्निरभवद्विष्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः । नि 6-26 मातरिश्वा वायुः । मातरि अन्तरिक्षे षसिति । मातरि आशु अनिति इति वा । अ 11-4-15 प्राणमाहुर्मार्तरिश्वानं वातो इ प्राण उच्यते । अ 12-1-51 यस्यां वातो मातरिष्वेयते रजांसि कृष्णंश्च्यावयंश्च वृक्षान् । वातस्य प्रवामुपवामनु वात्यर्चिः । ऐवा 2-38 पिता मातरिष्वेत्याह । प्राणो वै पिता प्राणो मातरिश्वा प्राणो रेतः । रेतस्तत् सिद्धति । Cp मातरिश्वा (hapax legomenon) in ऋ 10-120-9 स्वसारो मातरिश्वा रीरिप्रा हिन्वन्ति च शब्रसा वर्षयन्ति च । वासं 11-38 अपो देवीरुपसृज; 11-39 सं ते वायुर्मार्तरिश्वा दधातु [अपः cosmogonically, the (primeval) waters.]

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्दन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य ब्राह्मर्तः ॥ ५ ॥

1) Read तदु अन्तिके metri causa. —2) Drop अस्य metri causa.

a- -a) See a- -a on the preceding verse (4).

यैस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मनं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

1) v. l. आत्मन्येव (आत्मनि + एव); but आत्मन् here is Vedic locative ! —2) Order changed in बृ 4-4-15 न ततो; क 4-5,12 न ततो. —3) v. l. विचिक्त्सति.

a- -a) शब्दा 13-7-1-1 हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनि इति...गी 6-29 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि; 6-30 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मायि पश्यति. —b) छां 5-10-8 जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम् ... तस्माज्जुगुप्सेत.

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद् विर्जानतः ।

तत्र को मोहः कः शोकं^b एर्कत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

a) क 4-15 एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमः; गी 2-46 ब्राह्मणस्य विजानतः —b- -b) बृ 3-5-1 योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति. —c) छां 6-9-1 एकतां रसं गमयन्ति; गी 6-31 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः; 9-15 ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये...एकत्वेन पृथक्त्वेन ...

सं पर्यगाच्छुक्रमकायमत्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

1) Drop याथातथ्यतः metri causa.

a- -a) सः and शुक्रम are in apposition; cp बृ 1-4-11-14 तदेकं सन्नैव व्यभवत्...स नैव व्यभवत्. —b- -b) Attributes of ब्रह्मन् (and आत्मन्); cp बृ 3-8-8 अस्थूलमनणु... —c) क 5-13; श्वे 6-13 एको बहूनां यो विदधाति कामान्. —d) अ 5-8-8 शाश्वतीभ्यः समाभ्यः.

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाः रर्तोः ॥ ९ ॥

a- -a) बृ 4-4-10; verses 9-11 appear as verses 12-14 in माध्यं. —b) छां 1-1-10 नाना तु विद्या चाविद्या च; क 2-4 दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च वियेति ज्ञाता. श्वे 5-1 ....विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे । क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या, विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ।

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

1) माध्यं. reads विद्यायाः and अविद्यायाः.

a) के 1-3 अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचक्षिरे ॥

“विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” ॥ ११ ॥

a- -a) मै 7-9. —b) के 2-12 आत्मना विदन्ते वीर्यं विद्या विन्दतेऽमृतम् ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याः रर्तोः ॥ १२ ॥

a- -a) शब्दा 14-7-2-13. —b) गौका 3-25 संभूतेरपवादाच्च संभवः प्रतिषिध्यते ।

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।

“इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद् विचक्षिरे” ॥ १३ ॥

a- -a) = Verse 10^{ca} above.

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयसह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

a) शब्दा 6-6-2-12 प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरात्मसंमितामेवास्मिन्नेतत् संभूतिं दृष्टानि; जै 1-46-6 संभूती रेतोऽस्य तत् । रेतसो हि संभवति. —b) ऋ 1-17(1)-1 उताधीते विनश्यति; छां 8-11-1 विनाशमेवापीतो भवति; के 2-5 न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः; वृ 4-4-12 न चेद्वेदिर्महती विनष्टिः; वृ 1-3-7 विष्वञ्चो विनेशुः; गी 4-40 संशयात्मा विनश्यति; 6-40 विनाशस्तस्य विष्वन्; 13-27 विनश्यत्स्वविनश्यन्तम्; cp विनयपिटक I. 40 (हेतुप्यभव and निरोध).

¹हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तस्त्वं पूषन्नपाटुणु सत्यधर्माय दृष्टये^b ॥ १५ ॥

1-1) माध्यं Verse 17^{ab}; माध्यं 17^{cd} योऽसावदित्ये पुरुषः सोऽसावहम् । ॐ सं ब्रह्म partially similar to ई 16 योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमास्मि.

a) ई 15-18 corresponds to वृ 5-15 in its entirety. ई 15 occurs in मै 6-35 with विष्णवे for दृष्टये! —b) Attraction of cases; cp शब्दा 1-8-1-1 ययेर्द् पाणिभ्यामवनेजनाय (i. e. पाणी अवनेक्तुम्) आहरन्ति. सत्यधर्माय where सत्यं = धर्मः cp वृ 1-4-14 सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति, धर्मं वाव वदन्तं सत्यं वदतीति.

पूषन्नेर्कषे यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूहं रश्मीन् समूहं तेजः ।

यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि⁻¹ योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमास्मि ॥ १६ ॥

1-1) Absent in माध्यं.

a) मुं 3-2-10 क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं भ्रह्मन्तः. —b) शब्दा 10-4-2-4 स द्वेषात्मानं व्यौहत्. —c) तैसं 2-3-13-3 अयो आयतनवन्तमेव चतुर्धा गृह्णाति । द्विःषेव प्रति तिष्ठति । पुनः समूहति; शब्दा 4-5-9-1...द्वादशाहेन व्यूहच्छन्दसा यजते...समूहच्छन्दास्तदा... गृह्णाति. —d) वृ 4-4-4 अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते.

वार्युरनिलममृतमथेदं भस्मान्तसशरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मरं कृतस्मर क्रतो स्मर कृतस्मरं ॥ १७ ॥

1) माध्यं. inserts क्लिबे स्मर between the first pair क्रतो स्मर and कृतस्मर. —2) माध्यं drops the last कृतस्मर.

a) Cp ऋ 10-16-3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा; शब्दा 10-3-3-8 स यदैवंविदस्माहोकात्प्रैति वाचैवाग्निमप्येति...प्राणेन वायुम्; वृ. 3-2-13 यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य...अप्येति वातं प्राणः. —b) श्वे 2-11 नीहारधूमार्कानिलानलानाम्. —c) शब्दा 7-5-2-48 अंपां त्वा मस्मन् सादयामि इति अभ्रं वा अपां भस्म...

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुरार्षमेनो भूयिष्ठां ते नमर्त्तुं विधेम ॥ १८ ॥

a- -a) ऋ 1.189.1 and in many Vedic texts. —b) Cp ऋ 4.17.14 आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति. प्र 1.16 न येषु जिह्मन्तुं न माया. —c) Prayers for right guidance and freedom from sin in many places in ऋ and अ.

॥ इति ईशोपनिषत् ॥

॥ केनोपनिषत् ॥

[The four Khaṇḍas of this Upaniṣad, which is also called Talavakāropaniṣad, correspond to the Sections IV. 18-21 of the Jaiminiyōpaniṣad (No. 18 of our collection). This Upaniṣad is called Kenōpaniṣad because of the opening word : *Kena*.]

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणैः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेषितां वार्चमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

a) Cp ऋ 1-182-6 चतस्रो नावः...उदश्विभ्यामिषिताः पायन्ति. —b) अ 10-8-35 येभिर्वात इषितः प्रवाति. —c) छां 1-2-7 मुख्यः प्राणः; वृ 1-3-7 आसन्धं प्राणम् —d) अ 10-8-33 अपूर्वेषोषिता वाचः; ऐन्द्रा 2-5 मनसा वा इषिता वाग्वदति. —e) ऋ 10-13 1-5 अयो देवेषितो मुनिः.

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्यं धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

1) This pāda has one redundant syllable.

a) Cp वृ 4-4-18; छां 8-12-4 ... स आत्मा श्रवणाय शोचम्. —b) Cp वृ 3-1-3 सा मुक्तिः सातिमुक्तिः; केन यजमान आसिमतिमुच्यते; 3-1-6 इत्यतिमोक्षाः; 1-3 12 यद्वा मृतमृतममुच्यते. —c) ऐ 2-6 अमृतः समभवत्.

नै तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनैः ।

न विद्मो¹ न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

1) Oertel reads विद्म.

a- -a) क 6-12; तै 2-9; मुं 3-1-8.

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्वाचचक्षिरे ॥ ४ ॥

a) ई 10, 13.

यद्वाचाऽनभ्युर्दितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

a) वृ 2-4-14; 3-2-3; 3-8-8.

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो^१ मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

a) तै 2.4. — *b*) As per earlier expression (वागभ्युचते v.5) we expect मनो मन्यते; but the text has मनो मतम्.

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

1) रङ्गरामानुज reads पश्यन्ति.

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते^१ ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

a) Cp प्र 4.3; शब्दा 7.5.1.21 यत्प्रजापतिः प्राणयत् तस्माद् प्रजापतिः प्राणः; 10.5.2.14 एष उ एव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति (an instance of popular etymology!).

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति^१ देहूरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् । यदस्य त्वं
यदस्य देवेषु । अथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये^२ विदितम् ॥ १ ॥

1) v. l. दध्र and दह्र. — 2) v. l. मन्येऽविदितम्.

a) पा 1.4.94 सुः पूजायाम्. — *b*) छां 8.1.1 दहरं पुण्डरीकं वेश्म; ब्रसू 1.3.14 दहर उत्तरेभ्यः; cp दध्र—ऋ 1.31.6 दध्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः; 4.25.5 न तं जिनान्ति बहवो न दध्राः; 4.32.20 मा दध्रं भूरि आ हरः; अ 8.4.10 रिपुः स्तेनः स्तेयकृद् दध्रमेतु = ऋ 7.104.10. — *c*) त्वम् = त्वयि. Cp देवेषु, corresponding to later अघ्यात्मम् and अधिदैवतम् (के 4.5 and 4.4). — *d*) पा 3.1.6 मान्धदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य; छां 5.11.1 महाश्रोत्रिया मीमांसाञ्चक्रुः; बृ 1.5.2 अथातो व्रतमीमांसा; तै 2.8 सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति.

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

1) v. l. नाह.

यस्यामर्तं तस्य मर्तं मर्तं यस्य न वेदं सः ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥ ३ ॥

a) Cp ऋ 1.164.32 य ई ददर्श हिरुगिन्दु तस्मात्.

प्रतिवीधाविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मर्षना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

a) बृ 1.4.10 यो यो देवानां प्रत्यबुध्यतः; 4.4.13 यस्मानुचितः प्रतिबुद्ध आत्मा. — *b*)

बृ 1-4-17 आत्मना हि कर्म करोति; क 3-4 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ता... —c) Cp ई 11
विद्ययामृतमश्नुते = मै 8-9.

ईह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकाद्मृता भवन्ति ॥ ५ ॥

1) v. 1. विचिन्त्य. Oertel reads विविच्य (Cp क 2-2 तौ संपीत्य विविचिन्ति धीराः).

a- -a) ई 14; बृ 1-3-7; 4-4-14; छां 8-11-1; गी 4-40; 6-40; 13-27.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त
ऐक्षन्तास्माकमेवार्यं विजयोऽस्माकमेवार्यं महिमेति ॥ १ ॥

1) v. 1. अथ तस्य (रत्नरामानुज).

a) पा 7-3-57 सनलित्येर्जेः. तैसं 1-6-2-4 महेन्द्रस्याहं देवमग्न्या जेमानं महिमानं गमेयम्;
शाखा 1-6-4-21 यथा महाराजो विजिग्यानः ... एवं महेन्द्रोऽभवत्. Note the relation of विजय
and महिमा (√मह्).

तद्देषां विजिज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजानत् किमिदं यत्समिति ॥ २ ॥

1) v. 1. व्यजानन्त.

a) छां 6-7-6 तद्वास्य विजिज्ञौ विजिज्ञौ. --b) तेभ्यः = देवेभ्यः (Cp ई 4). —c)
अ 9-1-24 तत्प्रजाभ्यः प्रादुर्भवति; छां 1-12-1 तस्मै श्वा भेतः प्रादुर्बभूव; पद्मा 3-3 इत्यः प्रादुर्भवति;
नि 2-8 तस्मै देवता प्रादुर्बभूव; 7-23 अमुतोऽगुष्य रश्मयो प्रादुर्भवन्ति. —d) अ 10-2-32
तास्मिन्यथक्षमात्मन्वत्; वासं 34-2 यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानाम्. यक्ष connected with Vedic
words यह (ऋ 8-60-13) and यह (ऋ 10-110-3) and not with यम्.

तेऽग्निमब्रुवन् । जातवेदे एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥ ३ ॥

a) जातवेदाः = अग्निः as later मातरिष्वा = वायु (Vedic usage).

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीति । अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा
अहमस्मीति ॥ ४ ॥

तास्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधौ । एतद्देहि । तदुपमेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाक दग्धुम् ।
स तत एव निववृते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

1) v. 1. नैनत्.

a) शाखा 18-1 उत रासभो न सर्वमिव जवं धावति.

अथ वायुमब्रुवन् । वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

1) v. 1. आददीयम्; आ + दा always आत्मनेपद; so this reading seems to be an error; cp पा 1-3-20 आङ्गे दोऽनास्यविहरणे.

तस्मै तृणं निदधौ । एतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाकाऽऽ-
दातुम् । स तत एव निवष्टते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन् । मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति । तदभ्यद्रवत् ।
तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् । तां होवाच
किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

a) Cp अन्तरिक्षिप्राः (fem.) ऋ 10-95-17; (mas.) ऋ 1-51-2. अन्तरिक्षि = आकाश
in connection with स्त्री see वृ 1-4-3 तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव. —b) पा 4.4.112
वेशन्तहिमवदभ्यामण्.

सा ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ।

ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

1) v. 1. अमहीयध्वम् ?

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् । यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं
पस्पृशुः । ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

1) v. 1. पस्पृशुः.

a) ते विदांचकार is a syntactical anacoluthon.

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान् । स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृश । स ह्येनत्प्रथमो
विदांचकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

a) पा 5-3-63 अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ.

तस्यैष आदेशः । यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीन्न्यमीमिषंदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

1) v. 1. न्यमिषत् (just like व्यद्युतत्).

a) वृ 2-3-6 अथात् आदेशो नेति नेति; छां 6-1-3 उत त्मादेशमप्राक्ष्यः. —b) मुं 2-2-1
एजत् प्राणभिमिषच्च यत्.

अथाध्यात्मम् । यदेतद्गच्छतीव च मनः । अनेन चैतदुर्पस्मरत्यभीक्षणं
संकल्पः ॥ ५ ॥

a) शब्रा 2-3-2-4 यत्रैव संवज्जन्वाहार्यपचनमुपस्मरेत् तदेव तं मनसोपतिष्ठेत्; 5-2-2-2 यथाप-
स्मारमन्त्रानि संभरति. —b) नि 2-25 अभीक्षणं अभिक्षणं भवति. —c) ऋ 10-164-5 जामत्स्नयः
संकल्पः पापः (संकल्प only once in ऋ); छां 7-4-1 संकल्पो वात्र मनसो भूयान्.

तद् तद्वनं नाम । तद्वनमित्युपासितव्यम् । स य एतदेवं वेद । अभि हंनं
सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

a) ऋ 10-81-4 किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आस. —b) Cp छां 3-11-1 तज्जलानिति.

उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्तां त उपनिषत् । ब्राह्मीं वात्र त उपनिषदमब्रूमेति
॥ ७ ॥

a) See जै 4-23-6. —b) वृ 4-1-2 उक्तेपनिषत्कः.

तस्यै तपो दमः कर्मोति प्रतिष्ठा । वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

1) v. 1. सर्वाङ्गानि.

a) वृ 4-1-2-7. (आयतनम्...प्रतिष्ठा).

यो वा एतामेवं वेद । अपहृत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ईयेये' प्रतिनिष्ठति
प्रतिनिष्ठति ॥ ९ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

1) v. 1. अज्येये. Cp शब्रा 11-5-7-1 लोकः...चतुर्भिर्धर्मब्राह्मणं भुनाक्ति — अर्चया च दानेन
चाज्येयतया चावध्यतया च.

a) Cp ज्यायस्, ज्येष्ठ in पा 5-3-61 ज्य च.

॥ इति केनोपनिषत् ॥

॥ कठोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad is divided into two adhyāyas and each adhyāya is sub-divided into three *Vallis*; we cite the *Vallis* continuously 1-6. For the narrative in the Upaniṣad, cp कठ 1-1-9 with तैत्रा 3-11-8-1-6.]

उशन् ह वै वाजश्र्वसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥

a) उशन् is apparently the name of the father of Naciketetas, वाजश्र्वस being the patronymic. —b) अ 9-5-17 येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम्. तैसं 7-1-1-3 सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवक्लमः । शम्ना 4-6-1-15 सर्वं वै सर्ववेदसम्; 10-2-5-16 तस्मिन्सर्ववेदसं दद्यात्; तांन्ना 6-7-15 यदि सर्ववेदसं न ददाति सर्वज्यानिजीयते.

त॰ ह कुर्मार॰सन्तं दक्षिणासुं नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश । सोऽमन्यत ॥ २ ॥

a) ऋ 5-2-1 कुमरं माता बिभर्ति (कु + मार one prone to death easily). —b) ऋ 1-125-5 तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा. —c) अ 5-7-5 श्रद्धा तमघ विन्दतु. पा 5-2-101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाम्यो णः.

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

a) Cp ऋ 6-28-7 प्रजावतीः (cp दुग्धदोहा and निरिन्द्रियाः here); सूयवसं रिशन्तीः (cp जग्धतृणाः here); शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः (cp पीतोदकाः here). —b) तैसं 2-5-6-4 यदुपेयान्निरिन्द्रियः स्यात्; तैत्रा 1-5-3-3 विशमेव निरिन्द्रियामकः (Note : इन्द्रियं वै गर्भः there); वृ 6-4-4 and 12 बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति. —c) ई 3; वृ 4-4-11.

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयं त॰होवाच मृत्यवे
त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

a) Cp ऋ 9-112-3 कारुहं ततो भिषग् उपलप्रक्षिणी नना. अ 5-24-17 ततस्ततामहास्ते मावन्दु; 18-4-75-77 एतत्ते प्रततामह...एतत्ते ततामह... एतत्ते तत (ततामह on the analogy of पितामह ?). —b) तैत्रा 3-11-8-1.

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।

कि॰स्विद्यर्मस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

a) ऋ 10-165-4 तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे. ऋ 10-14-1 वैवस्वतं संगमनं जनानां यर्म राजानं हविषा दुवस्य.

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे ।

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥

a) वृ 3-9-28 यत्समूलमात्रेहेयुर्वक्षं न पुनराभवेत्. ऋ 10-79-3 ससं (= सस्यम्) न पक्वम्. अ 8-10-24 कृषिं च सस्यं च. गी 2-27 जातस्य हि ऋचो मृत्युर्कवं जन्म मृतस्य च । पा 5-2-68 सस्येन परिजातः.

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

a) वृ 1-4-15 अग्निं वै देवेषु ब्रह्माभवत् । ब्राह्मणो मनुष्येषु. —b) ऋ 10-86-20 अस्तं महि गृहीं उप. —c) तैसं 2-5-8-2 अनयोर्लोकयोः शान्त्यै. वासं 3-13 क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये; 36-17 शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरोधि. अ 19-9-3-4 यथैव ससुजे घोरं तथैव शान्तिरस्तु नः.

आशाप्रतीक्षे संगतं सूनुतां चेष्टां पूर्ते पुत्रपशूश्च सर्वान् ।

एतद् दृष्ट्वा पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

a) तैत्रा 3-4-19-1 आशायै जामिं प्रतीक्षायै कुमारीम्. —b) Mostly इष्टापूर्तम् (इष्ट) in Vedic lit. ऋ 10-14-8 संगच्छस्व... इष्टापूर्तेन (hapax legomenon in ऋ). —c) तैत्रा 3-11-8-1-2 किं प्रथमां रात्रिमश्ना इति, प्रजां त इति... द्वितीयां... पशून् .. तृतीयां... सापुकृत्याम्. —d) पा 5-4-122 नित्यमासि च प्रजामेधयोः; cp वृ 6-2-3 कथं सुमेध इति; तै 1-10 सुमेधा अमृतोऽक्षितः; गी 7-23 तद्भवत्यल्पमेधसाम्.

तिस्रो रात्रीर्यद्वात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मण्यतिथिर्नमस्यै ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वास्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ९ ॥

a) ऋ 10-63-2 विश्वा हि वो नमस्यानि नामानि देवा उत यज्ञियानि वः; अ 6-98-1 उपसतो नमस्यो भवेह. —b) पा 2-3-16 नमःस्वास्तिस्वाहा...

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद् वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं माऽभि वदेत्यतीर्तं एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

a) प्रतीत (convinced) only here and in 1-11 in this sense.

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां दर्शिवान् मृत्युमुस्वात्प्रसृक्तम् ॥ ११ ॥

1) v. l. प्रसृष्टम्, प्रसृष्टे. —2) v. l. ददाशिवान्. Metre requires दर्शिवान् which is later (Epic); cp मभा 1-54-19 भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान् et passim. It always stands at the end of a compound. Cp विद्वस् perfect participle without reduplication like दर्शिवस्. पा 8-1-36 on विद्वस् would have said दृशोः शतुर्वसुः (à la विदः शतुर्वसुः) !

a) भविता is future. —b) शयिता is future.

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरयां विभेति ।

उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे^१ शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

α) Shall we read जरसो? Cp पा 1.4.25. Alsdorf emends it as जरायाः.
—b) वृ 3.5.1.

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वं श्रद्धधानाय मह्यम् ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेण वृणे वरेण ॥ १३ ॥

1) तम् instead of त्वम् (रंगरामानुज, भास्कर).

प्र ते ब्रवीमि तद् मे निबोर्धं स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।

अनन्तलोकाग्निमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

α) क 3.14. —b) Vedic idiom is गुहा-निधा. Cp ऋ 10.5.2 गुहा नामानि दधिरे पराणि. अ 11.5.10 गुहा निधी निहितौ ब्राह्मणस्य.

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टीया यावतीर्वा यथा वा ।

स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाऽऽह तुष्टः ॥ १५ ॥

1) Metre requires omission of एव; read पुनराह तुष्टः (रंगरामानुज).

α) वासं 1.4.11 इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दंहतं युवम्. शब्रा 6.1.2.22 तस्माद्-
ग्निनेष्टकाः पचन्ति.

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महार्त्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।

तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृष्टीकां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

1) Verses 16-18 seem to be an interpolation.

α) जं 4.3.6; श्वे 6.23; गी 7.19. —b) ऋ 10.51. 3 & 4. : 3 तं त्वा यमो अचिकेत (from चि to note) चित्रभानो ... 4 एतमर्थं न चिकेताहमग्निः (the origin of न-चिकेतस्; cp नवेद in ऋ 1.165.13; 4.23.4). —c) क 2.3 (only here in Vedic literature).

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।

ब्रह्मर्जं देवमिड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

1) v. 1. ब्रह्मयज्ञम् (निम्बार्क).

α) Obscure word! —b) तैब्रा 3.11.8.5 यो अग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद (here विदित्वा and निचाय्य).

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

एष तेऽग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैर्वं प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तुतीयं वरं नाचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

a) See verse 16 above.

येयं भेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

a) शत्रा 2-2-4-9 तद्वा एतदेव विचिकित्सायै जन्म यत् प्रजापतिर्व्यचिकित्सत् । स विचिकित्सम्
छेयस्याधियतः छां 3-14-4; वृ 1-5-3; मै 6-30; तै 1-11. —b) ऋ 2-12-5 उतेमाद्गुर्नो अस्त्येनम्.

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमगुरेष धर्मः^० ।
अन्यं वरं नाचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥

a) तैत्रा 2-1-2-2 = शत्रा 2-2-4-9 [(see a) on verse 20 above]. तद् व्यचिकित्सत् ।
जुहवानीशमाहौषामिति । तद्विचिकित्सायै जन्म; छां 3-14-4; तै 1-11. —b) छां 6-8-6; ऋ
2-13; मुं 3-1-9. —c) वृ 1-5-23; क 2-13.

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
वर्त्ता चास्य त्वाद्गन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चिन् ॥ २२ ॥
a) गी 6-39 त्वदन्यः संशयास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते.

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बर्हन् पशून् हस्ताहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥
a- -a) छां 7-24-2. —b) च to be omitted in. c. ?

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नाचिकेतस्त्वमग्निं कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥
a) Cp on कामभाज, ऋ 7-81-4 तस्यास्ते रत्नभाज इमहे; 6-71-6. अया भिया कामभाजः
स्याम.

ये^१ ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रीमाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नाचिकेतो मरणं माऽनुप्राप्सीः^० ॥ २५ ॥

1) This verse contains 6 pādas.

a) तैसं 5-6-8-3 नाग्निं चित्वा रामामुपेयात्. —b) तै 2-6.

श्वोर्भावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जर्जरन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

a) काश्रौस् 12-6-31 तस्माच्च श्वोभावात्. —b) अ 19-9-7 शं विवस्वान् शमन्तकः; वासं 39-13 यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा. श्वा 10-4-3-2 स यो हैतमन्तकं मृत्युं संवत्सरं वेद. धम्मपद् 288 अन्तिकेनाधिपन्नस्स नत्थि जातीसु ताणता. —c) ऋ 1-92-10 मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः. —d) Older form is वृति or वृत्त. ऋ 10-18-3 वृत्तये हसाय. अ 11-8-24. हसो नरिष्टा वृत्तानि. श्वा 3-2-4-6 वृत्तं गीतं उपाववर्त.

नै वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।

जीविष्यामो यावदीशिष्यसिँ त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥

a) छां 5-3-6 तवैव राजन्मानुषं वित्तम्. वृ 1-4-8 प्रेयो वित्तात्; 2-4-2 and 4-5-2 अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन; 3-5-1 वित्तैषणायाश्च व्युत्थाय. क 2-3 नैतां सृङ्गां वित्तमयीमवातः; 2-6 प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्. —b) Parasm. is exceptional.

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः कर्त्रःस्थः प्रजानन् ।

आभिर्ध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिर्दीर्घं जीविते को रमेत ॥ २८ ॥

1) v. l. क तदास्थः (रंगरामानुज).

a) क 2-3. —b) क 1-24 चिरजीविकां च ।

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सार्म्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नाचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

॥ इति प्रथमा वल्ली ॥

a) तैत्ति 3-12-9-7 सर्वात्रभूमात्मानं संपराये. क 2-6.

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः सिनीतः ।

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति ह्रीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥

a) ऋ 3-55-15 तयोरन्यद् गुह्यं आविरन्यत्. धम्मपद् 75 अञ्जा हि लाभूपनिसा अञ्जा निब्बाणगामिनी. —b) Cp नानाधियः (ऋ 9-112-3); नानात्ययाः (छां 4-10-3; 6-9-1). Also क 2-4. —c) Shall we omit भवति m. c. ? —d) के 2-5 न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टिः.

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेर्भाद् वृणीते ॥ २ ॥

a) तौ = श्रेयश्च प्रेयश्च a case of anacoluthon ! Cp वृ 1-5-12 तौ मिथुनं समैताम् (where तौ = ते i. e. वाक् and मनस्). —b) For धीर and मन्द (पाक) cp ऋ 1-164-21 स मा धीरः पाकमत्रा विवेश; 2-27-11 पाक्या चित् वसवो धीर्या चित्. वृ 3-5-1 (बाल versus पण्डित). क 4-2. —c) ऋ 10-166-5 योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तमः.

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिर्ध्यायन्नचिकेतोऽत्यसाक्षीः ।
नैतां सृष्ट्वा वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥
a) क 1-29. —b) क 1-16.

दूरमेते विपरीते विपूचीं^१ अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुप्सन्त ॥ ४ ॥

a) क 1-164-31 स सध्रीचीः स विपूचीर्विमानः; 3-55-15 सध्रीचीना पय्या सा विपूची. छा
8-6-11 (=क 6-16); बृ 1-3-7 विष्वञ्चो विनेशुः. —b) मै 7-9 विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये.
—c) श्वे 2-13 अलोलुपत्वम्. गी 16-2 दया भूतेष्वलोलुप्त्वम्.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धोः ॥ ५ ॥

a- -a) मुं 1-2-8 (जह्यन्यमानाः for दन्द्रम्यमाणाः); मै 7-9 —b) पा 3-1-33 नित्यं
कौटिल्ये गतौ. —c) Matthew 23-24 ο'δηγοι τυφλοί (blind guides).

न साम्पर्ययः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति परं इति मानी पुनः पुनर्वसमापद्यते मे ॥ ६ ॥

1) Shall we join इति and मानी? cp पा 3-2-82 मनः. —2) परंति m. c. ?

a) तैत्ति 3-12-9-7 cited on क 1-29. —b) मुं 1-2-7.

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥

a) नि 2-24 आश्चर्यामिव प्राधान्येन. पा 6-1-147 आश्चर्यमनित्ये. गी 2-29. —b) क
10-32-7 स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः; शब्दा 11-4-2-1 एते कुशला मन्यमानाः.

न नरेणावरेणं प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान् ह्यतर्क्यमणुममाणात् ॥ ८ ॥

1) v. l. अगतिः.

a) छां 6-14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद. —b) बृ 4-4-8 अणुः पन्थाः. क 1-21; 2-13;
2-20. मुं 2-2-2; 3-1-9. वृ 4-4-1 अप्वन्तान्.

नैषा तर्केण मतिरापनेयां प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष ॥

यां त्वमापः सत्यधृतिर्वृत्तासि त्वाद्दृ नो भूयान्नाचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

a) नि 13-12 अपि श्रुतितः अपि तर्कतः ... तेभ्य एतं तर्कमूर्षिं प्रापच्छन्द. —b) Three
lines of derivation: i आप् (आपन), ii आप् + अनौय, iii अप् + नी (अपनेय). —c)
शब्दा 10-6-3-2 सत्यसंकल्पं सत्यधृतिम्.

जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं न ह्यधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।

ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

a) ऋ 2-13-6 शेवधिं निदधिषे विवस्वति; अ 7-53-5 अयं जरिष्णः शेवधिरिष्ट इह वर्धताम्.
मै 6-30. —b) d = a query? ऐआ 2-3-2 मर्त्येनामृतमीप्सति.

कामस्याऽऽग्निं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।

स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ॥ ११ ॥

1) Omit धृत्या m. c.

a) क 3-2 अभयं तितीर्षतां पारम्.

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मर्त्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

1) To read गुहा हितम्? ऋ 1-23-14 अपगूहं गुहा हितम्.

a) वासं 5-8 तनूर्वीर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा. —b) क 2-22.

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सन्नं नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

a) क 6-17; छां 4-17-1 रसान्प्रावृहत्. Cp तै 2: the doctrine of कोश (sheaths). —b) छां 8-1-1 (वेश्म); मुं 3-2-4 (धाम). —c) नचिकेतसम् = नचिकेतं m. c.?

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूर्ताञ्च भर्व्याञ्च यत्तत् पश्यसि तद्दद ॥ १४ ॥

a) अ 19-9-2 शान्तं नो अस्तु कृताकृतम्; but बृ 4-4-22 नैनं कृताकृते तपतः; पा 2-1-60 क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्. —b) क 4-5.

सर्वे देवा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥

a) गी 8-11 (practically identical with this verse). —b) छां 8-4-3; मुं 2-1-7; 3-1-5; प्र 1-13. —c) संग्रह not in Vedic literature. —d) वासं 2-13; शन्वा 1-4-1-30; छां 2-23-4; प्र 5-2; मां 1.

एतद्धयेवाक्षरं ब्रह्म एतद्धयेवाक्षरं परम् ।

एतद्धयेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

a) The whole verse = मै 6-4. —b) छां 8-3-2.

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

a) ऋ 10-81-2 आरम्भणं कतमत् स्वित्कथासीत्.

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

a) गी 2-20 with some changes. —b) ऋ 4-36-7 धीरासो हि हा कवयो विपश्चितः;
अ 8-9-3 ब्रह्मैतद् विद्यात्तपसा विपश्चित्. —c) छां 8-1-5; 8-10-2 et passim.

हन्ती चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

a) गी 2-19 (with some changes).

अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

तमर्कतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

1) v. l. धातुः प्रसादात्.

a) Cp क 2. 20-22 with ई 4, 5; छां 3-14-3; श्वे 3-9; गी 13-14-16. —b) मुं 3-1-7. —c) श्वे 3-20. —d) धातुप्रसाद = ज्ञानप्रसाद (मुं 3-1-8). धातुः प्रसादात् (through grace of God). Cp ऋ 10-125-5 यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि; मुं 3-2-3; क 2-23.

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्तं मर्दामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

a) मदामदम् intensive like चराचर (ऋ 10 85-11), चलाचलासः (ऋ 1-164-48), घनाघन (ऋ 10-103-1), and वदावद (ऐत्रा 7-13 स वै लोकोऽवदावदः); पा 6-1-12, Vārttika 6-7.

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभ्रुमात्मानं मर्त्या धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

a) Cp क 2-12.

नैयमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूस्वाम् ॥ २३ ॥

a) मुं 3-2-3. —b) ऋ 10-71-4 उतो त्वस्मै तन्वं वि सन्ने.

नैविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

a) ऋ 9-73-6 ऋतस्य पत्यां न तरन्ति दुष्कृतः. —b) वृ 4-4-33. —c) छां 3-14-1.

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओर्दनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं कं इत्या वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

॥ इति द्वितीया वल्ली ॥

a) अ 11-3-23 स य ओदनस्य महिमानं विद्यात्; 11-3-24 नात्प इति ब्रूयानानुपसेचन इति;
ऋ 10-76-7 दुहन्त्यधरुपसेचनाय कम्. —b) ऋ 10-129-7 सो अंग वेद यदि वा न वेद.

ऋतं पिबन्तौ सुकृत्स्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे ।

छायीतपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नीयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

a) मुं 1-2-1; अ 6-120-1 उदिनयाति सुकृतस्य लोकं; 6-121-1 अथ गच्छेम सुकृतस्य
लोकम्. —b) ब्रसू 1-2-11 गुहां प्रविष्टावात्मानौ. —c) Cp छां 1-1-2 परमः परार्थः.
—d) क 6-5. —e) मनु 3-185 त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः.

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतः शक्रेमहि ॥ २ ॥

a) मैसं 2-13-22 त्वं तंतुरुत सेतुरग्ने (= कासं 40-12 = तैत्ति 2-4-2-6); छां 8-4-1-2;
बृ 4-4-22; मुं 2-2-4; श्वे 6-19. —b) क 2-11.

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

a) The simile of Chariot occurs in Plato, Phaedrus (240 b ff). —b)
ऋ 6-75-6 रथे तिष्ठन्नयाति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पनायत मनः
पश्चादनु यच्छन्ति रथमयः ॥ वासं 34-6 सुषारथिश्चान् etc. —c) पा 3-3-53 (51-53);
प्रग्रह is a classical word.

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयींस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

a) गी 13-5. —b) आत्मन् = शरीर; cp क 5-12. —c) श्वे 1-9 and 12; मै 6-10;
गी 13-20.

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुर्ष्टांश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

a) श्वे 2-9.

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वर्श्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

a) पा 4-4-86 वर्शं गता.

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति स^५सौरं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

a) श्वे 6-16; मै 1-4; 6-34; गी 16-19.

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥ ८ ॥

a) छां 4-15-6; 8-15-1; प्र 1-10; गी 8-26.

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान् नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

a) ऋ 1-22-20; 1-154-5 विष्णोः पदे परमे मन्त्र उत्सः; मै 6-26.

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

a) क 6-7-8; गी 3-42.

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

a) वृ 6-4-28.

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वउयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

a) श्वे 4-14; मुं. 3-1-7; गी 6-21; 7-25; 13-15. —b) आर्षसंधि; cp मै 6-7 अपोऽप्यायनात् (for अपो आप्यायनात्).

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

a) क 6-10-11; छां 6-8-6. —b) मै 5.1; मां 7.

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

a) अ 11-1-10 त्रयो वरा यतमौस्त्वं वृणीषे. —b) ऋ 7-65-3 कुत्सेतू गिषे मर्त्याय; गी 7-14.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचार्द्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

a) बृ ३-४-७. —b) श्वे ४-११; क १-१७; ब्रह्म १-२-७ निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च.

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

य इमं परं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ।

तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीया बल्ली ॥

a) ब्रह्मसंसद् denotes the place and श्राद्धकाल the time.

पराञ्चि खानि व्यृतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

a) अ १०-२-६ कः सप्त खानि विततर्द शीर्षणि (cp तैसं ५-१-८-१ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः); मै २-६ खानीमानि भित्तोदितः. —b) ई ८. —c) अन्तरात्मन् = आत्मन् (Vedic locative) + अन्तर; cp बृ ४-३-४-५ यश्चायमन्तरात्मनाकाशः. —d) क ३-३०-६ जहि प्रतीचो अनूचः पराचः. —e) मै ६-१.

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।

अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

a) बालाः — cp धीर and पाक in क १-१६४-२१ स मा धीरः पाकमत्रा विवेश पण्डित and बाल in बृ ३-५-१ and गी ५-४. —b) विततस्य for विततं, a nice instance of hypallage. For वितत see बृ ४-४-८.

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद् वै तत् ॥ ३ ॥

a) These 5 objects of sense are mentioned in बृ ३-२-२ (गन्ध), ४ (रस), ५ (रूप), ६ (शब्द), ८ (स्पर्श). अ १९-९-५ इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनःषष्ठानि. —b) Does मैथुन refer to the pair (मिथुन) of विषय and इन्द्रिय?

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभ्रमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

a) छं ६-८-१; बृ ४-३-१८ (बुद्धान्त for जागरितान्त). —b) See २-१२ above.

य इमं मध्वेदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

a) ऋ 1-164-22 (मध्वद्) यस्मिन्ब्रूक्षे मध्वद्: सुपर्णा: (= अ 9-9-21). —b) वृ 4-4-15. —c) क 4-12, 13. —d) ई 6.

यैः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

a) Reference to सांख्य पुरुष? The verse seems to be pretty obscure! Cp गी 13-19.

यां प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ॥

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

a) Reference to सांख्य प्रकृति? Cp गी 13-19.

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिव ईद्वयो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

a) = ऋ 3-29-2 (with सुधितो for सुभृतो and गर्भिणीषु for गर्भिणीभिः).

यैतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवाः सर्वे अर्पितास्तद् नान्त्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

On the whole verse, see जैना 2-28 : मदेवेदेति सूर्योऽस्तं मद् (sū) च गच्छति । मां सर्वे देवा अन्वायत्ता माम् नान्त्येति किञ्चन ॥ The first half of the verse is commented on in वृ 1-5-23.

a) ऋ 10-121-6 यत्राधि सूर उदितो विभाति; अ 10-8-16. —b) अ 10-8-16. —c) वृ 1-5-23.

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

a) अ 13-1-39 अमुत्र सन्निह वेत्य; गी 6-40. —b) वृ 4-4-19.

मैनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

a) Verse = वृ 4-4-19 (with अनुद्रष्टव्यं for आप्तव्यं and आप्नोति for गच्छति).

अद्भ्युष्टमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

a) क 4-13; 6-17. ऋ 1-3-24-25 शब्दादेव प्रमितः । हृष्येक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्. छां 5-18-1 (प्रादेशमात्र); मै 1-2; 6-17. —b) श्वे 3-13; 5-8. —c) वै 6-38.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स^१ एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

a) शब्दा 10-6-3-2 यथा ज्योतिरधूममेवम्. —b) वृ 1-5-23.

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथक् पश्यन् स्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

a) दुर्ग and पर्वत are respectively summit and slopes. —b) धर्म used in the Buddhist sense (phenomenon)? Cp the sense of the word धर्माः in Gauḍapāda's माण्डूक्यकारिका (IV-1 et passim).

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

॥ इति चतुर्थी बह्वी ॥

a) मुं 3-2-8; प्र. 6-5. —b) ई 7; गी 2-46.

पुरमेकादशद्वारंमजस्यावर्कचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

a) छां 8-1-1 (ब्रह्मपुरे). —b) ऐ 1-3-12 (विद्वतिर्नाम द्वाः); श्वे 3-18 and गी. 5-13 (नवद्वारे पुरे). —c) बर्क not found in Vedic literature.

ईशसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसद् व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

a) ऋ 4-40-5 (omits बृहत्) = वासं 12-14 (has बृहत्). Commented on in शब्दा 6-7-3-11. बृहत् has been added to ऋतम् as in ऋ 9-107-15^{ba}; 9-108-8^a and 10-66-4^a. —b) दुरोण a house, i. e. fitted with a door (दुर).

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

a) Cp क 5-5. —b) वासं 16-30 नमो ह्रस्वाय च वामनाय च. शब्दा 1-2-5 5 वामनो ह विष्णुतास. Cp क 4-12 (अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः).

अस्यै विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

a) अस्य seems to refer to शरीर. (p क 6.4 प्राक् शरीरस्य विलसः ; वृ 3.7.2 व्यस्रांसिषतास्याङ्गानि. —b) क 4.3.

नै प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतानुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

a) क 5.3.

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

1) v. 1. वक्ष्यामि (श्रीकरभाष्य).

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिर्नः ।
स्थार्णुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

a) छां 5.10.7 (कपूया and रमणिया योनि). —b) क 6.4 (शरीरत्वाय). —c) देहिर्नः a later coinage dating from क and श्वे (2.14, 3.18) —d) आत्मा 1 स्थार्णुं बर्चयति गर्तं वा प्रतिपद्यते. छां 5.2.3; वृ 6.3.7; मै 2.6. —e) ऐआ 2.3.2 यथाग्रहं हि संभवाः; वृ 4.4.2; 4.4.5 (पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति).

य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तर्दु नात्येति कश्चन । एतद्दे तत् ॥ ८ ॥

1) Drop यः and पुरुषः m. c. —2) v. 1. एषु (एगामानुज).

a) वासं 32.1. —b) क 6.1. —c) अ 10.8.16 (with किञ्चन for कश्चन).

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

a) Verse 9^b = ऋ 6.47.18 (= वृ 2.5.19); ऋ 3.53.8 रूपंरूपं मभवा बोधवतीति.

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्पैर्वाङ्मदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

a) ई 2.

एको वीशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

1) रंगरामानुज reads बीजम्.

a) वृ 4-4-22. —b) श्वे 3-18; 6-12. —c) आत्मस्थ = शरीरस्थ; cp क 3-4 (आत्मेन्द्रियमनोगुहम्).

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदर्धाति कामान् ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

1) v. l. नित्यानाम् (for अनित्यानाम्; cp चेतनश्चेतनानाम् which immediately follows).

a) ई 8; श्वे 6-13.

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

a) Cp एतद्वै तत् in क 4-3 et passim. —b) मै 7-1; गी 12-3.

नै तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विश्रुतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तैवेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चमी वल्ली ॥

a) गी 15-6,12; उदान 10 न तत्थ सुक्का जोतन्ति आदिच्चो नप्पकासति । न तत्थ च्चंदिमा भाति तमो तत्थ न विज्जाति; प्र 2-9. —b) मुं 2-2-11. —c) तैत्रा 3-12-9-7 येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः.

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तास्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

In general cp गी 15-1-3 and the tree Yggdrasil in the Scandinavian mythology.

a) तैत्रा 1-11-5 ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद संप्रति. —b) क 10-97-5 अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता. अ 3-6-1 अश्वत्थः सादिरादधि; 6-11-1 शमीमश्वत्थ आरूढः; छां 8-5-3; कौ 1-3 (इत्यो वृक्षः).

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रमुद्यतं यं एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

a) ई 5; ब्रसू 1-3-39 कम्पनात्. —b) क 2-41-10 इन्द्रो अंग महद्भयम्. —c) Oft-quoted क 6-9; श्वे 3-1, 10, 13; 4-17, 20.

भर्यादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

1) Read स्रिअः m. c.

a) तै 2-8.

ईहं चेदंशकद्रोद्धं प्राक् शरीरस्य विस्तरसः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वार्थं कल्पते ॥ ४ ॥

a) के 2-5; गी 5-19, 23. —b) पा 3-1-55 ... न्यदितः पस्मैपदेयु (शक is शकल). —c) तैत्रा 3-8-20-5 अश्वमेधयाजी जरसा विस्त्रसा अमुं लोकं याति; ऐआ 2-3-7 विस्त्रसा ह्रैवास्माह्लोकात्प्रैति; क 5-4. —d) छां 3-14-1; बृ 4-4-5.

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाऽऽसु परीव ददशे तथा गन्धर्वलोके छार्यातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

a) शत्रा 12-9-2-2 मनुष्या वै जागरितं पितरः सुमम्. —b) बृ 4-4-4. —c) क 3-1.

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तर्मयीं च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

a) योसू 3-14 शांतोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी; धम्मपद 374 यतो यतो सम्पसति तन्धानं उदयब्बयं; क 6-11.

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादाधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

a) क 3-10, 11; गी 3-12.

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

a) अ 12-3-5 व्याप नभसी महित्वा; 13-2-30 उभा समुद्रौ रुच्या व्यापिथ; 17-1-13 ययेन्द्र तन्वान्तरिक्षं व्यापिथ; श्वे 4-10. मै 6-31, 35; 7-2.

न संदशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पो र्य एताद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

a) The whole verse = श्वे 4-20 (with minor variants). —b) क 10-129-4 हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा; श्वे 4-17. —c) क 6-2.

र्यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

a) क 3-10-13. —b) गी 8-12, 13.

तां योगीमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अर्धमस्तदा भवति योगो हि प्रभवापर्ययौ ॥ ११ ॥

α) Cp योसू 1-2 योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः. —b) छां 1-3-12; 2-22-2; मुं 2-2-4; श्वे 2-9. —c) मां 6; क 6-6; गी 11-2; योसू 3-14.

नैर्वै वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

α) के 1-3; मुं. 3-1-8; तै 2-8.

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तस्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तस्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

α) श्वे 1-10.

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

α) बृ 4-4-6.

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्धयनुशासनम् ॥ १५ ॥

α) मुं 2-1-10; 2-2-9; 3-2-9; छां 7-26-2. —b) श्रान्ना 11-5-6-8 मध्वाहुतयो वा एता देवानां यदनुशासनानि; बृ 2-5-19; 4-5-15; तै 1-11.

सर्तं चैका च हृदयस्य नाब्धस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायक्ष्मत्त्वमेति विश्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

α) छां 8-6-6. —b) प्र 8-6.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्मवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

α) छां 5-18-1; मै 6-38; क 4-12,13; ब्रह्म 1-3-24-25. —b) श्वे 3-13; 5-18. —c) गी 15-15. —d) श्रान्ना 4-3-3-16 तयैषीका विमुञ्जा स्यात्.

मृत्युप्रोक्ता नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।

ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

॥ इति षष्ठी बह्वी ॥

α) Nom. Sg. of नचिकेत; cp नाचिकेत क 1-18; 2-10; 3-2,16. —b) बृ 4-4-23 (विरजः); छां 8-7-1; मै 6-4, 25; प्र 1-16; मुं 1-2-11.

॥ इति कठोपनिषत् ॥

॥ प्रश्नोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad belongs to the Paippalāda Śākhā of the Atharvaveda. The opening narrative seems to be an imitation of Śatapatha Brāhmaṇa 10-6-11f and Chāndogya 5-11-1f.]

सुर्केशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्य-
श्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी कात्यायनस्ते हते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठा परं
ब्रह्मान्वेषमाणार्णा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पार्श्वयो भगवन्तं
पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

a) These Ṛsis are not found in अ. —b) मुं 1-2-12; 3-2-10.
—c) ऊं 8-1-1. —d) मुं 1-2-12; ऊं 8-7-2; औ 4-19.

तान्ह स ऋषिरुवाच । यूय एव तपसा ब्रह्मसर्वेण भद्रया संवत्सरं संवन्त्यथ ।
यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत । यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

a) ऊं 8-9-3ff. —b) वृ 2-1-18; ऊं 7-1-3.

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पपच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः
प्रर्जायन्त इति ॥ ३ ॥

a) तै 3-1.

तस्मै स होवाच । प्रजाकामो वै प्रजापतिः । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा स
मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेति । एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

a) ऊं 1-1-6; वृ 1-1-4; वृ 5-12-1; प्र 1-15.

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः । रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च ।
तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

a) प्र 3-8. —b) वृ 2-3-1f; वे 3-2. —c) पा 3-3-77 पूर्वो घनः; 6-1-24.

अथाऽऽदित्य उदयन् यत्पार्ची दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान् रश्मिषु
संनिधत्ते । यद्दक्षिणा यत्पृथ्वी यद्दुदीची यद्दधो यद्दूर्ध्वं यदन्तरादिशो यत्सर्वं
प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

a) Cp अवान्तरदिग् in वासं 24-26 नकुलान् बभ्रुकानवान्तरदिशाम्य आलभते; शत्रा 1-8-1-40 चतस्रो वाऽवान्तरदिशः; वृ 1-1-1 अवान्तरदिशः पर्ववः; नि 11-40 अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च.

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

a) = मै 6-8.

संवत्सरो वै प्रजापतिः । तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते । तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रथिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

a) वृ 6-2-15-16. —b) छां 4-15-5. —c) छां 5-10-3; मुं 1-9-2,10. —d) गी 8-24-26.

अयोर्क्षरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयभेतत्परायणम् । एतस्मान् पुनरावर्तन्त इति । एष निरोधः । तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

a) छां 5-10-2. —b) मुं 1-2-11. —c) छां 8-6-5.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितामिति ॥ ११ ॥

a) ऋ 1-164-12 (with उपरे as one word); अ 9-9-12 (with विचक्षणे).

मासो वै प्रजापतिः । तस्य कृष्णपक्ष एव रथिः शुक्रः प्राणः । तस्मादेत ऋषयः शुक्र इष्टं कुर्वन्तीतरं इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

a) शुक्र and कृष्ण as पक्ष adj. only here. Cp. ऋ 6-9-1 अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (in contrast). —b) Who are these ?

अहोरात्रो वै प्रजापतिः । तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रथिः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

a) पा 5-4-87; 2-4-28,29; ऋ 10-190-2 अहोरात्रा यं परियन्तो नापुः; वासं 27-45; 14-30 (अहोरात्रे fem. du.); छां 8-4-1. —b) छां 8-4-3; 8-5-1ff.; मुं 2-1-7; 3-1-5; ऋ 2-15; प्र 1-15; गी 8-11.

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्वैतः । तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

a) प्र 4-4. — b) छां 5-10-6; ब्रम् 3-1-26 ततःसिम्बोऽय. — c) तै 3-2.

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति । ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः ।
येषां तपो ब्रह्मचर्यम् । येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

a) Cp 1-13 above.

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु भिक्षमवृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥

a) क 6-18; बृ 4-4-23; मुं 2-2-9. — b) श्वा 5-2-2-20 स निद्र एति स इत्यति;
ई 18 जुहुराणम्.

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन् कत्येव देवाः प्रजा विधारयन्ते ।
कतर एतत् प्रकाशयन्ते । कः पुनरेषां वरिष्ठं इति ॥ १ ॥

1) v. l. बलिष्ठः (रंगरामानुज).

a) For this प्रश्न cp in general अ 11-4.

तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुग्निरापः पृथिवी वाह्मनश्शुः
श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति । वयमेतद्ग्राणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

a) बाण an old word in the sense of 'body' only here. Cp अ 3-23-2
आ ते योनिं गर्भ एतु पुमान् बाण इवेपुधिन्.

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथ, अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यै-
तद्ग्राणमवष्टभ्य विधारयामीति । तेऽश्रद्धार्थानां बभूवुः ॥ ३ ॥

a) छां 5-1-6; बृ 6-1-7.

सोऽभिर्मानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव । तस्मिन्नुत्क्रामत्येते सर्व एवोत्क्रामन्ते ।
तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिकां मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा
एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते । एवं वाह्मनश्शुः श्रोत्रं च ।
ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

1) v. l. प्रतिष्ठन्ते (रंगरामानुज).

a) अभिमान (noun) rare in older literature. Cp अ 10-73-1 मन्द्रं अजिह्वी

बहुलाभिमालः; मुं 1-2-9. —b) वृ 4-3-37,38. —c) ऋ 1-119-9 उत स्या वां मधुम्माक्षिकारपत्. —d) Why प्रातिष्ठन्ते instead of प्रतिष्ठन्ते (cp प्रतिष्ठमाने).

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मधवानेष वायुः ।

एष पृथिवी रयिर्देवः सर्दसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

a) गी 9-19.

अँरा इव रयनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋषी यजूंषि सामानि यज्ञः स्रवं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

a) ऋ 10-78-1 रयानां न ये अगः सनाभयः; अ 10-8-34 अरा नामावित्र श्रिताः; वासं 34-5 यस्मिन्नुचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रयनाभाविवाराः. —b) अ 11-4-15 प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्. —c) तैत्ति 3-12-8-1; वृ 2-5-15; मुं 2-2-6.

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राण प्रजास्त्रिभया बलिं हरन्ति प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

a) वासं 31-19; अ 10-8-13. —b) ऋ 5-1-10 तुभ्यं भरति क्षितयो... बलिमग्रे अन्तित ओत इरात; 7-6-5 विश्वश्रक्ने बलिद्वतः सहोमिः; 10-173-6 विशो बलिद्वतस्करत्; अ 11-4-19 यथा प्राण बलिद्वतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः.

देवानामसि बह्विर्तमः पितृणां प्रथमा स्वर्धा ।

ऋषीणां चरिषिं सत्यमथर्वाङ्गिरसीमसि ॥ ८ ॥

a) वासं 1-8 देवानामसि बह्विर्तमम्. —b) ऋ 10-14-3 स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति; श्रुत्वा 13-8-1-4 स्वधा वै पितृणामभयम्. —c) ऋ 1-110-2 चरितस्य भूमना used in physical sense, here in the metaphorical; अ 3-15-4 शुनं नो अस्तु चरितमुत्थितं च. —d) अथर्वाङ्गिरसः jointly mentioned as ऋषिः here for the first time. Cp अ 11-6-18 अथर्वाङ्गिः अंगिरसः मनीषिणः mentioned severally; later mentioned as the epithet of the अथर्ववेद. Cp श्रुत्वा 11-5-6-7 अथर्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते; छां 3-4-1; वृ 2-4-10; तै 2-3; मै 6-33.

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

a) क 5-15.

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कौमायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

a) छां 7-10-1.

व्रात्यस्त्वं प्राणैकैर्ऋषिरत्तां विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥ ११ ॥

a) अ 15-1. —b) ई 16; मुं 3-2-10. —c) इ 1-2-5; क 2-24; बसु 1-2-9 अत्ता चराचरग्रहणात्. —d) ऋ 1-54-7 त्वं सोमासि सत्पतिः; 1-11-1 वाजानां सत्पतिं पतिम्. पा 2-1-61. —e) ऋ 10-88-19 सुपर्ण्यो वसते मातरिश्चः (Voc.); ई 4.

या ते तनूर्वाचिं प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता सिन्नां तां कुरु मोत्कमीः ॥ १२ ॥

a) छां 5-1-12.

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदित्रे यत्प्रतिष्ठितम् ।

मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

a) अ 11-4-1 प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्. —b) क 6-75-4 मातेव पुत्रं विभृतामुपस्ये. —c) श्रीः accu. pl. seems to be irregular.

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पमच्छ । भगवन्, कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यास्मिन् शरीरे । आत्मानं वा प्रविभक्त्य कथं प्राणिष्ठते । केनोत्कमते । कथं बाह्यमभिधत्ते । कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । अतिप्रश्नान् पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठोऽसीति । तम्प्राणोऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

a) To read as अति प्रश्नान्, अति going with पृच्छसि! (p ३-6-1 अनातिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि. —b) इ 3-1-2.

आत्मन एष प्राणो जायते । यथेषां पुरुषे छायेतस्मिन्नदाततम् । मनोऽकृतेनाऽऽयात्यास्मिन् शरीरे ॥ ३ ॥

1) यथेषा...आततम् seems to be metrical (two padas of अनुष्टुप्)

a) मनः + अकृतेन; शंकराचार्य seems to read मनः कृतेन. Böhtlingk reads मनः (which goes with the earlier आततम्) । तेन..., Hillebrandt reads मनोऽकृतेन depending on कौ 2-1 तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य मनो दूतम्.

यथा सम्राट्किंवाधिकृतान् विनियुक्ते । एतान् ग्रामान् एतान् ग्रामानधि-
तिष्ठंस्वेति । एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

a) वृ 4-4-1 (often used in वृ); मै 6-8. —b) Here used for the first time in the sense ' Officer. ' —c) छां 8-1-5; पा 1-4-46; 1-4-97. In the sense " to govern " here for the first time.

पार्यूपस्येऽपानम् । चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते । मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमन्नं समं नयति । तस्मादेताः सर्वांश्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

a) वासं 6-14; 20-9; पा 2-4-2 इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनात्तनाम्. —b) Popular etymology of समान. —c) मुं 1-2-4; 2-1-8.

हृदि ह्येष आर्त्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनाम् । तासां शतं शतमेकैकस्याः । द्वासींशतिर्द्वासींशतिः प्रतिश्चाखानाडीसहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

a) छां 8-3-3. —b) छां 8-11-3; वृ 2-1-19. —c) Contrast छां 8-6-6; ऋ 6-16.

अथैकयोर्ध्वं उर्दानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति । पापेन पापम् । उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

a) मै 6-21. —b) प्र 1-9.

आदित्यो ह वै बाह्वः प्राण उदयति । एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । अन्तरा यदाकाशः स समानः । वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

a) प्र 1-5. —b) छां 8-12-4.

तेजो ह वा उदानः । तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सर्पद्यमानैः ॥ ९ ॥

a) प्र 4-6. —b) Here for the first time! —c) छां 6-8-6; 6-15-2.

यच्चिन्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहाऽऽत्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

a) छां 3-14-1; गी 8-6.

य एवं विद्वान् प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीर्यते, अमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

a) अ 11-1-34 प्रजामृतत्वमुत दीर्घमायुः; ऋ 5-4-10 प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम्; तैत्ति 1-5-5-6 प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यं अमृतम्; छां 2-22-2.

उत्पत्तिमार्यतिं स्थानं विश्रुत्वं चैव पञ्चधा ।

अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

a) ऋ 1-139-9 तेषां देवेष्वायतिरस्माकं तेषु नाभयः (आयति in ऋ only once).

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति । कान्यस्मिञ्जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । कस्यैतत्सुखं भवति । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचियोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिन्नेजो-
मण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्ति । एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे
मनस्येकीभवन्ति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति । न पश्यति । न जिघ्र्ति । न
रसयते । न स्पृशते । नाभिवदते । नाऽऽदत्ते । नाऽऽनन्दयते । न विमृशते । नेयायते ।
स्वर्पितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

a) वृ 2-4-11. —b) A late word. —c) मृ 3-2-7; इ 4-1-2; मां 5.
—c) Here five ज्ञानेन्द्रियाणि and five कर्मेन्द्रियाणि are systematically referred to.
—d) छां 6-8-1.

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः । व्यानो-
ऽन्वाहार्यपर्वनः । यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते^१ प्रणयनात् । आहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

a) शब्दा 2-2-2-18. —b) ऐमा 8-24; के 1-8.

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति समानः । मनो ह वाच यजपानः ।
इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहर्हर्ह्रक्ष गमयति ॥ ४ ॥

a) छां 8-3-2.

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति । श्रुतं श्रुतमेवार्थ-
मनुशृणोति । देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं
चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सखासञ्च सर्वं पश्यति । सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

a) छां 7-26-2 सर्वे ह पश्यः पश्यति; वृ 2-5-19 अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः.

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नान् न पश्यति । अथ
तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

a) मां 5 आनन्दमयो हि आनन्दभुक्.

स यथा सोम्य वयांसि वासोऽर्हसं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मानि
संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

a) वासस् (dwelling place). Cp वासः m. only once in ऋ 5-13-14 शिशुं
मृजन्त्याष्वो न वासे; ऋ 1-25-4 वयो न वसतीरुप.

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च । आपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च । चक्षुश्च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक् च स्पर्शयितव्यं च । वाक् च वक्तव्यं च । हस्तौ चाऽऽदातव्यं च । उपस्थश्चानन्दयितव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गन्तव्यं च । मनश्च मन्तव्यं च । बुद्धिश्च बोद्धव्यं च । अहंकारश्चाहंकर्तव्यं च । चित्तं च चेतयितव्यं च । तेजश्च विद्योतयितव्यं च । प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

a) Cp मां 3,4 एकोनविंशतिमुत्तः. —b) वृ 4.4.1.

एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

a) श्ले 6-8.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते । स यो ह वै तदच्छायमक्षरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति । तदेष श्लोकैः ॥ १० ॥

a) वृ 3-8-8. —b) The श्लोक in 4.11 is commented on in this कण्डिका with प्रतीकs.

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ।

तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥ ११ ॥

॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

a) वृ 4.3.7; 4.4.22.

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद् भगवन् मनुष्येषु प्रायर्णान्तमोङ्कारमभिध्यायीत । क्तमं वाव स तेन लोकं जयतीति । तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

a) In the sense of 'death' only here in old lit. —b) क 2.15-17; मां III

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयत्तर्नैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

a) मुं 1.1.4; छां 2.23.4.

स यथेकमात्रमभिध्यायीत । स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महियान-मनुभवति ॥ ३ ॥

a) ई 1. —b) Contrast देवयान and पितृयान of छां 5-3 and इ 6-2.

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते । सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

a) प्र 1-9, 10; प्र 3-7, 10.

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत । स नेत्रमि मूर्धे संपन्नः । यथा पादोर्दरस्त्वचा विनिर्मुच्यते । एवं इ वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीविष्यनान् परात्परं पुरिश्रयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

a) त्रिमात्रेणोम = त्रिमात्रेण + ओमः cp पा 6-1-95 ओमाक्षरेण. —b) Only here. —c) वृ 4-4-7 अहिनिल्डयनी. —d) पा 3-3-77 मूर्ती क्षतः — जीवधनः (only once); cp सैन्धवधन and विज्ञानधन in श्रमा 14-7-3-13 = प्रज्ञानधन वृ 4-5-13, मां 5. —e) जि 1-13, 2-3.

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।

क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कर्म्यते द्वैः ॥ ६ ॥

a) The three mātrās are combined, mathematically so to say, as अन्योन्यसक्ताः (taken two at a time); अनविप्रयुक्ताः (taken one at a time) and सम्यक्प्रयुक्ताः (taken three at a time); मां 8. —b) Cp in general मां 5-8-9. —c) मां 10-7 अविकल्पेन योगेन. —d) श्वे 6-2; 6.17.

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्भ्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ।

तमोङ्कारेणैवाऽऽयर्तनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥७॥

॥ इति पञ्चमः प्रश्नः ॥

a) सामभिः (युलोकं?). —b) The two पादः are metrically defective. —c) के 4-8; ऐ 2-1; वृ 4-1-2; छां 6-8-2.

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्स्य । तमहं कुमारमर्भुवं नाहमिदं वेद । यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावहयमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति । तस्मान्नाहार्हम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

a) छां 6-7-1; वृ 1-5-14. —b) वृ (6th conj.) hence अनुवम्. —c) छां 4-4-5; 5-3-5; 6-2-7.

तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

a) वासं 8-36 त्रीणि ज्योतीषि सचते स षोडशी; वृ 1-5-14-15 but सप्तदशः प्रजापतिः in शम्भ 10-4-1-16-17; छां 6-7-1ff.

स ईसाचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते^b प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

a) छां 6-2-3 ff; ब्रसू 1-1-5 ईक्षतेनीशन्वम्. —b) प्र 2-4.

स प्रार्णमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च ॥ ४ ॥

a) प्र 1-4. —b) मुं 2-1-3; छां 5-4-2; वृ 6-2-9. —c) मुं 3-2-7.

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे । समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चासां नामरूपे । पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

a) मुं 3-2-8. —b) छां 6-3-2,3; छां 8-14-1; वृ 1-4-7; मुं 1-1-9.

अरी इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।

तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

a) वासं 34-5 प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः. —b) Omit यथा m. c.

तान्होवाच । एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

a) वृ 2-3-6.

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमः । परमं ऋषिभ्यो नमः परमं ऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठः प्रश्नः ॥

a) Popular etymology of पिता (पारं तारयसि). —b) ऋ 7-73-1 अतारिष्म तमसस्पायमस्य; छां 7-1-3; 7-26-2. —c) मुं 3-2-11.

॥ इति प्रश्नोपनिषत् ॥

॥ मुण्डकोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad like the प्रश्नोपनिषत् belongs to the अथर्ववेद, often called as मुण्डोपनिषत् in short. Cp शिरोक्रमम् (मुण्ड) referred to in मुं 3-2-10 below. Cp मुण्ड in पा 3-1-21.]

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामतिष्ठामयर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

1) सर्वविद्यावरिष्ठाम् (रंगरामानुज).

a) वृ 1-4-9. मै 2-3; 6-29. मुं 1-1-2, 13; 3-2-10. नी 10-32. —b) अपर्यं (proper noun) only here.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

1) सत्यवाहाय (रंगरामानुज).

शौनको ह वै महार्शीलोऽङ्गिरसं विधिर्वदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

a) छां 5-11-1. —b) मुं 3-2-11. —c) Cp मुं 1-2-12 (नमित्याणि); 13 (उपसन्नाय). —d) छां 6-1-3; वृ 2-4-5.

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्व यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा
चैवापरा च ॥ ४ ॥

a) वेदितव्ये इति (with वेदितव्ये being प्रगृह्य see पा 1-1-11); मै 6-22.

तत्रापरीं ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं
छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदर्क्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

a) छां 7-1-2; वृ 4-1-2. —b) The four Vedas and अंगानि के 4-8.
—c) मुं 2-2-3; वृ 3-8-8.

यत्तद्देश्यमग्रार्हमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिर्पादम् ।

नित्यं विशुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

1) Omit यद्भूतयोनिम् m. c.

a) अद्रेश्यम् Irr. from इम् (Cp मां 7 अहृष्टम्). —b) मां 7. —c) श्वे 3-19.
—d) श्वे 3-11, 21; 6-17; मुं 3-2-5.

यथोर्णानार्भिः सृजते गृहते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

a) Is this ऊर्णवाभिः ? (तैत्ति 1-1-2-5 ते ऊर्णवामयोऽभवत्); वृ 2-1-20; मै 6-22;
श्वे 6-11. —b) मुं 2-1-1; श्वे 6-10.

तैपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

a) Cp in general मुं 2-1-2, 3.

र्यैः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) मुं 2-2-7.

तदेतत्सत्यम् ।

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि ।

तान्याचरथ नियतं सत्यकर्मा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके^d ॥ १ ॥

a) मुं 2-1-1. —b) घेता = अग्निघेता; cp मनु 2-231; मभा (CE) 12-109-7
साग्निघेता गरीयसी. —c) Cp कृतं in कठ 3-1. —d) प्र 5-3.

यदा लेर्लायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

¹तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

1) Omit तद् m. c. ?

a) मुं 1-2-4; वृ 4-3-7; श्वे 3-8.

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।

अहुतमवैश्वदेवमविधिना¹ हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

1) v. l. अन्नद्वया.

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुभ्रूवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त रिङ्गाः ॥ ४ ॥

1) v. l. विश्वरूपा, विश्वरूपी.

a) Cp ऋ 1-146-1 समस्मिन् अस्मिन्; 3-6-2 वक्ष्यः समजिह्वः .

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो बार्हदायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽभिवासः ॥ ५ ॥

a) Irregular form !

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यत्रमानं बहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

पुंवा ह्येते अहदा यद्गुरुणा अष्टौदशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥

a) ऋ 1-182-5 युवमेतं चक्रथुः सिन्धुर्द्वयम्; अ 12-2-18. — b) मुं 1-1-5 : l'our Vedas × 3 (संहिता + ब्राह्मण + सूत्र) = 12 + six Vedāngas 18 ?

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंभीराः पण्डितमन्यमानाः ।
जह्वन्त्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना ययान्धाः ॥ ८ ॥

a) ऋ 2-5; मै 7-9.

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वर्यं कृतार्या इत्यभिमन्यन्ति बाह्याः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

a) श्वे 2-14. कृतार्य is a late word, occurring first here. Cp Pāli standard expression : कतं करणीयं. — b) An old word (ऋ 8-22-10; अ 6-101-2 etc) but used here first in the Upaniṣads ! — c) Cp the expression क्षीणा जाति in Pāli.

इष्टीपूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते¹ सुकृतेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

1) Omit m.c. ? — 2) Renou reads अनुभूत्व इमम्.

a) छां 5-10-3; प्र 1-9. — b) ऋ 2-1; cp मुं 1-1-7 above.

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैरुचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विर्रजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ब्रह्मव्यात्मा ॥ ११ ॥

a) छां 5-10-1-2; ऐत्रा 2-15, 36 (उप + वस्); श्रुत्वा 1-1-1-7; पा 1-4-48 वार्तिक-वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः; तैसं 1-6-7-3 यदनाश्वानुपवसेत् पितृदेवत्यः स्यात्. वृ 6-2-15. —b) पा 4-2-38 (भिक्ष); वृ 3-5-1 भिक्षाचर्यं चरन्ति. —c) प्र 1-10. —d) वृ 4-4-23; क 6-18; मुं 2-2-9 विरजम्; प्र 1-16.

परीक्ष्य लोकान् कर्मचिंतान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृत्तः कृतेन ।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् सामित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

a) श्रुत्वा 10-5-3-9 कर्मणाऽऽचीयन्त. Cp कर्मजित and पुण्यजित in छां 8-3-6. —b) वृ 3-5-1 निर्विय; ऋ 1-120-12 सतो बन्धुमसति निरविन्दन्; .10-129-4 अध स्वप्नस्य निर्विदे. —c) छां 8-13-1. —d) तै 1-11; छां 8-15-1 गुरोः कर्मातिशेषेण; श्वे 6-23 तथा गुरौ; छां 4-9-3; 6-14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद. —e) छां 4-4-5 समिधमाहर; कौ 1-1; छां 5-11-7; प्र 1-1. —f) पा 5-2-84; अ 9-6-37; ऐत्रा 1-25 अपि अश्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं व्येव शायते. —g) मुं 3-2-10; प्र 1-1.

तस्मै स विद्वानुपसंभ्राय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) छां 7-1-1 उपससाद् सन्त्कुमारं नारदः; मुं 1-1-3; प्र 1-1. —b) क 2-24 नाशान्तमानसः. —c) वृ 1-4-9; मै 2-3; मुं 1-1-1; 3-2-10.

॥ इति प्रथमं मुण्डकम् ॥

तदेतत्सर्तृम् ।

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाक्षराद्विधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापिर्यन्ति ॥ १ ॥

a) मुं 1-2-1. —b) वृ 2-1-20. Cp वृ 3-8; ऋ 10-90 in general. —c) तै 3-1.

दिर्व्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अर्पणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

a) वृ 2-3-5. —b) ई 5. —c) वृ 3-8-8. —d) मुं 1-1-8-9.

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

स्र्वं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

a) Note in reverse order श्वे 2-12 पृथिव्यप्तेजोऽनिलखानि and also श्वे 6-2.

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रमूर्धो दिशः श्रोत्रे वाग्विष्टं नाश्व वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी श्लेष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

a) क 2-13 विवृतं सप्त; 2-23; क 1-91-22 न्योतिषा वि तपो ववर्ष. The Vedas are revealed texts. —b) क 10-90-14 (पद्भ्यां भूमिः). —c) क 5-9,12.

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पजन्वै ओषधयः पृथिव्याम् ।

पुरमान् रेतः सिञ्चति योषितार्या बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संभ्रमताः ॥ ५ ॥

a) छां 5-4-1. —b) छां 5-5-2. —c) छां 5-४-२. शैवा 1-330 यज्ञो वै पुमान्योषार्या रेतः सिञ्चति, अय सा प्रजायते. अ 6-11-2 पुंसि वै रेतो भवति तन्निष्पामनुषिष्यते; छां 5-3-10.

तस्मादृचः साम यजूषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।

संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोषो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

a) क 10-90-9 ऋचः सामानि जज्ञिरे...पत्रुस्तस्मादजायत. —b) वृ 3-8-9. —c) छां 5-10; प्र 1-9-10.

तस्माच्च देवा बहुधा संभ्रमताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।

प्राणांपानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

a) क 10-90-7-10. —b) अ 11-4-13.

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ।

सप्त ईमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

1) Drop इमे m. c.

a) अ 10-8-9 तदासत ऋषयः सप्त साकम्; शम्बा 6-7-2-5 नष वै प्राणाः सप्त शीर्षिन् अवाञ्चौ द्वौ; श्वे 3-18; क 5-1; ऐ 1-3-12; गी 5-13. —b) प्र 3-5; मुं 1-2-4; वृ 2-2-3-4. —c) श्वे 3-11; cp गुहाचर in मुं 2-2-1.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धुर्वः सर्वरूपाः ।

अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

a) वृ 3-8-9.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) क 10-90-2. —b) छां 7-26-2; मुं 3-2-9.

आविः संनिहितं गुह्यं चरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ।

एजत्प्राणस्त्रिमिषच्च यदेतज्जानथ सदसंदरेण्यम् ।

परं विज्ञानाद्यद्दरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

a) अ 10-8-6 आविः संनिहितं गुह्यं जरनाम महत्पदम्. —*b*) ऋ 10-121-3 यः प्राणतो निमिषतो महित्वा. —*c*) श्वे 4-18.

यदर्विमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिर्नश्च ।

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद् वाह्मनः ।

तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्देद्व्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

a) शत्रा 11-8-4-5 न मम लोकी त्वहं भविष्यामि; छां 2-17-2. —*b*) मै 6-28; छां 8-4-2.

घर्नुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानीशितं संघयीत ।

आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

a) मुं 3-2-6. —*b*) वृ 3-9-6. —*c*) उपासा only here; cp उपासन in कौ 2-7; छां 2-1-1. —*d*) Read संघयीत? —*e*) मुं 1-1-5. —*f*) विद् to know and not विष् to pierce.

प्रणवो घनुः शरो ज्ञात्मा ब्रह्मं तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्व्यं शरवत्तर्नयो भवेत् ॥ ४ ॥

a) क 2-15; श्वे 1-14; मै 6-3 et passim. —*b*) प्र 5-1; मां 12. —*c*) क 6-11. —*d*) श्वे 5-6; 6-17. मै 6-34.

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमीतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यां वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

1) v. l. अन्तरीक्षम्.

a) वृ 3-8-7. —*b*) वृ 4-4-20. —*c*) श्वे 6-19.

अँरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।

ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वास्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

a) वृ 2-1-19. —*b*) छां 7-26-2.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमां भुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

a) मुं 1-1-9. —*b*) ऋ 10-90-3; छां 3-12-6. —*c*) छां 8-1-1.

मनोमयैः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधायं ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं याद्विभाति ॥ ८ ॥

a) छां 3-14-2. —b) क 6-17; प्र 3-4; छां 3-12-7-9. —c) ते 2-3.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे^d ॥ ९ ॥

a) छां 7-26-2. —b) छां 3-14-4. —c) वृ 4-4-22. —d) क 6-15.

हिरण्ये परे¹ कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

सञ्छुभ्रं ज्योतिषा उद्योतिस्तद्यदात्माविदो विदुः ॥ १० ॥

1) रंगरामानुज reads पुरे.

a) ई 15; वृ 5-15. —b) मुं 3-1-8; प्र 6-5; वै 6-15; श्वे 6-5, 6-19.
—c) वृ 4-4-16.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥

a) क 5-15; श्वे 6-14; गी 15-6, 12.

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च ममृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) Cp in general छां 7-25-1.

॥ इति द्वितीयं मुण्डकम् ॥

द्वीं सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादाक्षि अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

a) ऋ 1-164-20; अ 9-9-20; श्वे 4-6; क 3-1.

समाने वृक्षे¹ पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति बुद्धमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

a) श्वे 4-7. —b) श्वे 4-7. Cp अनीश in श्वे 1-2.

यदा पर्य्यः पश्यते स्वप्नवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिर्म् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूर्यं निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

a) छां 7-26-2; मै 6-18. —b) श्वे 5-6. —c) छां 8-13-1; मञ्जिमानिकाय 1-134.
—d) श्वे 6-19. —e) A late word. Cp गी 5-19; 6-33

प्राणो ह्येष र्यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी ।

आत्मक्रीडं आत्मरतिः क्रियावानेषं ब्रह्माविदां बरिष्ठः ॥ ४ ॥

1) Omit यः m. c. —2) v. l. आत्मरतिक्रियावान्. —3) Does शंकराचार्य read ब्रह्मरतिः for एषः as appears from his भाष्य ?

a) Is this आतिवादी (च + अतिवादी) in consonance with छां 7-15-4 ? अ 11-3-25 तस्मातिबदेत; तैब्रा 1-3-6-2 सर्वा वाचोऽतिवदति; 1-8-3-2 तस्माद्राष्टं विशमातिवदति.
—b) छां 7-25-2.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेनं ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अन्तःशरीरे ज्योतिर्षयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

a) बृ 4-4-22. —b) Cp श्वे 6-21 सम्यग्गृषिसंजुष्टम्. —c) छां 2-25-1-2.
—d) बृ 4-3-7 (ह्यपन्तर्ज्योतिः पुरुषः). —e) गी 5-26.

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।

येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तर्कामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

1) v. l. जयते; cp जयते in verse 10 below.

a) बृ 6-2-15. —b) ऋ 7-76-2 प्र मे पन्था देवयाना अहश्चर; 10-18-1 यस्ते स्व इतो देवयानात्; 10-51-5 सुयान् पथः कृणुहि देवयानान्; 1-72-7 अन्तर्विद्वान् अप्वन्ने देवयानान्. For वितत see बृ 4-4-8 अणुः पन्था विततः पुराणः. —c) बृ 4-3-21; श्वे 1-11. —d) ऋ 3-51-2 चकार गर्भं सनितुर्निधानम्; गी 9-18; 11-18.

बृहच्च तद्विध्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।

दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

a) Cp क 2-8; 2-20; श्वे 3-20; मै 6-20; मुं 2-2-2. —b) ई 5; गी 13-15.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानमपसादेन विशुद्धसत्त्वस्तैतस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

a) क 6-12. —b) मुं 3-2-7. —c) छां 7-26-2. —d) Omission of ततस्तु improves metre ! —e) मुं 2-2-10; श्वे 6-19.

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चैवा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

a) वृ 4-4-19. —b) प्र 2-3; 3-12; वै 2-6.

यं यं लोकं मनसा संविभ्राति विशुद्धसत्त्वः कामयते याश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते ताश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं हर्षयेद् भूतिकामिः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) Peculiar use for संविभाषयति (only here); छां 8-2. —b) वृ 1-4-15.
—c) वै 2-1. Cp आत्मावित्-छां 7-1-3; वृ 3-7-1; मुं 2-2-9. —d) तैत्ति 2-1-1-1 वाक्य-
मालभेत भूतिकामः; 2-2-3-3 पुरोडाशं... निर्वपेद् भूतिकामः; ते 1-11; गी 18-78.

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धर्मं यत्र विश्वं निर्हितं भाति शुभ्रम् ।

उपासते पुरुषं ये हर्कामास्ते शुंक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

1) v. l. अशुक्रम.

a) छां 8-1-1; मुं 3-2-4. —b) छां 8-1-3 (स्माद्धितम्). —c) वृ 4-3-21; 4-4-6.

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते^१ तत्र तत्र ।

पर्याप्तकामस्य कृर्तात्पनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

a) कामभिः is irregular ! —b) वृ 4-4-6. —c) छां 8-13.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न प्रेधया न बहुना भुनेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नू स्वाम् ॥ ३ ॥

a) = क 2-23.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यल्लिङ्गात् ।

एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वास्तस्यैष आत्मा विश्रुते ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥

a) क 6-11. —b) Here for the first time. —c) गी 6-36. —d) छां 8-1-1;
मुं 3-2-1.

सम्प्राप्यैनमृषयो ज्ञाननुज्ञाः कृर्तात्मानो वीतरागाः प्रश्नान्ताः ।

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

a) छां 8-13. —b) A word popularised by the Jains. —c) खे 6-17.
—d) गी 7-18.

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्याः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

a) श्वे 6-22. —b) संन्यासयोग for the first time here. —c) मुं 3-1-8-10; छां 7-26-2.

गताः कर्माः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवांश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

a) प्र 6-4. —b) मुं 3-1-8. —c) तै 2-4,5. —d) बृ 4-4-2; प्र 4-2; मां 5.

यया नर्धः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वाभामरूपाद्विमृक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

a) अ 7-49-2 समुद्रार्था आपः; 2-35-3 समानपूर्वं नयः पूणन्ति; छां 6-10-1; बृ 2-4-11.
—b) मुक्तनिपात 1037 यत्नं नामं च रूपं च असेसं उपरुञ्जति.

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।

तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

a) मां 10. —b) छां 7-1-3. —c) मुं 2-1-10; छां 7-26-2.

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुह्वत पर्कार्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

a) ई 16; प्र 2-11. —b) अ 10-2-27 तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुञ्जितः.

तदेतत्सत्यमृषिराङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमर्षिभ्यो नमः परमर्षिभ्यः ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) मुं 1-1-3.

॥ इति तृतीयं मुण्डकम् ॥

॥ इति मुण्डकोपनिषत् ॥

॥ माण्डूक्योपनिषत् ॥

[The माण्डूक्योपनिषत् like the ऋग्वेद and गुरुवेद belongs to the Atharvaveda. It has the fundamental idea that the entire universe is expressed in the syllable ओम् whose four मात्रास are identified with the four states of consciousness. These latter are the same as dealt with in the छन्दोगोपनिषत् (No. 9) VIII. 7-12. which form the basis of this Upanisad. The माण्डूक्यकारिकास of Gauḍapāda are based upon this Upanisad and are only an amplification of speculations contained in it. Śāṅkarāchārya calls this Upanisad वेदान्तसर्वशास्त्रसंग्रहम्]

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योर्षयाऽयानम् । श्रुतं भवन्नविद्यदिति
सर्वमोद्भूत एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योद्भूत एव ॥ १ ॥

a) छां 1-1-1. —b) Cp गी 7-26 (समतीतानि, वर्तमानानि, भविष्याणि) श्वे 6-5 (परत्रिकालात्).

सर्वं ह्येतद् ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

a) छां 3-14-1. —b) बृ 1-4-10 (अहं ब्रह्मास्मि) 2-5-19. —c) Cp दे 1-3-12 (त्रय आवसथाः । त्रयः स्वप्नाः ।).

जगिरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलसूक्ष्मवैश्वानरः प्रथमः
पादः ॥ ३ ॥

a) बृ 4-3-16-18; क 4-4. —b) छां 5-18-2.

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तसूक्ष्म तैजसो द्वितीयः
पादः ॥ ४ ॥

a) क 4-4. बृ 4-3-9, 12, 17, 18, 34, छां 6-8-1. —b) बृ 4-2-3 (प्रविविक्ताहारतरः).

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुप्तम् ।
सुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ज्ञानन्दसूक्ष्म चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः
पादः ॥ ५ ॥

a) बृ 4-3-19-21; छां 8-11-1; कौ 3-3. —b) बृ 2-1-19. Cp संपसाद in छां 8-3-4 and बृ 4-3-15. —c) बृ 4-4-2. —d) बृ 4-5-13. —e) तै 2-5; 3-10; ब्रह्म 1-1-12. In general Cp बृ 4-3-7, 11; 4-3-21, 35; छां 8-6-3; प्र 4-6.

एष सर्वेश्वरः । एष सर्वज्ञः । एषोऽन्तर्यामी । एष योनिः सर्वस्य ।
प्रभवार्थ्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

Cp in general वासं 32-8 तस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वम्; शब्दा 13-7-1-1 हन्ताहं भूतेषु आत्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनीति; तैआ 3-14-1-2 एको देवो बहुधा निविष्टः ...तं भर्तारं तमु गोभारमाहुः; वृ 1-2-1; 1-5-3; छां 1-9-1; क 2-25; तै 3-1; मुं 1-1-7; 2-1-1.

a) वृ 4-4-22. —b) मुं 1-1-9; 2-2-7. —c) वृ 3-7. —d) मुं 1-1-6. —e) क 6-11.

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अहृष्टम-
व्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं
चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा । स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

Cp in general ऋ 1-164-46...एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति; 10-82-6; 10-90-2; 10-129-2; 6-48-18 (quoted in वृ 2-5-19); तैआ 3-12-9-7; छां 6-1-3.

a) अ 19-9-14 तच्छान्तं तच्छिवं सर्वमिव शमस्तु नः. —b) वृ 5-14-3-4, 6-7; छां 3-12-5; 3-18-2; 4-5-8; मै 6-19.

सोऽयमात्माऽर्ध्वंक्षरमोङ्कारः । अधिर्मात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

a) This word is formed like अधिदैवम् and अध्यात्मम्. —b) ऐआ 5-32 अकार उकारो मकार इति तनेकषा समभत्, तदेतदोमिति ।

जागरितस्थानो वैश्वानरः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वा । आमोति ह वै सर्वान कामानादिश्च भवति ॥ ९ ॥

a) Popular etymology ।

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोर्त्कर्षादुभयत्वाद्वा । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिम् । समानश्च भवति । नार्स्याब्रह्मवित् कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

a) Popular etymology । —b) तैसं 2-5-3-6 यज्ञस्य संततिः; ऐआ 1-11 यज्ञस्य संतत्यै. —c) मुं 3-2-9.

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा । मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

a) मां 6 (अप्यय); क 6-11; छां 6-8-1; 8-11-1; वृ 4-1-2; 4-4-6; 4-4-8; तै 2-2; मुं 1-2-7; 2-1-1.

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः । एवमोङ्कार आत्मैव । संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥

Cp in general छां 1-1-1; तै 1-8; क 2-17; श्वे 1-14; मुं 2-2-4; मै 6-24.

a) वासं 32-11 आत्मनात्मानमभि सं विवेश.

॥ इति माण्डूक्योपनिषत् ॥

॥ तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

[This Upanishad belongs to the Kṛṣṇa Yajurveda and forms prapāṭhakas 7—9 of the Taittirīyāranyaka.]

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्थमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुहक्रमः ॥

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । न्नामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म
वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु
मामवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

a) = ऋ 1-90-9. —b) ऋ 8-29-7 et passim, शृण्वेक उरुगायो वि चक्रम्ये.
—c) Contrast वृ 2-3-3 अयाभूते वायुभ्रान्तरिक्षं च (where वायु is अमूर्त). —d) कल
and सत्य joined together in ऋ 10-190 1; तै 1-9.

ॐ शीर्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । यौत्रा बलम् । सौम सन्धानः । इत्युक्तः
शीर्षाध्यायः ॥ २ ॥

a) मुं 1-1-5. —b) Cp in general ऐमा 3-1-5-6 याऽसौ माषा पूर्वहपोत्तरह्रये
अन्तरेण संधिविह्वपनी साम तद् भवति.

सह नौ यज्ञः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया उपनिषद् व्याख्या-
स्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता
महासंहिता इत्याचक्षते ॥ अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । यौरुत्तररूपम् ।
आकाशः सन्धिः । वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् ॥ अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्व-
रूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिषम् ॥
अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् । अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचन-
सन्धानम् । इत्यधिविद्यम् ॥ अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा
सन्धिः । प्रजनन-सन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् ।
उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् ॥ इतीमा
महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः ।
ब्रह्मवर्चसेनाभाधेन सुवर्ग्येण लोकेन ॥ ३ ॥

a) पा 1-4-45 आधारोऽधिकरणम्. अधिकरण occurs here for the first time.
—b) संहिता and महासंहिता (Cp संधिः and संधान below) occur here for the first

time. Cp पा 1-4-109; नि 1-17. —c) ऋ 3-29-1 अस्ति प्रजननं कृतम्; तैत्रा 3-11-9-6 त्रिवृत प्रजननम्—उपस्यो योनिर्नभ्यमा (गर्भधारणस्थानम्); ऐत्रा 3-35 तदुपरिष्ठात् प्रजननं दधाति प्रजातैः; नि 3-21 शेषः वैतसामिति पुंसप्रजननस्य.

यदछन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोर्तु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना । कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासांसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः स्वाहा । आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । यज्ञो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भर्गं प्रविशानि स्वाहा । स मा भर्गं प्रविश स्वाहा । तस्मिन्सहस्रशाखे । नि भगाहं त्वयि मृजे स्वाहा ।

यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अर्हर्जरम् ।

एषं मा ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्वतः ॥ स्वाहा ॥

प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ ४ ॥

1) v. l. चीत्स्.

a) ऐआ 2-3-7. तपशः स इन्द्रः स भूतानामधिपतिः; ऐ 1-3-14; कौ 2-6; 3-1. —b) ऋ 6-42-4 अभिशस्तेरवस्परत; 10-87-7 उतालन्धं स्पृणुहि यातुधानात्; शब्दा 3-3-1-3 वज्रेणवैतदाज्येन स्पृणुते, तां स्पृत्वा स्वीकुस्ते. —c) ऋ (खिल) 4-8-5 शरीरं मे विचक्षणम् (v. l. विशक्षण); cp विशर्षणिः in ऋ 4-36-5. —d) ऋ 5-11-5 तुम्येदमग्ने मधुमत्तमं वचः; cp ऋ 3-26-7 घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् (locative sg.); ऋ 8-17-5 गृभाय जिह्वया मधु. —e) विश्रुवम् (Aorist?). —f) अ 10-2-31 and 32 तस्यां हिरण्मयः कोशः; छां 3-15-1 and 3; मुं 2-2-9; वै 3-4; 6-27. —g) ऋ 7-41-5 तं त्वा भग सर्वं इज्जोहवीति । स नो भग पुरपता भवेद्द. —h) शब्दा 11-5-3-4, 7 किं सुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्जीः; वृ 6-4-5. —i) ऋ 3-5-8 आप इव प्रवता शुभमानाः; 9-24-2 आपो न प्रवता यतीः. —j) शब्दा 10-4-3-1-2. स यो ह एतं मृत्युं संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा जरसो अहोरात्राभ्यां आयुः क्षिणोति; वृ 4-4-16. —k) ऋ 10-66-13 क्षेत्रस्य पति प्रतिवेशमीमहे.

भूर्धुवः सुवारिति वा एतास्तिस्त्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद् ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवर्णित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति

सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींश्चि महीयन्ते ।
भूर्भरिति वा ऋचः । भुर्व इति सामानि । सुर्वरिति यजूंश्चि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा
वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वे प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इति
अन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ॥ ता वा एताश्चनमश्नुतुर्भा । यतस्रश्चतस्रो
व्याहृतयः । ता यो वेद स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्य देवा बलिमावहन्ति ॥ ५ ॥

a) तैसं 1-6-10-2 अभिहोत्रं एताभिः व्याहृतिभिः उपमादयेत् 3-5-3-3 भूर्भुवः मुचरिति
स्वयमातृष्णा उप दधाति... एताभिः सन्तु वै व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजापत (व्याहृति व्याहृती also);
पा 8-2-71 (भुवश्च महाव्याहृतेः); तैत्रा 2-2-4-3 एता वै व्याहृतय इमे लोकाः; ऐजा 5-3-2 एतानि ह
वै वेदानामन्तःश्लेषणानि यदेता व्याहृतयः; श्रामा 1-1-1-13 एताभिर्गनिह्यन्ताभिर्व्याहृतिभिः; मै 6-2-
—b) छां 4-17-3. —c) Cp 'भूमा' in छां 7-23-1. —d) छां 3-15-5-7. —e) वृ
1-5-3. —f) वृ 6-1-13; छां 2-21-4; 5-14-1; प 2-7; ऋ 2-1; 2-2.

स य एषोऽन्तर्हृदयं आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्यमयः
अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवालम्बते । सन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते ।
व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति बाधौ । सुवगित्यादित्ये । मह
इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वास्पतिश्चक्षुस्पतिः ।
श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति ॥ आकाशश्चरीरं ब्रह्म । सन्पात्य प्राणारायं
मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्त्र ॥ ६ ॥

a) छां 8-1-1. —b) मै 6-20-21. —c) छां 5-13-1.

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अभिर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप
औषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यभिभूतम् ॥ अथाध्यात्मम्—प्राणो व्यानोऽ
पान उद्दानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म मांसस्नावास्थि मज्जा ।
एतदधिधिर्धास्य ऋषिरबोचत् । पाक्तं वा इदं सर्वम् । पाक्तेनैव पाक्तं स्पृणोतीति ॥ ७ ॥

a) ऐजा 2-14 पाक्तेऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वदमांसमस्थि मज्जा; तैत्रा
1-1-10-4 पाक्तं वा इदं सर्वम्, पाक्तेनैव पाक्तं स्पृणोति; वृ 1-4-17; 3-9-28 (स्नावद् and
मज्जा); ई 8 (अस्वाविरम्). —b) तैत्रा 17-5-1 तदात्मन्यभिनिधाय तेनैवमयाजयत्; श्रामा
6-3-1-16 चित्ते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिविधीयन्ते.

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकूर्तिर्ह स्प वा अप्यो भावये-
त्याश्रावयन्ति । ओमिति सम्मानि गायन्ति । ओंश्चोमितिं शस्त्राणि श्रंसन्ति ।
ओमित्यध्वर्युः प्रतिगिरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा मस्तौति । ओमित्याधिहोप्रमनुजानाति ।
ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्नवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ ८ ॥

a) Some wrongly read अनुकृति इ (Śaṅkara's reading is correct). —b) शोश् op ऐत्रा 3-12 शोसाव (also शोशोसाव). BR suggest that the form शोसाव has grown out of शसाव (√ शस्); Visvabandhu Śāstri suggests शस् + ओम् with the elision of टि as per पा 6-1-94 बार्तिक; also cp शांलायन 14-3 शोसावो ३ इति प्रातःसवन आह्वयते. —c) तैसं 3-2-9-6 प्रतिगरोऽध्वर्युणाम्; शत्रा 4-3-2-1 तस्मा एतद् गृणते (होत्रे) प्रत्येवाध्वर्युगमृणाति तस्मात्प्रतिगरो नाम. —d) स्तौति is a rare form. —e) तैसं 6-6-11-5 इन्द्रस्य प्रियं धामोपाप्नोति; शत्रा 12-4-3-3 उप इ तं काममाप्नोति.

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्याय-
प्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शर्मश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्रयश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । आप्रिहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने
च । पार्नुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवत्ता राशीतरः ।
तर्प इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एव नाको मौद्गल्यः । तद्धि
तपस्ताद्धि तपः ॥ ९ ॥

a) क 10-190-1 ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत. —b) वृ 4-4-23 शान्तो
यन्त उपरतः. —c) मानुष (noun n.). क 1-51-1 यस्य यावो न विचरन्ति मानुषा; तैत्रा
1-2-1-15. मानुषादध्यमुषैमि; ऐत्रा 3-38 तपन्माकुषं सन्मानुषमित्याचक्षते; वृ 2-5-13 इदं मानुषं
सर्वेषां भूतानां मधु. —d) तै 3-10. —e) तै 3-2; के 4-8; श्वे 1-15 and 16; 6-21;
मुं 1-2-11; प्र 1-10; मै 4-3; छां 3-17. —f) शत्रा 11-5-7-1 अथातः स्वाध्यायप्रशंस-
प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः.

अहं वृषस्य रेरिवां कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिबीवं स्वमृतम् ।
अस्मि द्रविणसवर्चसम् । सुमेवां अमृतोऽर्क्षितः ॥ इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १० ॥

1) Read वाजिर्निसु ? —2) Read सु or स for अस्मि ? —3) Read अमृत
+ उक्षितः = अमृतोक्षितः ?

a) Only here; शंकराचार्य understands this as प्रेरयिता. —b) वृ 6-2-3;
क 1-8; गी 7-23. पा 5-4-122 नित्यमसिच् प्रजामेधयोः. —c) छां 3-17-6 अक्षितभासि.
—d) वृ 4-4-22; महावग्न 1-183 अञ्जावेय्याकरण.

वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा
प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।
धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलाश्च प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रव-

चनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकंसुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रशसितव्यम् । अद्भया देयम् । अश्रद्धयाऽर्देयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संबिदा देयम् ॥ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अयाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ११ ॥

1) v. l. देयम्.

a) ऋ 1-109-3 मा ष्छेद्य रस्मी रिति नाथमानाः; cp 2-28-5 मा तं नृदृष्टेद् वयतो धिवं मे. छां 8-15; 3-17-5; 5-8-9; ऋ 1-5-16-17; तै 1-9; 6-4-3; मनु 3-2. —b) Dative sg. fem. ending in ऐ used instead of ablative; cp ऋ 1-5-18 पृथिव्यै श्वेनमग्नेभ्य. —c) श्वे 6-23; अ 9-6-48 अतिर्यन् प्रति पश्यति. —d) शब्दा 2-2-4-9 तद्वा एतदेव विचिकित्सायै जन्म यत् प्रजापतिः व्यचिकित्सत्. तैत्रा 2-1-2-2 तद् व्यचिकित्सत् । जुहवामी १ माह्वीषा १ मिति । तद्विचिकित्सायै जन्म; छां 3-14-4; ऋ 1-20. —e) तैसं 2-5-11-3 अथो ... अभ्यनक्ति, अनुष्ठां भवति; तैत्रा 1-1-6-6 घृते भवति यद्वास्यालूक्षान्तत्वाय. —f) षम्यपद् 139; दौषनिकाय 3-348; 3-250; मञ्जिमनिकाय 1-130; अंगुत्तरानिकाय 3-290.

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मापावीत् । तद्वक्नारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ १२ ॥

॥ इति श्रीशाबल्ल्यध्यायः ॥

ब्रह्मविदामोति परम् । तदेवाभ्युक्ता—

सस्यं ज्ञानमनेनं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहार्यां परमे व्योमन् ।

सोऽऽनुते सर्वान् कामान् । सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आर्काश्चः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वांयोरग्निः ।
अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः ।
स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः
पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

1) Shall we read आनन्दम् for अनन्तम्? Cp वृ 3-9-28 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म.
In any case this seems to be the root of later Vedāntic सच्चिदानन्द.

a) अभ्युक्ता (कक); cp वृ 4-4-23; मुं 3-2-10; प्र 1-7; कौ 1-6; however, what
follows is metrically irregular. —b) क 1-14; 2-20; 3-1; 4-6-7; मुं 2-1-10;
3-1-7. —c) क 10-129-7 योऽस्याप्यक्षः परमे व्योमन्; तै 3-6; श्वे 4-8; मुं 2-2-7.
—d) क 2-18; श्वे 2-4. —e) छ 6-2; ऐ 1-2; 3-3 and 11; श्वे 2-12; 6-2;
क 3-15; प्र 6-4; वै 3-2; 6-4.

अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवी च श्रिताः । अथो अभेनैव जीवन्ति ।
अथैनदपियन्त्यन्ततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोषधमुच्यते । सर्वं वै
तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । [अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोषधमुच्यते ।]

अन्नाद् भवन्ति भूतानि जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।

अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ॥

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स
वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वर्यं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव
शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं
प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ २ ॥

a) तैत्ति 3-10-1-4 अन्नवान् रसवानिरावान्, सर्वोषधः संभरः महस्वान्; शब्दा 3-2-2-15
प्रथमे व्रते सर्वोषधं सर्वमुगमि आब्रुवन्ति; छ 5-2-4; वृ 6-3-1. —b) These two पादs are
mere repetitions; hence included in brackets. —c) वृ 1-4-1.

प्राणं देवा अनुमाणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये ।

प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यते ॥

सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्
सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मात्

प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ३ ॥

a) Formation like सर्वेषाम् (2-2). —b) Cp छां 3-5 1-2; also वृ 2-3-6.

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कदाचन ॥ इति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतन्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य अद्देव शिरः । ऋग् दक्षिणः पक्षः । मत्स्यमुत्तरः पक्षः । योगी आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

a) तै 2-9; वृ 3-4-2; 3-5-1; 4-2-4; 4-4-21; क 2-23; मुं 1-1-3. —b) वृ 1-4-2. —c) तै 2-9 reads कुतश्चन. Cp the word अकुतोमय. —d) क 6-11; अ 2-11.

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।

विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म व्येष्टुमुपासते ॥

विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाथति ।

शरीरे पाप्यनो हित्वा सर्वान् कामान्त्समश्नुते ॥ इति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतन्माद् विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुष-विधतामन्वेष पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ५ ॥

a) ऐआ 3-2-6; वृ 3-1; छां 4-16; वृ 1-5-23; कौ 2-5; छां 5-11-24; छां 3-16-17. —b) गौका 2-38 तत्त्वादप्रच्युतो भवेत्. —c) वृ 4-3-8; 5-5-3. छां 8-13-1; —d) मै 6-13. —e) मै 6-27. —f) वृ 4-3-10.

असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ॥ इति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ अथातोऽनुप्रश्नाः — उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन गच्छतीरे । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुतारे उ ॥

सोऽकार्मयत । बहु स्या प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सत्त्वं

त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च । सत्यमभवत् । यादिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ६ ॥

a) क 6-12-13. —b) जै 3-30-6 स इ स्म कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणाननुपृच्छमानश्वरति. —c) छां 6-2-1 3. —d) More elaborate in ऐ 1-3-12. —e) Genesis 2-7: And the Lord God formed man... and breathed into his nostrils the breath of life. —f) मे 2-6; ष 1-1-7; 1-6-3; 2-1-20; 2-5-18; छां 6-1-3; 6-2-3; 7-1-2-3.

असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वा सदाजायत ।

तदात्मानं स्वयमकुरुन तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते ॥ इति ॥

यद्दे तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसं देवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नहस्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽपन्वानस्यै । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ७ ॥

1) श्रीकरपाठ—एतस्मिन्नुदरं अन्तरं कुरुते । — 2) v. l. मन्वानस्य.

a) क 10-129-1 नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्; तैत्त्रा 2-2-9-1 तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति; शम्बा 6-1-1-1 असद्वा इदमग्र आसीत्. —b) ऐ 1-2-3. —c) कौ 1-5 तं ब्रह्मरसः प्रविशति. —d) ष 1-3-32. —e) ष 1-2-4.

भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषा उदेति सूर्यः ।

भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ इति ॥

सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाऽध्यायकः । आशिष्ठो द्रष्टिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामीनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवा-

नामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये श्वतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये श्वतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये श्वतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मणो आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात् प्रेत्य । एतमभययमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ८ ॥

a) क 6-3. —b) वृ 3-6-1; 4-3-32, 33; कौ 1-3. —c) अप्यायकः perhaps = आघ्यायिकः cp अप्यायिन् in पा 4-4-71. —d) Almost all editions read दृष्टिः (contrary to the Pāṇinian form दृष्टिः)! Cp पा 6-4-161 and पतञ्जलि's भाष्य on it. —e) वासं 31-17 तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानममे. —f) तै 3-10; वृ 5-5.

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ॥ इति ॥

एतद् इ वाच न तपति । किमहद् साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उमे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ९ ॥

a) तै 2-4; वृ 4-4-12-13; 4-4-15-17; छां 7-26-2; के 2-2-3; क 5-12; 6-12-15. —b) वृ 4-4-22; ई 6,7; श्वे 4-18. Cp छां 3-5-2; क 3-17; श्वे 5-6; 6-22; तै 3-10; मै 6-29,34; मुं 2-2-8; 3-2-2; 3-2-8; गौका 1-16.

॥ इति ब्रह्मवल्ली ॥

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मै एतत् प्रोवाच — अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तैर् होवाच — यतो वा इमानि भूतानि जार्यन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत् प्रयर्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

a) Cp in general श्रुत्वा 11-6-1-1-13; छां 7; तै 3-1 parallel to छां 7-1. —b) तस्मै = वरुणाय. —c) Cp वृ 4-1 for the various words here (प्राणः, चक्षुः, श्रोत्रम्, मनस् etc.). —d) Cp छां 8-7-12. —e) छां 3-1-1-1 (तज्जलान्) and के 4-6 (तद्वनम्); ब्रह्म 1-1-2 (जन्मापस्य यतः). —f) अ 11-4-11 प्राणो मृत्युः; श्रुत्वा 11-3-3-1 ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत्; तैआ 3-14-2; वृ 1-2-1; छां 1-9-1.

अर्धं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव स्वल्पिमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अर्धं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससाद् । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त२ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ २ ॥

a) अ 8-9-3 ब्रह्मेतिप्राणपसा विपश्चित्. के 4-8; श्वे 1-15-16; 6-21; मुं 1-2-11, 3-2-4; प्र 1-10; वै 4-3; छां 3-17.

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव स्वल्पिमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त२ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ ३ ॥

(a) बृ 4-1-3 प्राणो वै ब्रह्मेति.

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव स्वल्पिमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्याभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त२ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव स्वल्पिमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्याभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त२ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव स्वल्पिमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्याभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतिष्ठिति । अब्रवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ६ ॥

a) भार्गवी and वारुणी meaning 'belonging to भृगु and वरुण (as disciple and teacher)'.
b) अ 1-1-1 आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्.

अन्नं न निन्द्यात् । तद् व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रति-

ष्ठितं वेद प्रतिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचर्षीति । तद् व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ८ ॥

a) ऋ 7-100-6 किमिन्ने विष्णो पञ्चदशं भूत् प्र यद्भवसे शिपिविष्टोऽग्निः ।

अन्नं बहु कुर्वीति । तद् व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्या-माकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठति । अन्नवानन्नान्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ९ ॥

न कंचन वसंतौ प्रत्याचक्षीत । तद् व्रतम् । तस्माद्यथा कया च विधेया ब्रह्मन्ं माप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै सुखतोऽन्नं राद्धम् । सुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नं राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते । य एवं वेद ॥ क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मोति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायी । इति मानुषीः समाज्ञाः ॥ अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति । यज्ञ इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्ये । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठे-त्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद् ब्रह्म इत्युपासीत । ब्रह्मवान् भवति । तद् ब्रह्मणः परिमरं इत्युपासीत । पर्येणं च्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः । स यश्चायं पुरुषे । यथासावादित्ये । स एकः । स य एवं चित् । अस्माल्लोकात् प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमा-त्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत् साम गायन्नास्ते । हा रेवु हा रेवु हा रेवु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः । अहं ऋककुदहं ऋककुदहं ऋककुत् । अहमस्मि प्रथमर्जा ऋता रेव्य । पूर्वं देवेभ्यो-

ऽमृतस्य ना३भायि । यो मा ददाति स इदेव मा३ऽऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा३त्रि ।
अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म् । सुवर्नं ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ १० ॥

a) ऋ 1-31-15 स्वादृश्या यो बसतौ स्पोकृत्. —b) ऋ 1-112-3 नानाधियो वसूयवः.
—c) ऋ 10-166-5 योगक्षेमं च आदायाहं भूयासमुत्तमः. ऋ 2-2; गी 9-22. —d) समाज्ञाः
(only here) where मानुषीः (. मानुष्यः) = आध्यात्मिक्यः as opposed to दैवीः. —e) ऐन्द्रा
8-28 अथातो ब्रह्मणः परिमरः etc; कौ 2-12 अथातो दैवः परिमरः. —f) तै 2-8; बृ 5-5.
—g) ऋ 10-61-19 द्विजा अहं प्रथमजा ऋतस्य; अ 6-12-21 विश्वकर्मन् प्रथमजा ऋतस्य. —h)
= नाभिः ? —i) From अव. to help ? —j) Cp तैआ 4-40-1 सुवर्नं ज्योतीः.

॥ इति भृगुवर्णी ॥

॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

—

॥ ऐतरेयोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad forms adhyāyas 4-6 of the Aitareya Āraṇyaka and belongs to the Rīgveda. It is cited in three Adhyāyas, the first adhyāya being divided in khaṇḍas and kaṇḍikās, while the last two adhyāyas are divided only in kaṇḍikās.]

अत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत् किञ्चन विषत् । स ईर्षान्-लोकानु
सृजा इति ॥ १ ॥

a) वृ 1-4-1. —b) इदम् used adverbially. Cp ऋ 10-165-1 इतो निर्भत्या इदमा जगाम; 10-108-1 किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानद्; श्रु 2-5-1-1 प्रजापतिर्ह वा इदमम एक एव आस; छां 1-12-4 ते इ ययैवेदं... सर्पन्तीत्येवम्; 6-1-3 यच्च सोम्येदं महापत्ना अनुचानमानी स्तन्धोऽसि. —c) तैसं 6-3-5-1 साध्या वै देवा अस्मिन्नोक आसन् नाम्पत्किञ्चन विषत्. Also ऋ 10-190-2 विश्वस्य विषतो वशी. —d) श्रु 2-5-1-1 has स ऐशत; छां 6-2-3. ऋ 1-1-5 ईक्षतेनाशन्दम्; 1-3-13 ईक्षतिकर्मभ्यपदेशात्सः. —e) श्रु 2-5-1-1 स प्रजा असृजत.

स इमाल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापः । अदोऽम्भः परेण दिवम् । यौः
प्रतिष्ठा । अन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी मरुः । या अधस्तात्ता आपः ॥ २ ॥

a) ऋ 10-82-1, 5 (where पावापृथिवी and आपः are mentioned). छां 6-2-3; तै 2-6. —b) अम्भः celestial waters and आपः terrestrial ones. —c) परेण governs accusative. अ 10-1-16 परेणेहि नवति नाम्या अति. ऐजा 8-1-4 ये के ष परेण हिमवन्त जनपदाः. वृ 1-3-12 परेण मृत्पुमतिक्रान्तः. —d) पा 6-2-116 नमो जरमरमिषमुताः.

स ईक्षत — इमे तु लोकाः । लोकेपालान्नु सृजा इति । सोऽद्भ्य एव पुरुषं
समुद्धृत्यामूर्च्छयत् ॥ ३ ॥

a) श्रु 14-7-2-24 एष लोकपालः. Cp भूतपाल in वृ 4-4-22; कौ 3-8; पा 6-2-78 गोतन्त्रियवं पाले; is लोकपाल अन्तोदात्त? —b) Solitary form of मूर्च्छं (मूर्त्, मूर्ति and मूर्त्त come from the same root).

तर्मभ्यतपत् । तस्याभितप्तस्य मूर्त्वं निरभिद्यत ययाण्डम् । पुस्ताद् बाहू ।
वाचोऽग्निः ॥ नासिके निरभिद्येताम् । नासिकाभ्यां प्राणः । प्राणाद् वायुः ॥ अक्षिणी
निरभिद्येताम् । अक्षीभ्यां चक्षुः । चक्षुष आदित्यः ॥ कर्णौ निरभिद्येताम् । कर्णाभ्यां
श्रोत्रम् । श्रोत्रादिशः ॥ त्वङ्क निरभिद्यत । त्वचो लोमानि । लोमभ्य ओषधिवनस्पतयः ॥

हृदयं निरभिद्यत । हृदयान् मनः । मनसश्चन्द्रमाः ॥ नाभिर्निरभिद्यत । नाभ्या अपानः । अपानान्मृत्युः ॥ शिश्नं निरभिद्यत । शिश्नाद्रेतः । रेतस आपः ॥ ४ ॥

a) Cp in general क 10-90-13-14 चन्द्रमा मनसो जातः, चक्षोः सूर्यो अजायत । मुलादिन्द्रधामिभ प्राणाद् वापुःजायत. —b) छं 3-19-1. —c) Cp क 10-163-1 अक्षीम्यां ते नासिकाम्याम्. अ 11-3-34 सूर्वाचन्द्रमसाम्यामक्षीम्याम्. पा 7-1-77 ई च द्विवचने.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतन् । तमश्ननापिपासाभ्यामन्वर्वाजत् । ता एनमद्ब्रुवन् — आयतनं नः प्रजानीहि । यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥

1) v. l. अश्ननापिपासाम्याम्. Cp अश्ननापिपासे in छं 6-8-3; क 1-12; वृ 3-5-1.

a) क्षमा 2-6-2-17 तदेनं साऽवसमेवान्ब्रुवार्जति.

ताभ्यो र्गामानयत् । ता अद्ब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । ताभ्योऽश्वमानयत् । ता अद्ब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ २ ॥

a) क 9-11-3 शं गवे शे जनाय क्षमवति; छं 6-8-3 गोनाय, अश्वनाय and पुरुषनाय. गो and अश्व occur in this section, while पुरुष occurs in the next.

ताभ्यः पुरुषमानयत् । ता अद्ब्रुवन् सुकृतं बतेति । पुरुषो वाव सुकृतम् । ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥

a) तै 2-7. —b) कौ 3-3; 4-19.

अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् । दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् । ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वर्चं प्राविशन् । चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् । मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् । आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥ ४ ॥

तमश्ननापिपासे अब्रूताम् — आवाभ्यामभिप्रजानीहीति । ते अब्रवीत् — एतास्वेव वा देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामश्ननापिपासे भवतः ॥ ५ ॥

a) तैत्रा 3-7-5-9 भजतां भागी भागम्. पा 3-2-142.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

स ईर्षत—इमे तु लोकाश्च लोकपात्राश्च । अन्नमेभ्यः सृजा इति ॥ १ ॥

a) Cp दे 1-1-3. —b) शब्दा 14-7-2-24; दे 1-1-3.

सोऽपोऽभ्यतपत् । ताभ्योऽभिनसाभ्यो मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजायताश्च
वै तत् ॥ २ ॥

तदेतत्सृष्टं पराहृत्यजिर्वासित् । तद्वाचाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोद्वाचा ग्रहीतुम् ।
तद्दधैनद् वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥

1) v. l. अभिसृष्टम्. (Cp) वृ 6-4-2. —2) Böhtlingk reads अत्यजिगासत्. —3)
Böhtlingk reads अग्रहृष्यत्.

a) शब्दा 10-5-2-13 तस्य हैनस्य इदमे पाशवतिहनी. Cp अतिर्त्नी in वृ 2-1-19.

तत्प्राणेनाजिघृक्षत् । तन्नाशकनोत् प्राणेन ग्रहीतुम् । स यद्देनत् प्राणेनाग्रहै-
ष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ४ ॥

तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यद्देनत् चक्षुषाऽग्रहैष्यद्
दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ५ ॥

तच्छ्रोत्रेणाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यद्देनत् श्रोत्रेणा-
ग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ६ ॥

तत्त्वचाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोत् त्वचा ग्रहीतुम् । स यद्देनत् त्वचाऽग्रहैष्यत्
स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥

तन्मनसाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यद्देनत् मनसाऽग्रहैष्यद्
ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥

तच्छिश्नेनाऽजिघृक्षत् । तन्नाशकनोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् । स यद्देनत् शिश्नेना-
ग्रहैष्यद् विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ९ ॥

तदपानेनाजिघृक्षत् । तदार्चयत् । सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुः । अन्नायुर्वा एष
यद्वायुः ॥ १० ॥

a) ऋ 10-113-8 अग्निर्न जम्भैस्तृष्वन्नमावयत्. अ 4-6-3 सुपर्णस्त्वा गरुत्वान्निष प्रथममावयत्.
वासं 21-44 मेषस्य हविष आवयत्. शब्दा 1-6-3-5 स तेनाशनमावयत्. आवयत् is causal imperfect
of अच्. —b) Double sandhi.

स ईक्षत । कर्षं निबदं महते स्यादिति । स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति । स ईक्षत यदि वाचाभिध्याहृतम्, यदि प्राणेनाभिप्राणितम्, यदि चक्षुषा दृष्टम्, यदि श्रोत्रेण श्रुतम्, यदि त्वचा स्पृष्टम्, यदि मनसा ध्यातम्, यद्यपानेनाभ्यपानितम्, यदि शिश्नेन विसृष्टम्, अथ कोऽहमिति ॥ ११ ॥

a) छां 6-3-2; तै 2-6; मे 2-6. —b) ऐआ 2-1-4 तं प्रपद्यां प्रापद्यत ब्रह्मेण पुरुषम्.

सं एतमेव सीमानं विशार्येतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा विदितिर्नाम द्वाः । तदेत-
जान्दर्नम् । तस्य अथ आवसयास्त्रयः स्वप्ना अयमावर्सयोऽयमावसयोऽयमावसथ
इति ॥ १२ ॥

a) Cp in general वृ 1-4-7; छां 6-2-3; तै 2-1; ऐ 3-3. —b) तैआ 2-7-17-3
यत्सीमन्तं कर्षकतस्ते क्लिप्तम्. —c) वृ 2-5-18 (the same idea). —d) कस्त्रिल 3-10-6
याभिर्गच्छति नान्दमम्. —e) वृ 4-3-15; छां 8-3-4; 8-12-3; पा 4-4-74; 5-4-23; 6-2-144.

स जातो भूतान्यभिर्व्यैक्यन्—किमिहान्यं वार्वदिषदिति । स एतमेव पुरुषं
ब्रह्म ततममपश्यदित्दमदर्शमितीर ॥ १३ ॥

1) v. l. अभिव्यैक्यम्. —2) Böttlingk reads वाव दिशेत; Delbrück वि-वदिषेत.

a) अमि + वि + ईन्श् (?) (= ईन्श्?) Prakritisation? —b) ततम = त + तम.
Cp पा 5-3-93 वा बहूनां जातिपरिग्रहे इतमम्. Śaṅkara takes it as haplogy from
तततमम्. Cp छां 5-10-6 दुर्निष्पपतरं for दुर्निष्पपततरम्.

तस्मादिन्द्रो नाम । इन्द्रो ह वै नाम । तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण ।
परोक्षमिथा इव हि देवाः, परोक्षमिया इव हि देवाः ॥ १४ ॥

a) Cp शब्दा 3-2-1-29 इन्द्रस्य हि एषा योनिः । अतो ह वा एनां प्रविशन् प्रविशति । अतो
वा जायमानो जायते. —b) शब्दा 6-1-1-2 इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा
हि देवाः. —c) ऐआ 3-33 यन् मादुषं सन्मानुषमित्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षमिया इव हि देवाः.
ऐआ 7-30 न्यमोहं सन्तं न्यमोष इत्याचक्षते परोक्षेण etc. वृ 4-4-2.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः । तदेतत्सर्वेभ्योऽग्नेभ्यस्तेजः
संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्पयैर्नञ्जनयति । तदस्य प्रथमं
जन्म ॥ १ ॥

1) v. l. अयैमम् (Böhlingk).

a) अ 6-11-2 पुंसि वै रेतो भवति तत्त्रियामनु पिच्यते; शत्रा 11-2-1-1 विहं वै पुरुषा
जायते ... — b) बृ 6-4-1. — c) बृ 6-4-9 अंगाद्गात्संभवसि. — l) जै 3-8-9-10
स होवाच-त्रिवै गृहपते पुरुषो जायते etc.

तत्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वयङ्गं तथा । तस्मादेना न हिनस्ति ।
साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥ २ ॥

a) Only here; cp अमुत्रभूय in वासं 27-9 अमुत्रभूयात्प एवमस्य...अमुत्रः; वस्योभूय
in अ 16-9-4 वस्योभूयाय; ब्रह्मभूय in गी 14-26; 18-53; वा 3-1-107 भुवो भवते. — b)
भावयति, भावयितव्या and भावयित्री in the text occur only here.

सा भवति यत्रि भावयितव्या भवति । तं स्त्री गर्भं विभर्ति । सोऽत्र एव कुमारं
जन्मनोऽग्नेऽधि भावयति । स यत्कुमारं जन्मनोऽग्नेऽधि भावयत्पत्मानमेव तद् भावयत्येषां
लोकानां संततयै । एवं संतता हीमे लोकाः । तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥

a) गी 3-11 परस्परं भावयन्तः. — b) ऐमा 7-10 अपुष्य लोकस्य संततिं धारयति.

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते । अथास्यायमित्तर आत्मा कुत-
कृत्यो वयोर्गतः प्रैति । स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते । तदस्य तृतीयं जन्म ॥ ४ ॥

a) वासं 34-55 सप्त ऋषयः प्रतिष्ठिताः शरीरे. — b) Only here l

तदुवर्तमृषिणा—

गर्भे तु सन्नन्वेषामवेदहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मां पुरं आयसीररक्षन्नर्धं श्येनो जवसा निरदीयम् ॥ इति ॥

गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥

1) v. l. S'aikara reads अयः.

a) = ऋ 4-27-1. — b) बृ 2-5-18. — c) बसू 1-1-30 शाश्वरदृष्य तृपदेशो
वामदेववत्.

स एवं विद्वान्नस्माच्छरीरं भेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्
कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥

a) ऋ 6-4. — b) के 1-2.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

कोऽयम् ? आत्मेनि वयमुपास्पहे । कर्तारः स आत्मा ? ॥ १ ॥

a) छां 5-11-1. —b) ऐ 1-3-11; प्र 2-1; 4-1 (not in an alternative sense).

येन वा पश्यति, येन वा शृणोति, येन वा गन्वाब् जिघ्रति, येन वा वाचं व्याकरोति, येन वा स्वाद् वास्वादु च विजानाति । यदेतद्दृष्टयं मनश्चैतत् । संज्ञानं माज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्निर्मतिर्मनीषा जृतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुंः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

a) Add रूपं (पश्यति), शब्दं (शृणोति) etc. —b) कौ 3-7 (in general) वै 6-31. —c) तां 10-2-7. अपि प्रास्याणां पशुनां वाचः आजानाति; पा 6-3-5 आहायिनी च. —d) छां 7-7-1; वृ 2-4-13; 3-9-28; क 3-9. —e) क 2-24; वृ 4-5-13; मां 5. —f) वृ 1-5-1; तै 1-4; क 2-23; मुं 3-2-3. —g) क 6-9; श्वे 3-13; 4-17. —h) क 1-127-2 यमिमा विशः प्राबन्तु जृतये; वासं 2-13 मनो जृतिर्जुष्टामान्यस्य. —i) निषण्डु 3-9 where चेतः चित्तं क्रतुः are given as names of प्रज्ञानं. निषण्डु passage seems to be the basis of this ऐतरेय passage. —j) वासं 34-3 यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च.

एषं ब्रह्मा । एष इन्द्रः । एष प्रजापतिः । एते सर्वे देवाः । इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्ग्येतानीमानि च शुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतसराणि चाण्डजानि च आरुर्जानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा इस्तिनो यार्किचेर्दं प्राणि जंगमं च पर्तत्रि च यच्च स्यार्वरम् । सर्वं तत् प्रज्ञानेभ्रम् । प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् । प्रज्ञानेभ्रो लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा । प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

a) Cp in general क 10-90-8; अ 11-4-13; मुं 2-1-7. —b) छां 6-3-1; मनु 1-43-46. —c) अ 1-12-1 जरायुजः. —d) नि 5-3 on स्या-जगत् (क 10-88-4) स्यावरं जंगमं च यत्; 9-13 (on क 6-47-29) स्यावरं जंगमं च. जंगम occurs here for the first time (old word is जगत्); पा 3-2-175 (स्यावर). —e) प्रज्ञानेव = प्रज्ञानेव (haplogy?); so also प्रज्ञानेव = प्रज्ञानेव ? Is प्रज्ञा प्रतिष्ठा = प्रज्ञानप्रतिष्ठः (going with लोक) ? —f) वृ 2-4-14; 3-9-28; कौ 3-8; तै 2-6.

स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामृष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषत् ॥

॥ छान्दोग्योपनिषत् ॥

[This Upaniṣad, consisting of eight adhyāyas, belongs to the Sāmaveda. Side by side with the Bṛhadāranyaka Upaniṣad, it is the biggest and most significant collection of theologico-philosophical expressions, views, doctrines and legends. Practically every adhyāya is an independent unit, although it appears, in many cases, that the adhyāya itself is made up of several minor units.]

ओमित्येतदक्षरमुद्गीयैमुपासीत । ओमिति बुद्गायति । तस्योपव्याख्यानम् ॥१॥

a) पा 8-2-47 ओमम्यादाने, but not so here; therefore not स्तुत, ओम being syntactically connected with उपासीत. Cp Hebrew 'amen', uttered at the end of a prayer etc. —b) तैसं 3-2-9-5-6 उद्गीथ एष उद्गायुः (तु) णाम्, ऋचः प्रणव उच्यतेऽसिनाम्; अ 11-7-5 उच्छिष्ट उद्गीथः; 15-3-8 उद्गीथोऽपभयः; ऐमा 5-3-2 प्रयो वर्णा अजापन्त अकार उकारो मकार इति । तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति, तस्यादोमोमिति प्रणौति...साम्ना उद्गीथम्. उद्गीथम् neuter in शान्ना 14-9-3-9 from उद्-गीतम् as in उच्य (उच्य), कृष (कृत) etc. —c) Cp छां 1-1-10; 1-4-1; 3-19-1; पां 1.

एषां भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपो रसः । अपामोषधयो रसः । ओषधीनां पुरुषो रसः । पुरुषस्य वाग्रसः । वाच ऋक्सः । ऋचः साम रसः । साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

—a) ऋ 6-44-21 स्वाद् रसो मधुपेयो वराय; 10-9-2 यो वः शिवतमो रसः; अ 10-8-14 रसेन वृक्षो न कुतश्चनोः; वृ 1-3-19; 4-5-13; छां 3-5-4; तै 2-6.

स एष रसानां रसतमः परमः परार्धयोऽष्टमो यद्गुणीया ॥ ३ ॥

—a) शान्ना 3-1-3-1 अधिर्वै यस्यावराध्वो विष्णुः परार्धः; 3-8-4-1 पुरुषः परार्धः पञ्चलाय. पा 4-3-5; cp क 3-1 (परार्धे).

कतमा कतमवर्कतमत् कतमत् साम कतमः कतम उद्गीथ इति विष्टं भवति ॥ ४ ॥

a) ऋ 10-65-7 कतस्य योनिं विष्टशान्त आसते; 10-88-16 मनसा विष्टम्; अ 13-1-8 वि रोहितो अमृशद्विभ्ररूपम्.

वागेवर्क । प्राणः साम । ओमित्येतदक्षरमुद्गीयः । तद्वा एतन्विपुनं यद्वाक्च प्राणश्चर्वच साम च ॥ ५ ॥

a) जै 3-34-1.

तदेतन्मिथुनयोमित्येतस्मिन्नाक्षरे स र्शुज्यते । यदा वै मिथुनौ समागच्छत
आर्पयतो वै तावन्योऽन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

a) शब्द 4-1-4-4 तौ समस्तजेताम्, तत एव मैवावस्थो महोऽभवत्. —b) ऋ 1-144-4
समाने योना मिथुना समोक्रसा, 1-164-11 आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र, 4-45-1 पृक्षासो
अस्मिन्मिथुना अधि वयः (three forming a pair ?), 10-17-2 अजद्वाद् वा मिथुना सरण्युः
(where वा मिथुना means one pair only), मि 12-10 यनौ मिथुनौ. —c) वृ 4-3-21;
4-4-6; ऋ 2-11; मुं 3-1-6.

आपयिता इ वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीयमुपास्ते ॥ ७ ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् । यदि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह । एषो एव समृद्धि-
र्यदनुज्ञा । समर्पयिता इ वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीयमुपास्ते ॥ ८ ॥

a) For the first time only here. ऋ 8-1-43 ननु इति अनुज्ञैष्यन्त्याम्.

तेनेयं व्रयीं विद्या वर्तते । ओमित्याभावयति । ओमिति श्रंसति । ओमित्युद्-
गायति । एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

a) शब्दा 4-6-7-1 व्रयी वै विद्य—ऋषो यजुषि सामानि. ऐमा 5-32 व्रयै विद्यावै शुक्रम.
—b) तै 1-8. —c) वासं 20-9 अपचितिर्भसत्—a root of Tāntrika worship! शब्दा
3-4-1-5 अपचितिं कुर्वन्ति.

तेनोभौ कुरुतः । यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च ।
यदेव विद्यया करोति भद्रयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति स्वल्बेतस्यैवाक्षरस्योप-
व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) ऋ 1-102-5 नाना हि त्वा इवमाना जना इमे; शब्दा 1-4-4-8 मनश्च वाक् च समानमेव
सन् नानेव; 7-3-1-10 नानो वा एतत् येषं च मागुषं च; वृ 4-4-19; छां 4-10-3; ऋ 2-1; 2-4;
4-11; ई 9; श्वे 5-1; पा 5-2-27 विनश्यां नानाभौ नसह. —b) शब्दा 10-4-5-1
अथ आदेशा उपनिषदाय; 10-5-1-1 वागेवोपनिषत्; ऐमा 3-2-5 अथ सत्वियं सर्वस्यै वाच
उपनिषत्; वृ 2-1-20; 2-4-10; 4-2-1; छां 8-8-4-5; कौ 2-1; 2-2; के 4-7; तै 1-3; श्वे 1-16;
5-6; जै 4-17-2. —c) शब्दा 7-3-1-24 नाना हि विश्वस्तिष्ठन् । तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः; तैश्च
15-1-13 वृक्षिणो वा अर्ध आत्मनो वीर्यवत्तरः; ऋ 10-60-12 अयं मे भगवत्तरः.

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे । उभये प्राजापत्यास्तद् देवा उद्गीथमात्रहुरने-
नानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥

Cp in general : वृ 1-3-1-6, 1-4-7; 2-2-3; छां 2-7-1, 2-11-1, 3-18-1-6;
8-12-4-5; के 1-4-8, जै 1-60, 2-1, 2-3, 2-10.

a) यत्र = when; cp ऋ 1-121-9 कुत्साय यत्र पुरुहूत बन्धुः; 7-65-2 यावा च यत्र
पीपयन्नहा च; 7-83-6 यत्र प्र सुदासभावतम; छां 6-8-1 यत्रैतत्स्वपिति. —b) ऐमा 1-23
समयतन्त; शब्दा 3-4-4-3 पस्पृधिरे.

ते ह नासिक्वयं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्दामुराः पाप्मना विविधुः ।
तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभिं च दुर्गन्धिं च । पाप्मना ह्येष विद्मः ॥ २ ॥

a) ऋ 5-40-9 स्वर्मानुस्तमसाविष्यदासुरः; वासं 6-35 पाप्मा इतो न सोमः; अ 17-1-29 मा
मा प्रापत् पाप्मा मोत मृत्युः; ऐमा 1-16 न पाप्मना संमृन्त्यते; तत्रा 2-3-3 1 विदोषां स पाप्मा अपूर्वि-
ल्लोके भवति...सशीर्षा...; शब्दा 11-1-6-9 तस्मिन् एव पाप्मनाविष्यत्; ई 8 अपापविद्मः; वृ 1-3-2.
—b) ऋ 10-146-6 सुरभि आजनगन्धिं अरण्यनिम्; अ 6-124-3 अप्यन्नं सुगमं सा सपृद्धिः;
अ 8-6-12 दुर्गन्धिन्; अ 19-38-1 सुगमिर्गन्धोःऽनृतं. Cp स्रभिष्ठ (superlative of सुगमि)
शब्दा 6-8-2-3 स्रभिष्ठ एनल्लोके कुरुष्वम् (solitary occurrence!)

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्दामुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तयोभयं
वदति सैत्यं चानृतं च । पाप्मना ह्येषा विद्मः ॥ ३ ॥

a) ऋ 7-49-3 सत्यानृते अवपश्यजनानाम्.

अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्दामुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं
पश्याति दर्शनीयं चादर्शनीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्मः ॥ ४ ॥

a) ऋ 10-88-7 ह्येन्यः अग्निः; तैत्रा 2-7-9-4 दिदक्षेण्यो दर्शनीयो भवति; षत्रा 2-3
गायत्र्या वतं दर्शनीयं त्रिष्टुभा श्रवणीयम्.

अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्दामुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं
शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्मः ॥ ५ ॥

a) षत्रा 2-3; नि 5-25 श्रवस्थानि श्रवणीयानि भवन्ति.

अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्दामुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनो-
भयं संकल्पयते संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्मः ॥ ६ ॥

a) ऋ 10-164-5 जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापः; अ 11-8-1 संकल्पस्य गृह्यदधि; 11-8-27
चित्तानि सर्वे संकल्पाः.....; वृ 1-5-3; 2-4-11; 4-5-12; छां 7-4-1; 7-5-1; केन 4-5; ऐ 3-2;
मै 6-30.

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीयमुपासांचक्रे । त२ हासुरा ऋत्वा
विध्वंसैर्यथाऽऽम्भानमात्मणस्पृत्वा विध्वंसैतैवम् ॥ ७ ॥

a) तैसं २-६ २-५ तस्माद् ब्राह्मणो मुख्यः (Cp क्र 10-90-12); तैत्रा 1-1-2-1 मुखं वा
एतत्प्रसङ्गाणां यत्कृत्तिकाः... .. मुख्य एव भवति; शम्भा 1-6-1-16 एता वै मुख्या आर्तयः; बृ 1-3-7
(आसन्य from आसन् just as मुख्य from मुख); के 1-1 प्रथमः प्राणः. —b) Only
here and in the next खण्ड. आत्मण appears in शांसायनश्रौष 6-3-8; 17-5-5 आत्मणं
त्रिष्यति; लाट्वापनश्रौष 1-11-5 विततो वैव आत्मणः; 3-10-5 स्थूणे विमिन्वन्ति आत्मणाय; cp
पाली-अत्मणपटिथेधि; तैसं ०-1-11-3 यथा त्सारिषति म आस्व इयति नापरात्स्यामि.

यथाऽऽम्भानमात्मणस्पृत्वा विध्वंसत एवं हँव स विध्वंस्ते य एवंविदि पापं
कामयते यश्चैनमभिदासति । स एषोऽऽमात्मणः ॥ ८ ॥

a) अभि + दास to treat as an enemy; cp दस्यु and दास; cp क्र 6-5-4 यो नः
सनुष्यो अभिदासदग्ने; अ 5-6-10 यो अघाप्रभिसात्; क्र 7-10-4-7 यो नः कदाचिदभिदासति दुहा.

नैवेतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानाति । अर्षहतपाप्मा ह्येषः । तेन यदश्नाति
यत्पिबति तेनेतरान्नाणानवाति । एतमु एवान्ततोऽविच्योत्क्रामति । व्यार्ददास्येवान्तत
इति ॥ ९ ॥

1) Cp अदित्या in छां 1-11-2.

a) छां 8-1-5; 8-4-1; 8-7-1; बृ 4-3-21; मै 2-3; 4-4; 6-1. —b) तेन means
therefore. Cp मैसं 1-4-10 यद् घाम्यस्य नाश्नाति तेन घाम्यानवरुद्धे । शम्भा 4-1-5-7.
यन्नावेदिषं तेनार्हातिषम्. —c) बृ 1-4-11; 1-4-15; 1-5-21; तै 2-2. —d) अ 6-56-1
व्याप्तं न संयमत्; शांसं 31-22 अभिनौ व्याप्तम्; शम्भा 1-6-4-18 सोऽस्य व्याप्तमापयते; जैत्रा 1-176
शिंशुमारी प्रतीपं व्यादाप तिष्ठति; बृ 1-1-1 व्याप्तम्; 6-2-12; गी 11-24; पा 1-3-20.

त२ हाङ्गिरा उद्गीयमुपासांचक्रे । एतमु एवाऽऽङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां
यर्द्रसः ॥ १० ॥

a) बृ 1-3-8 popular etymology; cp also नि 3-17 अंगारेषु अंगिरसः.

तेन त२ ह बृहस्पतिरुद्गीयमुपासांचक्रे । एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते । वाग्धि
वृहती तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥

a) बृ 1-3-20.

तेन त२ हाऽस्यास्य उद्गीयमुपासांचक्रे । एतमु एवाऽस्यास्यं मन्यन्ते । आस्या-
यर्दयते ॥ १२ ॥

a) Popular etymology; क्र 10-67-1; 10-108-8; ऐत्रा 7-16; जै 2-7-2.

तेन त५ ह चको दाल्भ्यो विदाचकार । स ह नैमिषीयानामुद्राता बभूव ।
स ह स्मैभ्यः कामानां गायति ॥ १३ ॥

a) जै 1-9-3; 4-7-2. —b) कसं 10-6 नैमिष्या वै सत्वमासत; कौआ 26-5 प्रतर्दन्ते
नैमिषीयाणां सत्रमुपगम्य...; 28-4 अलीक्युर्ह वाचस्यतो नैमिषीयाणां ऋषा आस; ताआ
25-6-4 नैमिषीयाः सर्वाष्टुर्दि आर्षुवन; जैआ 1-163 नैमिषीयाः सविणः सत्रं निबन्धुः. —c) ऋ
8-27-2 आ पशुं गासि; वृ 1-3-2-7. Cp छां 1-7 9. (कामागत).

आगाता इ वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्रीयमुपास्ते ।
इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

अथाधिदैवम् । य एवासौ तपति तमुद्रीयमुपासीत । उच्यन्वा एष प्रजाभ्य
उद्गायति । उद्य५स्तमो भयमपहन्ति । अपहन्ता इ वै भयस्य तपसो भवति य एवं
वेद ॥ १ ॥

Cp in general जै 1-57-7-8.

समान उ एवार्यं वासौ च । उष्णोऽयमुष्णोऽसौ । स्वर इतीपमाचसते, स्वर
इति प्रत्यास्वर इत्यमुम् । तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्रीयमुपासीत ॥ २ ॥

a) Cp छां 1-4-3; also प्रस्वार in ऋषभातिशाल्य 15-3 स ओ३मिति प्रस्वारति विमावः
प्रस्वारः. —b) Only here.

अथ खलु व्यानमेवोद्रीयमुपासीत । यद्वै प्राणिति स प्राणः । यदपानिति
सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । यो व्यानः सा वाक् ।
तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥

a) जै 2-1-16; 4-22-2-3. ऋ 10-85-12 व्यानो (?) अक्ष आहतः; अ 5-4-7 स
प्राणाय व्यनाय चक्षुषे मे अस्यै घृङ्, 10-2-13 को अस्मिन्प्राणमवयत्की अपानं व्यानम्, ऐआ 2-21
प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणोऽपानो व्यान इति; वृ 1-5-3; तै 2-2; प्र 3-6.

या वाक् सर्क । तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति । यर्क तस्साम । तस्माद-
प्राणन्नपानन्साम गायति । यत् साम स उद्रीयः । तस्मादप्राणन्नपानन्नुद्गायति ॥ ४ ॥

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेः सर्षणं रदस्य घनुष
आयमनमप्राणन्नपान५स्तानि करोति । एतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्रीयमुपासीत ॥ ५ ॥

a) शब्दा 5-1 1-15 आर्षं हि सरिष्मन्तो भवन्ति; 5-1-5-10 आजिसृत्. —b) अ 6-66-2 आतन्वाना आरिष्मन्तोऽरिष्मन्तो ये च धावथ; शब्दा 3-7-2-2 यथेषुः आयता अनस्ता; मुं 2-2-3. —c) On this idiom cp क 10-34-2 अक्षस्याहं एकपरस्य हेतोः; अ 9-8-3 यस्य हेतोः; शब्दा 2-5-2-2 तपोर्हेतुं अस्य हेतोः प्रजा न परावभूतुः; 11-1-4-1 अभस्य वा हेतोः; गोत्रा 1-3-19 कस्य त्विद्धेतोः.

अथ त्वत्तु द्वीथार्शराण्युपासीत—उद् गी य इति । प्राण एवोत् । प्राणेन ह्युच्छिष्टति । वाग् गीः । वाचो ह गिर इत्याचक्षते । अर्चं यम् । अन्ने हीदं सर्वं स्थितम् ॥ ६ ॥

a) श्रौ 1-37-7-8. —b) कौ 3-3.

यौरवोत् । अन्नमिन्नं गीः । पृथिवी यम् । आदित्य एवोत् । वायुर्गीः । अग्निस्थम् । सामवेद एवोत् । यजुर्वेदो गीः । ऋग्वेदस्थम् । दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः । अन्नवानन्नादो भवति । य एतान्येवं विद्वानुद्वीथार्शराण्युपास्त उद् गी य इति ॥ ७ ॥

अथ खन्वाशीःसृष्टिः । उपसरंजानीत्युपासीत । येन साम्ना स्तोष्यन्स्यात् त्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥

a) शब्दा 1-6-2-11 यं वै नेदिहमुपसर्तव्यानां मन्येत तमुपधावेत्; छां 1-3-12 उपसृत्य; छागलेय 6 उपसृत्वाः; छां 1-3-12.

यस्यासृषि तासृचं, यैदार्षेयं तसृषिं, यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवता-
मुपधावेत् ॥ ९ ॥

a) A बहुव्रीहि compound (going with साम understood); cp छां 1-4-5 (यदसृत्, तदसृत्); कौ 2-9 (यदसृत्, तदसृत्). —b) क 8-3-21 उपेष दिवि धावमानथ; ऐत्रा 7-14 वरुणं राजानमुपधाव; शब्दा 1-6-2-9 आर्षं वै देवानामद्वातमाथ । यं वा अद्वातमां मन्येत तमुपधावेत्; छागलेय 7 उपधावन्ति; आर्षेय 3.

येन च्छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्तं
स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥

आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नमर्षितः । अभ्यांशो ह यदस्मै स
कामः समृच्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

a) छां 2-22-2; क 6-11; मुं 2-2-4; 3-2-4; खे 2-9. —b) तांब्रा 9-5-2 योऽन्योऽन्याशं स्यात्; ऐत्रा 3-1-3 अन्याशमेव यत्तथा स्यात्; छां 2-1-4; 3-19-4; 5-10-7. —c) क 10-121-10 यत्कामास्ते जुहुमः...cp क 3-53-21 याच्छ्रेष्ठाभिर्ब्रतमिः.

ओमित्येतदक्षरमृदीयमुपासीत । ओमिति बुद्धायति । तस्योपख्याख्यानम् ॥ १ ॥

a) छां 1-1-1, 10; 3-19-1; मां 1. Cp अनुख्यापान and व्याख्यान in वृ 2-4-10; 4-1-2; 4-5-11; मै 6-32.

देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते छन्दोभिरच्छादयन् ।
यदेभिरच्छादयन्स्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

1) Böhtlingk reads तामच्छादयन्.

a) तांवा 22-12-1 मृत्योर्विभ्युः. —b) ऋ 10-9-3 छन्दांसि जहो तस्मात्;
अ 11-7-24 ऋचः सामानि च्छन्दांसि (where छन्दांसि = magic formulae of the अथर्ववेद);
जैबा 1-284 तयदेनान्...तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्; ऐआ 2-1-6 यच्छन्दाभिश्चक्ष्मस्तास्माच्छन्दांसित्वा चक्षते.

तानु तत्र मृत्युर्यथा मर्त्यमृदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यरवि साम्नि यजुषि । ते
नु वित्तोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वैरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥

a) Cp ऋ 10-68-8 ..पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदके सिष्यन्तम्. —b) छां 1-3-2.

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरानि एव सापेवं यजुः । एष वै स्वरो
यदेतदक्षरमेतदमृतमभयम् । तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥ ४ ॥

a) आप्नोति = समाप्नोति i. e. finishes; cp तैसं 2-5-8-3 अर्धमासशः संवत्सर आप्नोते;
7-5-1-1 ताः संवत्सरमाप्त्वा उदतिष्ठन्. —b) अ 1-18-10.

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणोत्येतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्राविशति । तत्प्रविश्य
यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

a) प्रणोति, the root in प्रणव. —b) Compound like यदार्धं (साम) in छां 1-3-9.

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति । असौ वा आदित्य
उद्गीथ एष प्रणवः । ओमिति ह्येष स्वरमेति ॥ १ ॥

a) छां 1-3-1.

एतमु एवाहमभ्यगासिषं, तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति इ कौषीतकिः पुत्रमुवाच ।
रश्मीन्स्त्वं पर्यावर्तयात् । बहवो वै ते भविष्यन्ति । इत्यभिदैवतम् ॥ २ ॥

a) शब्दा 2-4-3-1; वृ 3-4-1.

अथाध्यात्मम् । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीयमुपासीत । ओमिति होष
स्वरञ्चेति ॥ ३ ॥

एतस्य एवाहमभ्यगासिषं, तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच ।
प्राणास्त्वं भूमानमभिगायताह्रैवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

1) v. l. प्राणम्, which seems to be a better reading.

a) अ 1-110-2 अगिस्व भूमना, 10-98-12 अपां भूमानम्; छां 7-23, 24; बसू 1-3-8.
—b) जै 2-6-10.

अथ स्तनु य उद्गीयः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीय इति । होतृषदनाद्धैवापि
दृष्ट्वागीतमनुसमाहरतीत्यनुसर्पाहरतीति ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

a) अ 2-9-1 नि होला होतृषदने असदत्; अ 7-99-1 होतृषदने हरितं हिरण्यम्. —b)
जैमा 1-259 अनेतस्का इ वै दुरुद्धानुर्वर्तन्त्यां गर्भा जावन्ते. —c) गोमा 2-3-13 युवं न इमं यज्ञस्याङ्गं
अनुसमाहरतम्.

इयमेवर्क । अग्निः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम
गीयते । इयमेव सा । अग्निरर्मः । तत्साम ॥ १ ॥

a) जै 1-25-27. —b) श्रमा 8-5-2-7 यजमानः...विराजि अभ्यूढः; ऐमा 3-41
सैतस्मिन्मध्युद्धा; जैमा 2-30 एतस्मिन्स्वर्गे लोके अभ्यूढम्; ऐमा 2-3-4 यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेद...
अभ्यूढं स संप्रतिविद्; 5-3-3 नाभ्यूद्धे मेवे. —c) अ 14-2-71 अमोऽहमस्मि सा त्वं सामाहमस्मि;
often in Brahmana literature; छां 5-2-6; बू 1-3-22; 6-4-20.

अन्तरिक्षमेवर्क । वायुः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं
साम गीयते । अन्तरिक्षमेव सा । वायुरमः । तत्साम ॥ २ ॥

द्यौरैवर्क । आदित्यः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं
साम गीयते । द्यौरैव सा । आदित्योऽपः । तत्साम ॥ ३ ॥

नक्षत्राण्येवर्क । चन्द्रमाः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं
साम गीयते । नक्षत्राण्येव सा । चन्द्रमा अमः । तत्साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं माः सैवर्क । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तत्साम ।
तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते ॥ ५ ॥

1) v. l. परं कृष्णम्.

a) This may be taken as one word; cp छां 3-4-3.

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तदमः ।
तत्साम । अथ य एषोऽन्तरीदित्ये हिरण्ययः पुरुषो दृश्यते हिरण्यध्वभूर्हिरण्यकोर्ध्व आ
प्रणखीत्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥

a) = आदित्ये अन्तरः; cp बसू 1-1-20 अन्तस्तद्धर्मोपदेशान्. —b) हिरण्यमधु in ऋ
5-7-7; 10-46-5; इत्सिमशारु in ऋ 10-96-8. —c) ऋ 1 79-1. —d) प्रणख only here.

तस्य यथा कर्ष्यासं पुण्डरीकमेवमाक्षिणी । तप्पोदिति नाम । स एष सर्वेभ्यः
पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद् ॥ ७ ॥

a) Only here! —b) ऋ 10-142-8 इदं च पुण्डरीकानि; तत्रा 1-8-2-1
पुण्डरिस्रजाम्; शत्रा 5-4-5-6-12 तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति; तात्रा 1-9-6 नक्षत्राणामवकाशेन
पुण्डरीकं जायते; गोत्रा 1-1-39 तस्माद् वै विश्वं पुरुषमिदं पुण्डरीकमिति; छां 8-1-1; वृ 2-3-6.
—c) छां 8-1-5; 8-7-1.

तस्यर्चं साम च गेष्णौ । तस्माद्दुर्गीयः । तस्मान्नेबोद्गता । एतस्य हि गाता ।
स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च । इत्यधिदैवम् ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

a) ऐत्रा 5-3 यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तदमः ।
तत्साम । अथ य एषोऽन्तरीदित्ये हिरण्ययः पुरुषो दृश्यते हिरण्यध्वभूर्हिरण्यकोर्ध्व आ
प्रणखीत्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥
—b) छां 1-7-6.

अथाध्यात्मम् । वागेवर्क । प्राणः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम ।
तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । वागेव सा । प्राणोऽमः । तत्साम ॥ १ ॥

चक्षुरेवर्क । आत्मा साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम
गीयते । चक्षुरेव सा । आत्माऽमः । तत्साम ॥ २ ॥

a) Cp छां 8-8-1 सुवसने सुवसनः.

श्रोत्रमेवर्क । मनः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम
गीयते । श्रोत्रमेव सा । मनोऽमः । तत्साम ॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्षणः शुक्लं भाः सैवर्क । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तत्साम ।
तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । अथ यदेवैतदक्षणः
शुक्लं भाः सैव सा । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तदमः । तत्साम ॥ ४ ॥

अथ य एषोऽन्तरसिणि" पुरुषो दृश्यते सैवर्क । तत्साम । तदुक्थम् । तद्यजुः । तद्ब्रह्म । तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् । यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ । यकार्मि तन्नाम ॥ ५ ॥

a) वृ 2-3-5; 5-5-2; छां 1-6-6; 4-15-1; 8-7-4. —b) छां 1-6-7-8.

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकार्मानां चेति । तद्य इमे वीणार्या गायन्त्येते ते गायन्ति । तस्मात्ते धनसैनयः ॥ ६ ॥

a) छां 1-6-8. —b) अ 18-4-38 इहैव एषि धनसनिः; cp धनसाः in ऋ 2-10-6 अग्निं धनसा जोहवीमि.

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति । सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताश्चाप्नोति देवकामाश्च ॥ ७ ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ताश्चाप्नोति मनुष्यकार्माश्च । तस्माद्दुर्वाविदुद्राता ब्रूयात् ॥ ८ ॥

कं ते कामयागायानीति । एष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान् साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

a) छां 1-6-8.

त्रयो होद्गीये कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दालभ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति । ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥

a) ऐआ 7-18 न ते कुशलं मेनिरे; शत्रा 11-4-2-1 एके कुशला मन्यमानाः; ऐआ 3-1-3 न त्वेवान्यत् कुशलाद् ब्राह्मणं ब्रूयात्; छां 4-10-2; तै 1-11; जै 3-8-3; क 2-7. —b) Cp in general छां 5-3-10; वृ 6-2. —c) जैत्रा 1-22 कथां वादयिष्यामः, कथाः..... अनुसंवादयय; ऐआ 5-3-3 नास्मिन् कथां बदेत; जै 4-6-2.

तथेति ह समुपविविशुः । स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच । भगवन्तावग्रे वदताम् । ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचश्च श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

a) As opposed to राजन्यबन्धुः, i. e. प्रवाहण जैवलि in छां 5-3-5.

स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन् त्वा पृच्छानीति ।
पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

a) जैत्रा 1-337.....गायन्तं ब्रह्मदत्तं चैकितानेषमनुभ्याजहा । तथा त्वा अयं दाल्भ्यः
स्यावाश्वमगासीत्; वृ 1-3-24; जै 1-38-1. चैकितायन in the text is from चैकित.

का साम्नो गतिरिति । स्वर इति होवाच । स्वरस्य का गतिरिति । प्राण इति
होवाच । प्राणस्य का गतिरिति । अन्नमिति होवाच । अन्नस्य का गतिरिति । आप
इति होवाच ॥ ४ ॥

अपां का गतिरिति । असौ लोक इति होवाच । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति ।
न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच । स्वर्गं वयं लोकं समाभिसंस्थापयामः । स्वर्गसं-
स्ताव हि सामेति ॥ ५ ॥

a) क 1-42-7 अति नः सभ्रतो नय; 6-47-16 अत्यमन्यमतिनेनीषमानः; वासं 10-1
याभिरिन्द्रमनयच्छत्परातीः; अ 6-110-2 अत्येनं नेच्छुरितानि बिधा; ऐत्रा 1-30 अग्निर्मापया तपत्यनयत्;
शब्दा 3-6-3-8 एवं मा कनीयांसमेव वधात्कृत्वा अतिनयत्; जैत्रा 2-123 एते ह वा एनाम्यरण्यानि
अतिनयतः; तांब्रा 9-9-15 यद्ब्रह्मदक्षीमतिनयत्, अन्तर्षयित; गोत्रा 1-2-6 सपरीर्षात् नयत् न ब्रह्मचाती
भवति. —b) वृ 4-2-3 (संस्तावः); पा 3-3-31 यज्ञे समि सृचः.

तं ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठिनं वै किल ते
दाल्भ्य साम । यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥

a) छां 1-10-9-11; वृ 1-3-24; 3-6; 3-7-1; शब्दा 3-6-1-23 मूर्धा हस्य विपतेत्;
4-4-3-4 तस्य मूर्धा उद्वर्तत; cp सुत्तनिपात 983 गुद्धा फलत्रु सत्तथा. वि-पत् means to burst
open; to fly off.

हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति । विद्दीति होवाच । अमुष्य लोकस्य का
गतिरिति । अयं लोक इति होवाच । अस्य लोकस्य का गतिरिति । न प्रतिष्ठां
लोकमतिनयेदिति होवाच । प्रतिष्ठां वयं लोकं समाभिसंस्थापयामः । प्रतिष्ठासं-
स्ताव हि सामेति ॥ ७ ॥

तं ह प्रवाहस्यो जैवल्लिरुवाच । अर्न्तवद्वै किल ते शालावत्स साम । यस्त्वेतर्हि
ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति । हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति ।
विद्दीति होवाच ॥ ८ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

a) वृ 3-8-10; गी 7-23.

अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि
भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् ।
आकाशः परायणम् ॥ १ ॥

a) ऋ 3-7-12; 5-1-1; उर्ज 3-12-7-9; 4-10-5; 8-14; ब्रह्म 1-1-22. —b) उर्ज
7-12-1; ऋ 2-25; मं 1-1-7; 2-1-1; तै 3-1; मां 6; श्वे 4-11.

स एष परोवरीयानुद्गीयः । स एषोऽनन्तः । परोवरीयो हास्य भवति परो-
वरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीयाः समुद्गीयमुपास्ते ॥ २ ॥

a) तैसं 6-2-3-5 परोवरीयसामवान्तरदीक्षासुपेयात्; कासं 2-4-9 परोवरीयः प्रजया ... प्रथते;
ऐवा 1-25 परोवरीयांसो वा इमे लोकाः, अवांग् अहीयांसः; ऐवा 2-35 वज्रमेव तत् परोवरीयांसं करोति;
उर्ज 3-7-1-2; ब्रह्म 3-3-7 परोवरीयस्त्वादिवत्.

त इतमतिभन्वाँ शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच । यावत्त एनं प्रजाया-
मुद्गीयं वेदिष्यन्ते परोवरीयो ह्येभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥

a) बंशाभाषण (Indische Studien 4-384).

तयाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति । स य एतमेव विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्याशु-
ष्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

मट्टचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषीस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यंग्रामे प्रदार्णक
उवास ॥ १ ॥

a) S. K. Chatterji suggests मट्टची as a loan-word from Kannada :
midice, meaning 'locust.' —b) ऋ 3-4-1 (उपस्तः चाक्रायणः). —c) ऋ 1-65-4
इभ्याञ्च राजा; शब्दा 4-5-8-11 इभ्यतिन्विल इव. —d) Cp ऋ 10-55-5 विधुं दद्राणम्; पा
6-4-114 इहृदिस्य.

स हेभ्यं कुल्मीषान्खादन्तं विभिसे । त होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्चये^b
म इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥

1) Wrongly split up as यच्च ये. Śaṅkara correctly paraphrases चये = राशौ.

a) नि 1-4 कुल्मीषाँश्चिदाहर इति अवकृत्सिते. —b) अ 18-4-37 इदं कसांतु चयनेन चितम्.

एतेषां मे देहीति होवाच । तानस्मै प्रददौ । हन्तानुपानमिति । उच्छिष्टं वै मे
पीतं स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥

a) ऐवा 3-38 एताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवनमन्त्रपित्रत्, तदनुपानीषानामनुपानीषत्वम्; शक्वा 9-2-3-41 यथा परिविष्य अनुपाययेत्. —b) तैसं 7-3-20-1 उच्छिष्टाप स्वाहा; मनु 4-151 उच्छिष्टान्नं ... दूरादेव समाचरेत्; 11-1-48 शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः.

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति । न वा अजीविष्यमिमानस्वादग्निनि होवाच । कामो म उदपानमिति ॥ ४ ॥

1) Is it कामे as in छां 4-9-2 or कामम् as in छां 6-7-1?

स ह स्वादित्वाऽतिशेषाञ्जायाया आजहार । साऽग्र एव सुभिर्षा बभूव । तान्प्रतिशृङ्ख निदर्शौ ॥ ५ ॥

a) Fem. of सुभिर्षा a|j.

स ह प्रातः संजिहीन उवाच । यद्भनार्त्तम्यै लभेमहि, लभेमहि धनमाधाम् । राजाऽसौ यक्षयते । स धा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥

1) I. e. अन्नस्य (मात्राम्) लभेमहि, लभेमहि धनस्य। मात्राम्.

a) ऋ 3-51-4 सं सहसे पुरुमायो जिहीते; तैसं 7-1-19-3 संश्राम्यते स्वाहा संजिहानाय स्वाहा; ऐवा 7-15 संजिहानस्तु ह्यपरः; शक्वा 1-6-3-36 स विभस्तेः पर्वाभिः न शशाक संहातुम्; शक्वा 4-2-2-11 यदा वै तान्तः प्राणं लभते अथ स संजिहीत. —b) ऋ 10-117 which is called धनादान (सूक्त). —c) Cp ऋ 1-9-4-6 विश्वा विद्वां आर्त्विज्या धीर पुष्यासि.

तं जायोवाच । हन्त पत इम एव कुल्पाषा इति । तान्स्वादित्वाऽप्यु यद् विततमेयाय ॥ ७ ॥

तत्रोद्गातूर्नस्तावे स्तोष्यमाणानुषोपविवेश । स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

a) तैसं 3-2-4-1 आस्तावः कलशः सोमः...; शक्वा 2-2-4-11 इपमेव पृथिर्षा आस्तावः; शक्वा 13-5-1-16 स्तुते बहिष्पवमाने अभ्यमास्तावमाक्रमयन्ति; जैवा 3-116 श्रायतनमास्तावः.

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तौवमन्वायत्ता, तां चेद्विद्वान्प्रस्तोष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

a) वृ 1-3-28. —b) तांवा 12-10-7 मुखं हि साम्नः प्रस्तावः.

एवमेवोद्गातारमुवाच । उद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता, तां चेद्विद्वानुद्गास्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ १० ॥

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच । प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता, तां चेद्विद्वान्प्रतिहरिष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यतीति । ते ह समारतास्तूष्णीर्मासाचक्रिरे ॥ ११ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

a) तैसं ३-३-२-१ अग्निः प्रस्तोता...मस्ताः प्रतिहर्तारः; शान्वा ४-३-४-२२ प्रतिहर्षं उत्तमाय ददाति; तांसा २३-१५-३ ग्लाचन्नामगावन् प्रस्तोतुप्रतिहर्तारौ. —b) Only here in Vedic literature. —c) क २-४३-३ तूष्णीमासीनः; तैसं २-६-४-२ तूष्णीं चतुर्थं हरति; ऐवा २-३१ देवा एतं तूष्णींशंसमपश्यन्; तैवा २-१-२-४ यजुषा अन्वयत्, तूष्णीमन्वयत्; शान्वा ७-३-२-२ यतूष्णीं सर्वं वा अनिरुक्तम्; वृ २-१-१३; प्र ६-१; छौ ४-१८; cp गाथा ४३-१५ tūṣṇā-maitis (silent meditation). Op' जोषम् from जुष्, like तूष्णीम् from तुष्.

अथ हैनं यजमान उवाच । भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीति । उषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥

स होवाच । भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्षिभ्यैः पर्येषिषम् । भगवतो वा अहमविरत्याऽऽपानवृषि ॥ २ ॥

1) Max Müller suggests अवित्त्वा as in छां १-२-९ एतमु ... अवित्त्वा उत्क्रामति.

भगवाःस्त्वेव मे सर्वैरार्षिभ्यैरिति । तथेति । अथ तर्हेत एव समर्तिसृष्ट्याः स्तुवताम् । यावत्स्वेभ्यो धनं दद्यास्तावम्भम दद्या इति । तथेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥

a) Only here in Vedic literature.

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद् । प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् । कतमा सा देवतेति ॥ ४ ॥

प्राणि इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति । प्राणमभ्युज्जिहते । सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता । तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥

a) Cp प्राण and अन्न in वृ ५-१२-१ with प्राण and अन्न here, with आदित्य added on; वृ १-५-१४; छां ६-७; तै ३-३; प्र २-४; ब्रह् १-१-२३ and २८.

अथ हैनमुद्रातोपससाद् । उद्रातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् । कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥

a) सुत्तनिपात १८३ मुद्धा फलतु सत्तथा.

आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति । सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता । तां चेदविद्वानुद्गास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥

a) छां १-३-१ (उयन्).

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद् । प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायचा तां चेद्विद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानबोचत् । कतमा सा देवनेति ॥ ८ ॥

अर्धमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्पशमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति । सैषा देवता प्रतिहारमन्वायचा । तां चेद्विद्वान्प्रतिहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यच्चथोक्तस्य मयेति तयोक्तस्य मयेति ॥ ९ ॥

a) तै 3-2.

॥ इत्येकादशः खण्डः ॥

अथातः शौवं उद्गीयः । तद् बको दारभ्यो ग्लाबो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ब्रज ॥ १ ॥

a) Here follows a satire like ऋ 7-103 (मण्डूकमुक्त). —b) शौवं from श्वस् (tomorrow) rather than from श्वन् (dog)? Cp कात्यायन on पा 6-4-144 शुनः संकोचे उपसंस्थानम्. —c) शब्दा 11-5-7-1 मिये स्वाध्यायप्रवचनं भवतः... ..य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीति.

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव । तमन्ये श्वान उपसमेत्पोषुः । अन्नं नो भगवानागार्यत् । अन्ननायाम वा इति ॥ २ ॥

a) छां 1-7-9.

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति । तद् बको दारभ्यो ग्लाबो वा मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥

ते ह ययैवेदं^१ बहिष्पर्वमानेन स्तोष्यमाणाः सःसर्षीः सर्पन्तीत्येवमाससृपुः । ते ह समुपविश्य हिं चक्रुः ॥ ४ ॥

1) शांकरपाठ — ययैवेह.

a) ऐवा 2-22 उभयेषां वा एष देवमनुष्याणां भक्षो यद् बहिष्पर्वमानः; शब्दा 4-2-5-9 तस्मादन्नं बहिष्पर्वमानेन स्तुवते; तांवा 6-7-24 चत्वाल्मवेदस्य बहिष्पर्वमानं स्तुवन्ति. —b) ऋ 10-7-2-6 सुसंरन्धाः.

ओ३मदा३म । ओ३ पिवा३म । ओ३ देवो बरुणः प्रजापतिः सवितार ऽन्नमिहारऽऽहरत् । अन्नपते३ ऽन्नमिहारऽऽहरारऽऽहरो३मिति ॥ ५ ॥

a) वासं 11-83 अन्नपते अन्नस्य नो देहि; अ 13-3-7 यो अन्नादो अन्नपतिर्बभूव; 19-55-5 अन्नादाय अन्नपतये रुद्राय नमो अग्नये.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

अयं वाव लोको हार्ङ्कारः । वायुर्हार्ङ्कारः । चन्द्रमा अर्थकारः । आत्मेर्हार्ङ्कारः ।
अग्निरीर्कारः ॥ १ ॥

α) तै 3-10 (हा३बु); मभा 12-285-25 (Bombay Ed.) हायिहायिहुवाहायि
हाबुहायि तथाऽसकृत्. —b) जैत्रा 3-107 एतानथकारान्. —c) तांत्रा 10-9-1 यद्दिह-
कारेणाम्यस्तं तत् षष्ठ्याहो रूपम्. —d) जैत्रा 3-109 ताभ्यः ... प्रायच्छदेतानीकारान्; दैत्रा 1-2
ईकारणिषनानि आग्नेयानि.

आदित्य ऊकारः । निर्ह्व एकारः । विश्वे देवा औहोयिर्कारः । प्रजापतिर्हिकारः ।
प्राणः स्वरः । अन्नं या । वाग्विर्वाद् ॥ २ ॥

α) तांत्रा 5-8-2 निह्व एतानि सामानि; षत्रा 1-2 ते देवा निह्वमेवाकुर्वत ब्रह्मो३ सुब्रह्मो३मिति;
पा 3-3-72 ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु. —b) जैत्रा 1-141 अविता जरायितृणाम् आऔ-
होहायिशताम् ..... —c) छां 1-4-4. —d) ऋ 10-189-3 ...., वि राजति वाक् ....

अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥

α) शत्रा 3-1-3-28 सोऽस्य संचरो भवति आ सुत्यायै; गोत्रा 2-1-21,23 पञ्चसंचराणि,
षट्संचराणि हवीषि.

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः । अन्नवानन्नादो भवति । य एतामेव*
साम्नामुपनिर्षदं वेदोपनिषदं वेद ॥ ४ ॥

α) छां 1-3-7; 2-8-3.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

समस्तस्य खलु साम्न उपासन* सीधु । यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते ।
यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥

α) ऐत्रा 3-23 यः श्रेष्ठतामश्नुते स सामन् भवति । असामन् य इति हि निन्दन्ति.

तदुताप्याहुः । साम्नैन्मुपागादिति साधुनैन्मुपागादित्येव तदाहुः । असाम्नै-
न्मुपागादित्यसाधुनैन्मुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

अथोताप्याहुः । साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुः ।
असाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याश्रो ह यदेन५ साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरूप च नमेयुः ॥ ४ ॥

a) छां 3-19-4. —b) Cp श्रुत्वा 11-5-7-1 प्रह्ला वधर्मना चतुरो धर्मानभिनिष्याद-यति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्यां यशो लोकपक्तिम्.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

लोकेषु पञ्चविध५ सामोपासीत् । पृथिवी हिंकारः । अग्निः प्रस्तावः । अन्नरि-
क्षमुद्गीयः । आदित्यः प्रतिहारः । द्यौर्निधनम् । इत्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥

a) श्रुत्वा 12-2-3-8 कथमूर्ध्वैः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागतावृणैर्मांमिति.

अथाऽऽवृत्तेषु । द्यौर्हिंकारः । आदित्यः प्रस्तावः । अन्नरिषमुद्गीयः । अग्निः
प्रतिहारः । पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥

a) See note on the previous section.

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्वाऽऽवृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविध५
सामोपास्ते ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

दृष्टौ पञ्चविध५ सामोपासीत् । पुरोवातो हिंकारः । मेघो जायते स प्रस्तावः ।
वर्षति स उद्गीयः । विद्योतते स्तनयाति स प्रतिहारः । उद्गृह्णाति तन्निधनम् ॥ १ ॥

a) जै 1-12-9; 1-36-1. —b) अ 9-6-45 तस्या उषा हिंक्रुणोति साविता प्रस्तौति
बृहस्पतिरूर्जया उद्गायति, त्वष्टा पुष्ट्या प्रतिहरति, विश्वे देवा निधनम् ... *et passim*.

वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्दृष्टौ पञ्चविध५ सामोपास्ते ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविध५ सामोपासीत् । मेघो यत्संष्टुवते स हिंकारः । यद्दर्षति स
प्रस्तावः । याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीयः । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः । समुद्रो
निधनम् ॥ १ ॥ ।

न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्सु पञ्चविधं
सामोपास्ते ॥ २ ॥

a) ऐत्रा 7-7 अमये अप्सुमते; also in श्रान्ना 12-4-4-4.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत् । वसन्तो हिंकारः । ग्रीष्मः प्रस्तावः । वर्षा
उद्गीथः । शरत्प्रतिहारः । हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥

a) Cp जै 1-12-7; 1-35.

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्तुषु पञ्चविधं
सामोपास्ते ॥ २ ॥

a) तैत्रा 2-6-16-1 अग्निवात्तान्तुमतो हवामहे; तांन्ना 14-12-9 ऋतुमन्ति पूर्वाण्यहानि.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत् । अजा हिंकारः । अवयः प्रस्तावः । गाव उद्गीथः ।
अश्वाः प्रतिहारः । पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥

a) सप्त ग्राम्याः पशवः with the addition of गर्दभ and अश्वतर. Cp अ 3-10-6;
वासं 9-32; तैसं 7-2-2-1; तांन्ना 2-14-2 (पञ्च पशवः); अ 11-2-9 तवेमे पञ्च पशवो विभक्ता
गावो अश्वाः पुरुषा अजावयः.

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधं सामो-
पास्ते ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत् । प्राणो हिंकारः । वाक् प्रस्तावः ।
चक्षुरुद्गीथः । श्रोत्रं प्रतिहारः । मनो निधनम् । परोवरीयांसि वा एतानि ॥ १ ॥

a) जै 1-13-5.

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु
पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्ते । इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

अथ सप्तविधस्य । वाचि सप्तविधं सामोपासीत । यत्किंच वाचो हुमिति स हिंकारः । यत्प्रेति स प्रस्तावः । यदेति स आदिः ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्गीथः । यत्प्रतीति स प्रतिहारः । यदुपेति स उपद्रवः । यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः । अन्नवानन्नादो भवति । य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥

a) छां 1-3-7; 1-13-4.

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत । सर्वदा समस्तेन साम । मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

a) जै 1-12-5. —b) तैसं 6-5-4-2 सर्व एव मन्यते मां प्रति उद्गादिति.

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात् । तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारः । तदस्य पशवोऽन्वायत्ताः । तस्मात्ते हिं कुर्वन्ति । हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥

a) जै 1-11-12.

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावः । तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः । तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः पशवसाकामाः । प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

a) Cp श्रामा 4-5-2-17 प्रथमावशास्तेष्वंगारेषु; जैत्रा 1-5 सव्युष्टायाम्, अस्तमिते; तांत्रा 12-6-8 व्युष्टायाम्, अनुदित आदित्ये; नि 7-23 प्रथमसमावृत्ते आदित्ये; जै 3-14-8 स यथाष्टं प्रथमनिर्भिषणं where प्रथम means 'just.'

अथ यत्संगर्ववेलायां स आदिः । तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि । तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्भणान्यादायाऽऽत्मानं परिपतन्ति । आदिभाजिनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

a) ऋ 5-76-3 उतायातं संगवे प्रातरहो मध्यंदिन उद्विता सूर्यस्य; तैत्रा 1-4-9-2 त्रिरहः पशवः प्रेरते—प्रातः संगवे सायम्; १-1-1-3 आ संगवं मात्रा सह चराणि. —b) ऋ 1-116-5 अनारम्भणे तदवीरयेथाम् अनास्थाने अग्रभणे समुद्रे; 1-182-6 अनारम्भणे तमासि प्रविद्धम्; 7-104-3 अनारम्भणे तमासि प्र विध्यतम्; बृ 3-1-6.

अथ यत्संप्रति मध्यन्दिने स उद्गीथः । तदस्य देवा अन्वायत्ताः । तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानाम् । उद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

a) शब्दा 8-6-3-11 संप्रति योनौ रेतः प्रजातिं दधाति.

अथ यद्रूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारः । तदस्य गर्भा अन्वायत्ताः । तस्मात्ते प्रतिहृता नात्रपर्धन्ते । प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

a) अ 5-17-7 ये गर्भा अवपयन्ते.

अथ यद्रूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवः । तदस्याऽऽरण्या अन्वायत्ताः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षं* श्वभ्रमिष्युपद्रवन्ति । उपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

a) ऋ 6-45-31 उरुः कक्षो न गान्धः; 10-28-4 क्रोष्ट वराहं निरतक्त कक्षात्; वासं 16-19 नमो मंत्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमः. —b) ऋ 2-27-5 परि श्वभ्रेव दुरितानि वृज्याम्; शब्दा 5-2-3-2 स यत्र स्वकृतं वेरिणं विन्दति श्वभ्रप्रदरं वा; 11-2-3-8 अथ यद्रूनं चक्रुर्यथा श्वभ्राः प्रदरा एवं तदास.

अथ यत्प्रथमास्तामिते तन्निधनम् । तदस्य पितरोऽन्वायत्ताः । तस्मात्तान्निदधति । निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः । एवं खल्वमुमादित्यं*सप्तविधं* सामोपास्ते ॥ ८ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं*सामोपासीत । हिंकार इति त्र्यक्षरम् । प्रस्ताव इति त्र्यक्षरम् । तत्समम् ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरम् । प्रतिहार इति चतुरक्षरम् । तत इहैकम् । तत्समम् ॥ २ ॥

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवति । अक्षर-
मातिशिष्यते त्र्यक्षरम् । तत्समम् ॥ ३ ॥

a) छां 1-10-5; 6-7-3; 8-1-4; 8-15-1.

निधनमिति त्र्यक्षरम् । तत्सममेव भवति । तानि ह वा एतानि द्वाविंशति-
रक्षराणि ॥ ४ ॥

एकविंशत्याऽऽदित्यमाप्नोति । एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः । द्वाविंशेन
परमादित्याज्जयति । तन्नाकम् । तद्विश्वैकम् ॥ ५ ॥

a) शब्दा 1-3-5-11 एकविंशतिं सामिधेनीः...एकविंशो य एष तपति. —b) ऋ 10-121-5 येन स्वः स्तभितं येन नाकः; शब्दा 8-4-1-24 नहि तत्र गताय कस्मै चन अकम्; तांश्चा 10-1-18 तमु नाकमित्याहुः नहि प्रजापतिः कस्मै चन अकम्; नि 2-14 कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिष्येते. —c) छां 8-1-5; मै 6-25; वृ 5-10-1 अशोकम्.

आप्नोतीहाऽऽदित्यस्य जयम् । परो हास्याऽऽदित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं
विद्वानात्मसंमितप्रतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

मैनो हिंकारः । वाक्प्रस्तावः । चक्षुरुद्रीयः । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्राणो निधनम् ।
एतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

a) Cp छां 2-7-1 with interchange of मनः and प्राण.

स य एवमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद । प्राणी भवति । सर्वमायुरेति ।
ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । महामनाः स्यात् ।
तद् व्रतम् ॥ २ ॥

a) ऋ 1-136-6 ज्योग्जीवन्तः प्रजया सचेमहि; शब्दा 10-5-6-5 तयाम्यो भूयः प्रयच्छति
ता ज्योक्तमाजीवन्ति. —b) ऋ 10-103-9 महामनसां देवानां जगतां घोष उदस्यात्.

॥ इत्येकादशः खण्डः ॥

अभिमन्यति स हिंकारः । धूमो जायते स प्रस्तावः । उवलति स उद्रीयः ।
अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहारः । उपश्राम्यति तन्निधनम् । सःश्राम्यति तन्निधनम् ।
एतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद । ब्रह्मवर्चस्यद्वादो भवति । सर्वमायुरेति ।
ज्योग्जीवति । महान् प्रजया पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । न प्रत्यङ्कृश्रिमाचामेष
निष्ठीवेत् । तद् व्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

उर्यमन्त्रयते स हिंकारः । झपयते स प्रस्तावः । स्त्रिया सह शेते सं उद्गीथः ।
प्रति स्त्री सह शेते स प्रतिहारः । कालं गच्छति तन्निधनम् । पारं गच्छति तन्निधनम् ।
एतद्दामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥

a) ऋ 9-112-4 हसनामुपमंविणः; शम्बा 3-2-1-19 तस्माद् स्त्री पुंसोपमंविताऽऽकादेवाध्रे
असूयति; पां 1-3-47 भासनं .... उपमंत्रणेषु वदः. —b) ऋ 10-10-7 समाने योनौ सहशेय्ययः
अ 18-1-8.

स य एवमेतद्दामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद । मिथुनी भवति । मिथुनांमिथुनात्प्र-
जायते । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या ।
न काचन परिहरेत् । तद्ब्रतम् ॥ ३ ॥

a) Beginnings of तांत्रिक philosophy.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

उर्ध्विंहिकारः । उदितः प्रस्तावः । मध्यन्दिन उद्गीथः । अपराहः प्रतिहारः ।
अस्तं यन्निधनम् । एतद्बृहदादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

a) अ 9-6-46 तस्मा उच्यन्त्यूर्ध्वो हिंक्रुणोति.

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद । तेजस्वयन्नादो भवति । सर्वमायुरेति ।
ज्योग्जीवति । महान् प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । तपन्तं न निन्देत् ।
तद्ब्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारः । मेघो जायते स प्रस्तावः । वर्षति स उद्गीथः ।
विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । उद्गृह्णाति तन्निधनम् । एतद्द्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

a) अ 9-6-47 तस्मा अभ्रो भवन् हिंक्रुणोति. Cp छां 2-3-4.

स य एवमेतद्द्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद । विरूपाश्च सुरूपाश्च पशून्वरुन्धे ।
सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । वर्षन्तं न
निन्देत् । तद्ब्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

वसन्तो हिंकारः । ग्रीष्मः प्रस्तावः । वर्षा उद्गीथः । शरत् प्रतिहारः । हेमन्तो निधनम् । एतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥

a) शब्दा 2-2-3-9 यदैव उदेति अथ वसन्तः ... Cp छां 2-5.

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद । विराजति प्रजया । पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । ऋतून् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

पृथिवी हिंकारः । अन्तरिक्षं प्रस्तावः । द्यौरुद्गीथः । दिशः प्रतिहारः । समुद्रो निधनम् । एताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

a) ऋ 7-33-4 यच्छकरीषु बृहता स्वेण; 10-71-11 गायत्रं त्वो गायति शकरीषु; अ 13-1-5 कामं दुहायामिह शकरीभिः; नि 1-8 शक्यं ऋचः शक्नोतिः.

स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद । लोकी भवति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । लोकान् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

a) शब्दा 11-8-4-5 न मम लोकी त्वहं भविष्यामि; मुं 2-2-2.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

अजा हिंकारः । अवयः प्रस्तावः । गात्र उद्गीथः । अम्बाः प्रतिहारः । पुरुषो निधनम् । एता रेर्वत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

a) ऋ 1-30-13 रेवतीः नः सधमादः सन्तु; अ 13-1-5 तस्मै ते यात्राण्यिवी रेवतीभिः.

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद । पशुमान्भवति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । पशून् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥

लोम हिंकारः । त्वक् प्रस्तावः । मासमुद्गीथः । अस्थि प्रतिहारः । मज्जा निधनम् । एतद्यज्ञार्थज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

a) Cp ऋ 1-168-1 यज्ञायज्ञा वः समना तु तुर्वणिः; 6-48-1 यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च द्रक्षसे.

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेद । अङ्गी भवति । नाङ्गेन विहूर्छति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात् । तद्व्रतम् । मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा ॥ २ ॥

a) कासं 25-5 यं द्विष्यात्तस्य हूर्छयेत्; 32-6 न यज्ञाद् हूर्छति, न अस्माद्यज्ञो हूर्छति.

॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

अग्निर्हिंकारः । वायुः प्रस्तावः । आदित्य उद्गीथः । नक्षत्राणि प्रतिहारः । चन्द्रमा निधनम् । एतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेद । एतासामेव देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति । सर्वमायुरेति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । ब्राह्मणान्न निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

a) तैत्रा 3-9-20-2 एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति; तांवा 25-18-6 ब्रह्मणः सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छन्ति.

॥ इति विंशः खण्डः ॥

त्रयी विद्या हिंकारः । त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावः । अग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथः । नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः । सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तान्निधनम् । एतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥

Cp in general जै 1-19-2.

a) छां 3-15-6.

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ॥ २ ॥

a) वृ 3-6-1; 3-8-7; छां 2-11-16.

तदेष श्लोकः ।

यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥

i) In this verse the metrical scheme seems to be 9-11, 9-11 syllables. Bohtlingk substitutes सन्ति for the second त्रीणि.

a) वृ 2.3.6.

यस्तद्वेद स वेद सर्वम् । सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति । सर्वमस्मीत्युपासीत ।
तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥ ४ ॥

a) ऋ 1.70.5 भरन्ति विश्वे बलिम् ...; 5.1.10 तुभ्यं भरन्ति क्षितयो बलिम् ; 7.18.19 बलिं जभ्रुश्चानि शीर्षाणि; 7.6.5 विशश्रक्के बलिहृतः सहोभिः.

॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥

विनिर्दिं साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्रेरुद्गीथः । अनिरुक्तः प्रजापतेः । निरुक्तः
सोमस्य । मृदु श्लक्ष्णं वायोः । श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य । क्रौञ्चं बृहस्पतेः । अपर्ध्वान्तं
वरुणस्य । तान्सर्वानेवोपसेवेत । वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥

a) ऐत्रा 6.32 नी वीव नर्देत् स तासां न्यूस्वः; तांब्रा 7.1.3 द्विरक्नर्देत् हिंक्रुयात्तृतीयम्.
—b) जै 1.37, 51, 52. —c) अ 20.133.5 श्लक्ष्णायां श्लक्ष्णिकायां श्लक्ष्णमेवावगूहसि.
शत्रा 4.1.5.19 श्लक्ष्णानि पात्राणि भवन्ति; 9.1.2.40 असौ वा आपदित्यो हृदयं श्लक्ष्णः; तांब्रा
2.2.3 श्लक्ष्णेव तु चा ईश्वरा पशुनिमृजः; पा 2.1.33 पूर्वसदृशसमानार्थकलहनिपुणामिश्रश्लक्ष्णैः. —d)
ऋ 8.6.13 यदस्य मन्युरध्वनीत्; 10.73.11 अप ध्वान्तं ऊर्णुहि; जै 1.52.8; पा 7.2.18
ध्वान्त...तमः.

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत् । स्वर्धां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्य-
स्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा
ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत् ॥ २ ॥

a) Is 'it प्रजामृतत्वम्? Cp अ 11.1.34 प्रजामृतत्वमुत् दीर्घमायुः; ऋ 5.4.10 प्रजामिस्त्रे
अमृतत्वमश्याम्; तैत्रा 1.5.5.6 प्रजामनु प्रजायसे तद् तु ते मर्त्यं अमृतम्; प्र 3.11 न हास्य प्रजा हीयते
अमृतो भवति.

सर्वे स्वर्गा इन्द्रस्याऽऽत्मानः । सर्व ऊर्ध्माणः प्रजापतेरात्मानः । सर्वे स्पर्शा
मृत्योरात्मानः । तं यदि स्वरेषूपालिभेत । इन्द्रश्शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति
वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

a) ऋपा 1.11 अष्टौ समानाक्षराणि ..... एते स्वराः; तैत्रा 1.5 षोडश आदितः स्वराः; अप्रा
1.93 स्वरो अक्षरम्; तै 1.2; छां 1.4.3; 1.4.8; 1.8.4; वृ 1.3.25. —b) ऋपा 1.12 तत्
उत्तरे अष्टा ऊर्ध्माणः. —c) ऋपा 1.12 तेषामायाः स्पर्शाः पञ्च ते पञ्चवर्गाः.

अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत । प्रजापतिः शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रीतिं पेक्ष्य-
तीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनः स्पर्शेषूपालभेत । मृत्युः शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति
पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

a) नि 3-21 पिनाकं, प्रतिपिनष्ट्यनेन (although the etymology of यास्क is wrong).

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति । सर्वे
उष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति । सर्वे
स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥

1) Böhtlingk suggests अभिनिहिताः.

a) जैत्रा 3-105 एते...ऐन्द्रा घोषाः; ऐआ 2-2-2 सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः; ऋप्रा 13-5
आहुर्वोषं घोषवतामकारम्. —b) तै 1-2. —c) अप्रा 1-31; तैप्रा 2-5. —d) ऋप्रा 14-5
लेशेन वा वचनं पीठनं वा; वाप्रा 10-23 लेशो वात्सप्रस्य एतयोः; अप्रा 2-24 लेशवृत्तिराधिस्पर्शा
शाकटायनस्य. —e) ऋप्रा 2-13 अथाभिनिहितः संधिः...एकीभवति; वाप्रा 1-114 एकोद्भ्यामकारो
लुगभिनिहितः; अप्रा 3-55 एकारौकारौ पदान्तौ परतः अकारं सोऽभिनिहितः.

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

अथो धर्मस्कन्धाः । यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः । तप एव द्वितीयः ।
ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् । सर्वे एते
पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥

1) Böhtlingk wants to remove अत्यन्तम्...अवसादयन् as mere gloss.

a) ऋ 1-32-5 स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णा; अ 6-135-1 स्कन्धानपुण्यं शांतयन्;
10-7-38 वृक्षस्य स्कन्धः परित इव शाखाः; तैसं 7-3-20-1 स्कन्धोभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा, पूर्णोभ्यः...
पुष्पोभ्यः... फलेभ्यः स्वाहा. —b) Cp वृ 4-4-22; वृ 6-2-15; के 4-8; क 2-15; मुं 2-1-7;
छां 5-10-1; 8-15. —c) श्वे 6-21; ब्रसू 3-4-18-20; मनु 2-243 आत्यन्तिकं वसेत्.
—d) शब्दा 3-6-2-15 पुण्यलोक ईजान इति; तांजा 12-1-22 स्वर्गलोकः पुण्यलोको भवति.
—e) Cp श्वे 1-12 आत्मसंस्थम्. Cp ब्रह्मनिष्ठ in मुं 1-2-12; 3-2-10; प्र 1-1.

प्रजापतिलोकानभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयीं विद्यां संप्राप्तवत् । तामभ्यतपत् ।
तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरितिः ॥ २ ॥

Cp in general ऐत्रा 5-32; शब्दा 11-5-8; छां 4-17-1-3; जै 3-15.

तान्यभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्रास्रवत् । तद्यथा शंङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णा । ओंकार एवेद* सर्वमोंकार एवेद* सर्वम् ॥ ३ ॥

a) ऋ 1-164-48 तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शंकवः; शन्ना 2-1-1-10 शंकुभिश्चर्म विहन्यात्; छां 5-1-12 (पङ्क्तीशशंकुन्); वृ 6-1-13 (पङ्क्तीशशंकुन्). —b) Cp शन्ना 3-5-3-7 तस्मादयं पुरुष आन्तं संतृण्णः; 3-5-4-14 तस्मादिमे प्राणाः परः संतृण्णाः; 11-2-6-4 तस्मादिदं श्रोत्रमन्तः संतृण्णम्; जै 1-10-3.

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यद्रमूनां प्रातःसवनम् । रुद्राणां माध्यन्दिन* सवनम् । आदित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

a) श्वे 2-1; 3-21; वृ 4-5-1 ब्रह्मवादिनी. —b) छां 3-16.

क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति । स यस्तं न विद्यात् कथं कुर्यात् । अथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

a) छां 1-1-10 यदेव विद्यया करोति.

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासव* सामाभिगायति ॥ ३ ॥

a) ऐवा 2-15 प्रजापतौ वै स्वयंहोतरि प्रातरनुवाकं वक्ष्यति.

लोरेकद्वारमपावार्षुं ३ ३ । पश्येम त्वा वय* रौं ३ ३ ३ ३ ३ हुं ३म् आ ३ ३ ज्या ३ यो ३ आ ३ २ १ १ १ इति ॥ ४ ॥

a) Cp छां 1-12-5; 2-24-8,12,13. —b) I. e. राज्याय; cp वैराज्याय स्वाराज्याय. छां 2-24-8,12,13; ऐवा 8-14 स्वाराज्यं वैराज्यं राज्यम्.

अथ जुहोति । नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते । लोकं मे यजमानाय विन्द । एष वै यजमानस्य लोकः । एताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा । अपजहि परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति । तस्मै वसवः प्रातःसवन* संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

a) छां 2-24-15; पा 3-3-84 परौ वः. Cp शन्ना 10-5-2-6 अग्निं नाद्रियेत परिहन्तुम्.

पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति ॥ ७ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ । पश्येम त्वा वयं वैरा ३३ ३३ ३ हु३म् आ ३ ३ ज्या३यो ३ आ ३ २ १ १ १ इति ॥ ८ ॥

a) I. e. वैराज्याय.

अथ जुहोति । नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते । लोकं मे यजमानाय विन्द । एष वै यजमानस्य लोकः । एताऽस्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा । अपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति । तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनं सवनं संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभिगायति ॥ ११ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ । पश्येम त्वा वयं स्वरा ३३ ३३ ३ हु३म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३ २ १ १ १ इत्यादित्यम् ॥ १२ ॥

a) I. e. स्वाराज्याय.

अथ वैश्वदेवम् । लो३कद्वारमपावा३र्णू ३३ । पश्येम त्वा वयं सार्त्रा ३३ ३३ ३ हु३म् आ ३३ ज्या३ यो३ आ ३ २ १ १ १ इति ॥ १३ ॥

a) I. e. सार्त्राज्याय.

अथ जुहोति । नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यः । लोकं मे यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोकः । एताऽस्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा । अपहत परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनं संप्रयच्छन्ति । एष ह वै यज्ञस्य मात्रा वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

a) ऋ 10-71-11 यज्ञस्य मात्रां वि मीत उ त्वः.

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

असौ वा आदित्यो देवमधु । तस्य द्यौरिव तिरश्चीनवःशः । अन्तरिक्षमर्षुपः ।
मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

Cp in general छां ३.१-११ with छां १.६-७; तै २.८; ३.१०; बृ ५.५.

a) ऋ १०.४५.९ अपूर्णं घृतवन्तम्; अ १८.३.६८ अपूर्णापिहितान्कुम्भान्...स्वधावन्तो
मधुमन्तो घृतश्चुतः.

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः । ऋच एव मधुकृतः ।
ऋग्वेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः । ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

a) छां ३.५.४; ३.६.१.

एतमृग्वेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽ-
जायत ॥ ३ ॥

a) छां ३.१३.१.

तद्व्यक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितः
रूपम् ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यः । यजूष्येव
मधुकृतः । यजुर्वेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजूष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लः
रूपम् ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः । सामान्येव
मधुकृतः । सामवेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि सामान्येतः सामवेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णं
रूपम् ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

अथ येऽस्योदश्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्यः । अथर्वाङ्गिरस
एत्र मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदिहासपुराणमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य
यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परःकृष्णं
रूपम् ॥ ३ ॥

a) परःकृष्णम् as one word; cp छं 1.6.6; cp शत्रा 3.4.4.26 परउर्वीः वा अन्या
उपसदः परोह्वीः अन्याः.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यः । गुह्या एवाऽऽदेशी
मधुकृतः । ब्रह्मैत्र पुष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

a) शत्रा 10.4.5.1 अथादेशा उपनिषदाम्; वृ 3.3.6; के 4.4.

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत
इव ॥ ३ ॥

ते वा एते रसानां रसाः । वेदा हि रसाः । तेषामेते रसाः । तानि वा
एतान्यमृताणाममृतानि । वेदा ह्यमृताः । तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥

a) वृ 2.1.20 सत्यस्य सत्यम्.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्रसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिवन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद वमूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वमूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद् रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिवन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावदक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिवन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेदाऽऽदित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वमुदेताऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैरुल एव मध्ये स्थाता । तदेष श्लोकः ॥ १ ॥

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥

1) Read निमुल्लोच (Böhtlingk). This seems to be the correct reading which underwent the following transformations : नि निम्लोच (Cp ऐवा 7-16 तं स निनियोज — for नियुयोज) and secondly न निम्लोच. BR suggest the reading निमि- (मु ?) म्लोच; रंगरामानुज says : निम्लोच इति छान्दसो द्विर्वचनाभावः.

α) अ 1-1-4 मा श्रुतेन विराधिषि; 3-29-8 माहं प्राणेन...विराधिषि; तांवा 15-12-7 नाहि एकस्मादक्षराद्विराधयन्ति.

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति । सकृद्दिवा हैवासमै भवति । य एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

a) ऐत्रा ३.१४ स वा एष न कदाचन अस्तमोति नोदेति.....न कदाचन निम्लोचति; छां ४.१.१-२; वृ ४.३.१४; क ३.१५; श्वे ४.१८; मै ६.२४. —b) तांब्रा ४.१.३ दिवेति निधनमुपयन्ति व्युष्टिर्वै दिवा; १२.६.८ एतद्वै न नक्तं न दिवा.

तद्वैतद् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच । प्रजापतिर्मनवे । मनुः प्रजाभ्यः । तद्वैतदुद्दालकायाऽऽरुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥

इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणार्य्याय वाऽन्ते-
वासिने ॥ ५ ॥

1) v. l. प्राणार्य्याय.

a) Cp पा ३.१.१२८ प्रणार्य्योऽसंसतौ. See काशिका for resolution of conflicting meanings. —b) शब्रा ३.१.५.१७ अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी; जैत्रा १.२९६ तमु ह अन्तेवासिन ईक्षांचक्रिरे; २.३५ इत्स्वाशय आहृकेयो धौम्यस्यान्तेवासी आस; छां ४.१०.१; वृ ७.३.१२; तै १.११; पा ४.३.१०४ कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यः; ६.२.३६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी.

नान्यस्मै कस्मैचन । यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूर्यं इति ॥ ६ ॥

a) ऐत्रा ४.१५ पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराट्. —b) तै २.७. —c) जैत्रा २.७५ पूर्णां पृथिवीं प्रतिगृह्णीयात्, एकमेव तस्याक्षरं ज्यायः.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच । वाग्वै गायत्री । वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रार्यते च ॥ १ ॥

Cp in general वृ ५.१४.

a) Popular etymology ! Really गायत्रं is a formation like यजत्र, पतत्र, संस्कृतत्र, कृन्तत्र, वधत्र, अमत्र in क.

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी । अस्यां ह्रीदं सर्वं भूतं प्रातिष्ठितम् । एतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम् । अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रातिष्ठिताः । एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥

a) छां 1-2-1; 2-7-1 (where प्राणाः = पञ्चेन्द्रियाणि); 3-13-1 (where प्राणाः are breaths); 3-15-4.

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयम् । अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । तदेतद्वचाऽभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥

र्तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥

a) Cp ऋ 10-90-3 with slight changes. —b) Cp अ 9-10-19 त्रिपाद् ब्रह्म पुरुषं वि तष्टे (sic).

यद्वै तद् ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषार्दाकाशः । यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥

a) वृ 2-1-5; 3-7-12; 5-1-1; छां 3-18-1; 4-10-5; 8-1-1; कौ 4-7.

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः । तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति । पूर्णामप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥

a) वृ 2-1-5; कौ 4-6.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः । स योऽस्य प्राङ् सुषिः स प्राणः । तच्चक्षुः । स आदित्यः । तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत । तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

a) वृ 1-5-3; 3-9-26; छां 3-12-4; 5-19-23; 8-6-1; तै 1-7; प्र 3-5; 4-4; मै 2-6; 6-4; 6-9; 6-33; 7-15. —b) ऋ 8-69-12 सूर्यं सुषिरामिव; कासं 19-1 एतं लोकमन्वचरत यत्सुषिः...वैणवी सुषिरा भवति; पा 5-2-107 ऊष-सुषि-मुष्क-मधो रः.

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स न्यानः । तच्छ्रोत्रम् । स चन्द्रमाः । तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत । श्रीमान्बशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपानः । सा वाक् । सोऽग्निः । तदेतद्ब्रह्मवर्चस-मन्नाद्यमित्युपासीत । ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अथ योऽस्योदङ् सुषिः स समानः । तन्मनः । स पर्जन्यः । तदेतत्कीर्तिश्च
व्युष्टिश्चेत्युपासीत । कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः । स वायुः । स आर्काशः । तदेतदोजश्च
महश्चेत्युपासीत । ओजस्वी महस्वान् भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

a) Deussen rightly proposes the dropping of स आकाशः and the
insertion of सा त्वक् before स वायुः; cp छां ३.२३.२.

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः । स य एतानेवं पञ्च
ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते । प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं
य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद ॥ ६ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु
लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः । तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे
सस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति । तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिपृष्ठं निनदमिव नदधु-
रिवाग्नेरिर्वं ज्वलत उपशृणोति । तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । चक्षुष्यः श्रुतो
भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) वृ 4.३.२-७; 4.4.16; छां 8.३.4; 8.12.3; क 5.15; मुं 2.२.9-10; प्र 6.5;
श्वे 6.14; जै 1.43.10; ब्रम् 1.1.24. —b) छां 8.1.3. —c) वृ 5.9. —d) शब्दा
8.1.4.9 स्फोटतोर्ह एकः पक्षयोरुपशुश्राव; ऐआ ३.२.4 अग्नेरिव प्रन्वलतो रथस्येवोपबन्दिः.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमर्यः पुरुषो
यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

a) छां ३.१४.४; वृ 1.4.10; 2.५.१९; 6.१; तै २.८; ऐ ३.३; मै ४.६. —b) On the
form जलान्-इति, cp अ 10.८.६ गुहा जरन्नाम; जरत् has become चरम् in मुं २.२.१. Has
जरत् become जलन् (ल for र) and then by प्लुत जलान् इति ? Cp छां ४.१५.२ (संयद्दाम);
वृ २.३.६ (नेति नेति); वृ ३.२ (ददद्); वृ ३.१२ (विरम्); वृ ६.३.५ (आमांसि आमंहि ते माहि);
ऐ १.३.१४ (इदंद्); के ४.६ (तद्वनम्); क १.१७ (ब्रह्मजज्ञम्); वृ २.१.२० (सत्यस्य सत्यम्).
—c) Cp in general शब्दा १०.६.३; also Plotinus, Enneads ५.१.२.

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकर्मः
सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥

a) छां ७.२५.२; मुं २.२.११. —b) Only here in Vedic literature.

एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाक-
तण्डुलाद्वा । एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिन्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो
ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

a) Cp in general जै 4.24.13. —b) छां 3.13.7; 8.1.3; वृ 3.7.3; क 2.8;
2.20; श्वे 3.20; मुं 2.2.9; गी 8.9.

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः । एष म
आत्मान्तर्हृदये । एतद् ब्रह्म । एतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मीति यस्य स्यादद्धां न
विचिकित्साऽस्ति । इति ह स्माऽऽह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

a) कौ 1.6; क 3.1; 6.5. —b) छां 4.15.5; 5.10.3; 8.13.1; वृ 6.2.15;
कौ 2.14. —b) ऋ 3.5.4.5; 10.129.6 को अद्धा वेद. —c) शन्न 2.2.4.9 तद्वैतत्
विचिकित्सायै जन्म; वृ 1.5.3; क 1.20; तै 1.11.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति ।

दिशो ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलम् ॥

स^१ एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् ॥ १ ॥

1) Omit सः *metri causa*.

a) Cp ऋ 7.18.17 अव सक्तोर्वेद्यावृश्चिद्रः; 8.76.12 नवसक्तिमृतस्पृशम्.
—b) अ 11.2.11 उरुः कोशो वसुधानस्तवायम्; 12.1.6 विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा.

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम । सहमाना नाम दक्षिणा । राज्ञी नाम प्रतीची ।
सुभूता नामोदीची । तासां वायुर्वत्सः । स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद
न पुत्रोदं रोदिति । सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद । मा पुत्रोदं
रुदम् ॥ २ ॥

a) कौ 2.8.

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भूः
प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽ-
मुना ॥ ३ ॥

a) ऋ 6.54.3 पूष्णश्चकं न रिष्यति न कोशो अवपद्यते. —b) ऐ 3.12 (अयम्...
अयम्...अयमावसथः).

स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति । प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच । तमेव
तत्प्रापत्सि ॥ ४ ॥

अथ यद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव
तद्वोचम् ॥ ५ ॥

अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव
तद्वोचम् ॥ ६ ॥

अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव
तद्वोचं तद्वोचम् ॥ ७ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

रूषो वाच यज्ञः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् । चतुर्विंश-
शत्यक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः । प्राणा वाच
वसवः । एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

a) Cp in general वृ 1-5-23; 3-1; छां 4-16; 5-11-24 (प्राणाग्निहोत्रम्); तै 2-5;
कौ 2-5; ऋसू 3-3-24.

तं चेदेतास्मिन्वयासि किंचिदुर्पतपेत् स ब्रूयात् । प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं
माध्यंदिनं सवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोपसीयेति ।
उद्धैव तत एत्यर्गदो ह भवति ॥ २ ॥

a) जैत्रा 2-157 उपतापिनं पृच्छति-केव ते रुजति केव ते अभिषज्याम इति; वृ 4-3-36;
छां 6-15-1; 8-4-2; जै 4-2-1. —b) ऐत्रा 6-2 वि तथा छंदांसि लुप्येरन्; वृ 4-3-23-30
विपरिलोपः. —c) ऋ 10-16-6 अग्निष्टद् विश्वाद्गदं कृणोतु; 10-97-2 इमं मे अगदं कृत;
अ 4-17 8 अथ त्वमगदश्चर; 5-4-3 तमु मे अगदं कृधि; शत्रा 12-4-1-10 अश्वो वा गदायेत;
पा 6-3-17 कारे सत्यागदस्य.

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं सवनम् । चतुश्चत्वारिंश-
शदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनम् । तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः । प्राणा वाच
रुद्राः । एते हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥ ३ ॥

a) वृ 3-9-4.

तं चेदेतस्मिन्वयासि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् । प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यंदिनं
सवनं तृतीयसवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति ।
उद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ ४ ॥

अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा
जगती । जागतं तृतीयसवनम् । तदस्याऽऽदित्या अन्वायत्ताः । प्राणा वावाऽऽदित्याः ।
एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयासि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् । प्राणा आदित्या इदं मे तृतीय-
सवनमायुरनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति । उद्धैव
तत एत्यगदो ह वै भवति ॥ ६ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः । स किं म एतदुपतपसि योऽह-
मनेन न प्रेष्यामिति । स ह षोडशं वर्षशतमजीवत् । प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य
एवं वेद ॥ ७ ॥

a) ऐआ 2-1-8; 2-3-7; जै 4-2-11. Original and improved text (... विद्वान्
ब्राह्मण उवाच महिदास ऐतरेय उपतपति). —b) ऋ 10-33-9 शतात्मा चन जीवति; कासं 34-5
शतायुर्वै पुरुषः; जै 4-2-11.

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥ १ ॥

1) Shall we read रिरंसते for न रमते ?

a) अ 19-41-1 भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वविदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे; ऐआ 1-4 अग्निश्च ह वै
विष्णुश्च देवानां दीक्षापालौ तौ दीक्षाया ईशाते.

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुर्षसदैरेति ॥ २ ॥

a) उपसद् = उपसद् (cp ऐआ 1-23 ff); वृ 6-3-1 (उपसद्भवती).

अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥

a) Third person sg (1st Conjugation); छां 8-12-3; वृ 4-3-13.

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

a) ऋ 10-109-4 सप्त ऋषयस्तपसे ये निषेदुः; 10-181-1 ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्य-
जायत; 9-113-2 ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुतः; (cp ऋतवाक with सत्यवचनम् above),

वृ 1.4.14; 4.1.4; 5.2; 5.5.1; 5.14.4; 6.2.15; छां 3.11.2; 4.4.5; 7.16.1; 8.15.1; तै 1.9; के 4.8; कौ 3.1; मुं 2.1.7; 3.1.5-6; श्वे 1.15.

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति । पुनरुर्त्यादनमेवास्य तत् । मरणमेवावभृथः ॥ ५ ॥

a) उत्पादनम् only here Vedic literature. —b) ऋ 8.93.23 अच्छाव-भृथमोजसा (only once in ऋ); वासं 8.59 सन्नः सिन्दुरवभृथायोयतः; अ 9.6.53 अवभृथमेव तदुपावैति.

तद्धैतद् घोरं आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तवोवाच । अपिपास एव स बभूव । सोऽन्तवेर्लार्यामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताश्चित्तमस्यच्युर्तमासि प्राणसः शितमसीति । तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

a) ऋषि of ऋ 3.36.10 contrasted with भिषक् आथर्वण, ऋषि of ऋ 10.97. —b) Note the idiom उक्त्वा उवाच; cp वृ 6.3.7. —c) Cp अन्तकाले in वृ 4.4.38; श्वे 3.2; गी 2.72; 8.5; cp प्रयाणकाले-गी 7.30; 8.2; 8.10. —d) तै 1.10. —e) मै 6.38.

आदित्प्रत्नस्य रेतसः । उद्वयं तमसस्परि । ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् । स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यम् अग्नम् ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥

a) ऋ 8.6.30^a. —b) ऋ 1.50.10^a. —c) ऋ 1.50.10^b. —d) वासं 20.21^b. —e) ऋ 1.50.10^{ca}. Note in general उद्, उत्तर and उत्तमम् in the above.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

मैनो ब्रह्मेत्युपासीत । इत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतम् । आकाशो ब्रह्म । इत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥

a) वृ 1.3.2-6; 1.4.7; 2.2.3; 4.1.6; छां 1.2.2-6; 2.7.1; 2.11.1; 3.14.2; 8.12.4-5.

तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म । वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादः । इत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतम् । अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः । इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ २ ॥

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च । भाति च तपति च कीर्त्या यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥

a) ऋ 10.90.13 मुखात्.....अग्निश्च; वृ 4.3.5; ऐ 2.4.

र्षाणि एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च ।
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

a) ऋ 10-90-13 प्राणाद्वायुरजायत; ऐ 2-4.

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च ।
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥

a) ऋ 10-90-13 चक्षोः सूर्यो अजायत; वृ 4-3-2; ऐ 2-4.

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च । भाति
च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥

a) ऋ 10-90-14 दिशः श्रोत्रात्; ऐ. 2-4.

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः । तस्योपव्याख्यानम् । अंसदेवेदमग्र आसीत् । तत्स-
दासीत् । तत्समभवत् । तदाण्डं निरवर्तत । तत्संवर्त्सरस्य मात्रामशयत । तन्निरभिद्यत ।
ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥

Cp in general ऋ 10-12-1; 10-129-3; अ 2-1-1; तैत्रा 2-2-9-1; 2-8-8-9;
शन्ना 6-1-1-1-10; 11-1-6-1; वृ 2-3-1; छां 6-2-1; तै 2-7; ब्रह्म 4-1-4.

a) तै 2-7. —b) मनु 1-12 उषित्वा परिवत्सरम्.

तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी । यत्सुवर्णं सा द्यौः । यज्जरायु ते पर्वताः ।
यदुल्बं (स)समेधो नीहारः । या धमनयस्ता नद्यः । यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥

a) जैत्रा 3-106 अपेते मेघे अपेते नीहारे. —b) अ 11-8-28 आस्तेयीश्च वास्तेयीश्च
... अपः; cp पा 4-3-56 दृत्तिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्द्वं.

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यः । तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्तस-
र्षाणि च भूतानि सर्वे च कामाः । तस्माच्चस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा
उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्षाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥

a) Semi-disjunct use of accusative; cp तैत्रा 2-7-9-4 उद्यन्तं वा एतं सर्वाः प्रजाः
प्रतिनन्दन्ति; छां 1-11-7 भूतानि आदित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति. —b) शब्दानुकृति or imitative
word; cp अ 3-19-6 पृथग्घोषा उलूलयः केतुमन्त उदीरताम्.

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते । अभ्याशो ह यदेन२ साधवो घोषा
आ च गच्छेयुरूप च निम्नेडेरन्निम्नेडेरन् ॥ ४ ॥

॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस । स ह सर्वत
आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽन्नमत्स्यन्तीति ॥ १ ॥

Cp in general छां 4-1-3 with छां 1-10-12.

1) Some editions drop अन्नम्.

a) तै 1-11. — b) अ 9-6-7 यदावसथान् कल्पयन्ति; शब्दा 2-3-1-8 श्रेयसि
आगमिष्यति आवसथेन उपकन्द्रेनोपासीत; वृ 4-3-37; ऐ 3-12: पा 4-4-74 आवसथात् छल्;
5-4-23 अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् व्यः.

अथ ह ह२सा निशायामतिपेतुः । तद्वैव२ ह२सो ह२समभ्युवाद—हो होऽपि
भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाह्क्षीस्तत्त्वां
मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥

1) The reading should be प्रधाक्षति (पुरुषव्यत्यय).

तमु ह परः प्रत्युवाच कम्वर एनमेतःसन्त२ सयुग्वानामिव रैक्वमात्येति । यो
नु कथ२ सयुग्वा रैक्व इति ॥ ३ ॥

a) ऋ 10-130-4 अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वा.

यथा कृतीयविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेन२ सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः
साधु कुर्वन्ति । यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

a) ऋ 10-34-6 प्रतिदीप्ते दधत आ कृतानि; 10-43-5 कृतं न श्वञ्जी वि चिनोति देवने;
तैसं 4-3-3-1 कृतं अयानाम्; वासं 30-18 अक्षराजाय कितवम्, कृतायादिनवदर्शम् (Cp पाली-
आदीनवदस्सावी); अ 4-38-1 ग्लहे कृतानि कृण्वानाम्; शब्दा 5-4-4-6 एष वा अयानभिभूर्यत्कलिः
where कलि is the fifth die. — b) ऋ 1-92-10; 2-12-5. — c) अधरे-अयाः and
not अधर + इय; पा 1-1-34.

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव । स ह संजिह्वान एव क्षत्तारमुवाचा-
ङ्गारे ह सयुग्वानामिव रैक्वमात्येति । यो नु कथ२ सयुग्वा रैक्व इति ॥ ५ ॥

a) ऐत्रा 7-15 संजिहानस्तु द्वापरः. —b) अ 9-6-49 यत्क्षत्तारं ह्यति; वासं 16-26 नमः क्षत्तुभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च; 30-18 विविक्त्यै क्षत्तारम्; तैत्रा 1-7 3-5 क्षत्तुर्गृहे प्रसृत्यै; शब्रा 5-3-1-7 प्रसाविता वै क्षत्ता.

यथा कृतायत्रिजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति । यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥

स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय । तं होवाच यत्रारे ब्राह्मण-स्यान्वेषणा तदेनमच्छेति ॥ ७ ॥

a) ब्राह्मण a meaningful word here; cp ब्र 3-3-10; 3-5-1.

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कर्षमाणमुपोपविवेश । तं हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक्व इति । अहं ह्यरा ३ इति ह प्रतिजज्ञे । स ह क्षत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

a) अ 5-22-12 तक्मन् ..... पाम्ना भ्रातृव्येण सह गच्छ; तैसं 6-1-3-8 हस्तेन कण्डूयेत पामनं भात्रुकाः प्रजाः; कासं 23-4 अपि गर्भाः पामना जायेरन्; शब्रा 3-2-1-31 दीक्षितः पामनो भवितोः; पा 2-2-100. —b) पा 3-1-34 निमूलसमूलयोः कषः; 7-2-22 कृच्छ्रगहनयोः कषः.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे । तं हाभ्युवाद ॥ १ ॥

Cp in general छां 4-2-3 with जै 3-1 and 2.

a) ऋ 2-33-10 निष्कं अर्हन् यजतं विश्वरूपम् (विभर्षि); 8-47-15 निष्कं वा घो... स्रजं वा; अ 7-99-1 निष्का एते यजमानस्य लोके; अ 20-127-3 शतं निष्कान् दश स्रजः; शब्रा 11-4-1-1 तस्य निष्क उपहित आस; 11-4-1-8 तस्मै ह निष्कं प्रददुः; ऐत्रा 8-22 आढ्यदुहि-तृणां...निष्ककण्ठ्यः; जैत्रा 2-103 निष्की स्रग्वी संग्रहीता भवति; शब्रा 13-4-1-8 सर्वा निष्किण्योऽलं-कृताः; छां 5-13-2 (दासीनिष्क). —b) Proleptic accusative !

रैक्वेमानि षट् शतानि गत्रामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथः । अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैर्वै सह गोभिरस्त्विति । तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥

1) Böhtlingk suggests, following विज्ञानेश्वर, अहह अरे त्वा. The text, as it is, gives हार + इत्वा.

a) क 1.26 तवैव वाहाः.

तं हाभ्युवाद् । रैक्वेदं सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतररीरथ इयं जायाऽयं
प्राभो यस्मिन्नास्से अन्वेव मा भगवः शाधीति ॥ ४ ॥

तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णुवाचाऽऽर्जहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनाऽऽलापयिष्यथा
इति । ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेर्षु यत्रास्मा उवास । तस्मै होवाच ॥ ५ ॥

1) Böhtlingk suggests : अहह अरे इमाः.

a) अ ५.22.5, 8 ओको अस्य (तक्मनः) महावृषाः; जैत्रा 1.23.4 तमु महावृषाणां दूता
आसन्मुः; ३.183 विश्वामित्रो वै भरतानां...महावृषानयान्.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

वायुर्वाव संवर्गः । यदा वा अग्निरुद्गायति वायुमेवाप्येति । यदा सूर्योऽस्तमेति
वायुमेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

a) Cp Anaximenes (doctrine of Air being *theos*). Cp in general
जै ३.1-2; ऐत्रा 8.28 अयं वै ब्रह्म योऽयं पवते (in ब्रह्मणः परिमरः); शत्रा 10.3.3-6-8;
कौ 2.12-13.

यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति । वायुर्होवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते ।
इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

अथाध्यात्मम् । प्राणो वाव संवर्गः । स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति ।
प्राणं चक्षुः । प्राणं श्रोत्रम् । प्राणं मनः । प्राणो होवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते इति ॥ ३ ॥

a) Cp शत्रा 10.3.3-6; वृ 2.1.16; 4.3.19; छां 6.8.2. —b) क 8.75-12
संवर्गं सं रयिं जय; 10.43.5 संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत्; तैसं 2.4.3-3 अग्नये संवर्गाय पुरोडाशं ...
निर्वपेत्; शत्रा 14.9 ३.9 निधनमसि संवर्गोऽसि.

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ । वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥

a) Cp वृ 1.5.21 (तस्मादेते एतेन आख्यायन्ते प्राणा इति).

अथ ह शौनिकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी^a
विभिक्षे । तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥

a) जै 1.59.2; ३.1.21 ff. —b) तांत्रा 10.5.7; 14.1.12. —c) क 10.68.6
ददभिर्न जिह्वा परिविष्टमादत्; अ 6.122.3 यदां पक्वं परिविष्टमग्नौ; कासं 36.7 कनीयान् ज्यायांसं

परिवेष्टि; शब्दा 1-3-1-2 अथ पात्राणि निर्णेजति तैर्निर्णेज्य परिवेष्टति. —d) Cp in general ऋ 10-117 (भिक्षुः आंगिरसः); अ 11-5-9 ब्रह्मचारी भिक्षामाजभार; शब्दा 11-3-3-5 अह्वीर्भूत्वा भिक्षते; छां 4-3-7; कौ 2-1.

स होवाच—

महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः ।

तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन् बहुधा वसन्तम् ॥

यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥

1) जै 3-2-2 reads तं कापेय न विजानंत्येके. —2) जै 3-2-2 reads निविष्टम् for वसन्तम्.

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयाय—

आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिः ।

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्ति ॥

इति वै वयं ब्रह्मचारिभेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥

1) अ 7-111-1 आत्मा देवानामुत मानुषाणाम्; जै 3-2-4 उत मर्त्यानाम् for जनिता प्रजानाम्.
—2) जै 3-2-4 हिरण्यदन्तो रपसो न सन्तुः (v. 1. परसो न सन्तुः). —3) जै 3-2-4 यददन्तमत्ति.

a) वासं 23-52 एतत्त्वा अत्र प्रतिमन्वानो अस्मि. —b) छां 4-3-5; कौ 2-1 & 2.

तस्मा उ ह ददुः । ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम् ।
तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतम् । सैषा विराडन्नादी । तयेदं सर्वं दृष्टम् ।
सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) Cp छां 4-3-1-3. —b) Proleptic nominative.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयांचक्रे । ब्रह्मचर्यं भवति
विवत्स्यामि किंगोत्रेन्वहस्मीति ॥ १ ॥

Cp in general *Exodus* 3.

a) ऐवा 8-7 इति ह स्माह सत्यकामो जाबालः; शब्दा 13-5-3-1 इति ह स्माह सत्यकामो
जाबालः—विश्वे वै सर्वे देवाः; छां 5-2-3; वृ 4-1-6; 6-3-12. —b) पा 6-2-38.

सा हैनमुवाच । नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि । बह्वहं चरन्ती परिचरिणी
यौवने त्वामलभे । साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि । जबाला तु नामाहमस्मि ।
सत्यकामो नाम त्वमसि । स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥ २ ॥

a) तांत्रा 13-4-17 परिचारी अचरत्; शत्रा 4-6-8-17 वरीयानाकाशः असत् परिचरणाय; वृ 6-2-1 परिचारयमाणम्.

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच । ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामि । उपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥

तꣳ होवाच किंगोत्रोꣳ नु सोम्यासीति । स होवाच । नाहमेतद्वेद भो यद्रोत्रोꣳ-हमस्मि । अपृच्छं मातरम् । सा मा प्रत्यब्रवीत्—ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साऽहमेतन्न वेद यद्रोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसीति । सोऽहꣳ सत्यकामो जावालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥

a) गोत्रा 1-3-16 किं वास्या गोत्रम्; लामगायनसगोत्रा; जै 3-1-4-1 नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रचूते; पा 4-1-162 अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्.

तꣳ होवाच । नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधꣳ सोम्याऽऽहर । उप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति । तमुपनीयं कृशानामवलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंजोति । ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच । नासहस्रेणाऽऽवर्तेयेति । स ह वर्षगणं प्रोवास । ता यदा सहस्रꣳसंपेदुः ॥ ५ ॥

a) वासं 30-22 अशूद्रा अत्राह्मणास्ते प्राजापत्याः; अ 5-17-8 उत यत्पतयो दश स्त्रियाः पूर्वे अत्राह्मणाः; 11-1-32 अत्राह्मणा यतमे त्वोपसीदान्; 12-4-44 तस्या नाशनीयाद्ब्राह्मणो य आशंसेत भूत्याम्; ऐत्रा 2-29 दास्याः पुत्रः कितवोऽत्राह्मणः. —b) छां 5-11-7; वृ 6-2-7. —c) शत्रा (काण्व) 2-1-2-8 निराकृतानि; ऋ 10-23-6 यदा (यद् आ) पशुं न गोपाः करामहे; मैसं 4-2-11 एतैरेव जुहुयाद् गोष्वकृतासु. —d) छां 4-10-1.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकामरे इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव । प्राप्ताः सोम्य सहस्रꣳ स्मः । प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥

a) छां 3-18-2 तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म. —b) छां 2-23-2; 8-15-1.

ब्रह्मणश्च ते पीदं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच । प्राची दिक्कला । प्रतीची दिक्कला । दक्षिणा दिक्कला । उदीची दिक्कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥

a) छां 3-12-6; 3-18-2, 3; मां 3,8; नि 2-7 पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः.

स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवान-
स्मिँल्लोके भवति । प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

अग्निष्टे पादं वक्तेति । स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापर्याचकार । ता
यत्राभिँसायं बभ्रुवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥

a) तैसं 1-6-7-1 स एनाः श्वो भूते यजते; 2-4-10-1 यदि न वर्षेत श्वो भूते हविर्निर्वपेत;
श्रामा 5-2-3-2 अथ श्वो भूते अनुमत्यै...; जैत्रा 3-2-45 श्वो ह भूते परिसस्रतुः; 3-172 स्वरेण श्वो
भूते प्रतिपपन्ते. —b) (p) वृ 6-4-19 अभिप्रातर.

तमग्निरभ्युवाद सत्यकामरे इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ।
पृथिवी कला । अन्तरिक्षं कला । द्यौः कला । समुद्रः कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके
भवति । अनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्त-
वानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

हँसस्ते पादं वक्तेति । स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापर्याचकार । ता यत्राभिँसायं
बभ्रुवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥

तँ हँस उपनिषत्याभ्युवाद सत्यकामरे इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ।
अग्निः कला । सूर्यः कला । चन्द्रः कला । विद्युत् कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मानाम ॥ ३ ॥

a) मुं 2-1-4.

स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मान-
स्मिँल्लोके भवति । ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

मद्गुष्टे पादं वक्तेति । स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापयांचकार । ता
यत्राभिसार्यं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चाद्ग्रेः
प्राडुपोपविवेश ॥ १ ॥

a) वासं 24·22 मद्गून् वरुणाय; 24·34 प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये (मद्गु and
मत्स्य both from $\sqrt{\text{मद्}}$); मैसं 6·34 मद्गुर्हंसः.

तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकामरेइति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ।
प्राणः कला । चक्षुः कला । श्रोत्रं कला । मनः कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतन-
वानस्मिँल्लोके भवति । आयतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

प्राप हाऽऽचार्यकुलम् । तमाचार्योऽभ्युवाद—सत्यकाम रे इति । भगव इति ह
प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि । को नु त्वाऽनुशशासेति । अन्ये मनुष्येभ्य इति
ह प्रतिजज्ञे । भगवाँस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥

1) v. l. कामम्. Böhtlingk suggests : भगवाँस्तु एवमेको मे ब्रूयात्.

a) Cp *St. Bernard* (died 1081 AD) I have no other masters than
beeches and oaks.

श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्वैव विद्या विदिता सार्धिष्ठं प्रार्पतीति । तस्मै हैतदेवोवाच । अत्र ह न किंचन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥

1) v. l. प्रापदिति; प्रापयतीति.

a) छां 7-1-3. —b) ऋ 9-70-9 क्षेत्रचिद्धि दिश आह विपृच्छते; 10-32-7 उत स्रुतिं विन्दत्यजसीनाम्; अ 11-5-1 स (ब्रह्मचारी) आचार्यं तपसा पिपतिं; छां 6-14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद; मुं 1-2-12 तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्; क 2-8 अनन्यप्रोक्तै गतिरत्र नास्ति; श्वे 6-23 यथा देवे तथा गुरौ; नि 1-4 आचार्यः आचारं ग्राहयति; तै 1-4 एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरायन्तु सर्वतः i. e. आचार्य is one who makes pupils go to him. —c) ऋ 5-35-1 साधिष्ठः ऋतुः; 7-6-4-3 प्र साधिष्ठेभिः पाथिभिर्नयन्तु.

॥ इति नवमः खण्डः ॥

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास । तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन् परिचचार ! स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तयस्त्वह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥

a) छां 4-4-5. —b) गोत्रा 1-3-20 समावृत्ता आचार्या निषेद्धः; छां 8-15-1 अभिसमावृत्य.

तं जायोवाच — तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन् परिचचारीत् । मा त्वाग्नेयः परिप्रवोचन् । प्रब्रूयस्मा इति । तस्मै हाप्रोच्यैव प्रैवासांचक्रे ॥ २ ॥

a) ऋ 9-83-1 अतप्ततनूर्न तदामो अरनुते; अ 11-5-26 ब्रह्मचारी .....तपोऽतिष्ठत्तप्यमानः. शब्रा 6-1-1-8 स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथममसृजत्. —b) ऐत्रा 7-18 तथे ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे; जै 3-8-3 ताभ्यां न कुशलं कथेत्यमात्य. —c) ऋ 6-52-14 मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचम्; 7-100-6 किमिते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्; ऐत्रा 7-27 श्यापणान् परिचक्षाणः; शब्रा 3-9 4-17 यो ..... ब्राह्मणं हन्ति तं ..... परिचक्षते; तै 3-8 अन्नं न परिचक्षीत्. —d) छां 4-4-5 वर्षगणं प्रोवास; 5-1-8.

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे । तमाचार्यजायोवाच — ब्रह्मचारिन्नशान । किं नु नाश्रासीति । स होवाच — बर्हैव इमेऽस्मिन् पुरुषे कामा नानात्ययाः । व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि । नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

a) ऋ 1-179-5 पुत्रुकामो हि मर्त्यः. —b) छां 6-9-1. —c) षत्रा 5-40 व्याधयो वा अनेकविधाः; छां 7-10-1 व्याधीयन्ते प्राणाः; वृ 5-11-1 यद्ब्राह्मिस्तप्यते.

अथ हाग्नेयः समूदिरे । तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीत् । हन्तास्मै प्रब्रवामेति — तस्मै होचुः । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥

a) छां 7-23. —b) वृ 5-1-1 खं पुराणं वायुरं खम्.

स होवाच । विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म । कं च तु खं च न विजानामीति ।
ते होचुः । यद्वाव कं तदेव खम् । यदेव खं तदेव कमिति । प्राणं च हास्मै
तदाकाशं चोचुः ॥ ५ ॥

a) वृ 2.3; 5.1.1; तै 2.5; कौ 3.4. —b) शत्रा 10.6.3.2 मनोमयः प्राणशक्तिः
and वृ 4.4.6 भारूप आकाशात्मा; जैत्रा 1.17 स इमाव् प्राणानाकाशानाभिनिवर्तते; कौ 2.4 ते
(प्राणाः) वायुप्राविष्टा (v. 1. वायुप्रतिष्ठाः) आकाशात्मानः स्वरीयुः.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति । य एष आदित्ये
पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

Cp in general छां 4.11-14 with वृ 1.4.6.

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्याम् । लोकी भवति । सर्वमायु-
रेति । ज्योग्जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिश्च
लोकेऽमुष्मिश्च । य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

a) जैत्रा 2.370 पाप्मानमेव तद्धते. —b) अ 3.31.2 वि शक्रः पापकृत्याया; शत्रा
11.2.7.33 साधुकृत्या अस्य यच्छति न पापकृत्या; 13.5.4.1 तेनेष्टा सर्वा पापकृत्यां सर्वा
ब्रह्महत्यां अपजवान्; 13.5.4.3 अजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणा.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासाऽऽपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति । य
एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

a) ऐत्रा 8.24 पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः; शत्रा 2.2.3.18 व्यानोऽन्वाहार्यपचनः; 2.3.2.2 अध
एष एव नडो नैषिधो (sic) यदन्वाहार्यपचनः; प्र 4.3.

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्याम् । लोकी भवति । सर्व-
मायुरेति । ज्योग्जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिश्च
लोकेऽमुष्मिश्च । य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुस्रशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति । य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्याद् । लोकी भवति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं मुञ्जाम्मोऽस्मि ५श्च लोकेऽप्युष्मि ५श्च । य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

ते होचुः । उपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्वाऽऽत्मविद्वा च । आचार्यस्तु ते ऋतिं वक्तोति । आजगाम हास्याऽऽचार्यः । तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥ १ ॥

भगव इति ह प्रतिशुश्राव । ब्रह्मविद् इव सोम्य ते सुखं भवति । को नु त्वाऽनुशशासेति । को नु माऽनुशिष्याद्भो इतीहापेव निहनुते । इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे । किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

इदमिति ह प्रतिजज्ञे । लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन् । अहं तु ते तद्दृक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

a) वृ 4-4-22, 23; छां 8-4-1; 8-13; मुं 3-1-3; 3-2-9; तै 2-9; ई 2; कौ 1-4; 3-1; मै 2-7; 6-34; गी 5-9.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

य एषोऽक्षिणि^१ पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्तनी^२ एव गच्छति ॥ १ ॥

a) वृ 2-3-5; 5-5-2; छां 1-7-5; 8-7-4. —b) छां 4-14-3.

एत ५ संयद्राम इत्याचक्षते । एत ५ द्वि सर्वाणि कामान्यभिसंयन्ति । सर्वाण्येन कामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

a) ऋ 2-4-8 अस्मे... संयद्वीरं बृहन्तं... रयिं धाः; तैसं 3-2-10-2 विद्वद्भुश्वक्षुपाः... संयद्वद्भुः श्रोत्रपाः...; वासं 15-18 अयमुत्तरात्संयद्वद्भुः; cp. similar formations in ऋ e. g. आभारद्भु (5-79-3); क्षयद्वीर (1-114-10).

एष उ एव वामनीः । एष हि सर्वाणि वामानि नयति । सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

एष उ एव भामनीः । एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति । सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ यद् चैवास्मिञ्छर्व्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति । अर्चिषोऽहः । अह आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्दुड्डेति मासाःस्तान् । मासेभ्यः संवत्सरम् । संवत्सरादादित्यम् । आदित्याच्चन्द्रमसम् । चन्द्रमसो विद्युतम् । तत्पुरुषोऽमानवः । स एनान्ब्रह्म गमयति । एष देवर्षथो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपमाद्यना इमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्ते नाऽऽवर्तन्ते ॥ ५ ॥

a) कासं 12-3 इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा तं शवे मानवे प्रौहत्; शत्रा 12-5-1-1 यदेनं शवदह्याया इवेन्धीरन् यज्ञाय वा; ऐत्रा 7-7 यस्याग्रयः श्वाग्निना संसृज्येरन्. —b) शत्रा 1-3-5-11 द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य; छां 5-10-1; 8-24. —c) छां 5-10-2 देवयानः पन्थाः. —d) शत्रा 12-9-2-4 अपामावर्तः स ह अवभृथः; श्वे 1-5; जै 1-2-7; 3-33-7. —e) छां 8-15; वृ 6-2-15.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवते । एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति । यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति । तस्मादेष एव यज्ञः । तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी ॥ १ ॥

Cp in general ऐत्रा 5-32-34; जै 3-15-17.

a) ऋ 7-69-3 रथः...वाधते...वर्तनिभ्याम्; शांत्रा 6-11 द्वे वा यज्ञस्य वर्तनी; गोत्रा 1-3-2 अयमु यः पवते स यज्ञः; तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी; वृ 2-2-2 अधरया एनं वर्तन्या; जै 3-16-1.

तयोरन्यतरां मनसा सःस्करोति ब्रह्मा । वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाताऽन्यतराम् । स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥ २ ॥

a) ऐत्रा 5-33-3 ते ह एके ब्रह्माण उपाकृते प्रातरनुवाके...षत्रा 1-2-9 तस्मात्प्रातरनुवाके उपाकृते विसंस्थिते च यज्ञे; वृ 4-5-1 अन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्; छां 2-24-3, 7, 11. —b) ऐत्रा 6-7 उभयः परिधानीया भवन्ति; शांत्रा 18-4; 26-4; जै 3-4-2.

अन्यतरामेव वर्तनीः सःस्करोति । हीयतेऽन्यतरा । स यथैकपाद् व्रजन्नथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति । यज्ञः रिष्यन्तं यजमानोऽनु रिष्यति । स इष्ट्वा पापीयान् भवति ॥ ३ ॥

a) ऐवा 6-27 आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि; शम्ना 7-1-2-2 प्रजापतिं संस्करवाम. —b) गोवा 1-3-2.

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी सः स्कुर्वन्ति । न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥

स यथोभयपाद् व्रजन् रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति । स इष्ट्वा श्रेयान् भवति ॥ ५ ॥

a) Accusative absolute ! Cp कौवा 18-12 तं आप्रीतं पर्यग्निकृतमुदञ्चं नयेयुः; जैवा 1-240 तौ द्रवन्तौ अग्निः पर्युदतिष्ठत्; 2-142 तं विजिग्यानं सर्वं देवा अभितः समन्तं पर्यविशन्.

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् । तेषां तप्यमानानां रसान् प्रावृहत् । अग्निं पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षात् । आदित्यं दिवः ॥ १ ॥

a) ऐवा 5-32; शम्ना 11-5-8-1; जै 3-15. —b) ऋ 5-29-10 प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्साय; शम्ना 3-8-5-8 प्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृह्य; तांवा 7-5-7 तस्य (यज्ञसः) अग्नी रौरवं प्रावृहत्; क 2-13; 6-17.

स एतास्तिस्त्रो देवता अभ्यतपत् । तासां तप्यमानानां रसान् प्रावृहत् । अग्नेर्ऋचः । वायोर्यजूंषि । सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत् । तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्रावृहत् । भूरित्यृग्भ्यः । भुवरिति यजुर्भ्यः । स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥

तद्यद्युक्तो रिष्येद् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । ऋचामेव तद्रसेनर्चा वीर्येणर्चा यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ४ ॥

a) अ 6-53-3 अनु नो माष्टं तन्वो यद्विरिष्टम्; 7-57-1 यदात्मनि तन्वो मे विरिष्टं सरस्वती तदापूणद् घृतेन; तैसं 6-2-5-1 यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते; गोवा 1-1-14.

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ५ ॥

अथ यदि सामतो रिष्येत् स्रः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् । साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ६ ॥

तत्रथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात् । सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा
सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥

Cp in general ऐत्रा ५-३२; गोत्रा १-१-१४; जै ३-१७-३.

a) अ ७-७६-१ सेहोः अरसतरः लवणाद् विकलेदयसीः; जैत्रा ३-२३६ ते सिन्धुं प्राविशन् तल्लवणमभवत्; वृ २-४-१२; छां ६-१३-१; मै ७-११; पा ६-२-४ गाधलक्षणयोः प्रमाणम्. —b) तैत्रा १-४-७-४ सुवर्णं हिरण्यं द्वेषा विच्छिद्य; १-५-१०-१ सुवर्णरजताभ्यां कुशाभ्यां परिगूहीत आसीत्; ३-१२-६-५-६; शत्रा १०-४-५-२ अहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्राणि; १२-७-१-७ तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत्; छां १-६-६. —c) तैसं १-५-१-२ तस्माद्भजतं हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि; अ ५-२४-१ हरिते त्रीणि रजते त्रीणि अयसि त्रीणि तपसा विद्वितानि; ऐत्रा ७-१२ रजतमन्तर्धाय प्रातरुद्धरेत्; पत्रा ५-६ अय यदास्य कनकरजतवरवन्न...वियोगा भवन्ति; छां ३-१९-१. —d) अ ११-३-४ त्रपु भस्म; वासं १८-१३ हिरण्यं च मे.....त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्; तैत्रा ३-१२-६-५ सर्वं सीसं त्रपु; जै ३-१७-३. —e) वासं १८-१३ सीसं च मे; अ १-१६-४ तं त्वा सीसेन विध्यामः; अ १२-२-२० सीसे मलं सादयित्वा... शुद्धा भवत यज्ञियाः; शत्रा १२-७-१-७ नाभ्या एवास्य शूषोऽभवत् तत्सीसमभवत्, न अयो न हिरण्यम्; १२-७-२-१० उभयोर्वा एतद्रूपं अयसश्च हिरण्यस्य च यत्सिसम्.

एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रया विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं
संदधाति । भेषजैकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥

a) शांत्रा ५-९ एतेषामेव वेदानां निषज्यायै.

एष ह वा उदकप्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति । एवंविद् ह वा एषा
ब्रह्माणमनु गार्था । यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति — ॥ ९ ॥

a) शांत्रा ६-१० उदीचीनप्रवणो यज्ञः; cp छां ४-१५-५ उदङ्ङेति मासास्तान्. —b) मै १-२ राज्ञेमां गार्थां जगाद्.

मानवः । ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरुन्श्चाऽभिरक्षति । एवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वांश्चत्विजोऽभिरक्षति । तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवं-
विदम् ॥ १० ॥

a) BR's illuminating suggestion अश्वा = न श्वा = श्वा इव ! अश्वा = Latin aqua
i. e. water or river ? or can it be कुरुन् आशु अभिरक्षति ? Böhtlingk suggests अक्षणा.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

Cp in general वृ 6-1-1-14; कौ 3-3; प्र 2-3.

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति । वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिन्श्च लोकेऽपुष्पिन्श्च । चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

यो ह वै संपदं वेद सहास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च । श्रोत्रं वाव संपद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनं ह स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥

अथ ह प्राणा अहश्श्रेयसि व्यूदिरे । अहश्श्रेयानस्म्यहश्श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥

a) ऋ 1-167-7 अहंयुः स्थिरा चित्; 1-181-3 मनसो जर्वायानहंपूर्वः; 10-42-4 त्वां जना ममसत्येषु विद्वयन्ते समीके; अ 3-8-3 हुवे सोमं...नमोभिः अहमुत्तरत्वे; अ 3-18-4 उत्तरा अहमुत्तरे (following ऋ 10-1-45-3 where अहमुत्तरे ought to be one word); अ 4-22-1 तान् रन्धय अस्मा अहमुत्तरेषु; 12-4-50 तस्मात्तं देवाः...अवृश्चन्नहमुत्तरे; शब्रा 1-4-5-8 मनश्च ह वै वाक् अहंभद्रे ऊदते; वृ 1-5-21; कौ 2-14; 3-3; प्र 2-2-4. Cp in general छां 5-1-6—5-2-2 (the most original form); वृ 6-1-7-14.

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः भगवन्को नः श्रेष्ठ इति । तान्होवाच — यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥

सा ह वागुच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच — कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति । यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

a) शब्रा 1-4-3-15 वाचात्मन आर्तिमारिष्यसि मूको भविष्यसीति; 11-5-4-13 अयमस्य वाचमदित मूको भविष्यतीति.

चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच — कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति । यथाऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच — कथमशकतर्ते मज्जी-
वितुमिति । यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
ध्यायन्तो मनसैवमिति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

a) ऋ 4-23-8 ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा; 9-73-6 अपानक्षासो बधिरा अहासत
ऋतस्य पन्थां न तरन्ति दुष्कृतः; अ 11-3-33 बधिरो भविष्यसीति et passim; नि 10-41 बधिरः
वद्वश्रोवः.

मनो होचक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच—कथमशकतर्ते मज्जीवि-
तुमिति । यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रामिषन् स यथा सुहयः पद्वीशशङ्कून्सांखिदेदेवमितरा-
न्प्राणान्समखिदत् । तं हाभिसमेत्योचुः । भगवन्नेधि । त्वं नः श्रेष्ठोऽसि ।
मोत्कमीरिति ॥ १२ ॥

a) ऋ 1-162-14 यच्च पद्वीशमवतः; 1-162-16 संदानमवन्तं पद्वीशम्; 10-97-16
यमस्य पद्वीशात; अ 8-1-4 मृत्योः पद्वीशमवमुञ्चमानः; 12-5-15 मृत्योः पद्वीशे; तैत्वा 1-6-10-3 एष
वा अग्नीनां पद्वीशो नाम; as पद्वीश in मंत्रा 1-3-10.

अथ हैनं वागुवाच—यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । अथ हैनं
चक्षुरुवाच—यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसीति ॥ १३ ॥

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच । यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति । अथ हैनं मन
उवाच—यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥

न वै वाचो न चक्षूषि न श्रोत्राणि न मनासीत्याचक्षते । प्राणा इत्ये-
वाऽऽचक्षते । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥

a) वृ 1-5-21; कौ 3-3.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति । यत्किंचिदिदमीं श्वभ्य आ शकुनिभ्य
इति होचुः । तद्वा एतदनस्यान्नम् । अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् । न ह वा एवंविदि
किंचनान्नं भवतीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 6-3.

a) वृ 6-1 14. —b) छां 5-18-1; वृ 1-3-7.

स होवाच किं मे वीसो भविष्यतीति । आप इति होचुः । तस्माद्वा एतद-
शिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति । लम्भुको ह वासो भवति । अनग्नो
ह भवति ॥ २ ॥

a) वृ 6.1.14. —b) Only here !

तद्धेतत्सत्यकामो जात्रालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच — यद्यप्येनच्छुष्काय
स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पर्लाशानीति ॥ ३ ॥

a) शांआ 9.7 गोश्रुत. —b) वृ 6.3.7-12. Cp Iliad I. 234f *vai mā tōde
skēptroi, tō mēr ōi pōte fūlla kai ōiōus fūsei.* —c) पलाश (in अपलाश) ऋ
10.27.14 बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा; 10.43.4 वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्; 10.135.1
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे... अ 6.30.3 बृहत्पलाशे सुभगे वर्षवृद्ध ऋतावरि...शामि ! शत्रा 2.6.2.8
ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशम्; 5.2.1.17 आश्वत्येषु पलाशेषु उपनद्धा भवन्ति; छां 4.14.3.

अथ यदि मँहज्जिगमिषेत्, अमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ
सवौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमध्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥

a) वृ 6.3.1. —b) वृ 6.3.2 (संभव for संपात).

वासिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् । प्रतिष्ठायै स्वाहेत्य-
ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् । संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
संपातमवनयेत् । आयतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपति— अँमो नामासि । अमा हि ते
सर्वमिदम् । स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाऽधिपतिः । स मा ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं राज्यमा-
धिपत्यं गमयतु । अँहमेवेदं सर्वमसानीति ॥ ६ ॥

a) वृ 1.3.22. —b) वृ 6.3.6 भूयासम् for असानि.

अथ खल्वेतर्चिं पच्छ आचामति ।

तत्सवितुर्वृणीमिह इत्याचामति ।

वर्यं देवस्य भोजनमित्याचामति ।

श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति ।

तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ।

निर्णिज्य कं सं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति । चर्मणि वा स्थण्डिले व
वाचंयमोऽप्रसाहः । स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥

a) ऋक् is ऋ ५.४२.१. —b) ऐत्रा २.१८ पच्छो अनूच्यः प्रातरनुवाकः; ६.२४ पच्छः प्रथमं अर्धर्चशः द्वितीयं ऋक्शस्त्वृतीयम्; पा ६.३.५५ ऋचः शे; शत्रा ११.५.४.१५ तां वै पच्छो अन्वाह. —c) वृ ६.३.१; ६.४.१३; ६.४.२४; जै १.२५.५. —d) शांत्रा ६.१४; गोत्रा २.१.२ प्राग्दण्डं स्थण्डिले निदधाति; पत्रा ५.२ स्थण्डिलमुपलिच्य; पा ४.२.१५ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते. —e) ऐत्रा ५.३३ प्रातरनुवाके वाचंयमः स्यात्.

तदेष श्लोकः—

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ८ ॥

a) मनु १२.४९ इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते. —b) मनु ११.४५ एके श्रुतिनिदर्शनात्; गौका ३.३ जातौ एतन्निदर्शनम्.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय । तं ह प्रवाहणो जैवल्लिरुवाच ।
कुमारानु त्वाऽशिषत्पितेति । अनु हि भगव इति ॥ १ ॥

Cp in general छां ५.३-१०; वृ ६.२; कौ १.

a) ऋ ९.९२.६ राजा न सत्यः समितीरियानः; १०.९७.६ यत्रौषधीः समम्मत राजानः समिताविव; cp परिषद् in वृ ६.२.१. —b) छां १.८.१; वृ ६.२.१; जै १.३४.४.

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । न भगव इति । वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त ३ इति । न भगव इति । वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यौवर्तना ३ इति । न भगव इति ॥ २ ॥

a) Cp अ ६.२६.२ पथामनु व्यावर्तने अन्यं पाप्मा अनुपयताम्.

वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यत ३ इति । न भगव इति । वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावर्षिः पुरुषवचसो भवन्तीति । नैव भगव इति ॥ ३ ॥

a) वृ ६.२.२.

अथानु किर्मनु शिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् । कथं सोऽनुशिष्टो ब्रुवीतेति । स हाऽऽयस्तः पितुर्धर्ममेयाय । तं होवाचाननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाऽशिषमिति ॥ ४ ॥

1) Is अथा नु Vedic ?

α) Śāṅkarācārya understands क्रिमनु = कस्मात्. —β) वृवीत is passive.
—c) ऋ 6.47.21 दिवेदिवे सदृशीरन्यमर्धम्; अ 8.9.1 कुतस्तौ जातौ कतमः सोऽर्धः; शब्रा 4.3.4.14 स्वैरेव रूपैर्धनस्यार्धाद्दुपायन्; 7.3.1.6 आहवनीयस्यार्धमैति; छां 5.3.6 राज्ञोर्धम्; प्र 1.11 दिवः परेऽर्धे. —d) वृ 4.1.2 न अननुशिष्य हरेत्.

पञ्च मा राज्ञ्यबन्धुः प्रश्नानप्राप्तीत् । तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति । स होवाच — यथा मा त्वं तद्वैतानत्रदो यथाऽहमेपां नैकंचन वेद । यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

α) शब्रा 11.6.2.5 अति वे नोऽयं राजन्यबन्धुरवादीत्; वृ 6.2.3. —β) छां 6.1.7.

स ह गौतमो राज्ञोऽर्धभेयाय । तस्मै ह प्राप्तायार्हं चकार । स ह प्रातः सभागं उदेयाय । तं होवाच । मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति । स होवाच — तवैव राजन्मानुषं वित्तम् । यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति । स ह कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥

α) छां 5.3.4 (above). —β) छां 5.11.5 पृथगर्हाणि कारयांचकार. —c) छां 5.11.5 (प्रातः संजिहानः). —d) शब्रा 3.3.4.14 राजानं सभागा आगच्छन्ति; जैत्रा 1.22 अय हेपां सभाग आववाज. शंकराचार्य understands this word differently as सभा-ग and स-भाग. —e) छां 4.5.3 तवैव सह गोभिरस्तु; क 1.26 तवैव वाहाः. —f) ऋ 10.52.4 मां देवा दधिरे...अप म्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम्; ऋ 6.75.9 कृच्छ्रेभितः शक्तीवन्तो गभीराः; ऐत्रा 4.4 नैच्छन्दसां कृच्छ्रादवपया इति; पा 3.2.130 इद्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि.

तं ह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार । तं होवाच । यथा मा त्वं गौतमावदः । यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरीं विद्या ब्राह्मणान् गर्च्छति । तस्माद्दु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति । तस्मै होवाच ॥ ७ ॥

Op वृ 5.2; कौ 1.

α) पा 3.3.4 यावत्पुरानिपातयोर्लट्. —β) वृ 3.8.9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने; ब्रसू 1.3.11 सा च प्रशासनात्.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निः । तस्याऽऽदित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरर्चिः । चन्द्रमा अङ्गनाराः । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गनः ॥ १ ॥

Op in general छां 5.4-9 with शब्रा 14.9.1.12-16 (i. e. वृ 6.2.9-13).

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा
संभवति ॥ २ ॥

a) जै ३-११-४,७.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः । तस्य वायुरेव समित् । अभ्रं धूमः । विद्युदर्चिः ।
अशनिरङ्गाराः । ह्यर्दुनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

a) ऋ १-३२-१३ न यां मिहमकिरिद् ध्रादुर्नि च; ५-५४-३ वातत्विषः ..... ह्यादुनीवृतः
स्तनयत्; तैसं ७-४-१३-१ ह्यादुनीभ्यः स्वाहा; तैत्रा ३-१२-७-३ सर्वा विद्युतः सर्वास्तनयित्नुन् ह्यादुनीर्यच्च
शीयते; शत्रा ११-२-७-२१ ह्यादुनिर्द्वितीयः (अनुयाजः).

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमराजानं जुह्वति । तस्या आहुतेर्वर्षः
संभवति ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निः । तस्याः संवत्सर एव समित् । आकाशो धूमः ।
रात्रिरर्चिः । दिशोऽङ्गाराः । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

a) ऋ १-१६४-४२ तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः; अ ५-२३-२ प्रदिशो दिशश्च; वासं ६-१९ दिशः
प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहा; २४-२६ वभ्रुकान् अवान्तरदिशाभ्यः (आलभते);
शत्रा १३-८-१-५ इतरेणात्मना अवान्तरदिक्षु; तैआ ३-९-२ चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशाः; वृ १-१-१;
६-२-९; तै १-७; श्वे २-१६.

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नः संभवति ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । प्राणो धूमः । जिह्वाऽर्चिः ।
चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुते रेतः संभवति ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

योर्षा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् । यदुपमन्त्रयते स धूमः ।
योनिरार्चिः । यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

a) वृ 1-5-16; 6-2-13; 6-4-3; छां 3-17-5; तै 1-9, 11. —b) श्वा 1-7-4-2 य
इत्थं स्वां दुहितरमस्माकं स्वसारं करोति.

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । स उल्बान्वृतो गर्भो
दशं वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

a) ऋ 10-51-1 महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत्; अ 4-2-8 उल्ब आसीद्धिरण्ययः; तैसं 6-1-3-2
गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः प्रोणुति; वासं 19-76 गर्भो जरायुणावृत उल्बं जहाति जन्मना; श्वा
3-2-1-11 अन्तरं वा उल्बं जगयुणो भवति; 3-2-1-16 प्रावृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव; 6-5-3-5
अयो गर्भ उल्बं जरायु; छां 3-19-2; गी 3-38 यथोल्बेनावृतो गर्भः. —b) ऐत्रा 7-13 दशमे
मासे जायते.

स जातो यावदायुषं जीवति । तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत्
एवेतो^१ यतः संभूतो भवति ॥ २ ॥

a) वासं 30-7 दिष्टाय रज्जुसर्जम्, मृत्यवे मृगयुम्, अन्तकाय श्वनिनम्; अ 10-3-16 तांस्त्वं
प्रच्छिन्धि वरणं पुरा दिष्टाय पुराऽऽयुषः; 12-3-55 दिष्टं नो अत्र जसे नि नेषत् जरा मृत्यवे.....
—b) छां 5-10-5; वृ 6-3-6.

॥ इति नवमः खण्डः ॥

तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते । तेऽर्चिमभिसंभवन्ति ।
अर्चिषोऽहः । अह्म आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षान्बहुदङ्केति मासाः स्तान् ॥१॥

Cp छां 5-10 with वृ 6-2-15,16; कौ 1-3.

a) Deussen interprets श्रद्धा as तपः. Cp छां 2-23; वृ 3-8-10; 5-11; मुं 1-2-11
(तपःश्रद्धे). —b) छां 4-15-5; 8-13-1 ब्रह्मलोकमभिसंभवामि.

मासेभ्यः संवत्सरम् । संवत्सरादादित्यम् । आदित्याच्चन्द्रमसम् । चन्द्रमसो
विद्युतम् । तत्पुरुषोऽर्मानवः । स एनान् ब्रह्म गमयति । एष देवयानः पन्था
इति ॥ २ ॥

a) वृ 6.2.5 has पुरुषो मानसः. —b) ऋ 1.72.7 अश्विनो देवयानान्; शब्रा 1.9.3.2 स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्थाः; छां 4.15.5-6.

अथ य इमे ग्राम ईष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते । ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्वात्रिम् । रात्रेरपरपक्षम् । अपरपक्षाद्यान्षड् दक्षिणैति मासास्तान् । नैते संवत्सरमभि-
प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

a) Contrast छां 8.15. —b) ऋ 10.14.1 संगच्छस्व...इष्टापूर्तेन परमे व्योमन्; अ 9.5.13 इष्टं पूर्वमभिपूर्ते वषट्कृतम् तद्देवा ऋतुशः कल्पयन्तु; शब्रा 13.1.5.6 अयजत इति अददादिति ब्राह्मणो गायति, इष्टापूर्ते वै ब्राह्मणस्य; क 1.8; मुं 1.2.10; पा 5.2.88 इष्टादिभ्यश्च. —c) Cp त्यक्तेन in ई 1.

मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकादाकाशम् । आकाशाच्चन्द्रमसम् । एष सोमो राजा । तद्देवानामन्नम् । तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

a) शब्रा 1.6.4.15 एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः.

तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथैतम् । आकाशम् । आकाशाद्वायुम् । वायुर्भूत्वा धूमो भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥

a) संपात (residue of कर्मन्); कासं 28.8 स्तृत्यै संपातेन श्रीणाति; 35.16 तस्य संपातमवनयेत्; छां 5.2.4 मंथे संपातमवनयेत्; 5.2.5. —b) ब्रसू 3.1.8.

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति । मेघो भूत्वा प्रवर्षति । त इह व्रीहियवा ओषधि-
वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्पतर्त्तम् । यो यो ह्यन्नमत्ति,
यो रेतः सिञ्चति, तद्भूर्य एव भवति ॥ ६ ॥

1) BR reads दुर्निष्पतनम्; शंकराचार्य explains : दुर्निष्पतरम् इति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः.

a) अ 6.140.2 व्रीहिमन्तं यवमन्तमथो माषमथो तिलम्; 8.2.18 शिवौ ते स्ताम् व्रीहियवौ; वासं 18.12 व्रीह्यश्च...यवाश्च...माषाश्च...तिलाश्च; पा 4.3.148 व्रीहेः पुरोडाशे; 4.5.149 असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्; 5.1.7...यवमाषतिल...also 5.2.2-4. —b) ऐ 1.1.4; 1.2.4. —c) Cp पतर in ऋ 1.193.4 पतरमाग्निम्; also पतरु in 1.82.7 पर्णा मृगस्य पतरौः. —d) ब्रसू 3.1.26 रेतःसिग्योगोऽथ. —e) Deussen and Senart take this as तद् भूय एव भवति, while शंकराचार्य takes it as a compound word meaning तदाकृति. On भूय-compounds, see पा 3.1.107 भुवो भावे.

तद्य इह रमणीयचर्षणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं
वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचर्षणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां
योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा मूकरयोनिं वा चर्षणालयोनिं वा ॥ ७ ॥

a) चरण (a way of life, conduct) perhaps here for the first time.
—b) नि 6-19 मघवा यः कत्रासखा (ऋ 5-34-3) i. e. यस्य कपूयाः सखायः. —c) छां 5-24-4 (चण्डालाय); वृ 4-3-22 (अचाण्डाल); अ 2-14-1 सर्वाश्रण्डस्य नप्त्यः.

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदार्वीर्तानि भूतानि भवन्ति
जायँस्व म्रियस्वेति । एतत्तृतीयस्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते । तस्मा-
ज्जुगुप्सेत । तदेष श्लोकः — ॥ ८ ॥

a) प्र 1-9-10. —b) Cp मै 1-4 दंशमशकादयः उद्भूतप्रध्वंसिनः. —c) कौ 1-2
drops the words तृतीयं स्थानम्. —d) तैआ 2-8-7 जुगुप्सेतादृतात्; छां 5-3-3.
—e) ई 6; जै 4-25-4.

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पित्रश्च गुरोर्स्तल्पमावसन् ब्रह्महा च ।

एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरन्स्तैरिति ॥ ९ ॥

(Cp in general मनु 11-54 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वगनागमः । महान्ति पातकान्याहुः
संसर्गश्चापि तैः सह ॥ नि 6-27 स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणां पुनः पुनः
सेवां पातके अन्वतोयम्.)

a) Contrast छां 5-11-5. —b) ऋ 7-55-8 नारीयास्तल्पशीवरीः; अ 5-17-12
कल्याणी तल्पमाशये; 14-2-31 आरोह तल्पं सुमनस्यमाना; तैसं 6-2-6-4 नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते;
तैआ 10-1-15 गुरुतल्पगः.

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते । शुद्धः
पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥

a) ऐआ 1-16 न पाप्मना संसृज्यते; छां 4-14-3 पापं कर्म न लिप्यते.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिर्दिद्रुग्मनो भाल्लवेयो जनः
शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते मर्हीशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसतां
चक्रुः । को न आत्मा, किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

Cp in general छां 5-11-18 with शब्रा 10-6-1-1-11.

a) शब्रा 10-3-3-1 महाशालं जाबालमुप उत्ससाद्; छां 5-11-3; छां 6-4-5; मुं 1-1-3.
—b) अ 9-1-3 पृथद् नरो बहुधा मीमांसमानाः; 12-4-42 तां देवा अमीमांसन्त वशेयाश्च मवशेति
तामब्रवीन्नारदः—एषा वशानां वशतमेति; वृ 1-5-21 व्रतमीमांसा; तै 2-8 आनन्दस्य मीमांसा;
के 2-1 मीमांस्यम्. Cp पा 3-1-6 मान्-वध-दान्-शान्-भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य; पा 8-2-97 विचार्य-
माणानाम्.

ते ह संपादयांचक्रुः । उदालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं
वैश्वानरमध्येति । त२ हन्ताभ्यागच्छामेति । त२ हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥

a) अ 12.3.39 संपादयन्तौ सह लोकमेकम्; ऐत्रा 2.25 देवा वै ... अप्रपेये न
समपादयन्; शत्रा 3.3.3.4 अर्वाक् पणन्ते परः संपादयन्ति. —b) अग्नि or आत्मन् common
to all creatures, good or evil. Cp Matthew 5.45.

स ह संपादयांचकार । प्रक्षयन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियाः । तेभ्यो न
सर्वमिव प्रतिपत्स्ये । हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥

तान् होवाच । अर्श्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति ।
त २ हन्ताभ्यागच्छामेति । त२ हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥

a) शत्रा 10.6.1.2. —b) पा 7.3.2 (केकय).

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथर्गाणि कारयांचकार । स ह प्रातः संजिह्वान उवाच —

न मे स्तेनो जनपदे न कर्दूर्यो न मर्घपः ।

नानार्हिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि । यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि
तावद्भगवद्भयो दास्यामि । वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥

a) जैत्रा 1.22 तेभ्यो ह प्रोक्तेभ्यः (for प्राप्तेभ्यः) पृथगासनानि पृथगुदकानि पृथङ् मधुपर्कानि
पृथगावसथान् पृथक् पञ्चम्यः पञ्च अपाचिती—(for अर्हाणि) श्वकार; छां 5.3.6 (अर्हो चकार).
—b) छां 4.1.5. —c) ऐत्रा 8.14 ये केच परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति;
तैत्रा 2.3.9.9 आ अस्य तं जनपदं पूर्वा कीर्तिर्गच्छति; वृ 2.1.18; छां 8.1.5. —d) Cp
कवारि in ऋ 10.107.3 न कवारिभ्यो न हि ते पूणन्ति; also कवत्तु in ऋ 7.32.9 न देवासः
कवल्लवे; पा 6.3.101 कोः कत् तत्पुरुषेऽचि. —e) ऋ (खिल) 3.10.5 ब्रह्मवधात्सुरापाना-
त्सुवर्णस्तेयात्.....; छां 5.10.9 (सुरां पिबंश्च). —f) तैसं 2.2.2.2 य आहिताग्निः सन्
अप्रत्यमिव चरेत्; शत्रा 2.2.2.20 न वा आहिताग्निना अन्तं वादितव्यम्. —g) Cp कात्यायन (on
पा 6.1.89) स्वादीरोणिः.

ते होचुः — येन हैवार्येन पुरुषश्चरेत्त२ हैव वदेत् । आत्मानमेवेमं वैश्वानर२
संप्रत्यध्येषि । तमेव नो ब्रहीति ॥ ६ ॥

तान् होवाच — प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति । ते ह समित्पर्णयः पूर्वाह्ने प्रतिचक्र-
मिरे । तान् हानुपनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥

a) छां 8.7.2; 8.9.1; कौ 1.1; 4.19; मुं 1.2.12; ऋ 1.1; cp छां 4.4.5
समिधमाहर. —b) Contrast with छां 8.11.3; वृ 2.1.14; 6.2.7; कौ 1.1; 4.19;
प्र 1.1; मुं 1.2.12.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति । दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

Cp in general छां 5-12-17 with छां 7-1-14 and वृ 4-1.

a) सुतेजाः haplology for सुततेजाः as in शब्रा 10-6-1-8 यो वै एतं सुततेजसं वैश्वानरं वेद.

अत्स्यन्नं, पश्यासि प्रियम् । अत्त्यन्नं, पश्यति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच । मूर्धा ते व्यपतिष्यन्न मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिम् — प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति । आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

a) वृ 2-6-2; 6-5-2; तै 1-6. —b) वृ 2-2-3; तै 1-4; श्वे 6-5; मै 6-8; प्र 1-7,8.

प्रवृत्तोऽश्वतरिरथो दासीनिष्कः । अत्स्यन्नं, पश्यासि प्रियम् । अत्त्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । चक्षुष्मेतदात्मन इति होवाच । अन्योऽभविष्यो यन् मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

अथ होवाचेन्द्रशुम्नं भाल्लवेयम् — वैर्याघपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति । वायुमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्त्वां पृथग्वलय आयन्ति, पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥

a) छां 5-2-3; 5-16-1; वृ 6-5-1. —b) छां 5-18-2; शब्रा 10-6-1-7,11.

अत्स्यन्नं, पश्यासि प्रियम् । अत्त्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच । प्राणस्त उदक्मिष्यन्नमां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अथ होवाच जनं (शार्कराक्ष्यम्) — शार्कराक्ष्यं कं त्वमात्मानमुपास्स इति । आकाशमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं, पश्यसि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । संदेहस्त्वेष आत्मन इति होवाच । संदेहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

a) शत्रा 3-1-3-3 संदेधो हैवास; 10-5-3-8 इमं संदेघं अनसंदेहं..... शत्रा 14-7 2-17 = वृ 4-4-13 अस्मिन् संदेह्ये (व. 1. संदेघे) गहने प्राविष्टः; छां 5-18-2.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् — वैयाघ्रपद्यं कं त्वमात्मानमुपास्स इति । अप एव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्त्वं रयिमान् पुष्टिमानसि ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं, पश्यसि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच । वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

a) अ 1-3-6 यदस्तावधि संश्रु(त्रि)तम्; 1-3-8 विषितं ते वस्तिविलं समुद्रस्योदधेरिव; 11-3-43 समुद्रेण वस्तिना; वासं 19-88 वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी; 25-7 अपो वस्तिना; तैत्रा 2-2-9-2 तद्वस्तिमभिनत्, स समुद्रो अभवत्, तस्मात्समुद्रस्य न पिबन्ति, प्रजननमिव हि मन्यन्ते; जैत्रा 1-297 या एव तत्र वस्तेभिद्यमानस्य आपो यन्ति ता एव ताः.

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

अथ होवाचोद्दालकमारुणिम् — गौतमं कं त्वमात्मानमुपास्स इति । पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठाऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं, पश्यसि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच । पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

तान् होवाच — एते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ ।
यस्त्रेतमेवं प्रादेशमात्रमभिर्विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥

Cp in general ब्रह्म 1.2.29-31.

1) Böhtlingk suggests अतिविमानम्.

a) ऐत्रा 8.5 तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः स्युः; शन्ना 3.5.4-5 तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति;
तैत्रा 3.7.4.11 इयान् प्रादेशसंमितः; शन्ना 10.6.1-10 प्रादेशमात्रमिव ह वै सुविदिता अभिसंपन्नाः;
cp छां 3.14; क 4.12; श्वे 5.8-9; मै 6.38.

तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
पृथग्वत्माऽऽत्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि
बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

a) मां 3. —b) Haplology for सुतेजाः (शन्ना 10.6.1-8).

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

तद्यर्द्धं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयम् । स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां
जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति । प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

a) पा 6.2.71 भक्ताण्यास्तदर्थेषु.

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति । चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति । आदित्ये तृप्यति
द्यौस्तृप्यति । दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु
तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद् व्यानाय स्वाहेति । व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥
व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति । श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति । चन्द्रमासि
तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति । दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किंच दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति
तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति विंशः खण्डः ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेति । अपानस्तृप्यति ॥ १ ॥

अपाने तृप्यति वाक् तृप्यति । वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यति । अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति । पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति एकविंशः खण्डः ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति । समानस्तृप्यति ॥ १ ॥

समाने तृप्यति मनस्तृप्यति । मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति । पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति । विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेति । उदानस्तृप्यति ॥ १ ॥

उदाने तृप्यति (त्वक्कृतृप्यति । त्वचि तृप्यन्त्यां) वायुस्तृप्यति । वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यति । आकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाऽऽकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

a) Cp छां 3-13 where त्वक् etc. is lacking. Words in brackets are lacking in some editions.

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मानि जुहुयात्, तादृक् तत् स्यात् ॥ १ ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥

a) Cp छां 5-18-1.

तद्यथेषीकातूलमशौ प्रोतं प्रदूयेतैव* हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥

α) शब्दा 4-3-3-16 यथेषीकां मुञ्जाद्विवृहेत्...यथेषीका विमुञ्जा स्यात्; वृ 5-14-8; क 6-17; पा 6-3-65 इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु.

तस्माद्दु हैवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । आत्मानि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतः स्यादिति । तदेष श्लोकः — ॥ ४ ॥

α) तैसं 7-3-20-1 उच्छिष्टाय स्वाहा.

यथेह क्षुग्रिता बाला मातरं पर्युपासते ।

एवः सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणोय आस । तः ह पितोवाच — श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम् । न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूय ब्रह्मवन्धुरिव भवतीति ॥ १ ॥

Cp in general on the secondary role of the father and the son in छां 5-3-1 ff; cp छां 6-3-7 and 6-5-3 with वृ 3-7 and 3-9-27; cp छां 6-3-8-12 with वृ 4-6-2.

α) पा 4-1-139 कुलात्बः; cp श्रोत्रियकुलीन and आढचकुलीन. —b) Used in a derogatory sense as in ऐत्रा 7-27 यस्त्वं कथं वेत्य ब्रह्मवन्धविति; cp राजन्यबन्धु in वृ 6-2-3.

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महार्पणा अनूचानमानी स्तब्ध एयाय । तः ह पितोवाच — ॥ २ ॥

α) Cp छां 4-4-5; but मनु 2-36 गर्भाष्टमेऽब्दे. —b) छां 6-7-2. —c) Cp ऋ 10-103-9 महामनसाम्...घोषो देवानां जयतामुदस्थात् (in its original good sense). छां 2-11-2 (in good sense). —d) मनु 8-197 स्तेनमस्तेनमानिनम्; पा 6-3-36 क्यङ्मानिनोश्च (दर्शनीयमानी); also cp मुं 1-2-8 पण्डितमन्यमानाः; पा 3-2-83 आत्ममाने स्वध्व (दर्शनीयमानी, दर्शनीयमन्य). —e) श्वे 3-9 वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः (in its original good sense); गी 16-17 आत्मसंभाविताः स्तब्धाः and गी 18-28 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः as in the sense here.

श्वेतकेतो यक्षु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽसि । उत त्पादेशमप्राक्ष्यः, येनाश्रुतः श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

a) शब्रा 10.4.5.1 अथादेशा उपनिषदाम्; वृ 2.3.6; छां 3.5.1-2; 3.18.1 आदिष्टम्; 3.19.1; तै 1.11; 2.3; के 4.4; जै 4.24.12. —b) वृ 1.4.7; 2.4.5; 4.3.23-30; मुं 1.1.3.

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

Cp छां 6.1.4-6 with छां 6.4.1-4.

Cp Parmenides : τὸ πᾶντ' ὅσμι' ἐστίν, ὅσμι' βροτοὶ κατέδειτο πεποιδότες εἶναι ἀληθῆ, γίνεσθαι τε καὶ ἄλλυσθαι. — “Therefore all that men have assumed confidently as true—all becoming and perishing is a mere name.”

a) ऋ 1.16.4.46 एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति; 10.12.9.2 आनीदत्रातं स्वधया तदेकं तस्माद्दान्यत्र परः किञ्चनास; 10.82.6 अजस्य नामावध्येकमर्पितम्; 10.90.2 पुरुष एवेदस्सर्वम्; अ 10.7.21 असच्छाखां प्रतिष्ठन्तीं परममिव जना विदुः । उतो सन्मन्यन्तेऽवरे ये ते शाखाभ्रुपासते ॥ —b) शब्रा 14.1.2.9 अथ मृत्पिण्डं परिगृह्णाति. —c) ऋ 10.89.1 मृन्मयं गृहम्; वासं 11.5.9 कृत्वाय सा महीमुखी मृन्मयी योनिमग्रे; शब्रा 6.1.2.30 इयं नु एव प्रथमा मृन्मयीष्टका. Sometimes written as मृन्मय (false analogy with हिरण्मय); शब्रा 1.6 अथ यद्वै किञ्च यज्ञे मृन्मयं भियेत; तैआ 5.8.13 न मृन्मयेन पिबेत्. —d) ऋ 10.5.4.2 मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्न अय शत्रुं ननु पुरा विवित्से; Indra's fights are unreal, because there are no enemies as such. अ 10.8.34 अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम्; वृ 2.3.6; 3.9.26; 4.2.4; 4.4.19; 4.4.20; 4.4.22; 4.5.15; क 2.1.4, 18; कौ 3.8. —e) मृत्तिका denotes white earth representing शुक्ल colour of the सत्त्वगुण, while लोह and कृष्णायस denote रोहित and कृष्ण colours of the रजोगुण and तमोगुण. Cp in this connection मृत्सा and मृत्सा better earth in पा 5.4.39 and 5.4.40.

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥

a) लोह as copper (red metal); cp लोहित and रोहित; वासं 18.13 अस्मा च मे मृत्तिका च मे हिरण्यं च मे अयश्च मे श्यामं च मे लोहं च मे, where लोह represents लोहित of रजोगुण. —b) छां 8.1.3 यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम् implying the definition of सर्वम्. —c) पा 1.4.20 अयस्मयानि च्छेदसि; 5.4.9.4 अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः (कालायसम्, लोहितायसम्). —d) वृ 2.1.20 सत्यस्य सत्यम्.

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कृष्णायसं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, कृष्णायसमित्येव सत्यम् । एवं सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥

a) तैआ 3.12.6.5 यावत्कृष्णायसं सर्वं ... यावत्लोहायसं सर्वम्; जै 3.17.3 लोहायसेन कृष्णायसम्.

न वै नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिषुः । यद्ध्येतद्वेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन् । इति भगवाँस्त्वेव मे ब्रवीत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसतः सज्जायत ॥ १ ॥

a) ऋ 10-72-2-3 देवानां पूर्वे युगेऽसतो सदजायत; देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत; 10-129-1 नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्; शब्दा 6-1-1-1 असद्वा इदमग्र आसीत्; तैत्रा 2-2-9-1 इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्; तै 2-7; छां 3-19-1; मै 6-17. —b) Queer form; see ऋ 1-128-1 अयं जायत मनुषो धर्माणि; 3-48-2 यज्जायथास्तदहरस्य कामे; 4-1-11 स जायत प्रथमः पस्त्यासु; 8-7-36 अग्निर्हे जानि पूर्व्यः; 8-89-5 यज्जायथा अपूर्व्यं मघवन् वृत्रहत्याय.

कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच । कथमसतः सज्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

a) छां 6-8-7 तत्सत्यं स आत्मा; वृ 5-4-1 सत्यं ब्रह्म.

तदैक्षत — बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत । तत्तेज ऐक्षत । बहु स्यां प्रजायेयेति । तदपोऽसृजत । तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥

a) मै 3-2; 6-4; ऋ 3-15; प्र 6-4; श्वे 2-12; 6-2; वृ 1-4-7; तै 2-6; ऐ 1-1; 1-3-11. —b) But पञ्च महाभूतानि in तै 2-1; ऐ 3-3.

ता आप ऐक्षन्त — बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्नमसृजन्त । तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति । अद्भ्य एव तदध्यर्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥

a) वासं 3-5 अग्निमन्नादमन्नायायादधे; अ 12-5-10 पयश्च रसश्च अन्नं च अचाद्यं च.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जामिति ॥ १ ॥

a) कौ 1-2; मुं 2-1-5; ऐ 3-3 (also स्वेदजानि); जारुज for जीवज. जारुज in ऐ corresponds to जरायुज of अ 1-12-1. —b) ऋ 10-94-13 वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः; अ 10-6-33 यथा बीजमुर्वरायां कृष्टे फालेन रोहति; पा 5-4-58 कृत्रो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ.

सेयं देवतैक्षत — हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्यं
नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

a) तै २-६; ऐ १-३-११. —b) शब्रा ११-२-३-३-५ तत् द्वाभ्यामेव प्रत्यवैत् रूपेण चैव
नाम्ना च...; ते हैते ब्रह्मणो महती अभ्वे...यक्षे...; वृ १-४-७; १-६-३; छां ८-१-४-१; मुं ३-२-८;
प्र ६-५; जै ४-२२-८.

तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणीति । सेयं देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनैव
जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्यं नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥

a) ऋ १-१४०-२ अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते; १-८६-३३ तन्तुं तन्वानस्त्रिवृत्तं यथा विदे;
शब्रा ८-६-२-२ त्रिवृद्वै पशुः पिता माता पुत्रः, अथो गर्भ उल्वं जरायु, अथो त्रिवृद्धा अन्नं कृषिर्बृष्टि-
र्बीजम्. —b) वृ १-४-७ प्रविष्टः; २-५-१८ पुरः प्राविशत्; ऐ १-३-११-१२ कतरेण प्रपया इति.

तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकामकरोत् । यथा तु (नु?) खलु सोम्येमास्तिस्त्रो
देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं तदन्नस्य ।
अपागादग्नेरग्नित्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्, त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ १ ॥

a) शब्रा १२-२-४-१ वागेवारम्भणीयम्; तांब्रा १६-३-७ एष यौः एकया त्रिराजमतिरिक्तः
आरम्भणमेव तत्; गोब्रा १-२-१५ य एष ओदनः पच्यते आरम्भणमेवैतत्क्रियते; वृ ३-१-६ अनारम्भणम्;
छां २-१-४; ब्रह्म २-१-१४ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः.

यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं
तदन्नस्य । अपागादादित्यादादित्यत्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥

a) छां ३-१f.

यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं
तदन्नस्य । अपागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥

यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं तदन्नस्य ।
अपागाद्विद्युतो विद्युत्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ ४ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रियाः । न नोऽद्य
कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति । इति होभ्यो विदांचक्रुः ॥ ५ ॥

a) Aristotle, *δικὰ γὰρ ταυτὰ καὶ ἐκ τούτων τὰλλα γνωρίζεται, ἀλλ' οὐ ταυτὰ δὶα
τῶν ἐποκειμένων.* —b) मुं 1-1-3. —c) तैसं 6-2-9-4 यत्तृतीयं छर्दिहोविधानयोरुदाह्रियते;
ऐवा 7-1-2 सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोकमेतीति वै ब्राह्मणमुदाहरन्ति; वृ 6-2-3 प्रतीकानि उदाजहार;
मै 6-30 अत्रोदाहरन्ति *et passim.*

यद् रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुः । यद् शुक्लमिवा-
भूदित्यर्पां रूपमिति तद्विदांचक्रुः । यद् कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति
तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥

a) Cp वृ 2-4-14 द्वैतमिव. —b) Shall we add तत् after this ?

यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासापेव देवतानां समास इति तद्विदांचक्रुः । यथा नु
खलु सोम्येमासितस्रो देवताः पुरूपं प्राप्य त्रिष्टत्त्रिष्टदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ७ ॥

a) शब्दा 4-1-2-26 तस्मादिमानि वयोसि समासं पक्षौ आयुवानानि पतन्ति; 12-8-3-14 द्वौ
द्वौ समासं हुत्वा; शांवा 5-1 चतसृणां वै पौर्णमासीनां वैश्वदेवं समासः; छां 7-15-3 समासं (णमुल्)
व्यतिषंदहेत्. —b) Cp छां 6-8-6 तद्रुक्तं पुस्तदेव; cp the expressions अधिदेव
and अध्यात्म which latter in effect means as here अधिपुरुष. Cp शब्दा 11-2-6-13
तदाहुः—आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजीति ? आत्मयाजीति ह ब्रूयात्.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पूरीषं भवति । यो
मध्यमस्तन्मांसम् । योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

a) श्वे 2-13 मूत्रपुरीषमल्पम्.

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूर्त्रं भवति । यो
मध्यमस्तल्लोहितम् । योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥

a) श्वे 2-18 मूत्रपुरीषमल्पम्.

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति । यो
मध्यमः स मज्जा । योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

अन्नमयः हि सोम्य मनः । आपोर्मयः प्राणः । तेजोमयी वागिति । भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

a) Cp later आप्य and अम्मय; शब्रा 13-4-4-7 अथ यदापोमयं तेज आसीत्; बृ 4-4-5.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति ।
तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥

a) तैसं 2-2-10-2 दुग्धं मथितमाज्यं भवति; ऐब्रा 1-3 आज्यं वै देवानाम् ... नवनीतं
गर्भाणाम्; शब्रा 5-3-3-6 अथ आतच्य दधि ... तद्यत्स्वयमुदितं नवनीतं तदाज्यं भवति ...; तांब्रा
16-13-13 ततो यन्नवनीतमुदियात् तदाज्येऽपि कार्यं सद्यस्त्वाय; छां 5-2-4; श्वे 1-15 दधनीव सर्पिः.

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति । तन्मनो
भवति ॥ २ ॥

अपाः सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति । स प्राणो
भवति ॥ ३ ॥

तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति । सा
वाग्भवति ॥ ४ ॥

अन्नमयः हि सोम्य मनः । आपोमयः प्राणः । तेजोमयी वागिति । भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

षोडशकलः सोम्य पुरुषः । पञ्चदशाहानि माऽऽर्शीः । काममपः पिब । आपो-
मयः प्राणो नपिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥

a) शब्रा 7-2-2-17 षोडशकलः प्रजापतिः; 11-1-6-36 षोडशकलो वै पुरुषः;
13-2-2-13 षोडशकलं वा इदं सर्वम्; षब्रा 4-6 षोडशकलो वै चन्द्रमाः; बृ 1-5-4; प्र 6-1.

स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽर्शी । अथ हैनमुपससाद्, किं ब्रवीमि भो इति ।
ऋचः सोम्य यजूषि सामानीति । स होवाच— न वै मा प्रीतिभान्ति भो
इति ॥ २ ॥

a) वृ 4-2-3 (लोहितपिण्डः...अन्नम्). —b) Cp क 2-6 न सांपरायः प्रतिभाति बालम्; नि 4-6 त्रितं कूपे अवाहितं एतत्सूक्तं प्रतिबभौ.

तॄ होवाच — यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात् । तेन ततोऽपि न बहु दहेत् । एव॑ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात् । तयैतर्हि वेदान्नानुभवसि । अशान । अथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥

a) वृ 2-4-10; 4-5-11; मै 6-32. —b) ऋ 10-34-9 दिव्या अन्नाराः...शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति; ऐवा 3-34 येऽन्नारा आसन् ते आन्निसोऽभवन् (popular etymology); वृ 3-9-18 अन्नारावक्षणमकृत; छां 5-8-1 यदन्तः करोति तेऽन्नाराः; 5-24-1 यथा अन्नारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्.... —c) षन्ना 4-6 षोडशी कला अवशिष्यते. —d) ऋ 5-52-1 यामनु शवसा बर्हणा भुवत्; 3-32-11 न ते महित्वं अनु भूदथ यौः; वृ 2-5-19 सर्वानुभूः; छां 7-3-1; मुं 1-2-10; प्र 4-5.

स हाऽऽश । अथ हैनमुपससाद् । तॄ ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्व॑ ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥

तॄ होवाच । यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्, तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥

एव॑ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत् । साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वाली । तयैतर्हि वेदाननुभवसि । अन्नमय॑ हि सोम्य मनः । आपोमयः प्राणः । तेजोमयी नागिति । तद्दास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

1) प्राज्वाली (sic); Śaṅkara says that the long ई stands for इ; v. l. प्राज्वालीत्.

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

उद्दालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच — स्वमान्तं मे सोम्य विजानीहीति । यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सर्ता सोम्य तदा सर्पन्नो भवति । स्वर्मपीतो भवति । तस्मादेन॑ स्वपितीत्याचक्षते । स्व॑ ह्वपीतो भवति ॥ १ ॥

a) Another derivation of स्वप् ? Cp here also छां 6-2 (सत्). —b) Cp शन्ना 10-5-2-14 which interprets differently and correctly thus : तस्यैते प्राणाः स्वाः, स यदा स्वपिति अथैनं एते प्राणाः स्वा अपियन्ति, तस्मात्स्वाप्ययः... एतं हि एते तदा अपीता भवन्ति; ब्रम् 1-1-9 स्वाप्ययात्; 4-4-16 स्वाप्ययसम्पत्योः.

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा
बन्धनमेवोपश्रयते । एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतन-
मलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते । प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥

a) श्रवा 10-3-3-6 यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं मनः अप्येति; वृ 2-1-16; 4-3-19;
छां 4-3-3.

अर्शनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति । यत्रैतत् पुरुषोऽशिशिषति नामाऽऽप एव
तदशितं नयन्ते । तद्यथा गोर्नायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशर्नायेति ।
तत्रैतच्छुङ्गमुत्पातितं सोम्य विजानीहि । नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥

a) ऐ 1-2-1. —b) तैआ 6-5-3 गामश्वं पुरुषं जगत्; ऐ 1-2-2-3. —c) अशनायाः
+ इति = अशनाया इति = अशनायेति; double sandhi pointed out by शंकराचार्य. —d)
Only in ऋ-खिल 5-15-8 (शुंग उत्पत्) in Vedic literature.

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नात् । एवमेव खलु सोम्याग्नेन शुङ्गेनापोर्मूलमन्विच्छ ।
अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ । तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ ।
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठाः ॥ ४ ॥

a) Cp आपोमय above. —b) Cp के 4-8; वृ 4-1-2; 6-1-14.

अथ यत्रैतत् पुरुषः पिर्षासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते । तद्यथा गोर्नायोऽ-
श्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उर्दन्येति । तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पातितं सोम्य
विजानीहि । नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

a) ऋ 5-5-7-1 वृष्णजे न दिव उत्स उदन्यवे; पा 7-4-34 अशनायोर्दन्यधनाया बुभुक्षा-
पिपासागर्धेषु.

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्द्रयः । अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्यतिष्ठाः । यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवति तर्दुक्तं पुरस्तादेव भवति । अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाक् मनसि संपद्यते,
मनः प्राणे, प्राणस्तेर्जासि, तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥

a) Cp छां 6-5-1-4. —b) छां 6-5-4; 6-15-2.

स य एषोर्ऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत् सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

a) छां 3-13-7 (पुरुषे ज्योतिः); 8-1-3 (सर्वं तदस्मिन् समाहितम्). —b) ऐआ 2-2-4 (तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्); छां 3-14-4 (एष आत्मा...एतद् ब्रह्म); 3-14-1 (सर्वं खल्विदं ब्रह्म); वृ 1-4-10 (अहं ब्रह्मास्मि); वृ 2-5-19 (अयमात्मा ब्रह्म); वृ 6-1 (पूर्णमदः पूर्णमिदम्); ऐ 3-3 (प्रज्ञानं ब्रह्म); तै 2-8 (स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः); जै 3-14-5 (यस्त्वमसि सोऽहमस्मि; योऽहमस्मि, स त्वमसि).

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समर्व-
हारमेकतां रसं गमयन्ति ॥ १ ॥

a) ऋ 1-182-7 वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसः; 8-1-33 नव्या इव सरसो निरतिष्ठन्; शम्बा 13-5-2-2 निष्ठितेषु पान्नेजनेषु (foot-water) महिषीमन्वाय उपनिपादयन्ति; 10-5-3-16 कृतं निष्ठितमाविर्भवति. —b) छां 4-10-3 (नानात्ययाः). —c) णमुल् of समवह. —d) ई 7 (एकत्वम्); गी 6-31; 9-15.

ते यथा तत्र न "त्रिवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य
रसोऽस्मीति । एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति
संपद्यामह इति ॥ २ ॥

a) क 2-2 विविनक्ति.

त इह वृषाघ्नो वा "सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा
दंशो वा मर्शको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥

a) वासं 14-9; 19-10 या व्याघ्रं विषूचिका उभौ वृकं च रक्षति, श्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं
पातंहसः; अ 12-1-49 सिंहा व्याघ्रा पुरुषादश्वरन्ति. —b) ऋ 10-28-4 क्रोष्टा वराहं निरतक्त
कक्षात्. —c) अ 9-4-16 ऊबध्यमस्य कीटेषुः. Cp कृमि = कीट = *कीर्तः; वृ 6-1-14; 6-2-16
(आकीटपतंगेषुः); छां 6-10-2; 7-2-1 (आकीटपतंगपिपीलकम्); कौ 1-2. —d) मै 1-4
(दंशमशकादयः). —e) अ 4-36-9 हस्तिनं मशका इव; 7-56-3 अर्भस्य वृषदंशिनी मशकस्य...
...; वृ 1-3-22. —f) अ 11-4-20 आभूतो भूतः स उ जायते पुनः; वृ 3-9-28 यत्समूलमा-
वृहेयुर्दक्षं न पुनराभवेत्...को न्वेनं जनयेत् पुनः.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्पाच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यः । ताः समुद्रात्समुद्र-
मेवापियन्ति । स समुद्र एव भवति । ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति
॥ १ ॥

a) छां 2-4-1; बृ 3-8-9.

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह
इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो
वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवंति ॥ २ ॥

a) कौ 1-2 प्रत्याजायते.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञायस्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याञ्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याह्न्या-
ञ्जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याह्न्याञ्जीवन् स्रवेत् । स एष जीवेनाऽऽत्मनाऽऽनुर्भूतः पेपीयमानो
मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥

a) ऋ 7-77-3 चित्रामवा विश्वमनु प्रभूता; 8-58-2 एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः; शभा
10-6-3-2 सर्वा अनु दिशः प्रभूतम्.

अस्य यदेकांशां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति । द्वितीयां जहात्यथ सा
शुष्यति । तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति । सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥ २ ॥

एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच । जीवापिनं वाव किलेदं म्रियते न
जीवो म्रियत इति । स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स
आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयस्विति । तथा सोम्येति
होवाच ॥ ३ ॥

a) Plato, *Phaedon* 52-54.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

न्यग्रोधफलमर्तं आहरोति । इदं भगव इति । भिन्दीति । भिन्नं भगव इति ।
किमत्र पश्यसीति । अण्वय इवेमा धान्ना भगव इति । आसामङ्गकां भिन्दीति ।
भिन्ना भगव इति । किमत्र पश्यसीति । न किंचन भगव इति ॥ १ ॥

a) अ 4-37-4 यत्राश्वत्या न्यग्रोधा महावृक्षाः शिखण्डिनः; वासं 23-13 न्यग्रोधश्चमसैः शल्मालिवृद्ध्या; तैसं 7-4-12-1; ऐत्रा 7-30 ते यन् न्यञ्चोऽरोहंस्तस्मात्...न्यग्रोहः; न्यग्रोहं सन्तं न्यग्रोध इत्याचक्षते; शम्बा 5-3-5-13 नैयग्रोधपादं भवति...पाद्भिर्वै न्यग्रोधः प्रतिष्ठितः. —b) अतः = न्यग्रोध-वृक्षात्? —c) ऋ 4-24-7 यो भृञ्जाति धानाः; 3-35-7 कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम्; 10-28-1 जक्षीयात् धाना उत सोमं पपीयात्; अ 18-3-69 यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः; वासं 19-21 धानाः करंभः सकवः; वृ 3-9-28 धानारुहः.

तꣳ होवाच — यं वै सोम्यैतमणिमानं न निर्भालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिन्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति । श्रद्धर्त्स्व सोम्येति ॥ २ ॥

a) छां 6-13-2. —b) ऋ 2-12-5 अदस्मै धत्; cp श्रद्धा कामायनी as the ऋषि of the सूक्त 10-151; पा 1-4-66 कणमनसी श्रद्धाप्रतीघाते; 5-2-101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाम्यो णः.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तच्चमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति । स ह तथा चकार । तꣳ होवाच । यद्वोषी लवणमुदकेऽवधा अङ्गं तदाहरेति । तद्वावर्मृश्य न विवेद ॥ १ ॥

a) ऋ 2-8-3 दोषोषसि प्रशस्यसे; अ 6-1-1 दोषो गाय बृहद्गाय. —b) अ 7-64-2 इदं यत्कृष्णः शकुनिस्वापृक्षत्; तैसं 3-2-6-1 यत्कृष्णशकुनः पृषदाज्यमवमृशेत्, शूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युः.

यथा विलीनमेव । अङ्गस्यान्तीदाचामेति । कथमिति । लवणमिति । मर्ध्यादाचामेति । कथमिति । लवणमिति । अन्तीदाचामेति । कथमिति । लवणमिति । अभिप्रार्स्यैतदथ मोपसीदथा इति । तद् तथा चकार । तच्छर्ध्वत्संवर्तते² । तꣳ होवाचात्र वाव किल तत्सोम्य न निर्भालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥

1) v. l. अभिप्राश्य. —2) Böhlingk inserts इति after this.

a) Cp अ 6-89-3 मह्यं वा मय्यं भूम्या उभावन्तौ समस्यताम्. —b) शम्बा 4-2-5-5 अथान्यतरत्तृणं चात्वालमभिप्रास्यति. —c) शम्बा 2-2-4-8 शश्वद्ध वा एष न संभवति.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तच्चमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने^६ विसृजेत् । स
यथा तत्र प्राङ् वोदङ् वाऽधराङ् वा प्रत्यङ् वा प्रधर्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो
विसृष्टः ॥ १ ॥

a) ऋ 1-126-7 गन्धारीणामिवाविका; अ 5-22-14 गन्धारिभ्यो मूजवद्भ्यो अंगेभ्यो
मगधेभ्यः; ऐत्रा 7-34 भीमाय वैदर्भाय नम्राजिते गान्धाराय; शब्रा 8-1-4-10 नम्राजिद्धा गान्धारः.
(Cp उत्तराध्ययनसूत्र 18-46 गंधारेसु य नम्राई.) —b) Contrast with वृ 3-2-13
सजने and जैत्रा 2-182 सजने तिस्रः, सजन्यं तामिः; 2-183 अथ याः सजने वसेत्, राजनि
हैव ता वसेत्, एतद्ध वै सजनं यद्राजा. —c) जैत्रा 1-175 प्रधमितामिव वा एतत् यद्वयोऽनालयमिव.

तस्य यथाभिर्नहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति । स
ग्रामाद् ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येत । एवमेवेहाऽऽचार्यवान्
पुरुषो वेद । तस्य तावदेवं चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ॥ २ ॥

a) ऋ 10-67-3 अश्ममयानि नहना व्यस्यन्. —b) छां 4-9-3 आचार्याद्धैव विद्या;
तै 1-11 आचार्यदेवः; क 2-7 कुशलानुशिष्टः; 2-8 न नरेणावरेण; मुं 1-2-12 गुरुमेवाभिगच्छेत;
श्वे 6-23 यथा देवे तथा गुरौ. —c) शब्रा 11-5-1-2 तावज्ज्योक्. —d) क 5-1 विमुक्तश्च
विमुच्यते; छां 3-14-4 एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति ।
तस्य यावन्न वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां
तावज्जानाति ॥ १ ॥

अथ यदाऽस्य वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां
देवतायामर्थं न जानाति ॥ २ ॥

a) छां 6-8-6; वृ 4-4-2 एकीभवति. —b) छां 6-9-2 न विदुः साति संपयामह
इति; वृ 2-4-12 न प्रेत्य संज्ञास्ति.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

पुरुषः सोम्योत हस्तर्गृहीतमानयन्ति । अपहार्षीत्, स्तेयमकार्षीत्, परशुमस्यै तपतेति । स यदि तस्यै कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते । सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स दह्यते । अथ हन्यते ॥ १ ॥

a) अ 5-14-1 हस्तगृह्य परा णय; पा 3-4-39 हस्ते वर्तिग्रहोः. —b) Cp नि 3-14 तस्करः तत् करोति यत्यापकमिति नैरुक्ताः. —c) ऋ 1-127-3 परशुर्न दुहन्तरः; 7-104-21 परशुर्यथा वनम्; 10-28-8 परशौरविभ्रन्; अ 11-9-1 असीन् परशुनायुधम्; ऐजा 2-35 आरंभणतो वै वज्रस्याणिमा अथो दण्डस्य अथो परशोः; शत्रा 3-4-6-10 वज्रो वै परशुः; कौ 2-11 अश्मा भव परशुर्भव. Cp Greek πέλαιος and Skr. parasū, probably from Babylonian and Assyrian, *pilaqqu*.

अथ यदि तस्याकर्ता भवति । तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्याभिसन्धः सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स न दह्यते । अथ मुच्यते ॥ २ ॥

a) (p John 8-32 : ... and the truth shall make you free.

स यथा तत्र नादीक्षेत । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । तद्भास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥

a) Is it ना दाक्षेत and ना for न : as in ऋ 10-34-8 उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते).

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

अधीहि भगव इति होपससाद् सनर्तकुमारं नारदः । तः होवाच—यद्वेत्य तेन मोपसीद । ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति । स होवाच—॥ १ ॥

(p in general छां 7-1ff (नारदसनत्कुमारसंवाद) with वृ 4-2 (जनकयाज्ञवल्क्यसंवाद).

1) At छां 7-26-2 v. l. समत्कुमार.

a) तै 3-1. —b) उप + सद् to approach with reverence : ऋ 6-1-6 तं त्वा वयमुप ब्रुवाथो नमसा सदेम; 1-72-5 संजानाना उपसीदन्भिष्टु; 3-14-5 उत्तानहस्ता नमसोपसथ. उपसद् (f) name of a ceremony (a component of ज्योतिष्टोम in तैसं 6-2-3-4 यत्सायंप्रातरुपसद् उपसयन्ते). उप-सद् seems to be a favourite word of छां; cp e. g. 1-11-4; 6-7-2; 7-8-1 etc. मुं 1-1-3 (विधिवद् उपसन्नः); प्र 1-1. —c) अ 5-19-9 यो ब्राह्मणस्य सद्धनं अभि नारद मन्यते; 12-4-24 तामेतां विष्णुनाहदः सह देवैरुदाजत; ऐजा 7-13 तस्य (हरिश्चन्द्रस्य) ह पर्वतनारदौ गृह ऊषतुः; स ह नारदं पप्रच्छ.

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोर्वाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामितद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥

a) वृ 2.4.10; 4.1.2; 4.5.11. —b) वेदानां वेदं = व्याकरणम्-शांभा. Shall we read इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेदम्? —c) पा 4.2.31 वायु-ऋतु-पितृ-उषसो यत्. —d) राशयः (groups of stars) in ऋ 8.9.6-8 उन्ना इव राशयो यज्ञियासः (Grassmann); मै 6.14 राशि is referred to as नवांशकम् i. e. १/३ नक्षत्रसः. —e) शब्दा 4.6.9-20 अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यं वदन्ति...यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणम्; 11.5.7-9 क्षीरौदनमांसौदनाभ्यां ह वा एष देवांस्तर्पयति य एवं विद्वान् वाकोवाक्यमितिहासपुराणमिति अहरहः स्वाध्यायमधीते... 11.5.6-8 मध्वाहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंस्यः...; जैत्रा 2.25 ऋचः प्राचीन-मातानाः; यजुषि तिरश्चीनं, सामान्यास्तरणं, वाकोवाक्यं अतीरोका श्रीरुपबर्हणम्...; गोत्रा 1.1.30 सवितर्कं ज्ञानमयमिति एतैः प्रश्नैः प्रतिवचनैश्च यथार्थं पदमनुविचिन्त्य...सर्वस्मिन् वाकोवाक्य इति ब्राह्मणम्. Is वाकोवाक्यम् really वाकोपवाक्यम् (suggested by BR)? —f) देवविद्या = निरुक्तम् (शंकराचार्य). Cp नि 7.1 अथातो देवतम्. —g) शब्दा 13.4.3-9 सर्पविद्या वेदः; 13.4.3-10 देवजनविद्या वेदः.

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽर्त्तमवित् । श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य-
स्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि । तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं
तारयत्विति । तं होवाच — यद्वै किंचैतदध्यगोष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ ॥

a) शब्दा 10.3.2-13 सैषात्मविद्यैव, where, however, आत्मविद्या is the knowledge of the body; वृ 3.7.1; मुं 3.1.10 (आत्मज्ञम्); 2.2.10 (आत्मविदः); मै 1.2 (आत्मवित्); 2.1 (आत्मज्ञः); 6.3.3 (आत्मविदे); छां 4.14.1 अस्मद्विद्या (= अग्निविद्या) आत्मविद्या च; श्वे 1.16 (आत्मविद्या). —b) छां 7.26.2 (तमसस्परम्); वृ 4.3.21 (शोकान्तरम्); 4.3.22 (शोकान्तरं तीर्णः). Is शोकान्तरं शोकान्तरम् as द्रुहन्तरं in ऋ 1.127.3 or Greek nektar from *nek-tar (meaning one that crosses death)? छां 8.4.1; वृ 3.5.1; ई 7; क 1.12, 18 (शोकातिगः); 2.12 (हर्षशोकौ जहाति); मुं 3.2.9 (तरति शोकम्).

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या
क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या । नामैवैतत् । नामोपास्वोति ॥ ४ ॥

a) Note the mas. form; but neuter in शब्दा 11.5.6-8.

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते । यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो
नाम ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति । नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति ।
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी । वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽकाशं चाऽपश्च तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च पशून्श्च वयांसि च तृणवनस्पतींश्चापदान्याकीर्तिपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च । यद्वै वाङ् नाभविष्यन्न धर्मो नैधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञः । वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) मै 1.4. —b) ऋ 10.16.6 पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः; अ 11.10.8 श्वापदो मक्षिकाः सं रभन्ताम; besides श्वापद्; and श्वपद्; शत्रा 5.5.4.10 शार्दूलज्येष्ठाः श्वापदाः समभवन्; वृ 1.4.16. —c) अ 9.4.16 ऊबध्यमस्य कीर्तिभ्यः श्ववर्तेभ्योऽधारयन्; छां 6.9.3; वृ 6.2.16; कौ 1.2. —d) श्वे 4.4. —e) Cp above ऋ 10.16.6; वृ 1.4.4. —f) Cp मनोह in पा 5.1.133 द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च. —g) Supply an object like आत्मानम् to get the passive sense.

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते । यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो वाचो भूय इति । वाचो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

मनो वाव वाचो भूयः । यथा वै द्वे वाऽऽमलके द्वे वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति । स यदा मनसा मर्नस्यति मन्त्रानधीर्यीयेत्यथाधीते । कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते । पुत्रांश्च पशून्श्चेच्छेयेत्यथेच्छते । इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते । मनो ह्यात्मा । मनो हि लोकः । मनो हि ब्रह्म । मन उपास्वेति ॥ १ ॥

a) कुवल for कोल in वासं 19.22 धानानां रूपं कुवलम्; 19.89 पक्ष्माणि गोधूमैः कुवलैरुत्तानि; शत्रा 5.5.4.10 कुवलं कर्कन्धुवदरमिति समभवत्; मञ्जिमनिकाय 1.80 ते कोलं खादन्ति...कोलचुण्णं...कोलविकर्तिं परिभुंजन्ति; दशवैकालिक 5.1. —b) ऋ 6.47.30 इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळ्यस्व. ऐत्रा 1.3 मुष्टी कुरुते; यज्ञं...मुष्टयोः कुरुते. —c) Cp तै 2.3 (मनोमयः). —d) छां 7.4.1 (मन्त्रेषु कर्माणि); मुं 1.2.1 (मन्त्रेषु कर्माणि).

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते । यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो मनसो भूय इति । मनसो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान् । यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यति । अथ वाच-
मीरयति । तामु नाम्नीरयति । नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति । मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

a) ऋ 10-164-5 जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापः; अ 3-25-2 आधीपर्णां कामशल्यामिधुं संकल्पकुल्मलाम्; 11-8-1 यन्मन्युर्जायामावहत् संकल्पस्य गृहादधि; 11-8-27 चित्तानि सर्वे संकल्पाः; 16-6-10 अनागमिष्यतो वरानवित्तेः संकल्पानपुच्या दुहः पाशान्; शत्रा 4-4-2-7 मनसा संकल्पयति तद्वातमपिगच्छति...10-5-2-15 स एतैः सुतः न कस्यचन वेद न मनसा संकल्पयति..... —b) ऋ 10-27-5 न पर्वतासो यदहं मनस्ये; 8-45-31 यद्वधिषे मनस्यासि; तैत्रा 2-3-8-3 स पितृन् सृष्ट्वाऽमनस्यत्, तदनु मनुष्यानसृजत्; नि 3-7 मनुष्याः कस्मात्? ... मनस्यमानेन सृष्टाः । मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे.

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि । समकल्पतां द्यावापृथिवी । समकल्पेतां वायुश्चाऽऽकाशं च । समकल्पन्ताऽऽपश्च तेजश्च । तेषां संकल्प्यै वर्षं संकल्पते । वर्षस्य संकल्प्या अन्नं संकल्पते । अन्नस्य संकल्प्यै प्राणाः संकल्पन्ते । प्राणानां संकल्प्यै मन्त्राः संकल्पन्ते । मन्त्राणां संकल्प्यै कर्माणि संकल्पन्ते । कर्मणां संकल्प्यै लोकः संकल्पते । लोकस्य संकल्प्यै सर्वं संकल्पते । स एष संकल्पः । संकल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते । क्लृप्तान्वै स लोकान् ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रति-
ष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति । यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवः संकल्पाद् भूय इति । संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

चित्तं वाव संकल्पाद् भूयः । यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयते । अथ मनस्यति । अथ वाचमीरयति । तामु नाम्नीरयति । नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति । मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

a) ऋ 1-163-11 तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान्; 5-7-9 आ चित्तं मर्त्येषु धाः; 7-59-8 तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति; वासं 4-19 चिदसि मनोऽसि; 34-5 यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु; अ 3-8-6 अहं गृणामि मनसा मनांसि, मम चित्तमनु चित्तेभिरते; 5-7-8 अराते चित्तं वीर्त्सन्ति आकूर्ति पुरुषस्य च; 11-9-1 चित्ताकूतं च यद्भृदि; वासं 12-58 सं वां मनांसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम्; मुं 3-1-19; प्र 3-10; 4-8; कौ 3-3; मै 6-20; 6-34; गौका 3-44 लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं पुनराह्वयेत्; दीघनिकाय 1-21.

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि । तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुः । यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्ने-
त्थमचित्तः स्यादिति । अथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते ।
चित्तं ह्येवैषामेकायनम् । चित्तमात्मा । चित्तं प्रतिष्ठा । चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥

a) तैत्रा 3-12-5-11 ये ब्राह्मणा बहुविदः, तेभ्यो यद्वक्षिणा न नयेत्, दुरिष्टं स्यात्.

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते । चित्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति । यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवश्चित्ताद् भूय इति । चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

ध्यानां वाव चित्ताद् भूयः । ध्यार्यतीव पृथिवी । ध्यायतीवान्तरिक्षम् । ध्यायतीव द्यौः । ध्यायन्तीवाऽऽपः । ध्यायन्तीव पर्वताः । ध्यायन्तीव देवमनुष्याः । तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्ति । अथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपर्वादिनस्ते । अथ ये प्रभवो ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्ति । ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) कौ 3-2-4; श्वे 1-3, 14; मै 6-9, 18, 24; गी 12-12; योसू 3-2 तत्र प्रत्ययैकता ध्यानम्. —b) Cp वृ 4-3-7; छां 1-3-12; मै 6-3; मुं 2-2-6; 3-1-7. —c) This compound occurs only here (Cp Pāli अभिञ्जापादकं चतुत्यज्ज्ञानं). —d) कलह in पा 2-1-31; 3-1-17; 3-2-23. —e) ऋ 7-104-20 शिशीति शक्रः पिशुनेभ्यो वधम्; वासं 30-13 ऋतये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनम्; नि 6-11 किमीदिने । किमिदं किमिदं इति वा पिशुनाय चरते । पिशुनः पिंशतेः । विपिशतीति. —f) अ 15-2-1 य एवं विद्वांसं त्रात्यमुपवदति; ऐत्रा 2-1-30 स य एतं.....उप वा वदेत् अनु वा व्याहरेत्; तैत्रा 2-3-9-7 ते य एनं पुरस्तादायन्तमुप-वदन्ति; शान्ना 11-6-3-11 तस्मान्नोपवादी स्यात्; शांन्ना 12-3 तं हेम उपोदुः — दास्या वै त्वं पुत्रोसि; जैत्रा 1-284 येन येन हेवैनं छन्दसा कुर्वन्तमुपवदति; ऐत्रा 3-1-3 तस्य नास्त्युपवादः.

—g) ऋ 1-188-9 त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः; 2-24-10 विभु प्रभु प्रथमम्.....अ 9-4-2 प्रभुः सर्वस्मै पृथिवी देवी; 18-3-69 तास्ते सन्तु विम्ब्वीः प्रम्ब्वीः; वासं 18-10 विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे; शत्रा 13-3-7-1 एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः.... एष वै विभूर्नाम यज्ञः; पा 3-2-180 विप्रसंभ्यो डु असंज्ञायाम्; 4-1-47 भुवश्च.

स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते । यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो ध्यानाद् भूय इति । ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद् भूयः । विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽकाशं चाऽपश्च तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशुश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याफीटपतङ्गपिपीलिकम् । धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति । विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) अ 7-13-3 एषामहं समासीनानां वर्चो विज्ञानमाददे; 15-2-1 विज्ञानं वासः; तैसं 3-3-8-5 एतेन ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्ति; 3-4-4-1 विज्ञातं च विज्ञानं च; तैसं 5-7-4-8 अस्य विज्ञानमनु संरभध्वम्; शत्रा 3-3-4-11 तत्र विद्यात् वर्षिष्यति ऐषमः (belonging to this year) ..... इति एतदु विज्ञानम्; 10-3-5-13 आनन्द एवास्य विज्ञानम्; वृ 3-9-28; वृ 2-4-5,13; ऐ 5-2; तै 2-5; क 3-9; मुं 1-2-12; 2-2-1; 3-2-6; गी 18-42 (ज्ञानं विज्ञानम्).

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते । विज्ञानवतो वै स लोकाञ्च ज्ञानवतोऽभिसिध्यति । यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो विज्ञानाद् भूय इति । विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

बलं वाव विज्ञानाद् भूयः । अपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते । स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवति । उत्तिष्ठन् परिचरिता भवति । परिचरन्नुपसंत्ता भवति । उपसीदन् द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति । बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन

देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपील-
कम् । बलेन लोकस्तिष्ठति । बलमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) वासं 27-2 सं च इध्यस्वाग्ने प्र च बोधयैनं उच्च तिष्ठ महते सौभगाय । मा च रिषदुपसत्ता
ते अग्ने; 27-4 उपसत्ता वर्षतां ते अनिष्टृतः.

स यो बलमुपास्ते । यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं
ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो बलाद् भूय इति । बलाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अन्नं वाव बलाद् भूयः । तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्रीयात् । यद्यु ह जीवेत् ।
अथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवति । अथान्नस्याऽऽयै द्रष्टा भवति
श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति । अन्नमुपास्वेति
॥ १ ॥

1) v. l. अन्नस्याये.

a) Cp छां 7-9-12 with छां 6-5.

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते । अन्नवतो वै स लोकान् पानवतोऽभिसिध्यति ।
यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवोऽ-
न्नाद् भूय इति । अन्नाद् वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

आपो वावान्नाद् भूयस्यः । तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति^१ व्याधीयन्ते प्राणा
अन्नं कर्नायो भविष्यतीति । अथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु
भविष्यतीति । आप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद् द्यौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या
यत्पशवश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकम् । आप एवेमा
मूर्ताः । अप उपास्वेति ॥ १ ॥

a) तांत्रा 5-5-6 नेह व्याहितोऽसानीति; वृ 5-11-1 (व्याहितः); छां 4-10-3. —b) अ
11-4-5 यदा प्राणो अभ्यवर्षीद् वर्षेण पृथिवी महीम् । पशवस्तत् प्रमोदन्ते महो (= अन्नम्) वै नो
भविष्यति. —c) ऋ 10-72-6 सलिले सुसंख्याः; 10-82-1 घृतम्... अददहन्त; 10-121-9

आपश्चन्द्राः; 10.129.3 अप्रकेतं सलिलम्; वृ 1.2.2 (अपां शरः समहन्यत); 1.5.13; कौ 1.7; क 4.6; ऐ 1.1.

स योऽपो^a ब्रह्मेत्युपास्ते । आँप्नोति सर्वान् कामाःस्तृप्तिमान् भवति । यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इति । अद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

a) For etymology (अप् from आप्) cp अ 3.13.2 तदाप्नोद्भिन्द्रः...तस्मादापो अनु षन; 12.3.28 सर्वं व्यापुः शुचयः शुचित्वम्; नि 9.26 आपः आप्नोतेः.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

तेजो वावाद्भ्यो भूयः । तद्वा एतद्वायुमामृह्याऽऽकाशमभितपति तदाऽऽहुर्नि-
शोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति । तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते ।
तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिरार्हादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति
वर्षिष्यति वा इति । तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते । तेज
उपास्वेति ॥ १ ॥

a) आह्लाद only here in Vedic literature. Cp ह्लादुनयो विस्फुलिगाः in छां 5.5.1;
वृ 6.2.10.

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते । तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् भास्वतोऽपहततम-
स्कानभिसिध्यति । यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्यु-
पास्ते । अस्ति भगवस्तेजसो भूय इति । तेजसो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयान् । आकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्रा-
ण्यग्निः । आकाशेनाऽऽह्वयति । आकाशेन शृणोति । आकाशेन प्रतिशृणोति ।
आकाशे रमते । आकाशे न रमते । आकाशे जायते । आकाशमभिजायते ।
आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) शत्रा 3.3.2.19 मध्य अंगुल्याकाशं करोति; कौ 1.6. —b) छां 4.5.1.

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते । आकाशवतो वै स लोकान् प्रकाशवतोऽसर्वाधानुरु-
गायवतोऽभिसिध्यति । यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं

ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगव आकाशाद् भूय इति । आकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

a) ऋ 2-16-8 पुरा संवाधात् अभ्याववृत्स्व नः; 3-1-11 उरौ महौ अनिवाधे ववर्ध; 5-42-17 and 5-43-16 उरौ देवा अनिवाधे स्याम; अ 12-1-2 असंवाधं वध्यतो मानवानाम्; 18-2-20 असंवाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीयस्व; जैत्रा 2-25 प्रकाशं चासंवाधं च. —b) ऋ 6-28-4 उरुगायमभयं तस्य ता अनु; 7-35-15 ते नो रासन्तामुरुगायमय; 10-109-7 ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वाय उरु गुपास्ते; क 2-11.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

स्मरौ वावाऽऽकाशाद् भूयः । तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् । स्मरेण वै पुत्रान् विजानाति स्मरेण पशून् । स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) अ 6-130-1 अप्सरसामयं स्मरः; 6-132-1 यं देवा स्मरमसिञ्चन्. —b) भूयः (sic) ought to be भूयान्, as स्मर is mas.

स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते । यावत् स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवः स्मराद् भूय इति । स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

आशां वाव स्मराद् भूयसी । आशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छत इमं च लोकपशुं चेच्छते । आशामुपास्वेति ॥ १ ॥

a) अ 6-119-3 यत्संगरमभिधावाम्याशाम्; 19-4-2 यामाशामेमि केवली सा मे अस्तु; ऐवा 3-46 स एतेषां त्रयाणामाशां नेयात्; क 1-8 (आशाप्रतीक्षे).

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते । आशयाऽस्य सर्वे कामाः समृध्यन्ति । अमोर्धा हास्याऽऽशिषो भवन्ति । यावदाशया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगव आशया भूय इति । आशया वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

a) शत्रा 1-7-3-13 तथो हास्यैषोऽमोघायावाहितो भवति; 3-8-3-14 तथा ह अमोघाय देवतानां मनांसि संगतानि भवन्ति.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

प्राणो वाक् आशाया भूयान् । यथा वा अँरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम् । प्राणः प्राणेन याति । प्राणः प्राणं ददाति । प्राणाय ददाति । प्राणो ह पिता । प्राणो माता । प्राणो भ्राता । प्राणः स्वसा । प्राण आचार्यः । प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥

Cp in general अ 11-4; प्र 6-3-4; 6-6.

a) वासं 34-5 रथनाभाविवाराः; वृ 1-5-15 (नभ्यम्, प्रधिः); 2-5-15 (रथनाभौ च रथनेमौ च); कौ 3-8; मुं 2-2-6; श्वे 1-4 (एकनेमिम्); प्र 2-6.

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह । धिक्त्वाऽस्तिवत्येवैनमाहुः । पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ॥ २ ॥

a) पा 7-2-18 क्षुब्ध-स्वान्त.....फण्ड-वाढानि मन्थ-मनस्.....अनायास-भृशेषु. —b) शांत्रा 30-5 धिक्त्वा जाल्म अस्तु पापिष्ठां ते प्रजां करोमि; गोत्रा 1-3-20 धिगिति होचुः.

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलैर्न समासं व्यतिषंदहेत् । नैवैनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृहाऽसीति न भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽसीति नाऽऽचार्यहाऽसीति न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥

a) ऋ 1-162-11 अभिशूलं निहतस्यावधावति; शत्रा 3-8-5-8 अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्ति.....तस्माद्दु परितृचैव शूला कुर्यात्. Cp पा 5-4-65 शूलात्पाके; 4-2-17 शूलोखायत्; शत्रा 11-4-2-4 शूलौ न्वा अयमध्वर्युर्वाहू अकृत शूलबाहुर्भविष्यतीति; 11-7-3-2 अथ यस्यैतद्वक्रस्य सतः शूल इवाग्रं भवति स ह कपोती नाम. —b) Cp 1 John 3-15 : Whosoever hated his brother is a murderer.

प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिर्वादी भवति । तं चेद् ब्रूयुरतिवाद्यसीति । अतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् । नापह्नुवीत् ॥ ४ ॥

a) But cp मुं 3-1-4 भवते नातिवादी.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति । सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति । सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति । नाविजानन् सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं वदति । विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति । नामत्वा विजानाति । मत्वैव विजानाति । मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति । मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

यदा वै श्रद्धात्यथ मनुते । नाश्रद्धन्मनुते । श्रद्धदेव मनुते । श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति । श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति । नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्धाति । निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति । निष्ठां त्वेव विजिज्ञासितव्येति । निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

a) शब्दा 6-5-2-20 देवाः कृत्वा वाचा अदित्या निरुपायन्. —*b)* Originally निःष्ठा. Cp निस्तिष्ठति earlier.

॥ इति विंशः खण्डः ॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति । नाकृत्वा निस्तिष्ठति । कृत्वैव निस्तिष्ठति । कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति । कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

a) शब्दा 10-3-5-16 कृतं निष्ठितमाविर्भवति.

॥ इति एकाविंशः खण्डः ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति । नासुखं लब्ध्वा करोति । सुखमेव लब्ध्वा करोति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

यो वै भूर्मा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । भूमा त्वेव विजिज्ञा-
सितव्य इति । भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

a) ऋ 10-98-12 अपां भूमानमुप सृज; 10-149-3 अमर्त्यस्य भुवनस्य भूना (= भूमा);
अ 3-24-7 स्फार्ति बह्वं भूमानमक्षितम्; 5-28-3 अन्नस्य भूमा पुरुषस्य भूमा पशूनां भूमा; 6-141-1
रुद्रो भूमे चिकित्सतु; तैसं 1-7-1-7 अक्षितिमेवोपैति भूमानमेवोपैति; 3-4-1-4 यः पशोर्भूमा या पुष्टिः;
ऐत्रा 1-5 भूमाऽपरिमितः.

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूर्मा । अथ यत्रान्यत्
पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं
तन्मर्त्यम् । स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

a) ऋ 10-149-3 अमर्त्यस्य भुवनस्य भूना (= भूमा); वृ 2-4-14. —b) Cp
Aristotle, Physics 23b. —c) शब्रा 1-4-2-17 स्वं महिमानं आवहेति ..... वाग्वा अस्य
स्वो महिमा; 2-2-4-6 तं स्वो महिमा अभ्युवाद् जुहुधीति; मुं 3-1-2 (अस्य महिमानम्).

गोर्अश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति ।
नाहमेवं ब्रवीमि । ब्रवीमीति होवाच । अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥

a) शब्रा 3-3-3-1 महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः; पा 2-4-11 गवाश्वप्रभृतीनि च. —b) वृ
6-2-7; क 1-23-25.

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः । स
एवेदं सर्वमिति । अथातोऽहंकारादेश एव । अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं
पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

a) छां 3-14-3; मै 6-17; क 2-20; श्वे 3-20; मुं 2-2-11; गी 8-9.

अथात् आत्मादेश एव । आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा पश्चादात्मा
पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्वान एवं विजानन्नात्मैरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानदः स स्वराइ
भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्य-
राजानस्ते क्षर्यलोका भवन्ति । तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥

a) मुं ३·१·४; गी ३·१७ (आत्मरतिः); ५·२४ (अन्तःसुखः अन्तरारामः). —b) ऋ ३·४५·५ स्वयुरिन्द्रः स्वराडसि; ७·८२·२ सप्राळन्यः स्वराळन्य उच्यते वाम्; अ १७·१·२२-२३ विराजे नमः स्वराजे नमः सप्राजे नमः; वासं ५·२४ स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडसि अभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वराडसि अमित्रः. —c) For the formation of compound in स्वराट् & अन्यराजानः cp ऋ १०·१६·९ यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः; १०·९७·१८-१९ या ओषधीः सोमराज्ञीः; अ १८·२·४६ अपरिपरेण पथा यमराज्ञः पितृन् गच्छ; तैब्रा १·७·४·२ एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह, तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः. —d) तैब्रा ३·११·७·४ अन्तवन्तः ह वा एष क्षयं लोकं जयति...अथ हैषो अनन्तमपारमक्षयं लोकं जयति.. Cp पा ६·१·८१ क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे.

॥ इति पञ्चविंशः खण्डः ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मतः आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यान-मात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामाऽऽत्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदः सर्वमिति ॥ १ ॥

a) Not found in the series above beginning with नाम and ending with प्राण. आविर्भाव in शब्दा १०·३·५·१६ तस्य ह यो निरुक्तमाविर्भावं वेद...; तिरोभाव only here in Vedic literature.

तदेष श्लोकः—

न पर्शयो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।

सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ॥ इति ॥

स एकधा (धैव) भवति त्रिधा भवति पञ्चधा ।

सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः ।

शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विशतिः ॥

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिर्लभे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । तस्मै मृदितकषार्याय तमसर्षारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः । तस्मै स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥

a) ऋ १·१४८·५ अन्धा अपश्या न दभन् ...; अ ७·३८·१ इदं खनामि भेषजं मांपश्यं... अ ११·२·१७ सहस्राक्षमतिपश्यं पुरस्ताद्बुद्धमस्यन्तं बहुधा विपश्चितम्; १३·४·४८ नमस्ते अस्तु पश्यत;

तथा 1-8-8 कश्यपः पश्यको भवति (कश्यप read backwards!), यत्सर्वं पग्पश्यतीति सौक्ष्म्यात्; जै 1-56-5-6 ततोऽजायत पश्यतः असौ वा आदित्यः पश्यतः ..... एतेन हि पश्यति; मुं 3-1-3 (यदा पश्यः पश्यति); पा 3-1-137 पात्राध्माधेदृशः शः (उत्पश्यः, विपश्यः, पश्यः). —b) For formation, see the following words in ऋ : देवता, बन्धुता, वसुता, पुरुषता. पा 4-2-43 ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्. —c) मै 5-2 एकस्त्रिधा.... —d) वृ 4-2-3 (प्रविविक्ताहारतर इव). —e) मुं 3-2-6 (शुद्धसत्त्वाः). —f) Cp लम्भुक in छां 5-2-2; गी 18-73 (स्मृतिर्लब्धा). —g) क 6-15 (हृदयस्येह ग्रंथयः); मुं 2-2-8; 3-2-9 (गुहाप्रथिभ्यः). —h) वृ 6-4-9 (अंगकषायः); पा 6-2-10 अध्वर्युकषाययोजीतौ. (Cp Pāli कासाव). —i) ऋ 7-73-1 अतारिष्म तमसस्परमस्य. —j) गी 10-24.

॥ इति षड्विंशः खण्डः ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ।
तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥

a) अ 10-2-31 देवानां पूरयोध्या । तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः; छां 8-5-4 तदपराजिता पूर्वह्मणः; मुं 2-2-7 (दिव्ये ब्रह्मपुरे). —b) दहर = दप्र. Cp ऋ 1-31-6 दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः; 4-25-5 न तं जिनंति बहवो न दप्राः; 4-32-20 मा दप्रं भूरि आभर; के 2-1; ब्रह्म 1-3-14 (दहर उत्तरेभ्यः). —c) छां 8-7-1.

“तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः, किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति । स ब्रूयात् — ॥ २ ॥

a) Note the dialogical style तं चेद् ब्रूयुः ... स ब्रूयात्. —b) छां 6-13-2 अत्रैव किलेति; प्र 6-2 इहैवान्तः शरीरे स पुरुषः.

यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी
अन्तरेव समाहिते । उभावाग्निश्च वायुश्च सूर्यार्चन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि । यच्चास्येहोस्ति
यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥

a) छां 3-13-7 यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते. —b) छां 8-3-1-2....सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते.

तं चेद् ब्रूयुरस्मिन्श्वेदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च
कामा यदैनज्जरा वाऽऽप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥

a) क 5-1 किमत्र परिशिष्यते.

स ब्रूयात्—

नास्य जरयैतैर्जीर्यति । न वधेनास्य हन्यते ।

एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः ॥

एषं आत्माऽपहतर्पाप्मा विजरो विमृत्यावशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-
कामः सत्यसंकल्पः । यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनम् । यं यर्मन्तम-
भिकामा भवन्ति यं जर्नपदं यं क्षेत्रभार्गं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥

a) If we drop एतत् the verse reads like an अनुष्टुप् as we print it. —b) Cp छां 8.7.1; वृ 3.5.1. —c) छां 1.6.7 (सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः). —d) ऋ 10.32.7 एतद्वै भद्रमनुशासनस्य; श्राम्ना 11.5.6.8 मध्वाहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि; वृ 1.5.17; 2.5.19; 4.1.2; 4.3.32; 4.5.15; छां 4.9.2; 5.3.4; क 1.20; 2.7; 6.15; तै 1.11; के 1.3; गी 8.9 (अनुशासितारम्). —e) ऋ 1.49.3 दिवो अन्तेभ्यस्परि; 1.164.34 (= वासं 23.61) पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः; अ 6.89.3 मह्यं त्वा मध्यं भूम्या उभावन्तौ समस्यताम्; 13.2.6 येनोभावन्तौ परियासि सद्यः; छां 6.13.2; वृ 1.3.10; 1.5.3; 3.3.1; 4.1.5; 4.3.18-19; 4.3.33. Cp the word प्रान्त and प्रत्यन्त (Pāli पंत and पञ्चंत) in classical Skr. lit. —f) तैत्रा 2.3.9.9 आ अस्य तं जनपदं पूर्वा कीर्तिर्गच्छति; ऐत्रा 8.14 ये केच परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति...; छां 5.11.5; वृ 2.1.18; पा 4.1.168; 4.2.124; 4.3.7; 4.3.100; 6.3.84; 7.3.12. —g) पा 5.1.46 पावात् हन् (पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः). —h) तैसं 2.1.9.2 अपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुपजीवामः; 3.2.9.7 इतःप्रदानं देवा उपजीवन्ति; अमुतःप्रदानं मनुष्या उपजीवन्ति; अ 8.10.22 तां मायामसुरा उपजीवन्ति; उपजीवनीयो भवति य एवं वेद; 10.6.32 यं देवाः पितरो मनुष्या उपजीवन्ति सर्वदा; श्राम्ना 12.2.3.4 पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति...उत्तरवयसे पुत्रान् पिता उपजीवति; वृ 5.8.1 (द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति).

तद्यथेह कर्मर्जितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते । तद्य
इहाऽऽत्मानमनुविद्यं ब्रजन्त्येताश्च सत्यान् कामाश्च स्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो
भवति । अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्यं ब्रजन्त्येताश्च सत्यान् कामाश्च स्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

a) वृ 1.5.16. —b) छां 7.25.2 (क्षय्यलोकाः). —c) छां 7.25.2 (अन्यथा
विदुः); वृ 3.8.10 (कृपणः—ब्राह्मणः). —d) मनु 12.91 (समं पश्यन्नात्मयाजी). —e)
छां 3.5.4.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

स यदि पितृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥

अथ यदि मातृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति । तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥

अथ यदि सखिलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति । तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतः । तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥

a) कौ 1.4 शतं माल्यहस्ताः (अप्सरसः); गी 11.11 (दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानु-लेपनम्).

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति । संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतः । तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥

a) ऐन्द्रा 8.9 प्रतितिष्ठामि अन्नपानयोः; शांभा 6.15 तेभ्य एतदन्नपानं ससृजे; बृ 4.3.37; मै 6.36; तै 1.4.

अथ यदि गीतवादिदलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य गीतवादिते समुत्तिष्ठतः । तेन गीतवादितलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥

a) शब्दा 3.2.1.6 वीणामेव सृष्ट्वा वाद्यन्तो निगायन्तो निषेदुः (Idiomatic usage : continuous action); क 1.26 तव नृत्यगीते.

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति । तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

यं यमन्तमभिकामो भवति । यं कामं कामयते । सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति । तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

त इमे सत्याः कामा अर्नृतापिधानाः । तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम् ।
यो यो हस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥

a) ऋ 7-49-3 सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम्. —b) ऋ 1-51-4 त्वमपामपिधानानृणोरप;
1-162-13 ऊष्मण्यापिधाना चरुणाम्; अ 7-35-30 अश्मानं ते अपिधानं कृणोमि; 11-3-11
राध्यमानस्य ओदनस्य द्यौरपिधानम्; शत्रा 11-1-1-1 चन्द्रमा एव द्वारपिधानः.

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा
विन्दते । अत्र हस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानाः । तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं
निहितमक्षेत्रज्ञां उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य
एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥

a) वृ 1-4-10; 4-4-22; मुं 3-2-9. —b) छां 7-26-2. —c) ऋ 1-117-12
हिरण्यस्येव कलशं निखातम्; 8-66-4 निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वसु..... वपति दाशुषे. —d)
शत्रा 13-2-3-2 यथा क्षेत्रज्ञोऽज्ञसा नयेत्; for अक्षेत्रज्ञ cp पा 7-3-30 नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशल-
निपुणानाम्; cp क्षेत्रविद्—ऋ 9-70-9 क्षेत्रविद्धि दिश आह विपृच्छते; तैसं 5-2-8-5 यथा
क्षेत्रविद्ज्ञसा नयति; for अक्षेत्रविद्—ऋ 5-40-5 अक्षेत्रविद्यथा मुग्धः; 10-32-7 अक्षेत्रवित् क्षेत्रविद्
हि अप्राद्. —e) पा 8-1-4 नित्यवीप्सयोः; 8-1-7 उपर्युपर्यधसः सामीप्ये. —f) छां 8-4-2-3;
8-3-4 (संप्रसादः). —g) Cp वृ 3-9-26 (निरुह्य प्रत्युह्य).

स वा एष आत्मा हृदि । तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्बृहदयम् ।
अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

a) तैआ 1-6-3 अत ऊर्ध्वं सनिर्वचनाः (आख्यायिकाः); cp नि 2-1 (अथ निर्वचनम्);
मुं 1-1-5; beginnings of निर्वचन as इतिवचन in ऋ 5-2-12 अशञ्चर्यः समजाति वेदः ।
इतीममग्निममृता अवोचन्; cp नि 7-14 अग्निः कस्मात् ? ... त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायते इति शाकपूणिः ।
इतात्, अकृतात्, दग्धाद्वा नीतात्.

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तस्य ह वा
एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥

a) वृ 2-1-18-19; 4-3-7; 4-3-9-18 and 19-33; छां 3-13-7; 8-6-3;
8-12-3; ऐ 1-3-12; कौ 4-20; मै 2-2; प्र 4-5-6.

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सँती-यमिति । तद्यत्सत्तदमृतम् । अथ यत् ति
तन्मर्त्यम् । अथ यद् यं तेनोभे यच्छति । यदनेनोभे यच्छति तस्माद् यम् । अहरहर्वा
एवंवित् स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

a) Cp नि 3-13 सत्यं कस्मात् ? सत्सु तायते, सत्प्रभवं भवतीति वा; 1-13 एतेः कारितं च यकारादिं च अन्तकरणम्, अस्तेः शुद्धं च सकारादिं च (View of शाकटायन as regards the derivation of सत्य refuted by यास्क). —b) वृ 5-5-1; कौ 1-6; मर्त्यम् to be dissolved as मर्तिअम्.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय । नैतस्सेतुमहोरात्रे
तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् । सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते ।
अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥

a) क 9-41-2 सुवितस्य मनामहे अति सेतुं दुराव्यम्; तैसं 6-1-1-9 सेतुमेव कृत्वा अत्येति; कासं 28-4 सेतुमेव कीर्त्वा स्वर्गं लोकमेति; ऐत्रा 3-35 तमेव तत्सेतुं कृत्वा तरति; तैत्रा 2-4-2-6 त्वं नस्तन्तुरुत सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि देवयानः; श्रान्ना 13-2-10-1 सेतुमेव तं संक्रमणं यजमानः कुरुते; जैत्रा 1-5 सेतोर्वा संक्रमणम्; क 3-2; मुं 2-2-5; श्वे 6-19. —b) वृ 4-4-22 (विधरणः); मै 7-7; अ 4-35-1 यो लोकानां विधृतिर्नाभिरेषां तेनौदनेनाति मृत्युम्; 19-5-4-5 पुण्यांश्च लोकान् विधृतिश्च पुण्याः; तैसं 1-5-2-2 विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृत्यै. —c) तैसं 6-4-1-1 असंभिन्दन्नव द्यति प्राणानामसंभेदाय; तैत्रा 1-6-4-2 वेदी असंभिन्ने भवतः; 3-7-5-3 दक्षिणाधीदसंभिन्दन्; श्रान्ना 11-8-4-12 जीवेभ्यश्चैवैतां पितृभ्यश्च मयादां करोति असंभेदाय; तांवा 18-5-16 सकृत्सकृत्सवनानामन्ततो भक्षयन्ति सवनानामसंभेदाय. —d) वृ 3-1-4; कौ 1-4. —e) छां 4-14-3.

तस्माद्वा एतस्सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति । विद्धः सन्नविद्धो भवति ।
उर्पतापी सन्ननुपतापी भवति । तस्माद्वा एतस्सेतुं तीर्त्वाऽपि नैक्तमहरेवाभि-
निष्पद्यते । सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

a) जैत्रा 2-157 तस्मादिदमप्येतर्हि उपतापिनं पृच्छन्ति — केव ते रुजति, केव ते अभिषज्याम (derivation of भिषक्?); छां 3-16-2; 6-15-1; वृ 4-3-36. —b) Cp ethically गी 9-30 अपि चेत्सुदुराचारः etc. नक्तम् = सुदुराचारः, अहः = साधुः. —c) वृ 1-3-28; 2-3-10; 4-3-14; छां 3-11-3 3-17-7; श्वे 4-18; मै 6-24; क 5-15; गौका 4-81 (सकृद्विभातः).

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकः । तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अथ यद्यज्ञं इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दते ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वाऽऽत्मानमनुविन्दते ॥१॥

Cp in general मै 6.7 for the etymological explanations.

a) शब्दा 3.9.4.23 स यन् जायते तस्माद् यजो, यजो ह वै नाम एतद् यद् यज्ञ इति. The Upanisadic etymology is : यः ज्ञः स यज्ञः.

अथ यत् सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येव सत
आत्मनस्त्वाणं विन्दते । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण
ह्येवाऽऽत्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥

a) शब्दा 4.6.8.2 या ह दीक्षा सा निषत्, तत्सन्नम्, तदयनं तत्सन्नायणम्; ऐत्रा 6.22 नेषीति
सन्नायणरूपम्; तांब्रा 25.3.4 पक्षि वा एतत्सन्नायणम्; 25.8.2 त एतत् सन्नायणमुपायन् तेनाध्वुवन्.
—b) ऋ 10.136.3 उन्मदिता मौनेयेन वार्ता आ तस्थिमा वयम्; वृ 3.5.1 अमौनं च मौनं च निर्विद्य.

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । एष ह्यात्मा न नश्यति यं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । तदरंश्च ह वै
ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि । तदैरंर्मादीयं सरः । तदश्वत्थः सोमसवनः ।
तदपराजिता पूर्वह्वणः, प्रभ्रुविमितं हिरण्यम् ॥ ३ ॥

a) शब्दा 2.4.3.3 अनाशकेन ह वा इमाः प्रजाः पराभवन्ति; 9.5.1.9 स उपवसथे अनाशक-
मुपैति; 14.7.2.25 (with variants in वृ 4.4.22) तमेतं वेदानुवचनेन ... विविदिषन्ति .....
अनाशकेन. —b) ऐ 1.1.2 आपः अदः अम्भः; कौ 1.3. —c) अ 5.4.3 अश्वत्यो देवसदन-
स्तृतीयस्यामितो दिवि. d) Cp इरंमद् in पा 3.2.37 उग्रं पश्य-इरंमद्-पाणिधमाश्व. —e) ऋ 1.135.8
यमश्वत्यमुपातिष्ठन्त जायवः; 10.97.5 अश्वत्ये वो निषदनम्; अ 3.6.1 पुमान् पुंसः परिजातो अश्वत्यः
खदिरादधि; 3.6.6 यथाश्वत्य वानस्पत्यानारोहन् कृणुषेऽध्वान्; 6.11.1 शमीमश्वत्य आरूढस्तत्र
पुंसवनं कृतम्.

तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष
ब्रह्मलोकः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याग्निमन्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य
पीतस्य लोहितस्येति । असौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत
एष लोहितः ॥ १ ॥

a) Cp वृ 2.2.19; 4.2.3; 4.3.20; कौ 4.19. —b) वृ 4.4.9. —c) छां
3.13.1-5 (पञ्च देवसुषयः; cp five colours in anticipation of this passage).

तद्यथा महींपथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य
रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं च । अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते तां आसु नाडीषु
सृष्टाः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः ॥ २ ॥

a) ऐत्रा 4-17 अथ यथा महापथः पर्याण (=परियाण *circuitous*) एवम्. —b)
The word रश्मि is both mas. and femi., hence referred to here as ताः and ते.

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति । आसु तदा नाडीषु सृष्टो
भवति । तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति । तेजसा हि तदा संपर्न्नो भवति ॥ ३ ॥

a) वृ 2-1-18-19; 4-3-9-18, 19-31; कौ 4-20. —b) छां 6-2-3; 6-8-6;
8-11-1.

अथ यत्रैतदवलिमानं नीतो^१ भवति । तमभित आसीना आहुर्जानासि
मां जानासि मामिति । स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति । तावज्जानाति ॥ ४ ॥

a) नीतः = नि + इतः; ऋ 10-94-5 न्यङ् नि यन्ति उपरस्य निष्कृतम्; 10-161-2 यदि
मृत्योरन्तिकं नीत एव; अ 6-29-1 अमून् हेतिः पतत्रिणी न्येतु; 12-2-38 आर्तिं मर्त्यो नीत्य;
12-4-20 हेडं न्येति मानुषः; तैसं 7-2-4-1 ताः सृष्टाः (प्रजाः) क्षुधं न्यायन्; ऐत्रा 4-26 अणिमानमेव
तत् परुषिमाणं नियन्ति; शब्रा 1-4-3-22 आर्तिं न्येति; वृ 4-3-36; 4-4-1 (न्येत्य = नि + आ + इत्य);
also न्याय in प्रतिन्यायम् (वृ 4-3-15) and न्याय्यम् (गी 18-15).

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथैतैरेव रश्मिभिर्ऋर्वमाक्रमते । स
ओमिति वा होद्वा मीयते । स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति । एतद्वै खलु
लोकद्वारं विदुषां प्रपदंनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥

1) v. l. ऊर्ध्वः. —2) Deussen reads ह ऊर्ध्वम् ईयते for होद्वा मीयते (ह-उत्-वा
मीयते).

a) Cp छां 8-5-6; वृ 3-1-6; 5-10-1 where we get the Atmane. form
आक्रमते (cp पा 1-3-4 आङ् उद्गमने), but Parasmai. in सुं 3-1-6 येनाक्रमन्ति ऋषयो
ह्यातकामाः. —b) शब्रा 8-6-1-23 अवस्तात् प्रपदो ह स्वर्गो लोकः...अवस्तात् स्वर्गं लोकं
प्रापयन्त. —c) प्र 1-10.

तदेष श्लोकैः —

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमिति विष्वङ्ङन्वा उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥

a) क 6-16. —b) प्र 3-6 (एकशतं नाडीनाम्).

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । स सर्वाँश्च लोकानान्प्रोति सर्वाँश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥

a) छां 8.1.1; 8.1.5. —b) के 1.4; वृ 1.4.7; 2.4.5.

तद्धोभये देवासुरा अनुवृषुधिरे । ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाँश्च लोकानान्प्रोति सर्वाँश्च कामानिति । ईन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवत्राज विरोचनोऽसुराणाम् । तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥

a) शत्रा 9.5.1.19 तद् हासुरा अनुवृषुधिरे यज्ञं वै कृत्वा तद्देवाः सत्यं तन्वते. —b) वृ 1.5.12; ऐ 1.3.14; कौ 2.6; 3.1. —c) आर्षेयत्रा 8.1.5; वृ 2.2.3; प्र 5.3.

तौ ह द्वात्रिँशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः । तौ ह प्रजापतिरुवाच । किमिच्छन्ताववास्तमिति । तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । स सर्वाँश्च लोकानान्प्रोति सर्वाँश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते । तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच—य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । अथ योऽयं भगवोऽस्मिँ परिरुष्यायते यश्चायमादर्शं कतम एष इति । एष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिरुष्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥

a) वृ 2.3.5; 5.5.2; छां 1.7.5; 4.1.5.1; योसू 2.6 दृग्दर्शनशक्त्योरेकामतैवास्मिता. —b) क 6.5.

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

उदशरौव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति । तौ होदशरावेऽवेक्षाँचक्राते । तौ ह प्रजापतिरुवाच—किं पश्यथ इति । तौ होचतुः—सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥

a) तैसं 3.4.8.7 ब्रह्मौदनं चतुःशरावं पक्त्वा; तैत्रा 1.3.4.5 नैवारेण सप्तदशशरावेण; जैत्रा 3.262 तन्निर्माय शरावयोः संमार्जं न्यदधुः; पा 6.2.29 इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ. —b) वृ 1.4.7 (नखाग्नेभ्यः); छां 1.6.7 (आ प्रणखात्); कौ 4.20. —c) ऋ 6.4.7.18

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव; तैत्रा ३-१-२२-२ अस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते; शत्रा ३-२-१-५ यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम् (Cp Art is imitation of Nature); 11-५-७-१ प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभिनिष्पादयति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्यां यशो लोकपक्तिम्; वृ ३-१-२२; कौ ४-२; जैत्रा ३-२६४ तस्मात् स भस्मना प्रतिरूपः; क ५-१-१०; जै १-२७-५.

तौ ह प्रजापतिरुवाच — साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षे-
थामिति । तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते । तौ ह
प्रजापतिरुवाच — किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

a) ऋ १-४३-२ सोमो गीर्भिः परिष्कृतः; १-४६-२४ विश्वाभिर्मतिभिः परिष्कृतम्; १०-१०७-१० परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्; अ १-३-१० दृढा नद्धा परिष्कृता; तैत्रा २-६-११-१० मदा मासरेण परिष्कृता; पा ६-१-१३७ सं-परि-उपेभ्यः करोतौ भूषणे.

तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ
भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति । एष आत्मेति होवाच । एतदमृतम-
भयमेतद् ब्रह्मेति । तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच — अनुर्पलभ्याऽऽत्मानमननुविद्य ब्रजतो यतर
एतंदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति । स ह शान्तहृदय
एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम । तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाच — आत्मैवेह महर्ष्य आत्मा
परिचर्यः । आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं
चेति ॥ ४ ॥

a) क ६-१२ (उपलभ्यते); ६-१३ (उपलब्धव्यः); मै ४-४; ६-८; गी १५-३ (उपलभ्यते);
गौका ३-३१ (उपलभ्यते). —b) Cp similar formation in गी १-४-२१ (किमाचारः).
—c) अ ८-१०-२२ तस्या विरोचनः प्राह्णादिर्वत्स आसति; तैत्रा १-५-१-१ प्रह्लादो ह वै कायाधवः
विरोचनं स्वं पुत्रमपन्यधत्. —d) Cp ऋ ८-७०-८ तं वो महो महाय्यामिन्द्रम्; ऋ १०-१२२-७ त्वां
देवा महयाय्याय वाद्भुधः.

तस्मादप्यद्येहाद्दानमश्रद्धधानमयजमानमाहुरासुरो बतेति । असुराणां ह्येषोप-
निषत् । प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति सः स्कुर्वन्ति । एतेन ह्यमुं लोकं
जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

a) छां ४-३-७ दत्तास्मै भिक्षाम्; भिक्षा in सुभिक्षा—छां १-१०-५.

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भ्र्यं ददर्श । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः परिवृक्णे परिवृक्णः । अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

a) ऋ 1-189-4 मा ते भयं जरितारं...नूनं विदत्; 2-28-10 स्वप्ने भयं भीरवे महामाह; 2-41-10 इन्द्रो अंग महद्भयम्; 8-61-16 आरे अस्मत्कृणाहि दैव्यं भयम्; 9-67-21 यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह; 10-39-11 नाहो अरुनोति दुरितं नाकिर्भयम्; अ 8-1-10 भयं परस्ताद्भयमवस्तात्; वृ 1-4-2 द्वितीयाद्वै भयं भवति; तै 2-7; क 6-2, 3; श्वे 2-8 (भयावहानि); गी 2-40; गौका 3-39 (अभये भयदर्शिनः). —b) ऋ 1-117-19 उत स्नामं धिष्यसा सं रिणीथः; अ 1-31-3 अस्नामस्त्वा हविषा यजामि; अरुलोगस्त्वा घृतेन जुहोमि; 11-3-45 स्नामो भविष्यसीति एनमाह; वासं 30-10 द्वार्यः स्नामं स्वप्रायान्वं अधर्माय बाधिरम्; शत्रा 11-7-2-4 अन्धो वा स्नामो वा बाधिरौ वा पक्षहतो भविष्यति. —c) शत्रा 6-7-2-8 यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत् तादृक् तत्; षत्रा 3-10 पर्यैवैनं वृश्चति; तैआ 1-6-3 एतयैवेन्द्रः सलावृक्कया सह असुरान् परिवृश्चति. —d) श्वे 1-9, 12. भोग्यम् as opposed to भयम् above.

स समित्पाणिः पुनरेयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच — मघवन् यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः सार्धं विरोचनेन, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच — यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः परिवृक्णे परिवृक्णः । अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

एवमेवैष मघवन्निति होवाच । एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति । स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवाच । तस्मै होवाच — ॥ ३ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

य एष स्वप्ने महीयर्मानश्चरत्येष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवानेतद्भ्र्यं ददर्श । तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्नाममस्नामः । नैवैषोऽस्य दोषेणं दुर्यति ॥ १ ॥

a) ऋ 4-30-9 महान्महीयमानां उषासमिन्द्र सं पिणक्. —b) मै 6-18 ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयन्ति; 6-30; क 5-11. —c) ऋ 3-3-1 अथ धर्माणि सनता न दूष्यन्त; 7-104-9 ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधामिः; अ 3-9-4-5 शुनः कपिरिव दूषणः; दृष्ट्यै हि त्वां भर्त्यामि दूषयिष्यामि काववम्.

न वधेनास्य हन्यते । नास्य स्नाम्येण स्नामः । घ्नन्ति त्वेवैनम् । विच्छाद-
यन्तीव । अप्रियवेत्तेव भवति । अपि रोदितीव । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

1) Max Müller, Böhlingk and Deussen suggest the reading विच्छाययन्तीव.
Cp वृ 4.3.20 and पा 3.1.28.

a) जैत्रा 2.276 आचार्यप्रशिष्टो वा अहमस्मि...स ह तां रात्रिमप्रियविद्ध उवास.

स समित्पाणिः पुनरेयाय । त॒ ह प्रजापतिरुवाच — मघवन् यच्छान्तहृदयः
प्रात्राजीः, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच — तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्नाममस्नामः । नैवैपोऽस्य दोषेण दुप्याति ॥ ३ ॥

न वधेनास्य हन्यते । नास्य स्नाम्येण स्नामः । घ्नन्ति त्वेवैनम् । विच्छाद-
यन्तीव । अप्रियवेत्तेव भवति । अपि रोदितीव । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ।
एवमेवैष मघवन्निति होवाच । एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । वसापराणि
द्वात्रिंशत् वर्षाणीति । स हापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच ॥ ४ ॥

1) See note on विच्छादयन्तीव in the second कण्डिका.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संपसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाच ।
एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । स ह शान्तहृदयः प्रवत्राज । स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं
दर्श । नाह खल्वयमेव संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति । नो एवेमानि भूतानि ।
विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

a) छां 8.6.3. — b) ऐत्रा 2.40 आत्मा वै समस्तः...; तैत्रा 3.8.17.3 समस्तानि वैश्व-
देवानि जुहोति; छां 2.1.1. — c) वृ 1.3.7; 2.1.19; 4.3.23; 4.4.4; ई 14.

स समित्पाणिः पुनरेयाय । त॒ ह प्रजापतिरुवाच — मघवन् यच्छान्तहृदयः
प्रात्राजीः, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच — नाह खल्वयं भगव एव
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति । नो एवेमानि भूतानि । विनाशमेवापीतो भवति ।
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

a) मुं 1.2.12; प्र 1.1; कौ 1.1; 4.19.

एवमेवैष मघवन्निति होवाच । एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । नो
एवान्यत्रैतस्मात् । वसापराणि पञ्च वर्षाणीति । स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास ।

तान्येकशतं संपेदुः । एतत्तद्यदाहुः । एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्म-
चर्यमुवास । तस्मै होवाच — ॥ ३ ॥

a) ऐत्रा 7.18 तस्य ह विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसुः; पञ्चाशदेव ज्यायांसो, मधुच्छन्दसः
(51st) पञ्चाशत् कनीयांसः.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना । तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधि-
ष्ठानम् । आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् । न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिय-
योरपहतिरास्ति । अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

a) शत्रा 10.1.3.2 प्रजापतेरर्धमेव मर्त्यमासदिर्धममृतम्; 11.1.2.12 मर्त्या ह वा अग्ने देवा
आसुः. —b) Cp Piprawa Vase Inscription सल्लि(शरिर)निधने भगवतो बुधस.
—c) ऋ 10.81.2 किं स्विदासिदिधिष्ठानम्; अ 12.4.23 दुर्गा तस्मा अधिष्ठाने पृथिवी सहदेवता;
गी 3.40 अस्याधिष्ठानमुच्यते; 18.14 अधिष्ठानं तथा कर्ता. —d) छां 7.1.5; 8.4.2.

अशरीरो वायुः । अभ्रं विद्युत् स्तनयित्पुरशरीराण्येतानि । तद्यथैतान्यमुष्मादा-
काशात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते । स उत्तमपुरुषः । स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा
ज्ञातिभिर्वा नोर्पजनं स्मरन्निदं शरीरम् । स यथा प्रयोग्यं आचरणे युक्त एवमेवा-
यमास्मिच्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

a) छां 8.3.4; मै 2.2; ब्रह्म 4.4.1 संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्. —b) शंकराचार्य
reads उत्तमपुरुषः. —c) वृ 4.3.13. —d) ऋ 1.25.8 वेदा य उपजायते; नि 1.3 उप
इति उपजनम्; 2.2 अथापि वर्णोपजनः; 4.7 अनर्थका उपजना भवन्ति. —e) ऋ 10.106.2
प्रायोगेव श्वाच्या शासुरेथः; अ 8.9.7 त्वं हि युक्तं युयुक्षे योग्यं च; शत्रा 1.3.1.13 योक्त्रेण योग्यं
युञ्जन्ति; 3.5.1.24 युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति; वृ 4.3.10. —f) ऋ 1.48.3 उवासोषा
उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम्, ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न शवस्यवः.

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनार्थं चक्षुः । अथ
यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धार्थं घ्राणम् । अथ यो वेदेदमभिव्याहाराणीति
स आत्माऽभिर्व्याहाराय वाक् । अथ यो वेदेदं शृग्वानीति स आत्मा श्रवणार्थं
श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

a) Cp in general वृ 1.4.7; 2.4.12; 4.4.18; के 1.1-2.

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा । मनोऽस्य दैवं चक्षुः । स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

a) For organs of sense in general, cp वृ 1.3.2-6; 1.4.7; 2.2.3; छां 1.2.2-6; 2.7.1; 2.11.1; 3.18.1-6; के 1.4-8. —b) ऋ 10.71.7 मनोजवेषु असमा बभ्रुवुः; अ 10.8.14 न सर्वे मनसा विदुः.

तं वा एतं देवां आत्मानमुपासते । तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः । स सर्वांश्च लोकानाम्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्यं विजानाति । इति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥

a) वृ 1.4.10; 4.3.33; 5.2.1; तै 2.8; कौ 4.20. —b) ऋ 4.27.1 (= ऐ 2.5) गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदस; छां 8.1.6; 8.4.3; 8.5.1; वृ 1.4.7; 4.4.8; 4.4.9; 4.4.13.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

श्यामाच्छैबलं प्रपद्ये । श्वलाच्छ्यामं प्रपद्ये । अश्व इव रोमाणि विधूर्यं पापं चन्द्र इव रंहिर्मुखात् प्रमुच्य ध्रुत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति ॥ १ ॥

a) ऋ 10.14.10-12 (श्वलौ...अति द्रव). —b) अ 12.1.57 अश्व इव रजो दुधुवे वि तान् जनान्; 13.2.8 विधूय देवस्तमो दिवमारुहत्; नि 1.18 (ज्ञानविधूतपाप्मा); मुं 3.1.3. —c) अ 19.9.10 शं नो ग्रहाश्चान्द्रमसाः शमादित्यश्च राहुणा; मै 7.6 शनिः, राहुः, केतुः. —d) मुं 1.2.12. —e) मुं 1.2.6.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

आर्कांशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता । ते यदन्तरा तद् ब्रह्म तदमृतं स आत्मा । प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशाम् । यशोऽहमनुप्रार्पत्सि । स हाहं यशसां यशः । श्येतर्मदत्कमदत्कं श्येतं लिन्दुं माऽभिगां लिन्दु माऽभिगाम् ॥ १ ॥

a) छां 8.1.3. —b) छां 6.3.3. —c) ऐत्रा 2.20 अनुब्रुवतैव अनुप्रपत्तव्यम्; श्वा 7.5.1.20 तदेतदन्नं प्रपद्यमानं सर्वे देवा अनुप्रापयन्त अन्नजीवनं हि इदं सर्वम्; गी 9.21 एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः. —d) ऋ 1.71.4 गृहे गृहे श्येतो जेन्यो भूत्; 5.33.8 बहन्तु मा दश श्येतासः;

7.4.3 यं मतासः श्येतं जगृभ्रे; अ 6.83.2 एन्येका श्येन्येका कृष्णैका रोहिणी (f. du.) द्वे; वासं 24.3 श्येतः श्येताक्षोऽरुणः; शब्रा 5.3.1.7 श्येत इव ह्येष उद्यश्च अस्तं च यन् भवति. —e) अ 12.4.5 has विक्लिन्दु. Deussen and Böhtlingk suggest लिङ्गम्.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

तद्वैतद् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः । आचार्यकुला-
द्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्याय-
मधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मानि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्यः । स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमाभिसंपद्यते । न च पुनरावर्तते
न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥

a) छां 2.23.1; 5.10. —b) Cp यथाविधि in पा 3.4.4 and 46. —c) छां 1.10.5. —d) मै 6.28 (पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्तस्य). —e) पा 4.4.41 धर्मं चरति. —f) वृ 1.5.23; मुं 3.1.8; प्र 4.1; श्वे 1.1; गी 15.3. —g) ऋ 1.141.5 अहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे; 5.6.4.3 अस्य प्रियस्य शर्मणि अहिंसानस्य सश्विरे; वासं 11.28 शिवं प्रजाभ्योऽ-हिंसन्तम्; शब्रा 2.6.2.17 अहिंसन्नः शिवोऽतीहि; ऐत्रा 1.30 आत्मनश्च यजमानस्य च अहिंसायै; छां 3.17.4. —h) तांब्रा 1.1.7 मृदा शिथिरा देवानां तीर्थं वेदिरासे मा मा हिंसीः; जैत्रा 2.130 तदेव तीर्थम्; तदायतनम्; वृ 6.2.7 तीर्थेन इच्छासै; पा 4.4.107 समानतीर्थे वासी; 6.3.87 तीर्थे ये. —i) छां 5.9.2; cp यावज्जीवम् in शब्रा 5.2.2.4 तस्य नाहनीयात् यावज्जीवम्; पा 3.4.30 यावति विन्दजीवोः.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

॥ इति अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad, one of the oldest and most important ones, forms the concluding part of the 14th Kāṇḍa of the Śatapatha Brāhmaṇa of the Śukla Yajurveda. It is both an Āraṇyaka and an Upaniṣad and as its very name suggests it is voluminous (बृहत्) in extent.]

ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमाग्निर्वैश्वानरः
संवत्सर आर्त्माऽश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे
अवान्तरदिशः पर्श्वं ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा
नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि । ऊर्ध्वं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च
पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि । उर्ध्वं पूर्वार्धो निम्लोर्ध्वं जघनार्धः ।
यद् विजृम्भते तद् विद्योतते । यद् विधुनुते तत् स्तनयति । यन्मेहति तद्वर्षति ।
वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥

This कण्डिका and the next = शब्दा 10.6.4. Cp in general ऋ 1.162; अ 9.7; वासं 2.2-2.5 for अश्वमेध; also शब्दा 10.5.3 (अग्निहस्य); 10.6.1 (वैश्वानरविद्या); 10.6.3 (शाण्डिल्यविद्या i. e. छां 3.14); also तैसं 7.5.2.5 and तै 1.5.

1) v. l. द्यौःपृष्ठम्.

a) वृ 1.2.3. —b) छां 1.2.9 (व्याददात्येवान्ततः); पा 1.3.20 आङ्गे दोऽनास्य-
विहरणे. —c) वासं 19.9.3 आत्मानमङ्गैः समधात् सरस्वती; शब्दा 9.5.2.16 आत्मा वै यज्ञस्य
यजमानः अङ्गानि ऋत्विजः; 12.2.3.6 आत्मा वै संवत्सरस्य विशुवानङ्गानि मासाः; 7.2.2.8 स वा
आत्मानमेव विकृषति, न पक्षपुच्छानि; ऐआ 2.3.5 मध्यं हेषामङ्गानामात्मा; तै 2.1. —d) ऋ
3.5.6.3 त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूपः; वासं 2.5.8 इन्द्रस्य क्रोडो अदित्यै पाजस्यम्; अ 4.14.8
दिशि ध्रुवार्यां धेहि पाजस्यम्; 10.10.20 पाजस्याज्जज्ञे यज्ञः; वृ 1.2.3 (इयमुरः).
—e) अ 10.9.20 यास्ते ग्रीवा ये स्कन्धा या पृष्ठीर्याश्च पर्शवः; षब्दा 1.3 तानि पृष्ठानि बार्हतानि
तस्मात् बृहत्य एव परिशवः; शब्दा 12.2.4.13 त्रयोदशान्याः पर्शवः त्रयोदशान्याः पार्श्वे; पा
6.2.177 उपसर्गात् स्वांगं ध्रुवमपशुं. —f) ऋ 1.162.10 यदूर्ध्वमुदरस्याप वाति; अ 12.5.3.9
तस्या आहननं कृत्या मेनिराशसनं बलग ऊर्ध्वम्; शब्दा 12.7.1.8 ऊर्ध्व्यादेवास्य मन्युरस्त्रवत्, स
व्याघ्रोऽभवत् आरण्यानां पशूनां राजा; ऐआ 2.6 औषधं वा ऊर्ध्वम्. —g) ऋ 10.163.3 आन्त्रेभ्यस्ते
गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि; वासं 19.8.6 गुदाः पात्राणि सुदुघा न धेनुः; अ 9.7.16 देवजना गुदा
मनुष्या आन्त्राणि अत्रा उदरम्. —h) ऋ 1.151.5 आ निम्नुच उषसस्तक्वीरिव; 8.27.19 यद्य
सूर्य उचति यन्निम्नुचि प्रजुधि...यद्वा मध्यंदिने दिवः; ऋ 10.151.5 अद्वां प्रातर्हवामहे अद्वां मध्यंदिनं
परि। अद्वां सूर्यस्य निम्नुचि अद्वे अद्वापयेह नः; 10.5.2.4 अप म्लुकृतं बहु कृच्छ्रा चरन्तम्; तैत्रा

३.७.६.२३ उषा च तस्मै निमुक् च सर्वं पापं समूहताम्; ऐत्रा ३.४.४ स वा एष न कदाचन निम्रोचति; छां ३.११.२; पा ३.१.५४ जृस्तम्भुशुचुम्लुचु... .श्विभ्यश्च.

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत । तस्य पूर्वं समुद्रे योनिः । रात्रिरेनं पश्चान्महिर्माऽन्वजायत । तस्यापरे समुद्रे योनिः । एतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद् वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान् । समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥

a) शब्दा 13.2.11.1 प्रजापतिरकामयत—महान् भूयान् स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानो ग्रहौ अपश्यत्; 13.5.2.23 उदिते ब्रह्मोद्ये प्रपद्य अश्वयुः हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति. —b) वासं 23.2 यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा संबभूव. —c) शब्दा 13.2 2.19 = तैत्रा 3.8.4.3 अप्सुयोनिर्वा अश्वः. Cp कात्यायन (वार्तिक) अपो योनियन्मतिषु on पा 6.3.1 अलुगुत्तरपदे.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीत् । मृत्युर्नैवेदमावृत्तमासीदशनायया । अशनाया हि मृत्युः । तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत् । तस्यार्चत आपोऽजायन्त । अर्चते वै मे कर्मभूदिति । तदेवार्कस्यार्कत्वम् । कः ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

Cp in general शब्दा 10.6.5.

1) Böhtlingk reads आत्मन्वि. Cp तैत्रा 2.2.9.1. —2) v. l. अर्कत्वम्. Cp शब्दा 10.4.1.4 & 12.3.3.14; जै 4.23.1.

a) शब्दा 11.3.3.1 ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत्; 13.7.7.1 हन्ताहं भूतेष्व्वात्मानं जुह्वानि, भूतानि चात्मानि. —b) शब्दा 10.2.6.19 अनाद्वा अशनाया निवर्तते, पानात् पिपासा...; 7.2.2.21 अशना वै तमः, अगन्म अस्या अशनायै पादम्; ऐत्रा 2.2 अशनाया वा अमतिः; शब्दा 11.7.3.3 सोऽशनायै रूपम्, स यो ह तादृशं रूपं कुरुते अशनायुका हास्य भार्या भवन्ति; ऐत्रा 7.15 अशनया परितः... अरण्यमुपेयाय; तैत्रा 3.9.15.2 एको वा अमुष्मिँल्लोके मृत्युः । अशनाया मृत्युः; ऐत्रा 2.3.2 अथ इतरेषां पशूनामशनापिपासे एव अभिविज्ञानम्. All the four forms अशना, अशनया, अशनाय and अशनाया are available. —c) जै 1.3.3. —d) तैत्रा 1.2.6.4 सर्वेण हि आत्मना आत्मन्वी सहोत्पतन्ति; वृ 1.2.7; 2.1.13. Cp सामन्वी in जै 1.43.11. Cp आत्मन्वत् in ऋ 1.182.5 युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु पुत्रमात्मन्वन्तम्; अ 10.8.43 तस्मिन्यद्यत्समात्मन्वत् तद्वै ब्रह्मविदो विदुः; 14.2.14 आत्मन्वती उर्वरा नारीयम्; तैत्रा 2.1.6.1 प्रजापतिरकामयत—आत्मन्वन्मे जायेतेति. —e) तांब्रा 17.1.9 अदण्ड्यं दण्डेन मन्तश्चरन्ति; अ 4.39.9 (with past participle) अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः. —f) तैसं 5.3.7.1 नास्मै अर्कं भवति यजमानाय; निघण्टु 3.6 शम्, कम्, ... सुखनामानि; नि 1.14 कमिति सुखनाम; पा 5.2.138 कंशंभ्यां वभयुस्तिरुतयसः. Cp कंयु, शंयु. —g) ऋ 6.4.6 आ सूर्यो न भातुमद्भिरकैरग्रे ततन्थ; श्वे 2.11; मै 6.8.

आपो वा अर्कः । तद्यदपां शर आसीत् तत् समह्न्यत । सा पृथिव्यभवत् ।
तस्यामश्राम्यत् । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोःसौ^१ निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

1) Weber reads तेजो रसः.

a) शरस् (n.). Cp अ 11.3.6 शरो अभ्रम्; तैसं 5.4.4.3 अर्पा वा एतत् पुष्पम्, यद्वेतसः, अर्पा शर अवका; वासं 39.5 मैत्रः शरसि संताप्यमाने; ऐत्रा 5.26 मैत्रं शरोगृहीतम्; शब्दा 3.3.3.2 तस्यै शृतं तस्यै शरः, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चनम्, तस्यै नवनीतम्.... Cp मण्ड in श्वे 4.16. —b) Cp संहत् adj. in ऋ 3.1.7 स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपाः; ऋ 8.31.9 समूधो रोमशं हतः; तैत्रा 2.2.9.2 तदभ्रमिव समहन्यत. —c) शांत्रा 6.10 अथैतस्या एव त्रय्यै विद्यायै तेजोःसं प्रावृहत्.

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुर्वतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् । स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ^१ । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ^१ । दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे । द्यौः पृष्ठमन्तारिक्ष-मुदरमियमुरः । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितः । यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

a) ऋ 10.45.1 दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः अस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः, तृतीयमप्सु... वासं 12.19 विद्या ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि; शब्दा 6.7.4.4 अग्निर्वायुरादित्यः एतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणि. —b) ऋ 4.35.2 एकं विचक्र चमसं चतुर्धा; 1.164.15 तेषामिष्टानि विहितानि धामशाः; स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः; अ 12.3.5.4 तन्वं स्वर्गो वि चक्रे; श्वे 5.3; मै 6.2. Cp विकार in छां 6.1.4. —c) तैसं 5.5.6.2 स त्रेधा व्यभवत् स्म्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्; तैत्रा 1.6.6.1 तत्रेधा विन्यदधात् । पशुषु तृतीयमप्सु तृतीयमादित्ये तृतीयम्; 1.7.1.2 त्रेधाऽऽत्मानं विकारिष्य इति स त्रेधात्मानं व्यकुरुत—अग्निं तृतीयं रुद्रं तृतीयं वरुणं तृतीयम्; शब्दा 4.6.7.3...द्वे इन्द्रस्तृतीये तृतीयं विष्णुः. तृतीय when it means *one-third* has acute accent on the first syllable; when it means *third*, it has acute on the second syllable. Cp also तुरीयम् i. e. *one-fourth* in अ 10.10.29 आपस्तुरीयं अमृतं तुरीयं यज्ञस्तुरीयं पशवस्तुरीयम्. Only here in the sense of *one-fourth*. —d) शब्दा 6.7.4.5 प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्धन्तित्येतत्. —e) Is विहित originally विहृत or विभृत ? Cp शब्दा 6.7.4.4 बहुधा विह्रियते; वासं 12.19 विभृता पुरुत्रा. —f) ईर्मौ—अ 10.10.21 ईर्माभ्यामयनं जातं सक्थिभ्यां च वशे तव; नि 5.25 ईर्म इति बाहुनाम; समीरिततरो भवति.

सोऽकामयत्—द्वितीयो म आत्मा जायेतेति । स मनसा वाचं मिथुनं^२ समर्भवदशनाया मृत्युः । तद्यदेतद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संवत्सर आस । तमेतावन्तं कालमभिर्यावान् संवत्सरः । तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात् । स भार्णकरोत् । सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

a) वृ 1.4.17. —b) वृ 1.4.4. —c) वृ 4.4.16. —d) कासं 37.14 तां शुष्णो अभिव्याददात्; वृ 1.1.1 (व्यात्तम्); छां 1.2.9; पा 1.3.20. —e) Cp√मण् (भव in ऋ 6.11.3 मधु छन्दो भनति रेभ इष्टौ).

स ऐक्षत यदि वा इममभिर्मस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति । स तथा वाचां तेनात्मनेदस्य सर्वमसृजत यदिदं किंच — ऋचो यजूषि सामानि च्छन्दांसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमधिर्यत । सर्वं वा अचीति तर्ददितेरदितित्वम् । सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

a) Cp तैसं 3.1.9.6 यज्ञे माऽऽभजाथ ते पशून्नाभिमस्ये; वासं 13.41 हरसा माऽभिमंस्थाः; ऐत्रा 7.28 विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंस्त, वृत्रमस्तृत; शब्रा 12.5.1.16 स हैनमीश्वरः सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः. Cp अभिमाति — ऋ 3.24.1 अभिमातीरपास्य. —d) वृ 1.2.4 स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्. —c) ऋ 10.90.9-10 तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे, छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत. —d) जैत्रा 3.246 स हास्या अन्तिकं नर्तितुं दग्ने; छां 4.10.3; वृ 1.2.6; 1.5.21; 3.1.2; 4.3.19. —e) ऋ 1.89.10 अदितिर्योः अदितिरन्तरिक्षमादितिर्माता स पिता स पुत्रः .; शब्रा 7.4.2.7 इयं वा अदितिरियं हि इदं सर्वं ददते; नि 4.22 अदितिः अदीना देवमाता; 11.2.3 अग्निरपि अदितिरुच्यते.

सोऽकामयत — भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्यम् । तत् प्राणेषु-
त्क्रान्तेषु शरीरस्य श्वयितुमधिर्यत । तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयत — मेध्यं म इदस्य आदात्मन्वयनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवत् । यदश्वत् तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुध्यैवामन्यत । तस्य सवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात् सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति । तस्य संवत्सर आत्मा । अयमग्निरर्कः । तस्येमे लोका आत्मानः । तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेव । अप पुनर्मृत्युं जयति । नैनं मृत्युराम्नोति । मृत्युरस्यात्मा भवति । एतासां देवतानामेको भवति ॥७॥

a) शब्रा 6.1.1.11 अश्रुहं वै तमश्व इत्याचक्षते; cp पा 7.4.18 श्वयतेरः. —b) अ 12.2.5.5 प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यपयित्वा; शब्रा 12.3.3.14 त्रयं सह क्रियते—अग्निरर्क्यं महदुक्त्यम्..... तेनास्याग्न्यर्कौ आतौ भवतः; ऐआ 1.4.1 अग्निर्वा अर्कः; वृ 3.2.10. —c) अ 11.7.7 राजसूयं वाजपेयम्...अर्काश्वमेधावुच्छिष्टे.....; जैत्रा 1.2.5 अर्काश्वमेधाविति एव सप्राडाग्निहोत्रं जुहोमि. —d) शब्रा 10.5.2.23 स एष एव मृत्युः... सोऽमृतो भवति । मृत्युरस्यात्मा भवति. —e) शब्रा 10.6.5.8 adds सर्वमायुरेति after this. —f) शब्रा 10.6.5.8 adds hereafter य एवं वेद.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वर्यां ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः ।
त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त । ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

Cp in general : छां 1.2, 3; कौ 3; जै 1.60; 2.1-3; 2.10-11.

a) ऋ 6.27-8 द्वयानग्रे रथिनो विंशतिं गाः; 9.72-3 सं द्वर्याभिः स्वस्राभिः क्षेतिं जामिभिः;
अ 19.7.5 आ मे द्या प्रोष्ठपदा सुशर्म; शब्रा 1.1.1.4 द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च;
ऐब्रा 7.19 ब्रह्मक्षत्रे अनु द्वयः प्रजा असृज्यन्त-हुतादश्च अहुतादश्च; पा 5.2.43 द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा;
6.4.148 यस्येति च. कानीयस-ज्यायस occur only here for कनीयस् and ज्यायस्; ऋ
7.86.6 अस्ति ज्यायान् कनीयस उपागे; cp पा 5.3.64 युवाल्पयोः कन् अन्यतरस्याम्;
5.3.61 ज्य च.

ते ह वाँचमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं
वदति । स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

a) Cp छां 3.18.1-6; 8.12.4-5; वृ 1.4.7 (five organs of sense); वृ 2.2.3
(सप्त ऋषयः); केन 1.4-8. —b) ऋ 10.34.3 नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम्; तैसं 2.4.12.6
तव भोगाय त्वां प्र विशेयम्; ऐब्रा 7.13 यावन्तः पृथिव्यां भोगाः; तैब्रा 2.3.10.3 तस्माद् ह स्त्रियो
भोगमा एव हारयन्ते; शब्रा 3.9.3.27 तस्मादाप एतावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते. Cp भोग्य in
छां 8.9.1. —c) ऋ 1.31.9 त्वं कल्याण वसु विश्वमोपिषे; 3.53.6 कल्याणार्जिया सुरणं गृहे ते;
शब्रा 11.6.1.7 स्त्रियौ कल्याणी च अतिकल्याणी च ते अन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिंगाक्षो दण्डपाणिस्तस्यौ;
11.6.1.12 सा या कल्याणी सा श्रद्धा ... अथ या अतिकल्याणी सा अश्रद्धा; नि 2.3 कल्याणं
कमनीयं भवति; पा 4.1.126 कल्याण्यादीनामिन्द्र. —d) वृ 2.1.8. Cp प्रतिरूप in शब्रा
3.2.1.5 यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्.

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यः प्राण उदगायत् । यः
प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । मभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-
रूपं जिघ्रति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-
रूपं पश्यति । स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न

उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रति-
रूपं शृणोति । स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायोति । तथेति तेभ्यो मन उद्गायत् ।
यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं संकल्पयति
तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् ।
स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्पयति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेता
देवताः पाप्मभिरुपासृजन् । एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥

अथ हेममासिन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायोति । तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत् ।
ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविव्यत्सन् । स
यथाऽमनमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैव ह वै विध्वंसमाना विध्वञ्चो विनेशुः । ततो
देवा अभवन्, परासुराः । भवत्यात्मना, परास्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥७॥

a) छां 1-2-7; के 1-1 (प्रथमः). आसन्य from आसन as मुख्य from मुख. —b) छां 1-2-7-8 (अरुमा आखणः); जै 1-60-7 (अरुमा आखणः). —c) शब्रा ३-2-2-20 तत् कृष्णाविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वा उपहन्ति; 4-1-5-2 तस्य कुमाराः ऋडन्त इमं जीर्णं कृत्यारूपमनर्थं मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिषुः; 13-8-4-12 मर्यादाया एव लोष्टमाहृत्य; गोत्रा 1-2-3 यथा कुम्भे लोष्टः प्रक्षिप्तो नैव शौचार्थाय कल्पते. —d) Note the alliteration. —e) तैसं 2-4-3-3 भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति; ऐत्रा 3-21 यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स महान् भवति; शब्रा 9-5-1-17 अथ हासुराः, आसक्त्यन्तं वदन्तः... परा ह त्वेवान्ततो भवन्ति; छां 8-8-4. —f) अ 5-2-2-10 पाप्मा भ्रातृव्येण सह गच्छ; 10-3-9 भ्रातृव्या मे सबन्धवः; तैसं 5-6-2-1 आपो वा अग्नेर्भ्रातृव्याः; कासं 27-8 तस्माद् भ्रातृव्यायान्तं वदेत्; बृ 2-2-1; तै 3-10; पा 4-1-144 भ्रातृव्यच्च; 145 व्यन् सपत्ने.

ते होचुः — क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसंकेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यं
आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ८ ॥

a) ऋ 1-33-3 नि सर्वसेन इषुधीरसक्त. —b) बृ 3-1-19.

सा वा एषा देवता दूर्नाम । दूरं ह्यस्या मृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति
य एवं वेद ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्य यत्राऽऽसां दिशामन्त-
स्तद्गमयांचकार । तैदासां पाप्मनो विन्यदधात् । तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं
मृत्युमन्त्रवायानीति ॥ १० ॥

a) यत्र—तद् : cp शत्रा 13.8.4.5 यत्रोदकं भवति तत्त्वान्ति. —b) अ 12.3.18 मा मा प्रापत् पाप्मा. —c) तैसं 2.4.12.3 स विष्णुस्त्रेधात्मानं विन्यधत्त; शत्रा 2.2.1.14 स एतास्तिस्त्रस्तनूः एषु लोकेषु विन्यधत्त; तांब्रा 6.5.13 ता वनस्पतयश्चतुर्धा वाचं विन्यदधुः —डुन्दुभौ वीणायामक्षे तूणवे. —d) शत्रा 7.2.1.13 पाप्मा वै निर्ऋतिः नेत् पाप्मानं निर्ऋतिमन्ववायामेति; 11.5.5.8 महाहिमिव वै हृदाद् बलीयान् अन्ववेत्य; ऐत्रा 6.14 यदहं चाहं चेति ह स्म देवता अन्ववयुः.

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यर्वहत् ॥ ११ ॥

a) ऋ 6.22.7 स नो वक्षत् ... सुवह्ना ... विश्वान्यति दुर्गहाणि; शत्रा 13.8.4.6 अथो अग्निर्वै पथो अतिवोढा स एनानतिवहति; जै 3.9.10.

सं वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत् ।
सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

Cp in general बृ 3.9. 1-9.

1) Senart reads सा for सः.

a) शत्रा 2.3.3.9 तदेतं मृत्युमतिमुच्यते सैषाग्निहेत्रे मृत्योरतिमुक्तिः; ऐत्रा 3.14 स सर्वान् पाशान्, सर्वान् स्थानून् मृत्योरतिमुच्य स्वस्त्येव उदमुच्यत; तैत्रा 3.1.6.2 अति ह वा अहोरत्रे मुच्यते; बृ 3.1.3,6; के 1.2. —b) अ 10.1.16 परेणोहि नवतिं नाव्या अति दुर्गाः; ऐत्रा 3.37 अवरेण वै देवान्...परेणैव पितृन्...; 8.14 ये केच परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति; शत्रा 7.1.1.24 तथाश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह; ऐ 1.2; पा 2.3.8 कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया; 2.3.31 एनपा द्वितीया.

अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः
परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत् । सोऽसावादित्यः
परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः
परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥

a) An appropriate verb is lacking as in the preceding and the following; e. g. दीप्यते, पवते, तपति and भाति.

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत् । सोऽसौ
चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भाति । एवम् ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य
एवं वेद ॥ १६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते । इह
प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

a) अनेन a pronominal form; but शंकराचार्य takes it as अन = प्राण. Cp वृ 1.5.3; 6.1.14; छां 5.2.1.

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वं यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न आभर्जस्वेति । ते वै माऽभिसंविशतेति । तथेति तं समन्तं परिण्य- विशन्त । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्ति । एवम् ह वा एनम् स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाम् श्रेष्ठः पुरेता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद । य उ हैवंविदं स्वेषु प्रतिबुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवति । अथ य एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्यान् बुभूषति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

a) ऋ 4.32.21 आ नो भजस्व राधसि; अ 4.22.2 एमं भज ग्रामे अश्वेषु गोषु; ऐत्रा 3.20 हन्तेमानस्मिन्नृक्य आ भजे. —b) अ 3.3.4 इमं सजाता अभिसंविशध्वम्; वासं 32.11 आत्मानमात्मना अभिसंविशे; तैत्रा 2.7.16.3 मां गोपतिमभिसंविशन्तु; तै 3.1. —c) अ 6.8.1 यथा वृक्षं लिङ्गजा समन्तं परिषस्वजे; ऐत्रा 2.19 तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्; वृ 3.3.2. —d) शान्ना 4.3.4.11 त एनमभितः परिणिविशन्ते; 14.1.1.7 तं देवा अनभिधृण्वन्तः समन्तं परिण्य- विशन्त. —e) ऋ 5.46.1 विद्वान् पथः पुरएत ऋजु नेषति; 6.47.7 पुरएताऽइव. —f) ऋ 4.17.19 यद्ध वृत्रा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति; 8.32.16 न सोमो अप्रता पपे; शान्ना 8.7.3.8 इन्द्रो वै सर्वान् देवान् प्रतिप्रति; 13.5.2.3 नेचजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति; शान्ना 6.12 (quoted in नि 13.10) एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वा त्रयो विद्यां प्रतिप्रति; पा 1.4.92 प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः. —g) शान्ना 2.3.4.7 भर्ता भार्यं नानुब्रूयते; ऐत्रा 1.29 अनग्रंभावुका ह होतुश्च यजमानस्य च भार्या भवन्ति; जैत्रा 3.23 एतेषां नो भार्याणामध्यक्षः स्या इति; छां 7.24.2 (दासभार्यम्); पा 3.1.112 भृजो असंज्ञायाम्.

सोऽयस्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अङ्गानाम् रसः । प्राणो हि वा अङ्गानाम् रसः । तस्माद्यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेवं तच्छुष्यति । एष हि वा अङ्गानाम् रसः ॥ १९ ॥

a) ऋ 10.67.1 अयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन्; 10.108.8 एह गमन्नुषयः सोमशिता अयास्यो अंगिरसो नवग्वाः; गोत्रा 1.1.7 सो अंगरसोऽभवत् तं वा एतं अंगरसं सन्तं अंगिरा इत्याचक्षते; नि 3.17 अंगारेषु अंगिराः; जै 2.11.8-9. —b) तदा + इव ?

एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २० ॥

a) पा 1.1.17 उत्रः (विभाषासंधिः). —b) शांकरभाष्य quotes : प्राणे बृहती प्राण ऋच इत्येव विद्यात् from some Vedic work.

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

1) Weber adds ह after उ.

एष उ एव साम । वाग्वै सामैष सा चार्मश्चेति तत् साम्नः सामत्वम् । यद्वैर्व
समः प्लुषिर्णा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण
तस्माद्वेव साम । अश्रुते सा नः सायुर्ज्यं सँलोकतां य एवमेतत् साम वेद ॥२२॥

a) अ 14-2-71 अमोऽहमस्मि सा त्वम्; छां 1-6-7; 5-2-6; जै 1-5-3-5. —b) पा 1-1-17 उचः (विभाषासंभिः). —c) ऋ 1-191-1 द्वाविति प्लुषी इति; वासं 24-29 प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाचे प्लुषीन्, चक्षुषे मशकान्; अ 4-36-9 हस्तिनं मशका इव; जैत्रा 2-182 ते पशव आतपं वर्षं दशान् (sic) मशकान् न धारयन्ति; शत्रा 11-2-7-12 कं स्वित्देव अपरीष्टु महानागामिव अभिसंसारं दिदृक्षितारः; ऐत्रा 8-22 दशनागसहस्राणि दश दासीसहस्राणि; सुत्तनिपात 20 अंधकमकसा न विज्जरे; पा 4-1-42...नाग...स्यौल्य... —d) तैसं 5-7-5-7 अथो एतासां देवतानां सायुज्यतां गच्छति; कासं 37-11 एताभिर्वै देवताभिः सायुज्येन देवा असुराणां राष्ट्रमाददत्; ऐत्रा 2-24 एतासामेव तद्वेवतानां यजमानं सायुज्यं सरूपतां सलोकतां गमयति; तैत्रा 3-9-20 9 अभ्येनैव मेध्येन प्रजापतेः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति; तांब्रा 25-18-6 ब्रह्मणः सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छन्ति य एतदुपयन्ति; छां 2-20-2; छां 8-14-1 (सायुज्य from सयुज् in ऋ.)

एष उ वा उर्द्वीथः । प्राणो वा उर्त् । प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धम् । वागेव
गीथा । उच्च गीथा चेति स उर्द्वीथः ॥ २३ ॥

a) अ 11-7-5 ऋक्साम यजुरुच्छिष्ट उर्द्वीथः प्रस्तुतं स्तुतम्; 15-3-6 सामासाद् उर्द्वीथोऽपाश्रयः; तैसं 3-2-9-5 उर्द्वीथ एव उद्गातृणाम्; ऐत्रा 5-32-33 स ऋचेव हौत्रमकरोत् यजुषाच्वर्यवं साम्ना उर्द्वीथम्; जैत्रा 1-234 तस्य ह सोमशुष्मः सात्ययज्ञिरुर्द्वीथायोढ आस; तांब्रा 6-6-18 एष वै सोमस्योर्द्वीथो यत्पवते सोमोर्द्वीथमेव साम गायति; जै 1-12-4 माथ्यांदिन उर्द्वीथः; cp उद्गाता—ऋ 2-43-1-2 उभे वाचौ वदति सामगाइव, गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति, उद्गातेव शकृने साम गायसि ...; शत्रा 13-2-3-2 यद् उद्गाता उद्गायेत् यथाक्षेत्रज्ञो अन्येन पथा नयेत् तादृक् तत्, अथ यदुद्गातारमवरुध्य अश्वमुर्द्वीथाय वृणीते, यथा क्षेत्रज्ञोऽज्ञसा नयेत्; पा 5-1-129 प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽञ्. —b) छां 1-3 6 (प्राण एव उत् ... वागीः ... अन्नं थम् ...).

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच । अयं त्वस्य राजा मूर्धानं
विर्पातयताद्यादितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति । वाचा च ह्येव स प्राणेन
चोदगायदिति ॥ २४ ॥

a) ऋ 6-75-18 मर्माणि ते वर्मणा छादयामि, सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम्; 10-109-2 सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः; वासं 9-40 एष वोऽमी (Votive !) राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा; शत्रा 5-3-3-12 तस्माद् ब्राह्मणोऽनाथः सोमराजा हि भवति; ऐत्रा 1-14 ते सोमं राजानमकुर्वन्; छां 5-10-4 एष सोमो राजा । तद्वेवानामन्नम् । तं देवा भक्षयन्ति. —b) बृ 2-3-1; 2-3-3; 3-9-9; तै 2-6; कौ 1-6. —c) सुत्तनिपात 983 मुद्धा फलतु सत्तथा; 987 मुद्धनि मुद्धपाते वा त्राणं तस्स न विज्जति.

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वम् । तस्य वै स्वर एव स्वम् । तस्मादात्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत । तथा वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव । अथो यस्य स्वं भवति । भवति हास्य स्वं य एवमेतत् साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

a) ऋ 1.9.4.6 विश्वा विद्वँ आत्विज्या धीर पुष्यसि; अ 11.3.14 ऋचा कुम्भ्यधिहितात्विज्येन प्रेषिता; ऐत्रा 3.4.6 ... आत्विज्यं कारयते उत वा मे दद्यात्, उत वा मा वृणीतेति; श्रान्ना 1.9.1.2.9 अमानुष एव वा एतद्भवति यदात्विज्ये प्रवृत्तः; श्रान्ना 12.3.3.2 अस्य त्रय्या विषयाऽऽत्विज्यं कृतं भवति; छां 1.10.6; ब्रसू 3.4.4.5 आत्विज्यमिति औडुलोमिः, तस्मै हि परिकीर्यते. —b) ऋ 2.4.4 अस्य रण्वा स्वस्येव पुष्टिः; 6.28.2 उपेद्ददाति न स्वं मुषायति; 7.8.2.6 ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत् स्वम्; अ 6.107.1 त्रायमाणे द्विपाच्च सर्वं नो रक्ष चतुष्पायच्च नः स्वम्; 12.4.10 तदाहुः स्वस्य गोपनम्; तैसं 1.5.9.1 यदेव किञ्च यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनने.

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् । तस्य वै स्वरं एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत् साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

a) Cp तै 1.2 (वर्णः स्वरः); reference to अकारादिः वर्णः ?

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेष एतत् प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते । अर्न्नं इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥

a) i. e. अन्ने as opposed to वाचि above.

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् । असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत् सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । तस्माद् तु तेषु वरं वृणीत । यं कामं कामयेत् तम् । स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति । तद्वैतल्लोकजिदेव । न हैवालोर्व्यताया आशाऽस्ति य एवमेतत् साम वेद ॥ २८ ॥

a) तैसं 3.2.1.1 यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजते... “अनु त्वाऽऽरभे...” Cp पा 3.2.1.28 पूड्यजोः शानन् (पवमानः; यजमानः). —b) श्रान्ना 3.3.4.9 श्रेयान् व

एषोऽभ्यारोहाद् भवति; 12.2.3.10 अथ वातो अहामभ्यारोहः. —c) ऐत्रा 2.3.8 होतृजपं जपति रेतस्तत् सिञ्चति । उपांशु जपति, उपांशु इव वै रेतसः सिक्तिः; ऐत्रा 6.14 प्रशास्ता जपं जापित्वा...; शत्रा 11.5.5.10 उच्चैर्होता शंसति—शनैरितरः, जअप्यमान इव अन्वाह; वृ 6.3.6; 6.4.9; छां 5.2.6; कौ 2.8; 2.11; गी 10.2.5 यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि; पा 7.4.86 जप-जभ-दह-दश-भज-पशां च. —d) वासं 1.5 इदमहमन्वृतात् सत्यमुपैमि; शत्रा 1.1.1.2 द्वयं वा इदं न तृतीयमास्ति, सत्यं चैवानृतं च—सत्यमेव देवाः, अन्वृतं मनुष्याः. —e) ऋ 3.9.5...अग्निमित्था तिरोहितम् । ऐनं नयन् मातश्वा; शत्रा 1.1.1.2 इति नात्र तिरोहितामिवास्ति; ऐत्रा 8.27 एष ह वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स तिरोहितो य एवं न वेद; ब्रसू 3.2.5 पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य वन्धाविपर्ययौ; वृ 1.4.4; छां 7.26; के 3.11. —f) वृ 1.5.17 तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः. Cp सोम्य—पा 4.4.137 सोममर्हति यः.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः । सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् । ततोऽहंनैमाभवत् । तस्मादप्येतर्हामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति । स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औषत् तस्मात् पुरुषः । औषति ह वै स तं योऽस्मात् पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

a) शत्रा 6.7.4.3 यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्; 10.6.1.11 स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद;...तै 2.2-5 (एष पुरुषविध एव). —b) वासं 13.30 अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्व; शत्रा 6.2.2 6 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा अनुव्यैक्षत तस्यात्यानन्देन रेतः परापतत्; 7.5.1.8 ता अरिष्ठा अनार्ता अनुवीक्षस्व (आन्वीक्षिकी from अनु + वि + ईक्ष्) कौटिलीय अर्थशास्त्र, अ 2—प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता. Cp अनुविलोकन in बुद्धधर्मदेशानुविलोकन—गण्डव्यूह 98.23. —c) ऐत्रा 2.33 स वाचमयच्छत् स संवत्सरस्य परस्ताद् व्याहरत्; तैत्रा 2.2.4.2 स भूरिति व्याहरत्; गी 8.18 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्. Cp व्याहृति in तै 1.5 and मै 6.2. —d) Cp असौनामा and इदंरूपः वृ 1.4.7; छां 7.25.1; श्वे 5.8; प्र 4.8; मै 2.5; 3.2; 6.5. —e) शत्रा 5.2.1.10 स रोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते—जाये, एहि स्वो रोहावेति; शत्रा 1.4.1.10 तस्मै ह स्म आमन्त्रयमाणो न प्रतिशृणोति; तैत्रा 2.3.11.1 आत्मन्नात्मन्निति आमन्त्रयत; पा 3.3.161 विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्. —f) अ 10.2.28 पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते; शत्रा 13.6.2.1 इमे वै लोकाः पूः, अयमेव पुरुषो योऽयं पवते, सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात् पुरुषः; तैआ 1.2.3.4 पूर्वमेवाहमिहासमितित तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम्; नि 2.3 पुरुषः पुरिषादः पुरिश्यः पूर्यतेर्वा; श्वे 3.9.

सोऽविभेत् तस्मादेकाकी विभेति । स हायमीक्षांचक्रे, यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति । तत् एवास्य भयं वीयाय । कस्माद्धयभेष्ट्यत् । द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥२॥

a) छां 4.9.3 (अत्र ह न किंचन वीयाय). —b) Conditional in a simple interrogative sentence : cp ऋ 2.30.2 यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत्. —b) तै 2.4; 2.7; क 4.5.

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुंमासौ संपरिष्वक्तौ । स इममेवाऽऽत्मानं द्वेषाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्धवृर्गलमिव स्वै इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव । ताः समभवंत् । ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

a) वृ 1.4.17. —b) पा ५.4.77 .... स्त्रीपुंस .... Cp तैआ 1.10.1 सरमा इति स्त्रीपुमम् (?). —c) वृ 4.3.21. —d) Plato, Symposium 189 C. —e) नि 10.11-12 पाता वा पालयिता वा. —f) Cp ऐआ 4.22 विदलसंहित इव वै पुरुषः; ऐआ 3.1.2 पुरुषो ह वा अयं सर्व आन्दम् द्वे विदले भवतः (cp विदल-मंचक in Pali). —g) Deussen takes स्वे = आत्मनि. Hume, following शंकर, takes स्वः = आत्मनः; but स्वः being unaccented is first pers. dual of अस्. Cp Böhtlingk. —h) Cp अन्तरिक्षप्रामुर्वाशीम् in ऋ 10.9५.17; के 3.12 स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम in a mystical or Tāntrik sense. —i) तैस 2.5.1.५ ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहै काममाविजनितोः संभवाम इति; 7.5.9.4 अन्तर्वेदि मिथुनौ संभवतः; अ 14.2.32 प्रजावती पत्या संभवेह; 14.2.71 ताविह संभवाव प्रजामा जनयावहै; शब्रा 1.7.4.1 प्रजापतिहै वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ, दिवं वा उषसं वा, मिथुनी एनया स्यामिति तां संवभूव.

“सो हेयमीक्षां चक्रे—कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति । हन्त तिरोऽसानीति । सा गौरभवद्वृषर्भ इतरः । ताः समेवाभवत् । ततो गावोऽजायन्त । वैडवेतराऽभवदश्ववृष इतरः । गर्दभीतरा गर्दभ इतरः । ताः समेवाभवत् । तत एकशफमजायत । अजेतराऽभवद्वस्त इतरः । अविरितरा मेषं इतरः । ताः समेवाभवत् । ततोऽजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत् सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

1) v. l. ऋषभः. —2) v. l. इतरो = इतरा + उ.

a) सा + उ. —b) ऋ 10.61.7 पिता यत् स्वां दुहितरमधिष्कन्. See शब्रा 1.7.4.1 above. —c) पा 6.3.94 तिरसस्तिर्यलोपे. —d) Cp अश्ववृषः below. —e) तैस 7.1.1.2 अथो आहुर्वडवायां न्यर्माडिति; जैआ 1.67 तस्माद्दडवा द्विरताः. —f) वासं 13.38 इमं मा हिंसीरेकशफं पशुम्; 14.30 एकशफाः पशवोऽसृज्यन्त; अ ५.31.3 यां ते चक्रुरेकशफे ... गर्दभे ...; शब्रा 12.7.1.५ तदेकशफमभवत्, अश्वोऽश्वतरो गर्दभः. —g) ऋ 1.161.13 श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत्. Cp वस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमौ ( ). —h) For अवि (fem.) cp अ 12.2.19 अब्यां रामायां; 12.2.20 अब्यामसिकन्याम्; 12.2.53 अविः कृष्णा; ५.31.2 अजे वा ... अब्यां ते; पा ५.1.8 अजाविभ्यां थ्यन्. —i) ऋ 8.2.40 मेषो भूतो अभि यन्नयः; नि 3.16 मेषो मिषतेः. —j) ऋ 10.16.6 पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः; तांब्रा ५.6.10 यो वै दीक्षितानां पापं कीर्तयति तृतीयमेवांशं पाप्मनो हरति, अत्रादस्त्वृतीयम्, पिपीलिकास्त्वृतीयम्; ऐआ

1-3-8 तस्मात् सर्वाणि भूतानि आ पिपीलिकाभ्यः आतान्येव जायन्ते; छां 7-2-1; नि 7-13 पेलते-
र्गातिकर्मणः.

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्यां
हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथेत्यभ्यर्मन्थत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत । तस्मादेत-
दुभयमलोमकमन्तरतः । अलोमका हि योनिरन्तरतः । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं
यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमार्द्रं
तद्रेतसोऽसृजत । तदु सोमः । एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च । सोम
एवान्नमग्निरन्नादः । सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रैयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः
सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिः । अतिसृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति य एवं
वेद ॥ ६ ॥

a) ऋ 3-9-5 अग्निमित्या तिरहितं...देवेभ्यो मथितं परि; छां 2-12-1; श्वे 2-6. —b) श्रु 2-2-4-4 स उदमृष्ट...तद्यदुदमृष्ट...तस्मादिदं चालोमकमिदं च; श्रु 9-3-1-5 अलोमकमिव हि अन्तरिक्षम् (अन्तरिक्ष corresponding to मुख in the microcosm). —c - -c) Deussen proposes this part (विसृष्टिः) as the beginning of this कण्डिका. —d) गी 7-20-23; 9-53. —e) ऐआ 2-1-4 अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः; बृ 2-1-20; ऋ 4-9; ऐ 1-1. —f) ऋ 1-116-4 समुद्रस्य धन्वन्नार्द्रस्य पारे; 2-13-6 आर्द्रादा शुष्कम् मधुमद्बुदोहित्य; तैसं 6-4-1-4 शुष्कस्य च आर्द्रस्य च संधौ उद्वासयति उभयस्य शान्त्यै; अ 1-32-3 आर्द्रं तदथ सर्वदा समुद्रस्येव स्रोत्याः; श्रु 1-3-4-1 एतद्द्यूषां जीवमेतेन सतेजस एतेन वीर्यवन्त-स्तस्मादार्द्राः स्युः; 9-2-2-3 एतद्वै वनस्पतीनामनार्तं जीवं यदार्द्रम्. —g) मै 6-10. —h) श्रेयसः (abl. sg. of श्रेयस्); मैसं 1-9-3 ऊर्ध्वं उदतृणत्, पूर्वपक्षः पञ्चदशः; तेन देवानसृजत.

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामाऽयमिदं रूप
इति । तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौर्नामाऽयमिदं रूपं इति । स एष
इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये ।
तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्रार्णन्नेव प्राणो नाम भवति । वर्दन् वाक् पश्यंश्चक्षुः
शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनः । तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न
स वेद । अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति । आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एकं
भवन्ति । तदेतत्पर्दनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा । अनेन ह्येतत् सर्वं वेद । यथा ह वै
पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) Böhtlingk, followed by Max Müller, reads असौ नाम separately. Cp वृ 1.4.1 (अहंनामाऽभवत्); 4.4.5 (इदंमयः, अदोमयः). —b) ऋ 10.81.1 प्रथमच्छदाँ आविवेशे; वृ 2.5.18; छां 6.3.3; तै 2.6; ऐ 1.3; मै 2.6; OT (Genesis) 2.7—He breathed into his nostrils the breath of life and the man became a living soul. —c) Cp सोमधान (ऋ 6.69.6 समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः). —d) ऋ 4.1.19 विश्वभरसमाग्निम्; also ऋ 6.15.16 कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे (योनिम्); कौ 4.19; श्वे 1.15 (अरणीषु चाग्निः). —e) छां 8.12.4 (स चाक्षुषः पुरुषः दर्शनाय चक्षुः...); वृ 1.3.2—6 (five organs of sense). —f) वृ 2.4.11; 4.4.18; के 1.2; मै 6.31. —g) पदनीयम् पदम् (शंकराचार्य on क 2.15). —h) Shall we read अनुविन्दते?

तदेतत् प्रेर्यः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥८॥

a) Origin of वृ 2.4.5 (आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति). —b) तैसं 2.6.8.5 तत् पूषा प्रारय दतोऽरुणत् (lost his teeth); शब्रा 12.4.1.4 ज्येष्ठगृह्यं रोत्स्यति; 12.4.3.6 अयं यजमानस्य प्राणान् प्रारौत्सति—मरिष्यत्ययं यजमान इति; 12.4.3.8 प्रियतमं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्. —c) तैसं 6.5.6.5 यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुकं स्यात्; शब्रा 12.2.2.4 एष ह वै प्रमायुको यो अन्धो वा बधिरो वा; शब्रा 4.1 ततो वै यजमानस्य चित्तं प्रमायुर्भवति (sic); जैत्रा 1.87 ईश्वरो ह तु प्रमायुको भवितोः; शांआ 12.4 प्रमायुकं तस्य द्विषन्तमाहुः.

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद् ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् तत् सर्वमभवत् । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् । तथर्षाणाम् । तथा मनुष्याणाम् । तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वाग्देवैः प्रतिपेदेऽहं मनुर्भवः सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूर्त्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद । यथा पशुरेव स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु । तस्मादर्षां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

a) छां 6.8.7 (तत्त्वमसि); वृ 2.5.19 (अयमात्मा ब्रह्म). —b) वृ 4.4.13 (प्रतिबुद्ध आत्मा); के 2.4 (प्रतिबोधवदितं मतम्). —c) मुं 3.2.9 (ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति). —d) ब्रसू 1.1.30 शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्. See also ऋ 4.27.1; ऐ 2.5. —e) ऋ 4.26.1; गी 4.1 अहं विवस्वते योगं ... विवस्वान्मनवे प्राह. —f) अ 11.8.21 भूतिश्च वा

अभूतिश्च... शरीरमनु प्राविशन्; वासं ३०.१७ भूयै जागरणम्, अभूत्यै स्वपनम्; ऐआ २.१.८ स एष भूतिश्चाभूतिश्च... अभूतिरिति असुराः ते परावभूवुः. —g) Is अन्यो = अन्या + उ? —h) ऋ १०.८९.१७ भुजतीनां विद्याम सुमतीनां नवानाम्; तैसं २.१.४.८ भुजत्येनं विद् एनमुपतिष्ठते; तैत्रा २.४.१२.६ यन्मां प्रविशेः किं मां भुञ्ज्या इत्यब्रवीत्; शब्रा ९.१.२.१७ तथो हैनं एता उभयोर्लोकयो- भुञ्जन्ति; ९.४.१.११ यज्ञो सर्वाणि भूतानि भुनक्ति; ११.५.७ १ लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैः ब्राह्मणं भुनक्ति; ऐत्रा ३.४६ यथा गीर्णं न हैव तद्यजमानं भुनक्ति; नि २.४ तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्; वृ १.४.५ स एनमविदितो भुनक्ति; कौ ४.२० यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति—भुज् here means to be of use or service to.

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम्, यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात् परं नास्ति । तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राज्ञमूये । क्षत्र एव तद्यशो दधाति । सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तैत उपनिश्रयति स्वां योनिम् । य उ एनं हिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ ११ ॥

a) ऋ १.१६४.४६ एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति. Is सत् = तत्? एकम् (neu.) is referred to as सः (mas.) below in १.४.१४. Similar phenomenon in ई ८ (सः...शुक्रम् both in apposition). —b) अ ४.८.१ तस्य मृत्युश्चरति राजसूयम्; ११.७.७ राजसूयं वाजपेयमग्नि-ष्टोमस्तद्वचः । अर्काश्वमेधौ ...; शब्रा ६.६.१.१ तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽश्वमेधः; ऐत्रा ७.१५ तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच; तैत्रा २.७.६.१ यो वै वाजपेयः स सम्राट् सवः । यो राजसूयः स वरुणसवः; गोत्रा १.५.७ पशुबन्धादग्निष्टोमः, अग्निष्टोमाद्राजसूयः, राजसूयाद्वाजपेयः. —c) ऐत्रा ८.१४ सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यमतिष्ठां परमतामगच्छत्; शब्रा २.२.३.५ तस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते परमता वै सा; ११.५.७.२ स्वाध्यायो हैव तेषां (श्रमाणाम्) परमता काष्ठा ...; वृ ५.१२.१; मै ६.३८. —d) अ १४.१.६४ ब्रह्मान्ततो ब्रह्म मध्यतो ब्रह्म सर्वतः; ऐत्रा १.१ अन्तत एव तद्देवानृधनुवन्ति; छां १.२.९; १.३.१२; वृ १.४.१५; १.५.२१; तै २.२. —e) शब्रा ३.१.२.१७ तस्माद् गावः सुवासमुपैव निश्रयन्ते; शब्रा ९.४ स प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्य उत्तरं वर्त्मोपनिश्रयेत; शिक्षासमुच्चय (Buddhist)—सर्वसत्त्वा बुद्धोपनिश्रयविहारिणो भवन्तु. —f) ऋच्छति = हिनस्ति; ऋ १०.८७.१५ वाचास्तेन शरव ऋच्छन्तु मर्मन्; १०.१६४.५ यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु, यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु. Cp the phrase आर्तिमृच्छ where आर्ति is the cognate object and goes with the root ऋ (ऋच्छ) meaning 'to come to danger,' 'to injure'; ऐत्रा २.३१ स ह वाव तामार्तिमृच्छति.

सै नैव व्यभवत् । स विशमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणर्श आख्या- यन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

a) ई ८ (स पर्यगाच्छुक्रम्) लिंगव्यत्ययः. —b) अ १.१६.३ अनेन विश्वा ससहे या जातानि पिशाचाः; १०.४.२३ येषां जातानि बहुधा महान्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमसा विधेम; शब्रा

9.1.1.19 अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातानि एते रुद्रा अनुप्रविशुः...देवानां वै विधामनु मनुष्याः.. तस्माद्दु हेमानि मनुष्याणां जातानि यथाजातम्... —c) Cp श्रेणिशः in ऋ 1.163.10 हंसाइव श्रेणिशो यतन्ते; तैसं 2.2.11.1 सप्तगणाः वै मरुतः, गणश एवास्यै सजातानवरुन्धे; तत्रा 1.6.2.3 गणश एवास्यै विशं कल्पयन्ति.

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥ १३ ॥

a) ऋ 10.90.12 पद्भ्यां शूद्रो अजायत; 2.12.4 यो दासं वर्णमधरं गुहा कः; 1.179.6 उभौ वर्णौ ऋषिरुग्रः पुषोष; 3.34.9 हत्वी दस्यूनं प्रार्यं वर्णमावत्; वासं 4.2 भद्रं वर्णं पुष्यन्; शत्रा 3.1.2.20 पापं वा एषो अग्रे वर्णं पुष्यति यममुमदीक्षितः, अथात्र भद्रम्....

स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः । तस्माद्धर्मात् परं नास्ति । अथो अवलीयान् वलीयाः समाशंसते धर्मेण । यथा राज्ञैवम् । यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् । तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदन्तः सत्यं वदतीति । एतद्धयेवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

a) Cp ई 15 (सत्यधर्माय दृष्टये = सत्यधर्मं द्रष्टुम्; attraction of cases); सत्यधर्मः = सत्यमेव धर्मः; cp शत्रा 1.8.1.1 यथेदं पाणिभ्यामवनेजनाय = पाणी अवनेक्तुम्.

तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद् ब्राह्मणो मनुष्येषु, क्षत्रियेण क्षत्रियः, वैश्येन वैश्यः, शूद्रेण शूद्रः । तस्मादग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येषु । एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा अस्मा-
ल्लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽर्ननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । यदिह वा अप्यनेवंविन्महत् पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्धयेवात्मानो यद्यत् कामयते तत् तत्सृजते ॥ १५ ॥

1) v. l. यद् ह.

a) ऋ 10.90.12 ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् etc. —b) वृ 1.4.11 (क्षत्रात् परं नास्ति) विनयापिदक 13.239 सत्तिया ब्राह्मणा वेस्सा सुद्धा; दीघनिकाय 1.199 सत्तियो सेट्टो जने. —c) By parity of reasoning ब्राह्मणो should be ब्राह्मणेन. The portion क्षत्रियेण...शूद्रः is unnecessary as it hardly makes any sense; and therefore it is an interpolation. As to the identity of अग्नि and ब्राह्मण, cp क 1.7 वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्. —d) वृ 3.8.10. —e) नि 2.4 तथैव तान् भुनक्ति श्रुतं तत्. —f) Cp वृ 4.4.22 वेदानुवचनेन; तै 1.10 इति विशंकोर्वेदानुवचनम्. —g) छां 1.3.12; 8.2.10; क 2.16 ...ब्रह्म...परं...ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्.

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूर्तानां लोकः । स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवीनां लोकः । अथ यदनुब्रूते तेन ऋषीर्णाम् । अथ यत् पितृभ्यो निपृणाति, यत् प्रजामिच्छते तेन पितृर्णाम् । अथ यन्मनुष्यान् वासयते, यदेभ्योऽशनं ददाति, तेन मनुष्याणाम् । अथ यत् पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति, तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयास्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति, तेन तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकार्यारिष्टिमिच्छेदेव ह वै विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति । तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ १६ ॥

a) For these यज्ञः, see मनु ३-७० अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्, होमो दैवो बलिर्भौतः नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्. —b) ऋ ५-४४-१३ अनुब्रूवाणो अध्येति न स्वपन्; तैसं ६-१-४-४ यदि विमृजेत् वैष्णवीमुचमनुब्रूयात्; ऐवा १-१ सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्; तैवा १-४-६-६ होता प्रथमः... यामीरनुब्रुवत्; शन्वा १-५-१-१९ ताद्वि समृद्धं यो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनुब्रुवत्; cp अनु-वच् and अनुवाक् in ऋ ८-५८-१ योऽनुचानो ब्राह्मणो युक्त आसीत् and अ १९-२२-१ पञ्चानुवाकैः स्वाहा; नृ १-५-१७ (अनुक्तम्); २-१-१; ३-१-१; छां ६-१-२; तै १-११. —c) अ १८-२-२८ = वासं २-३० : परापुरो निपुरो ये भरन्ति; cp नि २-११ पुत्रः ... निपरणाद्वा; अ १८-२-३० यां ते धेनुं निपृणामि; १८-४-४२ यं ते मन्य यमोदनं यन्मांसं निपृणामि ते. —d) ऋ २-२१-६ पोषं रथिणामरिष्टिं तनुनाम्, स्वाघ्नानं वाचः सुदिनत्वमहाम्; वासं ३०-१३ अरिष्टिचै अश्वसादम्; शन्वा ६-४-४-१ रात्र्या एवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते; ११-५-४-४ तदेनं सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्यरिष्टिचै तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्ति-मार्च्छति. —e) माघ्यांदिन adds सर्वदा after एवंविदे. —f) के २-१.

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेय । अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान् वै कामः । नेच्छश्चनातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतर्होकाकी कामयते—जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्यो कृत्स्नता । मर्न एवास्यात्मा । वाग्जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि तद्विन्दते^१ । श्रोत्रं दैवम् । श्रोत्रेण हि तच्छृणोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एष पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पाङ्क्तः पुरुषः । पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किंच । तदिदं सर्वमाप्नोति^२ य एवं वेद ॥ १७ ॥

१) v. l. विन्दति. —२) माघ्यांदिन adds after this यदिदं किंच.

a) शन्वा १०-५-३-८ अकृत्स्नं वै कर्म ऋते प्राणेभ्यः, अकृत्स्ना उ वै प्राणा ऋते कर्मणः; १३-२-२-१२...अकृत्स्नं च त्वै (= तु + वै) प्रजापतिः संस्करोति; गोब्रा २-२-१७ अकृत्स्ना वा एषा देवयज्या यद्भविर्ज्ञः, अथ हैषैव कृत्स्ना देवयज्या यत् सौम्योऽध्वरः; ऐआ २-३-५ अकृत्स्नो ह्येष

आत्मा यद् .... —b) To be taken in passive sense, cp बृ 1.5.17 यदा प्रैष्य-
न्मन्यते. —c) शत्रा 7.4.2.13 सा स्यात् समूला साम्रा कृत्स्नतयै; जैत्रा 2.183 सा सपुच्छा
कृत्स्नत्वाय. —d) वृ 1.2.4. —e) के 2.4; क 3.4. —f) अ 11.2.9 तवेमे पञ्च
पशवो विभक्ता गात्रो अश्वाः पुरुषा अजावयः; शत्रा 1.2.3.6 पुरुषं ह वै देवा अग्रे पशुमालेभिरे...
सोऽश्वं प्रविवेश, स गाम्...सोऽविम्...सोऽजम्...अत्रो सा सम्पद् यदाहुः पाङ्क्तः पशुः. —g)
तै 1.7 चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् ।...पाङ्क्तं वा इदं सर्वम्.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत् पिता ।
एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् ॥
त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् ।
तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥
कस्मात् तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदा ।
यो वै तामर्क्षितिं वेद सोऽन्नमच्चि प्रतीकेन ॥
स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति ॥
इति श्लोकाः ॥ १ ॥

Cp बृ 1.5.1-13 with वृ 1.2.

a) तैत्रा 1.3.8.1 सप्त वा अन्नानि. —b) ऋ 1.40.4 स धत्ते आक्षिति श्वः;
9.68.3 साकं वृथा पयसा पिन्वदक्षिता. Is आक्षिता instr. sg. of आक्षित or loc. sg. of
आक्षिति? Cp यज्ञायज्ञा in ऋ 1.168.1; 6.48.1; तैसं 2.4.14.1 यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति.
—c) ऋ 10.118.8 स त्वमग्रे प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः; cp अनीकेन in ऋ 2.9.6; नि 7.31
प्रत्यक्तं भवति, प्रतिदर्शनामिति वा. —d) वृ 2.4.10; 4.1.2, 4.5.11 उपनिषद्: श्लोकाः
सूत्राणि; मै 6.32.

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत् पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत् पिता ।
एकमस्य साधारणमिति । इदमेवास्य तत् साधारणमन्नं यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते
न स पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रं ह्येतत् । द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च ।
तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र च जुहति । अथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्ट्रियाँजुकः
स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत् पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति ।
तस्मात् कुमारं जातं घृतं वैवाऽग्रे प्रतिर्लेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्ति । अथ वत्सं
जातमाहुस्तृणाद् इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयासि हीदं

सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं
जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान् ।
सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदेति ।
पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वैतामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा
अक्षितिः । स हीदमन्नं धियाधिया जनयते कर्मभिः । यद्वैतन्न कुर्यात् क्षीयेत ह ।
सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्ज-
मुपजीवतीति प्रश्नः सा ॥ २ ॥

a) ऋ 4-33-10 ये हरी मेधयोक्था मदन्त इंद्राय चक्रुः; अ 6-108 is मेधासूक्त; अ 5-11-4
न त्वदन्यः कवितरो न मेधया धीरतरः; मुं 1-1-9; ऐ 3-2; तै 1-4. —b) ऋ 1-167-4 साधारण्येव
मरुतो मिमिक्षुः; 4-32-13 यच्चिद्धि शश्वतामासि इन्द्र साधारणस्त्वम्; 7-63-1 साधारणः सूर्यो
मानुषाणाम्; तैसं 2-6-1-7 कथा पुत्रस्य केवलं कथा साधारणं पितुः; ऐत्रा 7-1 गृहपतेर्भार्यायै व्रतप्रदस्यौष्ठ
एनयोः साधारणो भवति. —c) तैसं 1-6-7-1 यथा ह वै समृतसोमा एवं वा एते समृतयज्ञा यद्वर्षपूर्णमासौ;
अ 7-81-3-4 अनूनं दर्श मा कृधि प्रजया च धनेन च; दर्शोऽसि दर्शतोऽसि समप्रोऽसि समन्तः; शत्रा
11-2-4 1 एष वै पूर्णमाः । य एष तपति अहरहर्हि एवैष पूर्णः । अथ एष एव हि दर्शो यच्चन्द्रमा ददृश
इव होषः. —d) Cp ऋ 1-166-14 एभिर्यज्ञोभिस्तदभीष्टिमर्याम्; 10-169-2 यासामग्निरिष्ट्या
नामानि वेद; षत्रा 4-1 इष्टिपशुवन्धयोः (इष्टि from यज्, accent on इ in इष्टि). But पा 3-3-96
मंत्रे वृषेषपचमनविद्भूवीरा उदात्ताः where the accent is on the last syllable; for याजुक्
cp पा 3-2-154 लषपदपतस्था..... सृभ्यः उकञ्. —e) Cp पयो हि एवाग्ने above.
—f) प्रतिलेह्य and अनुधापय only here in the Brāhmaṇa literature. —g) छां
5-19-24; वृ 6-1-14; मै 6-9. —h) ऋ 10-72-9 प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुनर्मातीण्डमाभरत्; शत्रा
11-5-6-9 अति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते गच्छति ब्राह्मणः सात्मताम्; शत्रा 10-4-3-9-10 मृत्वा पुनः
संभवन्ति ते संभवन्त एव अमृतत्वमभिसंभवन्ति...; शत्रा 25-1 अशनायां च पुनर्मृत्युं च जयन्ति;
वृ 1-2-7; 3-2-10; 3-3-2. —i) Note that धियाधिया is here explained by कर्मभिः;
cp धियंधियम् in ऋ 1-168-1; 6-49-8. —j) शत्रा 11-5-7-1 अथातः स्वाध्यायप्रशंसा;
वृ 1-5-16; 3-2-13; 3-8-9.

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमर्ना अभूर्व
नादर्शमन्यत्रमना अभूर्व नाश्रौषामिति मनसा ह्येव पश्यति, मनसा शृणोति । कामः
संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव । तस्मादापि
पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति । यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैर्षा हि
न । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव । एतन्मयो वा
अयमात्मा । वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

a) मै 6-30 (मनसा ह्येव पश्यति); this forms a counterpart to the verse of
Epicharmes *νοὺς ὀρῆ καὶ νοὺς ἄκουει τὰλλὰ κῶρα καὶ τυφλά.* —b) ऋ 10-10-7

यमस्य मा यम्यं काम आगन्; 10-34-6 अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामम्; 10-129-4 कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्; तैसं 1-5-9-3 पशून् वित्वा कामाँ अकुर्वत्. —c) ऋ 10-164-5 जाग्रत्-स्वप्नः संकल्पः पापः; अ 11-8-1 यन्मन्युर्जायामावहत् संकल्पस्य गृहादधि; अ 16-6-10 अनागमिष्यतो वरानवित्तेः संकल्पानमुच्यते दुहः पाशान्; छां 7-4-1; ऐ 3-2; के 4-5. —d) तैत्रा 2-1-2-2 and शत्रा 2-1-3-2 तद्विचिकित्सायै जन्म; छां 3-14-4; मै 6-30. —e) वासं 19-77 दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्, सत्यानृते प्रजापतिः। अश्रद्धामनृते अदधात्, अर्द्धां सत्ये प्रजापतिः; अ 11-8-22 शरीरं अर्द्धा दक्षिणा अश्रद्धा चानु प्राविशन्; तै 1-11. —f) वासं 8-51 इह धृतिः इह स्वधृतिः स्वाहा; 3-4-3 यत् प्रज्ञानं चेतो धृतिश्च. —g) वासं 24-35 ह्यियै शल्यकः; तैत्रा 3-13-2 ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ; तै 1-11. —h) ऋ 10-125-5 अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः.

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेवर्षेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥

पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता वाङ् माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥

a) The order should rather be माता, पिता, प्रजा and then correspondingly वाङ् माता etc.

विज्ञातं विजिज्ञास्यमाविज्ञातमेत एव । यत् किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । वाग्धि विज्ञाता । वागेनं तद् भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥

यत् किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन एनं तद् भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥

यत् किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद् भूत्वाऽवति ॥ १० ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥

1) The sense demands ज्योतीरूपम् as a compound but the accent requires splitting of the compound into two (Weber).

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यः । तौ^१ मिथुनः समैताम् । ततः प्राणोऽजायत ।

स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

a) तौ stands for ते (i. e. for वाक् and मनस्); for similar use cp क 2-2 (श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः)— a case of grammatical anacoluthon ! —b) ऋ 10-166-1 ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम्, हन्तारं शत्रूणां कृषि. Cp अ 12-2-46 सर्वान्ग्रे ऐषामूर्जं रयिमस्मासु धेहि; तै 3-10.

अथैतस्य प्राणस्याऽऽर्षः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः । त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः । स यो हैतानन्तवत् उपास्तेऽन्तवन्तः स लोकं जयति । अथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकं जयति ॥ १३ ॥

a) आपः (Waters) as the first principle; ऋ 10-72-6 यद्देवा अदः सलिले सुसंरन्धा अतिष्ठत; 10-82-1 घृतमेने अजनन्नमाने; 10-121-9 यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान; 10-129-3 अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्; छां 7-10-1; कौ 1-7; क 4-6; ई 4.

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्र्य एव पञ्चदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते । सोऽमावास्याः रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

In general cp छां 6-7.

a) Cp Greek *νωθημερον* (lasting a day and night); ऋ 1-116-24 दश रात्रिरशिवेना नव घ्नू...; ऐजा 5-21 बहु वा एतस्मिन्नवरात्रे किञ्च किञ्च वारणं क्रियते; छां 7-9-1; क 1-9. —b) छां 1-11-5; 7-15; 7-23; प्र 2-4,6; 6-1-4; ब्रसू 1-3-8 भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् (where संप्रसाद = प्राण). —c) वासं 24-40 कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै.

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित् पुरुषः । तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाः । आत्मैवास्य षोडशी कला । स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते । तदेतन्नर्भ्यं यद्यमात्मा । प्रीधिर्वित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीर्यत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाहुः ॥ १५ ॥

1) Some interpolate इति between एव and आहुः, which is obviously wrong.

a) ऋ 1.164-48 द्वादश प्रथयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिक्रेत; 2.39.4 नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव; अ 6.70.3 यथा प्रधिर्यथोपधिर्यथा नभ्यं प्रधावाधि; ऐत्रा 4.15 परि यद्वा एतद्देवचक्रं यदभिष्टुवः षळहः तस्य यावभितो अग्निष्टोमौ तौ प्रधी, ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तन्-नभ्यम्. —b) सर्वज्यानिम् is cognate object of the intran. verb ज्या (used here in passive, which is allied to the latter, etymologically, i. e. जीयते). Cp ऋ 7.57.3 समानमस्मिञ्जते; अ 11.3.55-56 न च प्राणं रुणद्धि सर्वज्यानिं जीयते, न च सर्वज्यानिं जीयते न पुरैः जरसः प्राणो जहाति; शब्रा 10.5.5-8 श्रीर्वै शिरः, श्रियमस्य निरौहीत, सर्वज्यानिं ज्यास्यते; तांब्रा 6.7.15 यदि सर्ववेदसं न ददाति सर्वज्यानिं जीयते; 25.10.20 यदा सर्वज्यानिं जीयन्ते अथ उत्थानम्; गोब्रा 1.3.13 क्षिप्रं गृहपतिः सर्वज्यानिं जीयते यो अविद्वाञ्जुहोति.

अथ त्रैयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जययो नान्येन कर्मणा । कर्मणां पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

a) अ 9.2.19 नैनं देवा आपुः पितरो न मर्त्याः; 10.6.32 यं देवाः पितरो मनुष्या उप-जिवन्ति सर्वदा; 11.1.5 ब्रेधा भागो निहितो यः पुरा वो देवानां पितृणां मर्त्यानाम्. —b) ऐ 2.4; तै 1.9. —c) ऋ 10.88.15 द्वे स्रुती अशृणवम् पितृणाम् देवानामुत मर्त्यानाम्; छां 5.10.3; बृ 6.2.15-16; मुं 1.2.10-11; प्र 1.9-10.

अथातः संप्रतिः । यदा प्रैथ्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सन्नय-मितोऽभ्युनर्जदिति । तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोर्वयमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदैवंविदस्माल्लोकात् प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किंचिदक्ष्ण-याऽकृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति तस्मात् पुत्रो नाम । स पुत्रेणैवास्मिँ-लोके प्रतितिष्ठति । अथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥

1) The reading भुनजत् given by Weber and Böhtlingk fits in well as it is the subjunctive. —2) v. l. अक्षयाकृतम्.

a) Cp in general कौ 2.15 (संप्रदानम्). —b) मन्यते is passive; cp बृ 1.4.17 (अकृत्स्न एव तावन्मन्यते). —c) सन् + अयम्; but as Śaṅkarāchārya seems to interpret it, it is संनयम् (also संनायम्) the gerundial form from सं + नी to ward off debt. Cp ऋ 8.47.17 यथा कलां यथा शकं यथ ऋणं सं नयामसि; अ 19.45.1 ऋणादृणमिव संनयन्; ऐत्रा 7.13 ऋणमस्मिन् संनयति अमृतत्वं च गच्छति; मनु 9.107 यस्मिन्नुणं संनयति; पा 6.4.93 चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् (नयम् or नायम्). —d) For the sense of भुज्

here (i. e.) to be of use to, cp वृ 1-4-15 above. —e) वृ 1-3-28. —f) ऋ 1-122-9 अपो न वां सुनोत्यक्षणाधुक्; 8-7-35 आक्षणावानो वहन्ति अन्तरिक्षेण पततः; शब्दा 3-5-4-14 तानक्षणा संतृन्दति यद्यक्षणा न शक्नुयादापि समीचः. —g) गोत्रा 1-1-2 पुत्राम नरकम्...तस्मात् त्राति इति पुत्रः तत् पुत्रस्य पुत्रत्वम्; नि 2-11 पुत्रः पुरु त्रायते, निपरणाद्वा, पुत्रकं ततस्त्रायते; मनु 9-128 पुंनान्मो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः...

पृथिव्यै चैनमग्रेश्च दैवी वागाविशति । सा वै दैवी वाग् यया यद्यदेव वदति तत् तद्भवति ॥ १८ ॥

a) Dat. sg. fem. used as ablative; cp तै 1-11 भूत्यै न प्रमादितव्यम्.

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणो यः संचरश्चासंचरश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति । स एवैवित् सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवतैव सः । यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येव हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यैवासां तद्भवति । पुण्यमेवाप्तुं गच्छति । न ह वै देवान् पापं गच्छति ॥ २० ॥

1) शब्दा 14-4-3-29 adds एष after this.

a) ऋ 2-38-6 विश्वेषां कामश्चरताममाऽभूत्; 6-51-15 कर्ता नो अध्वना सुमं गोपा अमा. 10-63-16 सा नो अमा सो अरणे नि पातु. Also अमात् : ऋ 5-53-8 आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षादमाद्भुतः; 9-97-8 अमादस्तं वृषगणा अयासुः; अमा (locative) : cp अरणे above and अरण्ये; see निवण्डु 3-4-11-12 अमा । दमे. Does the author suggest अमा (loc.) by its juxta-position with दमे ?

अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे । तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त । वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म । तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध । तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव नाप्नोद्योऽयं मर्ध्यमः प्राणः । तानि ज्ञातुं दधिरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरश्चासंचरश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति । हन्तास्यैव सर्वे रूपमसौमेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति । तेन ह वाव तत् कुलमाचक्षते यस्मिन् कुले भवति य एवं वेद । य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यति । अनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥

1) शब्दा 14.4.3.32 reads आख्यायते — 2) Dropped in शब्दा 14.4.3.32.
a) तै 2.8 (आनन्दस्य मीमांसा). — *b)* वृ 1.4.7 (कर्मनामानि). — *c)* छां 4.10.3; वृ 1.2.5; 1.5.21; 3.1.2. — *d)* पा 1.3.53 उपायमः स्वकरणे; 1.2.16 विभाषोपयमने. — *e)* मध्यम = मुख्य, आसन्य. — *f)* वृ 3.9.26. — *g)* शब्दा 14.4.3.32 reads भवाम् for असाम, which seems to be better; cp ऋ 3.52.8 रूपं रूपं भवाम् बोधवतीति.

अथाधिदैवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः ।
 भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या देवता यथादैवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः
 प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः । म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः । सैषान्स्तमिता
 देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

a) More frequently अधिदैवतम्; यथादैवतम् as also for यथादैवतम् below.
 — *b)* ऐत्रा 4.29 यथादैवतमेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछन्दसं राध्नोति य एवं वेद; शब्दा 1.5.3.23 अथ यथादैवतम्. But यथादैवं only in जैत्रा 2.239. — *c)* वृ 3.3.2; 3.7.2. — *d)* Both म्लुच् & म्लुच्; cp पा 3.1.58 जृ...म्लुच्म्लुच्...श्विभ्यः; ऋ 1.161.10 आ निम्लुच्; शकृदेकोऽपाभरत; 8.27.19 यन्निम्लुचि प्रम्लुचि... यद्वा मध्यंदिने दिवः; छां 3.11.2-3; वृ 1.1.1.

अथैष श्लोको भवति—

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति ।

प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति ॥

तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति ॥

यद्वा एतेऽर्मुर्ध्नाधियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् प्राणैश्चैवा-
 पान्याच्च । नेन्मा पाप्मा मृत्युरार्भवदिति । यद्यु चरेत् समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै
 सायुज्यं सलोकतां जयति^२ ॥ २३ ॥

1) Some texts read आप्नुवत् erroneously. — 2) शब्दा 14.4.3.34 adds य एवं वेद after this.

a) ऋ 10.121.6 यत्राधि सूर उदितो विभाति; अ 10.8.16 यतः सूर्य उदेत्यस्तं यत्र च गच्छति; जैत्रा 2.28 मदेवोदेति सूर्यः...; क 4.9. — *b)* क 4.12. — *c)* Cp शब्दा 6.2.2.40 अमुर्हि एव दद्याद्यदस्योपकल्पेत. Cp कर्हि, एतर्हि; पा 5.3.16 इदमोर्हिर्हू; 5.3.4 एतेतौ रथोः. — *d)* छां 8.15 आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य; मुं 1.3.8; 3.2.7; क 6.10; मै 6.30.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

त्रयं वा इदं नामै रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एतद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

a) शब्दा 11.2.3.3 तद् द्वाभ्यामेव प्रत्यवैत् रूपेण चैव नाम्ना च. —b) जैत्रा 2.24 तानुक्थैरुत्थापयति तदुक्थानामुक्थत्वम्. —c) शब्दा 10.4.1.4 एष उ एव उक्त् तस्यैतदन्नं थं तदुक्थम्; 10.5.2.20 उक्थमिति बहुचा एष हीदं सर्वमुत्थापयति; वृ 5.13.1; for correct etymology see नि 11.31 उक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम्. —d) शब्दा 10.5.2.20 सामेति छन्दोगा एतस्मिन् हीदं सर्वं समानम्; सामविधानब्राह्मण 1.1.13 साम्यादिति तत् साम्नः सामत्वम्; जै 1.12.5. —e) नि 1.8 ब्रह्म परिवृढं सर्वतः; जै 4.24.11.

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एतद्धि सर्वैः रूपैः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम । एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति । तदेतत् त्रयं सदेकमयमात्मा । आत्मो एकः सन्नेतत् त्रयम् । तदेतदमृतं सत्येन च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम् । नामरूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

a) ऋ 10.81.1 प्रथमच्छद् अवराँ आविवेश; छां 8.3.1-2 (अनृतापिधानाः); 6.1.3; 7.1.2-3; 8.3.5; वृ 2.3.6; 2.1.20; 2.4.12; 4.5.13; 5.5.1; तै 2.6; कौ 1.6.

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

दृष्ट्वालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं काश्यम् — ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः—सहस्रमेतस्यां वाचि दब्रः, जर्नको जनक इति वै जनां धावन्तीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 2.1.2-8 with वृ 2.5.1-10. Also कौ 4.

a) छां 6.2.1 (महामनाः—अनूचानमानी—स्तब्धः). —b) Perhaps a conscious effort at alliteration !

स होवाच गार्ग्यः— य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥

a) Use of locative with सं-वद्. Cp बृ 4.5.1 (अग्निहोत्रे समदाते). —b) अ 3.22.6 हस्ती मृगाणां सुषदां अतिष्ठावान् बभूव ह; शब्रा 13.5.1.9 अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानाम्. —c) In accordance with the principle in शब्रा 13.5.2.20 तं यथा यथोपास्ते तदेव भवति; गी 17.3 यो यच्छ्रद्धः स एव सः.

स होवाच गार्ग्यः— य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । बृहन् पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति । नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

1) v.l. पाण्डुरवासाः (Weber).

a) कौ 4.4 adds अन्नस्यात्मा. Cp the फल here at the end (नास्यान्नं क्षीयते).

स होवाच गार्ग्यः— य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः— य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात् प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

a) छां 3.12.9.

स होवाच गार्ग्यः— य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । ईन्द्रो वैकुण्डोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

a) Name of a Rishi ऋ 10.48-50; जै 4.5.1. —b) छां 8.5.3 (अपराजिता पूर्ब्रह्मणः). —c) Solitary occurrence in Vedic lit. अन्यतस्त्य = अन्य + तः + त्य; cp पा 4.2.98 दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यः; 4.2.104 अन्ययात् त्यप्. The word इतस्त्य is comparable to अन्यतस्त्यः.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति । विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

a) ऋ 10-166-1 सपत्नानां विषासहिम्; 10-174-5 अभिराष्ट्रो विषासहिः; अ 17-1-1 विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम्.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं हवैनमुपगच्छति, नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥८॥

a) कौ 4-11.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमर्दिशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति । रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति । अथो यैः संनिगच्छति सर्वास्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

a) बृ 3-9-15; छां 8 7-4; क 6-5. —b) नि 3-14 रुक्मवक्षसः रोचिष्णुरस्काः; पा 3-2-136 अलंकृत्...रुचि...चरयिष्णु च.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हवैवास्मिँल्लोक आयुरेति । नैनं पुरा कालात् प्राणो जहाति ॥१०॥

1) v. l. अनूदैति.

a) ऋ 10-117-7 यन्नञ्चानमप वृक्ते चरित्रैः. —b) Is this a gloss on the preceding ?

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति । नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हवैवास्मिँल्लोक आयुरेति । नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः— य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः — एतावन्नू ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवाच गार्ग्यः — उप त्वाऽर्यानीति ॥ १४ ॥

a) The root is उप + इ; cp वृ 2.1.15 उपेयात्.

स होवाचाजातशत्रुः — प्रतिलोमं चैतद्यद् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद् ब्रह्म मे वक्ष्यतीति । व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषः सुप्तमाज्जम्तुः । तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाचक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनापिषं बोधयांचकार । स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

1) v. l. वै तत् for चैतत्.

a) तैसं 3.5.1.3 य एनयोरनुलोमं च प्रतिलोमं च विद्यात्; पा 5.4.75 अच्-प्रत्यन्वव-पूर्वात् सामलोमः; कौ 4.19. — b) अ 20.133.1 तौ आ पिनाष्टि पूरुषः; वासं 19.11 यदा पिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धनम्; कौ 4.19; पा 3.4.35 शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः; 3.4.38 स्नेहने पिषः.

स होवाचाजातशत्रुः — यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद्य एव विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

a) एतत् adverbial use; ऋ 1.162.21 न वा उ एतत् प्रियसे; 4.18.2 नाहमतो निरया दुर्गहैतत्. — b) वृ 3.4.5; वृ 4.3.19; छां 6.2.8; 6.8-16.

स होवाचाजातशत्रुः — यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते । तानि यदा गृहीत्यथ हैतत् पुरुषः स्वपिति नाम । तद् गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतं श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

Cp in general वृ 2.1.17-20 with वृ 4.3.23.

1) v. l. निगृह्णाति.

a) शब्दा 10.3.3.6 यदा वै पुरुषः स्वपिति...यदा प्रबुध्यते...प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते; छां 4.3.3; 6.8.1.

स यत्रैतत् स्वर्ण्यया चरति ते^१ हास्य लोकाः । तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मणः । उतेवोच्चार्वचं निगच्छति । स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १८ ॥

Cp in general बृ 2.1.18-19 with बृ 4.3.9-18; 19-35; also कौ 4.20.

a) Cp स्वप्रया in अ 5.7.8 उत नग्ना बोभुवति स्वप्रया सचसे जनम्; cp पा 7.1.39 सुपां सुलुक्. —b) Looks like a parenthesis. —c) शत्रा 2.3.4.32 उच्चावचै-श्छन्दोभिरुपतिष्ठते, उच्चावचा इव हि पशवः; 13.5.1.7 बहु खलु वा एतदेतस्मिन्नहनि उच्चावचमिव कर्म क्रियते; नि 1.3 उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः; 1.4 अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति; 7.3 एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्कृषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति; पा 2.1.72 मयूरव्यंसकादयः.

अथ यदा सुर्धुमो भवति । यदा न कस्य चन वेद । हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते । स यथा कुर्मारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीर्मानन्दस्य गत्वा शयीत । एवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

1) हिराः instead of हिताः ? Cp अ 1.17.1 हिरा लोहितवाससः; 1.17.3 शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम्; 7.3.5.2 इमा यास्ते शतं हिराः; cp वासं 22.8. —2) Dropped by माध्यंदिन.

a) छां 8.3.4 (संप्रसादः); 8.6.3. —b) बृ 4.2.3; 4.3.20; कौ 4.19. —c) वासं 25.8 अन्तरिक्षं पुरीतता...हिराभिः स्रवन्तीः. —d) पा 6.2.58 आर्यो ब्राह्मण-कुमारयोः. —e) अ 11.7.16 वृषा भूम्यामातिव्ययः; बृ 4.3.33 (अथैष एव परम आनन्दः).

स यथोणवाभिस्तैन्तुनोच्चरेद्यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गानि व्युच्चरन्त्येवमे-
वास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति ।
तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥

1) v. l. ऊर्णनाभिः. —2) v. l. विष्फुलिङ्गाः (माध्यंदिन). —3) माध्यंदिन adds सर्वे आत्मानः after this.

a) कासं 8.1 सोऽयमूर्णवाभिः स्वैरान्वैः संतितंसति; तैत्रा 1.1.2.5 त ऊर्णावभयोऽभवन्; see the proper name और्णवाभः in नि 6.13 and 7.15; cp मुं 1.1.7; 2.1.1; श्वे 6.10; मै 6.22. —b) बृ 3.4.5; बृ 5.4; छां 6.8-16. —c) बृ 1.4.7; 1.6.3; 2.3.6; मै 6.32.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

यो ह वै शिशुः साधानः सप्रत्याधानः सस्थूणः सदामं वेद, सप्त ह द्विषतो
भ्रातृव्यानवरुणाद्धि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानमिदं
प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥

a) पा 4.1.144 भ्रातृव्यच्च; 145 व्यन् सप्तने.

तमेताः सप्ताक्षिर्य उपतिष्ठन्ते । तथा इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनः
रुद्रोऽन्वायत्तः । अथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यः । या कनीनका तयाऽऽदित्यः ।
यत् कृष्णं तेनाग्निः । यच्छुक्लं तेनेन्द्रः । अधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता । द्यौरुत्तरया ।
नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads यच्छुक्लं तेनाग्निः यत्कृष्णं तेनेन्द्रः.

a) बृ 1.5.1. —b) छां 4.16.1.

तदेष श्लोकी भवति —

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।

तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ॥

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । इदं तच्छिर एष हर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्व-
बुध्नः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो विश्वरूपम् ।
प्राणानेतदाह । तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणाने-
तदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥

1) माध्यंदिन reads विहितम् after यशः.

a) अ 10.8.9 with some variants. —b) In the अथर्ववेद-तिर्यक् for अर्वाक्.
—c) तत् for तस्य in अ. —d) साकम् for तीरे in अ. —e--e) अ substitutes
for this : ये अस्य गोपा महतो बभूवुः.

इमावेव गोर्तमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः । इमावेव विश्वामित्र-
जमदग्नी । अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकश्यपौ । अयमेव
वसिष्ठोऽयं कश्यपः । वागेवाग्निः । वाचा ह्यन्नमद्यते । अत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति ।
सर्वस्यात्ता भवति । सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

a) गोतम's son वामदेव is the ऋषि of the fourth Mandala of ऋ. —b) ऋषि of the 6th मण्डल of ऋ. —c) ऋषि of the 3rd मण्डल of ऋ; विश्वामित्र and जमदग्नि mentioned together in ऋ 10.167.4; also in तैसं 3.1.7.3 which =

५.४.११.३ विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेताम्. —d) ऋषि of the 7th मण्डल of ऋ. —e) ऋषि of the ५th मण्डल of ऋ. —Cp for a—e) दीघनिकाय 1.104; अंगुत्तरनिकाय 3.224 : अट्टक, वामक, वामदेव, वेस्सामित्त, यमताग्नि (or यमदाग्नि), अंगिरस्, भरद्वाज, वासेष्ट, कस्सप, भगु-ब्राह्मणानं पुब्बका इसयो मंतानं कत्तारो पवत्तारो (ब्राह्मणानाम् पूर्वे ऋषयः मंत्राणाम् कर्तारः प्रवक्तारः). —f) श्रुत्वा ४.५.४.१ तस्मात् सर्वेषामंगानां वाचैवान्नस्य रसं विजानाति. —g) छां ५.२.१; ५.१८.१; ५.२४.२,४; बृ १.३.१७; ६.१.१४.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्तं चैवामूर्तं च । मर्त्यं चामृतं च । स्थितं च यच्च । सच्च त्र्यं च ॥ १ ॥

1) Some Mss read त्यच्च; cp तै 2, 6; elsewhere बृ ५.५.१ तदेतत् व्यक्षरं सत्यमिति (स-ति-यम्).

a) मै 6.३.

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायुश्चान्तरिक्षाच्च । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत् सत् । तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रस य एष तपति । सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

a) छां 4.१०.५ (प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म, खं ब्रह्म); बृ ३.७.२ वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम्.

अथामूर्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं च । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् । तस्यै- तस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः । इत्याधिदैवतम् ॥ ३ ॥

1) Some Mss read त्यत् (for त्यम्); cp बृ ३.९.९ त्यादित्याचक्षते. —2) v. 1. अधिदेवतम्.

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकार्शः । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत् सत् । तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो यच्चक्षुः । सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

a) Case of pendant nominative; तस्मात् after आकाश is understood.

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकार्शः । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यत् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा मूर्धारजनं वासो यथा पाण्डूवाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽन्यार्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेद । अथात आदेशो नेति नेति^१ । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥

a) Cp कात्यायन on पा 4.2.24 हरिद्रामहारजनाभ्यामन् वक्तव्यः. —b) The word is पाण्डू and not पाण्डु; श्रुत्वा ५.3.5.21 अथैनं पाण्डूं परिधापयति; cp वेस्सन्तर-जातक 6.500 इन्द्रगोपकवण्णाभा गन्धारा पण्डुकम्बला; cp पा 4.2.11 पाण्डुकम्बलादिनिः. —c) Cp के 4.4; छां 8.4.2 सकृद्विभातः. —d) वृ 3.9.26; 4.2.4; 4.4.22; 4.5.15; के 1.5. —e) वृ 2.1.20.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः — उद्यास्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादास्मि । हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं^२ करवाणीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 2.4 with वृ 4.5 for the general motive; cp वृ 2.4.1-4 with क 1.26-29 and मै 1.

a) अन्त (*settlement*); is it used in the same sense in अप्वन्त in वृ 4.1.1; वेदान्त in मुं 3.2.6; श्वे 6.22; गी 15.15 ?

सा होवाच मैत्रेयी—यन्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृतां स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

1) नु Dropped in माध्यंदिन. —2) वृ 4.5.3 adds आहो नेति after अमृता.

a) मनु 2.105 वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके.

सा होवाच मैत्रेयी—येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

1) v. l. भगवन् वेत्य. —2) v. l. विब्रूहि.

स होवाच याज्ञवल्क्यः — प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषसे । एह्यास्स्व । व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यांसस्त्रेति^३ ॥ ४ ॥

1) v. 1. आस्व (माध्यंदिन). —2) माध्यंदिन adds ब्रवीतु भगवानिति.

a) ऐत्रा ३.२ कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति; वृ २.४.५ निदिध्यासितव्यः.

स होवाच^१—न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्मं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

1) माध्यंदिन adds याज्ञवल्क्यः after उवाच. —2 --2) Deussen proposes to place this concluding portion at the end of the 6th कण्डिका.

a) ब्रह्म-क्षत्र; cp ऋ १.१५७.२ घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम्; अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतम् (the first occurrence of the pair ब्रह्म-क्षत्र although in a different sense); अ १.७.९ ब्रह्म च क्षत्रं च श्रोणी; १२.५.८ ब्रह्म च क्षत्रं च राष्ट्रं च विशश्व; वासं ३०.५ ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रम्; ऐत्रा ७.१९ यज्ञं सृष्टेमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्; क २.२५ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च. —b) Cp वृ ४.५.६ (आत्मानि खल्वरे दृष्टे etc. —locative absolute construction). —c) छां ६.१.३; ८.७.१; वृ ३.७.३; ४.३.२३; मुं १.१.३.

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान् वेद । भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

a) ऋ ८.१.१५ महे चन त्वामद्विवः परा शुल्काय देयाम्.

स यथा दुन्दुर्भेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु
ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

Contrast the similes in वृ here with those of छां 6.1 (मृत्पिण्ड, लोहमणि
and नखनिकृन्तन).

a) ऋ 6.47.31 केतुमद्दुन्दुभिर्वावदीति. —b) Cp वृ 2.4.12 न हास्योद्ग्रहणायेव
स्यात्. —c) वासं 30.19 शब्दायाडम्बराघातम्, महसे वीणावादम्...अवरस्पराय शंखधम्म.
The saṁhitā seems to be the source of the दृष्टान्तस here !

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद् ग्रहणाय,
शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खधम्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद् ग्रहणाय, वीणायै
तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथाऽऽद्रैधाग्रेरभ्याहितात् पृथग्धूर्मा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूर्तस्य
निश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसं इतिहासः पुराणं विद्या
उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्यैवैतानि² नि-
श्वसितानि ॥ १० ॥

1) v. l. निःश्वसितम्. —2) माध्यंदिन adds सर्वाणि after एतानि.

a) वृ 4.5.11; मै 6.32. —b) वृ 2.4.12. —c) वृ 5.13.1-4; 6.4.14-16;
6.4.18; छां 7.1.2; मुं 1.1.5.

स यथा सर्वासामपां समुद्रं एकार्यनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगे-
कायनम् । एवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां
जिह्वेकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवं सर्वेषां शब्दानां
श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां
हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्दाना-
मुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वना
पादावेकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

1) विद्या and वेद interchange their place in the माध्यंदिन. —2) पादौ
follows हस्तौ in माध्यंदिन.

a) ऋ 2.35.3 समानमूर्वे नद्यः पृणन्ति; 7.49.2 समुद्रार्था आपः; छां 6.10.1; मुं
3.2.8; प्र 6.5; गी 2.71 समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्दत्. —b) In this series, which is

long enough, आत्मन् as the एकायनम् of all the इन्द्रिय is left to be inferred, which, however, is made explicit in the following : बृ 1.4.7; छां 8.12.4-5; कौ 3.4; के 1.2.

स यथा सैन्धवाखिल्ये उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेव । एवं वा अर इदं महद् भूतमनन्तमपारं विज्ञानंघन एव । एतेभ्यः भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति । न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

1) माध्यंदिन reads न अह अस्य etc.

a) ऋ 6.28.2 अभिन्ने खिल्ये निदधाति देवयुग्म; 10.142.3 उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति. —b) छां 6.13 (लवणम्...यथा विलीनमेव); बृ 4.5.13. —c) Cp जीवघन in प्र 5.5. —d) Cp छां 6.9.2 (ते यथा तत्र...न विवेकं लभन्ते...सति संपद्य न विदुः...); मनु 1.49 अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते.

सा होवाच मैत्रेयी—अत्रैव मा भगवानमूर्मुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति । स होवाच —न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

1) माध्यंदिन adds याज्ञवल्क्यः after होवाच.

a) बृ 3.5.1; 4.5.14; ई 7; क 2.6; प्र 2.3. —b) छां 8.11.1.

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं पश्यति, तदितर इतरं शृणोति, तदितर इतरमभिवर्दति तदितर इतरं मनुते, तदितर इतरं विजानाति । यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं जिघ्रेत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं शृणुयात् तत् केन कमभिवदेत् तत् केन कं मन्वीत् तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

1) माध्यंदिन interchanges जिघ्रति and पश्यति. —2) माध्यंदिन interchanges शृणोति and जिघ्रति.

a) बृ 3.4.2; 4.3.7; 4.3.31; 4.4.19.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

Cp in general तै 2.1; ऐ 1.1; also cp बृ 2.5.1-10 with बृ 2.1.2-8; and also with बृ 3.7.

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु । आसामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ३ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ४ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ५ ॥

ईमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आसां दिशाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ६ ॥

1) माध्यंदिन interchanges this section with the next.

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ७ ॥

इयं विद्युत् सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ८ ॥

अयꣳ स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ९ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

1) This section occurs between अग्नि and वायु in माध्यंदिन. See above.

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-
मस्मिन्नात्मानि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा
रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिताः । एवमेवास्मिन्नात्मानि सर्वाणि भूतानि
सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

1) भूतानि and प्राणाः interchange places in माध्यंदिन.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोर्चत्—
तद्वां नरा सनये दंस उग्रमात्रिष्कृणोमि तन्यर्तुर्न वृष्टिम् ।
दध्यङ्ङ ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

a) ऋ 1.116.12. —b) ऋ 1.38.14 मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः; ऋ
6.38.2 घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः; 8.21.18 पर्जन्य इव ततनाद्धि बृष्ट्या.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोर्चत्—
आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।
स वां मधु प्र वोचदृतायन् त्वाष्ट्रं यदस्त्रावपिकक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

a) ऋ 1.117.22.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोर्चत् —
पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।

पुरः स पक्षी^१ भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ॥

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः । नैनेन किंचनानावृतम् । नैनेन
किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥

a) Source ? —b) तैत्रा 3.12.9.7 हिरण्यमयः शकुनिर्ब्रह्म नाम. —c) छां 6.3.3;
ऐ 1.3.12; 3.3; मुं 2.1.7.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोर्चत् —
रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति ॥

अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च । तदेतद् ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमन्तरमत्राहम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वात्तुभूः । इत्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

a) ऋ 6.47.18. —b) Cp वृ 3.8.8; 4.2.4; छां 7.2.5; मै 6.17. —c) तैत्रा
3.12.9.7 नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वात्तुभूमात्मानं संपराये.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ वःशः । पौतिमाष्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाष्यात् । पौतिमाष्यो
गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् ।
शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः — ॥ १ ॥

आग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्च । अनभिम्लात
आनभिम्लातात् । आनभिम्लात आनभिम्लातात् । आनभिम्लातो गौतमात् । गौतमः
सैतवप्राचीनयोग्याभ्याम् । सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात् । पाराशर्यो भारद्वाजात् ।
भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च । गौतमो भारद्वाजात् । भारद्वाजः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो वैजवापायनात् । वैजवापायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः — ॥ २ ॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवणेः ।

त्रैवणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनिरामुरेः । आसुरिर्भारद्वाजात् । भारद्वाज आत्रेयात् । आत्रेयो माण्डेः । माण्डिर्गौतमात् । गौतमो गौतमात् । गौतमो वात्स्यात् । वात्स्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कैशोर्यात् काप्यात् । कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । कुमारहारितो गालवात् । गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवात् । वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात् । पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसात् । अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपाच्चाष्ट्रात् । विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । दध्यङ्ङथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्व२सनात् । मृत्युः प्राध्व२सनः प्रध्व२सनात् । प्रध्व२सन एकर्षेः । एकर्षिर्विप्रचित्तेः । विप्रचित्तिर्व्यष्टेः । व्यष्टिः सनारोः । सनारुः सनातनात् । सनातनः सनगात् । सनगः परमेष्ठिनः । परमेष्ठी ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

Proper names differ in the माध्यंदिन version of the वंश.

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव — कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति । स ह गवा२ सहस्रमवरुरोध । दर्शदश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोरवद्धा बभूवुः ॥ १ ॥

Cp in general शत्रा 10.6.1; जैत्रा 2.76f; छां 1.10-11; 5.11-24.

a) शत्रा 11.6.2.1 जनको ह वै वैदेहो ब्राह्मणैर्धात्रियान्निः समाजगाम श्वेतकेतुनारुणेयेन सोमशुष्मिणा सात्ययज्ञिना याज्ञवल्क्येन । तान् होवाच—कथं कथं अग्निहोत्रं जुहुथेति; वृ 2.1.1; 5.14.8. —b) जैत्रा 2.76 कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमाजगमुः; वृ 3.9.20; कौ 4.1; जै 3.30.6; 4.6.2. —c) ऋ 10.7.5.1 प्र सतसत त्रेधा हि चक्रमुः; 10.5.5.3 पञ्च देवान् ऋतुशः सतसत; 3.5.5.18 षोळ्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति.

तान् होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजंतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः । अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मर्चारिणमुवाच— एताः सोम्योदज सामश्रवा३ इति । ता होदाचर्कार । ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः— कथं¹ नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति । अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ— त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति । स होवाच— नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं२ स्म इति । तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन adds नु after कथम्.

a) तैसं 2.6.8.7 नहि ब्राह्मणस्योदरं किञ्चन हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठः; प्र 3.2; comparative ब्रह्मीयान् : तैसं 2.5.8.3 नृमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवाद्यमवदेताम्—अस्मिन् दारावार्द्धे अग्निं जनयाव—यतरो नौ ब्रह्मीयान् इति ब्रह्मवाद्यमवदेताम्. —b) वृ 3.7.1 ब्रह्मगवीरुदजसे; cp प 3.3.69 समुदोरजः पशुषु. —c) छां 4.3.5; 4.4.5; 8.15.1. —d) ऋ 10.67.4 बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन् उदुष्ठा आकर्विं हि तिस्र आवः.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तं सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति । होत्रैर्त्विजाऽग्निर्ना वाचा । वाग् वै यज्ञस्य होता । तद्येयं वाक् सोऽयमग्निः । स होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥

In general cp वृ 3.1.3-6 with छां 3.13.1-6; छां 5.19-23; तै 1.7.

1) v. l. सा.

a) छां 4.16.2 वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाता अन्यतराम्.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इति । अध्वर्युणत्विजा चक्षुषादित्येन । चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः । सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इति । उद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता । स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

1) माध्यंदिन changes the order of उद्गाता and ब्रह्मा, काण्व practice is borne out by ऋ 10.71.11 ऋचां त्वः...गायत्रं त्वः...ब्रह्मा त्वः...यज्ञस्य मात्राम् .. उ त्वः.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणामिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति । ब्रह्मर्णत्विजा मनसा चन्द्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोर्शाः । अथ संपदः ॥ ६ ॥

a) छां 2.9.4 तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणानि. —b) छां 4.16.2. —c) वृ 3.1.3; के 1.2.

याज्ञवल्क्येति होवाच— कतिभिरयमद्यग्भिर्होतास्मिन् यज्ञे करिष्यतीति । तिस्रभिरिति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥

1) माध्यंदिन reads पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं याज्यया, द्युलोकं शस्यया.

a) वासं 20·12 पुरोनुवाक्या याज्याभिः, याज्या वषट्कारैः; ऐत्रा 1·4 आग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः.

याज्ञवल्क्येति होवाच— कत्ययमद्यध्वर्युरस्मिन् यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते । किं ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि पितृलोकः । या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अध एव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

1) माध्यंदिन reads अतिनेदन्ति. —2) पितृलोक and मनुष्यलोक interchanged in माध्यंदिन.

a) तैसं 1·6·8·1 तदाहुरति वा एता वर्षं नेदन्ति, अति वाचं मनो वावैता नातिनेदन्तीति; ऐत्रा 6·32 छन्दसां वै षष्ठेनाह्वातानां रसोऽत्यनेदत्.

याज्ञवल्क्येति होवाच— कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीति । एकयेति । कतमा सैकेति । मन एवेति । अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥

1) माध्यंदिन reads गोपायिष्यतीति.

याज्ञवल्क्येति होवाच— कत्ययमद्योद्रातास्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया । कतमास्ताः । या अध्यात्मामिति । प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकं शस्यया । ततो ह होताऽश्वल उपरराम ॥ १० ॥

1) माध्यंदिन adds, after तृतीया, इत्यधिदेवतम् । अथाध्यात्मम्. —2) माध्यंदिन substitutes यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति for this.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः
कस्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति^१ । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः
कतमे त इति ॥ १ ॥

1) Omitted by माध्यंदिन.

a) छां 7.26.2 (ग्रह = ग्रंथि); क 6.15. —b) अतिग्रह is the same as
अतिग्राह in the following paragraphs; पा 5.4.46 अतिग्रहाव्ययनक्षेपेषु... —c) Ten
indriyas, cp बृ 2.4.11.

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतः । अपानेन हि गन्धा-
ञ्जिग्रति ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads गन्धेन. —2) माध्यंदिन reads प्राणेन. Cp श्रमा 10.5.2.15 न
प्राणेन गन्धं विजानाति.

वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभि-
वदति ॥ ३ ॥

1) माध्यंदिन interchanges 3.2.3 with 3.2.4.

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्राहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान्
विजानाति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान्
शृणोति ॥ ६ ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्राहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म
करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते । इत्येतेऽष्टौ
ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

1) माध्यंदिन drops एते.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित् सा देवता यस्या
मृत्युरन्नमिति । अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति^१ ॥ १० ॥

1) माध्यंदिन adds after this य एवं वेद as in वृ 1.2.7 and 3.3.2.

a) शब्दा 10.6.1.4ff; वृ 1.2.7.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात् प्राणाः कामन्त्याहो ३
नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयन्ते⁴ । स उच्छ्वयति । आध्मायति ।
आध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

1) The कण्डिकाs 11 & 12 interchange places in माध्यंदिन. —2) The
प्लुत mark absent in माध्यंदिन. —3) माध्यंदिन has, before अत्रैव, न तस्मात् प्राणा
उत्क्रामन्ति. —4) माध्यंदिन adds after this ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति. Contrast this with वृ
4.4.2 तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति । नामेति¹ ।
अनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥

a) वृ 1.6.1; छां 7.1.3.

याज्ञवल्क्येति होवाच—यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरा-
दित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा
अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते कायं तदा पुरुषो भवतीति । आहर सोम्यं हस्तमार्त-
भागं । आवामेवैतस्य वेदिष्यावो² न नावेतत् सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते ।
तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः । अर्थं यत् प्रशशंसतुः कर्म हैव तत् प्रशशंसतुः ।
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग
उपरराम ॥ १३ ॥

1) माध्यंदिन reads सौम्य. —2) माध्यंदिन adds इति होवाच. —3) माध्यंदिन
reads आवम्. Cp शब्दा 4.1.5.10 केनावमसर्वो स्वः; जैत्रा 1.145 आवञ्चु निधनाभ्यां विवहावहा
इति; cp युवम् in ऋ. —4) माध्यंदिन reads एतत् for एतस्य. —5) माध्यंदिन reads
अथ ह यत्.

a) ई 17. —b) Cp Buddhist extinction of individuality. —c) आवम्...
वेदिष्यावः; cp अ 4.16.2 द्वौ संनिषय यन्मन्त्रयेते राजा तद्देव वरुणस्तृतयिः; काशिका on पा 5.4.7
अषडक्षीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः. —d) Origin of the Buddhist theory
of *kamma*. —e) Upaniṣadic theory of good and evil (based on *karman*); cp
ऋ 10.117.9 यमयोश्चित् न समा वीर्याणि; वृ 4.4.3, 5 यथाकारी यथाचारी तथा भवति; छां
5.10.5; क 3.7 संसारं चाधिगच्छति; श्वे 6.16 संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः; मै 1.4; गी 6.40 न हि
कल्याणकृत्...दुर्गतिं तात गच्छति; 6.43 बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच — मद्रेर्षु चरकाः पर्यत्रजाम । ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम । तस्यासीद् दुहिता गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽब्रवीत् सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामन्तान-पृच्छाम । अथैनमब्रूम—क्व पारिक्षिता अभवन्निति¹ । क्व पारिक्षिता अभवन् । स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य । क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

1) माध्यंदिन transfers इति after the repeated sentence (क पारिक्षिता अभवन्) and rightly. —2) माध्यंदिन substitutes तत् for सः; वृ ३-३ and 7 appear to be two versions of the same original; cp cosmography in वृ ३-३ with that in छां ३-19.

a) वृ ३-7-1. —b) ऐत्रा 8-21 तुरः कावषेयो जनमेजयं पारिक्षितमभिषिषेच.

स होवाच — उवाच वै सः । अगच्छन् वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशत् वै देवस्थाह्वयान्ययं लोकः । तस्मिन्तं पृथिवी द्विस्तावत् पर्येति । तस्मिन्तं पृथिवीं द्विस्तावत् समुद्रः पर्येति । तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान् वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशस् तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः । अप पुनर्मृत्युं जयति⁶ य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads तत् after सः. —2) माध्यंदिन reads तत्र for तत्. —3) माध्यंदिन reads समन्तं लोकं द्विस्तावत् पृथिवी. —4) माध्यंदिन drops समन्तम्. —5) माध्यंदिन substitutes पारिक्षिताः for अश्वमेधयाजिनः. —6) माध्यंदिन reads सर्वमायुरेति after जयति.

a) Three concentric circles having each the diameters 32, 128 and 256 units make altogether the diameter 416 units.

The calculations are to be made thus :—

अयं लोकः has the diameter of 32 (i. e. the radius is 16); beyond this the पृथिवी is double the diameter of अयं लोकः i. e. $2 \times 32 = 64$ (i. e. the diameter of the पृथिवी would be $2 \times (16 + 64) = 160$); beyond the पृथिवी the समुद्र extends twice the size of पृथिवी i. e. $2 \times 64 = 128$; so the diameter of the world will be $2 \times (16 + 64 + 128) = 416$ units.

—b) क ३-14. —c) वृ ५-10 (स वायुमागच्छत्); ५-15; ई 15-18. —d) वृ ३-7-2 (वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम्).

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच — यत् साक्षादपरो-
क्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः ।
यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः । योऽपानेनापानीति^१ स त आत्मा
सर्वान्तरः । यो व्यानेन व्यानीति स त आत्मा सर्वान्तरः । य उदानेनोदानिति स
त आत्मा सर्वान्तरः^२ । एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

1) माध्यंदिन interchanges बृ ३.४ and बृ ३.५. —2) माध्यंदिन reads
(correctly) अपानिति, व्यनिति and उदानिति. —3) माध्यंदिन adds after this यः
समानेन समानिति सः; स instead of एष above.

a) बृ ३.५.

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणः — यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्
व्यपदिष्टं भवति । यदेव^३ साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति ।
एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः । न
श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं वि-
जानीयाः । एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होषस्तश्चाक्रायण
उपरराम ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads यथा वै ब्रूयात् instead of यथा विब्रूयात्. —2) Omitted
in माध्यंदिन.

a) बृ 2.४.14; 4.2.4; छां 6.8-16. —b) बृ ३.७.२३; ३.८.११; 4.४.२. —c)
Therefore आर्तम् means शोकम्, मोहम्, जराम् and मृत्युम्. Cp बृ ३.५.१; ३.७.२३.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच । यदेव^२
साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः ।
कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । योऽश्नायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति^३ । एतं
वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ
भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे
ह्येते षषणे एव भवतः । तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं
च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः । अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः

केन स्याद् येन स्यात् तेनेदृश एव । अतोऽन्यदातम् । ततो ह कहोलः कौषीतकेय
उपरराम ॥ १ ॥

1) माध्यंदिन reads कहोडः. —2) एव dropped in माध्यंदिन. —3) माध्यंदिन
reads पण्डितः. —4) माध्यंदिन adds भवति after एव. —5) Dropped in माध्यंदिन,
which reads य एवं वेद instead.

a) वृ ३.४.१. —b) Basis of छां ८.१.५ एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
विजिघत्सोऽपिपासः and of छां ८.५.१. —c) ई ७. —d) वृ ४.४.२२; गौका १.९
आतकामस्य का स्पृहा. —e) For explanation of एषणा (काम), see वृ १.४.१७
(सोऽकामयत...नेच्छंश्चन भूतो भूयो विन्देत्); एषणा in पा ८.१.४३ नन्वित्यनुज्ञेषणायाम्. —f) Cp
the pairs पाक and धीर in ऋ १.१६.४.२१ स मा धीरः पाकमत्रा विवेश; बाल and धीर in क
४.२ पराचः कामाननुयन्ति बालाः...अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा...; बाल and पण्डित in गी ५.४
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः; Matthew १८.३ “Become as little children.”
वृ ४.४.२१; तै २.४; क २.२३; मुं १.१.४-५. —g) वृ ३.८.१० अथ य एतदक्षरं गार्गी विदित्वा-
स्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः; छां २.२३.१; ४.१.७.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्सवोतं
च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्व्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन्नु खलु
वायुरोतश्च प्रोताश्चेति^१ । अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति । गन्धर्वलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका^२ ओताश्च
प्रोताश्चेति । आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खल्व्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।
चन्द्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु
गार्गीति । कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति ।
कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । इन्द्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु
खल्विन्द्रलोका^३ ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु
प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच — गार्गी माऽतिप्राक्षीः । मा ते मूर्धा व्यपसत् ।
अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि । गार्गी माऽतिप्राक्षीरिति । ततो ह गार्गी
वाचकनव्युपरराम ॥ १ ॥

1) माध्यंदिन drops खलु. —2) माध्यंदिन reads आकाश एव गार्गीति । कस्मिन्नु
आकाश ओतश्च प्रोताश्चेति after this. —3) माध्यंदिन reads द्यौर्लोकेषु. —4) द्यौर्लोकाः

(माध्यांदिन). —5) गंधर्वलोकेषु (माध्यांदिन). —6) गन्धर्वलोकाः (माध्यांदिन). —7) Böhtlingk reads विपत्त. —8) माध्यांदिन reads अनतिप्ररुन्याः देवताः; वृ ३.6 and ३.8 appear to be two versions of the same original.

a) अ 10.8.37 यस्मिन्नोता इमाः प्रजाः; शन्ना 1३.३.4.2 मणिरिव सूत्र ओतानि भविष्यन्ति, सूत्रमिव वा मणाविति; तांब्रा 20.16.6 यथा वा अदो मणौ सूत्रमोतम्; मुं 2.2.5; ३.1.9; मै 6.३. —b) जै 2.77 अनतिप्ररुन्यां वै मा देवतामत्यप्राक्षीः.

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम— कोऽसीति । सोऽब्रवीत् कवन्व आथर्वण इति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाश्च — वेत्थ नु त्वं काप्य तत् सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृग्धानि भवन्तीति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन् वेदेति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकं च सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोयमयति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन् वेदेति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाश्च । यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तं चान्तर्यामिणमिति । स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स वेदवित् स आत्मवित् स सर्ववित् । इति तेभ्योऽब्रवीत् । तदहं वेद । तच्चेत् त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुर्दजसे मूर्धा ते विपतिष्यति । वेद वा अहं गौतम तत् सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति । यो वा इदं कश्चिद् ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ ३.३ and ३.7; they appear to be two versions of the same original.

1) माध्यांदिन reads यस्मिन्, but येन is justified by वायुना in वृ ३.7.2. —2) माध्यांदिन omits यः. —3) Dropped in माध्यांदिन. —4) माध्यांदिन adds after वेदवित्— स यज्ञवित्.

a) पा 4.३.129 छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वचनटाञ्ज्यः. —b) अ 10.8.38 सूत्रस्य सूत्रं यो विद्यात्. —c) वृ ३.8.9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने.... —d) वृ ३.1.2 (स एता गा उदज्जताम्); पा ३.३.69 समुदोरजः पशुषु.

स होवाच — वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृग्धानि भवन्ति । तस्माद्गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्र ५ सिषतास्याङ्गनीति । वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृग्धानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अन्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन drops स होवाच.

a) छां 4·3·4; 4·15·4; तै 1·1; कौ 2·1; प्र 2·13.

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥

Cp बृ 3·7·3-14 with बृ 2·5·1-10.

1) स instead of एष (माध्यंदिन).

a) बाष्कल 12 विश्वं विचक्षे यमयन्नभीकः. —b) बृ 4·4·22 (सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः); मां 6 (एष सर्वेश्वरः ..एषोऽन्तर्यामी..).

योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥

a) बृ 2·1·8 (अप्सु पुरुषः).

योऽग्नीं तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निं वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥

a) बृ 2·1·7 (अग्नौ पुरुषः).

योऽन्तरिक्षे¹ तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥

1) माध्यंदिन reads आकाश for अन्तरिक्ष.

a) बृ 2·1·5 (आकाशे पुरुषः).

यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

a) बृ 2·1·6 (वायौ पुरुषः).

यो दिवि तिष्ठन् दिवोन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

1) The whole कण्डिका is absent in माध्यंदिन.

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

यो¹ दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

1) माध्यंदिन interchanges the 10th and 11th कण्डिकास.

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

य¹ आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

1) For the three कण्डिकास (य आकाशे; यस्तमासि, यस्तेजसि), माध्यंदिन substitutes (यो विद्युति, यः स्तनयित्त्रौ, यः सर्वेषु लोकेषु the last preceded by अथाधिलोकम्).

a) बृ ३.८.११; ४.४.१७; ४.४.२०.

यस्तमासि तिष्ठन् स्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् स्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ इत्याधिदैवतम् ॥ १४ ॥¹

1) माध्यंदिन adds two more कण्डिकास—यः सर्वेषु वेदेषु, यः सर्वेषु यज्ञेषु preceded by अथाधिवेदम् and अथाधियज्ञम् respectively.

अथाधिभूतम् । यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ इत्याधिभूतम् ॥ १५ ॥

अथाध्यात्मम् । यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥

यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यः श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्र-
मन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥

यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥

यस्त्वचि तिष्ठः स्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

1) माध्यंदिन adds between कण्डिकास 21 and 22 two more कण्डिकास
(यस्तेजसि..., यस्तमसि).

यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो
विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

1) माध्यंदिन substitutes आत्मन् for विज्ञान.

यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यः रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो
रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमृतो
मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति
मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो
होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥

1) माध्यंदिन drops अतः everywhere.

॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

अथ ह वाचक्रव्युवाच — ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं¹ द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामि ।
तौ चेन् मे वक्ष्यति । न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतोति³ । पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 3.8 with 3.6. They appear to be two versions of the
same original.

1) माध्यंदिन adds याज्ञवल्क्यम् after इमम्. —2) विवक्ष्यति (माध्यंदिन). —3)
माध्यंदिन adds—तौ चेन्मे न विवक्ष्यति मूर्धास्य विपतिष्यतीति. Cp वृ 3.9.26.

a) ऐत्रा 2.25 अथ ब्रह्मोद्यं वदन्ति अग्निर्गृहपतिरिति; शब्रा 4.6.9.20 अथ वाकोवाक्ये
ब्रह्मोद्यं वदन्ति; 11.4.1.2 हन्तैनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहै; जै 3.8.2 अथ ह स्म वै यः पुरा ब्रह्मवाचं वदति.

सा होवाच — अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्रौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ¹ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

1) v. l. अधिव्याधिनौ.

सा होवाच — यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥

स होवाच — यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच — नमस्ते¹स्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं र्व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

1) माध्यंदिन drops अस्तु.

a) Cp विवक्ष्यति in बृ ३.४.१.

सा होवाच — यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥

स होवाच — यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति । कस्मिन्नु खल्वकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

Cp in general बृ ३.४.३.

1) माध्यंदिन drops खलु.

स होवाच — एतद्वै तदर्क्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्वूलमनण्वहस्वमदीर्घ-मलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्ग¹मरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽ-तेजस्कमप्राणममुखमगात्रमनन्तरमबाह्वम् । न तदश्नाति⁴ किंचन । न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥

1) माध्यंदिन adds अस्पशम् after असंगम्. —2) Order reversed in माध्यंदिन. —3) माध्यंदिन further adds after अमुखम्—अनाम, अगोत्रम्, अजरम्, अमरम्, अभयम्, अमृतम्, अरजः, अशब्दम्, अविद्वृतम्, असंवृतम्, अपूर्वम्, अनपरम्.—4) माध्यंदिन reads अश्नोति.

a) बृ २.५.१९; मुं १.१.५; क ३.१५; ई ४. —b) मुं १.१.६; ई ४.

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी निमेषां मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति^१ विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमनु^२ । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददतो^३ मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा देवीं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

1) These interchange places in माध्यंदिन. —2) Dropped in माध्यंदिन. —3) माध्यंदिन reads ददतम्. —4) दर्व्यम् (माध्यंदिन).

a) ऋ 10.1.21-2 यस्य विश्व उपासते प्राशिषं यस्य देवाः; छां 5.3.7; ब्रसू 1.3.11.

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तर्वदेवास्य तद्भवति^१ । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मालोकात् प्रैति, स कृपणः । अथ य एतदक्षरं गार्गी विदित्वाऽस्मालोकात् प्रैति, स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

1) माध्यंदिन reads ददाति तपस्यति अपि instead of यजते तपस्तप्यते. —2) v. l. अन्तवानेवास्य स लोको भवति.

a) Artificially induced penances here rated lower than sufferings of life and death, termed तपः as in बृ 5.11 (एतद्वै परमं तपः...) and बृ 4.4.22 (तमेतं वेदानुवचनेन ..). —b) बृ 1.4.15 (अन्ततः क्षीयत एव). —c) ऋ 10.9.9 कुत्सस्य शुष्णं कृपणे परादात्; 8.3.9.4 तत्तदग्निर्वयो दधे यथायथा कृपण्यति; ऐब्रा 7.13 सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः...; शब्रा 11.4.2.9 अथ हैतत् कृपणं ... कृपणन् वा अयमध्वर्युरकत्; जैब्रा 2.183 यस्त्राव (तु + वाव) पुत्राणां कृपणतमो भवति स पितुर्हृदयमप्येति । कृपणतामिव एष न्यैति; मनु 4.185 दुहिता कृपणं परम् (an echo of ऐब्रा); गी 2.49 कृपणाः फलहेतवः. —d) गी 2.46 ब्राह्मणस्य विजानतः.

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यर्हृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ । नान्यदतो^१ऽस्ति द्रष्टृ । नान्यदतो^१ऽस्ति श्रोतृ । नान्यदतो^१ऽस्ति मन्तृ । नान्यदतो^१ऽस्ति विज्ञातृ । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

1) अतः omitted in माध्यंदिन. —2) माध्यंदिन reads : एतद्वै तदक्षरं गार्गी यस्मिन्.

a) बृ 3.7.23; 4.3.23-31.

सा होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्मस्कारेण मुच्येध्वम् ।
न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतोति । ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

1) मन्यध्वम् (माध्यंदिन) . —2) मुच्याध्वै (माध्यंदिन) .

॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ — कति देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव
निविदां प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च
सहस्रेति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति
होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडिति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति ।
ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्ध इति । ओमिति होवाच ।
कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ओमिति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च
शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

Cp in general शत्रा 11-6-3 and जैत्रा 2-76-77.

a) ऋ 1-89-3 तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयम्; 1-175-6 तामनु त्वा निविदं जोहवीमि; वासं
19-25 अर्धऋचैरुक्थानां रूप पदैराप्नोति निविदः; अ 5-26-1 प्रेषा यज्ञे निविदः स्वाहा; 11-7-19
चतुर्होतार आप्रियः चातुर्मास्यानि नीविदः.

स होवाच — माहिमान एवैषामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते
त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकात्रिंशदिन्द्रश्चैव
प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशत्तविति ॥ २ ॥

a) शत्रा 11-6-3-5 त्रयस्त्रिंशौ; 4 5-7-2 यावापृथिवी त्रयस्त्रिंशौ.

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च
चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसुं हितमिति' तस्माद्वासव
इति ॥ ३ ॥

1) Some Mss drop the vital word वसु. —2) माध्यंदिन drops इति and
adds एते हीदं सर्वं वासयन्ते । तथादिदं सर्वं वासयन्ते. Cp छां 3-16-1.

कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः । ते यदास्माच्छरीरा-
न्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति ॥ ४ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश वै^१ मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः ।
एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति । ते^२ यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या
इति ॥ ५ ॥

1) माध्यंदिन omits वै. —2) माध्यंदिन rightly reads तत् for ते.

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्पुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति ।
कतमः स्तनयित्पुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षट् ।
एते हीदं सर्वं षडिति ॥ ७ ॥

1) माध्यंदिन adds इति after षट्. —2) माध्यंदिन reads हेवेदम्.

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति ।
कतमौ तौ द्वौ देवा इति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्ध इति । योऽयं पवत
इति ॥ ८ ॥

a) बृ 5-12-1 अन्नं ब्रह्म...प्राणो ब्रह्म. —b) मनु 9-117 एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽ-
ध्यर्धं ततोऽनुजः; पा 5-1-28 अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्.

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते । अथ कथमध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याध्नोत्ते-
नाध्यर्ध इति । कतम एको देव इति । प्राण इति । स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥

1) माध्यंदिन drops इव. —2) माध्यंदिन omits प्राण इति.

a) के 4-1 सा ब्रह्मेति होवाच.

पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽ-
त्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्यं वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः
परायणं यमात्थ । य एवायं शरीरः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का
देवतेति । अमृतमिति होवाच ॥ १० ॥

The following table elucidates the differences between the काण्व and
the माध्यंदिन recensions of बृ 3-9-10-15.

माध्यंदिन			काण्व
10 पृथिवी (स्त्रिय इति)	...	...	पृथिवी (अमृतमिति)
11 रूपाणि (चक्षुरिति)	...	...	कामः (स्त्रिय इति)
12 आकाशः (प्राण इति)	...	...	रूपाणि (सत्यमिति)
13 कामः (मन इति)	...	...	आकाशः (दिश इति)
14 तेजः (वागिति)	...	...	तमः (मृत्युरिति)
15 तमः (मृत्युरिति)	...	...	रूपाणि (असुरिति).

1) चक्षुर्लोकः (माध्यंदिन).

a) Should the दण्ड after स्यात् be placed after याज्ञवल्क्य ?

काम एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं काममयः पुरुषः स एषः । वद्वैव शाकल्य तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वद्वैव शाकल्य तस्य का देवतेति । सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्याऽऽयतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एषः । वद्वैव शाकल्य तस्य का देवतेति । दिश इति होवाच ॥ १३ ॥

तम एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं छायामयः पुरुषः स एषः । वद्वैव शाकल्य तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमादर्शो पुरुषः स एषः । वद्वैव शाकल्य तस्य का देवतेति । असुरिति होवाच ॥ १५ ॥

आप एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽ-

त्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमप्सु पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥

रेत एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्वदिमे ब्राह्मणा अङ्गरावर्क्षयणमक्रता ३ इति ॥ १८ ॥

a) शन्ना 11-6-3-3; जैत्रा 2-76 उन्मुक्तावक्षयणम् in both.

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति । दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति । यद्विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥

किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति । कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितामिति । रूपेष्विति । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

a) Four quarters in छां 4-5-2; six quarters with the addition of ऊर्वा and अवाची in वृ 4-2-4; and with addition of अधस्तात् and उपरिष्ठात् in छां 7-25-1; eight quarters with चतस्र उपादिशः in मै 6-2. —b) वृ 2-1-17; 4-4-1.

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति¹ । दक्षिणायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति । श्रद्धायाम् ह्येव दक्षिणां प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि श्रद्धां जानाति । हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

1- -1) Dropped in माध्यंदिन. —2) Böhtlingk substitutes throughout सत्य for श्रद्धा. —3) माध्यंदिन reads श्रद्धत्ते.

a) क 1-2 दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेशे.

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । अप्सि वति । कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति । तस्मादापि प्रतिकरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सप्तो हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । दीक्षायामिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति । सत्य इति । तस्मादापि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति¹ । हृदय इति । कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥

1) माध्यंदिन adds after प्रतिष्ठितेति—मनसीति । कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितमिति.

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । यद्ध्येतदन्यत्रास्मत् स्याच्छ्र्वानो वैनदद्युर्वयांसि वैनद्विमर्थनीरन्निति ॥ २५ ॥

a) ऋ 4-38-5 उत स्मै न वस्त्रमर्थि न ताद्युम्; 8-66-8 वृकाश्विदस्य पारण उरामथिः; 10-95-14 अधैनं वृका रभसासो अद्युः; 10-95 15 मा त्वा वृकासो आशिवास उ क्षन्; तैसं ३-1-3-2 ये पशुं विमथ्नीरन्; 3-5-4-2-3 यज्ञहनो वै देवा यज्ञमुषः सन्ति तमेषु लोकेष्वासत आददाना विमथ्नीना यो ददाति यो यजते तस्य; अ 5-8-4 अविं वृक इव मथ्नीत; ऐत्रा 7-1 अथ येऽन्यथा तयथा सेळगा (i. e. शैलगाः तस्कराः) वा पापकृतो वा पशुं विमथ्नीरस्तादृक् तत; शत्रा 11-5-1-8 तदेनं वृका वा श्वानो वा अद्युरिति.

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति । कस्मिन्नुवपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति । स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यर्थते⁻¹ । न रिष्यति । एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः । स यस्तान् पुरुषान्निरुह्यं प्रत्युह्यात्यक्रामत्, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यतीति । तं ह न मेने शाकल्यः । तस्य ह मूर्धा विपपात । अपि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्युरन्यन्मन्यमानाः ॥ ॥ २६ ॥

1- -1) माध्यंदिन reads असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते. —2) माध्यं
drops अष्टौ देवाः. —3) माध्यं reads व्युदुह्य. —4) माध्यं reads अत्यक्रामीत्.

a) ऋ 6.54.3 पूष्णश्चक्रं न रिप्यति.. नो अस्य व्यथते पविः. —b) Eight abodes
as mentioned in वृ 3.9-10-17. —c) मुं 2.2.3 औपनिषदं महास्रम; मनु 6.29 विविधाश्चौ-
पनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः. —d) ऋ 1.42.3 परिपन्थिनं मुषीवाणम्; तैसं 6.1.11.5...सोमं...
गन्धर्वः...पर्यमुष्णात्...अपरिमोषाय यजमानस्य; शत्रा 11.6.3.11 तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः
परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः; 13.2.4.2 ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आब्याधिन्त्यस्तस्करा अरण्येष्व-
जायेरन्.

अथ होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कर्मयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा मा
पृच्छत । यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान् वा वः पृच्छामीति । ते ह ब्राह्मणा
न ददृषुः ॥ २७ ॥

1) माध्यं adds याज्ञवल्क्यः between ह and उवाच. —2) माध्यं reads
पृच्छानि.

a) Cp वृ 4.3.1 स ह कामप्रश्नमेव ववे.

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।

तस्य लोमानि पर्णानि त्वंगस्योत्पाटिकां बहिः ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ।

तस्मात् तदातृष्णात् प्रैति रंसो वृक्षादिवाहतात् ॥

मासान्यस्य शकराणि किर्नाटस्त्राव तत् स्थिरम् ।

अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मलान्नर्वतरः पुनः ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात् प्ररोहति

रेतस इति मा वोचत जीवितस्तत् प्रजायते ।

धानारुहं इव वै वृक्षोऽञ्जसां प्रेत्य सम्भवः ॥

यत् समूलमावृहेयुवृक्षं न पुनराभवेत् ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात् प्ररोहति ॥

जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत् पुनः ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्मं रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥ २८ ॥

1) माध्यं reads आतुन्नात्. —2) Read दारु; cp मधु (pl.) in ऋ 8.7.10 ऋणी सरांसि...मधु (= मधुनि); ऋ 6.48.15 आविर्गूळ्हा वसू करत; however पदपाठ reads वसु. —3) Read धानारुहेव वै वृक्षः m. c. —4) माध्यं reads उ for इव. —5) माध्यं reads अन्यतः for अजसा. —6) माध्यं reads उद्वृहेयुः. —7) माध्यं reads रातेः.

a) For मृषा see ऋ 1.179.3 न मृषा भ्रान्तं यद्वन्ति देवाः. —b) मज्झिमानिकाय 72.9 तच्चपपाटिका (त्वचा-प्रपाटिका); cp उत्पट in the next verse. —c) शब्दा 7.4.2.13 प्राणं रसं...अदधुः...इयं वै स्वयमातृष्णा. —d) शकराणि = शकलानि; शकल, शंकु, शक्ति and शाखा all derived from the Indo-Germanic root शक् (शंक्). तैसं 6.3.3.2 वृक्षस्य बिभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परापतति; शब्दा 1.2.4.1 अथ यत्र प्राहरत् तच्छकलोऽशीर्यत; 1.5.1.3 इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्य; पा 8.2.59 भित्तं शकलम्. —e) Only here in Vedic literature. —f) Cp and contrast : Old Testament, *Job* : 14.7-10 (Tree and Man). —g) जैत्रा 2.425 अथो यथाऽन्यौ नवतरौ चक्रौ; बृ 4.4.4. —h) मुं 1.1.7 सतः पुरुषात्. —i) पा 4.4.88 मूलमस्यावर्हि (मूल and आ-वृह used by Pāṇini in juxta-position). j- -j) तै 2.1 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म.

॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । तं होवाच—
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानिति । उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥

1) माध्यं reads स होवाच जनको वैदेहः.

a) Cp वेदान्त in मुं 3.2.6 वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः; श्वे 6.22 वेदान्ते परमं गुह्यम्; गी 15.15 वेदान्तकृत; also कृतान्त in गी 18.13 सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि; cp Buddhist सुत्तन्त (सूत्रान्त).

यत्ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिः—वाग्वै ब्रह्मेति ।
यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेति ।
अवदतो हि किं ऋस्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति ।
एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा
प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच । वाचा वै
सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या

उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते । वाचै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः — पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥

1) माध्यं reads शैलिनः. —2) वाक् in this section interchanged with प्राणः in the next section. 3- -3) माध्यंदिन drops this. —4) After हरेते, माध्यं adds क एव ते किमब्रवीदिति at the end of every section except the last.

a) Use of the plural वयम् for sg. अहम्; cp बृ ३.१.२ गोकामा एव वयम्. —b) वासं 7.46 ब्राह्मणमय विदेय पितृमन्तं पैत्रमत्यम्; तै 1.11 मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव; छां 6.14.2 आचार्यवान् पुरुषो वेद. —c) के 4.8. —d) बृ ३.9.28; तै 2.1. —e) बृ 2.4.10; 4.5.11. —f) बृ 2.1.1; कौ 4.1 ब्रह्म ते ब्रवाणि; छां 5.11.1 को न आत्मा किं ब्रह्मेति; श्वे 1.1 किंकारणं ब्रह्म; प्र 1.1 परं ब्रह्मन्वेषमाणाः. —g) छां 4.4.5 नासहस्रेणावर्तेयेति; 4.5.1 अथैनमृषभोऽयुवाद्...प्राताः सोम्य सहस्रं स्मः.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति । अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत् प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत् । का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति । अपि तत्र वर्धार्शङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय । प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥

1) माध्यं reads सः instead of प्राणः. —2) माध्यं reads वधाशंका.

a) तै 3.3 प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्. —b) मनु ३.65 अयाज्ययाजनैश्चैव...कुलान्याशु विनश्यन्ति. —c) पा ३.१.118 प्रत्यापिभ्यां ग्रहेच्छन्दसि, where प्रतिगृह्य means an 'acceptable thing', but here it means a person from whom प्रतिग्रह can be accepted तैसं 2.5.1.6 अभ्यजनं एव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति; तैत्रा 1.३.२.७ तस्माद् गायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यम्. —d) पा 6.2.21 आशङ्कबाधनेदीयस्सु संभावने.

यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत्तच्छृणवामेति । अब्रवीन्मे बर्कुर्वाष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तद्वाष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा । सत्यमित्येनदुपासीत । का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति । स आहाद्राक्षामिति तत् सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

a) तै 2.1 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म.

यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत् तच्छृणवामेति । अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तद् भारद्वाजोऽब्रवीच्च श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अशृण्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तं इत्येनदुपासीत । काऽनन्तता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्राडिति होवाच । तस्माद्वै सम्राडपि¹ यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छति । अनन्ता हि दिशः । दिशो² वै सम्राट् श्रोत्रम् । श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥

1) Weber and Böhtlingk drop अपि. 2- -2) माघ्यं reads, instead of this, श्रोत्रं हि दिशः.

a) तै 2.1 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म.

यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत् तच्छृणवामेति । अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः—मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्दं इत्येनदुपासीत । काऽनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्राडिति होवाच मनसां वै सम्राट् स्त्रियमभि² हर्यति¹ तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते

स आनन्दः । मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः— पिता मेऽन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥

1) माध्यं reads सत्यकाम contrary to the usual metronymic elsewhere; cp पा 6.2.38. —2) काण्व reads wrongly अभिहार्यते.

a) तै 3.4 मनो ब्रह्मेति व्यजानात्. —b) वृ 3.9.28; तै 1.6 मनआनन्दं शान्ति-समुद्धममृतम्. —c) छां 7.3.1 पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेति अयेच्छते. —d) ऋ 10.11.2.6 यं विश्वमिदमिहर्यन्ति देवाः; अ 3.30.1 अन्योन्यमभिहर्यत; तैत्रा 2.5.4.5 कामं नो अग्ने अमि हर्यं दिग्भ्यः; नि 7.17 हर्यतिः प्रेप्साकर्मा; also हर्यत in अविहर्यतक्रतो (ऋ 1.6.3.2).

यदेव ते कश्चिद्ब्रवीत् तच्छृणवामेति । अब्रवीन्मे विद्ग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत । का स्थितता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनम् । हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा । हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति । हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः— पिता मेऽन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥

1) माध्यं reads स्थितिता. 2- -2) माध्यं drops this sentence. —3) माध्यं reads हृदयेन perhaps wrongly.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपात्रसर्पन्नुवाच—नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समादीदी-तैवमेवैताभिरुपनिर्षद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दारिक आढर्यः सर्वाधीतवेद उक्तोपनिर्षत्क इतो विमुच्यमानः क गामिष्यसीति । नाहं तद्भगवन् वेद यत्र गामिष्यामीति । अथ वै तेऽहं तद्भक्ष्यामि यत्र गामिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

1) माध्यं reads अथ ह जनको वैदेहः. 2) माध्यं drops अस्तु rightly; cp पा 2.3.16 नमःस्वस्ति...योगाच्च.

a) तैसं 7.5.8.5 आसन्दीमुद्गाताऽऽरोहति पुंस्त्वं होता कूर्चावध्वर्युः; शब्रा 13.4.3.1 दक्षिणेन होतारं हिरण्मये कूर्चे यजमानः...अध्वर्युर्हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलके. —b) We propose समादर्धत as the correct form; cp below समाहितात्मा (सम् + आ + √धा) असि; वृ 4.3.35 यथानः सुसमाहितमुत्सर्जथायात्; पा 8.4.8 वाहनमाहितात्. —c) के 4.7 उक्ता त उपनिषत्; the Upaniṣads (= उपासास) are contained in वृ 4.1.2-7 (प्रज्ञा इत्येनदुपासीत प्रियमिति ..सत्यामिति...अनन्त इति...आनन्द इति...प्रतिष्ठा इति...); cp also उपासा in मुं 2.2.3 शरं ह्युपासानिशितं संघर्षीत; ब्रसू 1.1.31 उपासात्रैविध्यात्. —d) नि 6.34 वृन्दं बुन्देन व्याख्यातम्; वृन्दारकश्च; पा 2.1.62 वृन्दारकनागकुञ्जैः पूज्यमानम्. —e) शब्रा 9.5.1.17 आसक्तिं अन्तृतं वदन्त ऊष इव पिपिसुराढ्या इवासुः; ऐत्रा 8.22 सर्वासामाढ्य-बुहितृणाम्; पा 3.2.56 आढ्यसुभगस्थूलपालितनग्नान्धप्रियेषु...; गी 16.15 आढ्योऽभिजनवानस्मि. --आढ्य from * आर्ढ्य (from ऋद्धि). —f) नि 1.19 अधीत्य वेदम्; छां 6.1.2 सर्वान् वेदानधीत्य; 8.15.1 आचार्यकुलद्वेदमधीत्य.

इन्धो^१ ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षं पुरुषः । तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव^२ । परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

1) माध्यं adds स होवाच in the beginning. —2) माध्यं drops ह. —3) माध्यं reads परोक्षेणैव; cp ए 3.14 which drops इव (एव) altogether. इव is to be preferred.

a) शब्रा 6.1.1.2 इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते. —b) मै 7.11 has three verses beginning with पुरुषश्चाक्षुषो योऽयम्.

अथैतद्दामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी विराट् । तयोरेष संस्तौवो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । अथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः । अथैनयोरेतत् प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव । अथैनयोरेषा सृतिः^२ संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति ।^३ यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवति । एताभिर्वा एतदास्रवदास्रवतिन्ति^३ । तस्मादेष प्रविर्विक्ताहारतर इवैव^४ भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

1) माध्यं reads अक्षणि. Cp छां 1.7.5; 4.15.1; कौ 4.2. Also अक्षन् (वृ 2.2.2 इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयः). —2) माध्यं adds सती after सृतिः. —3) माध्यं reads ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न एताभिर्वा एतमास्रवदास्रवति. —4) माध्यं drops एव.

a) छां 1.8.5 स्वर्गसंस्तावं हि साम; 1.8.7 प्रतिष्ठासंस्तावं हि साम; पा 3.3.31 यज्ञे समि स्तुवः (संस्तावश्छन्दोगानाम्—काशिका). —b) ऋ 1.162.2 यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य; 10.82.2 नीहारेण प्रावृता जल्प्या च. —c) अ 8.8.7 बृहद्धि जालं ... तेन शन्नानभि सर्वान्

न्युञ्ज यथा न मुच्यातै कृतमश्वनैषाम्; जैत्रा 1-135 रथन्तरेण वै देवा असुरान् संविच्य बृहता जालेन इव अभिन्यौञ्जन्; श्वे 3-1 जालवान्; 5-3 एकैकं जालम्; मै 3-2; 6-30 जालेनेव खचरः; नि 6-27 मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्ष वेदयन्ते; पा 3-3-124 जालमानायः (for आनाय *net*, cp ऋ 10-109-2 अग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय). —*d*) छां 8-6-6; क 6-16. —*e*) वृ 2-1-19; 4-3-20; कौ 4-19. —*f*) मां 4 प्रविविक्तभुक्.

तस्य¹ प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः । दक्षिणा दिग् दक्षिणे² प्राणाः । प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिगुदञ्चः प्राणाः । ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणाः । अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः । स एष नेति³ नेत्यात्मा । अशृहो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यथते । न रिष्यति । अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा³ गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे । नमस्तेऽस्तु । इमे⁴ विदेहा अयमहमास्मि ॥ ४ ॥

1) माध्यं adds वा पुरुषस्य after तस्य. —2) माध्यं reads दक्षिणाः. Cp पा 1-1-34 पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्. 2- -2) माध्यं reads असङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथते. —3) माध्यं reads त्वा आगच्छतात्. —4) माध्यं drops अस्तु.

a) वृ 2-3-6; 3-9-26; 4-4-22; 4-5-15. —*b*) वृ 4-4-5 अभयं वै ब्रह्म; तै 2-7 अय सोऽभयं गतो भवति. —*c*) For (अ) भय with गम्, see ऋ 1-32-14 हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत्. —*d*) For the idiom, see ऋ 10-146-1 न त्वा भीरिवि विन्दति, contaminated idiom in तै 2-7 अभयं प्रतिष्ठां विन्दते and तत्त्वेव भयं विदुषोऽम्नवानस्य. —*e*) वृ 4-4-23 सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्याय; गी 2-71 निर्ममो निरहंकारः.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

जनकश्च वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । समेनेन वदिष्य इति । अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे¹ समूदाते² । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तश्चास्मै ददौ । तश्च ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥

1) The variant स मेने न वदिष्य इति should be rejected; the text means एनेन संवदिष्य इति. —2) माध्यं reads समूदतुः. —3) माध्यं reads पूर्वः.

a) शब्दा 11-3 1-2 तद्वैतज्जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ-वेत्याग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या ३ इति; जै 1-19. —*b*) शब्दा 11-6-2-10 कामप्रश्न एव मे त्वयि याज्ञवल्क्य असत् इति ततो ब्रह्मा जनक आस. Cp धर्मप्रश्न in मभा 2-61-54 (CE) धर्मप्रश्नमथो ब्रूयात् and क्रियाप्रश्न in पा 8-1-44 किंक्रियाप्रश्ने अनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्.

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच । आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

1) माध्यं reads विपर्येति; पा 8-2-18 कृपो रो लः; 19 उपसर्गस्यायतौ.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति⁻¹ । चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

1- -1) माध्यं reads चन्द्रज्योतिः सम्राडिति होवाच. —2) माध्यं reads चन्द्रेण instead of चन्द्रमसा.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति ॥ अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीति⁻¹ । अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

1- -1) माध्यं reads अग्निज्योतिः सम्राडिति होवाच.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति⁻¹ । वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । तस्माद्वा सम्राडापि यत्र स्वीः पाणिर्न विनिर्ज्ञार्यतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

1- -1) माध्यं reads वाग् ज्योतिः सम्राडिति होवाच. —2) माध्यं reads ष्येति; cp पा 8-4-7ff for the change of नि to णि.

a) ऋ 6-11-2 अग्ने यजस्व तन्वं तव स्वाम्; 7-23-2 नहि स्वमायुश्चिकिते जनेषु. —b) Solitary occurrence of वि + निस् + ज्ञा in Vedic literature.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति⁻¹ । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥

1- -1) माध्यं reads आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाच.

a) बृ 4-3-7 ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः; 4 4-16 ज्योतिषां ज्योतिः; छां 3-13-7; 8-3-4; 8-12-3 परं ज्योतिरुपसंपद्य; क 5-15; श्वे 6-14; मुं 2-2-9-10.

कतम आत्मेति—योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः । स समानः सन्नुभौ लोकावर्तुंसंचरति ध्यार्यतीव लेलायतीव । स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥

1) माध्यं places this word after विज्ञानमयः. —2) माध्यं drops अनु. —3) माध्यं reads सही: instead of स हि. —4) माध्यं drops मृत्यो रूपाणि.

a) गी 8-12 सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च; 14-11 सर्वद्वारेषु ... प्रकाश उपजायते । ज्ञानम् ... —b) छां 7-6-1 ध्यायतीव पृथिवी. —c) श्वे 3-18 हंसो लेलायते बाहिः.

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः सः सृज्यते । स उत्क्रामन्त्रियर्माणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥

1) माध्यं inserts मृत्यो रूपाणि after विजहाति.

a) शरीरमभिसंपद्यमानः is the explanation of जायमानः. —b) Plato, Phaedon (p. 66 b) *ἐμπειριμένῃ*; cp संजर्भुराणः in ऋ 5-44-5; शब्दा 14-5-3-7 अविनाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा, मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति. —c) प्रियमाणः = उत्क्रामन्.

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमार्कममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दाश्च पश्यति । स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामर्पादाय स्वयं विहर्त्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

1) माध्यं adds अयम् after यत्र.

a) बृ 4-4-3 अन्यमाक्रममाक्रम्य. —b) Cp सब्वावन्त (दीर्घनिकाय 1-73; 2-51; 3-224). —c) शब्दा 14-1-2-17 मृत्पिण्डमपादाय महावीरं करोति; बृ 4-4-4 पेशसो मात्रामपादाय; बृ 6-2-7 हिरण्यस्यापात्तम्. —d) ऋ 1-173-5 ववबुषश्चित्तमसो विहन्ता; वा 10 विजघ्नुषः.

न तत्र रथा न रथयोगी न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति । अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्र्वन्त्यो भवन्ति । अथ वेशान्तान् पुष्करिणीः स्र्वन्तीः सृजते । स हि कर्ता ॥ १० ॥

a) For योग in रथयोग, cp छां 8·12·3 स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः; पा 5·1·102 योगाद्यच्. Cp रथयुज् in ऋ 8·33·14 वहन्तु त्वा रथेष्णामा हरयो रथयुजः; अ 6·91·1 इमं यवमष्टायोगैः षड्योगैर्भिरचर्कृष्टुः. —b) ऋ 9·113·11 यवानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते। कामस्य यत्रान्ताः कामास्तत्र माममृतं कृषिः; अ 11·7·26 आनन्दा मोदाः प्रमुदो ऽभीमोदमुदश्च ये; तै 2·5. —c) अ 11·6·10 समुद्रा नद्यो वेशन्ताः; 20·128·8-9 अप्रपाणा च वेशन्ता, सुप्रपाणा च वेशन्ता; वासं 30·16 वैशन्ताभ्यो वैन्दम्; तैत्रा 3·4·12·1 सरोभ्यो धैवरं वेशन्ताभ्यो दाशम्; also वेशन्ती in अ 1·3·7 वर्षं वेशन्त्या इव; शत्रा 5·3·4·14 अथ वैशन्तीर्गृह्णाति (वैशन्तीरापः); पा 4·4·112 वेशन्तहिमवद्भ्यामण्. —d) ऋ 5·78·7 यथा वातः पुष्करिणीं समिक्नयति सर्वतः; ऋ 10·107·10 भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म; अ 4·34·5 उप त्वा तिष्ठन्तु पुष्करिणीः समन्ताः; पा 5·2·135 पुष्करादिभ्यो देशे. —e) ऋ 1·32·14 नव च यन्नवर्ति च स्रवन्तीः; —f) बृ 3·4·2; 3·7·23; 3·8·11; 4·3·23-31; 4·4·2.

तदेते श्लोका भवन्ति —

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ।

शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ ११ ॥

1) माध्यं reads पौरुषः; पुरुषः will also be metrically faultless.

a) बृ 4·3·9 स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय. —b) ऋ 5·8 य एष सुप्तेषु जागर्ति. —c) ऋ 4·40·5 हंसः शुचिषद्वसुः (= ऋ 5·2); श्वे 1·6; 3·18; 6·15; मै 6·8; 7·7.

प्राणैर्न रक्षन्नवरं¹ कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।

स ईयतेऽमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

1) माध्यं reads अपरम्.

a) प्र 4·2 प्राणाग्रय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति. —b) ऋ 6·15·16 योर्नि कुलायिनं धृतवन्तम्; 7·50·1 कुलाययद् विश्वयन्मा न आ गन्; अ 9·3·20 कुलाये अधि कुलायं कोशे कोशः समुब्जितः 20·127·8 कुलायं कृण्वन् कौरव्यः; शत्रा 6·6·1·23-24 मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति, शणकुलाय-मन्तरं भवति. —c) अ 9·3·24 वधूमिव त्वां शाले यत्रकामं भरामसि. —d) See note c on the eleventh verse.

स्वप्नान्त उर्च्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।

उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥

a) बृ 2·1·18 उतेवोच्चावचं निगच्छति. —b) जक्षत् from $\sqrt{\text{हस्}}$; cp ऋ 1·33·7 त्वमेतान् रुदतो जक्षतश्च अयोधयो रजस इन्द्र पारे (hapax legomenon in ऋ); छां 8·12·3 जक्षत् ऋद्वन् रममाणः स्त्रीभिः.

आरामस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति ।

तं नार्थं बोधयेदित्याहुः ॥

दुर्भिक्ष्यहास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते । अथो खल्वाहुर्जागरितदेश
एवास्यैष इति । यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः
स्वयंज्योतिर्भवति^१ । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायं ब्रूहीति ॥ १४ ॥

1) माध्यं reads न तं कश्चन पश्यति. —2) माध्यं adds hereafter एवमेवैत-
याज्ञवल्क्य. —3) माध्यं adds एव after विमोक्षाय.

a) शब्दा 11.5.7.1 एकारामता; तै 1.6 प्राणारामस; गी 3.16 इन्द्रियारामः; 5.24
अन्तरारामः. —b) आयतम् (adv.) 'violently'; शब्दा 1.7.3.3 स आयतया उत्तरत
उपोत्वेदे; आयत-या (cp साधु-या ऋ 1.46.11; आशु-या ऋ 4.4.2 etc.) used
adverbially like आयतम्. —c) बृ 4.4.8 इत ऊर्ध्वं विमुक्ताः.

स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति ।
असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत
ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥

1) माध्यं drops this whole कण्डिका.

a) छां 8.15.3 एवमेवैष संप्रसादः... . —b) Hapax legomenon.

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने^१ रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन
भवति । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं
ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

Cp in general this कण्डिका with बृ 4.3.34.

1) माध्यं reads स्वप्नान्ते. — 2) माध्यं reads अत्र for तत्र.

स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥

1) माध्यं drops this whole कण्डिका.

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले^२ अनुसंचरति पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष
एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥

a) ऋ 8.47.11 आदित्या अव हि ख्यत अधि कूलादिव स्पशः; नि 6.1 रोधः कूलं निरुणाद्धि
स्रोतः, कूलं रुजतेर्विपरीतात्, लोष्टो अविपर्ययेण; पा 3.2.31 उदि कूले रुजिवहोः (note the

juxtaposition of कूल and रुज् in कूलमुद्गज (रघुवंश 4.22) which perhaps shows that पाणिनि knew Yāska's etymology; पा ३.२.४२ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः for कूलकष.

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः स२हृत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

a) ऋ 10.144.4 यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत्. —b) ऋ ३.१.७ स्तीर्णा अस्य संहतः (pl. of संहत्) विश्वरूपाः. —c) Shall we read संलयाय? Cp अ 11.9.19 प्रव्लीनो मृदितः श्याम्, where श्याम् = शयताम् (3rd Sg.); तैसं ५.२.३.४ तेषां सुवर्गं लोकं यतां दिशः समवलीयन्तः; शब्दा 1.6.३.16 स यथा दृतिर्निष्पीत एवं संवलीनः शिरये; तैवा 1.५.४.२ स निर्मितो नाध्रियत समवलीयत ... यज्ञस्य धृत्यै असंलयाय. —d) For the idiom cp बृ 1.२.५ तत्तदनु-मध्रियत; 1.३.६ शरिं श्रियितुमध्रियत; 1.५.२१ तानि ज्ञातुं दध्रिरे; ३.१.२ प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः; छां 4.10.३ स ह व्याधिनानशितुं दध्रे.

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति । शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति । यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते । अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेद२ सर्वोऽस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

1) माध्यं adds भयम् after अविद्यया. —2) माध्यं reads सर्वम्. —3) माध्यं adds अथ यत्र सुप्तः...पश्यति as in बृ 4.३.१९ after लोकः.

a) बृ 4.२.३. —b) छां 8.१०.२,४ घ्नन्ति त्वेवैनम्, विच्छाय(द)यन्तीव अप्रियवेत्तेव भवति अपि रोदितीव. —c) ऋ ३.५९.२ न हन्यते न जीयते त्वोतः; 4.२५.५ न तं जिनन्ति बहवो न दभ्राः; बृ 1.५.१५ यद्यपि सर्वज्यानि जीयते. —d) पा ३.१.२८ गुपूधूपविच्छि-पणिपनिम्य आयः.

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दार् अपहतपाप्माऽभय२ रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् । एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् । तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकाम२ रूप२ शोकांन्तरम् ॥ २१ ॥

1) माध्यं reads अतिच्छन्दः. —2) माध्यं reads अशोकान्तरम्.

a) शब्दा 1३.५.१.९ अतिष्ठा वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दाः. —b) बृ 1.४.३ यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ. —c) Is it शोकात्-तरम्? अलुक् compound with pl. of the first member. Cp ऋ 1.1३९.११ अप्सु-क्षितः; बृ 4.३.२२ तीर्णो हि तदा सर्वाच्च शोकात् हृदयस्य भवति. Can it be शोकं-तरम्? Cp दुहंतर in ऋ 1.१२७.३.

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः ।
अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौलकसोऽपौलकसः
श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसः । अनन्वागतं पुण्येनानन्वर्गतं पापेन । तीर्णो हि तदा
सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

1) माध्यं adds hereafter यज्ञा अयज्ञाः. —2) माध्यं reads अनन्वागतः.

a) कौ 3.1 मातृवधेन...न भ्रूणहत्यया. —b) चाण्डाल (the same as चण्डाल) in
वासं 30.21 वायवे चाण्डालम्; छां 5.10.7 चण्डालयोनिम्; 5.24.4 यथापि चण्डालयोच्छिष्टं
दद्यात्. —c) वासं 30.17 बीभत्सायै पौलकसम्; मैसं 1.6.11 यथा वृषलो निजः पुलककश्चित्तेत;
अंगुत्तरनिकाय 1.62; 3.214 चण्डालपुत्रकुसा. —d) तैआ 2.7.1 वातरक्षणा ह वा ऋषयः
श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः बभूवुः; पा 2.1.70 कुमारः श्रमणादिभिः (पतञ्जलि refers to श्रमणब्राह्मणम्
on पा 2.4.12 येषां च विरोधः शाश्वतिकः); उदान pp 66-67 संबहुला नानातिथिया समण-
ब्राह्मणा परिब्बाजका नानादिद्विनिस्सयनिस्सिता; अंगुत्तरनिकाय 1.110 समणब्राह्मणा; अत्याश्रमिन् in
श्वे 6.21. —e) छां 2.23.1 तप एव द्वितीयः; पा 5.2.102 तपःसहस्राभ्यां विनीनी (तपस्विन्);
5.2.103 अण् च (तापसः). —f) बृ 4.3.15-16 अनन्वागतस्तेन भवति.

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

Cp बृ 4.3.23-31 with बृ 2.4.14.

1) माध्यं reads द्रष्टव्यम् after तत्.

a) बृ 4.4.19; क 4.10-11 नेह नानास्ति किञ्चन.

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन् वै तन्न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

1) माध्यं reads घ्रातव्यं after तत्. —2) माध्यं reads घ्राणात् instead of घ्रातेः.

यद्वै तन्न रसयते रसयन् वै तन्न रसयते ! न हि रसयित् रसयतेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

1) माध्यं drops रसयन् and substitutes विजानन् वै तद्रसम्. —2) माध्यं reads
रसात् for रसयतेः.

यद्वै तन्न वदति वदन् वै तन्न वदति । न हि वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

1) माध्यं adds वक्तव्यम् after तत्. —2) माध्यं substitutes वचः for वक्त्रेः,
Böhtlingk reads उक्तेः.

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तन्न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

1) माध्यं adds श्रोतव्यम् after तत्.

यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत् ॥ २८ ॥

1) माध्यं reads मन्तव्यम् after तत्.

यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन् वै तन्न स्पृशति । न हि स्पष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

1) माध्यं reads स्पष्टव्यम् after तत्.

यद्वै तन्न विजानाति विजानन् वै तन्न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

1) माध्यं reads विज्ञेयम् after तत्. —2) माध्यं reads विज्ञानात् instead of विज्ञातेः.

यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वेदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत् स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥३१॥

1) माध्यं drops this कण्डिका entirely.

सलिल एको द्रष्टृऽद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । इति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्यः । एषाऽस्य परमा गतिः⁻² । एषाऽस्य परमा संपत् । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रांशुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

1) माध्यं reads उवाच for अनुशशास. 2- -2) माध्यं drops this.

a) प्र 6.5 परिब्रह्मः; श्वे 6.11 साक्षी; गी 9.18 साक्षी. —b) तै 2.7-8; मां 5. —c) छां 1.10.6 धनमात्राम्; वृ 4.3.9 सर्वावितो मात्रामपादाय; वृ 4.4.4 पेशसो मात्रामपादाय; मां 8 पाद्वा मात्रा मात्राश्च पादाः; मभा (CE) 5.3.9 यथाशक्ति धर्ममात्रां चरन्तः; सुश्रुत 2.50.18 प्रातः प्रातः मात्रां पाययेत्.

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको

गन्धर्वलोक आनन्दः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथैष एव परम आनन्दः । एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायव ब्रूहीति । अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभर्षाचकार—मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

1) माध्यं reads कामैः for भोगैः. 2- -2) dropped in माध्यं.

a) मभा (CE) ५.75.8 कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते; 17.3.33 (Vulgate) किं त्वं मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकर्षसि. —b) वासं 31.17 तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्ने; शत्रा ५.1.3.4 पुरुषाजानो हि हस्ती; तै 2.8.

सं वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥

1) माध्यं drops this कण्डिका entirely.

तद्यथाऽर्जः सुसमाहितमुत्सर्जघ्नायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन् याति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥

1) माध्यं interchanges बृ 4.3.35 and बृ 4.3.36.

a) ऋ 10.146.3 उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति; तैसं ५.2.2.3 यदन उत्सर्जति अक्रन्ददित्यन्वाह; 6.2.9.1 स यदुत्सर्जेत यजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जेत; शत्रा 3.5.3.17 समुद्गृहेव प्रवर्तयेयुर्यथा नोत्सर्जेताम्; 6.8.1.10 स यदा अक्ष उत्सर्जेदथैतद्यजुर्जपेत्—असुर्या वा एषा वा याक्षस्य.....

स यत्रायमाणिमानं न्येति जरया वोर्षतपता वाऽणिमानं निगच्छति । तद्यथाऽऽर्धं वोदूर्ध्वं वा पिप्पलं वा बन्धनात् प्रमुच्यते । एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥

1) माध्यं reads प्रमुच्येत. —2) माध्यं reads शरीर आत्मा instead of पुरुषः.

a) अ 6.32.1 अग्ने न नो गृहाणा उपतीतपासि; छां 3.16.2; 6.15.1; 8.4.2; उपताप in पा ५.2.128 द्वंद्वोपतापगह्यात् पाणिस्थादिनिः; 7.3.61 भुजन्युञ्जौ पाण्युपतापयोः. —b) पा 8.4.5. —c) तैसं 2.1.1.6 औद्गुम्बरो यूपो भवति; ऐत्रा 7.15 चरन् वै मधु विन्दति चरन् स्वाहुमुद्गुम्बरम्. —d) ऋ 1.164.20 तयोरेन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति = मुं 3.1.1 = श्वे 4.6;

ऋ 1-164-22 तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वधे; 5-54-12 रुशत्पिप्पलं मरुतो विधुनुय; 7-101-5 मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिपला ओषधीर्देवगोपाः. —e) कासं 30-9 पशूनामेवेषा संप्रमुक्तिः.

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीति । एव५ हैवंविद५ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥

1) माध्यं reads आयन्तम्.

a) ऋ 10-34-8 उग्रस्य चिन्मन्यवे ना (= न) नमन्ते, राजा चिदेभ्यो नम इत् कृणोति; 10-97-12 उग्रो मध्यमशीरिव. —b) कासं 8-4 ये वै देवानां राजानस्ते राजन्यस्य प्रत्येनसः; पा 6-2-27; 6-2-60. —c) ऋ 10-62-11 सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिशन्मनुः; 10-107-5 दक्षिणावान् ग्रामणीरभ्रमेति; कासं 8-4 मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतेनादध इति. —d) वृ 1-5-20; तै 1-5; कौ 2-1; छां 2-21-4.

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्ति । एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति² । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३८ ॥

1) माध्यं reads उपसमायन्ति for अभिसमायन्ति. —2- 2) माध्यं reads एवं हैवंविदं सर्वे प्राणा उपसमायन्ति.

a) श्वे 3-2 संजुकोचान्तकाले; गी 2-72; 8-5; cp अन्तवेलायाम् in छां 3-17-6 सोऽन्तवेलायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येत्.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येति । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति । स एतास्तेजोर्मात्राः समभ्येददोनोऽहृदयमेवान्ववक्रामति । स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥

1) माध्यं reads अयं शारिर् आत्मा. —2) v. l. आबल्यम्. —3) माध्यं rightly has नीत्य (= नि + इ + त्य).

a) छां 8-6-4 अबलिमानं नीतः (नि + इतः); कौ 3-3 आर्तो मरिष्यन्नाबल्यं न्येत्य संमोहं न्येति. —b) वृ 2-1-17-20; 4-3-23-31. —c) प्र 4-8 तेजश्च तेजोमात्रा च.

एकीर्भवति न पश्यतीत्याहुः । एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः । एकीभवति न रसयर्तु इत्याहुः । एकीभवति न वदतीत्याहुः । एकीभवति न शृणोतीत्याहुः ।

एकीभवति न मनुत इत्याहुः । एकीभवति न स्पृशतीत्याहुः । एकीभवति न विजानातीत्याहुः । तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मानिष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति^१ । सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञां च ॥ २ ॥

1) माध्यं reads रसयति. —2) माध्यं reads संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः after this.

a) कौ ३.३. —b) Contrast this with छां ४.६.६ and क ६.१६ मूर्धानमभिनिःसृतैका. —c) Contrast this with बृ ३.२.११ अत्रैव समवनीयन्ते. —d) क ५.७ यथाकर्म यथाश्रुतम्; कौ १.२ प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यम्. —e) ऐआ २.३.२ यथाप्रज्ञं हि संभवाः. Cp क १०.११७.९ यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि pointing to inborn character as the result of previous actions.

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरति । एवमेवायमात्मेदे^२ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥

1- -1) Dropped in माध्यं. —2) माध्यं substitutes पुरुषः for आत्मा. —3) Is the reading निहत्य correct ? Cp बृ ४.३.९ (विहत्य); ४.३.११ (अभिप्रहत्य).

a) बृ ४.३.९.

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेवायमात्मेदे^२ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते^३ । पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं^३ वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम्^३ ॥ ४ ॥

1) माध्यं reads पुरुषः for आत्मा. —2) माध्यं reads तनुते for कुरुते. —3- -3) माध्यं reads ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वा अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः.

a) पेशस्कारी is the fem. of पेशस्कार ! and not nom. sg. as शंकराचार्य takes. Cp वासं ३०.९ निष्कृत्यै पेशस्कारीम्, संज्ञानाय स्मरकारीम्... . —b) बृ ४.३.९. —c) इ १६ कल्याणतमं रूपम्. —d) बृ ४.३.२०; मुं १.२.८; २.१.१०; प्र ६.८; श्वे ५.१. —e) अविद्यां गमयित्वा is the explanation of निहत्य (रंगरामानुज). —f) क ५.७ स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति; छां ६.९.३; ६.१०.२ यद्यद् भवन्ति तदा भवन्ति.

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयः । तत्रदेतदिदंमयोऽद्रोर्मय इति¹ । यथाकारि यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन । अथो खल्वाहुः । कार्ममय एवार्यं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति । यत्कृतुर्भवति तत् कर्म कुरुते । यत् कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ॥ ५ ॥

1- -1) माध्यं reads : विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्ममयोऽहर्ममयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदे (दि ?) दंमयोऽद्रोमय इति. —2) माध्यं reads तथाकृतुः. —3) माध्यं reads यथाकृतुः.

a) क 4-35-4 किंमयः स्विच्चमस एष आस. —b) Note the distinction between यथाकारी and यथाचारी i. e. between कर्म and चरण (चरित); तै 1-11 यानि अनवयानि कर्माणि.....यानि अस्माकं सुचरितानि..... छां 5-10-7 तथ इह रमणीयचरणाः.....य इह कपूयचरणाः..... —c) शब्रा 10-6-3-1 अथ खलु कृतुमयोऽयं पुरुषः; छां 3-14-1.

तदेष श्लोको भवति—

तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।

प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किंचेह करोत्ययम् ।

तस्माद्भोक्तात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥

इति नु कामयमानः । अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्म-
कामो न तस्य³ प्राणा उत्क्रामन्ति⁴ । ब्रह्मैवं सन् ब्रह्मर्षयेति ॥ ६ ॥

1) माध्यं reads सत् तत्. —2) माध्यं interchanges these and adds भवति. —3) माध्यं reads तस्मात् for तस्य. —4) माध्यं adds after this : अत्रैव समवनीयन्ते.

a) क 6-8 व्यापकोऽलिङ्ग एव च; मुं 3-2-4; मै 6-31 तस्यैतल्लिङ्गमलिङ्गस्य; 6-35; 7-2. —b) Contrast बृ 4-4-3 तृणस्यान्तं गत्वा. —c) क 5-1 विमुक्तश्च विमुच्यते.

तदेष श्लोको भवति—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥

तद्यथाऽहनिर्ल्वर्यनी वल्मीके^b मृता प्रत्यस्ता शयीत । एवमेवेदं शरीरं शेते ।
अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो⁻³ ब्रह्मैव तेज⁴ एव⁵ । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति
होवाच जनको वैदेहः ॥ ७ ॥

1) माध्यं reads स्थिताः. —2) The reading अहनिर्ल्वर्यनी seems to be better; cp मैसं 1.10.10 यद्वै तद्वरुणगृहीता अवेवलीयन्त इव; आश्रौसू 7.22.7-8 गुदं मा निर्ल्वरीरिति संप्रेष्यति, मा विपर्यास्त इत्यर्थो भवति; सांख्यसूत्र 4.6 अहनिर्ल्वर्यनीवत्; पा 7.3.36 अतिह्रीवलीरिक्त्तूयीक्ष्माय्यातां पुण्णौ. —3- -3) माध्यं reads अनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा. —4) माध्यं reads लोकः. —5) माध्यं adds hereafter सम्प्राडिति.

a) क 6.14. —b) तैसं 5.1.2.5 तस्या एतच्छ्रोत्रं यद्वल्मीकः; तैत्रा 1.1.3.4 ऊर्जं वा एतं रसं पृथिव्या उपदीक्षा उद्विहन्ति यद्वल्मीकः; शत्रा 2.6.2.17 यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत् तस्मिन्नासजति....

तदेते श्लोका भवन्ति—

अणुः पन्था विततः पुराणो माः सृष्टोऽनुवित्तो मयैव ।

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥

1) v. l. तदप्येते. —2) v. l. वितरः. —3- -3) माध्यं reads उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः.

a) क 1.21; 2.8; 2.13; मुं 2.2.2; 3.1.9. —b) Active use of the participle.

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ।

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च ॥ ९ ॥

1) Omit ब्रह्मवित् and read तेन एति m. c.

a) For colours see वृ 4.3.20. —b) आहुः shows that this verse is probably a quotation from छां 8.6.1-2 पिङ्गलस्य...शुक्लस्य...but पीत instead of हरित.

अन्धं तमः प्राविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ १० ॥

1) माध्यं reads असंभूतिम् for अविद्याम्. —2) Read भूयेव (double sandhi) m. c. ? —3) माध्यं reads संभूत्याम्.

a- -a) = ई 9. Cp also के 1.3.

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तां स्ते प्रेत्याभिर्गच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधो³ जनाः ॥ ११ ॥

1) माध्यं reads असुर्याः. —2) माध्यं reads अपिगच्छन्ति. —3) अबुधाः (माध्यं).

a) क 1-3 अनन्दा नाम ते लोकाः; ई 3; मुं 1-2-8-10.

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥

1) माध्यं reads अनुसंचरेत्.

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् संदेहे¹ गहने^b प्रविष्टः ।

स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥

1) माध्यं reads संदेहे (some Mss read संदेवे; cp शत्रा 3-1-3-3 संदेवो हैवास).

a) वृ 1-4-10 प्रत्यबुध्यत; के 2-4 प्रतिबोधविदितम्; क 3-14 जाग्रत...निबोधत. —b) ऋ 10-129-1 अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम्; मै 71 गभीरो गुतः...गहनः; cp गह्वर in अ 12-2-53 अरण्यान्या गह्वरं सचस्व; वासं 5-8 या ते अग्ने अयःशया तनूर्वाषिष्ठा गह्वरेष्ठा; क 2-12 गुहाहितं गह्वरेष्ठम्.

“इहैव¹ सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनाष्टिः⁻¹ ।

ये^b तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति^{-b} ॥ १४ ॥

1- -1) शत्रा 14-7-2-15 तदेव सन्तः । तद्गु तद्भवामः । न चेदवेदी महती विनाष्टिः where अवेदी is अवेदि (Aorist, 3rd per. sg.). —2) माध्यं reads उप for अपि.

a- -a) के 2-5. —b- -b) श्वे 3-10.

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।

“ईशानं भूतभव्यस्य न ततो¹ विजुगुप्सते^{-a} ॥ १५ ॥

1) माध्यं reads तदा विचिकित्सति for ततो विजुगुप्सते.

a- -a) क 4-5,12.

यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।

तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होर्पासतेऽमृतम् ॥ १६ ॥

1) माध्यं reads ह्योपासते.

a) शत्रा 2-3-3-11-12; कौ 1-4; मै 6-28. —b) मुं 2-2-3.

यस्मिन् पञ्च पञ्चर्जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥

a) पंचजनाः here may refer to the five in the next verse according to the माध्यं text; cp ब्रह्म 1-4-12 प्राणादयो वाक्यशेषात्.

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं^१ मनसो ये मनो विदुः ।
ते निचिर्वयुर्ब्रह्म पुराणमग्न्यम् ॥ १८ ॥

1) माध्यं adds after श्रोत्रम्, अन्नस्य अन्नम्.

a) के 1-2. —b) वासं 11-1; श्वे 2-1 अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य; श्वे 4-11; क 1-17; ३-15.

मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति यं इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥

1) माध्यं reads आतव्यम् (for अनुद्रष्टव्यम्) which does not suit the metre.

—2) Read येह m. c.

a) क 4-10,11. —b) वृ 2-4-6 योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद; 4-३-2३ न तु तद्वितीयमस्ति;
कौ ३-8 नो एतन्नाना.

एकैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ।

विर्रजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥ २० ॥

1) मनसा for एकधा (माध्यं).

a) छां 6-1-3; क 2-14; 2-18. —b) अप्रमयं from प्रमयम् which is derived from प्र + मी; ऋ 8-61-4 अप्रामिसत्य मयन्न तथेदसत्; अ 6-110-3 स मा वधीत् पितरं वर्धमानो मा मातरं प्र मिनीज्जनित्रीम्; अ 8-1-5 त्वां मृत्युर्दयतां मा प्र मेष्टाः; 8-1-16 मा जिह्वा बहिः प्रमयुः कथा स्याः; कासं 25-7 तेषां त्रयो होत्रेण प्रामियन्त अथो यद्भूत उदक्षिष्यत स प्रमयाद-विभेत; शब्रा 4-1-2-10 यद्वा अयोनौ रेतः सिच्यते प्र वै तन्मीयते; जैत्रा 1-338 स होवाच प्रमेयो वा अयम्. —c) क 6-18; मुं 1-2-11; 2-2-9; प्र 1-16.

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥ २१ ॥

a) वृ ३-5 पाण्डित्यं निर्विद्य; तै 2-4 यतो वाचो निवर्तन्ते; क 2-23 नायमात्मा प्रवचनेन... न बहुना श्रुतेन; मुं 1-1-5 तत्रापरा-ऋग्वेदः...ज्योतिषमिति. The word विग्लापनं occurs only here. Cp मुं 2-2-5 अन्या वाचो विमुञ्चथ.

स वा एष महानर्ज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु । य एषोऽन्तर्हृदयं
आकाशस्तस्मिञ्छेते । सर्वस्य वैशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । स न साधुना
कर्मणा भूयान् । नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वरः । एष भूताधिपतिः । एष
भूतपालः । एष सेतुर्विधरणं एषां लोकानामसंभेदाय । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनार्शकेन^५ । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव

प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद् स्म वै तत् पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकं इति । ते ह स्म पुत्रैषणार्याश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षार्चयं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यथते⁸ । न रिष्यति । एतमु ह्वैते न तरत इति । अतः पापमकरवमिति । अतः कल्याणमकरवमिति । उभे उ ह्वैष एते तरति¹⁰ । नैनं¹¹ कृताकृते तर्पतः ॥ २२ ॥

1) माध्यं reads अयम् for एष महानजः. —2) माध्यं reads लोकेश्वरः. —3) लोकपालः (माध्यं). —4) Omitted in माध्यं. —5 -- 5) माध्यं reads ब्रह्मर्चयेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च. —6) माध्यं reads ईप्सन्तः. —7) माध्यं reads, after पूर्वे-ब्राह्मणा अनूचानाः. —8 -- 8) असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते (माध्यं). —9) माध्यं drops उ and एव. —10) माध्यं adds अमृतः after तरति. —11) माध्यं reads साध्वसाधुनी before नैनम्. Cp तै 2.9. —12) माध्यं adds नास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते.

a) बृ 4.3.7 ह्यन्तर्ज्योतिः; तै 2.1 निहितो गुहायाम्; छां 8.3.3 ह्ययम्; क 1.14; 2.20; 3.1; 4.6,7; मुं 2.1.10; 3.1.7. —b) कौ 3.8 एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति; ई 1 ईशानास्यम्; छां 4.5.2-4 संयद्वा, वामनीः, भामनीः. —c) छां 8.4.1 नैतं सेतुमहोरात्रे तरतः; मुं 2.2.5 अमृतस्यैष सेतुः; श्वे 6.19 अमृतस्य परं सेतुम्. —d) बृ 3.8.9 सूर्याचन्द्रमसौ विधुतौ तिष्ठतः. —e) तैसं 6.4.1.1 असंभिन्दन्नव इति प्राणानामसंभेदाय; ऐत्रा 7.12 पुरा संभेदाच्छायानाम्; शत्रा 13.8.4.12 मर्यादां करोत्यसंभेदाय; छां 8.4.1; नि2.2.4 स वित्तं गृहीत्वा विपाद्-छुतुद्योः संभेदमाययौ, अनुययुरित्ते. —f) छां 2.23.1 त्रयो धर्मस्कन्धाः...; के 4.8. —g) शत्रा 2.4.3.2 ता हेमाः प्रजा अनाशकेन नोत्परा वभूवुः; छां 8.5.3 यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मर्चयमेव तत्, एष हि आत्मा न नश्यति (Popular etymology !). —h) बृ 1.5.16 सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा. —i) के 2.5 इह चेद्वेदीदथ सत्यमस्ति. —j) बृ 3.5.1 —k) बृ 3.5.1; पा 4.2.38 भिक्षादिभ्योऽण् (= भैक्षम्); गी 3.5. —l) बृ 2.3.6; 3.9.26; 4.2.4; 4.5.15. —m) अ 19.9.2 शान्तं नो अस्तु कृताकृतम्; क 2.14 अन्यत्रास्मात् कृताकृतात्; छां 8.4.1; 8.13.1; मुं 3.1.3; 3.2.9; तै 2.9; कौ 1.4; 3.1; मै 2.7; 6.34; पा 2.1.60.

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वधते¹ कर्मणा नो कनीयान् ।

तस्यैव स्यात् पदवित् तं विदित्वा न लिप्यते³ कर्मणा पापकेनेति ॥

तस्मादेवंविच्छान्तो⁶ दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति⁵ । सर्वमात्मानं पश्यति⁷ । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं

पाप्मा तपति । सर्वं पाप्मानं तपति । विपापो^१ विर्रजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति¹⁰ ।
एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । एनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते
विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति^१ ॥ २३ ॥

1) माध्यं reads कर्मणा वर्धते. —2) तैत्रा ३.१२.९.७-८ reads आत्मा for स्यात्.
—3) माध्यं reads कर्मणा लिप्यते. —4) माध्यं reads श्रद्धावित्तः. —5) परयेत् (माध्यं).
—6) माध्यं reads एनम् for आत्मानम्. —7) माध्यं adds, after this, सर्वोऽस्यात्मा भवति ।
सर्वस्यात्मा भवति । —8) माध्यं reads विजरः. —9) माध्यं reads विजिघत्सोऽपिपासः for
अविचिकित्सः. —10) माध्यं adds य एवं वेद after भवति.

a) पदवित् only here. —b) ई २; छां ४.१४.३; ऽ.१०.१०; क ५.११; गी ५.७.१०.
—c) क २.२४; मुं १.२.१३; श्वे ६.२२; मै ६.२९. —d) मुं १.२.११; २.२.९; प्र १.१६;
वृ ४.४.२०; क ६.१८. —e) छां ३.१४.४ यस्य स्यादद्वा न विचिकित्सा अस्ति; मं २.२.८ छिद्यन्ते
सर्वसंशयाः. —f) Cp वृ ४.४.२ इमे विदेहा अयमहमास्मि; गी २.७१ निर्ममो निरहंकारः.

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः । विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २४ ॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म ।
अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २५ ॥

1) पा ६.२.११६ नत्रो जरमरमित्रमृताः.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुमैत्रेयी च कात्यायनी च । तयोर्ह
मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञैव^१ तर्हि कात्यायनी । अथ ह याज्ञवल्क्योऽ-
न्यद्दृष्टमुपाकरिष्यन्—॥ १ ॥

Cp in general वृ २.४.

1) माध्यं reads इव for एव. —2) माध्यं reads उपाकरिष्यमाणः.

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रव्रजिष्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि । हन्त
तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

a) वृ २.४.१ substitutes उद्यास्यन् for प्रव्रजिष्यन्.

सा होवाच मैत्रेयी—यन्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी विन्तेन पूर्णा स्यात् स्यां
न्वहं तेनामृताहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं
तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति विन्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी—येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भर्गवान् वेदं तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

1) माध्यं reads भगवन् for भगवान् and वेत्थ for वेद. . —2) विब्रूहि (माध्यं). Cp बृ ३.४.२ यथा विब्रूयात् असौ गौरसावश्व इति.

स होवाच याज्ञवल्क्यः—प्रिया वै^१ खलु नो भवती सती प्रियमवृधत्^२ । हन्त तर्हि^३ भवत्येतद्ग्याख्यास्यामि ते^४ । व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति^६ ॥ ५ ॥

1) Dropped in माध्यं. —2) अवृधत् (माध्यं). —3) माध्यं reads खलु for तर्हि. —4 - -4) माध्यं reads तेऽहं तद् वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि. —5) माध्यं inserts वाचं तु मे before व्याचक्ष्णस्य. —6) माध्यं adds hereafter ब्रवीतु भगवानिति.

स होवाच । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा^१ अरे^३ द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनि खल्वरे^४ दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

1) माध्यं adds याज्ञवल्क्यः after उवाच. —2) माध्यं adds hereafter न वा अरे यज्ञानाम् कामाय ... —3) माध्यं substitutes न्वरे for वा अरे. —4) वा अरे for खल्वरे (माध्यं).

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान् वेद । वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो वेदान् वेद । भूतानि तं परादुर्योऽ-

न्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्मेदं
क्षत्रामिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

1) माध्यं reads hereafter यज्ञास्तं परादुः... —2) माध्यं adds इमे यज्ञा hereafter.

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु
ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय । शङ्खस्य
तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

1) This and the next कण्डिका interchange places in the माध्यं.

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय । वीणायै तु
ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाऽऽर्द्धेधाग्रेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो
भूतस्य निश्वसितमेतद्यद्गवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या
उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि अनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीर्ष्टं हुतमाशितं पायितमयं
च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि । अस्थैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥११॥

1) माध्यं has दत्तम् for इष्टम्.

a- -a) This portion is wanting in बृ 2.4.10, but found in बृ 4.1.2.

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एव सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् ।
एव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एव सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम् ।
एव सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् ।
एव सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एव सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनम् ।
एव सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एव सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् ।
एव सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एव सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवं
सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धर्वघनोऽनन्तरोऽबाह्वः कृत्स्नो रसघन एव । एवं वा अरेऽयमा-
त्माऽनन्तरोऽबाह्वः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु
विनश्यति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

1) माध्यं adds स्यात् after एव. —2 — 2) इदं महद्भूतमनन्तमपारम् (माध्यं).

a) बृ 2.4.12; छां 6.13.

सा होवाच मैत्रेयी—अत्रैव मा भगवान् मोहान्तमापीपिपत् । न वा अहमिमं² विजानामिति । स होवाच⁴—न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि । अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधमा⁵ ॥ १४ ॥

1) माध्यं reads आपीपदत्. Cp अ 10.5.42 व्यात्ते परमेष्ठिनो ब्रह्मणा आपीपदाम तम्; प्र 2.3 मा मोहमापयथ. —2) माध्यं reads इदम्. —3) माध्यं adds, after विजानामि, न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति. —4) माध्यं adds याज्ञवल्क्यः after उवाच. —5) माध्यं adds मात्रा-संसर्गस्त्वस्य भवति after this.

यत्र¹ हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, तदितर इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं रसयते, तदितर इतरमभिवदति, तदितर इतरं शृणोति, तदितर इतरं मनुते, तदितर इतरं स्पृशति, तदितर इतरं विजानाति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैर्वाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । स एष नेति² नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यथते न रिष्यति³ । विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावदरे खल्वमृतत्वामिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विज्ञहार³ ॥ १५ ॥

1) माध्यं reads यत्र वा अन्यादिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत्पश्यति and so on. —2 — 2) माध्यं drops this and rightly, because विज्ञातारमरे केन विजानीयात् is the summing up of the earlier position. —3) माध्यं reads प्रववाज.

a) ई 7 यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः. —b) बृ 2.3.6; 3.9.26; 4.2.4; 4.4.22.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ वंशः । पौतिमाष्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाष्यात् । पौतिमाष्यो गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः—॥ १ ॥

आग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यो गार्ग्यात् । गार्ग्यो गार्ग्यात् । गार्ग्यो गौतमात् । गौतमः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणो गार्ग्यायणात् । गार्ग्यायण उद्दालकायनात् । उद्दालकायनो जाबालायनात् । जाबालायनो माध्यन्दिनायनत् ।

माध्यन्दिनायनः सौकरायणात् । सौकरायणः काषायणात् । काषायणः सायकायनात् ।
सायकायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः—॥ २ ॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवणेः ।
त्रैवणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनिरासुरेः । आसुरिर्भारद्वाजात् । भारद्वाज आत्रेयात् ।
आत्रेयो माण्डेः । माण्डिगौतमात् । गौतमो गौतमात् । गौतमो वात्स्यात् । वात्स्यः
शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कैशोर्यात् काप्यात् । कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । कुमार-
हारितो गालवात् । गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो
बाभ्रवात् । वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात् । पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसात् ।
अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपाच्चाष्ट्रात् । विश्वरूप-
स्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । दध्यङ्गथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । अथर्वा
दैवो मृत्योः प्राध्व२सनात् । मृत्युः प्राध्व२सनः प्रध्व२सनात् । प्रध्व२सन एकर्षेः ।
एकर्षिर्विप्राचित्तेः । विप्राचित्तिर्व्यष्टेः । व्यष्टिः सनारोः । सनारुः सनातनात् । सनातनः
सनगात् । सनगः परमेष्ठिनः । परमेष्ठी ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते^a ॥

ॐ खं ब्रह्म । खं पुराणम् । वायुरं खम् । इति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः ।
वेदोऽयं¹ ब्राह्मणा विदुः । वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

1) v. l. यम् for अयम्.

a- -a) This is the शान्ति of the ईशोपनिषत् although it forms part
of text here. Cp अ 10.8.29 पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णं सिच्यते । उतो तदयं विद्याम
यतस्तत् परिषिच्यते. —b) छां 4.10.5. —c) वायुर occurs only here; cp मधुर,
धीर etc.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूर्धुः । देवा मनुष्या असुराः ।
उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति ।
व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्येति । ओमिति^१
होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥

Cp in general श्रुत्वा 2-4-2-1-6.

a) छां 4-10-1 सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास. —b) छां 1-1-8 याद्वि किंचानुजानाति
ओमित्येव तदाह; बृ 3-9-1.

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द
इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्येति । ओमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति ।
व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्येति । ओमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेतदेवैषा दैवी^२ वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति । दाम्यत
दत्त दयध्वमिति । तदेतत् त्रयं शिक्षेद्दमं^३ दानं^४ दयामिति ॥ ३ ॥

a) Origin of अधिदैवम्. —b) तै 1-9 दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च; छां 3-17-4
अथ यत्तपो दानम्...

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

एष प्रजापतिर्यद्दृदयम् । एतद्ब्रह्म । एतत् सर्वम् । तदेतत् व्यक्षरं
हृदयमिति । ह्रँ इत्येकमक्षरम् । अभिर्हरन्त्यस्मै स्वाश्रान्ये च य एवं वेद । दँ
इत्येकमक्षरम् । ददँत्यस्मै स्वाश्रान्ये च य एवं वेद । र्यमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गं
लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥

1) ददन्ति (!) माध्यं.

a) Etymological play; cp छां 8-3-3. —b) बृ 4-3-37 एवं हैवंविदं सर्वाणि
भूतानि प्रतिकल्पन्ते; 6-1-13 तस्यो मे बलिं कुरुतेति; छां 2-21-4 सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति;
5-14-1 तस्मात्त्वा पृथग् बलय आयन्ति; कौ 2-2; तै 1-5; प्र 2-7.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव । स यो हैतं¹ महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान् —जितं इन्वसावसत्— य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

1) हैवैतन् (माध्यं).

a) To be taken parenthetically. असौ = शत्रुः; असत् = भवेत् or to be taken as an interrogative construction, where असौ = यः etc.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यं ब्रह्म । ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् । ते देवाः सत्यमेवोपासते । तदेतत् अक्षरं स—ति—य—मिति स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् । यमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतम् । तदेतद्वृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । सत्यंभूयमेव भवति । नैवाविद्वाँ समनृतं हिनस्ति ॥ १ ॥

1) इति for एव (माध्यं). —2) उभयतः dropped in माध्यं.

a) Etymological play; छां 8-3-5; कौ 1-6; तै 2-6 सच्च त्यच्चाभवत्...सत्यमभवत्. —b) शब्दा 7-1-2-23 अथो अन्तयोवावि संस्क्रियमाणयोर्मध्यं संस्क्रियते. —c) ऋ 5-81-4 उत रात्रीमुभयतः परीयसे (said of सवितृ). —d) छां 5-10-6 तद्भूय एव भवति; गी 14-26; 18-53 ब्रह्मभूयाय कल्पते.

तद्यत् तत् सत्यमसौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मण्डले¹ पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन् मण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥

1) माध्यं adds वै after रश्मिभिः.

a) शब्दा 7-4-1-17 असौ वा आदित्य एष रुक्मो अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः; वृ 2-3-3; मै 6-16; 6-38 सौरै-सौम्य-आग्नेय-सात्विकानि मण्डलानि. —b) ई 16; वृ 5-15 व्यूह रश्मिन्, समूह तेजः; छां 8-6-2 एवमैवेता आदित्यस्य रश्मयः.

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः । एकं शिर एकमेतदक्षरम् । भुव इति बाहू । द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । स्वैरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषदहरिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥

1) Böhlingk reads सुअर्.

a) उपनिषत् in the sense औपम्य; cp पा 1.4.79 जीविकौपनिषदौ औपम्ये. —b) Etymological explanation of अहः.

योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः । एकं शिर एकमेतदक्षरम् । भुव इति बाहू । द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रातिष्ठा । द्वे प्रातिष्ठे द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषदहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसर्त्यः । तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा । स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यादिदं किं च^२ ॥ १ ॥

Cp in general शत्रा 10.6.2; छां 3.14; बृ 4.4.22. This ब्राह्मण interchanges with the following.

1) माध्यं adds एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः before सः. —2) माध्यं adds य एवं वेद after च.

a) Cp अन्तर्ज्योतिः in बृ 4.3.7. —b) बृ 3.8.9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने; छां 5.3.7 क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूत्.

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

विद्युद् ब्रह्मेत्याहुः । विदनाद्विद्युत् । विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद् ब्रह्मेति । विद्युद्धयेव ब्रह्म ॥ १ ॥

1) माध्यं reads सर्वस्मात् before पाप्मनः.

a) बृ 2.3.6 यथा सकृद्विद्युत्तम्; के 4.4 यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इति. —b) Popular etymology !

॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

वीचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः । स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकार पितरः । तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

a) ऋ 10-71-5 अघेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलाँ अपुष्पाम्; बृ 1-4-17; 1-5-7.

॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो^b भवति । यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं¹ घोषं शृणोति ॥ १ ॥

Cp in general मै 2-6 which quotes this passage thus अन्यत्राप्युक्तम्....

1) माध्यं reads एतम् instead of एनम्.

a) शम्बा 10-6-1-1 ते ह वैश्वानरे समासत; गी 15-14 अहं वैश्वानरो भूत्वा...पचाम्यन्नं चतुर्विधम्. —b) छां 3-13-7--8 यदिदमास्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः.

॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स लोकमागच्छत्यशोकमहिमम् । तस्मिन् वसति शाश्वतीः सर्माः ॥ १ ॥

This ब्राह्मण interchanges with the following in माध्यं.

1) माध्यं reads यथाडम्बरस्य for यथा लम्बरस्य. —2) Böhtlingk reads अशोकान्तरम्. —3) माध्यं reads शाश्वतीः.

a) बृ 3-3-2 तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्... —b) ऋ 5-78-5 वि जिहिष्व वनस्पते योनिः स्रूयन्त्या इव; cp विहायम् (later) open space, falling apart. —c) ई 8 शाश्वतभ्यः समाभ्यः.

॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहृतस्तप्यते । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

a) Sufferings of life and death are the तपस्, provided one is अविषीदन् and अनिन्दन् as शंकराचार्य nicely puts it. —b) छां 7.10.1 व्याधीयन्ते प्राणाः. —c) तैब्रा 3.9.1.3 क्षिप्रे यजमानमरण्यं मृतं हरेयुः.

॥ इति एकादशं ब्राह्मणम् ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । पूर्यति वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । तद्ध स्माह प्रार्तुदः पितरम् । किं स्वदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति । स ह स्माह पाणिना मा प्रार्तुद । कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । तस्मा उ हैतदुवाच वीति । अन्नं वै वि¹ । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि । रमिति । प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते । सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते³ य एवं वेद ॥ १ ॥

1) माध्यं reads कुर्यात्. —2) Böhtlingk reads प्रवृद. —3) माध्यं reads रतानि (cp विष्टानि above).

a) तै 3.2. —b) शब्रा 10.5.3.8 अकृत्स्नं वै कर्म ऋते प्राणेभ्यः, अकृत्स्ना उ वै प्राणा ऋते कर्मणः. —c) तैसं 4.1.1.13 तस्मादेष हतो न पूयति; 6.4.7.2 यत्पूयति तत्प्रवाते विषजन्ति; शब्रा 7.3.1.45 तस्माद्देतः सिकं प्राणमभिसंभवति पूयेद्ध यदते प्राणात्संभवेत्. —d) बृ 5.5.1 सत्यभूय. —e) जै 3.31.4 ब्राह्मणोऽस्मि प्रार्तुदो भालुः. —f) वि and रम् which go to form the word वीर (which is एकधाभूय of वि and रम्); cp the Indo-Germanic word *wiros*. See वीर in 5.13.1 below उद्धास्मादुक्थविद्वीरास्तिष्ठति.

॥ इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥

उक्थम् । प्राणो वा उक्थम् । प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति । उद्धास्मादुक्थ-
विद्वीरास्तिष्ठति । उक्थस्य सायुज्यं सलोकंतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

उक्थम्, यजुः, and साम represent the ब्राह्मणस्य and क्षत्रम् represents the क्षत्रियस्य; cp कठ 2.25 यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च; or the first three represent the three Vedas and the last, अथर्ववेद.

a) ऐआ 2.1.2 पुरुष एव उक्थम् । अयमेव महान् प्रजापतिः; अहमुक्थमस्मीति विद्यात्; कौ 3.3 अथ खलु प्राण एव प्रजात्मा इदं शरीरं परिगृह्य उत्थापयति तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत. —b) बृ 1.5.3; छां 2.20.2 which adds सार्धिताम्.

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । युज्यन्ते
हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यार्यं । यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं
वेद ॥ २ ॥

a) अस्मै श्रैष्ठ्याय = अस्य श्रैष्ठ्याय (attraction of cases); cp तैत्रा 1.3.2.1
अतिष्ठन्त अस्मै ज्यैष्ठ्याय; कौ 2.6; 4.15.

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि । सम्यञ्चि
हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते । साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य
एवं वेद ॥ ३ ॥

1) माध्यं reads अस्मिन् for अस्मै.

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् । त्रयिते ह्येनं प्राणः क्षणितोः ।
प्रक्षत्रमत्रमाप्नोति । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥

1) माध्यं reads क्षत्रमात्रम्.

a) Popular etymology of क्षत्र; cp कालिदास-रघुवंश 2.53 क्षतात् किल
त्रायते (क्षत्रिय).

॥ इति त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् ।
एतद्दु हैवास्या एतत् । स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्द जयति योऽस्या एतदेवं
पदं वेद ॥ १ ॥

1) Read दिऔः to make up the number eight.

a) शब्दा 11.2.3.1 अस्मिन्नेव लोके अग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम्. —b) छां 3.12.5
सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री.

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै
पदम् । एतद्दु हैवास्या एतत् । स यावदीयं त्रयी विद्या तावद्द जयति योऽस्या
एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् ।
एतद्दु हैवास्या एतत् । स यावदिदं प्राणि तावद्द जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ।
अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । यद्वै चतुर्थं तत् तुरीयम् ।

दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येषः । परोरजा इति सर्वम् ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति ।
एव॑ ह्यैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥

1) Read विआन to make up the number eight.

a) तैत्रा ३-७-७-१३ परोरजास्ते पञ्चमः पादः; ३-१०-९-४ परोरजाः as opposed to
अवाग्रजाः; तैआ १-२-५-३ परोरजाः पादः; षत्रा १-२ परोरजास्ते पञ्चमः पादः इत्याह परोरजसो वै ब्रह्मणः
स्थानम्... —b) शत्रा ११-२-४-१ अथैष एव दर्शो यच्चन्द्रमाः, ददृश इव ह्येषः.

सैषा गायत्र्येतस्मिन् स्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत् सत्ये
प्रतिष्ठितम् । चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवर्दमाना-
वेयातामहमदर्शमहमश्रौषामिति । य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति । तस्मा एव श्रद्धध्याम ।
तद्वै तत् सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत् प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मा-
दाहुर्बलं सत्यादोगीर्यं इति । एवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । सा हैषा गया-
स्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत् प्राणास्तत्रे । तद्यद्गयास्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम । स
यामेवामूसावित्रीमन्वाहैषैव सा । स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणास्तत्रे ॥ ४ ॥

1) प्रतिष्ठिता (माध्यं). —2) अद्राक्षम् (माध्यं). —3) श्रद्धध्यात् (माध्यं).
—4) ओजीयः (माध्यं). Cp ऋ २-३३-१० न वा ओजीयो रुद्र त्वदास्ति; ९-६६-१७ य
उम्रेभ्यश्चिदोजयान्. —5) Dropped in माध्यं.

a) ऐत्रा १-६ एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः. —b) ऐत्रा २-४० तस्माद्यतरो
विवर्दमानयोराहानुष्ठया चक्षुषाऽदर्शमिति तस्य श्रद्धधाति. —c) सावित्री = गायत्रीमंत्र
(ऋ ३-६२-१०).

ता॑ हैतामेके सावित्रीमनुष्ठुभमन्वाहुः । वागनुष्ठुप् । एतद्वाचमनुब्रूम इति । न
तथा कुर्यात् । गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् । यदि ह वा अप्येवांविद्धह्विव प्रति-
शृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥ ५ ॥

1) एताम् dropped in माध्यं. —2) माध्यं drops सावित्रीम्. —3) माध्यं
drops एवंवित्.

a) ऋ ५-८२-१. The only अनुष्ठुप् verse in an otherwise गायत्रीसूक्त-
तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि. —d) छां ३-११-६
एतदेव ततो भूयः.

स य इमा॑ स्त्रील्लोकान्पूर्णां प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् प्रथमं पदमाप्नुयात् ।
अथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयात् ।
अथ यावदिदं प्राणि यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् । अथास्या

एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । नैकेनचनाप्यम् । कुत उ
एतावत् प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥

तस्या उपस्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी । अपदासि ।
न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे । असावदो मा प्रापदिति ।
यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा । न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा
एवमुपतिष्ठते । अहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥

1) माध्यं reads समधीति Cp शब्रा ३.१.१.२ न मे स कामः समार्धिः; 4.6.5.5 अस्मै
कामो मा समृद्धीति.

a) शब्रा 2.3.2.4 उप च तिष्ठत उप चास्ते तदेव तस्योपस्थानम्; 2.4.1.2 दीर्घ-
मग्न्युपस्थानम्.

एतद् वै तज्जनको वैदेहो बुँडिलमाश्वतराश्विमुवाच— यन्नु हो तद्गायत्री-
विदब्रूथाः । अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुखं हस्याः सम्राण्ण विदांचिकारेति
होवाच । तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विवाशावभ्यादधति सर्वमेव
तत् संदहति । एव हैवैवंविद्यद्यपि बह्वि पापं कुरुते सर्वमेव तत् संप्साय शुद्धः पूतोऽ-
जरोऽमृतः संभवति ॥ ८ ॥

1) विदांचिकार (माध्यं).

a) ऐत्रा 6.30 बुलिल आश्वतर आश्विः; जैत्रा 1.22; शब्रा 4.6.1.9; 10.6.1.1; छां
5.11.1; 5.16.1. —b) Double retribution in बृ 4.6.6 प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य...तस्मा-
ल्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे. —c) जै 4.8.1-2. —d) अ 10.3.14 यथा वातश्चाग्निश्च
वृक्षान् प्सातो वनस्पतीन्; 10.5.4.3 इयं तं प्सातु आहुतिः; शब्रा 3.9.3.26 एवमेषाहुतिरितेया देवतया-
प्साता भवति.

॥ इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः ।

यत् ते रूपं कल्याणतमं तत् ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमास्मि ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

1) माध्यं reads क्लिबे.

a) Cp ई 15-18; मै 6-35 (विष्णवे for दृष्टये !). —b) वृ 4-4-5 स यत्कतु-
र्भवति तद् कर्म कुरुते; छां 3-14-1 यथाकतुरस्मिँल्लोके... —c) Cp ऋ 1-189-1,

॥ इति पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

यो¹ ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति । य एवं वेद ॥ १ ॥

Cp in general वृ 6-1-1-6 with छां 5-1-1-5; ऐआ 2-4; कौ 3-3; प्र 2-3.

1) वृ 6-1 appears as 6-2 in माध्यं.

a) छां 5-1-1 drops स्वानाम्.

यो ह वै वसिष्ठां वेदं वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै वसिष्ठां । वसिष्ठः स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति⁻¹ । य एवं वेद ॥ २ ॥

1- -1) dropped in माध्यं.

a) छां 5-1-2 has वसिष्ठम्. —b) छां 5-1-2 has वसिष्ठः.

यो ह वै प्रतितिष्ठां वेदं प्रतितिष्ठति समे^१ । प्रतितिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतितिष्ठा । चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

a) अ 8-7-17 पर्वतेषु समेषु च.

यो ह वै संपदं वेदं स^२ हास्मै पद्यते यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै संपत् । श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः । स^२ हास्मै पद्यते यं कामं कामयते । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानाम् । मनो वा आयतनम् । आयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानाम् । य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो^१ ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते^२ ह प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते^३ ह प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ॥ ६ ॥

1) छां lacks this कण्डिका. —2) प्रजापतिम् (माध्यं). —3) प्रजापतिः (माध्यं). —4) माध्यं drops ह.

ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्मं जग्मुः । तद्दोचुः—को नो वसिष्ठ इति । तद्दोवाच—यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

1) Shall we read मन्येत ? Cp दृश्येत in छां 5.2.7.

a) Contrasted with निःश्रेयस; cp पा 5.4.77, 80; कौ 2.9 uses निःश्रेयस and अहंश्रेयस side by side; cp ऐआ 2.1.4 ता अहिंसन्त-अहमुक्थमस्मि, अहमुक्थमस्मि; बृ 6.1.7-14; छां 5.1.6-12; 5.2.2; कौ 2.14; 3.3; प्र 2.1-4. —b) छां has प्रजापतिम्. —c) छां reads पापिष्ठतरमिव.

वाग्धोच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच—कथमशकत महते जीवितु-मिति । ते होचुः—यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

1) माध्यं reads कडाः (i. e. कलाः).

चक्षुर्होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच—कथमशकत महते जीवितु-मिति । ते होचुः—यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच—कथमशकत महते जीवितु-मिति । ते होचुः—यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच—कथमशकत महते जीवितु-मिति । ते होचुः—यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा

पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मोति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्यागतयोवाच—कथमशकत मृते जीवितु-
मिति । ते होचुः—यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो
वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मोति । प्रविवेश ह
रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् यथा महासुहयः सैन्धवः पद्वीशशङ्कून् संष्टहेदेव-
हैवेमान् प्राणान् संववर्ह । ते होचुः—मा भगव उत्क्रमीः । न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितु-
मिति । तस्यो^१ मे बलिं कुरुतेति । तथेति ॥ १३ ॥

1) माध्यं reads वै for उ.

a) छां 5-1-12 has संखिदेत्.

सा ह वागुवाच—यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वासिष्ठोऽसीति । यद्वा अहं
प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुः । यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति
श्रोत्रम् । यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनः । यद्वा अहं प्रजातिरस्मि
त्वं तत् प्रजातिरसीति रेतः । तस्यो मे किमन्नं किं वास इति । यदिदं किंचा श्वभ्य
आ कृमिभ्यं आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत् तेऽन्नम् । आपो वास इति । न ह वा अस्थानन्नं
जग्धं भवति, नानन्नं प्रतिगृहीतं, य एवमेतदनस्यान्नं वेद । तद्विद्वांसः
श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्ति । एतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो
मन्यन्ते^२ ॥ १४ ॥

1) माध्यं reads किमिभ्यः. —2) माध्यं adds hereafter—तस्मादेवंविदशिष्यन्ना-
चामेदाशित्वाचामेदेतमेव तदनमनग्रं कुरुते.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम । स आजगाम जैवल्लिं
प्रवाहणं परिचारयमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमार ३ इति । स भो ३ इति
प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्वासि पित्रेति । ओमिति होवाच ॥ १ ॥

Cp in general 6.2.1-16 with छां 5.3-10, the basis of the doctrine of transmigration of the soul; see ऋ 10.16.3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा; शब्रा 10.3.3.8 वाचैवाग्निमप्येति चक्षुषादित्यम्...

a) छां 1.8.1.

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति । नेति होवाच । वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्तां ३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता ३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थो यतिर्धिया-माहुत्याः हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति । नेति हैवोवाच । वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा । अपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतम् —

द्वे^२ सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति ॥

नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥ २ ॥

1) माध्यं and Böhtlingk read विप्रतिपद्यन्ता ३ इति. —2) माध्यं and Böhtlingk read पुनरापद्यन्ता ३ इति. —3) Böhtlingk reads संपूर्यता ३ इति. —4) न or नः ?

a) शब्रा 1.8.1.5 स यतिर्धी तत् समां परिदिदेश ततिर्धी समां नावमुपकल्पयोपासांचक्रे. —b) छां 5.3.3 reads पुरुषवचसः. —c) तैसं 1.6.10.4 ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते; वासं 7.3.8 त्वं राजासि प्रतिपत्सुतानाम्; तैत्रा 3.8.15.11 आज्यस्य प्रतिपदं करोति. Cp पालि-पटिपदा. —d) ऋ 10.88.15 (सृती for सृती).

अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रे^३ । अनाहत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरम् । तः होवाच—इति वाव किल नो भवान् पुरानुशिष्टानवोच इति । कथं सुमेधं इति । पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकंचन वेदेति^१ । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

1) माध्यं adds होवाच after इति.

a) तैसं 2.6.6.5 अत्राद्येन देवा अग्निमुपामंत्रयन्त, राज्येन पितरो यमम्; शब्रा 3.2.1.19 योषा वा इयं वाक् । उपमंत्रयस्व ... स्त्री पुंसोपमंत्रिता. —b) तै 1.10 सुमेधा अमृतोक्षितः; क 1.8 पुरुषस्याल्पमेधसः; गी 7.23 तद्भवत्यल्पमेधसाम्; पा 5.4.112 नित्यमसिच्च प्रजामेधयोः. —c) शब्रा 11.6.2.5 अति वै नो राजन्यबन्धुरवादीत्; छां 6.1.1 ब्रह्मं शुस्वि भवति. —d) ऋ 10.118.8 स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः; बृ 1.5.1 सोऽन्नमति प्रतीकेन.

स होवाच—तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत् तुभ्यमवोचम् । प्रेहि तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति । स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास । तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकार । अथ हास्मा अर्घ्यं चकार । तं होवाच—वरं भगवते^३ गौतमाय दद्म इति ॥४॥

1) माध्यं reads आहार्यं. —2) माध्यं reads अर्घ्यम्. —3) माध्यं reads भवते.

स होवाच—प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच—दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु । मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥

स होवाच—विज्ञायते हांस्तिर्हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवराणां परिधानस्य । मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इति । उपैम्यहं भवन्तामिति । वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्ति । स होपायनकीर्त्योवासा ॥ ७ ॥

1) Böhtlingk splits this as ह + अस्ति; हस्तिहिरण्यम् (माध्यपाठ). —2) माध्यं reads प्रवराणां परिधानानाम्. —3) माध्यं reads उपायनकीर्ता उवाच.

a) छां 7.24.2 हस्तिहिरण्यं दासभार्यम्; क 1.23 हस्तिहिरण्यमश्वान्. —b) Shall we read अवत्तम्; cp शत्रा 4.5.2.6 तदस्य सर्वेषामेवाज्ञानाम् अवत्तं भवति; cp अभ्यवदान्यः further; cp मै 6.1 अक्षाध्यक्षोऽवदातमनाः; 6.33 यजमानस्यात्माविदे अवदानं करोति. If we read अपात्तम्—cp बृ 4.3.9 अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय. —c) अभि + अवदान्यः (from अवदान) or अभि + अ + वदान्यः itself from अवदान्य by the elision of the initial अ; cp मभा (CE) 3.31.18 ऋजोर्मुदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः. —d) मुं 1.1.3 विधिवदुपसचः पप्रच्छ.

सं होवाच—तर्था नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहाः । यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवासा । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

1) माध्यं drops स होवाच .

a) छां 5.3.7 यथा मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति. —b) क 2.9 त्वाद्दृ नो भूयान्चिकेतः प्रष्टा; तै 3.10 न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत; कौ 2.2 य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरन् त एव एनमुपमंत्रयन्ते.

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरार्चिः ।
दिशोऽङ्गाराः । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति ।
तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥ ९ ॥

Cp in general छां 5.4.

1) माध्यं substitutes चन्द्रमाः for दिशः. —2) नक्षत्राणि for अवान्तरदिशः; विष्कुलिङ्गाः
for विस्फुलिङ्गाः (माध्यं). —3) आहुतेः for आहुत्यै (माध्यं).

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अभ्राणि धूमः । विद्यु-
दार्चिः । अशानिरङ्गाराः । द्वादुनयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमः
राजानं जुह्वति । तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥

1) Dropped in माध्यं. —2) आहुतेः for आहुत्यै (माध्यं).

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । अग्निर्धूमः । रात्रिरार्चिः ।
चन्द्रमा अङ्गाराः । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति ।
तस्या आहुत्या अन्नं संभवति ॥ ११ ॥

1) वायुः for अग्निः (माध्यं). —2) दिशः for चन्द्रमाः (माध्यं). —3)
अवान्तरदिशः for नक्षत्राणि (माध्यं). —4) आहुतेः for आहुत्यै (माध्यं).

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागार्चिः ।
चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या
आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । योनिरार्चिः ।
र्यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो
जुह्वति । तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति । स जीवति यावज्जीवति । अथ यदा
म्रियते—॥ १३ ॥

1) माध्यं adds स जायते after this.

a) शब्दा 1.7.4.2 य इत्यम्...करोति; छां 5.8.1.

अथैनमग्रये हरन्ति । तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित् समित् । धूमो धूमः ।
अर्चिरार्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
पुरुषं जुह्वति । तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥ १४ ॥

ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धाँससत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्ति ।
 अर्चिषोऽहः । अह्ना आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एति ।
 मासेभ्यो देवलोकम् । देवलोकादादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् । तान् वैद्युतान् पुरुषो
 मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति । तेषां
 न पुनरावृत्तिः^२ ॥ १५ ॥

1) माध्यं reads, obviously rightly, वैद्युतात्. —2- -2) माध्यं reads तेषामिह
 ... आवृत्तिरस्ति.

a) छां ५.१०.१ श्रद्धा तप इति; मुं १.२.११ तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये; प्र १.१० तपसा
 ब्रह्मचर्येण श्रद्धया. —b) छां ४.१५.५ and ५.१०.२ पुरुषोऽमानवः. —c) ऋ १०.५८.११ यत्ते
 पराः परावतो मनो जगाम दूरकम्. —d) छां ८.१५.१ न च पुनरावर्तते.

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्रात्रिम् ।
 रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति । मासेभ्यः
 पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तास्तत्र देवा यथा
 सोमस्तत्र राजानमाप्यायस्त्रापक्षीर्यस्वेत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत् पर्यवैत्य-
 थेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । वृष्टेः पृथिवीम् । ते पृथिवीं
 प्राप्यान्नं भवन्ति । ते पुनः पुरुषाश्च हूयन्ते ततो योषाश्च जायन्ते । लोकान् प्रत्यु-
 त्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्ते । अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा
 यदिदं दन्दशूकम् ॥ १६ ॥

1- -1) Dropped in माध्यं.

a) छां ५.१०.३ इष्टापूर्ते दत्तमिति; प्र १.९ इष्टापूर्ते कृतमिति; गी १८.५ यज्ञो दानं तपश्चैव;
 but बृ ४.४.२२ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन. —c) Cp
 in construction जायस्व म्रियस्वेति in छां ५.१०.८.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

स यः कामयेत—महत् प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशा-
 हसुपसद्रती भूत्वौदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमुह
 पारिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्याऽऽवृताज्यस्तस्य पुसा नक्षत्रेण मन्थ-
 संनीय जुहोति—

यवन्तो देवास्त्रायि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् ।
 तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सवैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥
 या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति ।
 तां त्वा घृतस्य धारया यजे सऋषीधनीमहः स्वाहा ॥ १ ॥

Cp in general बृ 6.3.1-13 (which is a continuation of बृ 6.1.1-6) with
 छां 5.2.4-9 and 5.3; कौ 2.3.

1) Weber reads कामयते. —2) Dropped in माध्यं. —3) Dropped in
 माध्यं but it is required m. c. —4) माध्यं reads निपद्यते. —5) माध्यं adds
 प्रजापते न त्वदेतान्यन्य (ऋ 10.121.10) इति तृतीयां जुहोति.

a) अ 7.99.1 परि स्तृणीहि परि धेहि वेदिम्; शब्दा 1.1.1-18 अथ तृणैः परिस्तृणाति;
 1.7.3-28 का ते अनग्रता इति अभित एव मा परि स्तृणीयुरिति. —b) These verses are
 absent in छां. —c) ब्रसू 3.2.24 अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्.

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । प्राणाय स्वाहा
 वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमव-
 नयति । श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । मनसे
 स्वाहा प्रजातप्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
 सऋस्रवमवनयति ॥ २ ॥

a) ऋ 9.113.5 स स्रवन्ति संस्रवाः; शब्दा 3.5.3-13 संस्रवं पन्थ्यै पाणावानयति; 3.9.3-32
 यदि संस्रवः परिशिष्टोऽलं होमाय स्यात्.

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
 मन्थे सऋस्रवमवनयति । भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । भुवः स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति ।
 भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
 सऋस्रवमवनयति । क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । भूताय स्वाहेत्यग्नौ
 हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति ।
 विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति । सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
 सऋस्रवमवनयति । प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऋस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

In the स्वाहाकारs which follow, माध्यं also changing their order, adds ten more स्वाहाकारs i. e. पृथिव्यै, अन्तरिक्षाय, दिवे, दिग्भ्यः, तेजसे, अग्ने, लक्ष्म्यै, सवित्रे, सरस्वत्यै and विश्वेभ्यः देवेभ्यः.

अथैनमभिमृशति—भ्रमदसि । ज्वलदसि । पूर्णमसि । प्रस्तब्धमसि । एकसभमसि । हिंकृतमसि । हिंक्रियमाणमसि । उद्गीथमसि । उद्गीयमानमसि । श्रावितमसि । प्रत्या-
श्रावितमसि । आर्द्रं संदीप्तमसि । विभूरसि । प्रभूरसि । अन्नमसि । ज्योतिरसि ।
निधनमसि । संवर्गोऽसीति ॥ ४ ॥

1) माध्यं reads भ्रमसि.

अथैनमुद्यच्छत्यमिं स्याम हि ते महि । स हि राजेशानोऽधिपतिः । स मा
राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

1) माध्यं reads अमोऽसि, आमं हि ते महि.

a— —a) The padapāṭha will be आमंसि आमंहि ते महि. Cp छां 5.2.6 for play on words : अमो नामाऽसि, अमा हि ते सर्वमिदम्.

अथैनमाचामति—

तर्तुं सवितुर्वरेण्यम् ।

मधुं वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ भूः स्वाहा ।

भर्गो देवस्य धीमहि ।

मधुं नक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिव रजः ।

मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ।

‘धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

मधुर्मान्नो वनस्पतिर्मधुमा अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहा ।

सर्वा सावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः
स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति ।
प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमसि । अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासामिति ।
यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

1) माध्यं adds after this सर्वाश्च व्याहृतीः.

a) ऋ 3-62-10^a. —b) ऋ 1-90-6; वासं 13-27. —c) ऋ 3-62-10^b. —d) ऋ 1-90-7; वासं 13-28. —e) ऋ 3-62-10^c. —f) ऋ 1-90-8; वासं 13-29. —g) ऋ 10-142-8 हृदाश्च पुण्डरीकाणि; शत्रा 5-4-5-6 तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति; बृ 2-3-6 पुरुषस्य रूपं ... यथा पुण्डरीकम्; छां 1-6-7 तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकम्; 8-8-1 दहरं पुण्डरीकं वेदम्. —h) छां 5-10-5; ब्रसू 3-1-8 यथेतमनेवं च. —i) बृ 6-5.

त एव हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—
अपि य एन एव शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥

a) For the idiom, cp छां 3-17-6 तद्वैतद् घोर आंगिरसः कृष्णाय देवकीपुत्राय उक्त्वा उवाच; also the अर्धमागधी usage उद्गाए उद्गाइ. —b- -b) छां 5-2-3 जायेरन्नेव आस्मिन् शाखाः, प्ररोहेयुः पलाशानीति; cp Iliad I-234 *f* *ναι μὲν τὸδε σκῆπτρον, τὸ μὲν οὐ ποτε φύλλοι καὶ ὄζουσι φύοι.* (Verily by this staff, that shall no more put forth leaf or twig.)

एतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—
अपि य एन एव शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥

एतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—अपि य एन एव शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥

एतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—
अपि य एन एव शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥

एतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—
अपि य एन एव शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥

एतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच—अपि य एन एव शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति । तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥

a) ऐआ 3-2-6 ता एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नाप्रवक्त्र इत्याचार्याः; छां 3-11-5 पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रगाध्याय वा अन्तेवासिने; श्वे 6-22 नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्राया-शिष्याय वा पुनः; मै 6-29.

चतुरौदुम्बरो भवति । औदुम्बरः सुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इधम औदुम्बर्या उपमन्थन्या । दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । त्रीहिर्यवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च । तान् पिष्टान् दधानि मधुनि घृत उपसिञ्चति । आज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥

1- -1) माध्यं reads तान् सार्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोपसिञ्चति. Cp ओदन and उपसेचन in क 2.25.

a) चतुः used adverbially as a multiplicative. —b) पा 5.2.2-4 where व्रीहि, यव, तिल, माष and अणु are mentioned.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः । अपामोषधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

a) छां 1.1.3 स एष रसानां रसतमः.

स ह प्रजापतिरिक्षांचक्रे—हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रिय * ससृजे । तां सृष्ट्वाऽथ उपास्त । तस्मात् स्त्रियमथ उपासीत । स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

1) माध्यं reads after this श्रीरेषा.

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बर्हिः । चर्माधिषवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्यास्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥

1) माध्यं reads चरति आ स for चरत्यासाम्. —2) = चरति + आ + अस्य.

a) ऋ 9.112.4 रोमण्वन्तौ भेदौ. —b) i. e. अधः + उप + ह + आसम्? Cp अध उपासीत above.

एतद् स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद् स्म वै तद्विद्वान्नाको मौर्य आह । एतद् स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह—बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विमुकृतोऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति य इदमविद्वान् सोऽधोपहासं चरन्तीति । बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥ ४ ॥

a) तै 1.9. —b) A mere distant relative of ब्राह्मण; cp पा 4.1.99 नडादिभ्यो ऋक्. —c) अध + उपहास (= प-हास (Pāli) = हर्ष),

तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत्—यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्तसीद्यदोषधीरप्यसर-
द्यदपः । इदमहं तद्रेत आददे । पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्निर्धिष्ण्या
यथास्थानं कल्पन्ताम् । इत्यर्नामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा
निर्मृज्यात् ॥ ५ ॥

1) माध्यं reads अग्नयः. —2) माध्यं reads निर्मृज्यात्.

a) अ 7.67.1 (with variants). —b) Only here for the first time.

अथ यद्युदक आत्मानं पश्येत् तदभिमन्त्रयेत्—मायि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं
सुकृतमिति । श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासाः । तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीम-
भिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात् काममेनामवक्रीणीयात् । सा चेदस्मै नैव दद्यात् काममेनां
यष्ट्या वा पाणिना वोपहृत्यातिक्रामेत् । इन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इति ।
अयशा एव भवति ॥ ७ ॥

1) माध्यं reads अपक्रीणीयात्.

a) शम्बा 2.6.2.17 तान् द्वयोर्मृतकयोरुपनह्य वेणुयष्ट्यां वा कुपे वोभयत आबध्य ...

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति । यशस्विनावेव
भवतः ॥ ८ ॥

स यामिच्छेत्—कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्—

अङ्गदङ्गात् संभवसि हृदयादधिजायसे ।

स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥

1) माध्यं reads मादयेति.

a) Only here in the sense of वेतस or शेष. —b) Used in the causal
sense ? माध्यं reads निष्ठाप्य. —c) कौ 2.11 (only the two pādas).

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायामिप्राण्या-
षान्यात् । इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इति । अरेता एव भवति ॥ १० ॥

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायापान्यामिप्राण्यात् ।
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति । गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

1) माध्यं reads गर्भं दधीत.

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् तं चेद् द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरबर्हिः स्तीर्त्वा तस्मिन्नेर्ताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्तौ जुहुयात् । मम समिद्धेऽहौषीः । प्राणापानौ त आददेऽसाविति । मम समिद्धेऽहौषीः । पुत्रपशूस्त आददेऽसाविति । मम समिद्धेऽहौषीः । इष्टासुकृते त आददेऽसाविति । मम समिद्धेऽहौषीः । आशापराकाशौ त आददेऽसाविति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माद्धोकात् प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारैर्ण नोपहासमिच्छेत् । उर्त ह्येवंवित् परो भवति ॥ १२ ॥

1) माध्यं reads तिस्रः after एताः. —2) माध्यं reads अक्त्वा. —3) माध्यं changes the order of प्राणापानौ, पुत्रपशून् and आशापराकाशौ. —4) माध्यं adds after असाविति-नाम गृह्णाति. 5) माध्यं drops इष्टासुकृते... 6) माध्यं reads जायया.

a) शब्दा 1.8.3-13 स वा अग्रं जुह्वामनक्ति मध्यं उपभृति मूलं ध्रुवायाम्. —b) This असौ seems to be used vocatively; cp अमी in मैसं 2.2.6 अमी ये विव्रताः स्य तान् वः संनमयामसि. —c) शब्दा 1.6.1-8 तस्माद्बु ह नानुव्याहारी स्यात्, उत ह्येवंवित्....

अथ यस्य जार्यामार्तवं विन्देत् त्र्यहं कसे न पिबेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात् । त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

a) Note the idiom; cp ऋ 10.146.1 न त्वा भीखि विन्दति.

स य इच्छेत् — पुत्रो मे शुर्वलो जायेत, वेदमनुब्रुवीत, सर्वमायुरियादिति, क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

1) माध्यं reads गौर.

—a) Cp पा 3.4.13 ईश्वरे तोसुनकसुनौ.

अथ य इच्छेत् — पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत, द्वौ वेदावनुब्रुवीत, सर्वमायुरियादिति, दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् — पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत, त्रीन् वेदाननुब्रुवीत, सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेद् — दुहिता मे पण्डिता जायेत, सर्वमायुरियादिति, तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत्—पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत, सर्वान् वेदाननुब्रवीत, सर्वमायुरियादिति, मासौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै । औक्षेण वार्षभेण वा ॥ १८ ॥

1) v. l. विजिगीतः; माध्यं reads विजिगीथः (celebrated).

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुर्मतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति । हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति । प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षति—

उत्तिष्ठतो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्याम् ।
सं जायां पत्या सहेति ॥ १९ ॥

1) माध्यं reads प्रपूर्व्याम् as in ऋ 10.85.22.

a) ऋ 10.59.6 अनुमते मृळया नः स्वस्ति; 10.167.3 बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि; वासे 34.8 अन्विदनुमते त्वं मन्यासै; 34.9 अनु नो अद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम्; अ 5.7.4 सरस्वतीमनुमतिं भगं यन्तो हवामहे; ऐवा 7.10 या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिः योत्तरा सा राका. —b) ऋ 10.85.22 (with variants).

अथैनामभिपद्यते—अमोऽहमस्मि सा त्वम् । सा त्वमस्यमोऽहम् । सामाहमस्मि ऋक् त्वम् । द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥

तावेहि स रभावहै सह रेतो दधावहै ।

पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

a) अ 14.2.71; ऐवा 8.27; बृ 1.3.22; छां 1.6.7; 5.2.6; तैत्रा 3.7.1.9 reads अमूहमस्मि instead of अमोऽहमस्मि. —b) तैत्रा 3.7.1.9 (which reads भवाव for रभावहै and वेत्तवै for वित्तये). —c) Attraction of cases.

अथास्या ऊरु विहापयति—विजिहीथां द्यावापृथिवी इति । तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखसंधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि—

विर्ण्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥

a) ऋ 10.184.1. —b) ऋ 10.184.2; cp अ 5.25.3.

हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ ।
तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये ॥
यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी ।
वायुर्दिशां यथा गर्भ एव गर्भं दधामि तेऽसाविति^३ ॥ २२ ॥

1) माध्यं reads दधामहे. —2) माध्यं reads सूतवे as in ऋ. —3) माध्यं adds नाम गृह्णाति.

a) ऋ 10-184-3. b) Source ?

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति—
यथा वायुः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः ।
एवा ते गर्भ एजतु सँहावैतु जरायुणा ।
इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः ।
तामिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरां सहेति ॥ २३ ॥

1) माध्यं reads समीगयति. —2) माध्यं reads सावरम्.

a) ऋ 5-78-7 वातः for वायुः. —b) ऋ 5-78-8^d with इहि for पतु.

जातेऽग्निमुपसमाधायान् आधाय कस्से पृषदाज्यं संनीय^१ पृषदाज्यस्योपधातं
जुहोति—

अस्मिन् सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे ।
अस्योपसन्ध्यां मा च्छैत्सीत् प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥
मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ।
यत् कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।
अग्निष्टत् स्विष्टकृद्विद्वान् स्विष्टं मुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

1) माध्यं reads आनीय for संनीय. —2) माध्यं reads स्वगृहे for स्वे गृहे.
—3) उपसधाय for उपसन्ध्याम् (माध्यं). —4) Dropped in माध्यं.

अथास्यं दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिः । अथ दधि मधु घृतं
संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । भूस्ते दधामि, भुवस्ते दधामि, स्वस्ते दधामि,
भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥

1) माध्यं adds आयुष्यं करोति. —2) संसृज्य for संनीय (माध्यं).

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति । तदस्य तद् गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

1) नामधेयं for नाम (माध्यं). —2) एतत् for तत् (माध्यं). —3) स्यात् for भवति (माध्यं). माध्यं adds after this अथैनमभिमृशति—अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्रुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति. Cp कौ 2.11.

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति—

र्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः ।

येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥

a) ऋ 1.164.49 with transpositions.

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते—

ईलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीर्जनत् ।

सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽकरदिति ॥

तं वा एतमाहुः— अतिपिता ब्रह्माभूः । अतिपितामहो ब्रह्माभूः । परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन । य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥

1) माध्यं reads अजीजनथाः. —2) माध्यं reads प्राप for प्रापत्.

a) ऋ 1.88.8 भारतीळे सरस्वति.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथ व२शः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् । कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रात् । औपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् । कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात् । कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च । वैयाघ्रपदीपुत्रः काष्ठीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च । कापीपुत्रः—॥ १ ॥

आत्रेयीपुत्रात् । आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्रात् । वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात् । आर्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्रात् । शौङ्गीपुत्रः सांक्रुतीपुत्रात् । सांक्रुतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रात् । आलम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रात् । आलम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्रात् । जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् । माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् । माण्डूकीपुत्रः

शाण्डलीपुत्रात् । शाण्डलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात् । राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्रात् ।
भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याम् । क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात् । वैदभृतीपुत्रः
कार्शकेयीपुत्रात् । कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् ।
सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः । प्राश्नीपुत्र आसुरायणात् । आसुरायण
आसुरेः । आसुरिः—॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यात् । याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । उद्दालकोऽरुणात् । अरुण उपवेशेः
उपवेशिः कुश्रेः । कुश्रिर्वाजश्रवसः । वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगात् । जिह्वावान् बाध्यो-
गोऽसिताद्वार्षगणात् । असितो वार्षगणो हरितात् कश्यपात् । हरितः कश्यपः शिल्पात्
कश्यपात् । शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रुवेः । कश्यपो नैध्रुविर्वाचः । वागम्भिण्याः ।
अम्भिण्यादित्यात् । आदित्यार्नामानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येना-
ख्यायन्ते ॥ ३ ॥

a) आदित्य is adj. Cp पा 4-1-85 दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः; शत्रा 4-4-5-19
आदित्यानि यजूंषि.

समानमा सांजीवीपुत्रात् । सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेः । माण्डूकायनिर्माण्डव्यात् ।
माण्डव्यः कौत्सात् । कौत्सो माहित्येः । माहित्यिर्वामकक्षायणात् । वामकक्षायणः
शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यो वात्स्यात् । वात्स्यः कुश्रेः । कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनात् ।
यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात् कावषेयात् । तुरः कावषेयः प्रजापतेः । प्रजापतिर्ब्रह्मणः ।
ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

॥ श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

[The Svetāśvataras are cited in the चरणव्यूह as belonging to the कृष्णयजुर्वेद and although Śaṅkarācārya cites this Up. as श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषत्, the present Upaniṣad seems to have श्वेताश्वतर as the personal author (6·21) who taught it to the अत्याश्रमिन्स (ascetics) who do not belong to any Veda or Brāhmaṇa. The individual traits of this Upaniṣad are many : e. g. a criticism of philosophical opinions at the beginning of the first and the sixth *adhyaīya*; no ordered movement of philosophical thoughts; irregular and arbitrary metres; quotations and explanations; special treatment of Sāṅkhya and Yoga; monistic, theistic and idealistic doctrines; rich Sāṅkhya vocabulary (e. g. पुरुष, ज्ञ, प्रकृति, प्रधान, व्यक्त, अव्यक्त, गुण, लिंग, भाव); doctrine of भक्ति etc. As is well known next to Kaṭhopa- niṣad, this is the source-book for many ideas of the Bhagavadgītā.]

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति—

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवामः¹ केन क्व च संप्रतिष्ठाः ।

अधिष्ठिताः केन सुखेतेरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ १ ॥

1) v. l. जीवाम.

a) वृ 2·1·1; 4·1·2; छां 5·11·1; कौ 4·1. —b) इतर = दुःख. The compound occurs only here. —c) व्यवस्था in पा 1·1·34.

कालः स्वभावो निर्यतिर्यदृच्छां भूतानि योनिः पुरुषं इति चिन्त्यम् ।

संयोगं एषां न त्वात्मभावादात्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ २ ॥

1) v. l. चिन्त्याः. —2) Hauschild proposes ननु for न तु.

a) श्वे 6·1. —b) शां 22·1 नियत्या प्रच्युत्यै रूपम्. —c) Here for the first time; गी 2·32 यदृच्छया चोपपन्नम्; 4·22 यदृच्छालाभसंतुष्टः. —d) Read पुरुषेति m. c. —e) श्वे 1·8 संयुक्तम्. —f) Cp सुखेतेरेषु in श्वे 1·1.

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वर्गुणैर्निगूढाम् ।

यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥

a) श्वे 6·13 सांख्ययोगाधिगम्यम्. —b) श्वे 4·1 शक्तियोगात्; 4·10 मायां तु प्रकृतिं विधात्. —c) अ 10·8·43 पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणैर्भिरावृतम्; श्वे 6·10 प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोत्. —d) Here for the first time. —e) श्वे 6·3 कालेन चैवात्म- गुणैश्च सूक्ष्मैः.

तमेर्कनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।

अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं^a त्रिमार्गभेदं^e द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ ४ ॥

a) वृ 2.5.15; छां 7.15.1; कौ 3.8; मुं 2.2.6; प्र 2.6; 6.6. —b) सांका 46 तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत्. —c) Cp the अष्टक referred to in सांका (41,45) धर्म, अधर्म; ज्ञान, अज्ञान; वैराग्य, राग; ऐश्वर्य, अनैश्वर्य (विपर्यय). —d) वृ 3.7.2. —e) श्वे 1.11; 5.7.

पञ्चस्रोतोभ्युं पञ्चयोन्युग्रवक्त्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूळाम् ।

पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपूर्वामधीमः ॥ ५ ॥

1) v. l. पञ्चक्लेशाम् ?

a) Cp the five क्लेश in योसू 2.3 अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः.

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मर्चके ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥

a — a) मै 2.6; श्वे 3.18; 6.1. —b) के 1.1 केनेषितम्.

उद्गीतमेतत् परमं तु ब्रह्म तस्मिन्मयं सुप्रतिष्ठाक्षरं च ।

अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥

1) v. l. वेदविदः (Max Müller).

संयुक्तमेतत् क्षरंमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।

अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ८ ॥

1) v. l. बुध्यते.

a) श्वे 1.2. —b) गी 15.16-18. —c) —c) क 3.4; श्वे 4.6; 5.7;

सांका 17 पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्.

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीर्शनीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।

अनंतश्चाऽऽत्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ९ ॥

1) v. l. भोग्यार्थ.

a) ईश + अनीश dual. —b) श्वे 4.5; 5.7.

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वर्भावाद् भूयश्चान्ते विश्वमार्यानिवृत्तिः ॥ १० ॥

a) क 6.13 तत्त्वभावेन. —b) वृ 4.4.19; क 4.10-11; श्वे 4.9-10.

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।

तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥ ११ ॥

1) v. 1. आत्मकामः (शंकराचार्य on ब्रसू ३.२.५).

a) योसू 1.24 क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः. — b) योसू 1.24; 2.2 समाधिभावनार्थः क्लेशतनुकरणार्थश्च; 2.3; 4.30 ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः. Cp पालि — किलेसा (धम्मसंगणि 1548). — c) श्वे 1.4.

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवाऽऽत्मसंस्थं नातःपरं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥

a) श्वे 5.7.

बह्वैर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।

स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्बोभयं वै प्रण्वेन देहे ॥ १३ ॥

a) क 2.15, 17; प्र 5; मुं 2.2.4; मां 12; मै 6.24, 26, 28.

स्वदेहमरिणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ १४ ॥

a) ऋ 2.29.2 अरण्योर्निहितो जातवेदाः; क 4.8.

तिलेषु तैलं दर्धिनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।

एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तर्पसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥

1) Read दधानि (which is correct).

a) के 4.8; मुं 3.1.5.

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवापितम् ।

आत्मविद्यातपोमूलं तद् ब्रह्मोपनिषत्परं तद् ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥ १६ ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्वार्यं सविता धियः ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

Cp in general श्वे 2.1-5 with श्वे 3.1-6; 4.1.

1) v. 1. धियम्. — 2) v. 1. अग्निम्.

a) वासं 11.1; तैसं 4.1.1.1; शब्रा 6.3.1.12ff. —b) तत्वाय from तन्. Cp हित्वाय, गत्वाय in ऋ.

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
सुवर्गेयाय शक्त्या ॥ २ ॥

1) v. l. शक्त्यै. Read शक्तिआ m. c.

a) वासं 11.2; तैसं 4.1.1.2.

युक्त्वाय मनसा देवान् सुवर्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

a) वासं 11.3 (with सविता for मनसा); तैसं 4.1.1.3.

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्ठतिः ॥ ४ ॥

a) ऋ 5.81.1; वासं 5.14; 11.4; तैसं 4.1.1.4; शब्रा 3.5.3.11-12; 6.3.1.16.
—b) ऋ 1.48.7 स धीनां योगमिन्वति.

युजे वां ब्रह्म पूर्यं नमोभिर्वि श्लोकां यन्ति पथयेव सूरैः ।
शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

1) v. l. सूरैः for श्लोकाः. —2) शृण्वन्तु (ऋ).

a) ऋ 10.13.1 (श्लोक एतु for श्लोका यन्ति); वासं 11.5; तैसं 4.1.1.5;
अ 18.3.19 (एति or Rigvedic एतु).

अग्निर्यत्राभिमथ्यते वायुर्यत्राधिरुध्यते ।
सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः ॥ ६ ॥

1) v. l. अभियुज्यते (Hauschild).

a) ऋ 1.17; 3.2. —b) मै 1.1.

सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्यम् ।
तत्र योर्नि कृणवसे न हि ते पूर्वमक्षिर्पत् ॥ ७ ॥

1) Hauschild adds च after this m. c. —2) ऋ 6.16.17^a reads तत्रा सदः.

a) ऋ 6.16.18^a; मै 1.1.

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्त्रीतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥

Cp श्वे 2-8-15 with क 3-10-13; 6-6-13; गी 6-13.

1) v. l. द्युन्नतम् (शंकराचार्य on ब्रसू 2-1-3). —2) Drop सम् m. c.

a) सुत्तनिपात 319 यथा नरो आपगं ओतारत्वा महोदिकं सलिलं सीघसोतं; 433, 1034, 1035 सवन्ति सबन्धी सोता...सोतानं संवरं ब्रूमि पञ्जायेते पिथीयरे.

प्राणान् प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत ।

दुष्टार्श्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥ ९ ॥

1) v. l. संयुक्तचेष्टः for स युक्तचेष्टः. —2) Shall we read नासिकयोः श्वसीत ?

a) गी 6-17 युक्तचेष्टस्य कर्मसु. —b) गी 5-27 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तर-
चारिणौ. —c) क 3-4.

समे शुचौ शर्करावाह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलश्रयादिभिः ।

मनोनुकूले न तु चर्क्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

1) Böhtlingk proposes आशय for आश्रय.

a) गी 6-11. —b) मै 6-30. —c) For चक्षु (m. ?) see क 10-9-13 चक्षोः
सूर्यो अजायत; अ 4-20-5 सहस्रचक्षो त्वम्.

नीर्हारधूमार्कानिलानिलानां स्वद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् ।

एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥ ११ ॥

1) Shall we read स्फटिका m. c ?

a) क 10-82-7 नीहारेण प्रावृता जल्य्या च. —b) श्वे 6-2.

पृथ्व्यप्तेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥ १२ ॥

1) v. l. दुःखम् for मृत्युः.

a) छां 7-26-2 न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्.

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादः स्वरसौष्ठवं च ॥

गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

a) गी 16-2. —b) गी 7-9.

यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत् सुधौतम् ।

तद्वाऽऽत्मत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥

1) v. l. सुधातम्, सुधान्तम्.

a) Only here in Vedic literature. Cp पठवीकसिण in the Buddhist scheme of ज्ञान (ध्यान).

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १५ ॥
एष ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जर्नास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥

1) Silburn proposes एषोऽह. —2) v. l. प्रत्यङ्जर्नास्तिष्ठति.

a) वासं ३२.४; तैआ १०.१.३.

यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।
य ओषधीषु यो वनस्पतीषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

a) तैसं ५.५.९.३; अ ७.८७.१ with modifications.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

य एको जाल्वानीशत ईशनीभिः सर्वाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरंमृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥

Cp in general श्वे ३.१-६ with श्वे २.१-३; ४.१; ६.१०; ऋ २.१.१०.

1) Hauschild reads यैको (double samdhi).

a) अ ८.८.८ अयं लोको जालमासीत्...तेनाहामिन्द्रजालेन.

एको^१ हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे^२ य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
प्रत्यङ्जर्नास्तिष्ठति संस्रुकोचान्तकाले^३ संस्रुज्य विश्वा भुवनानि गोर्पाः ॥२॥

1) Hauschild reads एकैव. —2) v. l. तस्थुः. —3) Drop अन्तकाले
m. c. —4) v. l. जनाः. —5) v. l. गोप्ता.

a) तैसं १.८.६.१ with एव for हि. —b) नि १.१५.

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोर्ध्रुवो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

a) This verse is ऋ 10-81-3; वासं 17-19. —b) श्वे 3-11; अ 13-2-26 with विश्वचर्षणि for विश्वतश्चक्षुः, विश्वतःपाणिः for विश्वतोबाहुः and विश्वतस्पृथः for विश्वतस्पात्, भरति for धमति, and पृथिवी for भूमी; तैसं 4-6-2-4 with हस्त for बाहु and नमति for धमति; मैसं 2-10-2; तैआ 10-1-3.

यो देवानां प्रभैवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्यां शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥

1) v. l. महौ ऋषिः.

a) श्वे 3-1; 4-12. —b) श्वे 4-12. —c) श्वे 4-1.

र्यां ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥

a) वासं 16-2 तन्वा for तनुवा; तैसं 4-5-1-1. —b) गिरि + शन्त (from √ शी ?).

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥

Cp in general वासं 16-3; तैसं 4-5-1-1—2.

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

1) Read विश्वस्य एकं m. c. —2) Read अमृता m. c.

a) श्वे 4-14, 16.

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

1) v. l. तमसस्तु पारे for तमसः परस्तात्.

a) वासं 31-18. —b) तैआ 3-13-1 अमृत इह भवति. —c) श्वे 6-15; तैआ 3-12-7 अयनाय विद्यते

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ।

वृक्षं ईव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

1) Read वृक्षेव m. c.

a) तैआ 10-10-3; ऋ 6-1; श्वे 6-6.

ततो यदुत्तरतरं यदरूपमनार्मयम् ।

यं एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १० ॥

a) छां 7-26-2 न रोगं नोत दुःखताम्; श्वे 2-13 लघुत्वमारोग्यम्; गी 2.51. —b) बृ 4-4-14.

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥ ११ ॥

a) ऋ 10-81-3 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः; 10-90-1 सहस्रशीर्षा पुरुषः. —b- -b) श्वे 3-3, 16, 21. —c) Cp सर्वग in मुं 1-1-6; 3-2-5.

महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः ।

सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १२ ॥

1) v. l. शान्तिम् for प्राप्तिम्.

a) क 6-7. — b) क 3-9.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सैदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो^b यं एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥

a) क 4-12, 13; श्वे 4-17. —b- -b) Fusion of क 6-9 and 6-17. —c) श्वे 4-20.

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १४ ॥

a) ऋ 10-90-1; अ 19-6-1; वासं 31-1 with सर्वतः स्पृत्वा for विश्वतो वृत्वा; तैआ 3-12-1. —b) कौ 4-3; बृ 2-1-2.

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १५ ॥

a) ऋ 10-90-2; वासं 31-2; अ 19-6-4 (with variants); तैआ 3-12-1 (with variants).

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥

a) श्वे 3-3; 3-11; गी 13-13.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥ १७ ॥

1) v. 1. बृहत् for सुहृत्.

a) गी 13-14. —b) गी 9-18.

नवद्वारे पुरे देही हंसो^१ लेलायते बहिः ।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १८ ॥

a) अ 10-2-31 अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरोध्या; 10-8-43 पुण्डरीकं नवद्वारं
त्रिभिर्गुणेभिरावृतम्; क 5-1 एकादशद्वारम्; गी 5-13. —b) श्वे 1-6. —c) वृ 4-3-7.
—d) क 4-1.

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥ १९ ॥
अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमीशम् ॥ २० ॥

1) v. 1. धातुः प्रसादात्.

a) क 2-20 with variations.

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वर्गतं विभ्रुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥ २१ ॥
a) श्वे 3-11; cp सर्वग in मुं 1-1-6; 3-2-5.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति ।
त्रिं चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः सं नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

Cp श्वे 4-1 with श्वे 2-1-5; 3-1-6.

1) v. 1. वर्णः; cp मुं 1-1-6 अवर्णम्.

a) Cp ध्यानयोग in श्वे 1-3. —b) वासं 32-8; श्वे 4-11. —c) श्वे 3-4.

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेवै शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥ २ ॥

a) वासं 32.1 with variants (ताः for तत् and स for तत्.)

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥

a) अ 10.8.27. —b) ऋ 8.45.20 रम्भं न जिवयः.

नीलैः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्ताडिर्भ्रं ऋतवः समुद्राः ।

अनादिमांस्त्वं विभ्रुत्वेन वर्तसे यतो जातानि भ्रुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

1) v. l. अनादिमत्त्वम्.

a) वृ 4.4.9.

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहृत्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ५ ॥

1) v. l. भुक्तभोग्याम्.

a) छां 6.4.1. —b) श्वे 1.9.

द्वी सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ६ ॥

1) Read स्वाद् अत्ति m. c.

a) ऋ 1.164.20; अ 9.9.20; क 3.1; मुं 3.1.1. —b) ऋ 1.164.22 यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णाः । तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वये; श्वे 1.8; 5.7.

सर्माने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥

1) Read पश्यति अन्यम् m. c. —2) Hauschild reads तन्महिमानम्.

a) क 3.1; मुं 3.1.2.

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यास्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेदं किमृचा कारिष्यति य इत् तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ८ ॥

a) ऋ 1.164.39; अ 9.10.18 with अमी for इमे; तैआ 2.11.1. —b) वृ 4.4.21; मुं 2.2.5.

छन्दांसि यज्ञाः ऋतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति ।

अस्मान् मार्थी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ ९ ॥

a) पा 4.3.64 ऋतुयज्ञेभ्यश्च. —b) ऋ 10.55.2 येन भूतं जनयो येन भव्यम्; 10.58.12 यत्ते भूतं च भव्यं च; 10.90.2 यद् भूतं यच्च भव्यम्; क 2.14 अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च; 4.5 ईशानं भूतभव्यस्य; मां 1 भूतं भवद्भविष्यत्. —c) श्वे 1.10; क 4.10-11; वृ 4.4.19. —d) श्वे 3.6-7. —e) ऋ 10.71.5 अधेन्वा चरति माययैषः.

माँयां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १० ॥

a) ऋ 10.54.2 मायेत् सा यानि युद्धान्याहुः; छां 6.1.4; 8.1.3; श्वे 1.3; गी 4.6. —b) नि 1.7 दिग्बस्तप्रकृतिः; 1.17 पदप्रकृतिः संहिता; मै 6.10 भोक्ता पुरुषः, भोग्या प्रकृतिः. —c) श्वे 6.10. —d) श्वे 6.7. —e) वृ 2.1.20; मुं 2.1.1; पा 5.1.6 शरीरावयवायत्.

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सँ च वि चैति सर्वम् ।

तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाँट्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥

a) श्वे 5.2. —b) वासं 32.8; श्वे 4.1. —c) तैसं 5.2.8.2 त्रिन् वरान् दद्यात्; अ 19.71.1 वरदा वेदमाता; अ 11.1.10 त्रयो वरा यतमांस्त्वं वृणीषे; क 1.9; कौ 3.1. —d) क 1.17; श्वे 4.14.

यो देवानां प्रभैवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १२ ॥

a) श्वे 3.4. —b) श्वे 5.2.

योँ देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः ।

यँ ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

a) वासं 20.32. —b) ऋ 10.121.3; वासं 23.3; तैसं 4.1.8.4.

सूँक्ष्मातिसूँक्ष्मं कलिँलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञाँत्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥

a) श्वे 4.13 (with modifications). —b) गी 2.52 मोहकलिलम्. —c) श्वे 3.7; 4.16. —d) श्वे 4.11; क 1.17.

स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।

यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशाँश्छिनत्ति ॥ १५ ॥

1) Omit ब्रह्म m. c. ?

घृतात् परं मण्डँमिवातिसूँक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १६ ॥

a) Only here for the first time in Vedic literature.

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥

a) क 6-9; श्वे 3-13.

यदा^१स्तमस्तर्न^२ दिवा न रात्रिर्न सन्न चास^३च्छिव एव केवलः ।
तदक्षरं तर्त् सवितुर्वरेण्यं^४ प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥ १८ ॥

1) Böhtlingk reads यद् आ तमः. —2) v. l. असन्.

a) छां 3-11-3; 8-4-1-2. —b) मुं 2-2-1; मै 6-24; 6-34. —c) ऋ 3-62-10.
—d) श्वे 5-4. —e) वृ 2-4-10; श्वे 6-18. —f) गी 15-4.

नैर्नमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।
नं तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ १९ ॥

a) वासं 32-2; मै 6-17. —b) वासं 32-3.

नं संदृशेतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥

a) क 6-9. —b) श्वे 3-13.

अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते ।
रुद्र यत् ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥ २१ ॥

1) Hauschild proposes to read अजात इति एवं कश् —चिद्भीरुः प्रतिपद्यते m. c.

मां नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमि^१त्त्वा हवामहे ॥ २२ ॥

1) Hauschild reads सदसि त्वा.

a) ऋ 1-114-8 (with आयौ for आयुषि); तैसं 4-5-10-3; वासं 16-16 (भामिनो for भामितो).

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

द्वे अक्षरे ब्रह्मपुरे^१ त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे ।
क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥

1) v. l. ब्रह्मपरे.

a) अ 10-2-28 पुरं यो ब्रह्मणो वेद; छां 8-1-1; मुं 2-2-7. —b) क 2-14; ई 11; वृ 4-4-3-4, 11-12; मुं 1-2-8-10; मै 7-9. —c) Cp Plato, *Republic* 534 a.

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।

ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥

1) v. l. ऋषिप्रसूतम्; cp सवितृप्रसूताः in शब्रा 6-3-1-13. —2) v. l. पिपतिं (Hillebrandt).

a) श्वे 4-11; 5-4. —b) श्वे 3-4; 4-12.

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येष देवः ।

भूयः सृष्ट्वा पतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

1) Böhtlingk suggests जातम्. —2) v. l. यस्तु पतिस्तथेशः (Böhtlingk); v. l. यतयः.

a) मुं 1-1-7; श्वे 3-1; 6-10.

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यद्वनईवान् ।

एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥

a) Cp अनङ्गान् in अ 4-11-7 f.

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।

सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥

a) श्वे 5-12. —b) श्वे 6-4; 6-12.

तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।

ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥

1) Some read वेद गुह्य°. —2) v. l. पूर्वदेशः (Hauschild).

a) मुं 2-2-4; श्वे 6-17.

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।

स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥

a) श्वे 1-8, 9, 12; 4-6; क 3-4. —b) श्वे 1-4

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।

बुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो हर्वरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

1) v. l. अपरः for अवरः.

a) छां ३.14.३; क 2.20. —b) श्वे ५.12.

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च^१ ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥ ९ ॥

1) v. l. तु for च.

a) क ३.17.

नैर्वै स्त्री न पुमानेष न चैवार्यं नपुंसकः ।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥ १० ॥

1) v. l. रक्ष्यते (Hauschild).

a) शत्र्वा ५.५.4.३५ न वा एष स्त्री न पुमान् यन्नपुंसको गौः. —b) श्वे 4.३.

संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासाम्बुवृष्ट्या चात्मविद्विज्जन्म ।

कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते ॥ ११ ॥

1) v. l. वृष्ट्या आत्म°. —2) आत्त for आत्म and °जन्मा for °जन्म (Hillebrandt)

a) छां ३.17.2. —b) क ५.7; छां ३.14.1.

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति ।

क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥ १२ ॥

a) श्वे ५.५. —b) श्वे ५.8.

अर्नाद्यनन्तं कालिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

a) श्वे 4.14; क ३.1५. —b) श्वे ३.7. —c) श्वे 1.8; 2.1५; 4.16; 6.13.

भौवग्राह्यर्पनीडाख्यं भावाभावकरं शिर्वम् ।

कलार्सर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ १४ ॥

a) मुं 2.2.३ आयम्य तद्भ्रावगतेन चेतसा; गी 10.8. —b) ऋ 10.५५.6 सनादनीळः.
—c) श्वे ३.11 सर्वगतः शिवः; ३.14 ज्ञात्वा शिवं; 4.16,18 शिव एव केवलः. —d) प्र 6.2; 6.4.

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्वर्भावमेके कवयो वदन्ति कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥ १ ॥

a) श्वे 1.2. —b) श्वे 1.6.

येनाऽऽवृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यैः ।
तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथिव्यप्तेजोनिलखानि चिन्त्यम् ॥ २ ॥

1) कालकरो (Silburn). —2) v. l. सर्वविद् यः (?); cp श्वे 6.16.

a) ऋ 10.91.1 विश्वतो वृत्त्वा. —b) श्वे 2.12.

तत् कर्म कृत्वा विनिवर्त्य भूयस्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् ।
एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवाऽऽत्मर्गुणैश्च सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥

Cp श्वे 6.3-4 with श्वे 5.3 and मै 6.17.

a) श्वे 4.5; 5.7; 6.11; 6.16.

आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि र्भावांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ।
तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः ॥ ४ ॥

a) श्वे 5.5; 6.12. —b) मुं 2.2.8 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि.

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः ।
तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ ५ ॥

a) मां 1 यच्चान्यत् त्रिकालातीतम्. —b) श्वे 6.19 निष्कलम्; मुं 2.2.9; प्र 6.5;
मै 6.15.

सं वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम् ।
धर्मावहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वाऽऽत्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥

a) क 6.1; श्वे 3.9. —b) मां 7. —c) तै 2.9.

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८ ॥

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥

a) क 6-8 व्यापकोऽलिङ्ग एव च.

यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः ।

देव एकः स्वमावृणोति स नो दधाद्ब्रह्माप्ययम् ॥ १० ॥

1) The metre is faulty. Hauschild proposes to read two pādas of जगती (?) here : यस्तूर्णनाभेव तन्तुभिः प्रधानजैः, स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोत् । स नो दधाद् ब्रह्माप्य(व्य)यम् which does not seem to be satisfactory.

a) श्वे 4-10; 5-3. —b) ऋ 10-81-1 प्रथमच्छदवरोँ आविवेश; श्वे 1-3; वृ 1-4-7; 1-6-3; 2-1-20; 2-4-12; 5-14. 3; छां 3-12-6; 6-13-2; क 5-9-11.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः सर्वाङ्गी चेताँ केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥

1) v. l. चेत्ता.

a) वृ 4-3-32; मै 2-7; 6-16; प्र 6-5; सांका 65 प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः; गी 9-18; 13-12.

एको वंशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

a) क 5-12. —b) श्वे 5-5; 6-4.

निर्त्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

तत्कारणं सांख्ययोगाधिर्गम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

1) v. l. तम्. —2) v. l. अभिपन्नम्.

a) क 5-13. —b) ई 8. —c) श्वे 1-3. —d) श्वे 5-13.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥

a) क 5-15; मुं 2-2-9,10; वृ 4-4-16; गी 13-17; 15-6.

एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः ।

तमेव विदित्वाऽपि मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥

a) वासं ३१.१८; श्वे ३.८.

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥ १६ ॥

a) श्वे ६.२, १७.

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशे अस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥ १७ ॥

a) श्वे ५.६; मुं २.२.४. —b) मुं १.१.६; ३.२.५. —c) श्वे ३.११, २१. —d)
श्वे १.९; ६.२, १६, १८.

यो^a ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो^b वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

१) v. 1. आत्मबुद्धिप्रसादम्.

a) श्वे ३.४; ४.१२; ५.२; ६.१७. —b) षु २.४.१०; वृ ४.५.११. —c) वृ २.४.१०;
४.३.९; श्वे ४.१८. —d) छां २.२२.३, ४; गी २.७; १५.४.

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

अमृतस्य परं सेतुं दग्धेर्न्यनमिवानलम् ॥ १९ ॥

a) मुं २.२.९; श्वे ६.५; प्र ६.५; मै ६.१५. —b) मुं ३.१.३. —c) छां ८.४.१ यआत्मा स
सेतुर्विधृतिः; वृ ४.४.२१; मै ७.७ एष सेतुर्विधरणः; क ३.२ यः सेतुरजिजानाम; मुं २.२.५. —d)
क ४.१३; मै ६.३४.

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥

तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।

अर्त्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यग्गृषिसंघजुष्टम् ॥ २१ ॥

१) It seems that Deussen reads वेदप्रसादात्. —२) v. 1. अन्त्याश्रमिभ्यः.

a) वृ ३.५; ४.४.२२; ४.५.२, १५; मै ४.३. —b) सम्यग्गृषि = सम्यग्-दर्शनवान् i. e.
a perfect ऋषि; cp सम्मासंबुद्ध.

वेदान्ति परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितम् ।

नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥

a) मुं ३.२.६; श्वे ५.६; मै २.३. —b) ऐआ ३.२.६; छां ३.११.५; वृ ६.३.१२; मुं ३.२.११; मै ६.२९.

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ^० ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥ २३ ॥

a) For the first time (in the sense of *devotion, love through faith*) here and often in गी. —b) मुं १.२.१२.

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

—

॥ कौषीतक्युपनिषत् ॥

[The Kauṣītaki-Upanisad (also called Kausītaki-Brāhmaṇopanisad) belongs to the school of Kausītakins of the R̥gveda. They are also called Sāṅkhāyanas. They have a Brāhmaṇa, at the end of which there is the Kausītaki-Āraṇyaka, which, in its turn, contains the present Upaniṣad. The Brāhmaṇa contains 30 adhyāyas and the Āraṇyaka, fifteen. The place of the Upaniṣad is different according to different manuscripts. Some place the Up. as Adhyāyas 1, 2, 3, 4, while others as 6, 7, 8, 9 and still others as 1, 7, 8, 9. This circumstance shows that by the time the Āraṇyaka and the Upaniṣad were amalgamated, they were ready in their final forms.]

चित्रो ह वै गार्ग्यार्यगिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वत्रे । स ह पुत्रं श्वेतंकेतुं प्राजिर्घाय
याजयेति । तं हाभ्यागंतं पप्रच्छ—गौतमस्य पुत्रास्ति^४ संवृतं लोके यस्मिन् मा
धास्यसि, अन्यतमो वाध्वा तस्य, मा लोके^६ धास्यसीति । स होवाच—नाहमेतद्वेद ।
हन्तार्यं पृच्छामीति । स ह पितरमासाद्य पप्रच्छ—इतीति माऽप्राक्षीत् कथं
प्रतिब्रवाणीति । स होवाच—अहमप्येतन्न वेद । सदस्येव वयं स्वाध्यायमधीत्य
हरामहे यन्नः परे ददति । एह्युभौ गमिष्याव इति । स ह समित्प्राणिश्चित्रं गार्ग्या-
र्यणिं प्रातिचक्रम उपायामीति । तं होवाच—ब्रह्मार्होऽसि गौतम यो^९ न मान-
मुपागाः । एहि व्येवं त्वा ज्ञपयिष्यामीति ॥ १ ॥

Cp in general शब्रा 10 3·4·1; वृ 6·2; छां 5·3.

1) v. l. गान्नाचायनिः; गार्ग्यायनिः; cp गार्ग्यायिण in वृ 4·6·2. —2) v. l. प्राजिगाय.
—3) v. l. आसनिम्. —4) v. l. पुत्रोऽस्ति; पुत्रास्ते. —5) v. l. अन्यमुताहो वाध्वा.
—6) v. l. अलोके. —7) v. l. पृच्छामीति. —8) v. l. ब्रह्मार्हः. —9) v. l.
यो मामुपागाः.

a) The name of a R̥ṣi in वृ 4·6·2. —b) छां 5·11·2; वृ 6·2·1. —c)
शब्रा 10·3·4·1; छां 5·3; 6·1. —d) शब्रा 11·5·3·2; क 1·10; 4·15. —e) वृ
2·5·18. —f) छां 6·14·2. —g) शब्रा 10·6·1·2; 11·4·1·9; छां 4·4·5;
मुं 1·2·12. —h) वृ 2·1·14. —i) वृ 2·1·15.

स होवाच—ये वै के चास्माल्लोकात् प्रर्यन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति । तेषां
प्राणैः पूर्वपक्ष आपर्यायते । तानपरपक्षेण^१ प्रजनयति । एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं
यच्चन्द्रमाः । तं यः प्रत्याह तमत्सिद्धं जते । अथ य एनं न प्रत्याह तमिह वृष्टिभूर्त्वा

वर्षति । स इह कीटो^६ वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा मत्स्यो वा परश्व^७ वा पुरुषो वाऽन्यो वैतेषु स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म^८ यथाविद्यम् । तमागतं पृच्छति^९—कोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात्—

विचक्षणादृतवो रेत आभृतं पञ्चदशार्त्तं प्रमृतात् पित्र्यवतः ।

तन्मा पुंसि^{१०} कर्तुर्ययध्वम् पुंसा कर्त्रा मातरि मा निषिक्त ॥

स जार्यं उपजायमानो द्वादशत्रयोदश उपमासो द्वादशत्रयोदशेन पित्रा सं तद्विदे^७ प्रति तद्विदेऽहम् । तन्म ऋतवो अमृत्यव^८ आभरध्वम् । तेन सत्येन तेन तपसा ऋतुरस्मि । आर्तवोऽस्मि । कोऽस्मि । त्वमस्मीति तमतिस्मृजते ॥ २ ॥

1) v. l. तानरपक्षे न. —2) v. l. यश्चन्द्रमाः; छां 7.10.1. —3) Some Mss drop एनम्. —4) Some Mss add वराहो वा. —5) Deussen reads मा असिषिक्त. Geldner proposes नि सिञ्च—an archaic form of 2nd pers. pl. perfect !!! —6) v. l. for जाय (i. e. जाये) is जायाया (i. e. जायायै or जायायाः); cp कौ 1.6 संभूतः भार्यायै रेतः. Prof. S. Bhattacharya suggests boldly, for उपजायमानो etc. उपजायमानत्रयोदशो द्वादशेन पित्रा. —7) Böhlingk adds अहम् after तद्विदे. —8) v. l. अमृत्यवः (!); v. l. अमृतवे which looks like a negative Vedic infinitive like सूतवे; but the correct form would be अमर्तवे like कर्तवे, सतवे, हर्तवे etc. Also cp in the Paippalāda recension of अथर्ववेद.

a) वृ 5.10.1; के 1.2. —b) जैत्रा 1.49 धूमात्; जै 3.28.1-3. —c) वृ 6.2.16. —d) शत्रा 1.9.3.2; वृ 6.10.1 (विजिहीति). —e) ऐत्रा 8.28; वृ 6.2.16 —f) छां 6.9.3; 6.10.2. —g) वृ 6.2.16. —h) Is it परस्वा ? cp ऋ 10.86.18 परस्वन्तं हतं विदत्; अ 6.72.2 यावत् परस्वतः पसः; वासं 24.28 ईशानाय परस्वत आलभते. —i) छां 6.3.9; 6.10.2. —j) ऋ 5.7 यथाश्रुतम्. —k) जैत्रा 1.49. —l) जैत्रा 1.18; 1.50 reads अर्धमास्यं प्रसृतात् पित्र्यावतः । तं मा पुंसि कर्तुर्ययध्वं पुंसः कर्तुर्मातरि आसिषिक्त ॥ स उपजायोपजायमानो त्रयोदशेन द्वादशोपमासः । समु तद्विदे प्रति तद्विदेऽहं तं मा ऋतवोऽमृत आनयध्वम्. —m) ऋ 8.41.9 यस्य श्वेता विचक्षणा तिस्रो भूमीः अधिक्षितः; कौत्रा 4.4; 12.5. —n) तैत्रा 1.5.10.5 तं पञ्चदशेनैव हरन्ति...; शत्रा 8.4.1.10 वज्रः पञ्चदशः... —o) वृ 6.2.12-13. —p) ऋ 4.34.2 सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वम्. —q) ऋ 1.25.8 वेदा य उपजायते. —r) शत्रा 6.2.2.29 उप च त्रयोदशो मासः. —s) जैत्रा 1.50. —t) तैसं 7.2.6.1 तदार्तवानामार्तवत्वम्; अ 5.28.2 आर्तवा ऋतुभिः संविदानाः.

स एतं देवयानं पन्थानमार्पञ्चाग्नि लोकमागच्छति । स वायुलोकम् । स आदित्यलोकम् । स वरुणलोकम् । स इन्द्रलोकम् । स प्रजापतिलोकम् । स ब्रह्मलोकम् । तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मलोकस्यारो^{११} हृदः । मुहूर्ता येष्टिर्हाः । विजरानदी । इत्यौ वृक्षः । सालज्यं संस्थानम् । अपराजितमायतनम् । इन्द्रप्रजापती

द्वारगोपौ । विभ्रुप्रमितम् । विचक्षणाऽऽसन्दी^६ । अमितौजाः पर्यङ्कः । प्रिया च मानसी । प्रतिरूपा च चाक्षुषी । पुष्पाण्यावर्यतो वैराजगानि । अम्बाश्चाम्बायवी-
श्चाप्सरसः । अम्बया नद्यः । तमित्थांविदागच्छति । तं ब्रह्माऽऽहाभिधावत मम यज्ञसा । विजरां वा अयं नदीं प्रापत् । न वा अयं जरयिष्यतीति ॥ ३ ॥

Cp in general छां ५.३-१०; वृ ६.२.

१) v. l. आसाद्य. — २) v. l. अन्वेष्टिहा; यैष्टकाः which really is ऐष्टकाः with the advent of य before; see पा ८.३.१७; Renou asks : is it इष्टकाः? Cp शत्रा १०.४.२.४ ff. — ३) Weber suggests इल्प. — ४) v. l. सालज्ज and सालज; सज्जलम् (cp तज्जलम् in छां ३.१४.१). — ५) v. l. आदायावयत्यौ (तौ). — ६) v. l. वै च जगानि. — ७) v. l. अम्बायवाश्च. — ८) Belvalkar suggests नद्यः. — ९) v. l. अभिधावति.

a) वृ ३.६.१. — b) छां ८.५.३. — c) छां ८.१.५; वृ ४.४.२५ (अजरः). — d) ऋ १०.४८.११ अपराजितमस्तुतमषाळहम्. — e) तैत्रा २.८.८.१०; ऐआ २.६; वृ ३.९.२. — f) छां ८.५.३ प्रभुविमितम् (Is this perhaps the original reading of the Kausītaki?); ऋ २.२२ (विभ्रु). — g) अ १५.३.३ तस्मै वात्यायासन्दीं समभरन् ऐत्रा ८.१२ तस्मा एतामासन्दीं समभरन्. — h) ऋ १.११.४ पुरां भिन्दुर्बुवा कविरमितौजा अजायत. — i) पा ८.२.२२ परेश्व घाङ्कयोः

तं पञ्च शतान्यप्सरसां प्रतिर्यन्ति । शतं चूर्णहस्ताः । शतं वासोहस्ताः । शतं फलहस्ताः । शतमाञ्जनहस्ताः । शतं माल्यहस्ताः । तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति । स ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैति । स आगच्छत्यारं हृदम् । तं मनसाऽत्योति^५ । तमित्वा संप्रतिविदो मज्जन्ति । स आगच्छति मुहूर्तान् योष्टिहान् । तेऽस्मादपद्रवन्ति । स आगच्छति विजरां नदीम् । तां मनसैवात्येति । तत् सुकृतदुष्कृते धुर्नुते । तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति । अप्रिया दुष्कृतम् । तद्यथा रथेन धावयन् रथर्चके पर्यवेक्षेत । एवमहोरात्रे पर्यवेक्षते । एवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च द्रन्द्वानि । स एष विसुकृतो विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥ ४ ॥

१) v. l. धावन्ति. — २) v. l. फण°, फणो°, कणा° for फल°. — ३) v. l. ज्वाला° for माल्य°. — ४) एव added after ब्रह्म in some Mss. — ५) v. l. अप्येति for अत्येति. — ६) v. l. विभ्रुते; Keith proposes धुन्वाते.

a) ऋ २.१.१५ त्वं तान्त्सं च प्रति चासि मज्जना; ऐआ २.३.४ यो ह वै यज्ञे यज्ञमध्यूञ्चं वेद स संप्रतिविद्; २.३.६ यो वैतां वाचं वेद...स संप्रतिविद्. — b) जैत्रा १.१८ स एतमेव सुकृतरसमप्येति, तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति पितरः साधुकृत्याम्; तै २.७. — c) मै ६.२८; गी २.४५

५-३ निर्द्वंद्व. —d) शब्दा २-३-३-१२ अहोरात्रे उपावेक्षते. —e) द्वंद्व in the sense of a pair of opposites is late; cp योसू २-४८ ततो द्वंद्वानभिघातः; मै ३-१ द्वंद्वैरभिभूयमानः; ६-२९; गी ४-२२ द्वन्द्वातितः; ७-२७ द्वंद्वमोहेन; ७-२८ ते द्वंद्वमोहनिमुक्ताः; १५-५ द्वंद्वैर्विमुक्तः सुखदुःखसंज्ञैः. —f) शब्दा २-३-३-११ अहोरात्रे सुकृतं न क्षिणुतः; छां ४-१४-३; ८-४-१.

स आगच्छतीत्यं वृक्षम् । तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति । स आगच्छति सालज्यं संस्थानम् । तं ब्रह्मरसः प्रविशति । स आगच्छत्यपराजितमायतनम् । तं ब्रह्मतेजः प्रविशति । स आगच्छतीन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ । तावस्मादपद्रवतः । स आगच्छति विभुप्रमितम् । तं ब्रह्मयज्ञः प्रविशति । स आगच्छति विचक्षणामासन्दीम् । बृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वौ पादौ । श्यैतनौधसे चापरौ । वैरूपवैराजे अनूच्ये । शाक्करैवते तिरश्ची । सा प्रज्ञा । प्रज्ञया हि विपश्यति । स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कम् । स प्राणः । तस्य भूतं भविष्यच्च पूर्वौ पादौ । श्रीश्वेरां चापरौ । बृहद्रथन्तरे अनूच्ये । भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये । ऋचश्च सामानि च प्राचीनातानानि । यजूंषि तिरश्चीनानि । सोमांशव उपस्तरणम् । उद्गीथ उर्पश्रीः । श्रीरूपवर्हणम् । तस्मिन् ब्रह्माऽऽस्ते । तमित्थं वित् पादेनैवाग्र आरोहति । तं ब्रह्मा पृच्छति—कोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात् ॥ ५ ॥

१) v. l. आह.

a) जैत्रा १-१८ संपलाय्य; तै २-८; क ६-३. —b) अ १५-३-३ तस्मै वात्यायासन्दी समभरन्; ऐत्रा ८-१२; जैत्रा २-२५. —c) अ १५-२-२२ तं श्यैतं च नौधसं च; जैत्रा १-१४५ श्यैतं ह वा अग्ने रथन्तरस्य प्रिया तनूरास, नौधसं बृहतः; तांब्रा ७-१०-३ देवविवाहो वै श्यैतनौधसे. —d) तांब्रा ७-८-१०-११ स वैरूपमसृजत.. स वैराजमसृजत; ८-९-१२-१३ परिष्टुभं हि वैरूपम्...अनुतुभं हि वैराजम्. —e) ऐत्रा ८-१२, १७ शाक्करैवते शीर्षण्ये. —f) जैत्रा २-२५ यजूंषि तिरश्चीनं. ... —g) See विचक्षणा above. —h) For the identification of प्राण and प्रज्ञा see कौ २. —i) अ १५-२-१९ इरा पुंश्वली. —j) अ १५-३-५ बृहच्च रथंतरं च अनूच्ये आस्ताम्. —k) अ १५-३-५ यज्ञायज्ञीयं च वामदेव्यं च; तांब्रा ५-१-१८ यज्ञायज्ञीयं पुच्छं कार्यम्. —l) अ १५-३-६ ऋचः प्राञ्चस्तन्तवः; तैसं ६-१-१-४ आदित्यानां प्राचीनतानः. —m) अ १५-३-६ (तिर्यञ्चः); ऐत्रा ८-१२ सामानि तिरश्चीनवायान् यजूंष्यतीकाशान्; जैत्रा २-२५. —n) अ १५-३-७ वेदास्तरणम्. —o) अ १५-३-८ उद्गीथोऽपश्यः. —p) अ १५-३-७ ब्रह्मोपवर्हणम्. —q) तांब्रा ५-५-४ छन्दोभिरारोहति स्वर्गमेव तल्लोकमारोहति; ऐत्रा ८-१२.

ऋतुरस्मि । आर्तवोऽस्मि । आकाशाद्योनेः संभूतो भाया एतद्रेतः । संवत्सरस्य तेजोभूतस्य भूतस्य भूतस्य भूतस्याऽऽत्मा त्वमात्माऽसि^१ । “यस्त्वैवासि सोऽहमस्मी”ति । तमाह—कोऽहमस्मीति । सत्यमिति ब्रूयात् । किं तद्यत् सत्यमिति । यदन्यद्देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत् सत् । अथ यद्देवाश्च प्राणाश्च तत् सत्यम् । तदेकया

वाचाऽभिव्याह्रियते सत्यमिति । एतावदिदं सर्वम् । इदं सर्वमसि^३ । इत्येवैनं तदाऽऽह ।^३ तदेतदृक्श्लोकेनाभ्युक्तम् ॥ ६ ॥

1) Some Mss add इति after असि. —2) v. l. एतया. 3- -3) Dropped in some Mss.

a) कौ 1.2. —b) तैब्रा 3.4.8.1 भायै दार्वाहारम्. —c) छां 3.14.4. —d) जैब्रा 1.18. —e) ऋ 10.190.1 ऋतं च सत्यं च. —f) छां 8.3.5; वृ 5.5.1. —g) वृ 2.3.1; वृ 3.9.9. —h) छां 6.8.7 तत्त्वमसि. —i) Is it तत् + आह ?

यजूदरः^१ सामशिरा असावृङ्मूर्तिरव्ययः ।

स ब्रह्मेति स विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति ॥

तमाह—केन मे पौंसानि^२ नामान्याप्नोषीति । प्राणेनेति^३ ब्रूयात् । केन स्त्रीनामानीति । वाचेति । केन नपुंसकानीति । मनसेति । केन गन्धानिति । घ्राणेनेत्येव ब्रूयात् । केन रूपाणीति । चक्षुषेति^४ । केन शब्दानिति । श्रोत्रेणेति । केनान्न-रसानिति । जिह्वयेति । केन कर्माणीति । हस्ताभ्यामिति । केन सुखदुःखे इति । शरीरेणेति । केनाऽऽनन्दं रतिं प्रजातिमिति । उपस्थेनेति । केनेत्यां इति । पादाभ्यामिति । केन धियो विज्ञातव्यं कामानिति । प्रज्ञयेति ब्रूयात् । तमाह—आपो^५ वै खलु मे ह्यसावयं ते लोक इति^६ । सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्यष्टिस्तां जितिं जयति, तां व्यष्टिं व्यश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

1) Some Mss drop this verse. —2) v. l. पौंसानि. —3) Some Mss add एव after इति. —4) शंकरानन्द adds hereafter केन स्पर्शानिति त्वचेति. —5) Some add एव after प्रज्ञया. —6- -6) v. l. आपो वै खलु मीयन्ते असौ लोकः (quoted by S'ankara on ब्रू 4.4.21); v. l. लोको अयं ते असौ.

a) क 3.10, 13; 6.7; श्वे 3.19. —b) पा 4.1.87 स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्-स्नञौ भवनात्; but पौंस्य in ऋ 1.80.10 महत्तदस्य पौंस्यम्; तैब्रा 2.7.17.3 पौंस्येनेमं वर्चसा सत्सृजाथ. —c) छां 2.7.1. —d) शब्रा 10.5.2.15 न वाचा अन्नस्य रसं विजानाति; कौ 3.5-8; जै 4.11.5. —e) क 1.28; प्र 1.13; मै 7.9. —f) वृ 6.1.6; 6.1.14; 6.3.2; तै 1.9; 3.10. —g) ऋ 1.167.5 त्वेषप्रतीका नभसो नेत्या; 7.36.3 आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्याः. —h) कौ 2.15; 3.5-8; जै 4.11.5. —i) ऋ 10.72.6 यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत; 10.82.1 घृतमेने अजन् ननमाने; 10.121.9 यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान; 10.129.3 अप्रकेतं सर्वमा इदम्; ई 4; ऐ 1.1.1; क 4.6; वृ 1.5.13. —j) शब्रा 10.2.4.8 इमां व्यष्टिं व्यश्नुते.

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह कौषीतंभिकः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो^० द्रुतम् । वाक् परिवेष्टी^d । चक्षुर्गोत्रम् । श्रोत्रं संश्रावयितुं । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति । तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद । तस्योपनिषन्न याचेदिति । तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽलब्ध्वोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति । य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति । एष धर्मोऽयाचतो भवति । अन्यतस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति ॥ १ ॥

1) v. l. गोष्ठ for गोत्रम्. —2) Some Mss read after this : स यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो द्रुतं वेद द्रुतवान् भवति यश्चक्षुर्गोष्टु गोष्टुमान् भवति । यः श्रोत्रं संश्रावयितुं संश्रावयितुमान् भवति यो वाचं परिवेष्टीं परिवेष्टीमान् भवति.

a) शब्दा 8.4.1.3 प्राणा उ वै ब्रह्म; but refuted in वृ 5.12.1; वृ 4.1.3; छां 4.10.5; जै 1.33.2. —b) ऐत्रा 7.10 and many times in कौत्रा; शांआ 15.1; छां 1.5.2,4; कौ 2.7; कौषीतकेयः in वृ 3.5.1. —c) तैसं 2.5.11.5 प्रजापतिर्द्वीरेव त्वं मनसोऽसि. —d) अ 9.6.51 यत् परिवेष्टारः पात्रहस्ताः पूर्वे च अपरे च; वासं 6.13 सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म; ऐत्रा 8.21 मरुतः परिवेष्टारः; शब्दा 11.2.7.5 स यो ह वा अहोरात्रे परिवेष्टी इति वेद.... —e) तांत्रा 20.14.2 तस्य वागेव स्वमासीत्, वाग् द्वितीया; शब्दा 2.5.2.2 अथान्या देवता अपचक्रमुः; वृ 1.3.6; 1.5.23; 3.7.1-2; छां 4.3.3; 7.15.4; कौ 2.13; प्र 2.13. —f) कौ 2.14. —g) वृ 2.1.20; 2.3.6; छां 3.14.1; के 4.6.

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह पैङ्गर्ग्यः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक् परस्ताच्चक्षुरारुन्धे । चक्षुः परस्ताच्छ्रोत्रमारुन्धे । श्रोत्रं परस्तान्मन आरुन्धे । मर्नः परस्तात् प्राण आरुन्धे । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति । तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव बलिं हरन्ति य एवं वेद । तस्योपनिषन्न याचेदिति । तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽलब्ध्वोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति । य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति । एष धर्मोऽयाचतो भवति । अन्यतस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति ॥ २ ॥

a) शब्दा 11.7.2.8 मधुको ह स्माह पैङ्गचः; 12.2.2.4 पृष्ठ्याभिष्टुवौ तन्त्रे कुर्वीत इति स्माह पैङ्गचः; वृ 6.3.8 मधुकाय पैङ्गचाय. —b) वाक् (neu.); cp कौ 2.8. —c) Vaguely parallel to वृ 2.1.17; cp the doctrine of *Kos'as* in तै 1.2.

अथात् एकधर्नावरोधनम् । यदेकधनमभिध्यायात् पौर्णमास्यां वाऽमावास्यां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रेऽग्निमुपसमाधाय परिसंभूह परिस्तीर्य पर्युक्ष्योत्पूर्य दक्षिणं

जान्वाच्य सुत्रेण वा चर्मसेन वा कंसेर्न वैता आज्याहुतीर्जुहोति । वाङ्नाम देवताऽवरोधिनी^३ सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । प्राणो^४ नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । चक्षुर्नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । श्रोत्रं नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । मनो नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । प्रज्ञा नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहेति । अथ धूमगन्धं प्रतिघ्रायाऽऽज्यलेपेनाङ्गन्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रत्रज्यार्थं ब्रुवीत । दूतं वा प्रहिणुयात् । लभते^५ हैव ॥ ३ ॥

1) Some Mss add after this एतेषामेकस्मिन् पर्वणि. —2) Omitted by some Mss. —3) v. l. देवतावरोधिनी. —4) v. l. घ्राणो; cp शांआ ५.५; कौ 1.7; छां ८.12.4. —5) v. l. ब्रूयात्.

a) वासं ५.7 इन्द्रायैकधनविदे; शत्रा 11.4.1.1 एतद्ध स्म वै तत् पूर्वेषां वृतानां धावयता-मेकधनमुपाहितं भवति. —b) शांआ 12.8; वृ 6.3.1. —c) ऋ 10.15.6 आच्या जानु दक्षिणतो निषय; शत्रा 2.4.2.1 ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन्; ३.2.1.5 जान्वाक्न उपविशति. —d) छां ५.2.8; वृ 6.3.1. —e) कौ 2.1. —f) शांआ 12.8; वृ 6.3.1; छां ५.2.4.

अथातो दैवः स्मरः । यस्य प्रियो बुभूषेद्यस्यै वा येषां वा यासां वा एकस्मिन् पर्वण्यग्निमुपसमाधायैतयैवाऽऽवृत्तैता आज्याहुतीर्जुहोति । वाचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । प्राणं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । मनस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा । प्रज्ञां ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहेति । अथ धूमगन्धं प्राजिघ्रायाऽऽज्यलेपेनाङ्गन्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रत्रज्य संस्पर्शं जिगमिषेत् । अपि वाताद्वा संभाषमाणस्तित्थेत् । प्रियो हैव भवति । स्मरन्ति हैवास्य ॥ ४ ॥

1) v. l. एषां वै तेषामेव.

a) अ 6.130.1; 6.132.5 देवाः प्र हिणुत स्मरं असौ मामनुशोचतु; यं मित्रावरुणौ स्मरम-सिञ्चताम; छां 7.14. —b) कौ 2.3. —c) वृ 6.3.1 has only आवृता and not एतया.

अथातः सांयमनं प्रार्तर्दनमान्तरमग्निहोत्रामिति चाऽऽचक्षते । यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत् प्राणितुं शक्नोति । प्राणं तदा वाचि जुहोति । यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति । वाचं तदा प्राणे जुहोति । एते अनन्ते अमृताहुती जाग्रञ्च

स्वपंश्च सन्ततमव्यत्रच्छिन्नं जुहोति^d । अथ या अन्या आहुतयोऽन्तर्वत्यस्ताः कर्ममयो हि भवन्ति । एतद्ध वै पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रुः ॥ ५ ॥

1) v. l. संयमनम्. —2) Some Mss drop च. —3) v. l. अमृते आहुती. —4) Some Mss. drop अव्यवच्छिन्नम्. —5) v. l. तद्ध स्मैतत्.

a) कासं 21-10 एतेन ह स्म वै भद्राजः प्रतर्दनं संनह्यजेति; कौब्रा 26-5; कौ 3-1; वृ 5-12-1. —b) शब्रा 11-3-1-1 वाग्घ वा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री etc.; जैब्रा 1-20; वृ 1-5-23. —c) ऐआ 3-2-6 वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्. —d) वृ 1-3-3; छां 1-2-2; ऐ 1-3-4; जै 2-1-16. —e) वृ 3-8-10; गी 7-23.

उर्वथं ब्रह्मेति ह स्माह शुष्कभृङ्गारः । तद्गित्युपासीत । सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्यायाभ्यर्चन्ते । तद्यजुरित्युपासीत । सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय युज्यन्ते । तत् सामेत्युपासीत । सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय संनमन्ते । तच्छीरित्युपासीत । तद्यश इत्युपासीत । तत्तेज इत्युपासीत । तद्यथैतच्छस्त्राणां श्रीमत्तमं यशस्वितमं तेजस्वितमं भवति । तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां श्रीमत्तमो यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति । तमेतमैष्टकं कर्ममयमात्मानमध्वर्युः संस्करोति । तस्मिन् यजुर्मयं प्रवयति । यजुर्मय ऋङ्मयं होता । ऋङ्मये साममयमुद्राता । स एष सर्वस्यै त्रयीविद्याया आत्मा । एष उ एवास्यात्मा । एतदात्मा भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

1) v. l. अभ्यर्चन्ते.

a) शब्रा 10-6-2-8-10 अग्निर्वा उरु तस्य आहुतय एव थम् etc.; ऐआ 2-1-2 उक्थ-मुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति; वृ 5-13-1. —b) तैब्रा 1-3-2-1 अतिष्ठन्त अस्मै ज्यैष्ठ्याय.

अथातः सर्वजितः कौषीतकेस्त्रीण्युपासनानि भवन्ति⁻¹ । यज्ञोर्षवीतं कृत्वाऽर्षु आचम्य त्रिरुदपात्रं प्रसिच्योद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेत । वर्गोऽसि पाप्मानं मे वृद्धीति । एतयैवाऽऽवृता मध्ये सन्तम् । उद्वर्गोऽसि पाप्मानं मे उद्वृद्धीति । एतयैवाऽऽवृताऽस्तं यन्तम् । संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृद्धीति । यद्वहोरात्राभ्यां पापं करोति⁴ सं तद् वृद्धे ॥ ७ ॥

1- -1) Some Mss read instead : सर्वजिद्ध स्म कौषीतकिरुयन्तमादित्यमुपतिष्ठते. —2) For अप आचम्य v. l. उदकमानीय. —3) Some read here : तद्यद्वहोरात्राभ्यां पापमकरोत्, सं तद् वृद्धे; तथो एवैवं विद्वानेतयैवावृतादित्यमुपतिष्ठते. —4) v. l. अकरोत्; pc वृ 2-4-6.

a) शब्दा 2.4.2.1 ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जानु आच्योपासीदन्; तैब्रा 3.10.9.12 यज्ञोपवीतं कृत्वाधो निपपात. —b) ऋ 8.75.12 संवर्गं सं रयिं जय; 10.43.5 संवर्गं यन्मववा सूर्यं जयत्.

अथ मासि मास्यमावास्यायां पश्चाच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवाऽऽवृता ।
हरिततृणाभ्यां वाक् प्रत्यस्यति—

यत्ते³ सुस्रीम हृदयमधि⁶ चन्द्रमासि श्रितम् ।

तेनामृतत्वस्येशाने माऽहं पौत्रमघं रुदामिति ॥

न हास्मात् पूर्वा प्रजाः प्रैति इति नु जातपुत्रस्य । अथाजातपुत्रस्य । “आर्ष्या-
यस्व समेतु ते ”, “ सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः ”, “ यर्मादित्या अंशुमाप्याययन्ति ”
इत्येतास्तिस्र ऋचो जपित्वा । मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्यार्ययिष्ठाः ।
योऽस्मान् द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः । तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्वेति
दैवीमा¹⁰वृत्तमावर्त आदित्यस्याऽऽवृत्तमन्वावर्ते । इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्ते ॥ ८ ॥

1) Some Mss add वृत्तायाम् after this. 2) v. l. हस्तिवृणे. —3) v. l. यन्मे. —4) Deussen conjectures सुषीमे; v. l. सुसमित्. —5) v. l. हृदये. —6) v. l. दिवि for अधि. —7) v. l. मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं for तेनामृतत्वस्येशाने. —8) v. l. पुत्र्यम् for पौत्र्यम्. —9) v. l. हि for ह. —10) v. l. ऐन्द्रीम् for दैवीम्.

a) वाक् is neuter; cp कौ 2.2. —b) Cp this verse with कौ 2.10 (with many variants). —c) प्रजाः is nom. sg of प्रजा; therefore पूर्वा प्रजाः. —d) ऋ 1.91.18. —e) ऋ 1.91.18. —f) तैसं 2.3.5.3; 2.4.14.1; अ 7.81.6; मैसं 4.9.27; 4.12.2 (यथा for यम्). —g) अ 7.81.5 आ वयं प्यासिषीमहि गोभिरश्वैः प्रजया पशुभिर्गृहैर्धनेन. —h) अ 3.29.8 माहं प्राणेन मात्मना मा प्रजया प्रतिगृह्य विराधिषि; ऋ 10.128.5 मा हास्माहि प्रजया मा तनूभिः; कौ 4.6. —i) कौब्रा 10.2.

अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवाऽऽवृता । सोमो
राजाऽसि विर्चक्षणः पञ्चमुखोऽसि प्रजापतिः । ब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन
राज्ञोऽसि । तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽसि ।
तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । श्येनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणोऽसि । तेन
मुखेन मामन्नादं कुरु । अग्निष्टं एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोर्कमसि । तेन मुखेन मामन्नादं
कुरु । त्वयि पञ्चमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्यसि । तेन मुखेन
मामन्नादं कुरु । मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षेष्टाः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं

द्विष्मः । तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षीयस्वेति दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्याऽऽ-
वृतमन्वावर्ते । इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ९ ॥

1) v. l. अवक्षेष्टाः for अपक्षेष्टाः.

a) कौ 1.2. —b) शत्रा 3.3.2.8 अन्नं वै क्षत्रियस्य विद्. —c) ऋ 2.1.13
त्वामग्न आदित्यास आस्यम्, त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे.. त्वे देवा हविरदन्ति आहुतम्. —d)
ऋ 8.44.26 विश्वाद्दं पुरुवेपसमग्निं शुभामि मन्मभिः; 10.16.6 अग्निष्टद् विश्वाद्गदं कृणोतु.

अथ संवेक्ष्यञ्जायायै हृदयमभिमृशेत्—

यत्ते^२ सुसीमे हृदये^१ हितमन्तः प्रजापतौ^३ ॥

मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं (तेन) माऽहं पौत्रमघं रुदमिति ॥

न हार्स्मात् पूर्वा प्रजाः प्रैतीति ॥ १० ॥

1) v. l. यन्मे सुसीमं हृदयम्. —2) v. l. दिवि चन्द्रमसि श्रितम्. —3) v. l.
पुत्र्यम् for पौत्रम्. —4) v. l. निगाम्; रिशम् for रुदम्. —5) v. l. ह्यस्याः.

a) On the whole verse, cp कौ 2.8. —b) प्रजाः nom. sg. ; cp
कौ 2.8.

अथ प्रोष्याऽऽयन् पुत्रस्य मूर्धानमभिमृशेत्—

अङ्गर्दङ्गात् संभवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा त्वं पुत्र माऽऽविर्यं स जीव शरदः शतम् ॥

असौ इति नामास्य गृह्णाति ।

अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।

तेजो^३ वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

असौ इति नामास्य गृह्णाति^४ ।

येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृह्णादरिष्ट्यै ।

तेन त्वा परिगृह्णामि ।

असौ इति नामास्य गृह्णाति । अथास्य दक्षिणे कर्णे जर्पति—

‘ अस्मै प्रयन्धि मघवन्तृजीषिन्निति ’ ।

‘ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति ’ सव्ये ।

मां च्छित्था मा व्यथिष्ठाः शतं शरद आयुषः ।

जीवस्व पुत्र ते नाम्ना मूर्धानमर्वाजिग्रामि ॥

असौ इति त्रिर्मूर्धानमर्वाजिघ्रेत् ।

‘ गैवां त्वा हिंकारेणाभि हिं करोमि ’ ।

इति त्रिर्मूर्धानमभि हिं कुर्यात् ॥ ११ ॥

1) v. l. अभिजिघ्रेत्. —2) v. l. आत्मा वै पुत्रनामासि; [cp श्वा (का) 14.9.4.9; श्वा (मा) 14.9.4.20]. —3) v. l. वेदो. —4) Some Mss add अथैनं परिगृह्णाति after this. —5) v. l. तदरिष्ट्यै. —6) v. l. व्यधिष्ठाः. —7) v. l. अभिजिघ्रामि; अभिजिघ्रेत्. —8) v. l. त्रिरस्य.

a) वृ 6.4.9. —b) वृ 6.4.26. —c) श्वा 14.9.4.11; वृ 6.4.11. —d) वृ 6.4.25. —e) ऋ 3.36.10 (with अस्मे for अस्मै). —f) ऋ 2.21.6. —g) अ 8.1.4 मा छित्था अस्माल्लोकात्. —h) Quotation untraced.

अथातो दैवः परिर्मरः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदाग्निर्ज्वलति । अथैतन्म्रियते यन्न ज्वलति । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदादित्यो दृश्यते । अथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते । तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चन्द्रमा दृश्यते । अथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते । तस्य विद्युतमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विद्युद्विद्योतते । अथैतन्म्रियते यन्न विद्योतते । तस्य वायुमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य वायौ सृष्टा न मृच्छन्ते । तस्मादेव उ पुनरुदीरते । इत्यधिदैवतम् ॥ अथाध्यात्मम्— ॥ १२ ॥

1) v. l. तस्या दिश एव for तस्य वायुमेव. —2) v. l. मूच्छन्ते. —3) Some Mss. drop उ.

a) ऐवा 8.28; तैवा 8.1.3; तै 3.10.

एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्वाचा वदति । अथैतन्म्रियते यन्न वदति । तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा पश्यति । अथैतन्म्रियते यन्न पश्यति । तस्य श्रोत्रमेव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते । यच्छ्रोत्रेण शृणोति । अथैतन्म्रियते यन्न शृणोति । तस्य मन एव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायति । अथैतन्म्रियते यन्न ध्यायति । तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे सृष्टा न मृच्छन्ते । तस्मादेव उ पुनरुदीरते । तद्यदि ह वा एवं विद्वांसं उभौ पर्वतावभिप्रवर्तेयातां तुस्तूर्धमाणौ दक्षिणश्चोत्तरश्च न ह्वैनं स्तृण्वीयाताम् । अथ य एनं द्विषन्ति यांश्च स्वयं द्वेष्टि त एनं सर्वे परिम्रियन्ते ॥ १३ ॥

Cp in general शांआ 10.1; वृ 1.3.12; 3.1.3.

1) v. l. एवैनम् for एनम्.

a) i. e. विन्ध्य and हिमवतः; cp मनु 2.21. —b) शब्दा 2.2.2.14 न हैनं सपल-
स्तुस्तूर्षमाणश्च न स्तृणुते.

अथातो निःश्रेयसादानम् । सर्वा ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना अस्मा-
च्छरीरादुच्चक्रमुः । तद्द्वारंभूतं शिश्ये । अथैतद्वाक् प्रविवेश । तद्वाचा वदच्छिश्य एव ।
अथैतच्चक्षुः प्रविवेश । तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिश्य एव । अथैतच्छ्रोत्रं प्रविवेश ।
तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वच्छिश्य एव । अथैतन्मनः प्रविवेश । तद्वाचा
वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसा ध्यायच्छिश्य एव । अथैतत् प्राणः प्रविवेश ।
तत्त एव समुत्तस्थौ । ते^२ देवाः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभि-
संभूय सहैतैः सर्वैरस्माल्लोकादुच्चक्रमुः । ते वायुप्रतिष्ठा आकाशात्मानः स्वरीयुः ।
तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंभूय सहैतैः सर्वैरस्मा-
च्छरीरादुत्क्रामति । स वायुप्रतिष्ठ आकाशात्मा स्वरेति । स तद्भर्वति यत्रैते देवाः ।
तत् प्राप्य तदमृतो भवति यदमृता देवाः ॥ १४ ॥

Cp in general शब्दा 10.5.2.15 एष उ एव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति ।
तस्यैते प्राणाः स्वाः...तस्मात् स्वाप्ययः ।

1) Some Mss add अप्राणत् and शुष्कम् after दारुभूतम्. —2) v. l. ता वा एताः
सर्वा देवताः for ते देवाः. —3) v. l. शरीरात् for लोकात्. —4) v. l. °प्रविष्टाः for
°प्रतिष्ठाः. —5) v. l. °प्रविष्टः for °प्रतिष्ठः. —6) v. l. गच्छति for भवति, which
(former) appears to be a better reading. —7) v. l. यदमृता देवास्तदमृतो भवति
य एवं वेद.

a) तैसं 2.5.11.4 वाक् च मनश्च आर्तियेताम्-अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि इति वागब्रवीदहं
देवेभ्य इति मनः; ऐआ 2.1.4 ताः (देवताः) अर्हिसन्त-अहमुक्त्यमस्म्यहमुक्त्यमिति; छां 1.2.1;
5.1.6; वृ 1.3.1; 1.5.21; 6.1.1-14; ऐ 3.1-10; कौ 3.3; प्र 2.1-4. अहंश्रेयसे is the
loc. of अहंश्रेयस. —b) शब्दा 3.8.3.15 यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थः शेते;
3.8.4.5 (identical with the previous quotation); जै 3.3.2.3; छाग 4 यदयं
शवशयितमशायिष्ठ इति. —c) कौ 2.1. —d) ऐआ 3.2.3-4 स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा
यश्चासावादित्ये एकमेतादिति विद्यात्. —e) छां 4.10.5; वृ 5.1.1; तै 2.7. —f) छां
7.15; कौ 3.2.

अथातः पितापुत्रीयं संर्षदानमिति चाऽऽचक्षते । पिता पुत्रं प्रेष्यन्नाह्वयति ।
नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्याग्निमुपसमाधायोदकुम्भं सपात्रमुपनिधायान्वाहतेन वाससा
संप्रच्छन्नः स्वयं ईयेत् एत्य पुत्र उपरिष्ठादभिनिपद्यत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्य ।

अपि वाऽस्याभिमुखत एवाऽऽसीत् । अथास्मै संप्रयच्छति । वाचं मे त्वयि दधानीति पिता । वाचं ते मयि दध इति पुत्रः । प्राणं मे त्वयि दधानीति पिता । प्राणं ते मयि दध इति पुत्रः । चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता । चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः । श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता । श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रः । अन्नरसान् मे त्वयि दधानीति पिता । अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः । कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता । कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः । सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता । सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्रः । आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता । आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्रः । इत्या मे त्वयि दधानीति पिता । इत्यास्ते मयि दध इति पुत्रः । धियो^१ विज्ञातव्यं कामान् मे त्वयि दधानीति पिता । धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुत्रः ॥ अथ दक्षिणावृत् प्राङ्मुपनिष्कामति । तं पिताऽनुमन्त्रयते—यशो ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुषतामिति । अथेतरः सव्यमंसमन्त्रवेक्षते । पाणिनाऽन्तर्धाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गाङ्गिकान् कामानापनुहीति । स यद्यर्गदः स्यात् पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत् । परि वा व्रजेत् । यद्यु वै प्रेयाद्यदेवैनं समापयति, तर्था समापयितव्यो भवति तथा समापयितव्यो भवति ॥ १५ ॥

1) v. l. पिता शेते for स्वयं श्येतः. 2- -2) v. l. अपि वा अस्मा आसीनाय, अभिमुखायेव संप्रदधात्. —3) One Ms adds a similar sentence about शरीर after this. —4) Instead of धियो some Mss add a corresponding statement about मनः and प्रज्ञा, and add at the end संप्रदानविधि in short thus : यद्यु वा उपाभिगदः स्यात् समासेनैव ब्रूयात्—प्राणान् मे त्वयि दधानीति पिता प्राणांस्ते मयि दध इति पुत्रः. —5) Some Mss drop प्राङ्. —6) v. l. तथैवैनं समापयेयुः.

a) Cp संप्रतिः in बृ 1.५.17-20. —b) कौ 1.7. —c) कौ 2.3-4. —d) छां 3.13.3; 3.18.3; बृ 6.4.28. —e) छां 8.12.6; ऐ 3.4. —f) छां 3.16.2.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्रतर्दनो^१ हँ दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च । तं हेन्द्र उवाच—प्रतर्दन वरं^२ ददानीति । स होवाच प्रतर्दनः—त्वमेव मे (वरं) वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हितर्तमं मन्यस इति । तं हेन्द्र उवाच—नँ वै वरं परस्मै

वृणीते । त्वमेव वृणीष्वेति । एवमवरो वै⁵ किल र्म इति होवाच प्रतर्दनः । अथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय । सत्यं हीन्द्रः । स होवाच—मामेव विजानीहि । एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन् मां विजानीयात् । त्रिंशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम् । अरुमुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम् । बह्वीः संधां अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीयानतृणमह-मन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालखञ्जान् । तस्य मे तत्र नलोमं चनीमीयत । स यो मां विजानीयान् नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते । न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहृत्यया । नास्य पापं चन चक्रुषो मुखानीलं व्येतीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 1.4.7; छां 8.12.4.

1) Some Mss add वै after ह. —2) Some Mss add वृणीष्व after वरम्. —3) Dropped in some Mss. —4) v. l. वरः परस्मै; परः परस्मै; वरोऽपरस्मै; वरोऽवरस्मै. —5) Some Mss add तर्हि after वै. —6) Böhtlingk reads सः for म. —7) v. l. तं हेन्द्रः for सः. —8) v. l. अरुमुखान्. —9) v. l. कालखाञ्जान्, कालकारयान्, कालकञ्जान्, कालकञ्ज्यान्. —10) v. l. च मा मीयते. —11) v. l. वेद. —12) v. l. चक्रुषः. —13) v. l. वेति.

a) कौत्रा 26.5; कौ 2.5. —b) तांब्रा 14.2.5 ऋभवो वा इन्द्रस्य प्रियं धाम; ऐआ 2.2.3 तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय; ऐ 1.3.14. —c) क 1.9; frequently in क 1. —d) ऋ 1.73.3 उप क्षेति हितामित्रो न राजा; 10.16.3 अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितम्; पा 2.3.73 चतुर्थी च...आयुष्य...हितैः. —e) छां 4.4.5 न सत्यादगाः. —f) ऋ 1.63.3 त्वं सत्य इन्द्र; 1.174.1 त्वं सत्यः. 2.12.15 स किलासि सत्यः. —g) ऋ 10.8.8 त्रिंशीर्षाणं सतरहिंम जघन्वान् त्वाष्ट्रस्य चिन्निःससृजे त्रितो (इन्द्रेषितः आप्त्यः) गाः; 10.99.6 षडक्षं त्रिंशीर्षाणं दमन्यत्...विपा वराहमयोअग्रया हन्; तैसं 2.5.1.1 विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः...तस्य त्रीणि शीर्षाणि; शब्रा 5.5.4.2-3 त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिंशीर्षा षडक्ष आस...तमिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि शीर्षाणि प्राचिच्छेद्. —h) ऐत्रा. 7.28 (इन्द्रः) विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंस्त...अरुमघानवधीत्; जैत्रा 2.134 (इन्द्रः) त्रिंशीर्षाणं त्वाष्ट्रम् अवधीत्...अरुमुखानवधीत्. —i) ऋ 10.73.3 त्वामिन्द्र सालावृकान् सहस्र-मासन् दधिषे; 10.95.15 सालावृकाणां हृदयान्येता; तैसं 6.2.7.5 इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्; तांब्रा 8.1.4 इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्. —j) जैत्रा 2.134 संधां संहिता-मतीत्य (इन्द्रः) नमुचेरासुरस्य शिरः प्राच्छैत्सीत्. —k) तैत्रा 1.5.9.1 प्रह्लादो ह वै कायाधवः. —l) अ 6.80.2 ये त्रयः कालकाञ्जा दिवि देवा इव श्रिताः; का 8.1 कालकाञ्जा वै नामासुरा आसन्. —m) Cp the sentiment in ऋ 5.34.4 न किल्बिषादीषते वस्व आकरः. —n) तैत्रा 3.9.15.2 भ्रूणहत्यामेव जयते (where, according to Sāyana, भ्रूण means a Brāhmaṇa); वृ 4.3.22. —o) तैसं 3.1.1.2 नास्य नीलं न हरो व्येति.

स होवाच—प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा । तं मामायुरमृतमित्युपास्व । आयुः प्राणः । प्राणो वा आयुः । प्राणं एवामृतम् । यावद्धयस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः । प्राणेन ह्येवामुष्मिँल्लोकेऽमृतत्वमाप्नोति । प्रज्ञया सत्यं संकल्पम् । स यो मामायुरमृतमित्युपास्ते । सर्वमायुरस्मिँल्लोक एति । आप्नोत्यमृतत्वमक्षितिं^१ स्वर्गे लोके । तद्धैक आहुरेकभूयं वै प्राणा गच्छन्तीति । न हि^२ कश्चन शक्नुयात् सकृद्वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यातुम् । इत्येकभूयं वै प्राणाः । एकैकमेतानि सर्वाण्येवं प्रज्ञापयन्ति^३ । वाचं वदन्तीं सर्वे प्राणा अनु वदन्ति । चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा अनु पश्यन्ति । श्रोत्रं शृण्वत् सर्वे प्राणा अनु शृण्वन्ति । मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनु ध्यायन्ति । प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनु प्राणन्तीति^४ । एवमु हैतदिति हेन्द्र उवाच । अस्ति त्वेषं प्राणानां निःश्रेयंसमिति ॥ २ ॥

1) v. l. आस्मिँल्लोके. —2) Omitted by some Mss. —3) v. l. ध्यानम्. —4) Some Mss read भूत्वा after प्राणाः. —5) Omitted by some Mss. —6) Some Mss add इति after प्रज्ञापयन्ति. —7) Some Mss drop इति. —8) v. l. अस्तित्वे च (See शांकरभाष्य on ब्रसू 1.1.29.)

a) कौ 2.14. —b) शब्दा 5.2.4.10 यो वै प्राणः स आयुः; तै 2.3 प्राणो हि भूतानामायुः. —c) ऐजा 2.38 प्राणो वा आयुः. —d) वृ 1.6.3; 3.9.9. —e) ऋ 10.164.5 जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापः; शब्दा 10.6.3.2 सत्यसंकल्पम्; छां 7.4.3; 7.8.2; 7.26.1; वृ 1.5.3; 2.4.11; 4.5.12; के 4.5; ऐ 3.2. —f) ऋ 8.7.16 उत्सं दुहन्तो अक्षितम्; 9.110.5 उत्सं न कंचिज्जनपानमक्षितम्; तै 1.10. —g) Cp वासं 27.9 अमुत्रभूयादथ यद्यमस्य; अ 19.37.3 अभिभूयाय त्वा (अभिभूय n. superiority; solitary occurrence); शब्दा. 14.8.6.2 (= वृ 5.5.1) सत्यभूयमेव भवति; ऐजा 2.5.1 (= ऐ 2.2) आत्मभूयं गच्छति. वृ. 5.12.1 एकधाभूयं भूत्वा. —h) ध्यातुम् = ध्यानं प्रज्ञापयितुम्. —i) Cp वृ 1.4.7; 4.4.2. —j) कौ 2.14.

जीवति वागपेतः । मूकान् हि पश्यामः । जीवति चक्षुरपेतः । अन्धान् हि पश्यामः । जीवति श्रोत्रापेतः । बाधिरान् हि पश्यामः । जीवति मनोपेतः । बालान् हि पश्यामः । जीवति बाहुच्छिन्नः । जीवत्यूरुच्छिन्न इति । एवं हि पश्याम इति । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति । तस्मादेतदेवोक्थं मुपासीत । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा । या वा प्रज्ञा स प्राणः । संह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः । सहोत्क्रामेतैः । तस्यैषैव दृष्टिः । एतद्विज्ञानम् । यत्रैतत् पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहर्षयेति ।

चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते । यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विष्फुलिङ्गानि विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवै-
तस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः ।
तस्यैषैव सिद्धिः” । एतद्विज्ञानम् । यत्रैतत् पुरुष आर्तो मरिष्यन्नावल्यं न्येत्यं संमोहं
न्येति । तदाहुः—उदक्रमीच्चित्तम् । न शृणोति । न पश्यति । न वाचा वदति । न
ध्यायति (इति) । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः
सहाप्येति । चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः
सहाप्येति । स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । स यदा प्रति-
बुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतो विष्फुलिङ्गानि विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं
विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः ॥ ३ ॥

Cp in general शांआ 9-3; वृ 6-1; छां 5-1.

1) Some editions add after this : सैषा प्राणे सर्वाप्तिः. 2- -2) Omitted
by some Mss. —3) v. l. यदा for यत्रैतत् पुरुषः. —4) v. l. तदेनम्. —5) v. l.
विष्फुलिङ्गाः. —6) शंकराचार्य (on ब्रसू 1-3-30) has सर्वै before प्राणाः in the कौषीतकि
quotation. —7) v. l. अवल्यम्.

a) शब्दा 1-6-2-8 अग्निर्वा उक् तस्याहुतय एव थम्; 10-6-2-10 प्राणो वा उक् तस्यान्नेव
थम्; ऐआ 2-1-4 इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्तं भविष्यति; वृ 5-13-1; कौ 2-6. —b) नि
10-34 असुरत्वम्—प्रज्ञावत्त्वं वा अनवत्त्वं वा. —c) वृ 2-2-19; 4-3-19. —d) वृ
2-1-17. —e) शब्दा 10-5-2-15 स एतैः सुप्तः न कस्यचन वेद etc; छां 4-3-3. —f)
वृ 2-1-20; मुं 2-1-1; मै 6-26. g) वृ 1-4-7; ऐ 3-2; कौ 3-7-8. —h) तांब्रा 12-9-1
इति गायत्री भवति सिद्ध्यै; तैआ 4-3-2 सिद्ध्यैत्वा; शांआ 8-2. —i) नि + आ + इ + त्य;
वृ 4-4-1; छां 8-6-4.

वागस्मात् सर्वाणि नामान्यभिविस्तृजते । वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति ।
प्राणोऽस्मात् सर्वान् गन्धानभिविस्तृजते । प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति । चक्षुरस्मात्
सर्वाणि रूपाण्यभिविस्तृजते । चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति । श्रोत्रमस्मात् सर्वान्
शब्दानभिविस्तृजते । श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति । मनोऽस्मात् सर्वाणि ध्यानान्यभि-
विस्तृजते । मनसा सर्वाणि ध्यानान्याप्नोति । सैषा प्राणे सर्वाप्तिः । यो वै
प्राणः सा प्रज्ञा । या वा प्रज्ञा स प्राणः । सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः ।
सहोत्क्रामतः । अथ खलु यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्वाख्या-
स्यामः — ॥ ४ ॥

Cp in general कौ 4; वृ 1.4.7.

1) Some Mss drop खलु.

a) तैसं 6.3.2.1. —b) वृ 2.1.17. —c) ऐआ 2.1-2; छां 4.10.5; 8.12.4; के 1.1-8.

वर्गैवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूत-
मार्त्रा । प्राण एवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य गन्धः परस्तात् प्रतिविहिता
भूतमात्रा । चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य रूपं परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य शब्दः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
जिह्वैवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्या अन्नरसः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
हस्तावेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तयोः कर्म परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । शरीरमे-
वास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य सुखदुःखे परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । उपस्थ
एवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्याऽऽनन्दो रतिः प्रजातिः परस्तात् प्रतिविहिता
भूतमात्रा । पादावेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तयोरित्याः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्यै^३ धियो^४ विज्ञातव्यं कामाः^४ परस्तात् प्रतिविहिता
भूतमात्रा ॥ ५ ॥

1) v. l. अदूळ्हम्; अदूदुहत्. —2) v. l. मनः. —3) v. l. तस्य. —4) v. l. धिः कामाः.

a) कौ 1.7; 2.15. —b) कौ 1.6. —c) सांका 38 तन्मात्राण्यविशेषाः. —c) कौ 1.7 (कर्माणि).

प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति । प्रज्ञया प्राणं समारुह्य
प्राणेन सर्वान् गन्धानाम्नोति । प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति ।
प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाम्नोति । प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया
सर्वानन्नरसानाम्नोति । प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति ।
प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आम्नोति । प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनाऽऽ-
नन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति । प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आम्नोति ।
प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामानाम्नोति ॥ ६ ॥

न हि प्रज्ञापेता वाङ् नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह ।
नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिषमिति । न प्रज्ञापेतः प्राणो गन्धं कञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे
मनोऽभूदित्याह । नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिषमिति । न हि प्रज्ञापेतं चक्षू रूपं किञ्चन

प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषामिति । न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिषामिति । न हि प्रज्ञापेता जिह्वाऽन्नरसं कंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतमन्नरसं प्राज्ञासिषामिति । न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म किंचन प्रज्ञापयेताम् । अन्यत्र मे^१ मनोऽभूदित्याह^२ । नाहमेतत् कर्म प्राज्ञासिषामिति । न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखं दुःखं किंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतत् सुखं दुःखं प्राज्ञासिषामिति । न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं रतिं प्रजातिं कांचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतमानन्दं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिषामिति । न हि प्रज्ञापेतौ पादावित्यां कांचन प्रज्ञापयेताम् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिषामिति । न हि प्रज्ञापेतौ धीः कांचन सिध्येत् । न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञापयेत् ॥ ७ ॥

1) v. l. नौ for मे. —2) v. l. आहतुः. —3) v. l. आवाम् for अहम्. —4) v. l. प्राज्ञासिष्व for प्राज्ञासिषम्. —5) v. l. न सुखम् न दुःखम्. —6) v. l. न रतिम्, न प्रजातिम्. —7) Cp the various readings as in the case of हस्तौ above.

a) वृ 1.5.3. —b) ऐ 3.3.

न वाचं विजिज्ञासीत् । वक्तारं विद्यात् । न गन्धं विजिज्ञासीत् । घ्रातारं विद्यात् । न रूपं विजिज्ञासीत् । रूपविद्यं विद्यात् । न शब्दं विजिज्ञासीत् । श्रोतारं विद्यात् । नान्नरसं विजिज्ञासीत् । अन्नरसस्य विज्ञातारं विद्यात् । न कर्म विजिज्ञासीत् । कर्तारं विद्यात् । न सुखदुःखे विजिज्ञासीत् । सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात् । नाऽऽनन्दं न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीत् । आनन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यात् । नेत्यां विजिज्ञासीत् । एतारं विद्यात् । न मनो विजिज्ञासीत् । मन्तारं विद्यात् ॥ ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञम् । दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येत् । नो एतन्नानां ॥ तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितः । नाभावरा अर्पिताः । एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः । प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः । स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽर्जरोऽमृतः । न साधुना कर्मणा भूयान् । नो एवासाधुना कनीयान् ॥ एष ह्येवैनं^३ साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीर्षते । एष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमर्धो निनीषते । एष लोकपालः । एष लोकाधिपतिः । एष सर्वेशः । स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥

1) v. l. रूपविदम् and द्रष्टारम्. —2) v. l. अनन्तः. —3) Some Mss add कर्मणा after असाधुना. —4) Some Mss drop एनम्. —5) v. l. अन्वानुनेषति, नुनुत्सते (Renou). —6) Some Mss add, after यम्, एभ्यः लोकेभ्यः. —7) v. l. लोकेशः.

a) वृ 4.4.1. —b) वृ 4.4.19; क 4.10-11. —c) वृ 2.5.15; छां 7.15.1; मुं 2.2.6. —d) वृ 2.1.19; 4.4.25; 5.14.8; छां 4.10.5; प्र 5.7; आर्षेय 9; बाष्कल 24. —e) वृ 3.8.9; 4.4.22. —f) वृ 3.8.9; के 3.4-10; मै 3.2 (प्रभुम्... कारयितारम्). —g) वृ 4.4.22; बाष्कल 23,25; ऐ 2.1-3.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ गार्ग्यो ह वै बालाकिरनूर्चानः संस्पृष्ट आस । सोऽवसदुशीनरेषुं
सवशमर्त्स्येषु कुरुपञ्चालेषु कांशिविदेहेष्विति । स हाजातशत्रुं काश्यमेत्योवाच—ब्रह्म
ते ब्रवाणीति । तं होवाचाजातशत्रुः—सहस्रं दर्शस्तं इत्येतस्यां वाचि । जनको
जनक इति वा उ जना धावन्तीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 2.1.1-19 and छां 5.11-24; वृ 1.4.7; कौ 3.4.

1) v. l. संस्पष्ट. —2) v. l. आव्रज्य. —3) Some Mss drop ते.

a) वृ 2.1.1; 3.1.1; छां 1.1.2. —b) ऋ 10.59.10 य आवहदुशीनराण्या अनः;
the ऋषि of ऋ 10.179 is शिवि औशीनर; अ 19.39.9 यं वा वसो (शो) यं मात्स्यः
(reconstructed text!); ऐत्रा 8.14 ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः स-वशोशीनराणां
राज्याथैव तेऽभिषिच्यन्ते. —d) तैत्रा 1.8.4.1-2. तस्माच्छिशिरे कुरुपञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति...
तस्माज्जघन्ये नैदाघे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चाला यान्ति; शत्रा 3.2.3.15 तस्मादत्रोत्तरा हि वाग् वदति
कुरुपञ्चालत्रा; 13.5.4.7 क्रिवय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते. —e) शत्रा 13.5.4.19 काश्योऽग्नी-
नादधत; वृ 3.8.2. —f) Cp विदेघ in शत्रा 1.4.1.10 विदेघो ह माथवोऽग्निर्वैश्वानरं मुखे
जभार; विदेह in वेदेहः (जनकः) शत्रा 11.3.1.2; तैत्रा 3.10.9.9. —g) वृ 2.1.1;
4.3.14. —h) शत्रा 11.6.2.10 ततो ब्रह्मा (v. l. ब्रह्मिष्ठः) आस; तैत्रा 3.10.9.9 जनको
ह वैदेहः.....

सं होवाच बालाकिः—य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । बृहन् पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां
भूतानां मूर्धेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां
मूर्धा भवति ॥ २ ॥

1) Some Mss insert here a list of clue words, summarising the following conversation. —2) वृ 2.1.2 has असौ instead of एषः. —3) वृ 2.1.2 adds ब्रह्म before उपासे. —4) वृ 2.1.2 reads संवदिष्टः.

a) वृ 2.1.3; कौ 4.18. —b) शत्रा 4.5.4.1-2 तेऽतिष्ठावानोऽभवन्; 5.3.3-6 अतिष्ठा वा एता ओषधयः; 13.5.1.9 अतिष्ठा वा एषा च्छन्दसां यदतिच्छन्दाः अतिष्ठा अश्वमेधः.

स होवाच बालाकिः— य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । सोमो^१ राजाऽन्नस्योऽऽत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्तेऽन्नस्याऽऽत्मा भवति ॥ ३ ॥

1) Dropped in some Mss.

a) तैत्रा 3.2.3-4 अन्नं वै चन्द्रमाः; वृ 1.4.6; 2.1.3; 6.2.16.

स होवाच बालाकिः— य एवैष विद्युति पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । तेर्जस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते तेर्जस आत्मा भवति ॥ ४ ॥

1) v. l. सत्यस्य.

a) वृ 2.1.4.

स होवाच बालाकिः— य एवैष स्तनयित्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । शब्दस्याऽऽत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्याऽऽत्मा भवति ॥ ५ ॥

स होवाच बालाकिः— य एवैष आकाशे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । पूर्णमप्रवर्तिं ब्रह्मोति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिः^२ । नो एव नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रवर्तते ॥ ६ ॥

1) v. l. अप्रवृत्ति. —2) Some Mss add यशसा ब्रह्मवर्चसेन । सर्वमायुरेति.

a) छां 3.12.9. —b) ऋ 3.5.4.18 प्रजावानः पशुमौ अस्तु गातुः; 5.41.17 इति चिन्नु प्रजायै पशुमत्यै; कौ 2.8.

स होवाच बालाकिः— य एवैष वर्यौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते । जिष्णुर्ह वाऽपरार्जयिष्णुरन्यतस्त्य-जायी भवति ॥ ७ ॥

1) अपराजिष्णुः in वृ 2.1.6.

a) Association of Indra and Vāyu : ऋ 1.23.2 उभा देवा दिविस्पृशा इन्द्रवायु हवामहे. —b) वृ 2.1.6; जै 4.5.1; 4.10.10.

स होवाच बालाकिः— स एवैषोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । विषाँसहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते विषासहिर्हैवान्वेष भवति ॥ ८ ॥

1) v. l. वान्येषु for एवान्वेषः.

a) Cp सासहि in ऋ 3.16.4 चक्रियो विश्वा भुवनाभि सासहिः; 8.12.9 अग्निर्वनेव सासहिः प्र वावृधे.

स होवाच बालाकिः— य एवैषोऽप्सु पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । नाम्न आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नाम्न आत्मा भवति । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम्— ॥ ९ ॥

a) नाम्न in the Vedic sense; cp ऋ 3.20.3 अग्ने भूरीणि तव.....अमृतस्य नाम (= नामानि).

स होवाच बालाकिः— य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रतिलूप इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते प्रतिलूपो हैवास्य प्रजायामाजायते नाप्रतिलूपः ॥ १० ॥

a) वृ 2.1.9 रोचिष्णुः; 3.9.15 असुः.

स होवाच बालाकिः— य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । द्वितीयोऽनपर्ण इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयान् । द्वितीयवान् भवति ॥ ११ ॥

1) Some Mss read छायापुरुष here. —2) v. l. द्वितीयान्. —3) Some Mss add हि after द्वितीयवान्; वृ 2.1.11 has ह instead of हि.

a) वृ 2.1.11-12; 3.9.14.

स होवाच बालाकिः— य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् संमोहमेति ॥ १२ ॥

1) v. l. शब्दे पुरुषः. —2) v. l. आयुः.

a) Cp वृ 2.1.10; 3.9.13.

स होवाच बालाकिः— य एवैष च्छायापुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रमीयते ॥ १३ ॥

स होवाच बालाकिः— य एवैष शरीरः पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥ १४ ॥

1) v. l. शरीरे. 2) Some Mss add यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति.

a) वासं 31.19 प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तर् (= अ 10.8.13). —b) शब्रा 6.2.2-12 स यत् प्राजापत्यो भवति, प्रजापतिर्ह्यात्मा (where आत्मन् = body).

स होवाच बालाकिः— य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैतत् पुरुषः सुप्तः स्वप्न्यया चरति तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । यमो^१ राजेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मा इदं श्रैष्ठ्याय यम्यते ॥ १५ ॥

a) वृ 2.1.16-19; 4.3.35. —b) अ 5.7.8 स्वप्नया सचसे जनम्. —c) Cp वृ 4.3.7; कौ 2.6; note the etymological relation between यम and यम्यते.

स होवाच बालाकिः— य एवैष दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः ।¹ नीम्न आत्माऽग्नेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १६ ॥

1) v. l. वाचः (see वृ 3.8.15 माध्यं).

a) वृ 2.1.10; 2.3.5; 4.2.2; 5.5.2-4.

स होवाच बालाकिः— य एवैष सव्येऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । सत्यस्याऽऽत्मा विद्युत् आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवतीति ॥ १७ ॥

a) शब्रा 10.5.2.8 योऽयं सव्येऽक्षन् पुरुषः; छां 1.7.4; 4.15.1; 8.7.4.

तत उ ह बालाकिस्तूष्णीमास । तं होवाचाजातशत्रुः—एतावन्तु बालाका ३ इ इति । एतावद्धीति होवाच बालाकिः । तं होवाचाजातशत्रुः—मृषा वै किल मा समवार्दयिष्ठाः, ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाच—यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यं इति । तत उ ह बालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्रम उपायानीति । तं होवाचाजातशत्रुः—प्रतिलोपरूपमेव तत्स्याद्यत्-क्षत्रियो ब्राह्मणमुर्पनयेत् । एहि व्येव त्वा ज्ञर्पयिष्यामीति । तं ह पाणावभिपद्य प्रवत्राज । तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मत्तुः । तं हाजातशत्रुरामन्त्रयांचक्रे—बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्निति । स उ ह शिश्य एव । तत उ हैनं यष्ट्या विचिक्षेपं । स तत एव समुत्तस्थौ । तं होवाचाजातशत्रुः—क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशायिष्ट । कतदभूत् । कुत एतदार्गा ३ दिति । तत उ ह बालाकिर्न विजज्ञे । तं होवाचाजातशत्रुः—यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशायिष्ट । यत्रैतदभूत् । यत एतदागादिति । हिता नाम हृदयस्य नाड्यो हृदयात् पुरीतमभिप्रतन्वन्ति । तद्यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिम्नां तिष्ठन्ति । शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्येति । तासु तदा भवति । यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदैवं वाक् सर्वैर्नाभिः सहाप्येति । चक्षुः सर्वै ररूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते । यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्ग विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः ॥ १८ ॥

1) v. l. खलु. —2) v. l. संवादायिष्ठाः with मा as prohibitive; संवदिष्ठाः in शांभा on ब्रसू 1.4.16. —3) v. l. वै तत् (for वा एतत्). —4) v. l. मन्ये. —5) v. l. कंचिदीयतुः. —6) v. l. तूष्णीमेव शिश्ये. —7) v. l. हिराः for हिताः; see अ 1.17.1,3 and 7.35.2. —8) v. l. पुरुषस्य.

a) कौ 1.1; 4.1. —b) वृ 2.1.14; कौ 3.8. —c) छां 8.1.1; 8.7.1. —d) कौ 1.1. —e) वृ 6.2.7; छां 4.4.5; 5.13.7, 8.7.2; 8.10.3; 8.11.2; मुं 1.2.12; प्र 1.1. —f) वृ 2.1.15; 6.2.8; छां 5.3.7. —g) छां 4.4.5 उप त्वा नेष्ये. —h) वृ 2.1.15; कौ 1.1. —i) वृ. 2.1.15 पाणिना पेषं बोधयांचकार. —j) वृ 2.1.16. —k) वृ 2.1.16 (with न मेने for विजज्ञे). —l) वृ 2.1.17, 19; 4.2.3; 4.3.20. —m) वासं 25.8 अन्तारिक्षं पुरीतता. —n) वृ 2.1.19 अभिप्रतिष्ठन्ते. —o) वृ 4.3.20 (अणिम्ना); छां 8.6.1 (अणिम्नः). —p) नील in वृ 4.3.20; छां 8.6.1. —q) हरित for पीत in वृ 4.3.20; छां 8.6.1. —r) Cp संप्रसाद in छां 8.3.4; वृ 4.3.15. —s) वृ 2.1.19; कौ 3.3.

तद्यथा क्षूरः क्षुरधानेऽवहितः स्यात् । विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये । एवमेवैष प्राज्ञ आत्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यः । तमेतमात्मानमेत आत्मानोऽन्ववस्यन्ति^१ । यथा श्रेष्ठिनं स्वाः । तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते । यथा वा श्रेष्ठिनं स्वा भुङ्कन्ति । एवमेवैष प्रज्ञात्मैरौतत्मभिर्भुङ्क्ते । यथा श्रेष्ठी स्वैः । एवं वैतमात्मानमेत आत्मानोऽन्ववस्यन्ति । यथा श्रेष्ठिनं स्वाः ॥ स यावद्ध वा इन्द्र एतमात्मानं न विजज्ञे तावदेनमसुरा अभिबभूवुः । स यदा विजज्ञेऽथ हत्वाऽसुरान् विजित्य सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीर्याय । तथो एवैवंविद्वान् सर्वान् पाप्मनोऽपहृत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १९ ॥

1) v. l. अन्ववस्यन्ते. —2) v. l. पर्येति.

a) वृ 1.4.7. —b) अ 2.16.5 विश्वंभर विश्वेन मा भरसा पाहि स्वाहा; ऋ 4.1.19 होतारं विश्वभरसं यजिष्ठम्; विश्वंभर not in ऋ. —c) Similarly परस्मैपदी in तैत्ति 1.4.10.2; श्रुत्वा 6.7.3.5. —d) कौ 3.8. —e) छां 1.2.1; 8.8.4; वृ 1.3.2. —f) छां 3.6.4 (पर्येता).

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ इति कौषीतक्युपनिषत् ॥

—

॥ मैत्रायण्युपनिषत् ॥

This Upaniṣad belongs to the ऋग्यजुर्वेद and is closely related to the मैत्रायणी संहिता in four काण्डs. It contains the orthographic and euphonic traits of the Sāṃhitā; but a large number of quotations not only from the छान्दोग्य and बृहदारण्यक Upaniṣads, but also those from कठ, प्रश्न, श्वेताश्वतर Upaniṣads proves that the Upaniṣad seems to belong to a much later period of Upaniṣadic speculations. Complete silence of Śaṅkarāchārya about this Upaniṣad also bears testimony to this. This Up. is also called मैत्र्युपनिषत्; see मै 2-3 अस्माकं भगवता मैत्रिणाऽऽख्याता.

ब्रह्मयज्ञो वा एष यत् पूर्वेषां चयनम् । तस्माद्यजमानश्चित्तैत्रैतानग्नीनात्मानम-
भिध्यायेत् । स पूर्णः खलु वा अर्द्धाऽविकलः संपद्यते यज्ञः । कः सोऽभिध्येयोऽयं
यः प्राणारूह्यः । तस्योपाख्यानम् — ॥ १ ॥

a) श्वे 2-7; मनु 3-10 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः. —b) क 1-18. —c) ऋ 10-129-6
को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्; छां 3-14-4 यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सा अस्ति. —d) प्र 3-1;
तै 2-3; कौ 2-14; 3-2.

बृहद्रथो वै नाम राजा विराज्ये पुत्रं निधापयित्वा इदमशार्धतं मन्यमानः
शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम । स तत्र परमं तप आस्थायाऽऽदित्यमुदीक्षमाण
ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठति । अन्ते सहस्राहस्यान्तिकमाजगामाग्निरिवाधूर्मकस्तेजसा निर्दह-
न्निवाऽऽर्त्मविद्भर्गवान् शाकार्यन्यः — उंत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत् । स
तस्मै नमः कृत्वोवाच— भगवन्नाहमात्मवित् । त्वं तत्त्वविच्छुश्रुमो वयम् । स त्वं नो
ब्रूहीति । एतद्वृत्तं पुरस्ताद्दुःशक्यमेतं प्रश्नम् । ऐर्ध्वाकान्यान् कौमान् वृणीष्वेति
शाकार्यन्यः । शिरसाऽस्य चरणावभिमृशमानो राजेमां गाथां जगाद — ॥ २ ॥

1) v. l. वैराज्ये. —2) v. l. सहस्रस्य instead of सहस्राहस्य. —3) Some
Mss add मुनेः before अन्तिकम्.

a) बृहद्रथ, a person (king?) mentioned in ऋ 1-36-18 and 10-49-6
is referred to as a king later. —b) ऐत्रा 7-32 स्वाराज्यं च ह वा एतद्वैराज्यं च; 8-6
तानहमनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय महाराज्याय
आधिपत्याय स्वावश्याय आतिष्ठाय आरोहामि. —c) Note the Buddhist trend (Cp Pāli
सस्सतो लोको and असस्सतो लोको); गी 8-15 दुःखालयमशाश्वतम्; 9-33 अनित्यमसुखं लोकम्;
छां 7-1-3 सोऽहं भगवः शोचामि; वृ 3-5-1 (निर्विध). —d) Cp तैसं 5-2-5-1 यावान् पुरुष
ऊर्ध्वबाहुस्तावान् भवति; शत्रा 5-4-1-17 तस्मादेर्नमूर्ध्वबाहुमभिष्विति. —e) क 4-13. f) छां

7.1.3 तरति शोकमात्मवित्. *g*) छां 7.26.2 तस्मै मृदितकषायाय तमसस्परं दर्शयति भगवान् सनात्कुमारः. —*h*) कासं 22.7 एतद्ध वा उवाच जातः शाकायन्यः शंसं कौष्यम्; क (पिष्टल) कठसं 35.1. —*i*) क 3.14. —*j*) तत्त्ववित् here for the first time in Vedic literature; गी 3.28; 5.8; गौका 2.34. —*k*) प्रश्नम् is idiomatic for प्रष्टुम्; cp तैसं 2.5.8.5 तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताम्; 2.5.11.9 यद् ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयाताम् ब्राह्मणायाधिन्वयात्; ऐत्रा 3.28 ते देवेषु प्रश्नमैताम्; तैत्रा 2.1.6.2 ते प्रजापतिं प्रश्नमायन्. —*l*) ऋ 10.60.4 यस्येक्ष्वाकुरुष्वते रेवान् मराय्येधते; अ 19.39.9 यं त्वा वेदं पूर्व इक्ष्वाको; शत्रा 13.5.4.5 तेन ह पुरुकुत्सो दौर्हिणेजे ऐक्ष्वाको राजा. —*m*) क 1.25.

भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जर्मां सशुक्रशोणितश्लेष्माश्रुद्रूपिकां विष्णुत्रवातपित्तकफसङ्घाते दुर्गन्धे निःसारेऽस्मिञ्शरीरे किं कामोपभोगैः । कामक्रोधलोभमोहभयविषादेष्वेष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगक्षुत्पिपासाजरामृत्युरोगशोकाद्यैरभिहतेऽस्मिञ्शरीरे किं कामोपभोगैः ॥ ३ ॥

a) ऋ 10.68.9 निर्मज्जानं न पर्वणो जभार; अ 4.12.4 मज्जा मज्जा सं धीयताम्. —*b*) वासं 25.9 द्वाडुनीर्दृषिकाभिः; अ 16.6.8 कुम्भिका दृषिकाः पयिकान्; शत्रा 3.1.3.10 पूयो हैवास्य दृषिका. —*c*) महावग 1.6.19 (धम्मचक्रपवत्तन) अप्पियेहि संपयोगो दुक्खो, पियेहि विष्णयोगो दुक्खो; मत्तु 6.62 विप्रयोगं प्रियश्चैव संयोगं च तथाप्रियैः. —*d*) वृ 3.4.2; 4.4.11; क 1.3; 1.26-29.

सर्वं चेदं क्षयिष्णु पश्यामः । यथेमे दं शमशकादयस्तृणवनस्पतयोद्भूतर्ध्वं ससिनः । अथ किमेतैर्वा । परेऽन्ये महाधनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचित् सुद्युम्नभूरिद्युम्नेन्द्रद्युम्नकुवल्याश्वयौवनाश्वध्वन्यश्वाश्वपतिशशविन्दुहरिश्चन्द्राम्बरीषननक्तु शर्यातिययात्यनरण्यक्षसेनादयः । अथ मरुत्तभरतप्रभृतयो राजानो मिषतो बन्धुवर्गस्य महतीं श्रियं त्यक्त्वाऽस्माल्लोकादमुं लोकं प्रयाता इति । अथ किमेतैर्वा । परेऽन्ये गन्धर्वा¹सुरयक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनां निरोधं पश्यामः । अथ किमेतैर्वा । अन्यानां शोषणं महार्णवानाम् । शिखरिणां प्रपतनम् । ध्रुवस्य प्रचलनम् । ब्रश्चनं वातरज्जूनम् । निमज्जनं पृथिव्याः । स्थानादपसरणं सुराणाम् । इत्येतद्विधेऽस्मिन् ससारे किं कामोपभोगैर्यैरेवाशितस्यासकृदिहाऽऽवर्तनं दृश्यता इत्युद्धर्तुमर्हसि । अन्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन् ससारे भगवस्त्वं नो गतिस्त्वं नो गतिः ॥ ४ ॥

1) Double Saandhi वनस्पतयः + उद्धतप्रध्वंसिनः. —2) v. l. नहुष for ननक्तु. —3) v. l. उक्षसेन for अक्षसेन. —4) Some Mss add अप्सरस् between असुर and यक्ष. —5) v. l. निरोधनम्. —6) v. l. वाश्रित. —7) दृश्यते + इति is written दृश्यता इति, a peculiar संधि met with in this उपनिषत् (which we call मैत्रायणी-संधि).

a) छां ५.१०.८ जायस्व प्रियस्वोति. —b) ऐत्रा ८.२१ आङ्गिरसो मरुत्तमाविक्षितमभिषिषेच; शब्रा १३.५.४.६ तेन ह मरुत्त आविक्षित ईजे. —c) ऋ ३.३.३.१२ अतारिषुर्धरता गव्यवः; ३.५३.२४ इम इन्द्र भरतस्य पुत्राः; शब्रा १३.५.४.११ तेन हैतेन भरतो दौःषान्तिरीजे; १३.५.४.१३ शकुन्तला नाडपिति (perhaps the name of कण्व-आश्रम) अप्सरा भरतं दधे.

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥

अथ भगवाञ्जशाकायन्यः सुप्रीतस्त्वब्रवीद्राजानम्—महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकुवः—
शध्वज शीघ्रमात्मज्ञः कृतकृत्यस्त्वं मरुद्भ्राम्नेति विश्रुतोऽसीति । अयं वाव खल्वात्मा
ते । यः कतमो भगवाँ इति । तः होवाचेति ॥ १ ॥

१) मैत्रायणी-संधि.

a) क १.१५-१६; २.९. —b) मुं ३.१.१० आत्मज्ञं हर्षयेद् भूतिकामः. —c) ऐ २.४ इतर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति; मै ६.३०; गी १५.२० कृतकृत्यश्च भारत. —d) मै ६.३० यथावदुपचारी कृतकृत्यो मरुदुत्तरायणं गतः. —e) मै ६.३२.

अथ य एष उच्छ्रवासाविष्टम्भनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तो व्ययमानोऽव्ययमानस्तमः
प्रणुदत्येष आत्मा । इत्याह भगवान् मैत्रिः । इत्येवःह्याह । अथ य एष संप्रसादोऽ-
स्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यताँ इति । एष
आत्मेति होवाच । एतद्मृतमभयमेतद्ब्रूहोति ॥ २ ॥

१) Dropped by some Mss. —२) v. l. व्ययमानः, अव्ययमानः.
—३) मैत्रायणी-संधि; some Mss, however, omit इति.

a) छां ८.३.४. —b) वृ १.४.१०; २.५.१९; छां ६.८.७.

अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या सर्वोपनिषद्विद्या वा राजन् । अस्माकं भगवता
मैत्रिणाऽऽख्याता । अहं ते कथयिष्यामीति । अथापहतपाप्मानस्तिग्मतेजसाँ
ऊर्ध्वरेतसो वालखिल्याँ इति श्रूयन्ते । अथ ऋतुं प्रजापतिमब्रुवन् । भगवञ्जकट-
मिवाचेतनमिदं शरीरम् । कस्यैष खल्वीदृशो महिमाऽतीन्द्रियभूतस्य येनैतद्विधमे-
तच्चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदायिता वाऽस्य यद्भगवन् वेत्सि तदस्माकं ब्रूहीति ।
तान् होवाचेति ॥ ३ ॥

१) मैत्रायणी-संधि. —२) Some Mss add here ब्रूहीति ते होचुः भगवन् कथमनेन
वास्यम्.

a) वृ 1.4.9; मुं 1.1.1-2; 1.2.13; 3.2.10; मै 6.59. —b) श्रवा 8.3.4.1 प्राणा वै बालाखिल्याः; तैआ 1.23.3 ये बालाः ते बालाखिल्याः. —c) Here begins the conversation which ends in 4.6.

यो ह खलु वावोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पूतः शून्यः शान्तोऽप्राणो निर्रात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे माहिम्नि तिष्ठति । अनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदायिता वैषोऽप्यस्येति । ते होचुर्भगवन् कथमनेनेदंशोनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैषोऽस्य कथमिति । तान् होवाच— ॥ ४ ॥

1) v. l. अनीशात्मा. —2) v. l. अनिष्टेन.

a) मै 6.28, 31. —b) छां 7.24.1.

स वा एष सूक्ष्मोऽग्राहोऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो बुद्धिपूर्वमिहैवाऽऽवर्ततेऽशेनेति । सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वं विवोर्धा एवमिति । अथ यो ह खलु वावैतस्य सोऽशोऽयं चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वारख्यः । चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैषोऽप्यस्येति । ते होचुः— भगवन् यद्यनेनेदंशोनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैषोऽस्य कथमिति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

1) v. l. बुद्धिपूर्वम्. —2) मैत्रायणी-संधि. —3) Some Mss add ईदृशस्य कथमंशेन वर्तनमिति । तान् होवाच between भगवन् and यत्.

a) मै 3.2; 5.2; सांका 24 अभिमानोऽहंकारः. —b) वृ 1.4.1-4. —c) मां 3; गौका 3.3-10.

प्रजापतिर्वा एकोऽप्रेऽतिष्ठत् । स नारमतैकः । सोऽत्मानमभिध्यात्वा बह्वीः प्रजा असृजत् । ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् । स नारमत । सोऽमन्यत— एतासां प्रतिबोर्धनायाभ्यन्तरं विशानीति । स वायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत् । स एको नाशकत् । स पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः समान उदानो व्यान इति । अथार्यं य ऊर्ध्वमुत्क्रामत्येष वाव स प्राणः । अथ योऽयमवाङ् संक्रामत्येष वाव सोऽपानः । अथ येन वैर्ताऽनुगृहीतेत्येष वाव स व्यानः । अथ योऽयं स्थविष्ठी धातुरन्नस्यापाने प्रापयत्यणिष्ठो वाऽङ्गेऽङ्गे समानयत्येष वाव स समानसंज्ञः । उत्तरं व्यानस्य रूपं चैतेषामन्तरा प्रमूर्तिरेवोदानस्य । अथ योऽयं पीता—शितमुद्गिरति निगिरतीति वावैष स उदानः । अथोपाः शूरन्तर्यामभि-

भवत्यन्तर्याम उपांशुं च । एतयोरन्तरा देवौष्ण्यं प्रासुवत् । यदौष्ण्यं स पुरुषः । अथ यः पुरुषः सोऽग्निवैश्वानरः ॥ अन्यत्राप्युक्तम् । अयमग्निवैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति । स वा एष पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्य निहितो गुहायाम् । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मेति । स वा एषोऽस्माद्दृढन्तरादकृतार्थोऽमन्यतार्थानश्नानीति । अतः खानीमानि भिच्चोदितः पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानत्तीति । बुद्धीन्द्रियाणि यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः । कर्मेन्द्रियाण्यस्य हयाः । रथः शरीरम् । मनो नियन्ता । प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदः । अनेन खल्वीरितं परिभ्रमतीदं शरीरं चक्रमिव मृत्पचेन । इदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता वैषोऽप्यस्येति ॥ ६ ॥

1) Irregular संधि like क ३-12 गूढोऽऽत्मा. —2) v. l. अभिध्यायन्. 3) v. l. वायुम्. —4) v. l. एताः सिरा अनुव्यासा एव एताऽनुगृहीतेति = एते + अनुगृहीता + इति is मैत्रायणीसंधिः. 5-5) v. l. योऽयं स्थविष्ठं धातुमन्नस्यापाने स्थापयति अणिष्ठं चाङ्गोऽङ्गे संनयति एष वाव स समानः. —6) v. l. अस्य हृदन्तरे तिष्ठन् for अस्माद्दृढन्तरात्.

a) ऐ 1-11. —b) वृ 1-4-3. —c) Cp Plotinus : ἡ ἐπιστροφή; προσκυτόν. —d) छां ३-13-1-5; 5-19-23; वृ 1-5-3; 3-9-26; प्र ३-3-10; 4-3-4; तै 1-7; मै 6-4,9,33; 7-1-5. —e) छां 6-5-1. —f) On उपांशुग्रह and अन्तर्यामग्रह, see तैसं 1-4-2 and 3 respectively; तैसं 6-4-5 and 6 deal with the same; ऐत्रा 2-21 प्राणापानौ उपांश्वन्तर्यामौ; तैत्रा 1-5-4-1 प्राणापानाभ्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ निरामिमीत; शत्रा 4-1-1-1 प्राणो ह वा अस्योपांशुर्व्यान उपांशुसवन उदान एवान्तर्यामः. —g) Double संधि—देव + औष्ण्यम्. —h) छां ३-13-7; वृ 5-9. —i) छां ३-14-2. —j) क 4-1 पराञ्चि खानि. —k) श्वे 1-6. —l) क ३-3-4.

स वा एष आत्मेहोशन्ति कवयः सितासितैः कर्मफलैरनभिभूत इव प्रतिशरीरेषु चरति । अव्यक्तत्वात् सौक्ष्म्याददृश्यत्वादग्राह्यत्वाभिर्ममत्वाच्चानवस्थोऽसति कर्ताऽकर्तेवावस्थः । स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेऽप्योऽव्यग्रो निस्स्पृहः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थश्च । ऋतुशुगुणर्मयेन पटेनाऽऽत्मानमन्तर्धायावस्थितं इत्यवस्थिता इति ॥ ७ ॥

1) v. l. आत्मेति होशन्ति for आत्मेहोशन्ति. —2) v. l. अभिभूयमानः. —3) v. l. अलेपः. —4) v. l. सुस्थः. —5) मैत्रायणीसंधिः.

a) छां 4.4.13; बृ 4.4.22; तै 2.9; कौ 3.8. —b) सांका 65 प्रेक्षकवदवस्थितः सुस्थः; स्वस्थ and सुस्थ seem to be identical; cp मनु 8.216 आर्तिस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् and 8.217 यथोक्तमार्तः सुस्थो वा; cp also स्वधा and सुधा which seem to be identical. —c) क 3.1 ऋतं पिवन्तौ. —d) अ 10.8.43 त्रिभिर्गुणैरभिरावृतम्; श्वे 1.3; गी 7.14.

॥ इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥

ते होचुर्भगवन् यद्येवमस्याऽऽत्मनो महिमानं सूचयसीत्यन्यो^४ वा परः कोऽयमात्माख्यो योऽयं सितसितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यता^१ इति । अवाञ्च्योर्ध्वा वा गतिर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमति ॥ १ ॥

1) मैत्रायणीसंधिः —2) Read अवाञ्च्योर्ध्वा वा.

a) बृ 2.3.1. —b) गी 13.21.

अस्ति खल्वन्योऽपरो भूर्तात्माख्यो योऽयं सितसितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यता इति । अवाञ्च्योर्ध्वा वा गतिरभिभूयमानः परिभ्रमतीति । अस्योपव्याख्यानम्— पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ तेषां यत् समुद्दयं तच्छरीरमित्युक्तम् । अथ यो ह खलु वाव शरीरं इत्युक्तं स भूतात्मेत्युक्तम् । अथामृतोऽस्याऽऽत्मा विन्दुरिव पुष्करा इति । स वा एषोऽभिभूतः प्राकृतैर्गुणैरिति । अथोऽभिभूतत्वात् समूढत्वं प्रयातः । समूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तम् कारयितारं नापश्यत् । गुणौघैरुह्यमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिमानित्वं प्रयात इति । अहं सो^४ ममेदमित्येवं मन्यमानो निर्बध्नात्यात्मनाऽऽत्मानं जालेनेव खचरः कृतस्यानुफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यता^५ इति । अवाञ्च्योर्ध्वा वा गतिर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति । कतम एष इति । तान् होवाचेति ॥ २ ॥

1) v. l. तन्मात्राणि. —2) v. l. समुद्दयः. —3) मैत्रायणीसंधिः —4) सो = स+उ; double संधि. —5) मैत्रायणीसंधिः.

a) नि 14.3 तन्निष्ठः भूतात्मा. —b) See 2 on मै 3.1 above. —c) प्र 4.8; मनु 1.27 अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु या स्मृताः. —d) शरीर used here mas. as in रामायण (7.75.4) —यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन् क्लिष्टकर्मणः etc. —e) छां 4.14.3; गी 5.10. —f) मै 7.11. —g) कौ 3.8. —h) मै 6.30. —i) सांका 24 अभिमानोऽहङ्कारः. —j) सांका 63 रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः; प्र 3.3.

अथान्यत्राप्युक्तम् । यः कर्ता सोऽयं वै भूतात्मा करणैः^१ कारयिताऽन्तः-
पुरुषः । अथ यथाऽग्निनाऽयस्विर्ण्डो वाऽभिभूतःकर्तृभिर्हन्यमानो नानात्वमुपैति ।
एवं वाव खल्वसौ भूतात्माऽन्तःपुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैति ।
चतुर्जालं चतुर्दशविधं चतुरशीतिधा परिर्णतं भूतगणम् । एतद्वै नानात्वस्य रूपम् ।
तानि ह वा एतानि पुरुषेणोरितानि चक्रमिव मृत्पचेनेति । अथ यथाऽयास्विण्डे
हन्यमानेनाग्निरभिभूयत्येवं नाभिभूयत्यसौ पुरुषः । अभिभूयत्ययं भूतात्मोप-
संश्लिष्टत्वादिति ॥ ३ ॥

1) v. l. अन्तःकरणैः. —2) Some add अथ त्रिगुणं before this. —3) v. l. संसृष्टत्वात्.

a) मनु 12.12 यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः. —b) मनु 12.12
योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते. —c) वृ 4.4.4. —d) तै 2.1-4; मै 6.28,38.
—e) सांका 53 (which enumerates however thirteen kinds) अष्टविकल्पो द्वैवः
तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति. —f) Cp जैन-समवायांग (162, where 84 a favourite
number). —g) वृ 4.4.4. —h) मै 6.10.

अथान्यत्राप्युक्तम् । शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संवृद्ध्युपेतं निरयेऽथ
मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणाऽवनद्धं विण्मूत्रपित्तकफ-
मज्जामेदोर्वसाभिरन्यैश्चाभ्यैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव वसुनोति ॥ ४ ॥

Cp in general मनु 6.76, 77 आस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् । चर्मावनद्धं
दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् । रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
Cp धम्मपद 150 (अट्टीनं नगरं कतं) etc.

1) Some Mss add स्नायु after वसा. —2) v. l. च मलैः.

अथान्यत्राप्युक्तम् । संमोहो भयं विषादो निद्रा तन्द्री प्रमादो जरा शोकः क्षुत् पिपासा
कार्पण्यं क्रोधो नास्तिक्यमज्ञानं मात्सर्यं नैष्कारुण्यं मूढत्वं निर्व्रीडत्वं निकृत्तत्वमुद्धतत्वम-
समत्वामिति तामसानि । अतस्तृष्णा स्नेहो रागो लोभो हिंसा रतिर्दिष्टिर्व्यावृत्तत्व-
मर्ष्याऽकाममस्थिरत्वं चलत्वं व्यग्रत्वं जिगीषाऽर्थोपार्जनं मित्रानुग्रहणं परिग्रहाव-
लम्बोऽनिष्टेऽभिन्द्रियार्थेषु द्विष्टिरिष्टेष्वभिष्वङ्गः शुक्लस्वरोन्नतत्वमस्त्विति राजसानि । एतैः
परिपूर्णं एतैरभिभूता इत्ययं भूतात्मा । तस्मान्नानारूपाण्याप्नोतीत्याप्नोतीति ॥ ५ ॥

1) v. l. वैकारुण्यम्. —2) v. l. निराकृतित्वम्. —3) v. l. असत्त्वम्. —4) v. l. कामम्. —5) v. l. चञ्चलत्वम्. 6) Double sandhi शुक्तस्वरः + उन्नतत्वम्. —7) मैत्रायणीसंधिः.

a) सांका 12 प्रीत्यभीतिविषादात्मकाः ... च गुणाः. —b) शुक्त in कासं 27.4 तस्माच्छुक्तं विषजन्ति; शब्दा 4.1.3.6 स एनाच्छुक्तः पूतिराभिवचौ.

॥ इति तृतीयः प्रपाठकः ॥

ते ह खलु वावोर्ध्वरेतसोऽतिविस्मिता आभिसमेत्योर्चुर्भगवन्नमस्तेऽस्त्वनुशाधि । त्वमस्माकं गतिरन्या न विद्यता इति । अस्य को विधिर्भूतात्मनो येनेदं हित्वाऽऽत्मन्नेव सायुज्यमुपैति । तान् होवाचेति ॥ १ ॥

1) मैत्रायणीसंधिः.

अथान्यत्राप्युक्तम् । महानदीषूर्मय इवानिवर्तकमस्य यत् पुराकृतं, समुद्रवेलेव दुर्निवार्यमस्य मृत्योरोगमनं, सदसत्फलमयैः पाशैः पङ्गुरिव बद्धम्, बन्धनस्थस्येवास्वातन्त्र्यं, यमविषयस्थस्येव बहुभयावस्थं, मदिरोन्मत्त इव मोहमदिरोन्मत्तं, पाप्मना गृहीत इव भ्राम्यमाणं, महोरगदष्ट इव विषयदष्टं, महान्धकारमिव रागान्धं, इन्द्रजालमिव मायामयं, स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं, कदलीगर्भ इवासारं, नट इव क्षणवेशं, चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरममिति । अथोक्तम्—

शब्दस्पर्शादयो येऽर्था मर्त्येऽनर्था इवाऽऽस्थिताः ।

येषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेत् परमं पदम् ॥ २ ॥

1) v. l. न स्मरेत् परं पदम्.

a) संयुक्तनिकाय 3.140.

अयं वाव खल्वस्य प्रतिविधिभूतात्मनो यद्वेदविद्याधिगमः स्वधर्मस्यानुचरणं स्वाश्रमेष्वेवानुक्रमणं स्वधर्मस्य वा । एतद्भूतम् । स्तम्बशाखेवापराणि । अनेनोर्ध्वभाग् भवति । अन्यथाऽवाङ् पतति । एष स्वधर्मोऽभिहितो यो वेदेषु । न स्वधर्मातिक्रमेणाऽऽश्रमी भवति । आश्रमेष्वेवानवस्थस्तपस्वी वेत्युच्यते इत्येतदयुक्तम् । नातपस्कस्याऽऽत्मज्ञानेऽधिगमः कर्मसिद्धिर्वेति । एवञ्छाह—

तपसा प्राप्यते सच्च सत्त्वात् संप्राप्यते मनः ।

मनसः प्राप्यते ह्यात्मा यमाप्त्वा न निवर्तता इति ॥ ३ ॥

1) v. l. स्वधर्म एव सर्वं धत्ते. — 2) v. l. अधः for अवाद्. — 3) v. l. अवस्थितः. — 4) v. l. अप्युक्तम्. — 5) v. l. आत्मज्ञानेन. — 6) कर्मशुद्धिः.
— 7) मैत्रायणीसंधिः.

a) तैत्रा 3-6-7-1 स्वधर्म (स्वधर्मन् in ऋ 3-21-2) देववीतये; गी 2-31, 33; 3-35; 18-47
— b) वृ 4-4-22; छां 2-23-1; 5-10-1; तै 1-9; गी 18-67 इदं ते नातपस्काय.
— c) गी 14-6, 11.

अस्ति ब्रह्मोति ब्रह्मविद्याविदब्रवीत् । ब्रह्मद्वारमिदमित्येवैतदाह यस्तपसाऽपहत-
पाप्मा । ॐ ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यः सुयुक्तोऽजस्रं चिन्तयति । तस्माद्विद्यया
तपसा चिन्तया चोपलभ्यते ब्रह्म । स ब्रह्मणः परं एता भवत्यधिदैवत्वं
देवेभ्यश्च । इत्यक्षय्यमपरिमितमनामयं सुखमश्नुते य एवं विद्वाननेन त्रिकेण
ब्रह्मोपास्ते । अथ यैः परिपूर्णोऽभिभूतोऽयं रथितश्च तैर्वैव मुक्तस्स्वात्मन्नेव
सायुज्यमुपैति ॥ ४ ॥

1) v. l. यस्तु युक्तः. — 2) v. l. उपलभते. — 3) v. l. पुरस्ता.

a) तै 2-6. — b) क 3-3; मै 2-3, 6.

ते होचुर्भगवन्नाभिवाद्यसीत्यभिर्वाद्यसीति । निहितमस्माभिरेतद्यथावदुक्तं
मनसीति । अथोत्तरं प्रश्नमनुब्रूहीति । अग्निर्वायुरादित्यः कालो यमः प्राणोऽन्नं ब्रह्मा
रुद्रो विष्णुरित्येकेऽन्यमभिधायन्ति । एकेऽन्यम् । श्रेयः कतमो यः सोऽस्माकं
ब्रूहीति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

a) Is it अतिवादी ? cp छां 7-15-4 and 7-16; वृ 3-9-10; मुं 3-1-4; तैत्रा
1-3-6-2 तस्माद् दुंदुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति.

ब्रह्मणो वावैता अग्न्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्य । तस्यैव लोके
प्रतिमोदतीह यो यस्यानुषक्तं इत्येव ह्याह । ब्रह्मं खल्विदं वाव सर्वम् । या
वास्यां अग्न्यास्तनवस्ता अभिधयायेदर्चयेन्निह्याच्च । अतस्ताभिः सहैवोपर्युपरि
लोकेषु चरति । अथ कृत्स्नक्षर्यं एकत्वमेति पुरुषस्य पुरुषस्य ॥ ६ ॥

1) v. l. वाऽऽस्या अग्न्याः; वा अस्याग्न्याः. — 2) v. l. कृत्स्नः क्षयः.

a) शत्रा 10-5-2-20 तं यथायथोपास्ते तदेव भवति. — b) छां 3-14-1. — c) ई 1.
— d) End of the conversation, begun in मै 2-3.

॥ इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥

अथ यथेयं कौत्सायनी स्तुतिः ।

त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः ।
 त्वमाग्निर्वरुणो वायुस्त्वामिन्द्रस्त्वं निशाकरः ॥
 त्वं मनुस्त्वं यमस्त्वं पृथिवी त्वं विश्वं त्वमथाच्युतः ।
 स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा सः स्थितिस्त्वयायि ॥
 विश्वेश्वर नमस्तुभ्यं विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् ।
 विश्वभुग्विश्वमायुस्त्वं विश्वक्रीडारतिप्रभुः ॥
 नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गुह्यतमाय च ।
 अचिन्त्यायाप्रमेयाय अनादिनिधनाय चेति ॥ १ ॥

1) v. l. अन्नः (!). — 2) v. l. स्वाभाविकार्थे.

a) सांका 56 स्वार्थं इव परार्थं आरंभः. — b) क 3-13. — c) मनु 1-3 अचिन्त्य-
 स्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो.

तमो^a वा इदमग्र आसीदेकम् । तत् परे स्यात् । तत् परेणेरितं विषमत्वं
 प्रयाति । एतद्रूपं वै रजः । तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयाति । एतद्वै सत्त्वस्य
 रूपम् । तत् सत्त्वमेवेरितं रसः संप्राप्तवत् । सोऽं शोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषः
 क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वा¹ इत्यस्य² प्रागुक्ता एतास्तनवः ।
 अथ यो ह खलु वावास्य तामसोऽं शोऽसौ स ब्रह्मर्चारिणो योऽयं रुद्रः । अथ यो ह
 खलु वावास्य राजसोऽं शोऽसौ स ब्रह्मर्चारिणो योऽयं ब्रह्मा । अथ यो ह खलु
 वावास्य सात्त्विकोऽं शोऽसौ स ब्रह्मर्चारिणो योऽयं विष्णुः । स वा एष एकस्त्रिंशद्वा
 भूतोऽष्टधैकादशधा द्वादशधाऽपरिमितधा वोद्भूतः । उद्भूतत्वात् भूतम् । भूतेषु चरति
 प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव । इत्यंसा आत्माऽन्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च ॥ २ ॥

1) Max Müller reads : तत् परेऽस्यात्. — 2) v. l. एतद्वै रजसो रूपम्.
 — 3) v. l. प्रतिपुरुषम्. — 4) मैत्रायणीसंधिः. — 5) v. l. तस्य प्रोक्ता अग्न्यास्तनवः.
 — 6) Some Mss omit ब्रह्मर्चारिणः. — 7) Some Mss drop उद्भूतः and substitute
 च for वा.

a) क 10-129-3 तम आसीत् तमसा गूळहमये. — b) वृ 1-4-6; मै 6-11-13,
 — c) छां 8-26-2. — d) गी 13-5.

॥ इति पञ्चमः प्रपाठकः ॥

द्विधा वा एष आत्मानं त्रिभर्त्ययं यः प्राणो यश्चासा आदित्यः । अथ द्वौ वा एता अस्य पन्थाना अन्तर्बहिश्च । अहोरात्रेणैतौ व्यावर्तेते । असौ वा आदित्यो बहिरात्मा । अन्तरात्मा प्राणः । अतो बहिरात्मक्या गत्याऽन्तरात्मनोऽनुमीयते गतिः । इत्येव२ ह्याह । अथ यः कश्चिद्विद्वानपहतपाप्माऽक्षाध्यक्षोऽवदातमनास्तन्निष्ठ आर्तृत्तचक्षुः सो^७ अन्तरात्मक्या गत्या बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिः । इत्येव२ ह्याह । अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो यः पश्यतीमां हिरण्यवस्थात् स एषोऽन्तरे^३ हृत्पुष्करे एवाश्रितोऽन्नमत्ति ॥ १ ॥

1) Some Mss add आत्मा after एष. —2) Is it हिरण्यवक्षसम् as in अ 12.1.6 and 26? —3) v. l. अन्तः पुष्करे हृत्पुष्करे वा.

a) तै 1.1; क 6.2; प्र 3.3. —b) मै 5.2. —c) क 4.1. —d) सो=सा+उ. उ and अन्तर् can not coalesce as the vowels are प्रगृह्य. —e) हिरण्य + अवस्थात् = हिरण्यवस्थात्.

अथ य एषाऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाऽऽश्रितोऽन्नमत्ति स एषोऽग्निर्दिवि श्रितः सौरः कालाख्योऽदृश्यः सर्वभूतान्यन्नमत्तीति । कः पुष्करः किंमयो वेति । इदं वाव तत् पुष्करं योऽयमाकाशः । अस्येमाश्चतस्रो दिशश्चतस्र उपदिशो दलस२स्था आसम् । अर्वाग् विचरत एतौ प्राणादित्यौ । एतौ उपासीतोमित्येतदक्षरे व्याहृतिभिः साविर्द्या चेति ॥ २ ॥

1) v. l. आसन्, आसुः.

a) ऋ 3.6.2-10 तत् सवितुर्वरेण्यम्...; वृ 5.14.4; 6.3.6; मै 6.7.

द्वे^६ वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च । अथ यन्मूर्तं तदसत्यं यदमूर्तं तत् सत्यम् । तद्ब्रह्म तज्ज्योतिः । यज्ज्योतिः स आदित्यः । स वा एष ओमित्येतदात्माऽभवत् । स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत् । ओमिति तिस्रो मात्राः । एताभिः सर्वमिदमोतं^७ प्रोतं चैवास्मिन्नित्येव२ ह्याह । एतद्वा आदित्य ओमित्येवं ध्यायताऽऽत्मानं युञ्जीतेति ॥ ३ ॥

1) According to Cowell यत् सत्यं should be read before this. —2) Cowell proposes यद् ब्रह्म before तज्ज्योतिः. —3) v. l. अस्मि.

a) वृ 2.3.1. —b) क 2.17; मुं 2.2.4; प्र 5; मां 12; श्वे 1.14; मै 6.23, 24, 26, 28. —c) वृ 1.2.3. —d) वृ 3.6.1. —e) क 2.12; 6.11, 18; प्र 5.5; तै 2.4; श्वे 2.11; 6.13; मै 6.18-25.

अथान्यत्राप्युक्तम् । अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो य प्रणवः स उद्गीथ इति । असौ वा आदित्य उद्गीथः । एष प्रणवा इत्येवम् ह्याह । उद्गीथं प्रणवार्च्यं प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं त्रिपदं त्र्यक्षरं पुनः पञ्चधा ज्ञेयं निहितं गुहायामित्येवम् ह्याह । ऊर्ध्वमूलं त्रिपाद्ब्रह्म । शाखा आकाशवाय्वग्न्युदकभूम्यादर्या एकोऽश्वत्थनामा । एतद् ब्रह्म । एतस्यैतत् तेजो यदसा आदित्यः । ओमित्येतदक्षरस्य चैतत् । तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीताजस्रमिति । एकोऽस्य संबोधयितेत्येवम् ह्याह ।

एतदेवाक्षरं पुण्यमेतदेवाक्षरं परम् ।

एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ ४ ॥

a) छां 1.5.1. —b) मैत्रायणीसंधिः. —c) मै 6.25. —d) मै 7.11.
—e) क 6.1; गी 15.1 —f) ऋ 10.90.3,4; छां 3.12.6. —g) मैत्रायणीसंधिः.
—h) क 6.1; गी 12.1. —i) क 2.16 (with ब्रह्म for पुण्यम्).

अथान्यत्राप्युक्तम् । स्वनवत्येषाऽस्य तनूर्योमिति । स्त्रीपुंनपुंसकेति लिङ्गवत्येषा । अथाग्निर्वायुरादित्या इति भास्वत्येषा । अथ ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यधिपतिवत्येषा । अथ गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीर्या इति मुखवत्येषा । अथ ऋग्यजुः सामेति विज्ञानवत्येषा । अथ भूर्भुवः स्वरिति लोकवत्येषा । अथ भूतं भव्यं भविष्यदिति कालवत्येषा । अथ प्राणोऽग्निः सूर्या इति प्रतापवत्येषा । अथार्त्नमापश्चन्द्रमा इत्याप्यायनवत्येषा । अथ बुद्धिर्मनोऽहंकारा इति चेतनवत्येषा । अथ प्राणोऽपानो व्याना इति प्राणवत्येषा । इत्येत ओमित्युक्तेनैताः प्रस्तुता अर्चिता अर्पिता भवन्ति । इत्येवम् ह्याह । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोमित्येतदक्षरमिति ॥ ५ ॥

1) v. l. एतद्वै for इत्यतः.

a) योमं = या + ओम्. See पा 6.1.95 ओमाडोश्च; cp वासं 13.53 अपां त्वेमन् (= त्वा + एमन्); त्वोदमन् (= त्वा + ओदमन्). —b) गौका 2.27. —c) मैत्रायणीसंधिः. —d) मै 6.6. —e) गी 15.14. —f) गी 15.13. —g) प्र 5.2.

अथान्यत्राप्युक्तम् । स सत्यं प्रजापतिस्तपस्तत्त्वाऽनुव्याहरद् भूर्भुवः स्वरिति । एषैवास्य प्रजापतेः स्थविष्ठा तनूर्या लोकवतीति । स्वरित्यस्याः शिरः । नाभिर्भुवः । भूः पर्दाः । आदित्यश्चक्षुः । चक्षुरायत्ता हि पुरुषस्य महतीर्मात्राः ।

चक्षुषा ह्ययं मात्राश्चरति । सत्यं वै चक्षुः । अक्षिण्यवस्थितो हि पुरुषः सर्वार्थेषु चरति । एतस्माद् भर्भुवः स्वरित्युपासीत । अनेन हि प्रजापतिर्विश्वात्मा विश्वचक्षु-
रिवोपासितो भवति । इत्येव२ ह्याह । एषा वै प्रजापतेर्विश्वभृत् तनुः ।
एतस्यामिदं२ सर्वमन्तर्हितम् । अस्मिंश्च सर्वस्मिन्नेषाऽन्तर्हितेति । तस्मादेषो-
पासीत ॥ ६ ॥

1) v. l. अथ व्याहृतम्, अथ व्यात्तम्, (cp तैसं 7.5.25.1 वैश्वानरो व्यात्तम्; वृ 1.1.1).
—2) v. l. उपासिता इति.

a) ऋ 10.90.13,14. —b) Middle Voice in the passive sense.

तत् सवितुर्वरेण्यमिति । असौ वा आदित्यः सविता । स वा एवं प्रवरणीय
आत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनः । अथ भर्गो देवस्य धीमहीति । सविता वै देवः ।
ततो योऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनः । अथ धियो यो नः
प्रचोदयादिति । बुद्धयो वै धियः । ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ।
अथ भर्गा इति । यो ह वा अमुष्मिन्नादित्ये निहितस्तारकोऽक्षिणि भर्गाख्यः ।
भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गः । भर्जयतीति वैष भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनः । अथ भ
इति भासयतीमाँल्लोकान् । र इति रञ्जयतीमानि भूतानि । ग इति गच्छन्त्य-
स्मिन्नागच्छन्त्यस्मादिमाः प्रजाः । तस्माद्भरगत्वाद्भर्गः । शश्वत् सूयमानात् सूर्यः ।
सवनात् सविता । आदानादादित्यः । पवनात् पर्वनः । अथाऽऽपोऽप्यार्ययानादित्येव२ ह्याह ।
खल्वात्मनोऽत्मा नेताऽमृताख्यश्चेता मन्ता गन्तोत्सृष्टाऽऽनन्दयिता कर्ता वक्ता
रसयिता घ्राता द्रष्टा श्रोता स्पृशति च विभुर्विग्रहे संन्निविष्ट इत्येव२ ह्याह । अथ यत्र
द्वैतीभूतं विज्ञानं तत्र हि शृणोति पश्यति जिघ्रति रसयति चैव स्पर्शयति । सर्वमात्मा
जानीतेति । यत्राद्वैतीभूतं विज्ञानं कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तं निर्वर्चनमनौपम्यं
निरूपाख्यम् । किं तत् । अवाच्यम् ॥ ७ ॥

1) v. l. पावनः. —2) कार्यकारण; cp गी 13.20.

a) ऋ 3.62.10; वृ 5.14.4; 6.3.6; मै 6.2. —b) मैत्रायणीसंधिः. —c) Here
follow some quaint etymologies at which even यास्क would shudder !.
—d) Cp तैत्रा 2.2.10.4 तं देवा अब्रुवन् सुवीर्यो मर्या मया गोपायत इति, तत् सूर्यस्य सूर्यत्वम्.
—e) ऐ 1.30 सविता वै प्रसवानामीशे; शब्रा 1.1.3.6 सविता वै देवानां प्रसविता (= जै 3.18.3).
—f) तैत्रा 3.9.21.2 यदसुराणां लोकानादत्त तस्मादादित्यो नाम; शब्रा 2.1.2.18 उद्यन्नेव वीर्यं
क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम. —g) But अ 3.13.2 तदाप्रोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापोऽनु धन;
12.3.28 सर्वं व्यापुः शुचयः शुचित्वम्; गोत्रा 1.1.2 तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि .....

तस्मादापोऽभवस्तद्रूपामप्त्वम्; नि 9-26 आपः आग्नेतेः. —h) On आत्मनोऽत्मा, cp क 3-12 गूढोऽत्मा न प्रकाशते. —i) मुं 2-2-7 प्राणशरीरनेता. —j) श्वे 6-11 साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च; मै 6-10 पुरुषश्चेता प्रधानान्तःस्थः. —k) प्र 4-9; 7-8-1; दीघनिकाय Vol. II, 210 = 226. —l) मैत्रायणीसंधिः. —m) वृ 2-4-14. —n) जानीतेति + इति = जानीतेति which reminds of the प्राकृत—ति instead of इति! —o) ई 7 विजानतः ... एकत्वमनुपश्यतः. —p) A fitting conclusion to the निर्वचनानि above !

एष हि खल्वात्मेशानः शंभुर्भवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृग्विरण्यगर्भः सत्यं प्राणो ह२सः शास्ता विष्णुर्नार्यणोऽर्कः सविता वाता विधाता¹ सम्राडिन्द्र इन्दुरिति । य एष तपत्यग्निरिवाग्निना पिहितः सहस्राक्षेण हिरण्मयेनाण्डेन । एष वाव जिज्ञासितव्योऽन्वेष्टव्यः सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वारण्यं गत्वाऽथ बहिः कृत्वेन्द्रियार्थान् स्वाञ्छरीरादुपलभेतैनमिति ।

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

1) Dropped in some Mss.

a- -a) मै 7-7. —b) छां 8-1-1; तै 3-2. —c) क 4-1; गी 5-27. —d) This is the peculiar मैत्रायणीसंधि e. g. निर्वपेत् + श्यामाकम् = निर्वपेत्श्यामाकम् (मैसं 2-1-14) निर्वपेत् + श्रीकामः = निर्वपेत्श्रीकामः; cp के 6-17 तं स्वाच्छरित् प्रवृहेत्. —e) प्र 1-9.

तस्माद्वा एष उभयात्मैर्विदात्मन्नेवाभिध्यायत्यात्मन्नेव र्यजतीति ध्यानं प्रयोगस्थं मनो विद्वाद्भिः¹ ष्टुतम् । मनःपूतिमुच्छिष्टोपहतमित्यनेन तत् पावयेत् । मन्त्रं पठति । उच्छिष्टोच्छिष्टोपहतं यच्च पापेन दत्तं मृतसूतकाद्वा । वंसोः पवित्रमग्निः सवितुश्च रश्मयः पुनन्त्वन्नं मम दुष्कृतं च यदन्यत् । आद्भिः² पुरस्तात् परिदधाति । प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहेति पञ्चभिर्भिजुहोति । अथावशिष्टं यतवागश्नाति । अतोऽद्भिर्भूय एवोपरिष्ठात् परिदधाति । आचान्तो भूत्वाऽऽत्मेज्यानः प्राणोऽग्निर्विश्वोऽसीति च द्वाभ्यामात्मानमभिध्यायेत् ।

प्राणोऽग्निः परमात्मा वै पञ्चवायुः समाश्रितः ।

स प्रीतः प्रीणातु विश्वं विश्वभुक् ॥

विश्वोऽसि वैश्वानरोऽसि विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् ।

विशन्तु त्वामाहुतयश्च सर्वाः प्रजास्तत्र यत्र विश्वामृतोऽसीति ॥

एवं न विधिना खल्वनेनात्ताऽन्नत्वं पुनरुपैति ॥ ९ ॥

Cp in general छां ३:१९-२४.

1) v. l. विद्वदभिष्टुतम्.

a) See this idea of आत्मयाजी in शब्दा १२:२:६:१३ तदाहुः—आत्मयाजी श्रेया ३ न देवयाजी ३ इति । आत्मयाजीति ह ब्रूयात्. —b) This मंत्र which sounds apparently metrical, may be presented thus :—

उच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च यत् (यच्च) पापेन दत्तं मृतसूतकाद्वा ।

पवित्रमग्निः सवितुश्च रश्मयः पुनन्त्वन्नं मम दुष्कृतं च यत् ॥

—c) वासं १:२ वसोः पवित्रमासि; शब्दा १:७:१:९ यज्ञो वै वसुः; तस्मादाह वसोः पवित्रमसीति.
—d) छां ५:२:२-५. —e) वृ १:५:३; ३:९:२६; छां ३:१३:१-५; ५:१९-२३; तै १:७; प्र ३:५; ४:४; मै २:६, ६:३३. —f) छां ५:२४; मै ६:३४.

अथापरं वेदितव्यम् । उत्तरो विकारोऽस्याऽऽत्मयज्ञस्य यथाऽन्नमन्नादश्चेति । अस्योपव्याख्यानम् । पुरुषश्चेता प्रधानान्तःस्थः । स एव भोक्ता प्राकृतमन्नं भुङ्क्ता इति । तस्यायं भूतात्मा ह्यन्नम् । अस्य कर्ता प्रधानः । तस्मात् त्रिगुणं भोज्यम् । भोक्ता पुरुषोऽन्तःस्थः । अत्र दृष्टं नाम प्रत्ययम् । यस्माद्धीजसंभवा हि पशवस्तस्माद्धीजं भोज्यम् । अनेनैव प्रधानस्य भोज्यत्वं व्याख्यातम् । तस्माद्भोक्ता पुरुषः । भोज्या प्रकृतिः । तत्स्थो भुङ्क्ता इति । प्राकृतमन्नं त्रिगुणभेदपरिणामत्वान्महर्दाद्यं विशेषान्तं लिङ्गम् । अनेनैव चतुर्दशविधस्य मार्गस्य व्याख्या कृता भवति । सुखदुःखमोहसंज्ञं ह्यन्नभूतमिदं जगत् । न हि बीजस्य स्वादुपरिग्रहोऽस्तीति यावन्न प्रसूतिः । तस्याप्येवं तिमृष्वस्थास्वन्नत्वं भवति । कौमारं यौवनं जरा । परिणामत्वात् तदन्नत्वम् । एवं प्रधानस्य व्यक्ततां गतस्योपलब्धिर्भवति । तत्र बुद्ध्यादीनि स्वादूनि भवन्ति । अर्धवसायसंकल्पाभिमाना इति । अथेन्द्रियार्थान् पञ्च स्वादूनि भवन्ति । एवं सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि । एवं व्यक्तमन्नमव्यक्तमन्नम् । अस्य निर्गुणो भोक्ता । भोक्तृत्वाच्चैतन्यं प्रसिद्धं तस्य । यथाऽग्निर्वै देवानामन्नादः सोमोऽन्नम् । अग्निर्नैवान्नमित्येवंवित् । सोमसंज्ञोऽयं भूतात्माऽग्निसंज्ञोऽयव्यक्तमुख इति । वचनात् पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन त्रिगुणं भुङ्क्त इति । यो ह्येवं वेद संन्यासी योगी चाऽऽत्मयाजी चेति । अथ यद्वन्नं कश्चिच्छून्यागारे कामिन्यः प्रविष्टाः स्पृशतीन्द्रियार्थांस्तद्वद्यो न स्पृशति प्रविष्टान् संन्यासी योगी चाऽऽत्मयाजी चेति ॥ १० ॥

1) v. l. महदायविशेषान्तम्. —2) v. l. स्वादूनि. —3) v. l. यद्वन्नः. —4) Read कामिनीः as in अ ३:४:४ अस्यै कामाय उपकामिनीः.

a) गी 13.21 भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्. —b) मैत्रायणीसंधिः. —c) मै 3.3. —d) गी 13.21 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि. —e) सांका 38 तन्मात्राप्यविशेषाः... 40 महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्. —f) क 6.8; श्वे 6.9. —g) गी 2.13 कौमारं यौवनं जरा. —h) स्वादुनि is loc. sing. going with तत्र (= तस्मिन्). —i) गी 4.27. —j) वृ 1.4.6; मै 5.2.

परं वा एतदात्मनो रूपं यदन्नम् । अन्नमयो ह्ययं प्राणः । अथ न यद्यश्नात्य-
मन्ताऽश्रोताऽस्पृष्टाऽद्रष्टाऽवक्ताऽघ्राताऽरसयिता भवति । प्राणाश्च श्रोतसृजति । इत्येव
ह्यह । अथ यदि खल्वश्नाति प्राणसमृद्धो भूत्वा मन्ता भवति श्रोता भवति
स्पृष्टा भवति वक्ता भवति रसयिता भवति घ्राता भवति द्रष्टा भवतीति ।
एव ह्यह—

अन्नाद्वै प्रजा प्रजायन्ते याः काश्चित् पृथिवीश्रिताः ।

अतोऽन्नेनैव जीवन्त्यथैतदपियन्त्यन्ततः ॥ ११ ॥

a) छां 7.9.1. —b) तै 2.2.

अथान्यत्राप्युक्तम्—सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यहरहः प्रपतन्त्यन्नमभिजिघृ-
क्षमाणानि । सूर्यो रश्मिभिराददात्यन्नम् । तेनासौ तपति । अन्नेनाभिषिक्ताः
पचन्तीमे प्राणाः । आग्निर्वा अन्नेनाभिज्वलति । अन्नकामेनेदं प्रकल्पितं ब्रह्मणा ।
अतोऽन्नमात्मेत्युपासीत । इत्येव ह्यह—

अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।

अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ॥ १२ ॥

a) गी 15.14 प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्. —b) तैआ 8.2; तै 2.2.

अथान्यत्राप्युक्तम् । विश्वभूद्वै नामैषा तनूर्भगवतो विष्णोर्यदिदमन्नम् । प्राणो
वा अन्नस्य रसः । मनः प्राणस्य । विज्ञानं मनसः । आनन्दं विज्ञानस्येति ।
अन्नवान् प्राणवान् मनस्वान् विज्ञानवानानन्दवाश्च भवति यो ह्यैवं वेद । यावन्तीह वै
भूतान्यन्नमदन्ति तावत् स्वन्तःस्थोऽन्नमत्ति यो ह्यैवं वेद—

अन्नमेव विजरन्नमन्नं संवननं स्मृतम् ।

अन्नं पशूनां प्राणोऽन्नं ज्येष्ठमन्नं भिषक् स्मृतम् ॥ १३ ॥

1) v. l. स्वन्तरस्थः.

a) तै 2.2.

अथान्यत्राप्युक्तम्—अन्नं वा अस्य सर्वस्य योनिः । कालश्चान्नस्य । सूर्यो योनिः कालस्य । तस्यैतद्रूपं यन्निमेषादिकालात् संभूतं द्वादशात्मकं वत्सरम् । एतस्याऽऽग्नेयमर्धमर्धं वारुणम् । मर्धाद्यं श्रविष्ठार्धमाग्नेयं क्रमेण । उत्क्रमेण सर्पाद्यं श्रविष्ठार्धान्तं सौम्यम् । तत्रैकैकमात्मनो नवांशकं सचारकविधम् । सौक्ष्म्यत्वादेतत् प्रमाणम् । अनेनैव प्रमीयते हि कालः । न विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः । प्रमेयोऽपि प्रमाणतां पृथक्त्वादुपैत्यात्मसंबोधनार्थम् । इत्येव ह्याह । यावत्यो वै कालस्य कलास्तावतीषु चरत्यसौ । यः कालं ब्रह्मेत्युपासीत कालस्तस्यातिदूरमपसरति इत्येव ह्याह —

कालात् स्रवन्ति भूतानि कालाद् वृद्धिं प्रयान्ति च ।

काले चास्तं नियच्छन्ति कालो मूर्तिरमूर्तिमान् ॥ १४ ॥

1) v. l. अघाद्यम्; cp क्र 10-85-13 अघासु हन्यन्ते गावः, while अ 14-1-13 has मघासु हन्यन्ते गावः.

a) नवांशकम् is to be calculated thus:—27 नक्षत्रसु divided by twelve माससु give $2\frac{1}{4}$ i. e. nine fourths; cp बृहत्संहिता 1-2 राश्यंश = नवांश ?

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे कालश्चाकालंश्च । अथ यः प्रागादित्यात् सोऽकालोऽकलः । अथ य आदित्याद्यः स काल सकलः । सकलस्य वा एतद्रूपं यत् संवत्सरः । संवत्सरात् खल्वेवेमाः प्रजाः प्रजायन्ते । संवत्सरेणेह वै जाता विवर्धन्ते । संवत्सरे प्रत्यस्तं यन्ति । तस्मात् संवत्सरो वै प्रजापतिः कालोऽन्नं ब्रह्मनीडमात्मा च । इत्येव ह्याह—

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मनि ।

यस्मिंस्तु पच्यते कालो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १५ ॥

a) वृ 2-3-1. —b) वृ 4-4-15; क 2-14; 4-5, 12, 13; श्वे 6-5. Plato, Timæus p. 33 D. —c) तै 3-1.

विग्रहवानेष कालः सिन्धुराजः प्रजानाम् । एष तत्स्थः सविताख्यः । यस्मादेवेमे चन्द्रर्क्षग्रहसंवत्सरादयः स्रयन्ते । अथैभ्यः सर्वमिदम् । अत्र वा यत् किञ्चिच्छुभाशुभं दृश्यते ह लोके तदेतेभ्यः । तस्मादादित्यात्मा ब्रह्म । अथ कालसंज्ञमादित्यमुपासीत । आदित्यो ब्रह्मेत्येके । अथैव ह्याह—

होता भोक्ता हविर्मन्त्रो यज्ञो विष्णुः प्रजापतिः ।

सर्वः कश्चित् प्रभुः साक्षी योऽमुष्मिन् भाति मण्डले ॥ १६ ॥

1) v. l. इश्यते ह.

a) छां 5-19-1,3.

ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीदेकोऽनन्तः प्रागनन्तो दक्षिणतोऽनन्तः प्रतीच्योऽनन्तं उदीच्योऽनन्तं ऊर्ध्वं चावाङ् च सर्वतोऽनन्तः । न ह्यस्य प्राच्यादिदिशः कल्पन्ते । अथ तिर्यग्वाऽवाङ् बोध्वं वाऽनूह्य एष परमात्माऽपरिमितोऽजोऽतक्रयोऽचिन्त्यः । एष आकाशात्मा । एवैष कृत्स्नक्षय एको जागर्ति । इत्येतस्मादाकाशादेश खल्विदं चेतामात्रं बोधयति । अनेनैव चेदं ध्यायते । आस्मिंश्च प्रत्यस्तं याति । अस्यैतद् भास्वरूपं यदभ्रुष्मिन्नादित्ये तपति । अग्नौ चाधूमंके यज्ज्योतिश्चित्रतरम् । उदरस्थोऽथ वा यः पचत्यन्नम् । इत्येवञ्छाह । यश्चैषोऽग्नौ^d यश्चायञ्छुदये यश्चासा आदित्ये स एष एकां इति । एकस्य हैकत्वमेति य एवं वेद ॥ १७ ॥

1) v. l. प्रतीच्यनन्तः. 2) v. l. उदीच्यनन्तः. —3) v. l. तिर्यग्वाङ् च. —4) Some add यः after अपरिमितः.

a) छां 3-14-2; कौ 2-14. —b) श्वे 6-3-4. —c) क 4-13. —d) छा 3-13-7. —e) मैत्रायणीसंधिः.

तथा तत्प्रयोगकल्पः । प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा तर्कः समाधिः षडङ्ग इत्युच्यते योगः । अनेन—

यदा पश्यन् पश्यति रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विहाय परेऽर्च्ये सर्वमेकीकरोति ॥

एवञ्छाह—

यथा पर्वतमादीप्तं¹ नाऽऽश्रयन्ति मृगाद्विजाः ।

तद्वद् ब्रह्मविदो² दोषा नाऽऽश्रयन्ति कदाचन ॥ १८ ॥

1) v. l. प्रदीप्तं पर्वतम्. —2) v. l. मृगा द्विजाः. —3) Read ब्रह्मविदम्.

a) Cp थोसू 2-29 यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि. —b) मुं 3-1-3. —c) छां 8-13; मुं 1-1-12; 3-2-7.

अथान्यत्राप्युक्तम्—यदा वै बहिर्विद्वान् मनो नियम्येन्द्रियार्थाञ्च प्राणो^d निवेशयित्वा निःसंकल्पस्ततस्तिष्ठेत् । अप्राणादिह यस्मात् संभूतः प्राणसंज्ञको जीवस्तस्मात् प्राणो वै तुर्याख्ये धारयेत् प्राणम् । इत्येवञ्छाह—

अचित्तं चित्तमध्यस्थमचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम् ।

तत्र चित्तं निधायेत तच्च लिङ्गं निराश्रयम् ॥ १९ ॥

a) वृ 1.5.23; छां 8.15; मुं 3.1.8; 3.2.7. —b) Contrast ऋ 10.90.3 पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपाद् (Gender ?) अस्यामृतं दिवि; वृ 5.14.3-4, 6-7; छां 3.12; 3.18; 4.5-8; मां 7; मांका 1.12; 2.33 f; मै 7.11. —c) सांका 41 न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्.

अथान्यत्राप्युक्तम् । अतः पराऽस्य धारणा तालुरसनाग्रनिपीडनाद्वाङ्मनः-
प्राणनिरोधनाद् ब्रह्म तर्केण पश्यति । यदाऽऽत्मनाऽऽत्मानमणोरणीयां सं द्योतमानं
मनःक्षयात् पश्यति तदाऽऽत्मनाऽऽत्मानं दृष्ट्वा निरात्मा भवति । निरात्मकत्वादसंख्योऽ
योनिश्चिन्त्यः । मोक्षलक्षणमित्येतत् परं रहस्यम् । इत्येव५ ह्याह—

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्माऽऽत्मानि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुर्ता इति ॥ २० ॥

a) मैत्रायणीसंधिः.

अथान्यत्राप्युक्तम् — ऊर्ध्वगा नाडी सुषुम्नाख्या प्राणसंचारिणी ताल्वन्त-
र्विच्छिन्ना । तथा प्राणोकारमनोयुक्तयोर्ध्वमुत्क्रमेत् ताल्वध्यग्रं परिवर्त्य चेन्द्रियाण्य-
संयोज्य । महिर्मा महिमानं निरीक्षेत । ततो निरात्मकत्वमेति निरात्मकत्वान्न
सुखदुःखभाग् भवति । केवलत्वं लभता इत्येव५ ह्याह—

परः पूर्वं प्रतिष्ठाप्य निगृहीतानिलं ततः ।

तीर्त्वा पारमपारेण पश्चाद्युञ्जीत मूर्धनि ॥ २१ ॥

1) v. 1. सुषुम्नाख्या. —2) v. 1. संयोज्य.

a) छां 8.6.5-6. —b) तै 1.6. —c) क 6.16; प्र 3.6-7. —d) छां 7.24.1;
प्र 5.3.

अथान्यत्राप्युक्तम्—द्वे वाव ब्रह्मणी अभिध्येये शब्दश्चाब्दश्च । अथ शब्देनैवाशब्द-
मात्रिष्क्रियते अथ तत्रोमिति शब्दः । अनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तोऽशब्दे निधनमेति । अथ हैषा
गतिः । एतदमृतम् । एतत् सार्युज्यत्वं निर्वृतत्वं तथा चेति । अथ यथोर्णनाभिस्तन्तुनोर्ध्व-
मुत्क्रान्तोऽवकाशं लभतीत्येवं वाव खल्वसा अभिध्यातोमित्यनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तः स्वातन्त्र्यं
लभते । अन्यथा परे शब्दवादिनः श्रवणाङ्गुष्ठयोगेनान्तर्हृदयाकाशशब्दमार्कण्यन्ति ।
सप्तविधेयं तस्योपमा । यथा नद्यः किङ्किणी का५ स्यचक्रकभेकविःकृन्धिका वृष्टिर्निर्वाते
वदतीति । तं पृथग्लक्षणमतीत्य परेऽशब्देऽव्यक्ते ब्रह्मण्यस्तं गताः । तत्र
तेऽपृथग्धर्मिणोऽपृथग्विवेक्या यथा संपन्ना मधुत्वं नानारसाः । इत्येव५ ह्याह—

द्वे^१ ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २२ ॥

1) v. l. लभत इत्येवम्. —2) v. l. निर्वाति.

a) तत्रो ३ मिति? Cp प्र ५.२,५. —b) Elsewhere in the Upaniṣads we have सायुज्यम्; छां २.२०.२; वृ १.३.२२. —c) Vedic word is ऊर्णावाभिः; e. g. शब्रा १४.५.१.२३ and ऊर्णावाभि in तैब्रा १.१.२.५ वाभि or वाभि from the root वम् to weave. —d) छां ३.१३.७; वृ ५.९. —e) छां ८.१.१. —f) शब्रा ११.५.३.१२ एतास्मिन्नेव काले निवाते सर्वेऽग्रयोऽनुगच्छेयुः; श्वे २.१० गुहानिवाताश्रयणे; गी ६.१९ निवातस्थः. —g) छां ५.१८.१. —h) छां ६.९.१-२. —i) ममा (CE) XII. 224-60; मांका २.२७.

अथान्यत्राप्युक्तम्—यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरम् । यदस्याग्रं तच्छान्तम-
शब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितम् । सर्वापरत्वाय
तदेतौ उपासीत । इत्येव^२ ह्याह—

योऽसौ परापरो देवो^३ ओंकारो नाम नामतः ।
निःशब्दः शून्यभूतस्तु मूर्ध्नि स्थाने ततोऽभ्यसेत् ॥ २३ ॥

a) वृ ४.३.९ et passim; मुं २.२.७; तै २.४ et passim; मै ६.१३,२७; ७.३.
—b) मैत्रायणीसंधि even with प्रगृह्य. —c) मैत्रायणीसंधिः.

अथान्यत्राप्युक्तम्—धनुः^४ शरीरम् । ओमित्येतच्छरं^५ । शिखास्य मनः ।
तमोलक्ष्यं भित्त्वा तमोऽतर्माविष्टमागच्छति । अथाऽऽविष्टं भित्त्वा अलातचक्रमिव
स्फुरन्तमादित्यवर्णमूर्जस्वन्तं ब्रह्म तमसः पर्यमपश्यत् । यदमुष्मिन्नादित्येऽथ सोमेऽग्नौ
विद्युति विर्भाति । अथ खरवेनं दृष्ट्वाऽमृतत्वं गच्छति । इत्येव^२ ह्याह—

ध्यानमन्तः परे तत्त्वे लक्ष्येषु च निधीयते ।
अतोऽविशेषविज्ञानं विशेषमुपगच्छति ॥
मानसे च विलीने तु यत् सुखं चाऽऽत्मसाक्षिकम् ।
तद् ब्रह्म चामृतं शुक्रं सा गतिर्लोक एव सः ॥ २४ ॥

1) v. l. तमसः परि अपश्यत्.

a) मुं २.२.३-४. —b) छां १.१; तै १.८; क २.१७; श्वे १.४. —c) अतमः +
आविष्टम्; छां ८.४.१; क ५.१५. —d) मांका ४.४७-५२. —e) तमसः पर्यम् from
तमसः परि in ऋ १.५०.१०; वासं ३१.१८ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्; श्वे ३.८; गी ८.९.
—f) क ५.१५; गी १५.१२. —g) वासं ३१.१८ अति मृत्युमेति; छां ३.११.३; ८.४.२;
श्वे ४.१८.

अथान्यत्राप्युक्तम्—निद्रेवान्तर्हितेन्द्रियः शुद्धतमया धिया स्वप्न इव यः पश्यतीन्द्रियाविलेऽविवशः प्रणवाख्यं प्रणेतांरं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोकं च । सोऽपि प्रणवाख्यः प्रणेता भारूपो विगतनिद्रो विजरो विमृत्युर्विशोको भवति । इत्येव* ह्याह—

एवं प्राणमथोकारं यस्मात् सर्वमनेकधा ।

युनाक्ति युञ्जते वाऽपि तस्माद्योगं इति स्मृतः ॥

एकत्वं प्राणमनसोरिन्द्रियाणां तथैव च ।

सर्वभावपरित्यागो योग इत्यभिधीयते ॥ २५ ॥

a) मै 6.4. —b) मुं 3.2.9. —c) तै 2.4; क 2.12; 6.11,18; श्वे 2.11; 6.13; मै 6.3,18.

अथान्यत्राप्युक्तम्—यथा वाऽप्सुचारिणः शाकुनिकः सूत्रयन्त्रेणोद्धृत्योदरेऽग्नौ जुहोत्येवं वाव खल्विमान् प्राणानोमित्यनेनोद्धृत्यानामयेऽग्नौ जुहोति । अतस्तप्तोर्वीव सः । अथ यथा तप्तोर्विसर्पिस्तृणकाष्ठसंस्पर्शेनोज्ज्वलतीत्येवं वाव खल्वसावप्राणाख्यः प्राणसंस्पर्शेनोज्ज्वलति । अथ यदुज्ज्वलत्येतद्ब्रह्मणो रूपं च । एतद्विष्णोः परमं पदं च । एतद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् । एतत् तदपरिमिता चाऽऽत्मानं विभज्य पूरयतीमाँल्लोकान् । इत्येव* ह्याह—

वह्नेश्च यद्वत् खलु विस्फुलिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य ।

प्राणादयो वै पुनरेव तस्माद्भ्युच्चरन्तीह यथाक्रमेण ॥ २६ ॥

a) श्वे 3.10; गी 2.51. —b) ऋ 1.22.20-21; 1.154.5; 5.3.3; क 3.9. —c) छां 7.26.2. —d) वृ 2.1.20; मुं 2.1.1; मै 6.31.

अथान्यत्राप्युक्तम्—ब्रह्मणो वावैतत् तेजः परस्यामृतस्याशरीरस्य यच्छरीर-स्यौर्ण्यमस्यैतद् घृतम् । अथाऽऽविः सन्नभसि निहितं वा । एतदैकाग्रयेणैवमन्त-हृदर्याकाशं विनुदन्ति यत् तस्य ज्योतिरिव संपद्यतीत्यतस्तद्भावमचिरेणैति । भूमावयस्पिण्डं निहितं यथाऽचिरेणैति भूमित्वम् । मृद्वत्संस्थमयस्पिण्डं यथाऽग्नयस्कारादयो नाभिभवन्ति । प्रणश्यति चित्तं तथाऽऽश्रयेण सहैवम् । इत्येव* ह्याह—

हृद्याकाशमयं कोशमानन्दं परमालयम् ।

स्वं योगश्च ततोऽस्माकं तेजश्चैवाग्निसूर्ययोः ॥ २७ ॥

a) छां 3.13.8. —b) मुं 2.2.1. —c) मुं 2.2.7-8. —d) मै 6.38. —e) छां 4.4.5; 8.11.3; संपद्यति is परस्मैपदी, see संपेदुः in छां 4.4.5. —f) वृ 2.2.1; तै 2.1.

अथान्यत्राप्युक्तम्—भूतेन्द्रियार्थानतिक्रम्य ततः प्रत्रज्याज्यं धृतिदण्डं धनुर्गृहीत्वाऽनभिमानमयेन चैवेषुणा तं ब्रह्मद्वारपारं निहत्याद्य५ संमोहमौली तृष्णेर्ष्या-कुण्डली तन्द्रीराघवेऽयमिमानाध्यक्षः क्रोधज्यं प्रलोभदण्डं धनुर्गृहीत्वेच्छामयेन चैवेषुणेमानि खलु भूतानि हन्ति । त५ हत्वोंकारप्लवेनान्तर्हृदयाकाशस्य पारं तीर्त्वाऽऽ-विभूतेऽन्तराकाशे शनकैरवटैर्वावटकृद्वातुकामः संविशत्येवं ब्रह्मशालां विशेत् । ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकौशं प्रणुदेद् गुर्वागमेनेति । अतः शुद्धः पूतः शून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे महिम्नि तिष्ठति । अतः स्वे महिम्नि तिष्ठमानं दृष्ट्वाऽऽवृत्तचक्रमिव संसारचक्रमालोकयति । इत्येव५ ह्याह—

षड्भिर्मासैस्तु युक्तस्य नित्यमुक्तस्य देहिनः ।

अनन्तः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते ॥

रजस्तपोभ्यां विद्धस्य सुसपिद्धस्य देहिनः ।

पुत्रदार्किटुर्भुवेषु रक्तस्य न कदाचन ॥ २८ ॥

1) v. l. आनन्दः.

a) मुं 2.2.3. —b) मैत्रायणीसंधिः—अवटे + इव (संधिवृद्धी छांदसे—रामतीर्थ.) —c) मै 3.3; 6.38. —d) वृ 2.2.1; तै 2.1-4; मै 6.26. —e) छां 7.24.1; मै 2.4; 6.31. —d) शत्रा 2.3.3.12 यथा रथोपस्थे तिष्ठन् उपरिष्ठाद्रथचक्रे पल्यङ्गमाने उपावेक्षेत; वृ 4.4.16; कौ 1.4. —e) गी 13.9. —f) छां 8.15.1.

एवमुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाकान्यस्तस्मै नमस्कृत्वाऽनया ब्रह्मविद्यया राजन् ब्रह्मणः पन्थानमारूढाः पुत्राः प्रजापतेरिति । संतोषं द्वन्द्वतितिक्षा५ शान्तत्वं योगाभ्यासादवामोतीति । एतद् गुह्यतमं नापुत्राय नाशिष्याय नाशान्ताय कीर्तयेदिति । अनन्यभक्ताय सर्वगुणसंपन्नाय दद्यात् ॥ २९ ॥

a) Speaking thus (एवमुक्त्वा) to बृहद्रथ, concluding the conversation (begun at मै 1.2) and the course of instruction begun at मै 2.1. —b) ऐआ 3.2.6 न अनन्तेवासिने प्रब्रूयात् नासंवत्सरवासिने नाप्रवक्त्रे; छां 3.11.5-6; वृ 6.3.12; श्वे 6.22; मुं 3.2.11.

ॐ शुचौ देशे शुचिः सत्त्वस्थः सद्धीयानः सद्वादी सद्दयायी सद्घांजी
 स्यादिति । अतः सद्ब्रह्माणि सत्याभिर्लाषिणि निर्वृत्तोऽन्यस्तत्फलच्छिन्नपाशो
 निराशः परेष्व्वात्मवाद्विगतभयो निष्कामोऽक्षय्यमपरिमितं सुखमाक्रम्य तिष्ठति ।
 परमं वै शेषधेरिव परस्योद्धरणं यन्निष्कामत्वम् । स हि सर्वकाममयः पुरुषोऽध्यव-
 सायसंकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धः । अतस्तद्विपरीतो मुक्तः । अत्रैका आहुः । गुणः
 प्रकृतिभेदवशादध्यवसायात्मबन्धमुपागतः । अध्यवसायस्य दोषक्षयाद्विमोक्षः ।
 “ मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामैः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
 धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव । ” गुणौघैरुह्यमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चालो
 लुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिमानित्वं प्रयातौ इति । अहं सो ममेदमित्येवं
 मन्यमानो निबध्नात्यात्मनाऽऽत्मानं जालेनेव खचरः । अतः पुरुषोऽध्यवसाय-
 संकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धः । अतस्तद्विपरीतो मुक्तः । तस्मान्निरध्यवसायो
 निःसंकल्पो निरभिमानस्तिष्ठेत् । एतन्मोक्षलक्षणम् । एषाऽत्र ब्रह्मपदवी । एषोऽत्र
 द्वारविवरः । अनेनास्य तमसैः पारं गमिष्यति । अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति ।
 अत्रोदाहरन्ति—

यदां पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥

एतदुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाकायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वा यथावदुपचारी कृतकृत्यो
 मरुदुत्तरायणं गतः । न ह्यत्रोद्वर्त्मना गतिः । एषोऽत्र ब्रह्मपथः सौरं द्वारं भिच्चोर्ध्वेन
 विनिर्गता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अर्नन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कद्रुनीलाः कपिला मृदुलोहिताः ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम् ॥

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवनिकायानां स्वधामानि प्रपद्यते ॥

ये नैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः सः सरन्ति सोऽवशः ॥

तस्मात् सर्गस्वर्गापवर्गहेतुर्भगवानसावादित्य इति ॥ ३० ॥

1) v. l. सत्याभिलाषिणि; we propose सदाभिलाषिणि. —2) मैत्रायणीसंधिः.

a) छां 8.15; श्वे 2.10; गी 6.11. —b) मै 6.9; गी 18.65 (मघाजी).
—c) सांका 23 अध्यवसायो बुद्धिः. —d) वृ 1.5.3. —e) मै 3.2. —f) वृ 4.4.23.
—g) छां 7.26.2. —h) छां 8.1.5. —i) क 6.10 (with विचेष्टति for विचेष्टते).
—j) गी 8.21. —k) मै 3.2. —l) प्र 1.9-10 —m) छां 5.10.1-2. —n)
वृ 4.4.9; छां 8.6.16; क 6.6. —o) वृ 6.2.16.

किमात्मकानि वा एतानीन्द्रियाणि प्रचरन्ति । उद्गन्ता चैतेषामिह को नियन्ता
वेत्याह । प्रत्याहाऽऽत्मात्मकानीति । आत्मा ह्येषामुद्गन्ता नियन्ता वा । अप्सरसो
भानवीयाश्च मरिच्यो नाम । अथ पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानर्त्ति । कतम आत्मेति ।
योऽयं शुद्धः पूतः शून्यः शान्तादिलक्षणोक्तः स्वैकैर्लिङ्गैरुपगृह्यः । तस्यैतलिङ्गमलिङ्ग-
स्याग्नेर्यदौर्ण्यमाविष्टं चापां यः शिवतमो रस इत्येके । अथ वाक्श्रोत्रं चक्षुर्मनः प्राण
इत्येके । अथ बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञानमित्येके । अथ ता^१ एतस्यैवं यथैवेह
बीजस्याङ्गुरा अथ धूमार्चिर्विस्फुलिङ्गा इवाग्नेश्चेति । अत्रोदाहरन्ति—

वह्नेश्च यदत् खलु विस्फुलिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य ।

प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरन्तीह यथाक्रमेण ॥ ३१ ॥

1) Some Mss add इति after अर्त्ति.

a) के 1.1. —b) ऐ 1.1.2-3. —c) अ 19.9.5 इमानि या पञ्चेन्द्रियाणि मनः-
षष्ठानि; गी 15.9. —d) मै 2.4; 6.28. —e) मै 6.27. —f) के 1.2; वृ 4.4.18.
—g) ऐ 3.2. —h) मैत्रायणीसंधिः. —i) वृ 2.1.20; मुं 2.1.1; मै 6.26.

तस्माद्वा एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वे देवाः सर्वाणि च
भूतान्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्—सत्यस्य सत्यामिति । अथ यथाऽऽद्वैधाग्नेरभ्याहितस्य
पृथग्धूमा निश्चरन्त्येवं वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानान्यस्यैवैतानि विश्वा^१ भूतानि ॥ ३२ ॥

1) v. l. सर्वाणि निःश्वसितानि (cp वृ 2.4.10).

a) वृ 2.1.20. —b) ऋ 2.15.1 प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि
वोचम; वृ 2.1.20; छां 6.1. —c) छां 7.1.

पञ्चैष्टको वा एषोऽग्निर्यत् संवत्सरः । तस्येमा इष्टका यो वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः
 शरद्धेमन्तः । स शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेषोऽग्निः पुरुषविधः^d । सेयं पृथिवी प्रजापतेः
 प्रथमा चितिः । करैर्यजमानमन्तरिक्षमुत्क्षिप्त्वा वायवे प्रायच्छत् । प्राणो वै वायुः ।
 प्राणोऽग्निः । तस्येमा इष्टका यः प्राणोऽपानो व्यानः समान उदानः । स
 शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेषोऽग्निः पुरुषविधः । तदिदमन्तरिक्षं प्रजापतेर्द्वितीया चितिः ।
 करैर्यजमानं दिवमुत्क्षिप्त्वेन्द्राय प्रायच्छत् । असौ वा आदित्य इन्द्रः । सैषोऽग्निः ।
 तस्येमा इष्टका यद्गयजुःसामाथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम् । स शिरःपक्षसीपृष्ठ-
 पुच्छवानेषोऽग्निः पुरुषविधः । सैषा द्यौः प्रजापतेस्तृतीया चितिः । करैर्यजमान-
 स्याऽऽत्मविदेऽवदानं करोति । अथाऽऽत्मविदुत्क्षिप्य ब्रह्मणे प्रायच्छत् । तत्राऽऽनन्दी
 मोदी भवति ॥ ३३ ॥

1) Some drop यत्. —2) v. l. पुरुषविदः (going with प्रजापतेः in the next sentence ?). —3) Double संधि.

a) प्र 5 in general. —b) अ 6.55.2 ग्रीष्मो हेमन्तः शिशिरो वसन्तः शरद्वर्षाः स्विते
 नो दधात; 15.3.4 तस्या ग्रीष्मश्च वसन्तश्च द्वौ पादावास्ताम् । शरच्च वर्षाश्च द्वौ. —c) Irregular
 use of dual in a compound. —d) तै 2.2-5; वृ 1.4.1. —e) वृ 1.5.3;
 3.9.16; छां 3.13.1-5; 5.19-23; तै 1.7; प्र 3.5; 4.4; मै 2.6; 6.9.

पृथिवी गार्हपत्यः । अन्तरिक्षं दक्षिणाग्निः । द्यौराहवनीयः । तत एव पवमान-
 पावकशुचय आविष्कृतमेतेनास्य यज्ञम् । यतः पवमानपावकशुचिसंघातो हि जाठरः ।
 तस्मादाग्निर्यष्टव्यश्चेतव्यः स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः । यजमानो हविर्वृहीत्वा देवताभिध्यान-
 मिच्छति ।

हिरण्यवर्णः शकुनो हृद्यादित्ये प्रतिष्ठितः ।

मद्गुहं सस्तेजोवृषः सोऽस्मिन्नग्नौ यजामहे ॥

इति चापि मन्त्रार्थं विचिनोति । तर्तुं सवितुर्वरेण्यं भर्गोऽस्याभिध्येयम् । यो
 बुद्धयन्तस्थो ध्यायीह मनःशान्तिपदमनुसरत्यात्मन्येव धत्ते । अत्रेमे श्लोका भवन्ति—

यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥

स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यकर्मतः ।

इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥

चित्तमेव हि सःसारस्तत् प्रयत्नेन शोधयेत् ।
यच्चित्तस्तन्मर्यो भवति गुह्यमेतत् सनातनम् ॥
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्माऽऽत्मानि स्थित्वा सुखमव्ययमश्रुते ॥
समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यद्येवं ब्रह्मणि स्यात् को न मुच्येत बन्धनात् ॥
मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।
अशुद्धं कामसंपर्काच्छुद्धं कामविवर्जितम् ॥
लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् ।
यदा यात्यमनीर्भावं तदा तत् परमं पदम् ॥
तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत् क्षयं गतम् ।
एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषान्ये ग्रन्थविस्तराः ॥
सर्माधिनिर्धूर्तमलस्य चेतसो निवेशितस्याऽऽत्मानि यत् सुखं भवेत् ।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥
अपामापोऽग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् ।
एवमन्तर्गतं यस्य मनः स परिमुच्यते ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासङ्गि^९ मोक्षे^{१०} निर्विषयं स्मृतम् ॥ इति ॥

अतोऽनग्निहोत्र्यनाग्निचिदज्ञानभिध्यायिनां ब्रह्मणः पदव्योमानुस्मरणं विरुद्धम् ।
तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चेतव्यः स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः ॥ ३४ ॥

1) v. l. पवमानः पावकः शुचिर्यः. —2) v. l. सत्यकामिनः —3) v. l. गतक्षयम्. —4) A case of double संधि—शेषाः + अन्ये. —5) v. l. अग्निविस्तराः. —6) v. l. निर्धूर्त. —7) v. l. °करणेति = करणे + इति—a case of double संधि ? —8) v. l. लक्ष्यते. —9) v. l. विषयासक्तम्. —10) v. l. मुक्त्यै.

a) छां 5-24; मै 6-9. —b) यज्ञम् *neu.* —c) Irregular construction : सः for तम्. —d) ऋ 3-62-10. —e) अंगुत्तरनिकाय 2-18. —f) छां 3-14-1; गी 8-6; धम्मपद 1-1 मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया. —g) गौका 3-31-32. —h) बु 4-4-12-13, 15-17; छां 7-26-2; तै 2-9; के 2-2-3; क 5-12; 6-12-15; ई 6, 7; श्वे 4-18; मुं 2-2-8; 3-2-2, 8; मांका 1-16.

नमोऽग्नये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि । नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि । नम आदित्याय दिविक्षिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि । नमो ब्रह्मणे सर्वक्षिते सर्वस्पृते सर्वमस्मै
यजमानाय देहि ।

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय विष्णवे ॥

योऽसा आदित्ये पुरुषः सोऽसा अहमिति । एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्य-
स्याऽऽदित्यत्वम् । तच्छुक्लं पुरुषमलिङ्गं नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽऽश्मात्रम् ।
एतद्यदादित्यस्य मर्ध्यं इवेत्यक्षिग्यश्रौ च । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः ।
एतत् सत्यधर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽऽश्मात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्येऽमृतम् । यस्य
हि सोमः प्राणा वाऽर्ग्ययङ्कुराः । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः । एतत् सत्यधर्मो
नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽऽश्मात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दाप्यति ।

ओमापोऽज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम् ।

द्विधर्मोऽन्धं तेजसेन्धं सर्वं पश्यन् पश्यति ॥

नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽऽश्मात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मर्युखे
भवतः । एतत् सावत् सत्यधर्मः । एतद्यजुः । एतत् तपः । एतदग्निः । एतद्वायुः । एतत् प्राणः ।
एतदापः । एतच्चन्द्रमाः । एतच्छुक्रम् । एतदमृतम् । एतद् ब्रह्मविषयम् ।
एतद्भानुरर्णवः । तस्मिन्नेव यजमानाः सैन्धवं इव विलीयन्ते । एषा वै ब्रह्मैकता ।
अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अशुधीरय इवारुवातेरितः सस्फुरत्यसावन्तर्गः सुराणाम् ।

यो हैववित् स सवित् स द्वैतवित् सैकधामेतः स्यात् तदात्मकश्च ॥

ये विन्द्व इवाभ्युच्चरन्त्यजस्रं विद्युदिवाभ्रार्चिषः परमे व्योमन् ।

तेऽर्चिषो वै यज्ञस आश्रयवशाज्जटाभिरूपा इव कृष्णवर्त्मनः ॥ ३५ ॥

1) v. l. लोकस्पृते which is obviously wrong. —2) ई 15 reads दृष्टये for
विष्णवे here; cp वृ 5.15.1. —3) v. l. त्रिवर्त्मनम् for द्विधर्मोऽन्धम्. —4) v. l. ब्रह्म-
विषयः. —5) v. l. ब्रह्मैक्यता; cp सायुज्यत्वं (double abstraction as in मै 6.22).
—6) v. l. अणुतेरिताः. —7) v. l. अन्तर्गतः.

a) तैसं 7.5.24.1. —b) ई 15; वृ 5.15.1. —c) ई 15 (and वृ 5.15.1) reads दृष्टये for विष्णवे here. —d) ई 16. —e) ऋ 10.34.8 देव इव सविता सत्यधर्मा; 10.121.9 यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान. —f) श्वे 5.10. —g) छां 3.1-11. —h) Irregular संधि: or प्रमादपाठः? —i) तै 2.3. —j) तैआ 10.15.1; 10.28.1. —k) ऋ 4.40.5 हंसः शुचिषद्; क 5.2. —l) Irregular for द्विधर्मन्धम्. —m) Irregular for तेजसेद्धम्; cp तैत्रा 8.12.9.7 येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः. —n) Why no संधि? It cannot go with मयूखे (*neu. dual*), which would make it प्रगृह्य. —o) उदित्वा (archaic) for उदित्य. —p) मयूख (originally *a wooden peg*; cp ऋ 7.99.3 दाधर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः or ऐत्रा 5.15 मयूखं वान्ततो धारणाय निहन्यात्) means here *a ray*, which is perhaps the oldest reference in Vedic literature; however cp निघण्टु (1.5.12) where मयूख is listed as रश्मिनाम; मै 6.26, 31. —q) सवित् as opposed to द्वैतवित्, स means 'one' as in सकृत्. —r) ऋ 3.22.2 त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः; वासं 12.48; तैसं 4.2.4.3; मैसं 2.7.11; कासं 16.11; शन्ना 7.1.1.23. —s) वृ 2.4.12; छां 6.13.1-2. —t) छां 8.1.5; मै 6.30, 38. —u) पा 3.13.18, धारयतीति धारयः (काशिका).

द्वे वाव खल्वेते ब्रह्मज्योतिषो रूपके । शान्तमेकं समृद्धं चैकम् । अथ यच्छान्तं तस्याऽऽधारं खम् । अथ यत् समृद्धमिदं तस्यान्नम् । तस्मान्मन्त्रौषधाज्यामिषपुरोडाशस्थालीपाकादिभिर्यष्ट्यमन्तर्वेद्याम् । आस्यवाशिष्टैरन्नपानैश्चाऽऽस्यमाहवनीयमिति मत्वा । तेजसः समृद्धयै पुण्यलोकविजित्यर्थाय । अमृतत्वाय च । अत्रोदाहरन्ति । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः । यमराज्यमग्निष्टोमेनाभिजयति³ । सोमराज्यमुक्थेन⁴ । सूर्यराज्यं षोडशिना । स्वाराज्यमतिरात्रेण । प्राजापत्यमासहस्रसंवत्सरान्तक्रतुनेति ।

वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य सस्थितिः ।

अन्तर्याण्डोपयोगादिमौ स्थितावात्मशुची तथा ॥ ३६ ॥

1) v. l. औषधाज्यामिव. —2) v. l. आस्ये for आसि. —3) v. l. अभियजति. —4) v. l. उक्थेन.

a) Cp पा 6.2.131 वग्यादियश्च for अन्तर्यं.

तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीतापरिमितं तेजः । तत् त्रेधाऽभिहितमग्नावादित्ये प्राणे । अथैषा नाड्यन्नबहुमित्येषाऽग्नौ हुतमादित्यं गमयति । अथादित्ये यो रसोऽस्रवत् स उद्गीथं वर्षति । तेनेमे प्राणाः । प्राणेभ्यः प्रजा इति । अत्रोदाहरन्ति । यद्धविरग्नौ हूयते तदादित्यं गमयति । तत् सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति । तेनान्नं भवति । अन्नाद् भूतानामुत्पत्तिरिति । एवं ह्याह—

अंशौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ३७ ॥

a) बहु used in *mas.* in the sense of 'abundance' is rather obscure.
—b) इत्येषा seems to be redundant. —c) मनु ३.७६.

अग्निहोत्रं जुह्वानो लोभजालं भिनत्ति । अतः संमोहं छित्त्वा न क्रोधान् स्तुन्वानः
काममभिध्यायमानस्ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकोशं भिन्ददतः परमाकाशमत्र हि सौरसौम्या-
ग्रेयसात्त्विकानि मण्डलानि भित्त्वा ततः शुद्धः सत्त्वान्तरस्थमचलममृतमच्युतं ध्रुवं
विष्णुसंज्ञितं सर्वपरं धाम सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तं स्वतन्त्रं चैतन्यं स्वे महिम्नि
तिष्ठमानं पश्यति । अत्रोदाहरन्ति—

रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।
तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः ॥

शरीरप्रादेशाङ्गुष्ठमात्रमणोरप्यणुं ध्यात्वाऽतः परमतां गच्छति । अत्रं हि सर्वे
कामाः समाहिता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अङ्गुष्ठप्रादेशशरीरमात्रं प्रदीपप्रतापवद् द्विस्त्रिधा हि ।
तद् ब्रह्माभिष्टूयमानं महो देवो भुवनान्याविवेश ॥

ॐ नमो ब्रह्मणे नमः ॥ ३८ ॥

a) मै ३-३; ६-२८; तै २-१-४. —b) मै ६-२७. —c) मै ६-२३. —d) छां
७-२४-१. —e) छां ८-१-५; मै ६-३०, ३५.

॥ इति षष्ठः प्रपाठकः ॥

अग्निर्गार्थित्रं त्रिवृद्रथन्तरं वसन्तः प्राणो नक्षत्राणि वर्सवः पुरस्तादुद्यन्ति ।
तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेषन्ति । अचिन्त्योऽमूर्तो गभीरो
गुप्तोऽनवद्यो घनो गहनो निर्गुणः शुद्धो भास्वरो गुणभृगभयोऽनिर्वृत्तियोगीश्वरः
सर्वज्ञोऽनघोऽप्रमेयोऽनाद्यन्तः श्रीमानजो धीमाननिर्देशयः सर्वसृक् सर्वस्याऽऽत्मा
सर्वभृक् सर्वस्येशानः सर्वस्याऽन्तरान्तरः ॥ १ ॥

Compare in general मै 7.1-5 with अ 11.4.13; तैआ 3.14; ऐआ 2.1; क 5.3; मुं 2.1.7 for प्राण and अपान; with वृ 3.1.10; 5.14.3; छां 1.3.3; तै 1.5; 2.2 for प्राण, अपान, व्यान and उदान; and with वृ 1.5.3; 3.1.26; 3.13.1-5; 5.19-23; तै 1.7; प्र 3.5; and मै 2.6; 6.4; 6.9 and 6.33 for all the five Prāṇas.

a) ऋ 10.130.4 अग्नेर्गायत्री अभवत् सयुग्वा. —b) ऋ 1.164.25 जगता सिन्धुं दिवि अस्तभायत्, रथन्तरे सूर्यं पर्यपश्यत् । गायत्रस्य समिधस्तिस्त्र आहुः ...; 10.181.1 रथन्तरमा जभारा वसिष्ठः ; छां 2.12.1-2; कौ 1.5. —c) वृ 3.9.3; छां 3.16.1. —d) मै 7.11.

इन्द्रस्त्रिष्टुप् पञ्चदशो बृहद् ग्रीष्मो व्यानः सोमो रुद्रा दक्षिणत उद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । अनाद्यन्तोऽपरिमितोऽपरिच्छिन्नोऽपर-प्रयोज्यः स्वतन्त्रोऽलिङ्गोऽमूर्तोऽनन्तशक्तिर्धाता भास्करः ॥ २ ॥

a) गी 10.35.

मरुतो जगती सप्तदशो वैरूपं वर्षा अपानः शुक्र आदित्याः पश्चादुद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । तच्छान्तमशब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम ॥ ३ ॥

1) Some Mss add इति after धाम to denote the end of the section.

a) ऋ 2.27.1 इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्तूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि. —b) क 3.9; मै 6.23, 26.

विश्वे देवा अनुष्टुबेकाविंशो वैराजः शरत् समानो वरुणः साध्या उत्तरत उद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । अतः शुद्धः पूतः शून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तः ॥ ४ ॥

1) v. l. अन्तःशुद्धः; see मै 6.28.

a) छां 2.24.1, 14, 16; cp श्वे 2.5, the same as ऋ 10.13.1. —b) अ 8.9.20; वासं 10.13; 14.24; नि 7.11. —c) ऋ 1.164.50; 10.90.7, 16; शब्रा 3.7.1.25; 10.2.2.3; 13.4.2.16; नि 12.35; मनु 1.22.

मित्रावरुणौ पङ्क्तिस्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ शाक्वररैवते हेमन्ताशिशिरा उदानोऽङ्गिरसश्चन्द्रमा ऊर्ध्वा उद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । प्रणवाख्यं प्रणेतांरं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोकम् ॥ ५ ॥

a) Sporadic परस्मैपदी form; cp क 4.1 (ऐक्षत्). —b) मै 6.4; 6.25.

शानिराहुकेतूरगरक्षोयक्षनरविहगशरभेभादयोऽथस्तादुद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति
स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । यः प्राज्ञो विधरणः सर्वान्तरोऽक्षरः शुद्धः पूतो
भान्तः क्षान्तः शान्तः ॥ ६ ॥

a) For शनैश्चर cp ऋ 8.45-11 शनैश्चिन्तः; 8.91.3 शनैस्वि शनकैस्वि; तांवा
7.9-11 यथांकुली पुत्रान् सन्दश्यासंभिन्दन्ती हरति यथा वातोऽप्सु शनैर्वाति; मै 6.28.

एष हि खल्वात्माऽन्तर्हृदयेऽणीर्यानिद्धोऽग्निरिव विश्वरूपः । अस्यैवान्नामिदं
सर्वम् । अस्मिन्नोता इमाः प्रजाः । एष आत्माऽपहर्तपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽ-
विचिकित्सोऽविर्पाशः सत्यसंकल्पः सत्यकामः । एष परमेश्वरः । एष भूताधिपतिः ।
एष भूतपालः । एष सेतुर्विधरणः । एष हि खल्वात्मेशानः शम्भुर्भवो रुद्रः प्रजापति-
विश्वसृष्टिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो हंसः शास्ताच्युतो विष्णुर्नारायणः । यश्चैषोऽग्नौ
यश्चायं हृदये यश्चासा आदित्ये स एष एकः । तस्मै ते विश्वरूपाय सत्ये नभसि
हिताय नमः ॥ ७ ॥

a) छां 3.14.3. —b) वृ 3.6; 3.8.3-4. —c) छां 8.7.1. —d)
Mislection for अविजिघत्सः. —e) Mislection for अपिपासः. —f) छां 8.1.5.
—g) वृ 3.8.9; 4.4.22; छां 8.4.1. —h) मै 6.8. —i) मै 6.17.

अथेदानीं ज्ञानोपसर्गाः—राजन् मोहजालस्यैष वै योनिर्यदस्वर्ग्यैः सह स्वर्ग्यस्य ।
एष वीटये पुरस्तादुक्तेऽप्यधःस्तम्बेनाऽऽश्लिष्यन्ति । अथ ये चान्ये ह नित्यप्रमुदिता
नित्यप्रसविता नित्ययाचनका नित्यं शिल्पोपजीविनः । अथ ये चान्ये ह पुरर्याचका
अयाज्ययाजकाः शूद्रशिष्याः शूद्राश्च शास्त्रविद्वांसः । अथ ये चान्ये ह चाटजट-
नटभटप्रव्रजितरङ्गावतारिणो राजकर्मणि पतितादयः । अथ ये चान्ये ह यक्षराक्षस-
भूतगणपिशाचोरगग्रहादीनामर्थं पुरस्कृत्य शमयाम इत्येवं ब्रुवाणाः । अथ ये चान्ये
ह वृथा कषायकुण्डलिनः कापालिनः । अथ ये चान्ये ह वृथातर्कदृष्टान्तकुहकेन्द्र-
जालैर्वैदिकेषु परिस्थातुमिच्छन्ति तैः सह न संवसेत् । प्रकाशभूता वै ते तस्करा
अस्वर्ग्याः । इत्येवं ह्याह—

नैरात्म्यवादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः ।

भ्राम्यँल्लोको न जानाति वेद विद्यान्तरं तु यत् ॥ ८ ॥

1) v. l. वाट्यैः. —2) v. l. पुरोयाचकाः. —3) v. l. भ्राम्यँल्लोकः. —4)
v. l. वेदविद्यान्तरम्.

a) नि 2.1 अथाप्यादिविपर्ययो भवति—ज्योतिः, घनः, विन्दुः, वाट्य इति.

बृहस्पतिर्वै शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजत् । तथा शिवमशिवमित्युद्दिशन्ति । आशिव ५ शिवमिति वेदादिशास्त्रहिंसकधर्माभिर्ध्यान-
मास्त्विति वदन्ति । अतो नैनामभिधीयेत । अन्यथैषा वन्द्येवैषा रतिमात्रं फलमस्या
वृत्तच्युतस्येव नाऽऽरम्भणीया । इत्येव ५ ब्राह्—

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्ते ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

आविद्यायामन्तरे वेष्ट्यमानाः स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ९ ॥

1) v. 1. वेदादिशास्त्रम्.

a) For बृहस्पतिसव see तैब्रा 2.7.1.2 and शब्रा 5.2.1.19. —b) छां 8.7 ff.
—c) धर्माभिध्यान in तत्त्वार्थधिगमसूत्र (of the जैनस) 9.28 आर्त्तौद्रधर्म्यशुक्लानि. —d)
Cp क 2.1-2 प्रेयः versus श्रेयः. —e) क 2.4. —f) ई 11. —g) क 2.5; मुं
1.2.8 with वर्तमानाः for वेष्ट्यमानाः here.

देवासुरा ह वै य आत्मकामा ब्रह्मणोऽन्तिकं प्रयातास्तस्मै नमस्कृत्वोचुः ।
भगवन् वयमात्मकामाः । स त्वं नो ब्रूहि । इत्यतश्चिरं ध्यात्वाऽमन्यत । अन्यर्तात्मानो
वै तेऽसुराः । अतोऽन्यतममेतेषामुक्तम् । तदिमे मूढा उपजीवन्त्याभिष्वङ्गिणस्तर्था-
भिघातिनोऽनृताभिश्च ५सिनः । सत्यमिवानृतं पश्यन्ति इन्द्रजालवदिति । अतो
यद्वेदेष्वभिहितं तत् सत्यम् । यद्वेदेषुक्तं तद्विद्वांस उपजीवन्ति । तस्माद्ब्राह्मणो
नावैदिकमधीयीत । अयमर्थः स्यादिति ॥ १० ॥

1) v. 1. अयतात्मानः.

a) छां 8.7.2. —b) क 1.17; 3.2; श्वे 2.6-7; मै 1.1; 4.3.

एतद्वाव तत् स्वरूपं नभसः खेऽन्तर्भूतस्य यत् परं तेजः । तत् त्रेधाऽभिहितमग्रा
आदित्ये प्राणे । एतद्वाव तत् स्वरूपं नभसः खेऽन्तर्भूतस्य यदोमित्येतदक्षरम् । अनेनैव
तदुद्बुध्यत्युदयत्युच्छ्वासिति । अजस्रं ब्रह्मधीर्यालम्बं वाऽत्रैव । एतत् समीरणे
प्रकाशप्रक्षेपकौष्ण्यस्थानीयमेतद्धूमस्येव समीरणे नभासि प्रशाखयैवोत्क्रम्य
स्कन्धात् स्कन्धमनुसरति । अप्सु प्रक्षेपको लवणस्येव । घृतस्य चौष्ण्यामिव ।

आभिध्यातु विस्तृतिरिव । एतदित्यत्रोदाहरन्ति । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतः ।
यस्मादुच्चारितमात्र एव सर्वं शरीरं विद्योतयति । तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीता-
परिमितं तेजः ।

पुरुषश्चाक्षुषो योऽयं दक्षिणेऽक्षिण्यवस्थितः ।
इन्द्रोऽयमस्य जायेयं सव्ये चाक्षिण्यवस्थिता ॥
समागमस्तयोरेव हृदयान्तर्गते सुषौ ।
तेजस्तल्लोहितस्यात्र पिण्ड एवोभयोस्तयोः ॥
हृदयादायता तावच्चक्षुष्यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
सारणी सा तयोर्नाडी द्वयोरेका द्विधा सती ॥
मर्नःकायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।
मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
खजाग्रियोगाद्भृदि संप्रयुक्तमणोर्ह्यणुर्द्विरणुः कण्ठदेशे ।
जिह्वाग्रदेशे त्र्यणुकं च विद्धि विनिर्गतं मर्तृकमेवमाहुः ॥
न पश्यन् मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।
सर्वं हि पश्यन् पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ॥
चाक्षुषः स्वप्नचारी च सुप्तः सुप्तात् परश्च यः ।
भेदाश्चैतेऽस्य चत्वारस्तेभ्यस्तुर्ग्यं महत्तरम् ॥
त्रिष्वेकपाञ्चरेद् ब्रह्म त्रिपाञ्चरति चोत्तरे ।
सत्यानृतोपभोगार्थो द्वैतीभावो महात्मन इति ।
द्वैतीभावो महात्मन इति ॥ ११ ॥

a) मै 6-37. —b) ब्रह्मर्षीयालम्बम् is विश्लिष्टपाठ for ब्रह्मर्षी + आलम्बम्. —c) मै 7-1.
—d) वृ 4-2-2-3. —e) पाणिनीयशिक्षा 6-7. —f) Cp στοιχεια (letters of the
alphabet), an epithet of Athena at Epidaurus. —g) छां 7-26-2 पश्यः for पश्यन्.
—h) Cp मां 2-7. —i) मां 7; मै 6-19. —j) ऋ 10-90-3-4; मांका 1-12-16;
3-33f; छां 3-12; 3-18; 4-58; वृ 5-14. —k) मै 3-2.

॥ इति सप्तमः प्रपाठकः ॥

॥ इति मैत्रायण्युपनिषत् ॥

॥ बाष्कलमन्त्रोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad, for a long time, was known only in Perso-Latin-German translation. Fortunately, however, one (or two) manuscripts have been found in Southern India. They are full of inaccuracies and we give below the text, as reconstructed and emended by our predecessors in the field. We have taken care to compare our text with the Adyar Mss themselves and found some interesting readings, duly acknowledged. The Upaniṣad seems to be a part of the बाष्कलसंहिता of the ऋग्वेद, which is no longer extant.]

मेधातिथिं काण्वमिन्द्रो जहार द्यां मेधंभूयोपगतो विदानः ।

तमन्य इत्तमनं परिप्राद् पद एनं निर्युजे परस्मिन् ॥ १ ॥

1) Is it दाम् ? The gloss reads द्याः (= स्वर्गलोकान्).

a) The legend is referred to in ऋ 8.2.40 इत्या धीवन्तमाद्रिवः काण्वं मेधातिथिं (sic) मेधो भूतोऽभि यन्नयः; cp षत्रा 1.1.1 मेधातिथेर्मेधं इति मेधातिथिं ह काण्वायनं मेधो भूत्वा जहार; शत्रा 3.3.4.18 quotes षत्रा passage; जैत्रा 2.79 मेधातिथेर्ह मेधो भूत्वा राजानं पपौ; तैआ 1.12.3. —b) ऋ 1.51.1 अभि त्वं मेधं पुरुहूतमृगमियमिन्द्रं... —c) बा 24. —d) For निर्युजे with haplology; cp ऐत्रा 7.16 तं स निनियोज for नियुयोज; छां 3.11 निम्लोच for निमुम्लोच.

को ह स्मैष भवसि व्यवायो नावायो म इह शश्वदास्ति ।

मुशेवमिच्चङ्कमसि प्रपश्यान्नि तथा न कश्चोरणमाचक्षे ॥ २ ॥

a) Cp in the next pāda : न अवायः; व्यवाय occurring in प्रातिशाख्य, technical and later classical literature.

नेमामस्पृक्षदिदुदस्यमानः को अद्दाऽमूमभि चङ्कमीति ।

तदिच्छाधि योजसि सर्ववित्तमो न त्वाऽश्नवद् ब्रह्म रिषां मयस्विं ॥ ३ ॥

1) Ms reads नेत्वा. Is it न इत् त्वा ? Deussen seems to translate this variant.

a) ऋ 1.41.2 पान्ति मर्त्यं रिषः (abl.). —b) Only here in Vedic literature; cp शतस्विन्, नमस्विन्, तरस्विन्, and रक्षास्विन्.

इन्द्रो नृचक्षा वृषभस्तुराषाट् प्रसासाहिस्तपसा मा विचक्षे² ।

स इद्देवो³ ऋतमन्वयन्तं प्र भीमकर्मा तवर्सीऽपविद्धात् ॥ ४ ॥

1) Ms containing the bare text begins here and ends with the word अध्वर्युः in verse 15. —2) Ms reads विचक्षेः. —3) देवो ऋतम् irregular संधि! —4) Ms reads अन्ववन्तम् while the Com. paraphrases अन्वयन्तम्. —5) Read तवसा अपविध्यात् (?); cp ऋ 6.75.4 अप शत्रून् विध्यतां संविदाने.

a) ऋ 3.53.9 अस्तभ्रात् सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः. —b) ऋ 5.40.4 ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाद्. —c) ऋ 3.48.4 उग्रस्तुराषाञ्जभिभूत्योजाः. —d) आर्षेय 9; ऋ 1.100.3 तरद्वेषाः सासहिः पौंस्येभिः; अ 3.21.3 यं जोहवीमि पृतनासु सासहिम्; पा 3.2.171 वार्तिक-सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम्. Patañjali cites वृषा सहमानं सासहिः (probably a quotation from lost literature). —e) The com. construes प्रभीम् अकर मा.

कुहेव माऽवशमितो नर्यातै कुहेव ते चित्रर्तम प्रतिष्ठा ।

कुहा चिदेव स्वपिता पिता नो यो न वेद न हृतं हरन्तम् ॥ ५ ॥

1) Ms reads नयातैः .

a) ऋ 6.38.1 अपादित उदु नश्चित्रतमः. —b) Future of स्वप्—not स्व + पिता.

प्रत्यङ्ङवाङ् प्राङ्ङितरौ च नेह नाहमेनाननुपतस्थिरद्धा ।

न मामिमे नूनमित्था पथो विदुर्ये मा नर्यान्ति मिथु^४ चाकर्शानाः ॥ ६ ॥

1) Read न यन्ति ?

a) षास्थिः formation like सस्त्रि, वस्त्रि, चस्त्रि, पस्त्रि etc. in the R̥gveda. —b) ऋ 2.31.5 उत त्ये देवी सुभगे मिथुद्दशा (उषासा-नक्ता). —c) ऋ 1.164.20 अनहनन्नन्यो अभिचाकशीति = मुं 3.1.1; श्वे 4.6; वृ 4.3.11.

परः स्मियानो विर्वरस्य शूकं किं सीमिच्छरणं मन्यमानः ।

न ह त्वाहमप्रणीय त्वविष्टामित्था जहामि शपमानमिन्नु ॥ ७ ॥

1) The com. reads अविर्वर.

a) Cp शूल and सूची; Avestā sūkā. —b) ऋ 10.168.2 सं प्रेरते अनु वातस्य विष्टाः; अ 12.1.5 गवामश्वानां वयसश्च विष्टाः; तैब्रा 3.7.5.3 देवानां विष्टामनु यो वितस्थे.

अहमास्मि जरित्वृणामु दावा अहमाशिरमहमिदं दधर्ग्वान् ।

अहं विश्वा भुवना विचक्षन्महं देवानामासन्नवोदः ॥ ८ ॥

Cp in general गीता 9.16 ff.

a) ऐब्रा 3.38 यजमानो जरिता. —b) Cp दावा in वसुदावा (ऋ 2.27.12), वाजदावा (ऋ 8.2.34) and भूरिदावा (ऋ 9.87.4); पा 3.2.74. —c) ऋ 1.134.6 विश्वा इते धेनवो दुह आशिरम्. —d) Perf. parti. of दह्? —e) Com. reads

विचक्षत् and perhaps rightly. —*f*) आसन् (Vedic locative); cp ऋ 3.26.7 वृत् मे चक्षुरमृतं म आसन्. —*g*) अवोदः (= अवस् + अद्), cp ऋ 4.21.10 भक्षीय ते अवसो दैव्यस्य; cp similar words in ऋ—आभादः, क्रव्यादः, मध्वदः, यवादः, सोमादः, हविरदः etc.

मम प्रतिष्ठा भुव आण्डकोशा वि^१ चैमि सं^२ च हि नु यो^१ विर^१प्शी ।

अहन्वहिं^३ पर्वते शिश्रियाणमुग्रो नु^३ कं तवर्सावस्यु रद्धा ॥ ९ ॥

1) Ms reads वा विराशीः (?). —2) ऋ 1.32.2 अहन्वहिं पर्वते शिश्रियाणम् seems to be copied अहन् नु अहिम् ? —3) No need of emending this as न्वहम्.

a) श्वे 4.11. —*b*) ऋ 4.17.20 एवा न इन्द्रो मधवा विरप्शी; 4.20.2 तिष्ठाति वज्री मधवा विरप्शी; —*c*) “ Helping willingly ”; cp ऋ 4.16.11 यासि कुत्सेन सरथमवस्युः; 5.31.10 कविश्रिदेशो अजगन्नवस्युः; 5.46.1 तां वहामि प्रतरणीमवस्युवाम्.

प्रै वङ्गणा अभिदं पर्वतानां यत् सीमिन्द्रो अकरोदनीकैः ।

को^१ अद्धा वेद क इह प्रवोचत् को अश्नवदभिर्मातिं विजघ्नुरुषः ॥ १० ॥

a) ऋ 1.32.1 प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम्. —*b*) ऋ 1.168.9 त्वेषमयासां मरुता-मनीकम्; 6.47.28 इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकम्; 8.96.9 तिग्ममायुधं मरुतामनीकम्. —*c*) = ऋ 3.54.5; 10.129.6. —*d*) ऋ 3.51.3 अभिमातिहनमिन्द्रम्. —*e*) ऋ 1.32.14 जघ्नुरुष इन्द्रस्य.

को म अवो दाशुषो विष्वगूतीरित्था दृष्ट्रे भुवनाधि विश्वा ।

रूपंरूपं जनुषां बोभवीमि मायाभिरेको अभिचाकज्ञानः ॥ ११ ॥

a) ऋ 3.53.8 रूपंरूपं मधवा बोभवीति मायाः कृष्वानस्तन्वं परि स्वाम्; 6.47.18 रूपंरूपं प्रातिरूपो बभूव...इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते. —*b*) जनुषा (right from the birth or origin) ऋ 1.102.8 अशत्रुन्दि जनुषा सनादासि.

विश्वं विचक्षे यर्मयन्नभीकी नेशे^१ मे कश्च महिमानमन्यः ।

अहं द्यावा पृथिवी आर्ततानो^१ विभर्मि घर्ममवसे^२ जनानाम् ॥ १२ ॥

1) Divide as आततान + उ. —2) v. l. अवसेज्जन्मानाम् = अवसा + इत् + जनानाम्.

a) श्वे 6.11 (साक्षी). —*b*) वृ 3.7.1, 4-23. —*c*) अ-भी-क. —*d*) ईशे = ईष्टे (3rd per. sg. the usual form ईष्टे occurs only once in ऋ; ऋ 7.101.2 यो विश्वस्य जगतो देव ईशे. ईश् usually governs genitive. but here accusative. —*e*) ऋ 10.88.3 यो भानुना पृथिवीं द्यायुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम्. —*f*) ऋ 5.30.15 घर्मश्चित्ततः प्रवृजे य आसीत्; अ 7.73.6 घर्मं सिञ्च पय उल्लियायाः; ऐवा 1.18 तस्माद्ध्वर्यू घर्मं संभरतः; शत्रा 14.1.1-10 तद्यत् घृडिडत्यपतत्, तस्माद् घर्मः.

अहमु ह प्रवृतिं यज्ञियामिमामहं वेद भुवनस्य नाभिम ।

आपिः पिता सूरहमस्य विष्वङ्ङहं दिव्या आन्तरिक्ष्यास्तुर्का वहम् ॥ १३ ॥

1) v. l. प्रापिः. —2) v. l. आन्तरिक्षाः.

a) प्रवति from प्र + √ वच् (like प्रगति from प्र + √ गम्); cp ऋ 10·96·1. प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम्. —b) ऋ 1·32·9 उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीत्. —c) स्तुकाः = स्तोकाः ? Then it would mean ' drops. ' Cp ऋ 10·95·16 घृतस्य स्तोकं सकृद्दह आश्राम्, तादेवेदं तातृपाणा चरामि.

अहं वेदानामुत यज्ञानामहं छन्दसामचिदं रयीणाम् ।

अहं पचामि सरसः परस्य यदिदेतीव सरिरस्य मध्ये ॥ १४ ॥

1) v. l. देवानाम्.

अहमिन्नु परमो जातवेदा यमध्वर्युरभि लोकंपृणैधीत् ।

यमन्वाह नभसो न पक्षी काष्ठां भिन्दन् गोभिरितोऽमुतश्च ॥ १५ ॥

1) Ms reads अन्वाह for अन्वाह.

a) Is लोकंपृणा Vedic instrumental ? For लोकंपृणा cp तैसं 5·5·3·6 त्रयोदश लोकंपृणा उपधाति; 5·5·6·2 आत्मा वै लोकंपृणा; वासं 12·54 लोकं पृण; छिद्रं पृण; शत्रा 6·1·2·25 तदेधते तस्माल्लोकंपृणा एव भूयसीरुपद्ध्यात्; 9·1·2·19 दशोष्टका उपधाय लोकंपृणयाभि-मन्वयते; 10·5·2·15 तस्मादेका सती लोकंपृणा सर्वमग्निमनुविभवति. —b) ऋ 4·58·7 काष्ठा भिन्दन्तूर्मीभिः पिन्वमानः.

अहमु यन्नपतता रथेन द्विषडरिण प्रधिनैकचक्रः ।

अहमिन्नु दिद्युतानो दिवेदिवे तन्वं पुपुष्वानमृतं वहामि ॥ १६ ॥

a) आर = अर (spoke) only here ! Cp द्वादशार in ऋ 1·164·11 द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वति चक्रं परिधामृतस्य. —b) ऋ 3·7·4 व्यगेभिर्दियुतानः सधस्ये. —c) दिवेदिवे locative, not dative. —d) ऋ 10·71·1 ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्.

अहं दिशः प्रदिशं आदिशंश्च विष्वक् पुनानः पर्येभि लोकम् ।

अहं विश्वा ओषधीर्गर्भ आधां याभिरिदं धिनुयुर्दाशुर्षः प्रजाः ॥ १७ ॥

a) वासं 6·19 adds विदिशः and उद्विशः. —b) तांवा 4·10·1 तदेनमधिनो-न्महन्मर्यां व्रतं यदिदमधिन्वीदिति तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम्. —c) पा 6·1·12 for absence of reduplication; ऋ 3·60·5 धियेषितो मघवन् दाशुषो गृहे.

अहं चरामि भुवनस्य मध्ये पुनरुच्चार्वचं व्यश्नुवानः ।

यो मां वेद निहितं गुहां चित् स इदित्था बोभवीदाशर्यध्वै ॥ १८ ॥

a) तैसं 7.4.3.6 उच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति; शत्रा 2.3.4.32 उच्चावचा इव हि पशवः; 13.5.1.7 उच्चावचं बहु कर्म क्रियते; वृ 4.3.13 उच्चावचमयिमानः. —*b*) क 1.14; 2.20; तै 2.1. —*c*) ऋ 1.67.6 गुहा गुहं गाः (गुहा is instrumental of गुहा fem.); 9.6.9 गुहा चिद्दधिषे गिरः. —*d*) ऋ 3.53.8. रूपं रूपं मघवा बोभवीति; शत्रा 2.2.3.16 तिर एव एतन बोभवत्; बा 11 & 12. —*e*) ऋ 2.17.6. येना पृथिव्यां नि क्रिर्वे शयध्वै; 6.62.3 मनोजवेभिरिषिरेः शयध्वै.

अहं पञ्चर्धा दशधा चैकधा च सहस्रधा नैकधा चासमत्र ।

मया तर्तमितीदमश्नुते तदन्यथाऽसद्यदि मे असद्विदुः ॥ १९ ॥

1) v. l. ततमितीदीदम् (one additional इति !).

a) छां 7.26.2. —*b*) गी 9.4.

न मामश्नोति जरिता न कश्च न मा अश्नोति परि गोभिराभिः ।

न मेऽनाश्वानुत दाश्वानजग्रभीत् सर्व इन्मामुपयन्ति विश्वतः ॥ २० ॥

a) क 2.23; मुं 3.2.3. —*b*) पा 3.2.109 उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च; तैत्रा 1.1.4.2 नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान् गृहे वसेत्; 3.11.8.2 तस्य स्म तिस्रो रात्रिरनाश्वान् गृहे वसतात्; वृ 4.4.22 (तपसानाशकेन); छां 8.5.3 अनाशकायनम्; क 1.8-9. —*c*) तै 1.4; गी 4.11.

क शरीरुः क सृमरः क नूरणः सर्वमिदं त्वर्चदितो वहामि ।

यन्मदिमे बिभ्यति तन्म एकं ते मे अक्षन्नहसु ताननु क्षम् ॥ २१ ॥

a) ऋ 10.86.9 अवीरामिव मामयं शरारुभिमन्यते; पा 3.2.173 शृवन्चोरारुः. —*b*) तैसं 5.5.16.1 अरण्याय सृमरः (also वासं 24.39); पा 3.2.160 सृवस्यदः क्मरच्. —*c*) On the use of त्वत्-त्वत् cp ऋ 7.101.3 स्तरीरु त्वद् भवति सूत उ त्वत्. —*d*) ऋ 1.82.2 अक्षन्मीमदन्त हि; पा 2.4.37 लुङ्सनोर्वस्लु; 6.4.98 गमहन्जन्स्वन्घसां लोपः विडत्यनाडि.

यत्तप्यथा बहुधा मे पुराचित् तन्नु भुवेऽमुहरणो बोभुवे ।

ऋतस्य पन्थामसि प्रपन्नोऽयसे स मे सत्यमिदेकमेहि ॥ २२ ॥

1) v. l. ईहि (from ई ?).

a) Cp बा 11, 18. —*b*) ऋ 1.124.3 ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु; 10.66.13 ऋतस्य पन्थामन्वेमि साधुया; अ 17.1.16 ऋतस्य पन्थामन्वेषि विद्वान्.

अहं ज्योतिरहमृतं विनीद्विरहं जातं जनि जनिष्यमाणम् ।

अहं त्वमहमहं त्वमिन्नु त्वमहं चक्ष्व विचिकित्सीम ऋज्वां ॥ २३ ॥

a) Cp नद्धिः (*bond*) in ऐत्रा 1.11 यज्ञस्य वर्सनध्वै. —b) Cp ऋ 1.66.4 यमो ह जातो यमो जानित्वं; 4.18.4 अन्तर्जातिषु उत ये जानित्वाः; 10.45.10 उज्जातेन भिनददुज्जानित्वैः; मां 1 भूतं भवद् भविष्यत्. —c) °मा + ऋज्वा = °म ऋज्वा *as per* पा 6.1.128 ऋत्यकः; ऋज्वन् (*like* यज्वन्) means ऋजु.

विश्वशास्ता विधरणो विश्वरूपो रुद्रः प्रणीती^b तमर्नः प्रजापतिः ।

हंसो विशोको अजरः पुराण ऋतीयमानो अहमस्मि नाम ॥ २४ ॥

a) Cp छां 8.4.1; वृ 4.4.22; 6.3.1; मै 7.7. —b) ऋ 3.51.7 तव प्रणीती तव शूर शर्मन्; 4.4.14 त्वोता तव प्रणीत्यश्याम वाजान्. —c) बा 1. —d) पा 3.1.29 ऋतेरीयद्.

अहमस्मि जरितां सर्वतोमुखः पर्यारणः परमेष्ठी नृचक्षाः ।

अहं विश्वड्डड्मास्मि प्रसत्त्वानहमेकोऽस्मि यदिदं नु किंच ॥ २५ ॥

a) ऐत्रा 3.38 जरिता यजमानः —b) Cp ऋ 10.81.3 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः —c) Cp सत्त्वन् in ऋ 9.87.7 गा गव्यन्नभि शूरो न सत्त्वा.

॥ इति बाष्कलमन्त्रोपनिषत् ॥

॥ छागलेयोपनिषत् ॥

[Like the वाक्कलमन्त्रोपनिषत्, this Upaniṣad was long known through its Perso-Latin-German translation. It is available in Sanskrit from one single Ms in Adyar Library, Madras. We have been fortunate in comparing the printed text with the original Ms.]

ॐ ऋषयो वै सरस्वत्यां सर्त्रमासत । तेऽथ कवषमैलूषं दास्याः पुत्रं इति दीक्षार्या आच्छिदन् । ते होचुः—अप वा एतद्मृग्यजुषादप साम्न इति । स होवाच—भगवन्तो यदिदं सत्रमाध्वै यदचोऽधीध्वै यद्यजूषि यत् सामानि कस्यायं महिमेति । ते होचुर्ब्राह्मणा वाव स्मस्तेषामेवामिति । स होवाच—यदिदमिच्छाचिदिच्छाचिदीक्षध्वै किं तद्येन ब्राह्मण इति । ते होचुः—यदिदमृग्यजुषैरेवोर्षवत्वन्नो जुहुवुर्यद्वैनमुपाघ्रा-सिषुर्यदुपानेषतैतद् ब्राह्मण इति ॥ १ ॥

Cp in general ऐत्रा 2·19; कौत्रा 12·1,3.

1) Ms reads तेषाम्. —2) Ms reads एवामिति; unnecessarily emended by editors as एवमिति; cp पा 5·4·11-12 which enables us to justify the form एवम् as well as एवाम्. —3) i. e. इत्याचित् इत्याचित् (in this way).

a) सत्र (also written as सत्र). —b) कवष ऐलूष is the author of several सूक्तis of the Rigveda (10·30-34); ऐत्रा 2·19; कौत्रा 12·1,3. —c) शांत्रा 12·3 तं हेम उपोद्दुर्दास्या वै त्वं पुत्रोऽसि; cp पा 6·3·21-22 षष्ठ्या आक्रोशे, पुत्रे अन्यतरस्याम्. —d) दीक्षार्यै + आच्छिदन्. —e) पा 5·4·77 (ऋग्यजुष). —f) The root is √ आम् (a solitary irregular form); cp पा 7·1·43 यजध्वैनमिति च (for यजध्वम् + एनम्), ऋ 8·2·37. —g) उपवतीs are certain *riks* (e. g. ऋ 9·18·1; 9·18·6) having the word उप at the beginning. उपवत्वम् might be उपवत्या going with जुहुवुः (?); होम, उपाघ्राण and उपनयन are the rites which make a person ब्राह्मण. On उपाघ्राण cp शत्रा 11·8·3-10 अथ यदैव उपजिघ्रन्ति अथ जानन्ति; मैसं 1·5·5 अथ यदुपवत्वपदमाह .....

स हाविर्दूरके एव शवशयितमात्रेयमच्छावर्दमुपदर्शयन्नुवाच—यदिदमृग्यजुषै-रुपवत्या जुहावोपाघ्रासीदथोपानेष्ट नैतदत्यगादिति । किं तदिति होचुः । स होवाच—नैमिषेऽमी शुनंकाः सत्रमासत । तेषामात्रेयोऽच्छावदः सर्वाण्येवावर्तय-द्यद्याज्या यदनुवाक्या यत् प्रातरनुवाको यत् प्रउग यदाज्यं यन्मरुत्वतीयमित्यथ

यन्महावीरसंभरणानि यदग्रेरभिवर्तनानि यद्राजाभिक्रयणानि यदभिषावित्राणि यदौपयामानि यदुपमन्त्रणान्यथ यत् त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति । कास्य तदगादिति । ते हामुहन् । अथैते सर्व एवोपसमेत्योचुरूप नो नयस्वेम एव त इति । स ह स्मयमान उवाच—संपश्यध्वा एव मा प्रमदत । न होर्त्तमानधम उपनेतेति । ते होचुर्मैव स्मोपनयथा गतिस्तु त्वमिदिति ॥ २ ॥

1) Printed editions read अविदूरे without any justification.

a) Cp अच्छावाक in ऐत्रा 6.14 अस्ति अच्छावाकस्य प्रवरः नेति. —b) Not referred to elsewhere in Vedic literature; cp शौनक descendant of शुनक. —c) Cp अ 8.9.20 कथं गायत्री त्रिवृतं व्याप कथं त्रिष्टुप्पञ्चदशेन कल्पते...अनुष्टुप् कथमेकविंशः. —d) Cp सं + √ दृश् in क 6.9 न संदृशे. —e) Cp the idea in छां 5.3.7; 5.11.7; वृ 7.2.7. —f) वृ 4.3.32 एषास्य परमा गतिः; क 3.11, मै 1.4; 4.1.

स होवाच—कुरुक्षेत्र एवोपसमेत्य ये बालिशानुपाध्वै । ते व इदं प्रवक्ष्यन्तीति । ते ह तत एवोपसमेत्य कुरुक्षेत्रमुपजग्मुः । ते ह बालिशानेवोपासदन् । तानिम उपसीदत एव विदांचक्रुरिति कामुका इति । ते होचुर्यात् किमिव बालिशानुपासदत महाशाला वै महाश्रोत्रिया वर्षीयांसः सै यन्महाशाला महाश्रोत्रिया वर्षीयांसः कुरुक्षेत्रमध्यासत इति । ते हान्योन्यस्याभिसमीक्षामासुः । ते हापश्यन्न हास्मान्मिथुंचिदेवासाववोचत्—बालिशानेव चैतान् विचक्षेमेति । ते होचुः—नमस्यानतीव वचो रेचयिष्यथ यदन्तर्नोऽसाभिह प्राहैयात् (?) । यथैव तु स्मोपसन्ना यथानसूयवो यथोपश्रद्धिन इति ॥ ३ ॥

a) बालिशाः not known in Vedic literature. —b) From उप + √ आस्. The form is irregular. —c) वर्षीयांसः as opposed to बालिशाः; comparative of वृद्ध see पा 6.4.157. —d) स यत् is like स यथा (वृ 4.5.8, 9, 10 etc). —e) ऋ 6.18.8 स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्; वा 6; आर्षेय 8 शौनक 4.

ते होचुः—किं वा अस्मत् प्रतीच्छथेति । ते होचुः—नैमिषेऽमी शुनकाः सन्नमासत । तेषामात्रेयोऽच्छावदः सर्वाण्येवावर्तयत् । यद्याज्या यदनुवाक्या यत् प्रातरनुवाको यत् प्रउगं यदाज्यं यन्मरुत्वतीयमित्यथ यन्महावीरसंभरणानि यदग्रेरभिवर्तनानि यद्राजाभिक्रयणानि यदभिषावित्राणि यदौपयामानि यदुपमन्त्रणान्यथ यत् त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति । कास्य तदगाद्यदयं शवशयित-

मशयिष्टेति । ते होचुः— न हासंवत्सरवासिनमनुब्रूयादिति नः पूर्वेऽन्वशिषन् ।
यत् संवत्सरं वत्स्यथाथ वेदिष्यथेति । ते ह संवत्सरमूषुः ॥ ४ ॥

a) वृ 2-1-16 क्वैष तदाभूत्, कुत एतदागात्. —b) ऐआ 3-2-6 नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्ना-
संवत्सरवासिने नाप्रवक्त्रे. —c) के 1-3 इति शुश्रुम पूर्वेषाम्.

ततो ह बालिशो ऊचुः—अवार्त्तं वा संवत्सरमिमे ब्राह्मणाः । हन्तैषामनु-
ब्रूवामेति । ते ह गृहीत्वैवैनान् पथोऽभिसमीयुः । ते ह संक्रीडत एव कूर्वारिणो
रथकटयार्थमविन्दन् । ते होचुः—संपश्यध्वमिति । किं हीति । कूर्वारिणमेव सोम्या इति ।
तथेति । कथमिवेति । यथैवोपसृत्वरौ वार्धिस्तिर्यगुल्लन्तीभिरिव वीचिभिः
शफाभिरैवोपस्कन्दन्नुत्प्लवेदेवं हैवैषोभिसृत्वरानामेव धुर्याणां चङ्क्रमतामरीणां-
मुत्प्लवतीति । यथैवासौ प्रतिसृत्वरेण समः समेव क्रीडेदेवं हैष संक्रीडतीति ।
यथैवासावितश्चेतोऽमुतश्चामुतश्च संपद्रवत इवापशुष्यत इवोपस्कन्दमभिमृद्नीता-
भिपातयेदेवं हैष इतश्चेतश्चामुतश्च संपद्रवत इवोपशुष्यत इवोपस्कन्दमभिमृद्नात्यभिपात-
यति । यथैवासौ राजानं वा राजपुरुषं वा निलयनं प्रापयेदेवं हैवैष यन्तारं निलयनं
प्रापयतीति । ते होचुः—अपीदं साधीर्या इति । साधीय इति होचुः । ते ह तस्यैव
पन्थामनुप्रातिष्ठन्तं ह सांयाहन्येवोपसंपादयामासुः ॥ ५ ॥

1) Ms reads चंचमताम्. —2) Ms reads अरिणाम्. —3) Ms reads सनः.
—4) Ms reads यत्तान्. —5) The long final due to interrogative construc-
tion? —6) Ms reads प्रातिष्ठन् न तं ह etc.

a) Irregular form of √ वस् to dwell. —b) ऋ 5-44-13 अनुब्रूवाणो
अध्येति न स्वपन्. —c) शभा 4-6-9-11 जघन्यायां कूर्वार्यां साम अभिगायन्ति; मैसं 2-1-11
सा कुसितायी वामदेवरथस्थ कूर्वरमाच्छिनत्; कासं 10-5 तस्य कुसिदायै पूर्वस्य अतिद्रुतस्य कूर्वरं
न्यमृणत्. —d) Cp पा 4-2-50, 51 meaning a रथसमूह. —e) On सूत्र see पा
3-2-163. —f) वार्धि (वार् + धि) ' sea, ' a late word not found in Vedic lit.
—g) Can शफा be शाप (floating substance in a river; cp ऋ 7-18-5 शापं
सिन्धूनाम्; 10-28-4 प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति; अ 3-24-3 वृष्टे शापं नदीरिव. —h) नि 2-2-3
तद्धितसमासेषु...प्रविभज्य निर्ब्रूयात् ।...राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः. —i) पा 6-3-110 संख्याविसाय-
पूर्वस्य अहस्य अहन् अन्यतरस्याम् ङौ.

तं यदावर्सायाश्वांस्तक्षापोह्यापागात् । अथ व्यलिष्टं । अदीदृशत् । कथमिवेति ।
ते होचुर्यथैतं काष्ठभारमानद्धमनुपश्यामस्तथैवावशो भूस्थः स्पन्दते । नेङ्गन्ते, न
विवर्तते, न च वीर्त इति । ते ह बालिशो ऊचुः— यद्यमीदृगभूत् किमस्यापार्गादिति ।

तस्यैवेति । तथैवेतत् सोम्या इति । आत्मा वास्य प्रचोदयिता करणान्यश्वाः शिरा नद्वयोऽस्थीन्युपग्रहा असृगाञ्जनं कर्म प्रतोदो वाक्यं क्राणनं त्वगुपर्नाह इति । स यथा प्रचोदयित्रापोज्झितो नेङ्गेन्न रुरुवीतैवं हैष प्राज्ञेनात्मनापोज्झितो न ब्रूते, न चैत्यपि न श्वासित्यपि पूयत्यपि श्वान उपधावन्त्यपि काकाः पतन्त्यपि गृध्रा आस्कन्दन्त्यपि शिवा जिघ्रत्सन्तीति । ते तत एव द्रागिव व्यज्ञासिषुः । ते ह पादयोरेवाभिमर्श्य बालिशानूचुः—न ह वाव नस्तद्येन निष्कुर्म इममेवेत्यञ्जलिं कृत्वोपास्थिषतेत्याह भगवान् छागलेयस्त इमे श्लोकाः—

यथैतत् कूवरस्तक्षणापोज्झितो नेङ्गन्ते मनाक् ।

परित्यक्तोऽयमात्मना तद्वदेहो विरोचते ॥

यदस्य प्रथयश्चक्रा युगमैक्षो वरत्रिका ।

प्रतोदश्चर्मकील ....

....

.... ॥ ६ ॥

1) Ms reads स्पशत्यपि. —2) Ms reads मनः, an obvious error.

a) ऋ 1.104.1 विमुच्या वयो अवसायाश्वान्; नि 1.17. —*b*) ऋ 9.112.1 तक्षा रिष्टं रुतं भिषक् ब्रह्मा सुन्वन्तामिच्छति. —*c*) तैसं 6.2.5.1 यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते; —*d*) तांत्रा 12.5.14 इयं वाव तृतीयमहर् अदीदृशत्. —*e*) नीते—√इ with वि (Ātmane.?). —*f*) छां 6.4.1 अपागत; वृ 5.2.12 किमेनं न जहाति. —*g*) क 3.4 इन्द्रियाणि हयानाहुः —*h*) ऐत्रा 1.11 बर्सनध्यै (पा 3.2.182 uses the word नद्वी). —*i*) Cp प्रग्रह in क 3.3. —*j*) तैसं 3.3.9.2 देवानामेष उपनाह आसीत्; अ 9.4.5 देवानां भाग उपनाह आसीत् —*k*) द्राक् is a later word. —*l*) ऋ 10.97.9 यदामयति निष्कृत्य; अ 2.9.5 यश्चकार स निष्करत् । स एव सुभिषक्तमः; शत्रा 12.4.21 अनार्तेनैव तदार्तं यन्नस्य निष्करोति. —*m*) पा 4.1.117 (छागल); 4.3.109 (छागलेयिन्). —*n*) ऋ 1.164.48 द्वादश प्रथयश्चक्रमेकम्; 2.39.4 नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव; ऐत्रा 4.15 परियद्वा एतद्देवचक्रम् ... यौ अग्निष्टोमौ तौ प्रधी; वृ 1.5.5 —*o*) ऋ 10.89.4 यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिः. —*p*) ऋ 10.60.8 यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति. —*q*) अ 15.2.1 वातः सारथी रेष्मा प्रतोदः; तांत्रा 17.1.14 उष्णीषं प्रतोदश्च.

॥ इति छागलेयोपनिषत् ॥

॥ आर्षेयोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad was long known only through Perso-Latin-German translation only. The printed editions of Madras and Dr. Belvalkar have been duly compared by us with the original solitary Ms of the Adyar Library and we have accepted or rejected the emendations and readings contained therein.]

ॐ ऋषयो वै ब्रह्मोर्ध्वमाह्वयित्वा ऊचुः परस्परामिवानुवृवाणाः । तेषां विश्वामित्रो विजितीयमिव मन्यमान उवाच—यदेतदन्तरे द्यावापृथिवी अनश्नुवदिव सर्वमश्नवद्यदिदमाकाशमिवेतश्चेतश्च स्तर्नयन्ति विद्योर्तमाना इवावर्सफूर्जयमाना इव तद्ब्रह्मेति । तस्योपव्याख्यानम्—यदिदमग्निभिर्ज्वलयन्ति, पोष्टूयन्त्यद्भिः, अभिषीवयन्ति वद्भीभिः, अभिमथ्नन्ति वरत्राभिः, अभिघ्नन्त्ययोर्ध्वनैः, विध्यन्ति सूचीभिः, निखानयन्ति शङ्कुभिः, अभितृन्दन्ति पट्टीशिकाभिः, अभिलिम्पन्ति मृत्स्नर्याभिः, तक्ष्णुवन्ति वासीभिः, कृषन्ति फालिभिः, न ह एव शक्नुवत इति नास्येशीमहि न नमतीर्यीमहि ॥ १ ॥

1) Printed edns. read परस्पराम्. —2) Shall we read अन्तरेण ? Cp शब्रा 1.1.3.4 यदिदं अन्तरेण द्यावापृथिवी. —3) Shall we read अनश्नुवत् ? —4) Ms reads इष्टम् for इदम्.

a) ऐआ 5.25 अथ प्रजापतेस्तनुरनुद्रवति ब्रह्मोर्ध्वं च; वृ 3.8.1, 12 ब्रह्मोर्ध्वं जेता; also ब्रह्मवाचमवदेताम्; जै 3.8.2 ब्रह्मवाचं वदति; cp पा 3.1.123 छन्दसि निष्टर्क्य... ब्रह्मवाच... उपचाय्यपृष्ठानि; also ब्रह्मवच in शांआ 27.4 समाप्तं ब्रह्मवचम्. —b) शब्रा 2.5.3.18 अथर्षभमाह्वयित्वै ब्रूयात्. —c) ऋ 5.44.13 अनुवृवाणो अध्येति न स्वपन्; वृ 1.4.16. —d) पा 6.3.128, 130 विश्वस्य... मित्रे चर्षे. —e) विजितिः— *fight, victory*; तैसं 2.4.2.3 तां वाव देवा विजितिषुत्तमामसुरैः व्यजयन्त; शब्रा 2.2.4.18 इमां विजितिं व्यजयन्त येयमेषां विजितिः. —f) वासं 22.26 विद्योतमानाय स्वाहा, स्तनयते स्वाहा, अवस्फूर्जते स्वाहा; तैआ 2.14 विद्युदग्निः... स्तनयित्नुर्वषट्कारः; यदवस्फूर्जति सोऽनुवषट्कारः. —g) ऐआ 1.3.5 या अन्तरिक्ष्यास्ता हि पोष्टूयन्त इव. —h) See our note —o) on वरत्रिका in छागलेय 6. —i) पा 3.3.82. —j) ऋ 2.32.4 सीव्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमानया. —k) ऋ 1.164.48 त्रिशता न शङ्कवो अपिताः षष्टिर्न चलाचलासः. —l) ऋ 1.162.14 यच्च पङ्कीशमर्वतः; 10.97.16 अथो यमस्य पङ्कीशात् सर्वस्माद्देवकिल्बिषात्; छां 5.1.12; 6.1.13. —m) पा 5.4.39 f मृदास्तिकन्, सन्नो प्रशंसायाम्; शब्रा 14.3.2.21 मात्स्नर्या मृदा संसृज्य. —n) ऋ 8.19.23 वाशीमग्निर्भरत उत् च अव च; 8.29.3 वाशीमेको विभर्ति हस्त आयसीम्;

10.101.10 वाशीभिस्तक्षत अश्मन्मयीभिः; अ 10.6.4 यत्त्वा शिक्वः परावधीत् तक्षा हस्तेन वास्या. —o) ऋ 4.57.8 श्रुतं नः फाला विकृषन्तु भूमिम्; 10.117.7 कृषन्ति फाल आशितं कृणोति. —p) Note the आत्मनेपद use.

तद् ह जमदाग्निर्नानुमेने । आर्तिमिव वा एष तन्मेने यदिदमन्तरेणैन्दुपयन्ति, पर्याप्तं इवैष दिवस्पृथिव्योरिति । स होवाच—अन्तरिक्षं वा एतद्यदिदमित्थे-
त्थोपव्याख्याये इति । महिमानं त्वमुष्येह पश्यामीति यदिदमस्मिन्नन्वायत्तमिति । स
यदिदमेतस्मिन्नन्वायत्तं वेदाथ तथोपास्तेऽन्वायत्तो ह्यैवास्मिन् भवति । तदेतद्विद्वान्-
नेवास्मिन्नन्वायत्तमुपास्ते वीथ पद्येत्, आर्तिमृच्छेत् । तस्मादेवमुपासीत ॥ २ ॥

a) वृ 3.5.1 आर्तम्. —b) ऐत्रा 5.4 इमं नु मायिनं हव इति पर्याप्तो हववान्;
श्रवा 3.1.2.18 अग्नेः पर्याप्तो भवति. —c) पा 6.3.30 दिवसश्च पृथिव्याम्. —d) वि + √पठ्
in षत्रा 5.6 आरम्भा वा विपद्यन्ते. —e) तैसं 2.2.2.3 ताजगार्तिमाच्छति; 2.2.4.7 स ईश्वर
आर्तिमार्तोः .....न आर्तिमाच्छति; श्रवा 3.2.2.15 यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देत्.

तमितरः पप्रच्छ—कृतमन्वमर्नातं मन्यस इति । तं होवाच—यदिदमिति
द्यावापृथिव्योरनारम्बमिव नोपयन्ति नाभिचक्षते नाश्रुवन्ति । तस्योपव्याख्यानम्—
यदिदमित्थेतश्चाण्डकोशाद्दुदयन्ति नापद्यन्त इव न विस्रंसन्त इव न स्खलन्तीव न
पर्यावर्तन्त इव । न ह वा एनत् केचिदुर्पावन्तो विन्दन्ति नाभिपश्यन्ति । यदिदमेक
इदप एवाहुस्तैम एके ज्योतिरेकेऽवकाशमेके परमं व्योमैक आत्मानमेक इति ॥३॥

1) Ms reads आण्डकोशा उदयन्ति.

a) तैत्रा 1.4.3.4 अनार्तेनैव आर्तं यज्ञस्य निष्करोति; श्रवा 9.2.2.3 एतद्वै वनस्पतीनामनार्तं
जीवं यदाद्रम्; तैत्रा 6.3.3 येनापुनादिन्द्रमनार्तमात्यै. —b) छां 2.9.4 अनारम्बणानि;
वृ 3.1.6 अनारम्बणम्. —c) ऋ 8.3.21 उपेव दिवि धावमानम्; तैसं 2.1.1.1 वरुणमेव स्वेन
भागधेयेन उप धावति. —d) ऋ 10.129.2 तम आसीत्तमसा गूळहमग्ने. —e) Deussen's
German trans. adds प्राणः after ज्योतिः. —f) Deussen thinks the last sentence
(यद् ..... इति) to be an interpolation, because it is irrelevant.

तद् ह भरद्वाजो नानुमेने । यदिह सर्वे वेत्थेत्थेति व्यूदिरे नास्य तद्रूपं पर्याप्त-
मिति । स होवाच—आर्तिमिवेदं ते विज्ञानमपि स्वित्तेन्द्रोर्द्रस्योरेव पर्यायेणोपवन्वीमहि
यदिदमित्थेत्थोपव्याख्यास्याम् इति । महिमानं त्वेवास्याप्यासे । यदिदमन्वा-
यत्तमिति । स यदिदमन्वायत्तं वेदाथ तथैवोपास्तेऽन्वायत्तो भवति । स य
इहान्वायत्तमिदमविद्वानेवैदुपास्ते पापीयान् भवति, आर्तिमाच्छत्यवम्रियते यदेव-
मेतदन्वायत्तमुपास्ते सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । स य एतदेनमुपास्ते ॥ ४ ॥

1) Ms reads अपर्यारणमिति for पर्याप्तमिति. —2) Ms reads पर्यारेण for पर्यायेण. —3) Shall we read उपास्ते (2nd pers. sg.)? —4) Ms reads अन्वाभत्तम्. —5) Shall we read अथ प्रेव मीयते?

a) Deussen's translation presupposes भूताकाशम् in place of रोदस्योः
—b) वृ 3-9-2; श्वे 6-1.

तमितरः पप्रच्छ—कतमत् त्वमनार्तं मन्यस इति । स होवाच—यदेतस्मिन् मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते बम्भ्रम्यमाणमिव चाकश्यमानमिव जाज्वल्यमानमिव देदीप्यमानमिव लेलिहानं तदेव मे ब्रह्म । तस्योपव्याख्यानम्—यदिदमद्भैव पराः परावतोऽभिपद्यन्ते संपन्नमेवैतत् संमितमेव यथोपयातमात्मैवाभिचक्षत इति । य एतदभिपद्येव गृहीयादथो विस्फुरन्तीव धावन्तीवोत्प्लवन्तीवोपश्लिष्यन्तीव न हैवाभिपद्यन्ते । तदिदमन्तिके दवीयो नेदीय इव दूरतो न वा अस्य महिमानं कश्चातीति ॥ ५ ॥

1) Add one इव here as before.

a) शब्दा 2-3-2-13 अङ्गाराः चाकश्यन्त इव; 11-8-3-10 तस्मादेते चाकश्यमाना इवैव न जानन्ति. —b) ऋ 10-58-11 यत्ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम्. —c) क 6-1 तद् नात्येति कश्चन.

तद् ह न मेने गौतमो यदिदमार्तमिव स्तिमिर्तमिव पर्यायेण^१ पश्यन्तीवेमं भोवं संविदाना इति । य इमे पुण्ड्राः सुह्माः कुलुम्भा दरदा वर्वरा इति । न ह वा असंविदाना एव द्रागिवाभि तत् पद्यन्त इति । महिमानं त्वेवास्योपासे । य एतदस्मिन्नन्तर्हिरण्यैः पुरुषो हिरण्यवर्णो हिरण्यश्मश्रुरानखाग्रेभ्यो दीप्यमान इव । स य एवमेनमुपास्तेऽतीर्षं सर्वा भूतानि तिष्ठति सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । न ह वा एष परमतीवोर्देति । यस्त्वेनं परमतीवोद्यन्तं पश्यन्मुपास्ते पापीयान् भवति वीव पद्यत आर्तिमृच्छति । यस्त्वेनं परमनूद्यन्तं वेदाथ तथोपास्ते परं ज्योतिरुपसंपद्यते सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । स य एवमेनमुपास्ते ॥ ६ ॥

1) Ms reads पर्यारेण. —2) Shall we read उलुम्बराः i. e. उदुम्बराः ?

a) Cp स्तीम in अ 11-8-34 अप्सु स्तीमासु वृद्धासु शरीरमन्तराहितम्. —b) ऐवा 7-18 त एते अन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिवा इति. —c) छां 8-7-2 असंविदानौ
—d) छां 1-6-6. —e) वृ 2-1-2 अतिष्ठाः; कौ 4-3; श्वे 3-14 अस्यतिष्ठत्; cp ऋ 10-90-1. —f) क 4-9. —g) क 5-15. —h) छां 8-3-4 परं ज्योतिरुपसंपद्यते
वै 2-2.

तमितरः पप्रच्छ — कतमत् त्वमनार्तं मन्यस इति । तं ह्येवाच — विस्फुरन्ती-
रेवेमा लेलायन्तीरिव संजिहाना इव नेदीयसितमा इव दवीयसितमा एव, दवीयसितमा
इव नेदीयसितमा एवेति । यदपि बहुधाचक्षीरन्न किञ्च प्रतिपद्यत इति तन्मे
ब्रह्मेति ॥ ७ ॥

तदु ह वसिष्ठो नानुमेने । यदिमा विस्फूर्जयत एवाभिपद्यन्ते वीव यन्ति मिथुं
चेति विचक्षतेऽकाण्डे इवेमा न ह वै परमित्था कश्चाश्नोत्यसंविदान इव । अथ ये
संविद्व्रते तदेतदन्तर्विचक्षत इति । महिम्नः पश्येमाविजान (?) इति । स य एवमिमा महिम्न
एवास्य पश्यन्नुपास्ते महिम्न एवाश्नोति सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । यैस्त्विमा
अवयतीरेवोपास्ते न पराः संपद्यमाना नो एव परेति पापीयान् भवति वीवपद्यते
प्रमीयते । अथ य इमाः पराः संपद्यमाना एवोपास्ते परैव संपद्यते सर्वमायुरेति
वसीयान् भवति ॥ ८ ॥

1) Read संविद्रे (cp ऋ 7.56.2). —2- -2) Missing in Deussen's
translation. —3) Correctly प्रेव मीयते.

a) तैत्रा 3.7.11.5 अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथुः; तैत्रा 1.11.6 अस्माज्जाता मे
मिथू चरन्. —b) अकाण्डे not in Vedic literature.

तमितरः पप्रच्छ — कतमत् त्वमनार्तं मन्यस इति । स हाविज्ञानमेव प्रतिपेदे
नाध्यर्वसायामिव यत्रैतदित्येत्येतिभिपश्यति । अथ नेति नेत्येतदित्येत्येति । स वा
अयमात्माऽनन्तोऽजरोऽपारो न वा अरेऽबाह्योऽनन्तरः सर्वविद् भारूपो विर्घसः
प्रसरणोऽन्तर्ज्योतिर्विश्वभुक् सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वमाधिक्षिर्यन् न तमश्नोति
कश्चन ॥

परोर्वरीयांसमभिप्रर्णुत्यमन्तर्जुषाणं भुवनानि विश्वा ।

यमश्नवन्न क्लृशिकसो अग्निं वैश्वानरममृतजातं गमर्धययी ॥

भरेभरे षु तमुपह्वयाम प्रसासहिं युध्मिन्द्रं वरेण्यम् ।

सत्रासाहमवसे जनानां पुरुहूतमृग्मिणं विश्ववेदसम् ॥

अहिंघ्नं तमर्णवे शयानं वाट्ट्रहाणं तवसा परेण ॥ ९ ॥

1) Ms reads सर्वमभिक्षिपत्. —2) गमघ्यै is correct. —3) Read वावृधानम्.

a) मै 6-10, 30; सांका 23 अध्यवसायो बुद्धिः. —b) वृ 2-5-19. —c) छां 8-1-5 (विजिघत्सः); 8-7-1,3. —d) वृ 4-3-7. —e) मै 5-1; 6-9. —f) वृ 4-4-22; क 5-12; श्वे 3-18; 6-12. —g) ऋ 1-154-2 अधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा. —h) जै 1-10-5. —i) शांत्रा 24-8 अभिप्रणोत्तुमः. —j) ऋ 8-90-6 प्र ते सुम्ना नो अश्नवन्. —k) ऋ 3-26-1 गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे; 3-29-15 द्युम्नवद् ब्रह्म कुशिकास परिरै. —l) ऋ 7-32-24 भरेभरे च हव्यः; 10-63-9 भरेषु इन्द्रं सुहवं हवामहे. —m) ऋ 1-55-2 सनात् स युष्म ओजसा पनस्यते. —n) ऋ 2-21-3 सत्रासाहो जनभक्षो जनंसहः च्यवनो युष्मः. —o) ऋ 1-100-4 ऋग्मिभिर्ऋग्मी.

तदु ह प्रतिपेदिरे । ते वाभिवाद्यैवोपसमीयुः । नमोऽग्नये । नम इन्द्राय । नमः प्रजापतये । नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे ॥ १० ॥

॥ इत्यर्षेयोपनिषत् ॥

॥ शौनकोपनिषत् ॥

[This prose Upanisad, also like the three earlier ones, was long known through the Perso-Latin-German translation. The solitary MS of the Adyar Library has been duly consulted by us in editing the Sanskrit text given below, along with the two earlier printed texts, and correct readings restored.]

ॐ देवासुराः संर्यंत्ता आसन् । तेषामिन्द्रो न प्रत्यप्रद्यत् । ते ह वसूनेव प्रातःसवनेषु पुरोधाय व्यजिगीषन्त । ते ह नुत्रेषु नारांशसेषु ऋषीणां यज्ञर्वास्त्वभ्यायन् हनिष्याम वा एतद्वो यदेवान् न पराभावयिष्यथेति । ते ह विभ्यत एव स्तोत्रानुदकर्त्तव्यन् विजेष्यध्वे वावैतानन्विति । ते ह तत एवाजिर्माच्छस्तानन्वितरान पराभावयन् । ततो हेन्द्रोऽपश्यत् । स ह गायत्रीमेव प्रतिसंदिदेश । सा होवाच — विभेमि वा एतदेतेभ्यो यथैतत् परावृत्तन्निति । स प्रणवमेवास्याः पुरोगमकरोदेष वाव ते गोप्यायेति । सा होवाच — यदेष पुरोगा उदेष मे भागधेयी स्यादिति । स होवाच — न ह वावैष त्वद्भागधेयी भवति । महान् वा अस्य महिमा न ह वा महीयांसो भागकृत्स्निभ्याभजन्तीति । विश्वमिन्द्रु समन्वालभध्वमिति । सेनान्यास्तु प्रथमजानाप्याययिष्यसीति । ओमिति होवाच । स होवाच यत् प्रथमं नाभ्यकीर्तयो⁵ नामग्राहमथ नानुवत्स्य इति । नामग्राहमेतेन सर्वमभिपद्यन्ते सर्वं वा एष सर्वमश्नातीति । अक्षरं वा एषः । तस्मादोमित्यनुजानन्ति ओमिति प्रतिपद्यन्त ओमित्यभ्याददत्त ओमित्यभिनिधापयन्ति । तदेतदक्षरं जैत्रमित्वरं सर्वाणि भूतान्यभ्यात्तं यदनेकमेकं नानावर्णं नानारूपं नानाशब्दं नानागन्धं नानारसं नानास्पर्शमिति । अथो खल्वाहुरिन्द्रो वाचैतदक्षरमिति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्येतदक्षरमन्वायत्तानि सर्वे वेदाः सर्वे यज्ञा इत्यथ खल्विन्द्रमन्वायत्तमिति ॥ १ ॥

- 1) Shall we add मुखं before प्रत्यप्रद्यत् ? Cp ऐत्रा 2-25 वायुमुखं प्रथमः प्रत्यप्रद्यत्.
—2) Printed edition substitutes आर्तिम् which makes no sense ! —3) Shall we read गोपायितेति ? —4) Shall we read तदेष or उ एष ? —5) Ms reads °कीर्तयो for °यो which seems to be a double संधि as °कीर्तयः + ओम्. —6) Ms reads अभ्यातयत्.

a) तैसं 1.5.1.1; छां 1.2.1. —b) पा 8.2.56. —c) ऋ 10.57.3 मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन; ऋ 10.85.6 नाराशंसी व्योचनी; अ 15.6.11 तमितिहासश्च पुराणं च गाथाश्च नाराशंसीश्च अनुव्यचलन्; 20.127.1 इदं जना उप श्रुत नाराशंसः स्तविष्यते; कासं 14.5 अचृतं हि गाथा अचृतं नाराशंसी. —d) तैसं 2.6.3.2 तदृषयो यज्ञवास्त्वभ्यायन्; ऐत्रा 2.1 ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन्; श्रान्ना 12.3.4.1 अथ मम यज्ञवास्त्वेव, यज्ञवास्तवेव अहमास इति. —e) ऋ 3.21.3 तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतः; ऐत्रा 2.12 तद्यत् स्तोकाश्चोतान्ति ..... तस्मादियं स्तोकांशो वृष्टिर्विभक्ता उपाचरति; श्रान्ना 13.1.3.2 स्तोकीयासु वा अहमभ्वमेधं संस्थापयामि (= तैत्रा 3.8.6.1, 2, 3). —f) उद् + क्लप्; cp अ 12.4.41 या वशा उदकल्पयन् देवा यज्ञाद्देत्य (*hapax legomenon*). —g) ऐत्रा 2.25 हन्त आजिम् अयाम (*to run a race.*) Here आच्छन् (ऋच्छ) has been substituted. —h) A classical word occurring here first. —i) पुरोगाः is not a Vedic word. पुरोगाः is Vedic. Cp ऋ 1.188.11 पुरोगा आग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते; 10.124.1 असो हव्यवाहृत नः पुरोगाः; तैसं 3.2.4.4 नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे. —j) ऋ 3.28.4 अग्ने यहस्य तव भागधेयं न प्रमिनन्ति विदथेषु धीराः; 10.52.1 प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वः; श्रान्ना 2.4.3.5 तदैवं स्वेन भागधेयेन निर्भजति; पा 4.1.30; वार्तिक ३ on पा 5.4.36 भागरूपनामभ्यो धेयः. —k) छां 3.14.2; बृ 4.4.1. —l) ऋ 9.106.2 सोमो जैत्रस्य चेतति; तैत्रा 2.4.7.5 इन्द्र जैत्राय जज्ञिषे. —m) क 4.3 (रूप, शब्द, गन्ध, रस and स्पर्श). —n) क 2.15 सर्वे वेदाः.

स मन्त्रेणैवान्वाभक्तो विदिद्युतेऽञ्जसैव भ्रातृव्यानपहनानीति । तस्मान्मन्त्रं प्रातःसवनमभवद् यद् गायत्री तद्गायत्रं यद्वसवः तद्वसव्यम् । स ह प्रणव उवाच— यदहं सर्वं भवानि यद्गायत्री वै पुरोगाः तत् किं मे स्यादिति । गायत्रमन्त्रेव, गायत्री-मन्त्रेव त्वा सर्वरूपामिमं कृत्वा हिङ्कुर्वन्ति । स हापश्यन्नैतदञ्जसैव सर्वा रूपाण्येव मभिचक्षीरन्निति । स हान्तत एवात्मानमुपसंहृत्य तावदेवाग्राहयत् । स विशृङ्ग एवाभवत् । तस्माद् विशृङ्गमेवैतद् इहानुद्रवन्ति । तदाहुर्यद्वा एतस्य वीर्यं यच्छुक्रं यज्ज्योतिर्यदमृतं यदजर्यं तदव इति । तस्मात् त एवातो ज्योतिरमृतमजर्यं प्रतिपद्यन्ते । ततो हासुराः पराभवन् । स एष इन्द्रः सर्वं यद्गायत्री उद्गीथो वसवः प्रातःसवनमिति । तदाहुः—सर्वं वा एतदिन्द्रो यज्जगद्यथैवेति ॥ २ ॥

a) ऐत्रा 3.44 यदा वा एष प्रातरुदेति मन्त्रं तपति तस्मान्मन्त्रया वाचा प्रातःसवने शंसेत्. —b) बृ 1.4.9 सर्वं भविष्यन्तः; 4.3.20 इदं सर्वोऽस्मि. —c) श्रान्ना 13.4.2.2 तद् यत् सर्वरूपो भवति; ऐत्रा 4.26 सर्वरूप एष पशुः; जै 1.27.6 (सर्वरूपः); मुं 2.1.9 (सर्वरूपाः). —d) ऋ 1.32.15 राजा शमस्य (विशृङ्गस्य) च शृङ्गिणो वज्रबाहुः.

ततो हासुराः पुनरेवोदपतिषन्त । ते ह माध्यन्दिनस्यैव सवनस्य पवमानेषु यज्ञवास्त्वभ्यायन् । तेषां जरितारो विभ्यत एव वसतीवरीरूपाकल्पयन् । ते ह

ताभिरेव जिघांसन् । तेषामिन्द्रो रुद्रानेव सेनान्योऽकः । ते हाक्षीयन्त । स ह त्रिष्टुभमेव प्रतिसंदर्दत् । साऽब्रवीत् — बिभेमि वा एतदेतेभ्यो यथौजीयांसो बलीयांस इमे पराभवन्निति । स ह प्रणवमेवोवाच—पुरोगायमेवारभस्वेति । सोऽब्रवीत् — किं मेऽतः स्यादिति यदहं स त्वं ममैव रूपेण न्यूङ्क्ष्वयिष्यन्ति त्वामिति । स हापश्यत् — सर्वमेव न्यूङ्क्ष्वयन्तो मामभिचक्षीरन्निति । स ह सर्वमेवात्मानमुपसंहृत्य शृङ्गमेवागूहयत् । स ह विशृङ्ग एवाभवत् । तस्मादित्यैव न्यूङ्क्ष्वयन्ति । ततो हासुराः पराभवन् । तस्माद्रुद्रानेव माध्यन्दिनं सवनं त्रैष्टुभं चेति ॥ ३ ॥

1) Read प्रतिसंदिदेश ? —2) Ms reads यद् असौ ह स त्वम्. असौ Atmane-form, which, however, would be solitary.

a) तैसं 6-4 2-1 वसतु नु नः इदमिति तद् वसतीवरीणां वसतीवरीत्वम्; ऐत्रा 2-20 याश्रेमाः पूर्वशुर्वसतीवर्यो गृह्यन्ते; शत्रा 3-9-2-2 रसवन्तं यज्ञं करोति, तस्माद् वसतीवरीरच्छैति; जैत्रा 3-115 वसतीवरीष्ववनीय सोममभिषुत्य भक्षयेयुरिति. —b) ऋ 9-96-1 प्र सेनानीः शूरो अग्रे स्थानाम्. —c) Cp उरुगाय (ऋ 8-29-7 त्रीण्येक उरुगायो वि चक्रमे). —d) ऋ 10-94-3 न्यूङ्क्ष्वयन्ते अधि पक्व आमिषि; ऐत्रा 5-3 तद्यच्चतुर्थमहर्न्यूङ्क्ष्वयन्ति; पा 1-2-34 यज्ञकर्मणि अजपन्यूङ्क्ष्वसामसु.

ते हासुराः पुनरेवोदपतिषन्त । ते ह तृतीयस्येह सवनस्य पवमानेषु यज्ञ-वास्त्वभ्यायन् । तेषामिमे विभ्यत एवांशूनुपाकल्पयन् । ते ह तैरेव देवानपाजि-घांसन् । तेषामिन्द्रो जगतीमेव प्रतिसंदिदेश । सोऽब्रवीत् — बिभेमि वा एतदेतेभ्यो यथौजीयांसो बलीयांस इमे परावृत्तन्निति । तस्या इन्द्रः प्रणवमेव पुरोगामकरोत् । स होवाच—किं मेऽतः स्यादिति । स होवाचेन्द्रः—यत् त्वामुद्गीथेनोपवनिष्यन्ते तेनैव ते कल्पयिष्यन्तीति । सेनान्यो हि तर्ह्यादित्यानकल्पयत्, तस्माज्जागतं तृतीयसवनमादित्यानाम् । स हापश्यत्—आदित्यो वा उद्गीथोऽसौ खल्वादित्यो ब्रह्म । न ह वा एनं मिथु चिदेमीति । स ह स्वेनैव रूपेणादित्यानगच्छत् । स ह तेनैव वज्रेणासुरान् पराभावयत् । तद्यत् स्वेनैव रूपेणाविस्तरामगच्छत् प्रतिष्ठाम-विन्दत् । प्रतिष्ठा ह वा एषा यत् प्रणवः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्रणव एव प्रतितिष्ठन्ति । तस्य ह वा एषा प्रतिष्ठा यत्रासावात्मानमुपसंहृत्याजूगुपत् । तस्मात् तदेवोपनीतेति तदेवोपासीत । तदेतद्वचाभ्युक्तम्—

चत्वारि शृङ्ग त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याः आविवेश ॥ ४ ॥

1) The division is सा + उ + अन्नव्रीत्.

a) ऋ 1.91.17 आप्यायस्व मन्दितम सोम विश्वेभिरंशुभिः; अ 6.49.2 अंशून् वभस्ति हरितेभिरासाभिः; 11.1.9 निर्भिन्दि अंशून् यजमानाय साधु. —b) उप + √ वन् occurs only here. —c) श्वा 10.5.3.10 आविस्तरां वाग्निः कर्मणा; ऐआ 2.3.2 य आत्मानमाविस्तरां वेद. —d) तै 2.7 (अभयं प्रतिष्ठाम्). —e) उपनुव्रीत् (?) —f) ऋ 4.58.3; वासं 17.91; मैसं 1.6.2.

यदिमास्तिस्त्रोऽथासाविति चत्वारीति । यदिमे द्वे वाक्षरे त्रिभिरुपन्वन्ति तत् त्रय इति । यत् प्रत्यक्षं तद् द्वे इति । यदुद्गीथं सप्तभिरभिप्रपद्यन्ते तत् सप्तेति । अथो खल्वाहुः—सप्तभिरेनं स्वारयन्तीति । यदीमाँस्त्रीनाभिधत्ते तत् त्रिधेति । यदिन्द्र एवोद्गीथस्तद् वृषभ इति । तदेतदृचाभ्युक्तम्—

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानं यद्वावयन्ति तद्रोरवीति ।

यदेष सर्वाणि भूतान्यनुप्राविष्टस्तन्मर्त्याँः आविवेशेति ।

तस्मादोमित्येकाक्षरमुपासीतेत्याह भगवाञ् शौनकः शौनक इति ॥ ५ ॥

1) न्वन्ति for नुवन्ति (?).

a) Popular etymology ! —b) ऋ 3.47.5; 6.19.11. —c) छां 1.1.1; 1.1.5. —d) मुं 1.1.3.

॥ इति शौनकोपनिषत् ॥

॥ जैमिनीयोपनिषत् ॥

[In the Vedic literature this is known as जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मण. We have canonized it as जैमिनीयोपनिषत् and included it in our collection. Although called a ब्राह्मण, it fully partakes of the nature of an Upaniṣad. Its text-tradition is laconic and at places, corrupt. We feel that its inclusion here will lead to its further intensive study, worthy of this ancient text. The traditional scheme of text-division is fourfold : अध्याय, अनुवाक, खण्ड and कण्डिका; but we have accepted Oertel's (the first editor's) scheme of अध्याय, खण्ड and कण्डिका and cited this in our earlier notes. The केनोपनिषत्, which has been transposed by us earlier (No. 2), forms an integral part of this Upaniṣad (IV. 18-IV. 21)].

१.१

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेनाजयद्यदस्येदं जितं तत् ॥ १ ॥ स ऐक्षत—
इत्थं चेद्वा अन्ये देवा अनेन वेदेन यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येयं मम ।
हन्तं त्रयस्य वेदस्य रसमाददां इति ॥ २ ॥ स भूरित्येवर्वेदस्य रसमादत्त । सेयं
पृथिव्यभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् सोऽग्निरभवद्रसस्य रसः ॥ ३ ॥ भुव इत्येव
यजुर्वेदस्य रसमादत्त । तदिदमन्तरिक्षमभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् स वायुरभवद्
रसस्य रसः ॥ ४ ॥ स्वरित्येव सामवेदस्य रसमादत्त । सोऽसौ द्यौरभवत् । तस्य
यो रसः प्राणेदत् स आदित्योऽभवद्रसस्य रसः ॥ ५ ॥ अथैकस्यैवाक्षरस्य रसं
नाशक्नोदादातुमोमित्येतस्यैव ॥ ६ ॥ सेयं वागभवत् । ओमैव नामैषा तस्या उ
प्राण एव रसः ॥ ७ ॥ तान्येतानि अष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो
गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशंखाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ८ ॥

Cp in general जै 1.1.1-2 with जै 1.8.1-2.

1) Shall we read तस्याः for तस्य (as तस्याः would then correctly refer to the earlier पृथिवी) ?

a) ऋ 10.45.2 विद्वा ते अग्रे त्रेधा त्रयाणि, विद्वा ते धाम (= धामानि) विभृता पुरुवा;
अ 4.11.2 त्रयान् शक्नो वि मिमीते अध्वनः; जै 1.8.1, 3, 4, 10, cp त्रयी त्रिया in जै 1.18.10;
1.19.2; 1.23.6; 1.45.3; 1.58.2; पा 5.2.43 द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा; cp द्रया ह प्राजापत्या
वेनाश्वासुराश्च in वृ 1.3.1; for वेदेन cp ऋ 8.19.5 यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मतो
अग्नये । यो नमसा स्वध्वरः. —b) ऋ 10.53.11 सिषासननिर्वनते कार इज्जितिम; अ 10.6.16
स एभ्यो जितिमिद् दुहे भूयो भूयः स्वः स्वः...; ऐजा 1.24 जितयो वै नाम एता यदुपसदः असपत्नां वा

एताभिर्देवा विजितिं व्यजयन्त; कौ 1.7 सा या ब्रह्मणो जितिः...तां जितिं जयति. —c) छां 1.10.6 राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरात्विज्यैर्वृणीत. —d) पा 8.1.52, 54 लोद् च; हन्त च. पीळयानि stands for आददै in जै 1.8.3. —e- —e) Cp गोत्रा 1.6 स (प्रजापतिः) खलु पृथिव्या एवाग्निं निरामिमीत, अन्तरिक्षाद्वायुं, दिव आदित्यम्. —f) जैत्रा 1.354 यज्ञस्य वै यत्र शिरोऽच्छिद्यत तस्य यो रसः प्राणेदत् त एवोतीका अभवन्, cp जै 1.23.3-8; for अतिनेदन्ते see ऐत्रा 6.32 छन्दसां वै षष्ठेनाह्लातानां रसोऽत्यनेदत् स प्रजापतिरविभेत; वृ 3.1.8 या हुता अतिनेदन्ते. —g) द्यौः is both *mas.* and *fem.*; here it is masculine. —h) जै 1.8.4 अक्षरं पीळयितुम्. —i) मै 6.23 यः शब्दः तदोमित्येतदक्षरम्...एवं ह्याह । योऽसौ परापरो देवा (= देवः) ओङ्कारो नाम नामतः. —j) जै 1.6.6; 1.9.4; 1.33.11; 1.34.2. —k) छां 8.15.1 ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते. —l) वृ 4.3.33 ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते; 4.4.5 यत् कर्म कुरुते तद्भिसंपद्यते. —m) ऋ 8.47.17 यथा कलां यथा शफं यथ ऋणं संनयामासि (where कला means $\frac{1}{6}$ and शफं means $\frac{1}{8}$); जैत्रा 1.135 तस्माद् द्विपाद् अष्टाशफानधितिष्ठति; 3.242 अथो अष्टाक्षरा वै गायत्री अष्टाशफाः पशवः; तांब्रा 3.8.2; 7.7.1; शब्रा 6.2.2.15 अष्टाशफो हि गौः; तैत्रा 1.2.1.26 अष्टाशफाश्च य इहाग्ने ये चैकशफा आशुगाः. —n) ऐत्रा 6.24 तस्मै ह यथा महद्भ्य ऋत्विग्भ्य एव निनाय तदेतत् पशव्यं च स्वर्ग्यं च शस्त्रम्; जैत्रा 1.217 तदेतत् पशव्यं साम; तांब्रा 24.3.2 अपशव्यं वा एतत् सत्रं यदच्छन्दोमम्; छां 2.22.1 विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यम्.

१.२

स यदोमिति सोऽग्निर्वागिति पृथिवी । ओमिति वायुर्वागित्यन्तरिक्षम् । ओमित्यादित्यो वागिति द्यौः । ओमिति प्राणो वागित्येव वाक् ॥ १ ॥ स य एवं विद्वानुद्गायत्योमित्येवाग्निमादाय पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । ओमित्येवादित्यमादाय दिवि प्रतिष्ठापयति । ओमित्येव प्राणमादाय वाचि प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ तद्धैतच्छैलैना गायत्रं गायन्त्वोवा३च् ओवा३च् ओवा३च् हुं भा ओवा इति ॥ ३ ॥ तदुह तत् पराङ्ङिवाऽनायुर्भ्यमिव । तद्वायोश्वापां चानुर्वर्त्म गेयम् ॥ ४ ॥ यद्वै वायुः पराडेव पवेत क्षीयेत (र्सः) स पुरस्ताद्वाति स दक्षिणतः स पश्चात् स उत्तरतः स उपरिष्ठात् स सर्वा दिशोऽनुसंवाति ॥ ५ ॥ तदेतदाहुरिदानीं वा अयमितोऽवासी- दथेत्याद्वातीति । स यद्रेष्माणं जनमानो निवेष्टमानो वाति क्षयादेव विभ्यत् ॥ ६ ॥ यदु ह वा आपः पराचीरेव प्रसृताः स्यन्देरन् क्षीयेरस्ताः । यदङ्ङांसि कुर्वाणा निवेष्टमाना आवर्तान् सृजमाना यन्ति क्षयादेव विभ्यतीः । तदेतद्वायोश्चैवापां चानु- वर्त्म गेयम् ॥ ७ ॥

a) जैत्रा 1.118 तदु ह स्माह मार्जः शैलनो भ्रातृव्यान् वाव निधनेन तोषयतीति; जै 1.14.4; 1.22.8 सुचितः शैलनः; 2.4.6 प्रभूतिरिति शैलनाः; 2.4.8 अपरोधोऽनपरुद्ध इति पाष्णः शैलनः.

—b) जै 1.3.1 ओवा...ओवा इति करोत्येव; 3.39.1 ओवाच्...ओवा इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायत
 —c) ऐत्रा 3.46 तद्ध तत् पराङ्खेव यथा जग्धं न ह्यैव तद्यजमानं भुनक्ति; ऐ 3.3 पराङ्ख्यजिघांसत्;
 क 4.1 पराङ्खि खानि ... तस्मात् पराङ् पश्यति... —d) जैत्रा 1.175 वय एवैनं शकुनो भूत्वा
 स्वर्गं लोकं वहति तदु तदनायुष्यामिव. —e) जैत्रा 1.333 नो ह अन्यस्यानुवर्त्म गेयम्...स्वधूरेव
 गेयम्; शत्रा 3.3.4.5 तदस्मा इदं सर्वमनुवर्त्म करोति यदिदं किञ्च; 4.4.1.9 तदिदं सर्वं मनसः
 कृतानुकरमनुवर्त्म. —f) Oertel adds सः (sic) which is a sister-form handed
 down from Indo-European times; cp क 10.86.16 सेदीशे यस्य रोमशं...न सेशे यस्य
 रोमशम्. —g) अ 4.40.1-4, 7-8 ये पुरस्ताज्जुह्वति जातवेदः प्राच्या दिशो अभिदासन्त्यस्मान्
 ...ये दिशामन्तदेशेभ्यः...सर्वाभ्यो दिग्भ्यो अभिदासन्त्यस्मान्... —h) तैत्रा 3.10.4.3 वायुर्भूत्वा
 सर्वा दिश आवाहि, सर्वा दिशोऽनु विवाहि, सर्वा दिशोऽनु संवाहि. —i) शत्रा 3.2.3.23 तस्मात्
 पञ्चेत्यादद्गुलयः पञ्चेत्यात्; 11.1.6.17 यदेव वेद इत्याद्वातीति; 13.4.4.5 षड् वैत्वाः त्रय इत्यात् त्रय
 इत्यात्; 14.1.2.1 स यद्वा एनानित्याञ्चेत्याच्च संभरति तत् संभारणां संभारत्वम्; तैत्रा 4.3.3.1 इत्यादुत्क
 आपतत्. —j) अ 6.10.2.2 रेष्माच्छिन्नं यथा तृणं मयि ते वेष्टतां मनः; 15.2.7 वातः सारथी रेष्मा
 प्रतोदः; वासं 16.39 नमो वात्याय च रेष्माय च; 25.2 संक्रोशैः प्राणान् रेष्माणं स्तुपेन; जैत्रा 1.11
 यथा रेष्माणमुपमथ्न्यादेवम्. —k) क 4.40.4 पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत्. —l) शत्रा 12.9.2.4
 यो ह वा अयमपामावर्तः स ह अवभृथः; छां 4.15.5 मानवमावर्तम्; जै 3.33.7 ब्रह्मण आवर्तः.

१.३

ओवा ओवा ओवा हुं भा ओवा इति करोत्येव । एताभ्यां सर्वमायुरेति
 ॥ १ ॥ स यथा वृक्षमाक्रमणैराक्रममाणं इयादेवमेवैते द्वे-द्वे देवते संधायेमाल्लोकान्
 रोहन्नेति ॥ २ ॥ एक उ एव मृत्युरन्वेत्यशनयैव ॥ ३ ॥ अथ हिङ्गरोति । चन्द्रमा वै
 हिङ्गरोऽर्त्तमु वै चन्द्रमाः । अन्नेनाशनायां घ्नन्ति ॥ ४ ॥ तां-तामशनायामन्नेन
 हत्वामित्येतमेवादित्यं सर्मयातिमुच्यते । एतदेव दिवश्छिद्रम् ॥ ५ ॥ यथा खं वाऽर्त्तसः
 स्यादर्थस्य वैवमेताद्विवाश्छिद्रम् । तद्राशिभिः संछन्नं दृश्यते ॥ ६ ॥ यद्वायत्रस्योर्ध्वं
 हिङ्गारात् तदमृतम् । तदात्मानं दध्यादथो यजमानम् । अथ यदितरत् सामोर्ध्वं तस्य
 प्रतिहारात् ॥ ७ ॥ स यथाञ्जिरापः संसृज्येरन् यथाग्निनाग्निः संसृज्येत यथा क्षीरे
 क्षीरमासिञ्च्यादेवमेवैतदक्षरमेताभिर्देवताभिः संसृज्यते ॥ ८ ॥

a) एताभ्याम् = देवताभ्याम्; cp जै 1.3.8 एताभिः देवताभिः. —b) शत्रा 9.3.3.6 यथा
 वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तरां शाखां समालम्भं रोहेत् तादृक्कत्; जैत्रा 2.420; ऐत्रा 3.19 स्वर्गस्य हैतल्लोकस्या-
 क्रमणम् यन्निवित्, तामाक्रममाण इव शंसेत्; वृ 3.1.6 अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते.
 —c) जैत्रा 1.136 अशनया ह वै रथा अन्नमु वै रथन्तरम् । अन्नेनाशनायां घ्नन्ति । तां तामशनायामन्नेन
 हत्वा स्वर्गं लोकमारोहन्. But following the form अशनाया, जैत्रा 1.117 has the forms
 अशनायन्तीः and अशनायेयुः; वृ 1.2.1 अशनाया हि मृत्युः; जै 1.3.4; 3.12.2. —d) कौ
 4.2 चन्द्रमासि पुरुषः...अन्नस्यात्मा; मै 6.5 अथ अन्नमापश्चन्द्रमा इति आप्यायनवत्पेषा. —e)

Note the संधि - हत्वा + ओम् - according to पा 6.1.95 ओमाडोश्च. —f) पा 2.3.2 कर्मणि द्वितीया, कात्यायन—समयानिकषाहायोगेषु उपसंख्यानम्. —g) ऋ 8.9.1.7 खे रथस्य खे अनसः खे युगस्य शतक्रतो; शाट्यायनत्रा quoted by Sāyana on the above : तां खे रथस्यात्यवृहत् ..तां खे अनसोऽत्यवृहत् ..तस्येह यत् कल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमास. —h) जैत्रा 1.181 यथाग्नावग्निभिः समादाध्यात् तादृक् तत्. —i) शत्रा 3.5.3.3; 4.2.4.18 यथा मुख आसिञ्चेदेवं तत्. Cāland suggests emendation आसिञ्चेत in line with संसृज्येत and संसृज्येरन्; जै 1.22.1; ऋ 4.15.

१.४

तं वा एतं हिङ्गारं हिं भा इति हिङ्कुर्वन्ति । श्रीर्वै भाः । असौ वा आदित्यो भा इति ॥ १ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्भ इति । यद्भ इति स्त्रीणां प्रजननं निगच्छति तस्मात् ततो ब्राह्मणं ऋषिकल्पो जायतेऽतिव्याधी राजन्यः शूरः ॥ २ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु वृषभ इति । यद्भ इति निगच्छति तस्मात् ततः पुण्यो बलीर्वीदो दुहाना धेनुरुक्षा दशवाजी जायन्ते ॥ ३ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्दभं इति । यद्भ इति निगच्छति तस्मात् स पापीयाञ्छ्रेयसीषु चरति । तस्मादस्य पापीयसः श्रेयो जायतेऽश्वतरो वाऽश्वतरी वा ॥ ४ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु कुभ्रं इति । यद्भ इति निगच्छति तस्मात् सोऽनार्यः सन्नपि राज्ञः प्राप्नोति ॥ ५ ॥ तं हैतमेके हिङ्गारं हिं भा ओवा इति वहिर्धेव हिङ्कुर्वन्ति वहिर्धेव वै श्रीः । श्रीर्वै साम्नो हिङ्गार इति ॥ ६ ॥ स य एनं तत्र ब्रूयाद् वहिर्धा न्वा अयं श्रियमधित पापीयान् भविष्यति । 'स यदा वै श्रियतेऽथाग्नौ प्रास्तो भवति । क्षिप्रे बत मरिष्यत्यग्नावेनं प्रासिष्यन्ति' इति । तथा हैव स्यात् ॥ ७ ॥ तस्मादु हैतं हिङ्गारं हिं वो इत्यन्तरिवै-वाऽऽत्मन्नर्जयेत् । तथा ह न वहिर्धा श्रियं कुरुते सर्वमायुरेति ॥ ८ ॥

Cp in general जै 3.39.3 ff.

a) शत्रा 1.8.1.27 यदेव मित्रावरुणाभ्यां समगच्छत स एव मैत्रावरुणो न्यङ्गः...; जै 1.45.5; 2.12.1-2; 3.37.7. —b) ऋ 3.29.1 अस्तीदमधिमन्थनमस्ति प्रजननं कृतम्; वासं 19.48 इदं हविः प्रजननं मेऽस्तु; नि 3.21 शेषो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य. —c) नि + गम् *inire feminam*; cp ऋ 10.10.12 पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात्. अ 18.1.14 explains this further as आता स्वसुः शयने यच्छयीय. —d) तैसं 7.5.18.1; वासं 22.22 आ ब्रह्मन् (i. e. ब्राह्मणकुले) ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्. —e) पा 5.3.67 ईषदसमातौ कल्पद्देश्य-देशीयरः. —f) ऋ 5.62.9 यद् बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा (voc. dual); अ 9.2.16 वर्म विततमनातिव्याध्यं कृतम्; जैत्रा 2.266 ऋषिर्ह स्म मन्त्रकृद् ब्राह्मण आजायते । अतिव्याधी राजन्यः शूरः ..; तैत्रा 3.9.19.3 एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः । आह वै तत्र

राज्योऽतिव्याधी जायते; वृ ३.८.२ सपत्नातिव्याधिनौ. —g) शत्रा 12.4.2.10 तद्यथैवादो धावयतोऽश्वो वाऽश्वतरो वा गदायेत बलीवर्दो वा युक्तः तेन दण्डप्रजितेन तोत्रप्रजितेन (w. r. for प्राजित ?) यमध्वानं समीप्सति तं समरनुते; तैत्रा ३.८.२०.५ इलुवर्दाय स्वाहा । बलिवर्दाय स्वाहा । संवत्सरो वा इलुवर्दः, परिवत्सरो बलिवर्दः । तस्मादश्वमेधयाजी जरसा विस्त्रसा अमुं लोकमेति; वासं २.२.२२ दोग्ध्री घेनुर्वोढा अनङ्घ्रान् आशुः सतिः. —h) ऋ ३.५३.२३ न गर्दभे पुरो अश्वं नयन्ति; तैसं ५.१.२.१ अश्वाद् गर्दभो असत्तरः; ५.१.२.३ पापीयानश्वाद् गर्दभः; वासं 11.4.6 प्रैतु वाजी कनिकृद्धानदद्रासभः पत्वा. —i) तैसं २.५.३ = जै ३.३९.५ तस्य सहस्रस्याग्रे कुभ्र उदैत; तैसं २.१.५.२ substitutes उन्नत for कुभ्र; so कुभ्र perhaps means a hump-backed bull (MW). —j) Shall we supply राज्यम् after राज्ञः? Cp तैसं २.६.६.५ य एवं वेद प्र राज्यं अनाद्यं प्राप्नोति; शत्रा २.४.४.६ राज्यमिह वै प्राप्नोति; or राज्ञः प्राप्नोति is idiomatic for पदम् or राज्यम्; see छां १.१०.६ यद् वत अन्नस्य लभेमहि, लभेमहि धनमात्राम्. —k) न्वै = नु + वै; cp तैसं १.५.९.६ मनुष्यायेन्वै योऽहरहराहृत्यायै नं याचति स इन्वै तमुपाच्छति where इन् न्वै = इत् + नु + वै; तैत्रा १.१.३.८ पुरुष इन्वै स्वाद्रेतसो वीभत्सते; शत्रा १०.६.१.३ संप्रति खलु न्वा अहं वैशानरं वेद; शत्रा ११.७.२.८ इति न्वा एतद् ब्राह्मणमुच्यते. —l) ऋ ४.८.८ अति क्षिप्रेव विध्यति perhaps = क्षिप्रे + व (for इव); जैत्रा २.६७ स्नात्वा क्षिप्र उद्रेयात्; क्षिप्रे पाप्मनो व्यावृत्या इति; तैत्रा ३.९.१.३ क्षिप्रे यजमानमरण्यं मृतं हरेयुः; शत्रा ४.२.१.५ यद्द स्म देवाः किञ्च कर्म कुर्वते तद्द स्म मोहयित्वा क्षिप्र एव पुनरपद्रवतः (शुक्रामन्थिनौ).

१.५

सैषाऽखला देवताऽपसेधन्ती तिष्ठति । इदं वै त्वमत्र पापमकर्णेहैष्यसि^१ ।
 यो वै पुण्यकृत् स्यात् स इहेयादिति ॥ १ ॥ स ब्रूयादपश्यो वै त्वं तद्यदहं तदकरवं
 तद्वै मा त्वं नाकारयिष्यस्त्वं वै तस्य कर्ताऽसीति ॥ २ ॥ सा ह वेद सत्यं माऽऽ-
 हेति । सत्यं हैषा देवता । सा ह तस्य नेशे^२ यदेनमपसेधेत् । सत्यमुपैव हर्षते ॥ ३ ॥
 अथ होवाचैश्वक्रो वा वाष्णोऽनुवक्ता वा सात्यकीर्तः । उतैषाऽखला देवताऽपसेद्द्रुधुमेव
 धिर्यतेऽस्यै दिशः ॥ ४ ॥ (तद्) दिवोऽन्तः । तदिमे^३ द्यावापृथिवी संश्लिष्यतः ।
 र्यावती वै वेदिस्तावतीयं पृथिवी । तद्यत्रैतच्चात्वालं खातं तत् संप्रति^४ स दिव
 आकाशः ॥ ५ ॥ तद् बहिष्पवमाने स्तूयमाने मनसोदृष्ट्वाहीयात् ॥ ६ ॥ स
 यथोच्छ्रायं प्रत्यस्य प्रपद्येतैवमैतया देवतयेदममृतमभिपर्येति यत्रायमिदं तपतीति
 ॥ ७ ॥ अथ होवाच—॥ ८ ॥

1) v. l. प्रतियस्य (Oertel).

a) अखला suggested by Culand as opposed to खला accepted by Oertel.
 —b) Divide as अकर् + न + इह + एष्यसि; cp तैत्रातिशाख्य ७ अथ नकारो णकारम्.
 —c) ईशे (3rd pers. sg.); cp ऋ १०.१२१.३ य ईशे अस्य द्विपदश्रुतुषदः. —d) अ १.१.४
 उपास्मान् वाचस्पतिह्वयताम्. —e) छां ४.१०.३ स ह व्याधिनानशितुं दधे; वृ १.५.२१ तानि ज्ञातुं

दध्निरे. —f) तैसं 2.6.4.3 एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः. —g) तैसं 6.1.3.8; जैत्रा 3.11.5 योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालः. —h) जै 3.31.2 तस्मै ह मीमांसमानानामेकश्चन संप्रत्यभिदधाति. —i) छां 4.2.5 तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णान्नुवाच. —j) शत्रा 3.5.3.24 अथोच्छ्रया उपस्पृश्य वाचयति; पा 3.3.49 उदि श्रयतियौतिपूडुवः.

१.६

गोबलो वार्ष्णिः । क एतमादित्यमर्हति समयैतुम् । दूराद्वा एष एतत् तपति न्यङ् । तेन वा एतं पूर्वेण सामपथस्तदेव मनसाऽऽहृत्योपरिष्ठादेतस्यैतस्मिन्नमृते निदध्यादिति ॥ १ ॥ तद्गु होवाच शाट्यायनिः—समयैवैतदेनं कस्तद्वेद । यद्येता आपो वा अभितः, यद्वायुं वा एष उपह्वयते रश्मीन् वा एष तदेतस्मै व्यूहतीति ॥ २ ॥ अथ होवाचोलुक्त्रयो जानश्रुतेयः—यत्र वा एष एतत् तपत्येतदेवामृतम् । एतच्चेद्वै प्राप्नोति ततो मृत्युना पाप्मनां व्यावर्तते ॥ ३ ॥ कस्तद्वेद यत् परेणाऽऽदित्यमन्तरिक्षमिदमनालर्यनमवरेण ॥ ४ ॥ अथैतदेवामृतम् । एतदेव मां यूयं प्रापयिष्यथ । एतदेवाहं नातिमन्य इति ॥ ५ ॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तद्गु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ६ ॥

a) Cp जै 1.5.4 ऐक्ष्वाकः वार्ष्णिः. —b) ऐत्रा 7.80 तस्मान्न्यङ् रोहति न्यग्रोधः where न्यङ् is *adj.* and न्यक् is *adverb.* —c) शत्रा 8.1.4.9 अपि ह स्माह शाट्यायनिः; जै 1.30.1; 2.2.8; 2.4.3; 2.9.10; 3.13.6 *et passim.* —d) ऐत्रा 1.2.5 उपाविः जानश्रुतेयः; शत्रा 5.1.1.5 औपाविः जानश्रुतेयः; जै 3.40.2 नगरी जानश्रुतेयः; सायकः जानश्रुतेयः —e) पाप्मना instead of पाप्मनः (*abl.*); cp जै 1.16.11 यस्त्वेतेन व्यावर्तयात् व्येव स पाप्मना वर्ताता इति; तांत्रा 24.11.3 त्रि पाप्मनाऽऽवर्तन्ते य एता उपयन्ति; but वृ 1.5.2 न स पाप्मनो (*abl.*) व्यावर्तते. —f) जैत्रा 1.17.5 प्रथमितमिव वा एतत् यद् वयोऽनालयनमिव; तै 2.7 एतस्मिन्...अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते.

१.७

ता एता अष्टौ देवताः । एतावदिदं सर्वम् । ते.....¹ करोति ॥ १ ॥ स नैषु लोकेषु पाप्मने भ्रातृव्यायावकांशं कुर्यात् । मनसैनं निर्भजेत् ॥ २ ॥ तदेतदृचाऽभ्यनूच्यते—

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि त्रिदुब्राह्मिणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ इति ॥

तद्यानि तानि गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ती (ति । इ) म एव ते लोकाः ॥ ४ ॥ तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति । चतुर्भागो ह वै तुरीयं वाचः । सर्वयाऽस्य

वाचा सर्वैरेभिर्लोकैः सर्वेणास्य कृतं भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ स यथाऽऽमान-
मार्खणमृत्वा लोष्ट्रो विध्वंसत एवमेव स विध्वंसते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ ६ ॥

1) No lacuna evinced by the Mss.

a) तैत्रा 2.2.8.1 ते वै पाप्मना भ्रातृव्येणाजयन्त; पा 4.1.144 भ्रातृव्यत् च; 4.1.145
व्यन् सपत्ने. —b) मै 6.22 यथोर्णनाभिः...अवकाशं लभतीति एवं स्वातन्त्र्यं लभते. —c)
ऋ 8.81.6 इन्द्र मा नो वसोर्निर्भाक्; अ 4.22.2 एमं भज ग्रामे अश्वेषु गोषु निष्टं भज यो अमित्रो
अस्य; मनु 9.207 स निर्भाग्यः स्वकादंशात्. —d) ऋ 1.164.25 also repeated at जै
1.40.1. —e) कृत suggests four i. e. fulfilment. —f) जै 1.60.8; 2.3.12-13;
छां 1.2.7-8; बृ 1.3.8. —g) अ 15.2.1 य एवं विद्वांसं वात्यमुपवदति; छां 7.6.1 अथ
येऽल्पाः कलाहिनः पिशुना उपवादिनस्ते.

१.८

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेनाजयद्यदस्येदं जितं तत् ॥ १ ॥ स ऐक्षतेत्थं चेद्वा
अन्ये देवा अनेन वेदेन यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येयं मम ॥ २ ॥ हन्तेमं
त्रयं वेदं पीळयानीति ॥ ३ ॥ स इमं त्रयं वेदमपीळयत् । तस्य पीळयन्नेकमेवाक्षरं
नाशकनीत् पीळयितुमोमिति यदेतत् ॥ ४ ॥ एष उ ह वाव सरसः । सरसा ह वा
एवंविदस्त्रयी विद्या भवति ॥ ५ ॥ स इमं रसं पीळयित्वापनिर्धायोर्ध्वोऽद्रवत् ॥ ६ ॥
तं द्रवन्तं चत्वारो देवानामन्वपश्यन्निन्द्रश्चन्द्रो रुद्रः समुद्रः । तस्मादेते श्रेष्ठा देवानाम् ।
ते ह्येनमन्वपश्यन् ॥ ७ ॥ स योऽयं रस आसीत् तदेव तपोऽभवत् ॥ ८ ॥ त इमं देवा
अन्वैक्षन्त । तेऽभ्यपश्यन् । स तपो वा अभूदिति ॥ ९ ॥ इममु वै त्रयं वेदं मरीर्मुशित्वा
तस्मिन्नेतदेवाक्षरमपीळितमविन्दन्नोमिति यदेतत् ॥ १० ॥ एष उ ह वाव सरसः ।
तेनैनं प्रायुवन् । यथा मधुना लाजान् प्रयुयादेवम् ॥ ११ ॥ तेऽभ्यतपन्त । तेषां
तप्यमानानामाप्यायत वेदः । तेऽनेन च तपसाऽऽपीनेन च वेदेन तामु एव जिति-
मजयन् यां प्रजापतिरजयत् । त एते सर्व एव प्रजापतिमात्रा अयाश्म अयाश्म
इति ॥ १२ ॥ तस्मात् तप्यमानस्य भूयसी कीर्तिर्भवति भूयो यशः । स य एतदेवं
वेदैवमेवाऽऽपीनेन वेदेन यजते । यदो याजयत्येवमेवाऽऽपीनेन वेदेन याजयति
॥ १३ ॥ तस्य हैतस्य नैव काचनाऽऽतिरस्ति य एवं वेद । स य एवैनमुपवदति स
आर्तिमृच्छति ॥ १४ ॥

1) v. l. द्रवम्; cp ऋ 4.40.2 सत्यो द्रवो द्रवरः पतन्नरः. Note the last
syllable of the four gods : इन्द्र, चन्द्र, रुद्र and समुद्र who became प्रजापतिमात्राः
(जै 1.8.12).

a) जै 1.1.1-2. —b) जै 1.1.2 रसमाददै. —c) जै 3.19.3-4. —d) तांब्रा 15.3.23 अन्नं वै देवा अर्क इति वदन्ति, रसमस्य पुष्पमिति, सरसमेवात्राद्यमवरुन्धे; 16.137 खल उत्तरवेदिरत्र हि रसः समवैति सरसमेव यज्ञं करोति; शब्रा 3.3.3.18 रसो वा आपः सरसमेव एतत् क्रीणाति. —e) शब्रा 3.9.4.22 तस्य या जुष्टतमा तनूरास तामपनिद्धे; 4.3.3.8 ते होचुः—अपनिधायैनमोज उपावतामहा इति; 5.1.4.10 जवो यस्ते वाजिचापि अन्यत्रापानिहितः. —f) के 4.2 तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यात् देवान्...ते ह्येनचेदिष्टं पस्पृशुः. —g) शब्रा 4.5.1.10 अथेतरं विश्वे देवा अमरीमृश्यन्त (काण्व version : तदु विश्वे देवा मरीमृशांचक्रिरे). —h) वासं 19.13 लाजाः सोमांशवो मधु; 19.81 त्वगस्य मांसमभवत् न लाजाः; जैत्रा 1.322 स यथा मधुना लाजान् प्रयुयात् एवमेतेनैवाक्षरेण सामन् रसं दधाति; जैत्रा 2.79 यथा मध्वासिच्य लाजानावपेत्. —i) अयम् with *pluti*-mark 3 becomes अयाश्म्. —j) वासं 30.9; 17 आर्त्यै परिवित्तम्...आर्त्यै जनवादिनम्; अ 8.8.9 आर्तिश्चानपवाचना; 10.2.10 आर्तिरवर्तिर्निक्रतिः कुतो नु पुरुषेऽमोतिः; 12.2.38 मुहुर्गन्धैः प्रवदति आर्तिं मर्त्यो नीत्य; आर्षेयत्रा २—वीव पथेत्, आर्तिमृच्छेत्; 4—पापीयान् भवति, आर्तिमाच्छति अथ म्रियते; शब्रा 11.5.4.2-5 तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनातिमाच्छति; 1.31.2.4 ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोः...नार्तिमाच्छति.

१.९

तदाहुर्यदेवा ओर्वा इति गीयते काऽत्रगर्भवति क सामेति ॥ १ ॥ ओर्मिति वै साम वागित्यृक् । ओमिति मनो वागिति वाक् । ओमिति प्राणो वागित्येव वाक् । ओमितीन्द्रो वागिति सर्वे देवाः । तदेतदिन्द्रमेव सर्वे देवा अनुयन्ति ॥ २ ॥ ओमित्येतदेवाक्षरम् । एतेन वै सँसवे परस्येन्द्रं वृञ्जीत । एतेन ह वै बर्को दालभ्य आज-केशिनामिन्द्रं वृञ्जे । ओमित्येतेनैवाऽऽनिनाय ॥ ३ ॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ४ ॥ तस्यैतानि नामानि । इन्द्रः कर्माक्षितिर्मृतं व्योमान्तो वाचः । वैहोर्भूर्यः सर्वं सर्वस्मादुत्तरं ज्योतिः । ऋतं सत्यं विज्ञानं विवाचनमप्रतिवाच्यम् । पूर्वं सर्वम् । सर्वा वाक् सर्वमिदमपि धेनुः पिन्वते परागर्वाक् ॥ ५ ॥

1) v. l. बहुभूयः.

a) ओवा = ओम् + वाक् (with the loss of the final consonants of both ?) —b) छां 1.3.4 या वाक् सर्क्...यत् साम स उद्गीयः. —c) छां 2.23.2 एवमोङ्कारेण सर्वा वाक् संतृष्णा. —d) ऐत्रा 1.3 तदाहुर्न पूर्वदीक्षिणः संसवोऽस्ति; तैत्रा 1.4.6.4 यो वै छन्दोभिरभिभवति स संसन्वतोरभिभवति; जैत्रा 2.70. —e) जै 4.7.2; छां 1.2.13; 1.12.1. —f) These words stand for *numerals*; cp जै 1.10.4 पद्ममक्षितिव्योमान्तः; the same series also in जै 1.28.3 and 1.29.3; तांब्रा 17.14.1 with slight variations gives वद् for पद्; ऐत्रा 8.22 has द्वे द्वे सहस्रे बद्धानाम् आत्रेयो मध्यतोऽद्दात्. —g) जै 1.10.4 (where it indicates the highest number) दशधा क्षरति...

निखर्वधा पद्ममक्षितिव्योमान्तः. —*h*) ऋ 1.188.5 विराद् सम्राड् विन्वीः प्रन्वीर्वह्निश्च भूयसीश्च याः; पा 6.3.158 बहोर्लोपो भू च बहोः. —*i*) 1.9.5 in part parallel to ऐआ 5.3; the close correspondences between the two passages testifies that they are the versions of the same tradition.

१.१०

सा पृथक् सलिलं कामदुवाक्षिति प्राणसंहितं चक्षुः श्रोत्रं वाक्प्रभूतं मनसां व्याप्तं हृदयाग्रं ब्राह्मणभक्तमन्नशुभं वर्षपवित्रं गोभगं पृथिव्युपरं तपस्तनु वरुण-परियतनमिन्द्रश्रेष्ठं सहस्राक्षरमयुतधारममृतं दुहाना सर्वानिमाँल्लोकानाभिविज्ञरतीति ॥ १ ॥ तदेतत् सत्यमक्षरं यदोमिति तस्मिन्नापः प्रतिष्ठितं अप्सु पृथिवी पृथिव्यामिमे लोकाः ॥ २ ॥ यथा सूच्यां पलाशानि संतृण्णानि स्युरेवमेतेनाक्षरेणेमे लोकाः संतृण्णाः ॥ ३ ॥ तदिदमिमानतिविध्य दशधा क्षरति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा (नियुतधा)ऽर्बुदधा न्यर्बुदधा निखर्वधा पद्ममक्षितिव्योमान्तः ॥ ४ ॥ यथौघो विष्यन्दमानः परःपरोर्वरीयान् भवत्येवमेवैतदक्षरं परःपरोवरीयो भवति ॥ ५ ॥ ते हैते लोका ऊर्ध्वा एव श्रिताः । इम एव त्रयोदशमासाः ॥ ६ ॥ स य एवं विद्वान् उद्रायति स एवमेवैताँल्लोकानतिवर्हति । ओमित्येतेनाक्षरेणाप्सुमादित्यं मुख आधत्ते । एष ह वा एतदक्षरम् ॥ ७ ॥ तस्य सर्वमाप्तं भवति, सर्वं जितं, न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥ तद्ध पृथुर्वैन्यो दिव्यान् व्रात्यान् पप्रच्छ—

स्थूणां दिवस्तम्भनीं सूर्यमाहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः ।

अप्सु भूमीः शिशियरे भूरिभाराः किंस्विन्महीरधितिष्ठन्त्यापः ॥ ९ ॥ इति ॥

ते ह प्रत्यूचुः—

स्थूणामेव दिवस्तम्भनीं सूर्यमाहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः ।

अप्सु भूमीः शिशियरे भूरिभाराः सत्यं महीरधितिष्ठन्त्यापः ॥ १० ॥ इति ॥

ओमित्येतदेवाक्षरं सत्यम् । तदेतदापोऽधितिष्ठन्ति ॥ ११ ॥

1) v. l. हृदयोग्रम् (noted by Oertel). —2) v. l. for भक्तम् : अक्वम्, भ्रवम् and भृतम् (Oertel).

a) जै 1.10.10-11. —*b*-*b*) ऐआ 3.18 = (जैआ 2.10) तद्यथा सूच्या वासः संदधदियात्; छां 2.23.4. —*c*) ऋ 2.32.4 सीव्यत्वपः सूच्याच्छ्रयमानया; तैआ 3.9.6.4 त्रय्यः सूच्यो भवन्ति—अयस्मय्यः, रजताः, हरिण्यः; ऐआ 5.1.3 प्रागग्राम्यां सूचीभ्यां समुता; आर्षेय 1

विध्यन्ति सूचीभिः. —d) ऋ 10.27.8 बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा; 10.135.1 यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः; अ 6.30.3 बृहत्पलाशे सुभगे वर्षवृद्ध ऋतावरि; छां 4.14.3 यथा पुष्करपलाश आपो न र्लिष्यन्ते; 5.2.3 प्ररोहेयुः पलाशानि = वृ 6.3.7. —e) दशधा etc. जै 1.28.3; 1.29.5; तांब्रा 17.14.1 which uses these numerals—दश, शत, सहस्र etc. जैत्रा 2.10 दशधा वा एतदतिविध्यमान् क्षरति; शतधा...इमान्, सहस्रधा...इमान्. —f) तैसं 6.2.3.5 परोवरियसीमवान्तरदीक्षामुपेयात्; ऐत्रा 1.25 परोवरीयांसो वा इमे लोका अवर्गिणीयांसः; कौत्रा 8.9 तां परोवरियसीरभ्युपेयात्; छां 1.9.2; 2.7.1-2. —g) शत्रा 13.8.4.6 अथो अग्निर्वै पथो अतिवोढा । स एनानतिवहति; वृ 1.3.16; जै 2.11.2; 3.9.3. —h) ऋ 8.9.10 पृथी यद्वां वैन्यः सादनेष्वेव; अ 8.10.24 तां पृथिव्यैर्न्योऽधोऋ तां कृषिं च सस्यं चाधोऋ; तैत्रा 1.7.7.4 पृथिव्यैर्न्यः अभ्याषिच्यत । स राष्ट्रं नाभवत्; शत्रा 5.3.5.4 पृथी ह वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिषिषिचे; जैत्रा 1.186 तस्मै क्षत्रं प्रायच्छत । स एव पृथुर्वैन्यः. —i) These two verses cannot be traced in Vedic literature. —j) ऋ 10.149.1-2 अस्कम्भेने सचिता यामहेहत् ।...यत्रा समुद्रः स्कभितो व्यौनत्; ऋ 4.13.5 दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम्. —k) ऋ 1.164.13 तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः. —l) ऋ 10.85.1 सत्येनोत्तभिता भूमिः.

१-११

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता एनं सृष्ट्वा अर्न्नाकाशिनीरभितः समन्तं पर्यविशन् ॥१॥ ता अब्रवीत्—किंकार्माः स्थेति । अर्न्नाद्यकामा इत्यब्रुवन् ॥ २ ॥ सोऽब्रवीदेकं वावेदमन्नाद्यमस्राक्षि सामैव । तद्दः प्रयच्छानीति । तन्नः प्रयच्छेत्यब्रुवन् ॥ ३ ॥ सोऽब्रवीदिमान् वै पशून् भूयिष्ठमुपजीवामः । एभ्यः प्रथमं प्रदास्यामीति ॥ ४ ॥ तेभ्यो हिङ्कारं प्रायच्छत् । तस्मात् पशवो हिङ्कारिर्कृतो विजिज्ञासमाना इव चरन्ति ॥ ५ ॥ प्रस्तात्रं मनुष्येभ्यः । तस्माद् तु ते स्तुवत इवेदं मे भविष्यत्यदो मे भविष्यतीति ॥ ६ ॥ आदिं वयोभ्यः । तस्मात् तान्याददान्युपापपातामिव चरन्ति ॥ ७ ॥ उद्गीर्थं देवेभ्योऽमृतम् । तस्मात् तेऽमृताः ॥ ८ ॥ प्रतिहार्मारण्येभ्यः पशुभ्यः । तस्मात् ते प्रतिहृतास्तन्तस्यमाना इव चरन्ति ॥ ९ ॥

1) v. l. तात्रस्यमानाः; cp the intensive form तात्रस्यते (जैत्रा).

a) जैत्रा 1.88; 2.148-149; 'in search of food'? —b) अभितः, समन्तम् and परि a tautological expression as in जैत्रा 2.142. —c) किंकार्मा = किंयुः; cp ऋ 3.33.4 किंयुर्विप्रो नयो जोहवीति. —d) वासं 3.5 पृष्ठेऽग्निं अन्नादं अन्नादाय आदधे; अ 12.5.10 अन्नं च अन्नायं च; छां 6.2.4; वृ 1.3.27; तै 1.3. —e) जैत्रा 3.213 ततो वै तं पशवोऽभिसमजानत ... तद् हिङ्कारं भवति. —f) करिक्त् intensive of कृ; ऋ 1.140.5 महि वर्षः करिक्त्तः; तैसं 6.4.10.2 इन्द्रो हि एतानि रूपाणि करिक्त्दचरत्; अ 4.18.3 अश्मानः...बहुलाः फद् करिक्त्ती; जै 1.25.2 तस्मात् पशवो वसन्ता (loc.) हिङ्कारिक्त्तः समुदायन्ति; निघण्टु 2.1.14 करिक्त्त (कर्मनामसु); पा 7.4.65. —g) गी16.13 इदमपि मे भविष्यति. —h) उप + अपपातम्; is

this गमुल्? —i) छां 2.9.6...स प्रतिहारः, तदस्य गर्भान्वायत्ताः. —j) ऋ 10.90.8 आरण्यान् (पञ्चून्) ग्राम्याश्च ये. —k) ऋ 6.25.6 व्यचस्वन्ता यदि वि तंतसै ते.

१.१२

उपद्रवं गन्धर्वाप्सरोभ्यः । तस्मात् त उपद्रवं गृह्णन्त इव चरन्ति ॥ १ ॥ निधनं पितृभ्यः । तस्माद् तु ते निधनसंस्थाः ॥ २ ॥ तद्यदेभ्यस्तत् साम प्रायच्छदेतमेवैभ्यस्तदादित्यं प्रायच्छत् ॥ ३ ॥ स यदनुदितः स हिङ्गारोऽर्धोदितः प्रस्ताव आसङ्गवमादिर्माध्यन्दिन उद्रीथोऽपराहः प्रतिहारो यदुपास्तमयं लोहितायति स उपद्रवोऽस्तमित एव निधनम् ॥ ४ ॥ स एष सर्वैर्लोकैः समः । तद्यदेष सर्वैर्लोकैः सर्गस्तस्मादेष एव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ५ ॥ तेऽब्रुवन्—दूरे वा इदमस्मत् । तत्रेदं कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ६ ॥ तद्वृत्तनभ्यत्यनयत् । स वसन्तमेव हिङ्गारमकरोत्, ग्रीष्मं प्रस्तावं, वर्षासुद्रीथं, शरदं प्रतिहारं, हेमन्तं निधनम् । मासार्धमासावेव सप्तमावकरोत् ॥ ७ ॥ तेऽब्रुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ८ ॥ तत् पर्जन्यमभ्यत्यनयत् । सं पुरोवातमेव हिङ्गारमकरोत् ॥ ९ ॥

a) छां 2.9.7. —b) उपद्रव = *harassment*; reference to the harmful nature of the Gandharvas? Cp अ 8.6.19 गन्धर्वान् वातोऽभ्रमिवाजतु. —c) तैसं 1.6.11.2 अरिष्टेन यज्ञेन संस्थां (*end*) गच्छति; ऐत्रा 7.17 अस्य अह्नः संस्थामधिगच्छ; शत्रा 3.1.3.6 नेत् पुरा यज्ञस्य संस्थाया अन्तं गच्छानि; 9.4.4.15 संस्थारूपं वा एतद् यद्विमोचनम्. —d) तैत्रा 2.1.1.3 आसन्नवं मात्रा सह चरति; for सन्नव cp ऋ 5.76.3 उतायातं सन्नवे प्रातरह्नः (सन्नव only once in ऋ); अ 9.6.46 सन्नवः प्र स्तौति in fact cp the whole *sūkta*; शत्रा 2.2.3.9 यदा सन्नवोऽथ ग्रीष्मः; छां 2.9.4 अथ सन्नववेलायां स आदिः. —e) शत्रा 7.3.2.19 तं वा उपास्तमयमादित्यस्य परिणयति; cp उपोदयम्, उपव्युषसम्. —f) छां 2.9 in general. —g) वृ 1.3.22 यद्वेव समः प्लुषिणा ..... तस्माद् एव साम. —h) सप्तमौ = षष्ठसप्तमौ (i. e. the sixth & seventh); cp जै 1.13.1 below ते सप्तम्यावकरोत्; छां 2.5; 2.16. —i) शत्रा 1.5.2.18 पुरोवातं सप्तजिरे, अभ्राणि समप्रावयन्; शत्रा 2.2.3.8 यदेव पुरस्ताद्वाति तद्वसन्तस्य रूपम्.

१.१३

जीमूर्तान् प्रस्तावं स्तनयित्नुमुद्रीथं विद्युतं प्रतिहारं वृष्टिं निधनम् । यद् वृष्टात् प्रजाश्रौषधयश्च जायन्ते ते सर्गम्यावकरोत् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ २ ॥ तद्यज्ञमभ्यत्यनयत् । स यजूष्येव हिङ्गारमकरोद्वचः प्रस्तावं सामान्युद्रीथं स्तोमं प्रतिहारं छन्दो निधनम् । स्वाहाकारवषट्कारावेव

सप्तमावकरोत् ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ४ ॥
तत् पुरुषमभ्यत्यनयत् । स मर्न एव हिङ्गारमकरोद्वाचं प्रस्तावं प्राणमुद्गीथं चक्षुः
प्रतिहारं श्रोत्रं निधनं रेतश्चैव प्रजां च सप्तमावकरोत् ॥ ५ ॥ तेऽब्रुवन्नत्र वा
एनत् तदर्क्यत्रोपजीविष्याम इति ॥ ६ ॥ स विद्यादहमेव सामास्मि मय्येता देवता
इति ॥ ७ ॥

—a) *Hapax legomenon* in ऋ 6.75.1 जीमूतस्येव भवति प्रतिक्रिम्; वासं 25.8
जीमूतान् हृदयौपशेन.....; अ 11.5.14 जीमूता आसन् सत्वानः; ऐत्रा 2.19 जीमूतवर्षीह प्रजाभ्यः
पर्जन्यः स्यात्; शब्रा 11.8.1.2 जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् (अहंहत्). —b) शब्रा 2.6.3.7
वृष्टादोषधयो जायन्ते. —c) जै 1.33.3 below; छां 2.7.1 प्राणेषु पञ्चविधं सामाकरोत्. —d)
Shall we read सप्तमे *neuter dual*? —e) ऋ 2.12.4 यो दासं वर्णमधरं गुहाकः *et*
passim. —f) वृ 1.4.10 अहं ब्रह्मास्मि *etc.*

१.१४

न ह दूरेदेर्वतः स्यात् । यावद्ध वा आत्मना देवानुपास्ते तावदस्मै देवा
भवन्ति ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं वेदाऽहमेव सामास्मि मय्येताः सर्वा देवता इत्येवं
हाऽस्मिन्नेताः सर्वा देवता भवन्ति ॥ २ ॥ तदेतदेवैश्रुत् साम । सर्वा ह वै देवताः
शृण्वन्त्येवंविदं पुण्यायै साधवे । ता एनं पुण्यमेव साधु कारयन्ति ॥ ३ ॥ स ह
स्माह सुचित्तः शैलनः यो यज्ञकामो मामेव स वृणीताम् । तत एवैनं यज्ञ
उपनंस्यति । एवंविदं ब्रुद्गायन्तं सर्वा देवता अनुसंतृप्यन्ति । ता अस्मै तृप्तास्तथा
कारिष्यन्ति यथैनं यज्ञ उपनंस्यतीति ॥ ४ ॥

a) ऋ 7.63.4 दूरेअर्थस्तरणिभ्रजमानः; अ 4.28.3 दूरेगव्यूती स्तुवन्नेमि उग्रौ. —b)
ऋ 10.98.7 देवश्रुतं वृष्टिवर्नि रराणः. —c) नि 2.12 देवा एनं शृण्वन्ति. —d) पुण्याय =
साधवे. —e) कौ 3.8 एष ह्येव एनं साधु कर्म कारयति. —f) तैसं 2.1.3.4 यमलं राज्याय
सन्तं राज्यं नोपनमेत्; तैत्रा 1.1.8.4 उपैनं उत्तरो यज्ञो नमति.

१.१५

देवा वै स्वर्गं लोकमैप्सन् । तं न शयानां नासीना न तिष्ठन्तो न धावन्तो
नैव केनचन कर्मणाप्नुवन् ॥ १ ॥ ते देवा प्रजापतिमुपाधावन् । स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म ।
तं न शयाना नासीना न तिष्ठन्तो न धावन्तो नैव केनचन कर्मणाऽऽपाम । तथा
नोऽनुशाधि यथा स्वर्गं लोकमाप्नुयामेति ॥ २ ॥ तानब्रवीत्—साम्नाऽनृचेन स्वर्गं
लोकं प्रयातेति । ते साम्नाऽनृचेन स्वर्गं लोकं प्रायन् ॥ ३ ॥ प्र वा इमे साम्नाऽ-

गुरिति । तस्मात् प्रसामं तस्माद् प्रसाम्यन्नमत्ति ॥ ४ ॥ देवा वै स्वर्गं लोकमायन् । त एतान्यृक्पदानि शरीराणि धूर्न्वन्त आयन् । ते स्वर्गं लोकमजयन् ॥ ५ ॥ तान्या दिवः प्रकीर्णान्यशेरन् । अथेमानि प्रजापतिर्ऋक्पदानि शरीराणि संचित्याऽभ्यर्चत् । यदभ्यर्चत् ता एवर्चोऽभवन् ॥ ६ ॥

a) ऐवा 7-15 शयानः...संजिहानः...उत्तिष्ठन्...चरन्; cp चत्तारो इरियापथा in Pāli Buddhism. —b) See below जै 1-18-8 अस्यामृचि अस्वरायाम्; 1-21-9 ऋवा एषेते स्वराद्भवति; षवा 3-1; जैवा 1-259 यत् सामानृचं गायेन्मांसमेव जायेत, न अस्थि; पा 5-4-74 ऋक् पूरब्धूः पथामानक्षे. —c) प्रसाम not elsewhere. —d) शवा 3-9-1-9 तस्माद्यो वाचा प्रसाम्यन्नादो हैव भवति (प्रसामि = अर्धं सव्यज्जनान्नस्य-शंकराचार्य on गी 6-16). —e) छां 2-8-3 अन्नवानन्नादो भवति. —f) छां 8-13 धृत्वा शरीरम्....

१.१६

सैवर्गभवदियमेव श्रीः । अतो देवा अभवन् ॥ १ ॥ अथैषामिमामसुराः श्रियमाविन्दन्त तदेवासुरमभवत् ॥ २ ॥ ते देवा अब्रुवन्—या वै नः श्रीरभूदविन्दन्त तामसुराः । कथं न्वेषामिमां श्रियं पुनरेव जयेमेति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन्नृच्येव साम गायामेति । ते पुनः प्रत्याद्रुत्यर्चिं सामागायन् । तेनास्माल्लोकादसुराननुदन्त ॥ ४ ॥ तद्वै माध्यन्दिने च सवने तृतीयसवने च नर्चोऽपरार्धोऽस्ति । स यत् ते^७ ऋचि गायति तेनास्माल्लोकाद् द्विषन्तं भ्रातृव्यं नुदते । अथ यदनृचे देवतासु प्रातःसवनं गायति तेन स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ प्रजापतिर्वै साम्नेमां जितिमजयद्यास्येयं जितिस्ताम् । स स्वर्गं लोकमारोहत् ॥ ६ ॥ ते देवाः प्रजापतिष्पुपेत्याऽब्रुवन्नस्मभ्यमपीदं साम प्रयच्छेति । तथेति । तदेभ्यः साम प्रायच्छत् ॥ ७ ॥ तदेनानिदं साम स्वर्गं लोकं नाकामयत् वोढुम् ॥ ८ ॥ ते देवाः प्रजापतिष्पुपेत्याऽब्रुवन्—यद्वै नः साम प्रादा इदं वै नस्तत् स्वर्गं लोकं न कामयते वोढुमिति ॥ ९ ॥ तद्वै पाप्मना संसृजतेति । कोऽस्य पाप्मेति । ऋगिति । तदृचा समसृजन् ॥ १० ॥ तदिदं प्रजापतेर्गर्हयर्माणम तिष्ठदिदं वै मा तत् पाप्मना समस्त्राक्षुरिति । सोऽब्रवीद्यस्त्वैतेन व्यावर्तयाद् व्येव स पाप्मना वर्ताता इति ॥ ११ ॥ स य एतदृचा प्रातःसवने व्यावर्तयति व्येवं स पाप्मना वर्तते ॥ १२ ॥

a) पाशिक्षा 52 स्वरतोऽपराधात्. —b) ते (neu. dual). —c) ऋ 10-117-3 स इन्द्रो जो यो गृहवे ददाति (गृह = गर्ह) अन्नकामाय चरते कृशाय; 5-32-12 किं ते ब्रह्माण्णो गृहते सखायः; 8-21-16 इन्द्र मा ते गृहामहि; मैसं 1-9-5 न चक्षुषो गृहे य एवं वेद; कासं 9-13 चक्षुषो गृहे.

१.१७

तदाहुर्यदोवा ओवा इति गीयते कात्रग्भवति क सामेति ॥ १ ॥ प्रस्तुवन्नेवा-
टाभिरक्षरैः प्रस्तौति अष्टाक्षरा गायत्री । अक्षरमक्षरं त्र्यक्षरम् । तच्चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ॥ २ ॥ तामेतां प्रस्तावेनर्चमाप्त्वा या श्रीर्याऽपचितिर्यः स्वर्गो
लोको यद्यशो यदन्नाद्यं तान्यागायमान आस्ते ॥ ३ ॥

a) The plural verb implies अक्षराणि as the subject (understood)
with चतुर्विंशतिः in apposition. —b) अ 1.10.4 ब्रह्म चाप चिकीहि नः; वासं 21.58
यशो न दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिं स्वधाम्; शत्रा 3.4.1.5 अथास्मा उदकं हरन्ति, अथापचितिं कुर्वन्ति;
छां 1.1.9 एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै; वृ 1.5.14 एतस्या एव देवताया अपचित्यै; पा 7.2.30
अपचितिश्व.

१.१८

प्रजापतिर्देवानसृजत । तान् मृत्युः पाप्माऽन्वसृज्यत ॥ १ ॥ ते देवाः प्रजापति-
मुपेत्याब्रुवन्—कस्माद् नोऽसृष्टा मृत्युं चेन्नः पाप्मानमन्ववसृक्ष्यन्नासिथेति ॥ २ ॥
तानब्रवीत्—छन्दांसि संभरत । तानि यथार्यतनं प्रविशत । ततो मृत्युना पाप्मना
व्यावत्स्यथेति ॥ ३ ॥ वसवो गायत्रीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छा-
दयत् ॥ ४ ॥ रुद्रास्त्रिष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ५ ॥
आदित्या जगतीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ६ ॥ विश्वेदेवा
अनुष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ७ ॥ तानस्यामृच्यस्वरीयां
मृत्युर्निरजानाद्यथा मणौ मणिर्सूत्रं परिपश्येदेवम् ॥ ८ ॥ ते स्वरं प्राविशन् । तान् स्वरे
सतो न निरजानात् । स्वरस्य तु घोषेणान्वैत् ॥ ९ ॥ त ओमित्येतदेवाक्षरं समारोहन् ।
एतदेवाक्षरं त्रयीं विद्या । यददोऽमृतं तपति, तत् प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना
व्यावर्तन्त ॥ १० ॥ एवमेवैनं विद्वानोमित्येवमेवाक्षरं समारूह्य यददोऽमृतं तपति
तत् प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्ततेऽथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ११ ॥

a) Cp in general जैत्रा 1.283 ff. —b) Perfect 2nd sg. of आस् ? (hapax
legomenon); if the reading is genuine Pāṇini would incorporate the root
आस् in 3.1.38 उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्, provided that he had the form before
him. —c) ऐत्रा 2.3; कौ 3.3; शत्रा 13.5.2.16 यथायतनं पर्युपविशन्ति; तांब्रा 5.6.7; 16.5.24
पृष्ठानि यथायतनं कल्पन्ते; जैत्रा 1.154 तस्मात् प्रजा यथायतनादनुद्धताः; तैत्रा 1.2.5.2 यथायतनात्
देवता अबरुन्धे. —d) अ 11.8.13 ये संभारान् समभरन्; तैसं 2.6.2.5 वर्जं संभृत्य भ्रातृव्याय
प्र हरति; ऋ 1.162.6 ये चार्वते पचनं संभरन्ति. —e) छां 1.4.2 देवा वै मृत्योर्विभ्यतः त्रयीं

विद्यां प्राविशन् । ते छन्दोभिरच्छादयन्. —f) जै 1-15-3; 1-16-4; 1-21-9. —g) Contrast गी 7-7 सूत्रे मणिगणा इव. —h) छां 1-4-3 यथा मत्स्यमुदके परिपश्येत् which itself can be traced to ऋ 10-68-8..... पर्यपश्यन् मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्. —i) वृ 4-3-5 अपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जायते. —j) छां 1-4-4 एष उ स्वरो यदेतत् (ओम्) अक्षरम्. —k) छां 1-1-9 तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते.

१-१९

अथैतदेकविंशं साम ॥ १ ॥ तस्य त्रय्येव विद्या हिङ्गारः । अग्निर्वायुरसावादित्यः प्रस्तावः । इम एव लोका आदिः । तेषु हीदं लोकेषु सर्वमाहितम् । श्रद्धा यज्ञो दक्षिणा एष उद्गीथः । दिशोऽवान्तरदिश आकाश एष प्रतिहारः । आपः प्रजा ओषधय एष उपद्रवः । चन्द्रमा नक्षत्राणि पितर एतन्निधनम् ॥ २ ॥ तदेतदेकविंशं साम । स य एवमेतदेकविंशं साम वेदैतेन हास्य सर्वेणोद्गीतं भवत्येतस्मादेव सर्वस्मादावृश्च्यते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ ३ ॥

a) Attempt at popular etymology. We can say *brahmanavise* आर्षिं सन्तमादित्याचक्षते परोक्षेण. —b) जै 1-57-9; 1-58-10 (स्तुतम् for उद्गीतम्). —c) जैत्रा 1-284 येन येन होवैनं छन्दसा (आर्त्विज्यम्) कुर्वन्तमुपवदति तस्मादावृश्च्यते... ; तैत्रा 3-3-10-1 यद्गये सार्यं जुहुयादा सूर्याय वृश्च्येत.

१-२०

इदमेवेदमग्रेऽन्तरिक्षमासीत् । तद्वेवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ तद्यदेतदन्तरिक्षं य एवायं पवत एतदेवान्तरिक्षम् । एष ह वा अन्तरिक्षनामि ॥ २ ॥ एष उ एवैष विततः । तद्यथा पलाशे विष्कम्भे स्यातामक्षेणं वा चक्रावेवमेतेनेमौ लोकौ विष्कम्भौ ॥ ३ ॥ तस्मिन्निदं सर्वमन्तः । तद्यदस्मिन्निदं सर्वमन्तस्तस्मादन्तर्यक्षम् । अन्तर्यक्षं ह वै नामैतत् । तदन्तरिक्षमिति परोक्षमाचक्षते ॥ ४ ॥ तद्यथा मूर्ताः प्रबद्धाः प्रलम्बेरन्नेवं हैतस्मिन् सर्वे लोकाः प्रबद्धाः प्रलम्बन्ते ॥ ५ ॥ तस्यैतस्य साम्नस्तिस्र आगास्त्रीण्यागीतानि षड्विभूतयश्चतस्रः प्रतिष्ठा दश प्रगाः सप्त संस्था द्वौ स्तोभावेकं रूपम् ॥ ६ ॥ तद्यास्तिस्र आगा इम एव ते लोकाः ॥ ७ ॥ अथ यानि (त्रीणि) आगीतान्यग्निर्वायुरसावादित्य एतान्यागीतानि । न ह वै कांचन श्रियमपरार्धनोति य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) Idiomatic for अन्तरिक्षनामा? Cp वृ 1-4-7 असौनामायम् containing असौनाम? —b) जैत्रा 1-144 यथाक्षेण चक्रौ विष्टम्भौ (v.l. विष्कम्भौ) ..... —c) चक्र (mas.); cp ऋ 4-1-3 आशुं न चक्रम्; 8-5-29 उभा चक्रा हिरण्यया. —c) ऋ 7-99-3

व्यस्तभा रोदसी विष्णवेते (= विष्णो + एते). —d) ऋ. 7.61.5 प्र यासु चित्रं दृष्टे न यक्ष्मः; वासं 34.2 यदपूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजानाम्; अ 8.7.38 महद्यक्षं भुवनस्य मध्ये; वृ 5.4.1; के 3.2 —e —e) An attempt at popular etymology, अन्तरिक्ष = अन्तरि + क्ष; for अन्तरि *loc. cp* उपरि *loc.?* —f) तैत्ति 1.6.10.5 मूते (*neut. dual?*) कृत्वा सजन्ति; शत्रा 2.6.2.17 तान् द्वयोर्भूतकयोरुपनह्य.... —g) जै 1.37.1 आग्नेयी एका ऐन्द्री एका वैश्वदेवी एका. —h) The precise meaning of आगीत, विभूति, प्रतिष्ठा and प्रगा is obscure. —i) जैत्ति 1.330 एक एकरूपमेव भा भा इति स्तोभन्ति. —j) जै 1.37.5 एकस्थां श्रियं ऋध्नोति (न अपराध्नोति = ऋध्नोति) — राध् and ऋध् being cognates.

१.२१

अथ याः षड् विभूतय ऋतवस्ते ॥ १ ॥ अथ याश्चतस्रः प्रतिष्ठा इमा एव ताश्चतस्रो दिशः ॥ २ ॥ अथ ये दश प्रगा इम एव ते दश प्राणाः ॥ ३ ॥ अथ याः सप्त संस्था या एवैताः सप्त होत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्ति ता एव ताः ॥ ४ ॥ अथ यौ द्वौ स्तोभावहोरात्रे एव ते ॥ ५ ॥ अथ यदेकं रूपं कर्मैव तत् । कर्मणा हीदं सर्वं विक्रियते ॥ ६ ॥ तस्यैतस्य साम्नो देवा आजिर्मायन् । स प्रजापतिर्हरसा हिङ्गारमुदजयदग्निस्तेजसा प्रस्तावं रूपेण बृहस्पतिरुद्गीथं स्वधया पितरः प्रतिहारं वीर्येणेन्द्रो निधनम् ॥ ७ ॥ अथेतरे देवा अन्तरिता इवासन् । त इन्द्रमब्रुवन्—तव वै वयं स्मोऽनु न एतस्मिन् सामन्नाभजेति ॥ ८ ॥ तेभ्यः स्वरं प्रायच्छत् । तं प्रजापतिरब्रवीत्—कथेत्यमकः । सर्वं वा एभ्यः साम प्रादाः । एतावद्वा साम यावान् स्वरः । ऋग् वा एषर्ते स्वराद्भवतीति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्—पुनर्वा अहमेषामेतं रसमादास्य इति । तानब्रवीत्—उप मा गायत । अभि मा स्वरतेति । तथेति ॥ १० ॥ तमुपागायन् । तमभ्यस्वरन् । तेषां पुना रसमादत्त ॥ ११ ॥

a) होत्रा is *fem.*; cp ऐत्रा 6.1 एका वै होत्रा अकृता. —b) Oertel suggests प्राचीः = पराचीः. —c) Oertel already notes that अहोरात्रे is a rare *fem. idua*!; cp ममा (CE) 12.166.9 अहोरात्राः पतन्त्येताः where, however, the reading एताः is relegated to Malayalam variants. Cp also वासं 14.30 अहोरात्रे अधिपत्नी आस्ताम्. —d) ऐत्रा 2.25 त आजिमयुः; शत्रा 2.4.3.4 आजिमेवास्मिन्नजामहै; 5.1.4.15 आजिं हि सरिष्यन्तो मवन्ति; छां 1.3.5 आज्ञेः सरणम्. —e) ऋ 10.87.5 अशनिर्हरसा हन्त्वेनम्; अ 18.2.36 वनेषु शुष्मो अस्तु ते पृथिव्यामस्तु यद्धरः. —f) No Vedic parallel; cp अभिज्ञान-शाङ्किन्तलं i:15f पादपान्तरित एव विश्रब्धं तावदेनां पश्यामि. —g) ऋ 8.92.32 त्वमस्माकं तव स्मस्ति; जै 1.57.5. —h) उप + गा = अभि + स्वर.

१.२२

स यथा मधुर्धाने मधुर्नाळीभिर्मध्वासिञ्चादेवमेव तत् सामन् पुना रसमासिञ्चत् ॥ १ ॥ तस्माद् ह नोर्पगायेत् । इन्द्र एष यदुद्गाता । स यथाऽसावमीषां रसमादत्त एवमेष तेषां रसमादत्ते ॥ २ ॥ कामं ह तु यजमान उपगायेत् । यजमानस्य हि तद् भवति । अथो ब्रह्मचार्याचार्योक्तः ॥ ३ ॥ तद् वा आहुः । उपैव गायेत् । दिशो हुपगायन् दिशामेवं सलोकतां जयतीति ॥ ४ ॥ ते य एवमे मुख्याः प्राणा एत एवोद्गातारश्चोपगातारश्च । इमे ह त्रय उद्गातार इम उ चत्वार उपगातारः ॥ ५ ॥ तस्माद् चतुर एवोपगातृन् कुर्वति । तस्माद् होपगातृन् प्रत्यभिमृशेत् । दिशः स्थ श्रोत्रं मे मा हिंसिष्टेति ॥ ६ ॥ स यः स रस आसीद्य एवायं पर्वत एष एव स रसः ॥ ७ ॥ यथा मध्वालोपमद्यादिति ह स्माह सुचित्तैः शलनः । एवमेतस्य रसस्यात्मानं पूरयेत् । स एवोद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं चामृतत्वं गमयतीति ॥ ८ ॥

a) Cp ऋ 6.69.6 कलशः सोमधानः. —b) छां 3.1.2 ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः. —c) Vedic locative. —d) तैसं 6.3.1.4 न अध्वर्युरुपगायेत्. —e) तैसं 3.3.2.1 बृहस्पतिरुद्गाता विश्वे देवा उपगातारः. —f) आत्मनेपद i. e. in the passive sense; छां. 4.16.1 एष ह वै यज्ञो योऽयं पवते; मुं 2.1.6 सोमो यत्र पवते. —g) आलोप *mouthful bite*, थेरगाथा 9.1055 (verse), थेरगाथा 986 चत्वारि पञ्च आलोपे अभुत्वा उदकं पिवे. —h) जैत्रा 1.245.

१.२३

अयमेवेद्मग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतिर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाशो वागेव सा । तस्मादाकाशाद्वाग् वदति ॥ २ ॥ तामेतां वाचं प्रजापतिरभ्यपीळयत् । तस्या अभिपीळितायै रसः प्राणेदत् । त एवमे लोका अभवन् ॥ ३ ॥ स इमाँल्लोका- नभ्यपीळयत् । तेषामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । ता एवैता देवता अभवन्नाग्नि- र्वायुरसावादित्य इति ॥ ४ ॥ स एता देवता अभ्यपीळयत् । तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । सा त्रयी विद्याऽभवत् ॥ ५ ॥ स त्रयीं विद्यामभ्यपीळयत् । तस्या अभिपीळितायै रसः प्राणेदत् । ता एवैता व्याहृतयोऽभवन् भूर्भुवः स्वरिति ॥ ६ ॥ स एता व्याहृतिरभ्यपीळयत् । तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । तदेतदक्षर- मभवदोमिति यदेतत् ॥ ७ ॥ स एतदक्षरमभ्यपीळयत् । तस्याभिपीळितस्य रसः प्राणेदत् ॥ ८ ॥

a) This is a contradiction of जै 1.1.6 अथ एकस्यैवाक्षरस्य रसं नाशक्नोदादातुमोमित्येतस्यैव.

१-२४

तदक्षरदेव । यदक्षरदेव तस्मादक्षरम् ॥ १ ॥ यद्वेवाक्षरं नाक्षीयत
तस्मादक्षयम् । अक्षयं ह वै नामैतत् । तदक्षरमिति परोक्षमाचक्षते ॥ २ ॥ तद्वैतदेक
ओमिति गायन्ति । तत् तथा न गायेत । ईश्वरो हैनदेतेन रसेनान्तर्धातोः^b । अथो द्वे
इवैवं भवत ओमिति । ओ इत्यु हैके गायन्ति । तदु ह तन्न गीतम् । नैव तथा
गायेत । ओमित्येव गायेत् । तदेनदेतेन रसेन संदधाति ॥ ३ ॥ तदेतं रसं
तर्पयति । रसस्तृप्तोऽक्षरं तर्पयति । अक्षरं तृप्तं व्याहृतीस्तर्पयति । व्याहृतयस्तृप्ता
वेदाँस्तर्पयन्ति । वेदास्तृप्ता देवतास्तर्पयन्ति । देवतास्तृप्ता लोकाँस्तर्पयन्ति ।
लोकास्तृप्ता अक्षरं तर्पयन्ति । अक्षरं तृप्तं वाचं तर्पयति । वाक् तृप्ताकाशं तर्पयति ।
आकाशस्तृप्तः प्रजास्तर्पयति । तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं
विद्वानुद्रायति ॥ ४ ॥

Cp in general छां 1.1.३ स एष रसानां रसतमः ..... यद्वृद्धीयः.

a) जै 1.4.8 यत् क्षरं नाक्षीयतेति. —b) अन्तर्धातोः as opposed to संदधाति
in 1.24.३; छां 6.16.1 अन्तेनात्मानमन्तर्धाय.

१-२५

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाश
आदित्य एव सः । एतस्मिन् (हि) उदिते सर्वभिदमाकाशते ॥ २ ॥ तस्य
मर्त्यामृतयोर्वै तीराणि समुद्र एव । तद्यत् समुद्रेण परिगृहीतं तन्मृत्योराम्मथ यत् परं
तदमृतम् ॥ ३ ॥ स यो ह स समुद्रो यं एवायं पवत एष एव स समुद्रः । एतं
हि संद्रवन्तं सर्वाणि भूतान्यनुसंद्रवन्ति ॥ ४ ॥ तस्य द्यावापृथिवी एव रोधसी ।
अथ यथा नद्यां कंसानि वा प्रहीणानि स्युः सर्वांसि वैवमस्यायं पार्थिवः समुद्रः
॥ ५ ॥ स एष पार एव समुद्रस्योदेति । स उद्यन्नेष वायोः पृष्ठ आक्रमते ।
सोऽमृतादेवोदेति । अमृतमनुसञ्चरति । अमृते प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ तस्यैतत् त्रिवृदूपं
मृत्योरनाप्तं शुक्रं कृष्णं पुरुषः ॥ ७ ॥ तद्यच्छुक्लं तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः । सा
या सा वायुक् सा । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ ८ ॥ अथ यत् कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य
मनसो यजुषः । तद्यास्ता आपोऽन्नं तत् । अथ यन्मनो यजुस्तत् ॥ ९ ॥ अथ यः
पुरुषः स प्राणस्तत् साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत् साम । अथ यद्ब्रह्म
तदमृतम् ॥ १० ॥

a) आकाश = आदित्य, identity based on popular etymology. —b) ऐवा 4-13 यथैव छिन्ना नौर्वन्धनात् तीरं तरिमृच्छन्ती प्लवेत; जैत्रा 2-297 दक्षिणे तीरे दीक्षन्ते; तांवा 22-18.7 सुदान्मन्स्तीरं उत्तरे. —c) Popular etymology of समुद्र. —d) ऋ 5-29-7 श्री...सरांसि सुतं पिवत्...सोमम्. —e) Cp the त्रिवृत्करण in छां 6 3-3 where instead of पुरुष, we have रोहितम्. —f) शत्रा 2-2-4-7 अत्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत; जैत्रा 1-12 स यो ह स मृत्युरग्निरेव सः. —g) कौत्रा 4-2 य एव एष आदित्ये पुरुषः; छां 1-6-6; 4-11-1; वृ 2-1-2; 3-9-12.

१-२६

अथाध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिवृच्चक्षुः कृष्णं पुरुषः ॥ १ ॥ तद्यच्चक्षुः कलं तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः । सा या सा वागृक् सा । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ २ ॥ अथ यत् कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः । तद्यास्ता आपोऽन्नं तत् । अथ यन्मनो यजुष्टत् ॥ ३ ॥ अथ यः पुरुषः स प्राणस्तत् साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत् साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥ ४ ॥ सैषोत्क्रान्तिर्ब्रह्मणः । अथातः पराक्रान्तिः सा या साऽऽक्रान्तिर्विद्युदेव सा । स यदेव विद्युतो विद्योतमानायै श्येतं रूपं भवति तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः ॥ ६ ॥ यदेव विद्युतः संद्रवन्त्यै नीलं रूपं भवति तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः ॥ ७ ॥ य एवैष विद्युति पुरुषः स प्राणस्तत् साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत् साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥ ८ ॥

a) जैत्रा 1-254 तस्मात् त्रिवृच्चक्षुः, शुक्लं कृष्णं कनीनिका (i^{sic}) (i. e. the अक्षिपुरुषः ?); 1-324 त्रैलुभामिदं चक्षुः शुक्लं कृष्णं पुरुषः; शत्रा 12-8-2-26 त्रिवृद्धा इदं चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिका; जै 1-34-1. —b) शत्रा 2-1-1-3 तस्माद् यदेमं लोकमाप आगच्छन्ति अथेहान्नाद्यं जायते; जै 1-29-5; 1-33-5. —c) What are these — उत्क्रान्तिः and आक्रान्तिः ?

१-२७

स हैषोऽमृतेन परिर्वृढो मृत्युमध्यांस्तेऽन्नं कृत्वा ॥ १ ॥ अथैष एव पुरुषो योऽयं चक्षुषि । य आदित्ये सोऽतिर्पुरुषः । यो विद्युति स परमपुरुषः ॥ २ ॥ एते ह वाव त्रयः पुरुषाः । आ हाऽस्यैते जायन्ते ॥ ३ ॥ स योऽयं चक्षुष्येषोऽनुरूपो नाम । अन्वद् ह्येष सर्वाणि रूपाणि । तमनुरूपं इत्युपासीत । अन्वञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥ य आदित्ये स प्रतिरूपः । प्रत्यद् ह्येष सर्वाणि रूपाणि । तं प्रतिरूपं इत्युपासीत । प्रत्यञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥ ५ ॥ यो विद्युति स सर्वरूपः । सर्वाणि ह्येतस्मिन् रूपाणि । तं सर्वरूपं इत्युपासीत । सर्वाणि हास्मिन्

रूपाणि भवन्ति ॥ ६ ॥ एते ह वाव त्रयः पुरुषाः । आ हाऽस्यैते जायन्ते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ७ ॥

a) नि 1.7 बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति । ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः; ब्रह्म परिवृढं सर्वतः. —b) ऋ 1.25.9 वेदा ये अध्यासते. —c) वृ 1.2.1; जै 1.3.3. —d) शब्दा 13.5.4-7 अश्वमेध्यमालभत क्रिवीणामतिपूरुषः. —e) Note the juxta-position of अनुरूप (in 4), प्रतिरूप (in 5) and सर्वरूप (in 6).

१.२८

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाश इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्र एष एव स य एष एव तपति । स एष सप्तर्षिर्मृषभ-स्तुविष्मान् ॥ २ ॥ तस्य वाङ्मयो रश्मिः प्राङ् प्रतिष्ठितः । सा या सा वाग्निः सः । स दशधा भवति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा नियुतधाऽर्बुदधा न्यर्बुदधा निखर्वधा पद्ममक्षितिर्व्योमान्तः ॥ ३ ॥ स एष एतस्य रश्मिर्वाग् भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च वदत्येतस्यैव रश्मिना वदति ॥ ४ ॥ अथ मनोमयो दक्षिणा प्रतिष्ठितः । तद्यत् तन्मनश्चन्द्रमाः सः । स दशधा भवति ॥५॥ स एष एतस्य रश्मिर्मनो भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च मनुत एतस्यैव रश्मिना मनुते ॥६॥ अथ चक्षुर्मयः प्रत्यङ् प्रतिष्ठितः । तद्यत् तच्चक्षुरादित्यः सः । स दशधा भवति ॥ ७ ॥ स एष एतस्य रश्मिश्चक्षुर्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च पश्यत्येतस्यैव रश्मिना पश्यति ॥ ८ ॥ अथ श्रोत्रमय उदङ् प्रतिष्ठितः । तद्यत्तच्छ्रोत्रं दिशस्ताः । स दशधा भवति ॥ ९ ॥ स एष एतस्य रश्मिः श्रोत्रं भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च शृणोत्येतस्यैव रश्मिना शृणोति ॥१०॥

a) This पाद occurs in ऋ 2.12.12 (यः सप्तर्षिर्मृषभस्तुविष्मान्). See below 1.29.7. —b) On these numerals, see जै 1.29.5.

१.२९

अथ प्राणमय ऊर्ध्वः प्रतिष्ठितः । स यः स प्राणो वायुः सः । स दशधा भवति ॥ १ ॥ स एष एतस्य रश्मिः प्राणो भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च प्राणित्येतस्यैव रश्मिना प्राणिति ॥२॥ अथाऽसुमयस्तिर्यङ् प्रतिष्ठितः । स ह स ईशानो नाम । स दशधा भवति ॥ ३ ॥ स एष एतस्य रश्मिरसुर्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्चासुमानेतस्यैव रश्मिनासुमान् ॥४॥ अथाऽन्नमयोऽर्वाङ् प्रतिष्ठितः । तद्यत् तदन्नमापस्ताः । स दशधा भवति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा-

नियुतधाऽवुदधा न्यवुदधा निखर्वधा पद्ममक्षितिवर्योमान्तः ॥ ५ ॥ स एष एतस्य रश्मिरन्नं भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्चाश्नात्येतस्यैव रश्मिनाश्नाति ॥ ६ ॥ स एव सप्तारश्मिर्दृषभस्तुविष्मान् । तदेतदृचाऽभ्यनूयते—

यैः सप्तारश्मिर्दृषभस्तुविष्मानवासृजत् सर्तवे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्ब्रज्जवाहुर्द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यैः सप्तारश्मिरिति सप्त ह्येत आदित्यस्य रश्मयः । दृषभ इति । एष ह्येवासां प्रजानामृषभः । तुविष्मानिति महीयैवाऽस्यैषा ॥८॥ अवासृजत् सर्तवे सप्त सिन्धूनिति । सप्त ह्येते सिन्धवः । तैरिदं सर्वं सितम् । तद्यदेतैरिदं सर्वं सितं तस्मात् सिन्धवः ॥ ९ ॥ यो रौहिणमस्फुरद्ब्रज्जवाहुरिति । एष (हि) रौहिणमस्फुरद् ब्रज्जवाहुः ॥१०॥ द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्र इति । एष हीन्द्रः ॥ ११ ॥

a) ऋ 2-12-12. —b) Brāhmaṇa-wise comment on the Rigveda quotation. —c) जैत्रा 2-87 इन्द्रो वा अकामयत्, ऋषभः सर्वासां प्रजानां स्यामिति. —c) तैसं 7-5-10-1 महीयामेव एषु दधाति; जै 1-46-2 महीया च रसश्च; 1-48-5 महीया मांसान्यस्य तानि । मांसैर्हि स महीयते. —d) Popular etymology !

१-३०

तद्यथा गिरिं पन्थानः समुदिर्युरिति ह स्माह शाठ्यायनिरेवमेत आदित्यस्य रश्मय एतमादित्यं सर्वतोऽपियन्ति । स ह्यैवं विद्वानोमित्याददान एतैरेतस्य रश्मिभिरेतमादित्यं सर्वतोऽप्येति ॥ १ ॥ तदेतत् सर्वतोद्वारमनिषेधं साम । अन्यतोद्वारं ह्येनदेक एवाऽभ्रङ्गमुपासते । अतोऽन्यथा विद्युः ॥२॥ अथ य एतदेवं वेद स एवैतत् सर्वतोद्वारमनिषेधं साम वेद ॥ ३ ॥ सा एषा विद्युत् । (यद्) एतन्मण्डलं समन्तं परितपति तत् साम । अथ यत् परमतिभाति स पुण्यकृत्यायै रसः । तमभ्यतिमुच्यते ॥४॥ तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यं पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ५ ॥

a) Wrong reading for —ईयुः? —b) शत्रा 8-1-4-9; 10-4-5-20; सावित्रा 3-8; जै 1-6-2; 1-30-1; 2-2-8; 2-4-3; 3-13-6; 3-28-5; 4-16-1; 4-17-2. —c) जैत्रा 2-90 ताः ... निषेधेन निषिध्य आत्मन् दधिरे ... बृहत्सामा निषेधब्रह्मा; तात्रा 15-9-11 निषेधेन देवाः पशून् पर्यगृह्णन्; आत्रा 2-17 अङ्गिरसां च उत्सेधानिषेधौ; 3-5 एषां निषेध उक्तमम्. —d) Cp

अभ्रङ्ग in पा ३-२-४२. —e) शत्रा 1-6-1-8 आभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति; also साधुकृत्या in शत्रा 1३-४-१-१; cp पापकृत्या in शत्रा 11-२-७-३३ and 1३-५-४-१. —f) ऐमा 4-२ अभ्रावृष्यं वा एतद् भ्रावृष्यहा (sic) साम यन्नानदम्; जै 1-४-५-६.

१-३१

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाऽप्येतर्हि । स यः स आकाश इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्रः सामैव तत् ॥ १ ॥ तस्यैतस्य साम्न इयमेव प्राची दिग्घिङ्गार ईयं प्रस्ताव ईयमादिरियमुद्गीथोऽसौ^a प्रतिहारोऽन्तरिक्षमुपद्रव ईयमेव निधनम् ॥२॥ तदेतत् सप्तविधं साम । स य एवमेतत् सप्तविधं साम वेद यत् किञ्च प्राच्यां दिशि या देवता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत् सर्वं हिङ्गारेणाप्नोति ॥३॥ अथ यदक्षिणायां दिशि तत् सर्वं प्रस्तावेनाप्नोति ॥ ४ ॥ अथ यत् प्रतीच्यां दिशि तत् सर्वमादिनाप्नोति ॥ ५ ॥ अथ यदुदीच्यां दिशि तत् सर्वमुद्गीथेनाप्नोति ॥ ६ ॥ अथ यदमुष्यां दिशि तत् सर्वं प्रतिहारेणाप्नोति ॥ ७ ॥ अथ यदन्तरिक्षे तत् सर्वमुपद्रवेणाप्नोति ॥ ८ ॥ अथ यदस्यां दिशि या देवता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत् सर्वं निधनेनाप्नोति ॥ ९ ॥ सर्वं हैवास्याप्तं भवति सर्वं जितं न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ स यद्द किञ्च किञ्चैवं विद्वानेषु लोकेषु कुरुते स्वस्य हैव तत् स्वतः कुरुते । तदेतद्वचाऽभ्यनूयते— ॥ ११ ॥

a) I.e. दक्षिणा दिक्. —b) I.e. प्रतीची दिक्. —c) I.e. उद्गीची दिक्. —d) I.e. दुलोकः. —e) I.e. अधरा दिक् or पृथ्वी. —f) Cp छां 2-8 f. —g) The divinities of the different quarters; see वृ ३-९-२०ff. —h) Note the idiom स्वस्य स्वतः कुरुते.

१-३२

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी इति ॥ १ ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युरिति । यच्छतं द्यावः स्युः शतं भूर्म्यस्ताभ्य एष एवाकाशो ज्यायान् ॥ २ ॥ न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अन्विति । न ह्येतं सहस्रं चन सूर्या अनु ॥ ३ ॥ न जातमष्ट रोदसी इति । न ह्येतं जातं रोदन्ति । इमे ह वाव रोदसी ताभ्यामेष एवाकाशो ज्यायान् । एतस्मिन् ह्येवैते अन्तः ॥ ४ ॥ स य आकाश इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्र एष एव स य एष

तपति ॥ ५ ॥ स एषोऽभ्राण्यति^h मुच्यमान एति । तद्यथैषोऽभ्राण्यति मुच्यमान
एत्येवमेव स सर्वस्मात् पामप्नोऽतिमुच्यमान एति य एवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्रायति
॥ ६ ॥

a) ऋ 8-70-5. —b) रोदसी fem. sg. The dual used as sg. The verb अष्ट
is singular. —c) भूमीः is nom. sg. of भूमी. —d) भूम्यः is nom. pl. Cp ऋ
7-50-4 सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु. —e) क 5-15 न तत्र सूर्यो भाति. —f) Cp छां
3-14-3 ज्यायान् पृथिव्याः. —g) The author of the Upaniṣad understands रोदसी
as dual. —h) अति is a preposition governing अभ्राणि.

१-३३

त्रिवृत्साम चतुष्पात् । ब्रह्म तृतीर्यमिन्द्रस्तृतीयं प्रजापतिस्तृतीयमन्नमेव चतुर्थः
पादः ॥ १ ॥ तद्यद्वै ब्रह्म स प्राणोऽथ य इन्द्रः सा वागथ यः प्रजापतिस्तन्मनोऽन्नमेव
चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ मन एव हिङ्गारो वाक् प्रस्तावः प्राण उद्गीथोऽन्नमेव चतुर्थः
पादः ॥ ३ ॥ करोत्येव वाचा, नयति प्राणेन, गमयति र्मनसा । तदेतन्निरुद्धं यन्मनः ।
तेन यत्र कामयते तदात्मानं च यजमानं च दधाति ॥ ४ ॥ अथाधिदैवतम् । चन्द्रमा
एव हिङ्गारोऽग्निः^h प्रस्ताव आदित्य उद्गीथं आप एव चतुर्थः पादः । तद्धि
प्रत्यक्षमन्नम् ॥ ५ ॥ ता वा एता देवता अमावास्यां रात्रिं संयन्ति । चन्द्रमा
अमावास्यां रात्रिमादित्यं प्रविशत्यादित्योऽग्निम् ॥ ६ ॥ तद्यत् संयन्ति तस्मात् साम । स
ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥ तासां वा एतासां देवतानामेकैकैव
देवता साम भवति ॥ ८ ॥ एष एवादित्यस्त्रिवृच्चतुष्पाद्रश्मयो मण्डलं पुरुषः । रश्मय
एव हिङ्गारः । तस्मात् ते प्रथमत एवोद्यतस्तायन्ते । मण्डलं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या
एता आपोऽन्तः स एव चतुर्थः पादः ॥ ९ ॥ एवमेव चन्द्रमसो रश्मयो मण्डलं
पुरुषः । रश्मय एव हिङ्गारो मण्डलं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या एता आपोऽन्तः स
एव चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ चत्वार्यन्यानि चत्वार्यन्यानि । तान्यष्टौ । अष्टाक्षरा
गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो
पशव्यम् ॥ ११ ॥

a) A strange way of saying प्रथम, द्वितीय and तृतीय; cp वृ 1-2-3 आदित्यं
तृतीयम् etc. —b) वृ 5-12-1 प्राणो ब्रह्मत्याहुस्तन्न तथा (a refutation); वृ 4-1-3 प्राणो वै
ब्रह्म; छां 4-10-5 प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म; तै 3-3 प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्; कौ 2-1-2 प्राणो
ब्रह्मेति स्माह कौषीताकिः 1 ... स्म आह पैङ्गच्यः 2. —c) जै 1-13-5; छां 2-11-1. —d) छां

2-7-1; 2-11-1. —e) See below 2-2-8; 3-32-9 स एष प्राणो वाचा करोति मनोनेत्रः; शब्दा 4-6-7-5 सा यत्रेयं वागासीत् सर्वमेव तत्राक्रियत; शब्दा 8-1-2-9 वाग् वै विश्वकर्मा ऋषिः, वाचा हि इदं सर्वं कृतम्. —f) छां 4-15-6; 5-10-2 तत् पुरुषोऽमानव एनान् ब्रह्म गमयति, also वृ 6-2-15 पुरुषोऽमानस एत्य ..... —g) मनोनिरोध seems to enable a person to move wherever he likes; see the next sentence; मै 6-34; गी 6-20. —h) छां 2-2-1. —i) छां 2-20-1. —j) The same etymology below 1-40-6; 1-48-7; 1-51-2; 4-13-2. —k) On 1-33-8-10 see छां 1-6-3-4.

१-३४

अर्थाध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिवृच्चतुष्पाच्छुक्लं कृष्ण पुरुषः । शुक्लमेव हिङ्गारः कृष्णं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या इमा आपोऽन्तः स एव चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ इदमादित्यस्यायनमिदं चन्द्रमसः । चत्वारिमानि चत्वारिमानि । तान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ २ ॥ स योऽयं पत्रते स एष एव प्रजापतिः । तद्वेव साम । तस्यायं देवो योऽयं चक्षुषि पुरुषः । स एष आहुतिमतिमत्योत्क्रान्तः ॥ ३ ॥ अथ यावेतौ चन्द्रमाश्चादित्यश्च यावेतावप्सु दृश्येते एतावेतयोर्देवौ ॥ ४ ॥ यद् वा इदमाहुर्देवानां देवा इति । एते ह ते । त एत आहुतिमतिमत्योत्क्रान्ताः ॥ ५ ॥ तद् पृथुर्वैन्यो दिव्यान् व्रातयान् पप्रच्छ —

येभिर्वात इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशः समीचीः ।

य आहुतीरत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः कतमे त आसन् ॥ ६ ॥ इति ॥
ते ह प्रत्यूचुः —

इमामेषां पृथिवीं वस्त एकोऽन्तरिक्षं पर्येको बभूव ।

दिवमेको ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्त्यन्ये ॥ इति ॥ ७ ॥
इमामेकां पृथिवीं वस्तं एक इत्यग्निर्ह सः ॥ ८ ॥ अन्तरिक्षं पर्येको बभूवेति वायुर्ह सः ॥ ९ ॥ दिवमेको ददते यो विधर्तेत्यादित्यो ह सः ॥ १० ॥ विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्त्यन्य इति । एता ह वै देवता विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्ति चन्द्रमा नक्षत्राणीति । ता एताः सामैव सत्यो ब्यूढोऽन्नाद्याय ॥ ११ ॥

a) See above 1-26-1. —b) Refer to पाद (c) of the ऋक् quoted in 1-33-6. —c) जैत्रा 1-277; ऋ 8-9-10 (पृथि वैन्य). —d) तांवा 24-18-2 देवा व्रात्याः सत्रमासत; cp अ 15-1-1 f on वात्य. —e) अ 10-8-35. The सूक्त is called ज्येष्ठब्रह्मवर्णनम् (variants : सधीची for समीचीः; आहुतिम् for आहुतीः). —f) शब्दा 7-3-1-24 तस्मात् सर्वतः समीच्यो दिशः. —g) अ 10-8-36 (variants : एषां for एकः and

एके for अन्ये). —h) ददते is 3rd pers. sg; cp नि 2.2 अकूरो ददते मणिम्. —i) वस्ते from √ वस् to illumine? Cp शत्रा 10 5.2.4 ... विवस्वान् एष हि अहोरात्रे विवस्ते. —j) Obscure and corrupt.

१.३५

अथैतत् साम । तदाहुः संवत्सरं एव सामेति ॥१॥ तस्य वसन्त एव हिङ्गारः । तस्मात् पशवो वसन्तं हिङ्गारिकृतः समुदायन्ति ॥ २ ॥ ग्रीष्मः प्रस्तावः । अनिरुक्तो वै प्रस्तावोऽनिरुक्त ऋतूनां ग्रीष्मः ॥ ३ ॥ वर्षा उद्गीथः । उदिव वै वर्षं गायति ॥ ४ ॥ शरत् प्रतिहारः । शरदि ह खलु वै भूयिष्ठा ओर्षधयः पच्यन्ते ॥ ५ ॥ हेमन्तो निधनम् । निधनकृता इव वै हेमन् प्रजा भवन्ति ॥ ६ ॥ तावेतावन्तौ संधत्तः । एतदन्वनन्तः संवत्सरः । तस्यैतावन्तौ यद्वेमन्तश्च वसन्तश्च । एतदनु ग्रामस्यान्तौ समेतः । एतदनु निष्कस्यान्तौ समेतः । एतदन्वाहिर्भोगान् पर्याहृत्य शये ॥ ७ ॥ तद्यथा ह वै निष्कः समन्तं ग्रीवा अभिपर्यक्त एवमनन्तं साम । स य एवमेतदन्तं साम वेदानन्ततामेव जयति ॥ ८ ॥

a) संवत्सरे एव; cp 1.36.1,4,10. below. —b) Vedic locative; cp पा 7.1.39; तैसं 2.1.2.5 त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि, वसन्ता प्रातर, ग्रीष्मे मध्यन्दिने, शरदि अपराह्णे; कासं 10.2 वसन्ता यजेत; शत्रा 7.2.4.26 वसन्ता प्रावृषि शरदि; तैत्रा 1.1.2.6 वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत (Krasis: वसन्ते + आ = वसन्त + आ = वसन्ता). —c) Cp 1.12.7 above. —d) अनिरुक्त means a mode of sāman-chant? —e) शत्रा 2.2.3.7 वर्षादित् वर्षाः. —f) क 1.6 सस्यमिव मर्त्यः पच्यते. —g) शत्रा 3.1 तस्माद् हेमन्तं प्रजा निधनकृता इव आसते; cp वषट्कृताः in शत्रा 11.2.7.32 तस्माद्धेमन् वषट्कृताः पशवः सीदन्ति. —h) शत्रा 1.5.4.5 तस्माद्धेमन् म्लायन्त्योषधयः; जैत्रा 1.167 तस्माद् हेमन्तुष्णाः कूप्या अप उदाहरन्ति. —i) ग्राम and निष्क in juxta-position in छां 4.2.4 अयं ग्रामः, अयं निष्कः; for निष्क see ऋ 5.19.3 निष्कग्रीवः. —j) ऋ 6.74.14 अहिरिव भोगैः पर्येति वाहुम्. —k) Third pers. sg. for शेते; cp ऋ 1.3.29 दानुः शये सहवत्सा न धेनुः.

१.३६

अथैतत् पर्जन्ये साम । तस्य पुरोवात एव हिङ्गारः । अथ यद्भ्राणि संप्लावयति स प्रस्तावः । अथ यत् स्तनयति स उद्गीथः । अथ यद्विद्योतते स प्रतिहारः । अथ यद्वर्षति तन्निधनम् ॥ १ ॥ तदेतत् पर्जन्ये साम । स य एवमेतत् पर्जन्ये साम वेद वर्षुको^० हास्मै पर्जन्यो भवति ॥ २ ॥ अथैतत् पुरुषे साम । तस्यायमेव हिङ्गारोऽयं प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽयं प्रतिहार इदं निधनम् ॥ ३ ॥ तदेतत् पुरुषे साम । स य एवमेतत् पुरुषे साम वेदोर्ध्व एव प्रजया पशुभिरारोहन्नेति ॥ ४ ॥ य उ एनत्

प्रथमं वेद ये प्रत्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्यायमेव हिङ्गारोऽयं प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽयं प्रतिहार इदं निधनम् । ये प्रत्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ५ ॥ य उ एनत् तिर्यग् वेद ये तिर्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्य लोमैव हिङ्गारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनम् ॥ ६ ॥ तस्य त्रीण्याविर्गायति प्रस्तावं प्रतिहारं निधनम् । तस्मात् पुरुषस्य त्रीण्यस्थीन्याविर्दन्ताश्च द्वयाश्च नखाः । ये तिर्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ७ ॥ य उ एनत् सम्यग् वेद ये सम्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्य मन एव हिङ्गारो वाक् प्रस्तावः प्राण उद्गीथश्चक्षुः प्रतिहारः श्रोत्रं निधनम् । ये सम्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ८ ॥ अथैतद्देवतासु साम । तस्य वायुरेव हिङ्गारोऽग्निः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथश्चन्द्रमाः प्रतिहारो दिश एव निधनम् ॥ ९ ॥ तदेतद्देवतासु साम । स य एवमेतद्देवतासु साम वेद देवतानामेव सलोकतां जयति ॥ १० ॥

a) तैसं 1.6.11.3-4; शत्रा 1.5.2.8; छां 2.3.1; 2.15.1. — b) शत्रा 7.5.2.37 तस्मादेतस्यां दिशि पर्जन्यो न वर्षुकः; पोषुक in बंशब्राह्मण २; लम्बुक in छां 5.5.2; cp पा 3.2.154 where लम्बुक and पोषुक ought to have been included. — c) Op क 5.3 ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति, अपानं प्रत्यगस्यति; छां 3.13.35. — d) छां 2.19 एतं यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम्. — e) To make up the number three, द्वयाः to be construed as द्विप्रकारकाः, i.e हस्तनखाः and पादनखाः. — f) छां 2.7.11. — g) छां 2.20 (with minor variations).

१.३७

तस्यैतास्तिस्त्र आगा आग्नेय्येकैन्द्रयेका वैश्वदेव्येका ॥ १ ॥ सा या मन्द्रा साऽऽग्नेयी । तथा प्रातःसवनस्योद्गोयम् । आग्नेयं वै प्रातःसवनमाग्नेयोऽयं लोकः । स्वयागया प्रातःसवनस्योद्गायत्यृध्नोतीमिं लोकम् ॥ २ ॥ अथ या घोर्षिण्युर्षिन्दिमती सैन्द्री । तथा माध्यन्दिनस्य सवनस्योद्गोयम् । ऐन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवनम् । ऐन्द्रोऽसौ लोकः । स्वयागया माध्यन्दिनस्य सवनस्योद्गायत्यृध्नोत्यमुं लोकम् ॥ ३ ॥ अथ या वीङ्खयन्निव प्रथयन्निव गायति सा वैश्वदेवी । तथा तृतीयसवनस्योद्गोयम् । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । वैश्वदेवोऽयमन्तरालोकः । स्वयागया तृतीयसवनस्योद्गायत्यृध्नोतीममन्तरालोकम् ॥ ४ ॥ अथो उर्चर्चा खल्वाहुरेकयैवागयोद्गोयं यदेवास्य मध्यं वाच इति । तद्यथा वै वाचा व्यायच्छमान उद्गायति तदेवास्य मध्यं वाचः । तथा वा एतया वाचा सर्वा वाच उपगच्छति । अव्यासिक्तामेकस्थां श्रियमृध्नोति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथ या ऋर्चर्चा सा वार्हस्पत्या । स यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् स

तयोद्गायेत् । तद् ब्रह्म वै बृहस्पतिः । तद्वै ब्रह्मवर्चसमृध्नोति । तथा ह ब्रह्मवर्चसी भवति ॥ ६ ॥ अथ ह चैकितानेय एकस्यैव साम्न आगां गायति गायत्रस्यैव । तदनवानं गेयम् । तत् साम्न एवा प्रतिहारादनवानं गेयम् । तत् प्राणो वै गायत्रम् । तद्वै प्राणमृध्नोति । तथा ह सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

On the distribution of *savans*, see तैसं 7.1.1.4-6 and तांब्रा 6.1.6-11.

a) ऐत्रा 3.44 तस्मान्मन्द्रया वाचा प्रातःसवने संसेत् । .... बलीयस्या वाचा मध्यन्दिने ... बलिष्ठतया (*sic*—double superlative) वाचा तृतीयसवने; also below 1.51.6 f; but differently छां 2.22.1 where विनर्दि साम्नः is regarded as अग्नि's उद्गीथ. —b) ऋ 1.31.8 ऋध्याम कर्म अपसा नवेन; 1.84.16 य एषां भृत्यां ऋणधत् स जीवात् (transitive use). —c) घोषिणी and उपबिदिमती together in जैत्रा 1.253 तस्मात् घोषिव उपबिदिमदिव गर्भा जायन्ते; ऐत्रा 4.9 तस्मात् स उच्चैर्घोष उपबिदिमान् क्षत्रस्य रूपम्; छां 2.22.1 assigns to इन्द्र-श्रृण्णं बलवत् साम्नः; ऋ 10.94.4 आघोषयन्तः पृथिवीमुपबिदिभिः; तैसं 3.1.9.1 यानूध्वानि तानुपबिदिमतः...; शत्रा 11.2.7.32 साम्न इव उपबिदिः क्रियते. —d) I. e. further on in this case. See below 1.37.7. —e) The verb व्यासिच् occurs only in आश्रौसू 3.10.25 अन्यतरा (?) दोषे व्यासिच्य प्रचरेयुः. —f) छां 2.22.1 attributes क्रौञ्चं साम्नः to बृहस्पति, preceptor of gods, while तैसं 2.5.11.1 is assigned to the Asuras, यत् क्रौञ्चमन्वाह आसुरं तत्, यन्मन्द्रं मानुषं तत्, यदन्तरा तत् सदेवम्. —g) जै 1.42.1; 2.5.2; वृ 1.3.24. चैकितानेय is brought into relation with साम्न; षत्रा 3.7 वासिष्ठः चैकितानेयः —h) ऐत्रा 2.28 अनवानं द्विदेवत्यान् यजेत प्राणानां संतत्यै; 3.35 अनवानं प्रथमकं शंस्तव्या (*sic*); for अवान see 2.5.7 below.

१.३८

अथ ब्रह्मर्दत्तं चैकितानेयमुद्गायन्तं कुरव उपोदुः—उज्जहीहि साम दाल्भ्येति ॥ १ ॥ स होपोद्यमानो निर्तरां जगौ । तं होचुः—किमुपोद्यमानो नितराम-गासीरिति ॥ २ ॥ स होवाच—इदं वै लीमेत्येतदेवैतत् प्रत्युपशृणुमः । तस्माद्दु ये न एतदुपावादिषुर्लोर्मशानां तेषां श्मशानानि भवितारः । अथ वयमुदेव गातारः स्म इति ॥ ३ ॥ अथ ह राजा जैर्वालिर्गलूनसमाक्षार्यणं शर्मूलपर्णाभ्यामुत्थितं पप्रच्छ—ऋचाऽऽगाता शालावत्याऽ साम्नाऽ इति ॥ ४ ॥ नैव राजन्नृचेति होवाच न साम्नेति । तद्युयं तर्हि सर्व एव पणाद्यां भविष्यथ य एवं विद्वांसोऽगायतेति ॥ ५ ॥ अथ यद्दाऽवक्ष्यद्वा च साम्ना चागामेति धीतेन वै तद्यातयाम्नाऽमलाकाण्डेनागातेति हैनास्तदवक्ष्यत् । तद् तदुवाच स्वरेण चैव हिङ्गारेण चागामेति ॥ ६ ॥

a) See note on 1.37.7. —b) छां 1.2.13; 1.12.1,3. —c) शां 15.4 नितरां परिधानीयां शंसेत. —d) तां 13.11.11 भरद्वाजस्य लोम भवति. —e) Perhaps a pun on the words लोम and लोमश. —f) Periphrastic future; cp वासं 18.59 अन्वागन्ता (= आगमिष्यति) यज्ञपतिर्वो अत्र; तैसं 5.7.7.1; ऐत्रा 1.27 यर्हि वाव वो मयाऽर्थो भविता तर्ह्येव वो अहं पुनरागन्ताऽस्मि इति; शत्रा 11.5.1.11 एकां रात्रिमन्ते शयितासे जात उ ते अयं तर्हि पुत्रो भवितेति; 11.5.1.14-16 ततो अग्निर्जनिता स एव स भवितेति; शत्रा 1.8.1.3 तर्हि वा अतिनाष्टो भवितास्मि; 12.8.3.7 वयममुष्मिँल्लोके भवितास्मि इति; जै 3.7.6 यत्र भूयिष्ठाः कुरुपञ्चालाः स्मागता भवितारः तत्र एष संवादः. —g) छां 1.2.8; 1.8.1; 5.3.1; वृ 6.2.1,4 प्रवाहणो जैवलिः. —h) जैत्रा 1.316 ता हैता गळुना आक्षिकायणः शालापत्य (sic) आरुणेराधि अधिजगे. —i) शामूलपर्ण is obscure. Cp जैत्रा 2.55 शामूलाजिनम; ऋ 10.85.29 परा देहि शामुल्यम्. —j) The note —h) contains the form शालापत्य. —k) शत्रा 14.2.1.5 यो धनानां दाता वसुवित् पणाय्य इत्येवैतदाह; जैत्रा 2.299 अथ ये परिशिशिषिरे त इम एतर्हि पणाय्यतरा इव स्थूराणाम् । पापग्रामतरा इव हि ततः पुरा आसुः. —l) जैत्रा 1.156 धीतमिव वै तृतीयसन्नम, जागतं सुपर्ण आहरन्नधयत्; तदेतत् पीडितामिव; तां 8.4.1 दन्तैर्हि तत् दंष्ट्रा (sic) धयन्ती अहरत्; ऐत्रा 3.27 तस्य पतन्ती रसमधयत् तद्धीतरसं न अन्वाप्नोत्. —m) तैत्रा 3.2.3.9 यातयाम्ना हविषा यजेत. —n) छां 7.3.1 यथा वै द्वे वाऽमलके...मुष्टिरनुभवाति.

१.३९

अथ ह सत्याधिवाकश्चैत्ररथिः सत्ययज्ञं पौलुषितमुवाच — प्राचीनयोगेति मम चेद्वै त्वं साम विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करिष्यासि नैव तर्हि पुनर्दीक्षामभिध्यातासीति । मुहुर्दीक्षी ह्यास ॥ १ ॥ स होवाच — यो वै साम्नः श्रियं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रीमानेव भवति । मनो वाव साम्नः श्रीरिति ॥ २ ॥ यो वै साम्नः प्रतिष्ठां विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति प्रत्येव तिष्ठति । वाग्वाव साम्नः प्रतिष्ठेति ॥ ३ ॥ यो वै साम्नः सुवर्णं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यर्ध्यस्य गृहे सुवर्णं गर्भ्यते । प्राणो वाव साम्नः सुवर्णमिति ॥ ४ ॥ यो वै साम्नोऽपचितिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यपचितिमान् भवति । चक्षुर्वाव साम्नोऽपचितिरिति ॥ ५ ॥ यो वै साम्नः श्रुतिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रुतिमानेव भवति । श्रोत्रं वाव साम्नः श्रुतिरिति ॥ ६ ॥

a) Occurs only here. —b) पौलुषित is probably the same as पौलुषि in छां 5.11.1 and शत्रा 10.6.1.1; cp प्राचीनयोग्य in छां 5.13.1. —c) Periphrastic future (अभिध्याता) coupled with simple future (करिष्यासि). —d) मुहुः in the Vedic sense : *quickly*; cp ऋ 2.4.5 जुजुर्वा यो मुहुरा युवाभूत्. —e) वृ 1.3.27; सावित्रा 1.1.12. —f) अधि + गर्भ्यते in the verb (Vedic usage). —g) वृ 1.3.26 तस्य वै स्वर एव सुवर्णम्; सावित्रा 1.1.11.

१.४०

चैत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

वागेव सामं । वाचा हि साम गायति । वागेवोक्थम् । वाचा ह्युक्थं शंसति । वागेव यजुः । वाचा हि यजुरनुवर्तते ॥ २ ॥ तद्यत् किंचार्वाचीनं ब्रह्मणस्तद्वागेव सर्वम् । अथ यदन्यत्रं, ब्रह्मोपदिश्यते । नैव हि तेनाऽऽर्त्विज्यं करोति । परोक्षेणैव तु कृतं भवति ॥ ३ ॥ तस्या एतस्यै वाचो मनः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादो वागेव चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ तद्यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यच्चक्षुषा पश्यति तद्वाचा वदति । यच्छ्रोत्रेण शृणोति तद्वाचा वदति ॥ ५ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वाचमेवाभिसमयति तस्माद्वागेव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ तस्या एतस्यै वाचः प्राणा एवाऽसुः । एषु हीदं सर्वमसूतेति ॥ ७ ॥

a) ऋ 1.164.45. —b) वृ 1.3.22 वाग् वै साम. —c) अन्यत्र = पराचीनम् as opposed to अर्वाचीनम्. —d) शब्दा 6.6.2.6 प्राणो वा असुः. Popular etymology of असु (as contained in असूत).

१.४१

तेन हैतेनासुना देवा जीवन्ति, पितरो जीवन्ति, मनुष्या जीवन्ति, पशवो जीवन्ति, गन्धर्वाप्सरसो जीवन्ति, सर्वमिदं जीवति ॥१॥ तदाहुः—यदसुनेदं सर्वं जीवति कः साम्नोऽसुरिति । प्राण इति ब्रूयात् । प्राणो ह वाव साम्नोऽसुः ॥ २ ॥ स एष प्राणो वाचि प्रतिष्ठितो वागु प्राणे प्रतिष्ठिता । तावेतावेवमन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ । प्रतिष्ठिति य एवं वेद ॥ ३ ॥ तदेतद्वाचाऽभ्यनूच्यते—

अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । एषा वै द्यौरेषान्तरिक्षम् ॥ ५ ॥ अदितिर्माता स पिता स पुत्र इति । एषा वै मातैषा पितैषा पुत्रः ॥ ६ ॥ विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना इति । ये देवा असुरेभ्यः पूर्वे पञ्च जना आसन् य एवासावादित्ये पुरुषो यश्चन्द्रमासि यो विद्युति योऽसु योऽयमक्षन्नन्तरेष एव ते । तदैषैव ॥ ७ ॥ अदितिर्जातमदितिर्जनित्वमिति । एषा ह्येव जातमेषा जनित्वम् ॥ ८ ॥

a) ऋ 1.89.10. —b) The same five पुरुषs are mentioned in वृ 2.1.2 and कौ 4.३; slightly different in छां 4.11.1; 4.12.1; 4.13.1 and 4.15.1,6. —c) ऋ 1.66.8 यमो ह जातो यमो जानित्वम्, जारः कनीनां पतिर्जनीनाम्; 8.89.6 यज्जातं यच्च जन्त्वम्.

१.४२

आरुणिर्ह वासिष्ठं चैकितानेयं ब्रह्मचर्यमुपेयाय । तं होवाच—आजानासि सोम्य गौतम यदिदं वयं चैकितानेयाः सामैवोपास्महे कां त्वं देवतामुपास्स इति । सामैव भगवन्त इति होवाच ॥ १ ॥ तं ह पप्रच्छ—यदग्रौ तद् वेत्था३ इति । ज्योतिर्वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥२॥ यत् पृथिव्यां तद् वेत्था३ इति । प्रतिष्ठा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ३ ॥ यदप्सु तद् वेत्था३ इति । शान्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥४॥ यदन्तरिक्षे तद् वेत्था३ इति । आत्मा वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ५ ॥ यद्वायौ तद् वेत्था३ इति । श्रीर्वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ६ ॥ यद्विष्णु तद् वेत्था३ इति । व्याप्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ७ ॥ यद्विवि तद् वेत्था३ इति । विभूतिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ८ ॥

१.४३

यदादित्ये तद्वेत्था३ इति । तेजो वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ १ ॥ यच्चन्द्रमसि तद्वेत्था३ इति । भा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ २ ॥ यन्नक्षत्रेषु तद्वेत्था३ इति । प्रज्ञा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ३ ॥ यदन्ने तद्वेत्था३ इति । रेतो वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ४ ॥ यत् पशुषु तद्वेत्था३ इति । यशो वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ५ ॥ यद्वचि तद्वेत्था३ इति । स्तोमो वा एष तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ६ ॥ यद्यजुषि तद्वेत्था३ इति । कर्म वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥७॥ अथ किमुपास्स इति । अक्षरमिति । कतमत् तदक्षरमिति । यत् क्षरन्नाक्षीयतेति । कतमत् क्षरन्नाक्षीयतेति । इन्द्र इति ॥८॥ कतमः स इन्द्र इति । योऽक्षन् रमत इति । कतमः स योऽक्षन् रमत इति । इयं देवतेति होवाच ॥ ९ ॥ योऽयं चक्षुषि पुरुष एष इन्द्र एष प्रजापतिः । (स) सर्मः पृथिव्या सम आकाशेन समो दिवा समः सर्वेण भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते । एष एवेदं

सर्वमित्युपासितव्यः ॥ १० ॥ स य एतदेवं वेद ज्योतिष्मान् प्रतिष्ठावान् शान्तिमान्
आत्मवान् श्रीमान् व्याप्तिमान् विभूतिमान् तेजस्वी भावान् प्रज्ञावान् रेतस्वी यशस्वी
स्तोमवान् कर्मवान् अक्षरवान् इन्द्रियवान् सार्वन्वी भवति ॥ ११ ॥ तदेतदृचाऽभ्य-
नूच्यते— ॥ १२ ॥

a) तै ३-१० says ज्योतिरिति नक्षत्रेषु. —b) तै ३-१० अथ दैवीः (समाज्ञाः)—यश इति पशुषु; तैत्रा ३-४-७-१२ अश्वः पशूनां यशस्वितमः. —c) Popular etymology of अक्षर. —d) मै ७-११ पुरुषश्चाक्षुषो योऽयं दक्षिणेऽक्षिण्यवस्थितः । इन्द्रोऽयम् ...; cp वृ ४-२-२. —e) जै ४-२४-१३. —f) With ref. to इन्द्र in ८ and ९ above and सामन्त्रि with ref. to सम in १० above.

१-४४

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १ ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेति । रूपंरूपं ह्येष प्रतिरूपो बभूव ॥ २ ॥ तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति । प्रतिचक्षणाय हास्यैतद्रूपम् ॥ ३ ॥ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति । मायाभिर्ह्येष एतत् पुरुरूप ईयते ॥ ४ ॥ युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति सहस्रं हैत आदित्यस्य रश्मयः । तेऽस्य युक्तास्तैरिदं सर्वं हरति तस्माद्धरयः ॥ ५ ॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानः परि तन्वं स्वाम् ।

त्रिर्यद्विचः परि मुहूर्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा इति ॥६॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीतीति । रूपंरूपं ह्येष मघवा बोभवीति ॥ ७ ॥ मायाः कृण्वानः परि तन्वं स्वामिति । मायाभिर्ह्येष एतत् स्वां तनुं गोपायति ॥८॥ त्रिर्यद्विचः परि मुहूर्तमागादिति । त्रिर्ह वा एष एतस्य मुहूर्तस्येमां पृथिवीं सर्म्न्तः पर्यतीमाः प्रजाः संचक्षणः ॥ ९ ॥ स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावेति । अनृतुपा ह्येष एतदृतावा ॥ १० ॥

a) ऋ ६-४७-१८; वृ २-५-१९; क ५-९-१०; रूपंरूपम् used *adverbially*. —b) वृ २-५-१९ अयं वै हरयः, अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि च अनन्तानि च. —c) Popular etymology of हरिः; cp नि ७-२४ हरयो हरणाः; षत्रा १-१ पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां हि इदं सर्वं हरति. —d) ऋ ३-५३-८; नि १०-१७ cites a *निगम* by saying यद् यद् रूपं कामयते तत् तद्वेवता भवति. —e) ऋ reads तन्वं परि instead. —f) Faulty reading? समन्तम् or समन्ततः would be the correct reading. —g) An additional explanation; cp ऋ ६-५८-२ संचक्षणो भुवना देव ईयते.

१.४५

तद् पृथुर्वैन्यो दिव्यान् व्रात्यान् पप्रच्छ —

इन्द्रमुक्थमृचमुद्गीथमाहुर्व्रह्म साम प्राणं व्यानम् ।

मनो वा चक्षुरपानमाहुः श्रोत्रं श्रोत्रियं बहुधा वदन्ति ॥ १ ॥ इति ॥

ते प्रत्यूचुः—

ऋषय एते मन्त्रकृतः पुराजाः पुनराजायन्ते वेदानां गुप्त्यै^६ कर्म ।

ते वै विद्वांसो वैन्य तद्वदन्ति समानं पुरुषं बहुधा निविष्टम् ॥ २ ॥ इति ॥

इमां ह वा तद्देवतां त्रय्यां विद्यायामिमां समानामभ्येक आपर्यन्ति, नैके ।
 यो ह वावैतदेवं वेद स एवैतां देवतां संप्रति वेद ॥ ३ ॥ स एष इन्द्र उद्गीथः । स
 यदैष इन्द्र उद्गीथ आगच्छति नैवोद्गातुश्चोपगातृणां च विज्ञायते । इत एवोर्ध्वः
 स्वरुदेति । स उपरि मूर्ध्नो लेलायति ॥ ४ ॥ स' विद्यादागमादिन्द्रः, नेह कश्चन
 पाप्मा न्यङ्गः^५ परिशेक्ष्यत इति । तस्मिन् ह न कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥ ५ ॥
 तदेतद्भ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन
 भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यं पश्यते, य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं
 विद्वानुद्गायति ॥ ६ ॥

a) जैत्रा 2-221 दिव्या वै व्रात्या व्रात्यामथावयन् बुधेन स्थपतिना. —b) These verses cannot be traced in Vedic literature. Metre of the verses appears irregular. Thought of the first verse similar to ऋ 1-164-46 इन्द्रं मित्रं वरुणमग्नि-माहुः etc. The *hexad* of इन्द्र etc. to be compared with the अध्यात्म *hexad* beginning with प्राण. —c) The fourth पाद similar to एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति (ऋ 1-164-46). —d) पा 2-1-65 प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैः; 5 2-82 श्रोत्रियंरुच्छन्दोऽधीते; अ 9-6-37 एष वा अतिथिर्यच्छ्रोत्रियः; ऐत्रा 1-25 अपि अश्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं व्येव ज्ञायते वृत्तमिव; जै 2-6-11; छां 5-11-1 ते हैते महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः, कासं 23-4 तस्माच्छ्रोत्रियः स्त्रीकामतमः; बृ 4-3-33 श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः; 6-4-12 तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत्; मुं 1-2-12 श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्. —e) ऋ 9-114-2 ऋषे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्धर्षयन् गिरः; ऐत्रा 6-1 तान् होवाच अर्बुदः काद्रवेयः सर्प ऋषिः मन्त्रकृतः; जैत्रा 2-219 परस्सहस्रा हास्य प्रजायां मन्त्रकृत आसुरपि हास्य स्त्रियो मन्त्रकृत आसुः; तांब्रा 13-3-24 शिशुवा आङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृत आसीत्; पा 3-2-89 सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्वाः. For मन्त्रकार see पा 8-2-23 न शब्दश्लोक ... गाथा ... सूत्रमन्त्रपदेषु. —f) ऋ 1-118-3 आहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः; 3-31-19 नव्यं कृणोमि सन्धसे पुराजाम्. —g) तैसं 6-2-5-5 आत्मनो गुप्त्यै;

अ 6-122-3 तस्य गुतये दम्पती संश्रयेयाम्. —h) Expletive; नि 1-9 अनर्थकाः कर्मादिद्विति । कम, ईम्, इत् and उ. —i) See below 3-2-2. —j) छां 1-1-6. —k) मैसं 1-8-6 यदङ्गारेषु व्यवशान्तेषु लेलाय (sic) वीव भाति, तद्देवानामास्यम्; जैत्रा 1-299 प्रजापतिर्यस्माद्योनेः प्रजा असृजत सोऽलेलायदेव; वृ 4-3-7; मुं 1-1-2; श्वे 3-18; जै 1-51-3; 1-55-4; 1-58-7. —l) Cp जै 3-37-6f. —m) जैत्रा 1-10 तद्यथा हि हिरण्ये ध्याते न कश्चन न्यङ्गः पाप्मा परिशिष्यते ..... See below 2-12-1.

१-४६

प्रजापतिर्वावेदमग्र आसीत् । सोऽकामयत् । बहूः स्यां प्रजायेय भूमानं गच्छेयमिति ॥ १ ॥ स षोडशधात्मानं व्यकुरुत् भद्रं च समाप्तिश्चाभूतिश्च संभूतिश्च भूतं च सर्वं च रूपं चापारिमितं च श्रीश्च यशश्च नाम चाग्रं च सर्जाताश्च पयश्च महीर्या च रसश्च ॥ २ ॥ तद्यद्भद्रं हृदयमस्य तत् । ततः संवत्सरमसृजत् । तदस्य संवत्सरोऽनूपतिष्ठते ॥ ३ ॥ समाप्तिः कर्मास्य तत् । कर्मणा हि समाप्नोति । तत् ऋतूनसृजत् । तदस्यर्तवोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ४ ॥ आभूतिरन्नमस्य तत् । (तत्) चतुर्धा भवति । ततो मासानर्धमासानहोरात्राण्युषसोऽसृजत् । तदस्य मासा अर्धमासा अहोरात्राण्युषसोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ५ ॥ संभूती रेतोऽस्य तत् । रेतसो हि संभवति ॥ ६ ॥

a) छां 6-2-3; तै 2-6. —b) छां 7-23-1 यो वै भूमा तत् सुखम्, नाल्पे सुखमस्ति; for the connection between बहु and भूमन्, cp पा 6-4-158 बहोर्लोपो भू च बहोः. —c) शब्दा 5-4 4-19 तं ग्रामणीः सजाताय प्रयच्छति. —d) See above 1-29-8; see below 1-48-5. —e) गी 15-14 पचाम्यन्नं चतुर्विधम्. —f) Cp ई 12, 14; cp संभव (pāli) means seed.

१-४७

ततश्चन्द्रमसमसृजत् । तदस्य चन्द्रमा अनूपतिष्ठते । तस्मात् स रेतसः प्रतिरूपः ॥ १ ॥ भूतं प्रागोऽस्य सः । ततो वायुमसृजत् । तदस्य वायुनूरपतिष्ठते ॥ २ ॥ सर्वमपानोऽस्य सः । ततः पशूनसृजत् । तदस्य पशवोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ३ ॥ रूपं व्यानोऽस्य सः । ततः प्रजा असृजत् । तदस्य प्रजा अनूपतिष्ठन्ते । तस्मादासु प्रजासु रूपाण्यधिगम्यन्ते ॥ ४ ॥ अपरिमितं मनोऽस्य तत् । ततो दिशोऽसृजत् । तदस्य दिशोऽनूपतिष्ठन्ते । तस्मात् ता अपरिमिताः । अपरिमितमिव हि मनः ॥ ५ ॥ श्रीर्वागस्य सा । ततः समुद्रमसृजत् । तदस्य समुद्रोऽनूपतिष्ठते ॥ ६ ॥ यशस्तपोऽस्य तत् । ततोऽग्निमसृजत् । तदस्याग्निरनूपतिष्ठते । तस्मात् स मथितादिव संतप्तादिव जायते ॥ ७ ॥ नाम चक्षुरस्य तत् ॥ ८ ॥

a) वृ 4-1-5 अनन्ता हि दिशः. —b) वृ 3-1-9 अनन्तं वै मनः.

१.४८

तत आदित्यमसृजत । तदस्यादित्योऽनूपतिष्ठते ॥ १ ॥ अग्रं मूर्धास्य सः । ततो दिवमसृजत । तदस्य द्यौरनूपतिष्ठते ॥ २ ॥ सजाता अङ्गान्यस्य तानि । अङ्गैर्हि सह जायते । ततो वनस्पतीनसृजत । तदस्य वनस्पतयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ३ ॥ पयो लोमान्यस्य तानि । तत ओषधीरसृजत । तदस्यौषधयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ४ ॥ महीया माँसान्यस्य तानि । माँसैर्हि सह महीयते । ततो वयाँस्यसृजत । तदस्य वयाँस्यनूपतिष्ठन्ते । तस्मात् तानि प्रपतिष्णूनि । प्रपतिष्णूनीव महामाँसानि ॥ ५ ॥ रसो मञ्जाऽस्य सः । ततः पृथिवीमसृजत । तदस्य पृथिव्यनूपतिष्ठते ॥ ६ ॥ स हैवं षोडशधाऽऽत्मानं विकृत्य सार्धं समैत् । तद्यत् सार्धं समैत् तत् साम्नः सामत्वम् ॥ ७ ॥ स एवैष हिरण्यमयः पुरुष उदतिष्ठत् प्रजानां जनितां ॥ ८ ॥

1) v. l. समैत् । Cp the variant अन्वैत् for अन्वैत् in ३.३८.१० below; for अन्वैत्, see अ १८.३.४० चतुष्पदीमन्वैत् इति ।

a) Form uninstanced in earlier literature. — b) ऋ ३.१.१२ जनिता यो जजान; वासं १२.१०२ मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्याः; १३.५१ सोऽपश्यज्जनितारमग्ने; अ ४.१.७ त्वं विश्वेषां जनिता यथासः; छां ४.३.७ जनिता प्रजानाम्; श्वे ६.९ न चास्य कश्चिज्जनिता; पा ६.४.५३ जनिता मन्त्रे; but जनयिता in जैत्रा २.३८८ प्रजापतिः प्रजानां प्रजनयिता, and below in ३.३८.३.

१.४९

देवासुरा अस्पर्धन्त । ते देवाः प्रजापतिषुपाधावञ्जयामाऽसुरानिति ॥ १ ॥ सोऽब्रवीन्न वै मां यूयं वित्थ नाऽसुराः । यद्वै मां यूयं विद्यात ततो वै यूयमेव स्यात् पराऽसुरा भवेयुरिति ॥ २ ॥ तद्वै ब्रूहीत्यब्रुवन् । सोऽब्रवीत् पुरुषः प्रजापतिः सामेति मोषाध्वम् । ततो वै यूयमेव भविष्यथ पराऽसुरा भविष्यन्तीति ॥ ३ ॥ तं पुरुषः प्रजापतिः सामेत्युपासत । ततो वै देवा अभवन् पराऽसुराः । स यो हैवं विद्वान् पुरुषः प्रजापतिः सामेत्युपास्ते भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति ॥ ४ ॥

a) Here स्यात् = भवेत् (i. e अस् = भू = to conquer).

१.५०

देवा वै विजिर्ष्याना अब्रुवन्—द्वितीयं करवामहै । माऽद्वितीया भूमोति । तेऽब्रुवन्—सामैव द्वितीयं करवामहै । सामैव नो द्वितीयमास्त्विति ॥ १ ॥ त इमे द्यावापृथिवी अब्रुवन् । समेतं साम प्रजनयतमिति ॥ २ ॥ सोऽसावस्या अबीभत्सत । सोऽब्रवीत्

—बहु वा एतस्यां किंच किंच कुर्वन्त्यधिष्ठीवन्त्यधिचरन्त्यध्यासते । पुनीत न्वेनामपूता वा इति ॥३॥ ते गाथामब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतंसनिः स्या इति । तथेति । ते गार्थयाऽपुनन् । तस्मादुत गाथया शतं सुनोति ॥ ४ ॥ ते कुम्ब्यामब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतंसनिः स्या इति । तथेति । ते कुम्ब्ययाऽपुनन् । तस्मादुत कुम्ब्यया शतं सुनोति ॥ ५ ॥ ते नाराशंसीमब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतंसनिः स्या इति । तथेति । ते नाराशंस्याऽपुनन् । तस्मादुत नाराशंस्या शतं सुनोति ॥ ६ ॥ ते रैभीमब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतंसनिः स्या इति । तथेति । ते रैभ्याऽपुनन् । तस्मादुत रैभ्या शतं सुनोति ॥ ७ ॥ सेयं पूता । अथामुमब्रवीद्—बहु वै किंच किंच पुमाँश्चरति । त्वमनुपुनीष्वेति ॥ ८ ॥

a) To पा 7.3.57 सन्लितोर्जेः (गी in IE times for जि, cp जिगीषा and विजिग्यान) should be added this form which is the *medial present participle* from the intensive base; शब्दा 1.6.4.21 यथा महाराजो विजिग्यान एवं महेन्द्रोऽभवत् (the source of this is perhaps तैस 6.5.5.3 महान् वै अयमभूत् यो वृत्रमवधीत् । तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम् and तैस 1.6.2.4 महेन्द्रस्य अहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयम्); शब्दा 2.5.4.10 सर्वं जितं देवानामासीत् ... विजिग्यानानाम्; 2.6.3.6 विजिग्यानं मा प्रजाः त्रियै...अभिसंजानान्तैः; 2.6.3.8 एष मा विजिग्यानं प्रीतः साधुना त्वत् अभिगोपायत् साधौ त्वत् विदधत्. —b) For षीव् cp अ 5.19.3 ये ब्राह्मणं प्रति प्रष्टीवन्; शब्दा 1.2.3.1 सो अपो अभितिष्ठेव (perfect of षीव्) अवष्टचताः स्थ. —c) षत्रा 1.4 शतसनिमेव तत् आत्मानं च यजमानं च करोति; cp the words गोषणि, वाजसनि, ऊर्जसनि, पितुषणि and हृदंसनि; but शतसा in ऋ 9.87.4 सहस्रसाः शतसा भूरिदावा. —d) For गाथा, नाराशंसी and रैभी see ऋ 10.85.6 रैभी आसीदनुदेयी नाराशंसी न्योचन्ती, सूर्याया भद्रमिद्वसो गार्थयैति परिष्कृतम्; तैस 7.5.11.2 गाथाभ्यः स्वाहा, नाराशंसीभ्यः स्वाहा, रैभीभ्यः स्वाहा; अ 20.127. 4-6 are called रैभी; because they contain the word रेभ; ऐत्रा 6.32 तं परस्ताच्छन्दोभिः पर्यगृह्णन्; नाराशंस्या गायत्र्या रैभ्या त्रिष्टुभः; कौत्रा 30.5 नाराशंसी रैभीः कारव्या इन्द्रगाथाः. —e) सुनोति is the Ms. reading throughout, although सनोति should be expected; but cp ऐत्रा 4.17 where सिषासत्यः from सन्-सा and असुन्वन् from सु are used; cp ऋ 1.123.4 सिषासन्ती. f) कुम्ब्या or कुम्ब्या; शब्दा 11.5.7.11 तस्मादपि ऋचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्ब्यां वा अभिव्याहरेत्...व्रतस्य अव्यक्च्छेदय; ऐत्रा 2.3.6 ऋक् गाथा कुम्ब्या तन्मितम्; जै 1.53.9.

१.५१

स ऐल्वेनापुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूषि, पूतमनूक्तं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ ते समेत्य साम प्राजनयताम् । तद्यत् समेत्य साम प्राजनयतां तत् साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ तदिदं साम सृष्टमद् उत्क्रम्य लेलायदतिष्ठत् । तस्य सर्वे देवा मर्मत्विन आसन्—मम ममेति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन्—वीदं भजामहा इति । तस्य विभागे न समपादयन् । तान् प्रजापतिरब्रवीत्—अपेत । मम वा एतत् । अहमेव वो विभक्ष्यामीति ॥ ४ ॥ सोऽग्निमब्रवीत्—त्वं वै मे ज्येष्ठः पुत्राणामसि । त्वं प्रथमो वृणीष्वेति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीन्मर्द्धं साम्नो वृणेऽन्नाद्यमिति । स य एतद्वायादन्नाद्य एव सोऽसत् । माम् स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वांसमेतद् गायन्तमुपवदादिति ॥ ६ ॥ अथेन्द्रमब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीदुग्रं साम्नो वृणे श्रियामेति । स य एतद्वायाच्छ्रीमानेव सोऽसत् । माम् स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वांसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ ८ ॥ अथ सोममब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्—वल्गु साम्नो वृणे प्रियमिति । स य एतद्वायात् प्रिय एव स कीर्तेः प्रियश्चक्षुषः प्रियः सर्वेषामसत् । माम् स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वांसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ १० ॥ अथ बृहस्पतिमब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत्—ऋश्रं साम्नो वृणे ब्रह्मवर्चसमिति । स य एतद्वायाद् ब्रह्मवर्चस्येव सोऽसत् । माम् स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वांसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ १२ ॥

a) अ 6.16.3 ऐलव ऐलीत्; 11.2.30 ऐलवकोरभ्यः. —b) ऋ 10.42.4 त्वां जना ममसयेष्विन्द्र संतस्थाना विह्वयन्ते समीके; cp अहंश्रेयस (-स्) in the Upaniṣads, छां ३.1.6; see 1.58.8 below. —c) Cp जै 1.37.1 ff.

१.५२

अथ विश्वान् देवानब्रवीद्—यूयमनुवृणीध्वमिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन्—वैश्वदेवं साम्नो वृणीमहे प्रजननमिति । स य एतद्वायात् प्रजावानेव सोऽसत् । अस्मानु देवानामृच्छाद्य एवं विद्वांसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ २ ॥ अथ पशूनब्रवीत्—यूयमनुवृणीध्वमिति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन्—वायुर्वास्माकमीशे । स एव नो वरिष्यत इति । ते वायुश्च पशवश्चाब्रुवन्—निरुक्तं साम्नो वृणीमहे पशव्यमिति । स य एतद्वायात् पशुमानेव सोऽसत् । अस्मानु च स वायुं च देवानामृच्छाद्य एवं विद्वांसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ ४ ॥ अथ प्रजापतिरब्रवीत्—अहमनुवरिष्य इति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत्—अनिरुक्तं साम्नो वृणे स्वर्ग्यमिति । स य एतद्वायात् स्वर्गलोक एव

सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्राँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥ ६ ॥ अथ वरुणमब्रवीत्— त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीत्— यद्वो न कश्चनाऽऽवृत्तस्तदहं परिहारिष्य इति । किमिति । अपध्वान्तं साम्नो वृणेऽपशव्यमिति । स य एतद्गायादपशु-
रेव सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एतद्गायादिति ॥ ८ ॥ तानि वा एतान्यष्टौ गीतागीतानि साम्नः । इमान्यु ह वै सप्तगीतानि । अथेयमेव वारुण्यागाऽगीता ॥ ९ ॥ स यां ह कां चैवं विद्वानेतासां सप्तानामागानां गायति गीतमेवास्य भवत्येतानु कामान्नाध्नोति य एतासु कामाः । अथेयमेव वारुणीमार्गां न गायेत् ॥ १० ॥

a) The common form (3rd pers. sg.) in the R̥gveda (exceptions— ईष्टे in 5.87.3 and ईशते in 10.43.3 both, 3rd pers. sg). —b) छां 2.22.1 अपध्वान्तं वरुणस्य. —c) छां 2.22.1 वारुणं त्वेव वर्जयेत्.

१.५३

द्वयं वावेदमग्र आसीत् सँच्चैवासच्च ॥१॥ तयोर्यत् सत् तत् साम, तन्मनः, स प्राणः। अथ यदसत् सर्क, सा वाक्, सोऽपानः ॥२॥ तद्यन्मनश्च प्राणश्च तत् समानम् । अथ या वाक् चापानश्च तत् समानम् । इदमायतनं मनश्च प्राणश्चेदमायतनं वाक् चापानश्च । तस्मात् पुमान् दक्षिणतो योषोमुपशेते ॥ ३ ॥ सेयमृगास्मिन् सार्मन् मिथुनमैच्छत् । तामपृच्छत्—ऋ त्वमसीति । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अहमपोऽस्मीति ॥ ४ ॥ तद्यत् सा चामश्च तत् सामाऽभवत् तत् साम्नः सार्मत्वम् ॥ ५ ॥ तौ वै नौ संभवावेति । नेत्यब्रवीत् स्वसाँ वै मम त्वमस्यन्यत्र मिथुनमिच्छँस्वेति ॥६॥ साऽब्रवीत्—न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव संभवानीति । सा वै पुनीष्वे-
त्यब्रवीत् । अपूता वा असीति ॥ ७ ॥ साऽपुनीत यदिदं विप्रा वदन्ति तेन । साऽब्रवीत्—केदं भविष्यतीति । प्रत्यूहेत्यब्रवीत् । धीर्वा एषा । प्रजानां जीवनं वा एतद्भविष्यतीति । तथेति । तत् प्रत्यौहत् । तस्मादेषा धीरेव प्रजानां जीवनमेव ॥ ८ ॥ पुनीष्वेत्यब्रवीत् । साऽपुनीत गाथया साऽपुनीत कुम्ब्यया, साऽपुनीत नाराशँस्या, साऽपुनीत पुराणेतिहासेन, साऽपुनीत यदिदमादाय नाऽऽगायन्ति तेन ॥ ९ ॥ साऽब्रवीत्—केदं भविष्यतीति । प्रत्यूहेत्यब्रवीत् । धीर्वा एषा । प्रजानां जीवनं वा

एतद्भविष्यतीति । तथेति । तत् प्रत्यौहत् । तस्माद्देशा धीर्वैव प्रजानां जीवनम्बैव
॥ १० ॥ पुनीष्वेत्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

a) ऋ 10-129-1 नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम्; 10-129-4 सतो बन्धुमसति निरबिन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा; तै 2-7; छां 3-19-1; 6-2-1. —b) v. l. इदमायतना (वाक्) seems to be बहुव्रीहि compound; cp इदमायतनं मनः above. —c) शब्दा 1-1-1-20 = 2-5-2-17 उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते; शब्दा 6-3-1-10 = 7-5-1-6 दक्षिणतो वै वृषो योषामुपशेते. —d) सामन् Vedic locative. सामन् is loosely treated as a male and masculine; cp अहममोऽस्मीति; in 1-54-2 स भरण्डकेष्णेन अपुनीत; शब्दा 4-6-7-11 साम योषामृचं सदसि अध्येति. —e) For etymology cp ऐवा 3-23; वृ 1-3-24; छां 1-6-1. —f) —f) ऋ 10-10-12 पापमाद्ध्यः स्वसारं निगच्छात्, अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व. —g) Unusual order; normal order is इतिहास-पुराण. —h) Optional सन्धि of उ + एव.

१-५४

सा मधुनाऽपुनीत । तस्माद् ब्रह्मचारी मधु नाशनीयाद् वेदस्य पलावै इति ।
कामं ह त्वाचार्यदत्तमशनीयात् ॥ १ ॥ अथर्क सामाब्रवीत् — किंच किंच पुमांश्चरति
त्वमनुपुनीष्वेति । स भरण्डकेष्णेनाऽपुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः,
पूतानि यजूषि, पूतमनूक्तं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ ताभ्यां सदो
मिथुनाय पर्यश्रयन् । तस्मादुपवसथीयां रात्रिं सदसि न शयीत । अत्र ह्येतावृक्सामे
उपवसथीयां रात्रिं सदसि संभवतः । स यथा श्रेयसं उपर्द्रष्टुं हि शश्वदीश्वरोऽ-
नुलब्धः पराभवितोः ॥ ३ ॥ अथो आहुः—उद्गातुर्मुखे संभवतः । उद्गातुरेव मुखं
नेक्षेतेति ॥ ४ ॥ तद् वा आहुः—काममेवोद्गातुर्मुखमीक्षेत । उपवसथीयां रात्रिं
सदसि न शयीत । अत्र ह्येतावृक्सामे उपवसथीयां रात्रिं सदसि संभवत इति
॥ ५ ॥ तां संभविष्यन् आह—अमोऽर्हमास्मि सा त्वं, सा त्वमस्यमोऽहम् । सा
मामनुव्रता भूत्वा प्रजाः प्रजनयावहै । एहि संभवावहा इति ॥ ६ ॥ तां संभवन्नत्य-
रिच्यत्, सोऽब्रवीन्न वै त्वाऽनुभवामि । विराड् भूत्वा प्रजनयावेति । तथेति ॥ ७ ॥
तौ विराड् भूत्वा प्राजनयताम् । हिङ्कारश्चार्हावश्च प्रस्तावश्च प्रथमा चोद्गीथश्च
मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्कारश्चैवं विराड् भूत्वा प्राजनयताम् । ते
अमुमजनयतां योऽसौ तपति । ते व्यद्रवताम् ॥ ८ ॥

a) अ 12-3-19 वर्षवृद्धं उप यच्छ शूर्पं तुषं पलावानप तद्विनक्तु. —b) भरण्डक + इष्ण
as in देष्ण, गेष्ण etc. It is an old comparative termination found in other
Indo-European languages : Greek : ἡδίων-ος (* hēd-ison-os); Lithuanian :
sald-esni-s. For the termination स्न cp तीक्ष्ण, कृष्ण, अक्ष्ण and मृत्स्न

(Cp पा 5.4.40 सन्त्रौ प्रशंसायाम्). —c) शब्दा 9.2.1.1 उपवसथीयेऽहन् प्रातरुदिते आदित्ये वाचं विसृजते; तैत्रा 1.5.9.7 स एष उपवसथीयेऽहन् द्विद्वैत्यः पशुरालभ्यते; ऐत्रा 3.45 तमुपवसथ्ये अहन्नानुवन्. —d) शब्दा 4.6.7.9f uses much of the vocabulary of this *kandikā*. —e) Cp the युधिष्ठिर-द्रौपदी-अर्जुन episode in Mbh. —f) अ 12.2.71; शब्दा 14.9.4.19 = वृ 6.4.20; ऐत्रा 8.27; तैत्रा 3.7.1.9; गोत्रा 2.3.20. —g) ऋ 10.34.2 अनुव्रतामप जायामरोधम्. —h) Emendation after जै 1.57.5; ऐत्रा 3.23. —j) Emendation after शब्दा 4.6.7.10 वि एव द्रवतः आग एव कुर्वति.

१.५५

मर्दध्यभूरन्मदध्यभूरदिति । तस्मादाहुर्मधुपुत्र इति ॥ १ ॥ तस्माद्भुत
स्त्रियो मधु नाशनन्ति पुत्राणामिदं व्रतं चराम इति वदन्तीः ॥ २ ॥ तदयं तृचोऽ-
नूदश्रयत । इयमेव गायत्र्यन्तरिक्षं त्रिष्टुबसौ जगती । तस्यैतत् तृचः ॥ ३ ॥ स
उपरिष्ठात् सामाध्याहितं तपति । सोऽध्रुव इवासीदलेलायदिव । स नोर्ध्वोऽतपत् ॥ ४ ॥
स देवानब्रवीत्—उन्मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् ।
मामिह हँहेतेति ॥ ५ ॥ तथेति । तमुदगायन् । तमेतदत्राऽहँहन् । तेभ्यः श्रियं
प्रायच्छत् । सैषा देवानां श्रीः ॥ ६ ॥ तत एतदूर्ध्वस्तपति । स नार्वाङ्गतपत् ॥ ७ ॥
स ऋषीनब्रवीत्—अनु मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् ।
मामिह हँहेतेति ॥ ८ ॥ तथेति । तमन्वगायन् । तमेतदत्राऽहँहन् । तेभ्यः श्रियं
प्रायच्छत् । सैषा ऋषीणां श्रीः ॥ ९ ॥ तत एतदर्वाङ् तपति । स न तिर्यङ्गतपत्
॥ १० ॥ स गन्धर्वाप्सरसोऽब्रवीत्—आ मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं
वः प्रयच्छेयम् । मामिह हँहेतेति ॥ ११ ॥ तथेति । तमागायन् । तमेतदत्राऽहँहन् ।
तेभ्यः श्रियं प्रायच्छत् । सैषा गन्धर्वाप्सरसां श्रीः ॥ १२ ॥ तत एतत् तिर्यङ् तपति
॥ १३ ॥ तानि वा एतानि त्रीणि साम्न उद्गीतमनुगीतमागीतम् । तद्यथेदं वयमागा-
योद्गायाम एतदुद्गीतम् । अथ यद्यथागीतं तदनुगीतम् । अथ यत् किंचेति साम्नस्तदा-
गीतम् । एतानि ह्येव त्रीणि साम्नः ॥ १४ ॥

This section treats of three triads; देव, उद्गीतम्, ऊर्ध्वम्; ऋषि, अनुगीतम्, अर्वाङ्; गन्धर्वाप्सरसः, आगीतम्, तिर्यङ्.

a) मङ् + अधि governing *ablative*, secondarily and less commonly; cp ऋ 1.6.9 दिवो रोचनादधि; 1.33.3 मा पणिभूदस्मदधि प्रवृद्धः; 1.48.7 सूर्यस्य रोचनादधि; —b) Popular etymology! —c) अ 19.23.19 तृचेभ्यः स्वाहा; तैसं 1.5.8.3 अथो यदेतं तृचमन्वाह; शब्दा 1.4.1.33 वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह (शब्दा throughout reads त्रिचम्); नि 2.1 अथापि द्विवर्णलोपः । तृच इति; 7.20 तत् एतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु वियते (ऋ 10.188); ऐत्रा 1.3 तृचो भवति; see below 1.56.10; पा 6.1.37 वार्तिक 1 ऋचि त्रेः

उत्तरपदादिलोपरच्छन्दसि; पा ५.4.74 ऋकूपूरब्धूःपथामानक्षे. —d) ऋ 2.12.2 यः पृथिवीं व्यथमानामदंहत्; ५.4.5.2 स्थूणेव सुमिता दंहत यौः; तैसं 7.5.19.2 प्राणधृक् आसि प्राणं मे दंह; (धृक् in प्राणधृक् from दृह् ?)

१.५६

आपो वा इदमग्रे महत् सलिलमासीत् स ऊर्मिरूर्मिमस्कन्दत् । ततो हिरण्मयौ कुक्ष्यौ समभवताम् । ते एवर्कसामे ॥१॥ सेयमृगिदं सामाभ्यप्लवतं । तामपृच्छत् — का त्वमसि । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अहममोऽस्मीति । तद्यत् सा चामश्च तत् साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ तौ वै संभवावेति । नेत्यब्रवीत् । स्वसा वै मम त्वमसि । अन्यत्र मिथुनमिच्छस्वेति ॥ ३ ॥ सा पराप्लवत मिथुनमिच्छमाना । सा समाः सहस्रं सप्ततीः पर्यप्लवत ॥ ४ ॥ तदेष श्लोकः —

स्त्री स्मैवाग्रे संचरन्ती इच्छन्ती सलिले पतिम् ।

समाः सहस्रं सप्ततीस्ततोऽजायत पश्यतः ॥ ५ ॥ इति ॥

असौ वा आदित्यः पश्यतः । एष एव तदजायत । एतेन हि पश्यति ॥ ६ ॥ साऽविच्वा न्यप्लवत । साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव संभवानीति ॥ ७ ॥ सा वै द्वितीयामिच्छस्वेत्यब्रवीन्न वै मैकोद्यंस्यसीति । सा द्वितीयां विच्वा न्यप्लवत ॥ ८ ॥ (तृतीयाम्) इच्छस्वैवेत्यब्रवीन्नो वाव मा द्वे उद्यंस्यथ इति । सा तृतीयां विच्वा न्यप्लवत । सोऽब्रवीदत्र वै मोद्यंस्यथेति ॥ ९ ॥ स यदेकयाग्रे समवदत तस्मादेकचे साम । अथ यद् द्वे अपासेधत् तस्माद् द्वयोर्न कुर्वन्ति । अथ यत् तिसृभिः समपादयत् तस्माद् तुचे साम ॥१०॥ ता अब्रवीत्— पुनीध्वं नपूर्ता वै स्थेति ॥ ११ ॥

a) ऋ 10.129.3 अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्; 10.72.6 यददः सलिले अतिष्ठत; वासं 8.59 सलिलः प्रप्लुतः; वृ 4.3.32 सलिल (*adj.*) एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति; श्वे 6.15 स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः. —b) कुक्ष्य (*mas.*) only here. —c) See पराप्लु and परिप्लु in 1.56.4 and निप्लु in 1.56.8. —d) पा 4.1.42 ..... कामुक, ... मैथुनेच्छा. —e) Source untraced. —f) *Adj.* like दर्शत; cp अ 13.4.48 नमस्ते अस्तु पश्यत. —g) ऐत्रा 3.23 मिथुनं संभवाव प्रजात्या. —h) ऋ 1.10.1 उद्वंशमिव येमिरे; 6.71.5 उद् अयौ उपवक्तेव बाहू. —i) अप + सिध् is the opposite of सं + वद्. —j) Shall we read समवादयत्? Cp समवदत above. —k) Is read by Caland as अपूताः—not much difference!

१.५७

सा गायत्री गाथयाऽपुनीत नाराशँस्या त्रिष्टुब् रैभ्या जगती । भीमं व्रत मलमपावधिषतेति । तस्माद् भीर्मला धियो वा एताः । धियो वा इमा मलमपावधिषतेति । तस्माद् भीमला । तस्माद् गायतां नाशनीयात् । मलेन ह्येते जीवन्ति ॥ १ ॥ अथर्क् सामाब्रवीद्—बहु वै किंच किंच पुमाँश्चरति । त्वमनु- िष्वेति । स ऊर्ध्वगणेनापुनीत ॥ २ ॥ पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूँषि, पूतमनूक्तं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ ताभ्यां दिशो मिथुनाय पर्योहन् । तां संभविष्यन्नह्वयत—अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहमिति ॥ ४ ॥ तामेतदुभयतो वाचात्यरिच्यत हिङ्गारेण पुरस्तात् स्तोभेन मध्यतो निधनेनोपरिष्ठात् । अति तिस्रो ब्राह्मणायनीः सदृशी रिच्यते य एवं वेद ॥ ५ ॥ तयोर्यः संभवतोरूर्ध्वः शूषोऽद्रवत् (प्राणाः) ते । ते प्राणा एवोर्ध्वा अद्रवन् ॥ ६ ॥ सोऽसावादित्यः स एष एव उद् अग्निरेव गी, चन्द्रमा एव थम् । सामान्येव उद्वच एव गी, यजूँष्येव थमित्यधिदेवतम् ॥ ७ ॥ अथाध्यात्मम् । प्राण एव उद्, वागेव गी, मन एव थम् । स एषोऽधिदेवतं चाध्यात्मं चोद्गीथः ॥ ८ ॥ स य एवमेतदधिदेवतं चाध्यात्मं चोद्गीथं वेदैतेन हास्य सर्वेणोद्गीतं भवत्येतस्माद् एव सर्वस्मादावृश्च्यते य एवं विद्वाँसमुपवदति ॥ ९ ॥

a) भी (म) मला = भीमला by haplology ? —b) ब्राह्मणायनाः in शब्दा 14.9.4.4 = वृ 6.4.4. —c) वासं 21.54 शूषं न मध्ये नाम्याम्. —d — d) छां 1.3.6; वृ 1.3.23.

१.५८

तद्यदिदमाहुः क् उदगासीरिति क एतमादित्यमगासीरिति ह वा एतत् पृच्छन्ति ॥ १ ॥ एतं ह वा एतं त्रय्या विद्यया गायन्ति । यथा वीर्णागाथिनो गापयेयुरेवम् ॥ २ ॥ स एष हृद्दः कामानां पूर्णो यन्मनः । तस्यैषा कुल्या यद्वाक् ॥ ३ ॥ तद्यथा वा अपो हृदात् कुल्ययोपरामुपनयन्त्येवमेवैतन्मनसोऽधि वाचोद्गाता यजमानं यस्य कामान् प्रयच्छति ॥ ४ ॥ स य उद्गातारं दक्षिणाभिराराधयति तं सा कुल्योपधावति । य उ एनं नाराधयति स उ तामपहन्ति ॥ ५ ॥ अथ वा अतः प्रीचिश्चैव प्रतिग्रहश्च । तद्भूममिति वै प्रदीयते । तद्वाचा यजमानाय प्रदेयं मनसाऽऽत्मने । तथा ह न सर्वं प्रयच्छति ॥ ६ ॥ तद्यदिदं संभवतो रेतोऽसिच्यत तद्दशयत् । यथा हिरण्यमविकृतं लेलायदेवम् ॥ ७ ॥ तस्य सर्वे देवा ममत्विन आसन् मम ममेति ।

तेऽब्रुवन्—वीदं करवामहा इति । तेऽब्रुवन्—श्रेयो वा इदमस्मत् । आत्मभिरेवैनद् विकरवामहा इति ॥ ८ ॥ तदात्माभिरेव व्यकुर्वत । तेषां वायुरेव हिङ्गार आसाग्निः प्रस्ताव इन्द्र आदिः सोमबृहस्पती उद्गीथोऽश्विनौ प्रतिहारो विश्वेदेवा उपद्रवः प्रजापतिरेव निधनम् ॥ ९ ॥ एता वै सर्वा देवता एता हिरण्यम् । अस्य सर्वाभिर्देवताभिः स्तुतं भवति य एवं वेद । एताभ्य उ एव स सर्वाभ्यो देवताभ्य आष्टश्च्यते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ १० ॥

a) शत्रा 13.1.5.1 ब्राह्मगा वीणागाथिनः; 13.4.3.5 राजन्यो वीणागाथी. —b) ऋ 3.4.5.3 हृदं कुल्या इवाशत; 10.43.3 सोमास इन्द्रं कुल्या इव हृदं (समक्षरन्). —c) उपराम्, only here, is adverb; cp उपरेण in वासं 6.2 पृथिवीमुपरेण अटंहीः; शत्रा 3.7.1.3 उपरेण संमाय अवटं खनति. —d) तैसं 5.4.7.2 प्रत्यै; ऐत्रा 2.40 प्रत्तिर्वै याज्या जै 3.6.1 —e) मनसा = *in silence*; see above 1.5.6. —f) जैत्रा 3.1 स इदं सर्वं व्यकरोत्, यथा ह वै हिरण्यमविकृतमेवामिदं ततः पुरा.

१.५९

अथ ह ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः कुरुं जगामाभिप्रतारिणं काक्षसेनिम् । स हास्मै मधुपर्कं ययाच ॥ १ ॥ अथ हास्य वै प्रपद्य पुरोहितोऽन्ते निषसाद् शौनकः । तं हानामन्त्र्य मधुपर्कं पपौ ॥ २ ॥ तं होवाच—किं विद्वान्नो दात्वभ्याऽनामन्त्र्य मधुपर्कं पिबसीति । सामवैर्यं प्रपद्येति होवाच । तं ह तत्रैव पप्रच्छ—यद्वायौ तद्वेत्या३ इति । हिङ्गारो वा अस्य स इति ॥ ४ ॥ यदग्नौ तद्वेत्या३ इति । प्रस्तावो वा अस्य स इति ॥ ५ ॥ यदिन्द्रे तद्वेत्या३ इति । आदिर्वा अस्य स इति ॥ ६ ॥ यत् सोमबृहस्पत्योस्तद्वेत्या३ इति । उद्गीथो वा अस्य स इति ॥ ७ ॥ यदश्विनोस्तद्वेत्या३ इति । प्रतिहारो वा अस्य स इति । यद्विश्वेषु देवेषु तद्वेत्या३ इति । उपद्रवो वा अस्य स इति ॥ ९ ॥ यत् प्रजापतौ तद्वेत्या३ इति । निधनं वा अस्य तदिति होवाच । आर्षेयं वा अस्य तद्वर्धुता वा अस्य सोति ॥ १० ॥ स होवाच—नमस्तेऽस्तु भगवो विद्वानपा मधुपर्कमिति ॥ ११ ॥ अथ हेतरः पप्रच्छ—किं देवत्यं सामवैर्यं प्रपद्येति । यद्देवत्यासु स्तुवत इति होवाच तद्देवत्यामिति ॥ १२ ॥ तदेतत् साध्वेव प्रत्युक्तम् । व्याप्तिर्वा अस्यैषेति होवाच ब्रूयेवेति । मेदं ते नमोऽकर्मति होवाच । मैव नोऽतिप्राक्षीरिति ॥ १३ ॥ स होवाच—अप्रक्ष्यं वाव त्वा देवतामप्रक्ष्यं वाव त्वा देवतायै देवताः । वाग्देवत्यं साम वाचो मनो देवता मनसः पशवः पशूनामोषधय ओषधीनामापः । तदेतद्द्भ्यो जातं सामाप्सु प्रतिष्ठितमिति ॥ १४ ॥

a) A teacher in वृ 1-3-24; cp जै 1-38-1. —b) छां 4-3-5. —c) वृ 1-4-11 तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमथस्ताद् उपास्ते. —d) जैत्रा 1-219 वीर्यं वा एतत् साधो यन्निधनम्; वैर्यम् = वीर्यत्वम्? —e) ऐत्रा 7-25 तस्मात् तस्य पुरोहितस्य आर्षेयेण दीक्षामावेदयेयुः। पुरोहितस्य आर्षेयेण प्रवरं प्रवृण्णीरन्. —f) ऋ 4-4-11 महो रुजानि बन्धुता (Instru.) बन्धोभिः तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय; 10-144-5 एना जागार बन्धुता. —g) वृ 5-13-2 स ह स्माह पाणिना मा प्रावृद्. —h) Dative form identical with genitive. —i) —i) साम a product of आपः again established in आपः through the intermediary links.

१-६०

देवांसुरा अस्पर्धन्त । ते देवा मनसोदगायन् । तदेषामसुरा अभिद्रुत्य पाप्मनो समसृजन् । तस्माद् बहु किंच किंच मनसा ध्यायति । पुण्यं चैनेन ध्यायति पापं च ॥ १ ॥ ते वाचोदगायन् । तां तथैवाकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंच वाचा वदति । सत्यं चैनया वदत्यनृतं च ॥ २ ॥ ते चक्षुषोदगायन् । तत् तथैवाऽकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंच चक्षुषा पश्यति । दर्शनीयं चैनेन पश्यत्यदर्शनीयं च ॥ ३ ॥ ते श्रोत्रेणोदगायन् । तत् तथैवाकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंच श्रोत्रेण शृणोति । श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च ॥ ४ ॥ तेऽपानेनोदगायन् । तं तथैवाकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंचापानेन जिघ्रति । सुरभि चैनेन जिघ्रति दुर्गन्धि च ॥ ५ ॥ ते प्राणेनोदगायन् । अथासुरा आर्द्रवँस्तथा करिष्याम इति मन्यमानाः ॥ ६ ॥ स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वँसेतैवमेवासुरा व्यध्वँसन्त । स एषोऽश्माऽखणो यत् प्राणः ॥ ७ ॥ स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वँसत एवमेव स विध्वँसते य एवं विद्राँसमुपवदति ॥ ८ ॥

a) Cp below १-1; 2-10; छां 1-2; वृ 1-2= शत्रा 14-4-1. —b) जैत्रा 1-269 मनो वै रेतस्या मनसा सुहार्दसं (पुण्यं) च दुर्हार्दसं (पापं) च विजानाति. —c) वृ 3-2-2 अपानेन गन्धाञ् जिघ्रति; जै 2-1-16. —d) वासं 11-12 प्रतूर्त वाजिन्नाद्रव; ऐत्रा 3-20 मां हनिष्यन्त आद्रवन्ति; शत्रा 14-7-1-17 पुनः प्रतियोन्याद्रवति; ब्रसू 1-3-34 तदाद्रवणात् सूच्यते हि.

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

२.१

देवानां वै षडुद्गात्रार आसन् । वाक् च मनश्च चक्षुश्च श्रोत्रं चापानश्च प्राणश्च ॥ १ ॥ तेऽध्रियन्त तेनोद्गात्रा दीक्षामहै येनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियमैति ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन्—वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति । ते वाचोद्गात्रादीक्षन्त । स यदेव वाचा वदति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ ३ ॥ तां पाप्मान्ऽन्वसृज्यत । स यदेव वाचा पापं वदति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन्—न वै नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ५ ॥ ते मनसोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव मनसा ध्यायति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ ६ ॥ तत् पाप्मान्ऽन्वसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥ ७ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ८ ॥ ते चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव चक्षुषा पश्यति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ ९ ॥ तत् पाप्मान्ऽन्वसृज्यत । स यदेव चक्षुषा पापं पश्यति (स एव स पाप्मा) ॥ १० ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ११ ॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव श्रोत्रेण शृणोति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ १२ ॥ तत् पाप्मान्ऽन्वसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ १३ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । अपानेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १४ ॥ तेऽपानेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेवापानेनापानिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ १५ ॥ तं पाप्मान्ऽन्वसृज्यत । स यदेवापानेन पापं गन्धमपानिति स एव स पाप्मा ॥ १६ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १७ ॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव प्राणेन प्राणिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ १८ ॥ तं पाप्मान्ऽन्वसृज्यत । न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति, न पापं ध्यायति, न पापं पश्यति, न पापं शृणोति, न पापं गन्धमपानिति ॥ १९ ॥ तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन् । अपहत्य ह्यैव मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ २० ॥

a) Cp 1.60 above and 2.10 below. —b) तैत्रा 2.2.3.5 वयं पूर्वे सुवर्गं लोकमियम वयं पूर्वे. See below 2.10.2; 4.13.3; 4.14.7. —c) अति + वह्, see B 1.3.11, 12, 16. —d) न्वाव = नु + वाव; cp न्वै = नु + वै.

२.२

सा या सा वागासीत् सोऽग्निरभवत् ॥१॥ अथ यत् तन्मन आसीत् स चन्द्रमा अभवत् ॥२॥ अथ यत् तच्चक्षुरासीत् स आदित्योऽभवत् ॥ ३ ॥ अथ यत् तच्छ्रोत्र-मासीत् ता इमा दिशोऽभवन् । ता उ एव विश्वे देवाः ॥ ४ ॥ अथ यः सोऽपान आसीत् स बृहस्पतिरभवत् । यदस्यै वाचो बृहृत्यै पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ ५ ॥ अथ यः स प्राण आसीत् स प्रजापतिरभवत् । स एष पुत्री प्रजावानुद्गीथो यः प्राणः । तस्य स्वर एव प्रजाः । प्रजावान् भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तं हैतमेके प्रत्यक्षमेव गायन्ति प्राणा३ प्राणा३ हुं भा ओवा इति ॥ ७ ॥ तद्दु होवाच शाट्यायनिस्तत एतमर्हति प्रत्यक्षं गातुम् । यद्वा वाचा करोति तदेतदेवास्य कृतं भवतीति ॥ ८ ॥ अथ वा अत ऋक्साम्नोरेव प्रजातिः । स यद्धिङ्गोत्यभ्येव तेन क्रन्दति । अथ यत् प्रस्तौत्येव तेन प्लवते । अथ यदादिमादत्ते रेत एव तेन सिञ्चति । अथ यदुद्गायति रेत एव तेन सिक्तं संभावयति । अथ यत् प्रतिहरति रेत एव तेन संभूतं प्रवर्धयति । अथ यदुपद्रवति रेत एव तेन प्रवृद्धं विक्ररोति । अथ यन्निधनमुपैति रेत एव तेन विकृतं प्रजनयति । सैषा ऋक्साम्नोः प्रजातिः ॥ ९ ॥ स य एवमेता-मृक्साम्नोः प्रजातिं वेद प्र हैनमृक्सामनी जनयतः ॥ १० ॥

a) Cp छां 1.2.11; वृ 1.3.20. —b) See below 3.32.9. —c) See 1.33.4 above. —d) But पा 5.4.7 ऋक्सामे with elision of च; cp ऋ 10.85.11 ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गात्रौ; 10.114.6 ऋक्सामाभ्याम् प्र रथं वर्तयन्ति. —e) Note सिञ्चति ~ सिक्तं, संभावयति ~ संभूतम्; प्रवर्धयति ~ प्रवृद्धम्.

२.३

एष एवेदमग्र आसीद्य एष तपति । स एव सर्वेषां भूतानां तेजोहर इन्द्रियं वीर्यमादायोर्ध्व उदक्रामत् ॥ १ ॥ सोऽक्रामयत्—एकमेवाक्षरं स्वादु मृदु देवानां वर्नामेति ॥ २ ॥ स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वैकमेवाक्षरमभवत् ॥ ३ ॥ तं देवाश्चर्ष-यश्चोपसमैप्सन् । अथैषोऽसुरान् भूर्तंहनोऽसृजतैतस्य पाप्मनोऽनन्वागमाय ॥ ४ ॥ तं वाचोपसमैप्सन् । ते वाचं समारोहन् । तेषां वाचं पर्यादत्तं । तस्मात् पर्यादत्तं वाक् । सत्यं च ह्येनया वदत्यनृतं च ॥ ५ ॥ तं मनसोपसमैप्सन् । ते मनः समारोहन् । तेषां मनः पर्यादत्तं । तस्मात् पर्यादत्तं मनः । पुण्यं ह्येतेन ध्यायति पापं च ॥ ६ ॥ तं चक्षुषोपसमैप्सन् । ते चक्षुः समारोहन् । तेषां चक्षुः पर्यादत्तं । तस्मात् पर्यादत्तं चक्षुः । दर्शनीयं च ह्येनेन पश्यत्यदर्शनीयं च ॥ ७ ॥ ते श्रोत्रेणोप-

समैप्सन् । ते श्रोत्रं समारोहन् । तेन श्रोत्रं पर्यादत्त । तस्मात् पर्यात्तं श्रोत्रम् । श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च ॥ ८ ॥ तमपानेनोपसमैप्सन् । तेऽपानं समारोहन् । तेषामपानं पर्यादत्त । तस्मात् पर्यात्तोऽपानः । सुराभि ह्येनेन जिघ्रति दुर्गन्धि च ॥ ९ ॥ तं प्राणेनोपसमैप्सन् ! तं प्राणेनोपसमाप्नुवन् ॥ १० ॥ अथासुरा भूतहन आद्रवन् मोहयिष्याम इति मन्यमानाः ॥ ११ ॥ स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवमेवासुरा व्यध्वंसन्त । स एषोऽश्माखणो यत् प्राणः ॥ १२ ॥ स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वंसत एवमेव स विध्वंसते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ १३ ॥

a) वनाम is an emendation of ओमिति (uncertain!) वनाम pl. form apparently incompatible with सः. —b) = भ्रूणहन्? Cp Pali भूनहु which seems to point to this word, मज्झिमानिकाय Sutta 75,2 (मागन्दि). —c) Cp पर्याददीत in शत्रा 11.4.1 2 यद्वै नो अयमर्च न पर्याददीत हन्तैनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहै. —d) Mark the change from पर्यादत्त in 5, 6 to पर्यात्त in 7, 8, 9; cp below 2.13.3, which is noteworthy. —e) Cp 1.7.6 and 1.60.7-8 above; छां 1.2.7; वृ 1.3.7.

२.४

स एष वशी दीप्ताग्र उद्गीयो यत् प्राणः । एष हीदं सर्वं वशे कुरुते ॥ १ ॥ वशीभवति वशे स्वान् कुरुते य एवं वेद । अस्य ह्यसावग्रे दीप्यते ३ अमुष्य वासः ॥ २ ॥ तं हैतमुद्गीथं शाख्यायनिराचष्टे वशी दीप्ताग्र इति । दीप्ताग्रा ह वा अस्य कीर्तिर्भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ आभूतिरिति कारीरादयः । प्राणं वा अनु प्रजा पशव आभवन्ति । स य एवमेतमाभूतिरित्युपास्त एव प्राणेन प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ४ ॥ संभूतिरिति सात्ययज्ञयः । प्राणं वा अनु प्रजाः पशवः संभवन्ति । स य एवमेतं संभूतिरित्युपास्ते समे(व) प्राणेन प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ५ ॥ प्रभूतिरिति शैलनाः । प्राणं वा अनु प्रजा पशवः प्रभवन्ति । स य एवमेतं प्रभूतिरित्युपास्ते प्रैव प्राणेन प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ६ ॥ भूतिरिति भाल्लविनः । प्राणं वा अनु प्रजा पशवो भवन्ति । स य एवमेतं भूतिरित्युपास्ते भवत्येव प्राणेन प्रजया पशुभिः ॥ ७ ॥ अपरोधोऽनपरुद्ध इति पार्ष्णः शैलनः । एष ह्यन्यमुपरुणाद्धि नैतमन्यः । एष ह वास्य द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपरुणाद्धि य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) आ + एव; cp in 5 समेव; in 6 प्रैव.

२.५

एकवीर इत्यारुणेयः । एको ह्येवैष वीरो यत् प्राणः । आ हाऽस्यैको वीरो वीर्यवाञ्छायते य एवं वेद ॥ १ ॥ एकपुत्र इति चैकितानेयः । एको ह्येवैष पुत्रो यत् प्राणः ॥ २ ॥ स उ एव द्विपुत्र इति । द्वौ हि प्राणापानौ ॥ ३ ॥ स उ एव त्रिपुत्र इति । त्रयो हि प्राणोऽपानो व्यानः ॥ ४ ॥ स उ एव चतुष्पुत्र इति । चत्वारो हि प्राणोऽपानो व्यानः समानः ॥ ५ ॥ स उ एव पञ्चपुत्र इति । पञ्च हि प्राणोऽपानो व्यानः समानोऽर्वाणः ॥ ६ ॥ स उ एव षट्पुत्र इति । षड्द्वि प्राणोऽपानो व्यानः समानोऽवान उदानः ॥ ७ ॥ स उ एव सप्तपुत्र इति । सप्त हीमे शीर्षण्याः प्राणाः ॥ ८ ॥ स उ एव नवपुत्र इति । सप्त हि शीर्षण्याः प्राणाः । द्वाववाञ्चौ ॥ ९ ॥ स उ एव दशपुत्र इति । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ नाभ्यां दशमः ॥ १० ॥ स उ एव बहुपुत्र इति । एतस्य हीर्यं सर्वाः प्रजाः ॥ ११ ॥ एतं ह स्म वैतदुद्गीथं विद्वांसः पूर्वं ब्राह्मणाः कामागायिन आहुः—कति ते पुत्रानागास्याम इति ॥ १२ ॥

a) A new nomenclature. —b) अष्टपुत्र ought to intervene between these? —c) इयम् seems to refer to पृथ्वी. —d) Cp the phrase काम आ + गै in तांत्रा 13-10-8 आगेयनेवास्मि आगायन्निव गायेत् प्रतिष्ठायै; वृ 1-3-2; 1-3-28; छां:1-2-13; 1-7-9; 1-12-2; 2-22-2.

२.६

स यदि ब्रूयादेकं म आगायेति प्राण उद्गीथ इति विद्वानेकं मनसा ध्यायेत् । एको हि प्राणः । एको हास्याऽऽजायते ॥ १ ॥ स यदि ब्रूयाद्—द्वौ म आगायेति प्राण उद्गीथ इत्येव द्वौ मनसा ध्यायेत् । द्वौ हि प्राणापानौ द्वौ हैवास्याजायेते ॥ २ ॥ स यदि ब्रूयात्—त्रीन्म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वांस्त्रीन्मनसा ध्यायेत् । त्रयो हि प्राणोऽपानो व्यानः । त्रयो हैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ३ ॥ स यदि ब्रूयात्—चतुरो म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वांश्चतुरो मनसा ध्यायेत् । चत्वारो हि प्राणोऽपानो व्यानः समानः । चत्वारो हैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ४ ॥ स यदि ब्रूयात्—पञ्च म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् पञ्च मनसा ध्यायेत् । पञ्च हि प्राणोऽपानो व्यानः समानोऽवानः । पञ्च हैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ५ ॥ स यदि ब्रूयात्—षण्म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् षण्मनसा ध्यायेत् । षड्द्वि प्राणोऽपानो व्यानः समानोऽवान उदानः । षड्द्वैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ६ ॥ स यदि ब्रूयात्—सप्त म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् सप्त मनसा ध्यायेत् । सप्त

हीमे शीर्षण्याः प्राणाः । सप्त हैवास्याऽऽजायन्ते ॥७॥ स यदि ब्रूयान्नव म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान्नव मनसा ध्यायेत् । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ । नव हैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ८ ॥ स यदि ब्रूयाद्दश म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् दश मनसा ध्यायेत् । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ नाभ्यां दशमः । दश हैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ९ ॥ स यदि ब्रूयात् — सहस्रं म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् सहस्रं मनसा ध्यायेत् । सहस्रं हैत आदित्यरश्मयः । तेऽस्य पुत्राः । सहस्रं हैवास्याजायन्ते ॥ १० ॥ एवं हैवैतमुद्गीथं पर आट्णारः कक्षीवाँस्त्रसर्दस्युरिति पूर्वे महाराजाः श्रोत्रियाः सहस्रपुत्रमुपनिषेदुः । ते ह सर्वे सहस्रपुत्रा आसुः ॥ ११ ॥ स य एवैवं वेद सहस्रं हैवास्य पुत्रा भवन्ति ॥ १२ ॥

This section is a mere repetition of 2.5.

—*a*) सहस्रम् instead of बहु of 2.5.11; cp 2.9.10 below. —*b*) Caland gives आणहार as a variant in तांत्रा 25.16.3; तैसं 5.6.5.3 एतं वै पर आट्णारः, कक्षीवाँ औशिजः, वीतहव्यः श्रायसः, त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत; कासं 22.3 पर आट्णार; शन्वा 13.5.4.4 तेन ह पर आट्णार ईजे कोसल्यो राजा; शाङ्खायनश्रौसू 16.9.11 gives the variant पर आल्हारो वैदेहः; नि 1.14 सन्ति अल्पप्रयोगाः कृतोऽपि ऐकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाट्य आट्णारः ..... —*c*) ऋ 1.51.13 अदद्म अर्भा महते वचस्येव कक्षीवते वृचयामिन्द्र मुन्वते. —*d*) ऋ 5.33.8 उत त्ये मा पौरुकुत्स्यस्य सूरैस्त्रसदस्योः हिराणिनो रराणः. —*e*) अ 19.41.1 भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदः तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्ने = तैसं 5.7.4.3 (with variants); जैत्रा 2.160 तमुह वृषशुष्मेण कुमारेण ..... उपनिषेदुः; 1.226 स एतन्मेधातिथिः काण्वः सामापरयत् तेन (काण्वायनाः) उपन्यषीदत्; ऐआ 2.2.3 विश्वामित्रमेतदहः शंसिष्यन्तामिन्द्र उपनिषसाद (sic); see below 3.2.9 and 11.

२.७

शर्यातो वै मानवः प्राच्यां स्थलैयामयजत । तस्मिन् ह भूतान्युद्गीथेऽर्पित्व-
मेषिरे ॥ १ ॥ तं देवा बृहस्पतिनोद्गात्रा दीक्षामहा इति पुरस्तादागच्छन्नयं त
उद्गायत्विति बम्बेनाजद्विषेण पितरो दाक्षिणतोऽयं त उद्गायत्वित्युशनसा काव्ये-
नासुराः पश्चादयं त उद्गायत्वित्यर्यास्येनाङ्गिरसेन मनुष्या उत्तरतोऽयं त
उद्गायत्विति ॥२॥ स हेक्षां चक्रे—हन्तैनान् पृच्छानि, कियतो वा एक ईशे, कियत
एकः कियत एक इति ॥ ३ ॥ स होवाच बृहस्पतिम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः
स्यादिति ॥ ४ ॥ स होवाच—देवेष्वेव श्रीः स्यात्, देवेष्वीशा, स्वर्गम् त्वां लोकं
गमयेयमिति ॥५॥ अथ होवाच बम्बमाजद्विषम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति
॥ ६ ॥ स होवाच—पितृष्वेव श्रीः स्यात्, पितृष्वीशा, स्वर्गम् त्वां लोकं गमयेय-

मिति ॥ ७ ॥ अथ होवाचोशनसं काव्यम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ ८ ॥ स होवाच—असुरेष्वेव श्रीः स्यात्, असुरेष्वीशा, स्वर्गमेव त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ९ ॥ अथ होवाचायास्यमाङ्गिरसम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ १० ॥ स होवाच—देवानेव देवलोके दध्याम्, मनुष्यान् मनुष्यलोके, पितृन् पितृलोके, सुदेयास्माल्लोकादसुरान्, स्वर्गं त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ११ ॥

a) ऋ 1-112-17 यामिः शर्यातमवथो महाधने; जैत्रा 3-120 तं तुष्टुवानं शर्यातो मानवो ग्रामेणाध्यवास्यत् (*sic*); शत्रा 4-1-5-2; see below 4-7-1. —b) स्थान्याम् corrected into स्थल्याम् after जैत्रा 3-128; for the distinction between स्थला and स्थली, see पा 4-1-42 (काशिका—स्थली भवति अकृत्रिमा चेत्, स्थला अन्या); for स्थला see तैसं 1-6-10-5. —c) ऋ 10-71-6 न तस्य वाचि अपि भागो अस्ति; अ 10-8-5 तस्मिन् ह अपित्वमिच्छन्ते; शत्रा 4-1-3-11 हन्त अस्मिन्नपित्वमिच्छा इति; 9-1-1-18 क्षत्रमेव तद्विशि अपि भागं करोति; cp ऋ 9-69-1 अस्य व्रतेषु अपि सोम इष्यते; see also पा 1-4-96 अपिः पदार्थ... समुच्चयेषु. —d) On this whole cp शत्रा 3-1-1-2,6,7 प्राची हि देवानां दिक्...but for असुर s (in the West) शत्रा has सर्पाः. —e) तैसं 6-6-8-4 एतान् वै ग्रहान् बम्बाविश्ववयसौ अविताम्; मैसं 4-7-3 एतेषां वै वीर्येण बम्बाविश्ववयसा; कासं 29-7 बम्बाविश्ववयसौ; see 6 below. —f) ऋ 10-67-1 अयास्य उक्थामिन्द्राय शंसन्; 10-108-8 अयास्यो अत्रिरसो नवग्वाः; वृ 1-3-8 अयमास्येऽन्तः सोऽयास्यः. —g) ईशा (f.) अ 11-9-25 ईशां व ऋषयश्चक्रामित्रेषु; 11-10-2 ईशां वो वेद राज्यम्; 15-1-5 स देवानामीशां पर्येत स ईशानोऽभवत्; वासं 21-57 ईशायि मनुं राजानं बर्हिषा दधुः; शत्रा 5-3-1-13 मा मे अथ ईशायां वात्सीत्. —h) See अनुदत् in 2-8-3 below.

२.८

स होवाच—त्वं मे भगव उद्गाय य एतस्य सर्वस्य यशो (असि इ) ति ॥१॥ तस्य हायास्य एवोज्जगौ । तस्मादुद्गाता वृत् उत्तरतो निवेशनं लिप्सेत । एतद्दानारूढनिवेशनं यदुत्तरतः ॥ २ ॥ उत्तरत आगतोऽयास्य आङ्गिरसः शर्यातस्य मानवस्योज्जगौ । स प्राणेन देवान् देवलोकेऽधात्, अपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके, व्यानेन पितृन् पितृलोके, हिङ्कारेण वज्रेणास्माल्लोकादसुराननुदत् ॥३॥ तान् होवाच—दूरं गच्छतेति । स दूरो ह नाम लोकः । तं ह जग्मुः । त एतेऽसुरा असंभान्व्यं पराभूताः ॥ ४ ॥ छन्दोभिरेव वाचा शर्यातं मानवं स्वर्गं लोकं गमयाञ्चकार ॥ ५ ॥ ते होचुरसुराः—एतं तं वेदाम यो नोऽयमित्थमधत्तेति । तत आगच्छन् । तमेत्यापश्यन् ॥ ६ ॥ तेऽब्रुवन्नयं वा आस्य इति । यदब्रुवन्नयं वा आस्य इति तस्मादर्यमास्यः । अयर्मास्यो ह वै नामैषः । तमयास्य इति परोक्षमाचक्षते ॥ ७ ॥ स प्राणो

वा अयास्यः । प्राणो ह वा एनान् स ननुदे ॥ ८ ॥ स य एवं विद्वानुद्गायति प्राणेनैव देवान् देवलोके दधाति, अपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके, व्यानेन पितॄन् पितृलोके, हिङ्गारेणैव वज्रेणास्माल्लोकाद् द्विषन्तं भ्रातृव्यं नुदते ॥ ९ ॥

a) Corrupt readings ! Is it सर्वस्येषा इति ? —b) शब्दा 4.6.6.1 अथ अभये अनाष्ट्रे उत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति. —c) वृ 1.3.9 सा वा एषा देवता दूर्नामि. —d) ऐत्रा 3.39 तान् असंभाव्यं पराभावयत्, but असंभव्यम् in अ 5.8.12; 5.19.11 असंभव्यं पराभवन् —e) वृ 1.3.8. —f) छां 1.2.12 आस्याद्यदयते; वृ 1.3.8 अयमास्येऽन्तर the same etymology below 2.11.8f.

२.९

तं ह ब्रूयाद्दूरं गच्छेति । स यमेव लोकमसुरां अगच्छंस्तं ह वै गच्छति ॥ १ ॥ छन्दोभिरेव वाचा यजमानं स्वर्गं लोकं गमयति ॥ २ ॥ ता एता व्याहर्तव्यः । प्रेत्येति वाग् (इति) भूर्भुवः स्वरिति (उदिति) ॥ ३ ॥ तद् यत् प्रेति तत् प्राणस्तदयं लोकस्तदिदं लोकमस्मिँल्लोक आभजति ॥ ४ ॥ एतयपानस्तदसौ लोकस्तदमुं लोकममुष्मिँल्लोक आभजति ॥ ५ ॥ वागिति तद्ब्रह्म तदिदमन्तरिक्षम् ॥ ६ ॥ भूर्भुवः स्वरिति सा त्रयी विद्या ॥ ७ ॥ उदिति सोऽसावादित्यः । तद्यदुदित्युदिव श्लेषयति ॥ ८ ॥ तद्यदेकमेवाऽभिसंपद्यते तस्मादेकवीरः । एको ह तु सन् वीर्यवान् भवति । आ हास्यैको वीरो वीर्यवाञ्जायते य एवं वेद ॥ ९ ॥ तदु होवाच शाश्वत्यानिर्बहुपुत्र एष उद्गीथ इत्येवोपासितव्यम् । बहवो होत आदित्यरश्मयस्तेऽस्य पुत्राः । तस्माद् बहुपुत्र एष उद्गीथ इत्येवोपासितव्यम् ॥ १० ॥

a) The five व्याहर्तव्यs are प्र; आ (अ); वाक्; भूः, भुवः, स्वर; उत्; cp जैत्रा 2.3.5.6 पञ्चभिर्वै व्याहर्तुभिरेदं देवा अजयन्. For प्र, आ and उत् cp छां 2.3.1-2 प्रेति प्रस्तावः ... आ इति आदिः..... उदिति उद्गीथः. —b) See 8 below. —c) शब्दा 1.4.1.5 एत्युदानः. —d) छां 1.3.7 आदित्य एव उत्. —e) उद् + श्लिष् is hapax legomenon.

२.१०

देवासुराः समर्थतन्तेत्याहुः । न ह वै तद्देवासुराः संयेतिरे । प्रजापतिश्च ह वै मृत्युश्च संयेताते ॥ १ ॥ तस्य ह प्रजापतेर्देवाः प्रियाः पुत्रा अन्त आसुः । तेऽधियन्त । तेनोद्गात्रा दीक्षामहै येनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥ २ ॥ तेऽब्रवन् — वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ३ ॥ ते वाचोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं वागागायद्यदिदं वाचा वदति, यदिदं वाचा भुञ्जते ॥ ४ ॥ तां पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव वाचा पापं वदति, स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

तेऽब्रुवन्— न वै नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ६ ॥ ते मनसोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं मन आगायद्यदिदं मनसा ध्यायति यदिदं मनसा भुञ्जते ॥ ७ ॥ तत् पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥ ८ ॥ तेऽब्रुवन्— नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ९ ॥ चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं चक्षुरागायद्यदिदं चक्षुषा पश्यति यदिदं चक्षुषा भुञ्जते ॥ १० ॥ तत् पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव चक्षुषा पापं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ११ ॥ तेऽब्रुवन्— नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १२ ॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं श्रोत्रमागायद् यदिदं श्रोत्रेण शृणोति यदिदं श्रोत्रेण भुञ्जते ॥ १३ ॥ तत् पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ १४ ॥ तेऽब्रुवन्— नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १५ ॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं प्राण आगायद्यदिदं प्राणेन प्राणिति यदिदं प्राणेन भुञ्जते ॥ १६ ॥ तं पाप्माऽन्वसृज्यत स यदेव प्राणेन (पापं) प्राणिति स एव स पाप्मा ॥ १७ ॥ तेऽब्रुवन्— नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । अनेन मुख्येन प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १८ ॥ तेऽनेन मुख्येन प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त ॥ १९ ॥ सोऽब्रवीद्— मृत्युरेष एषां स उद्गाता येन मृत्युमत्येध्यन्तीति ॥ २० ॥ न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति, न पापं ध्यायति, न पापं पश्यति, न पापं शृणोति, न पापं गन्धमपानिति ॥ २१ ॥ तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकरमायन् । अपहत्य ह्यैव मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ २२ ॥

Cp 1-60 above.

a) छां 1-2-1 संयेतिरे. —b) The same phrase is repeated below 3-30-3; cp also जैत्रा 3-190 अथ ह वै वैस्वानसा इति ऋषिका इन्द्रस्य प्रिया आमुः. —c) Third pers. sg. of भुञ्. 1st conjugation ?

२.११

स यथा हत्वा प्रमृशतीयादेवमेवैतं मृत्युमत्यायत् ॥ १ ॥ स वाचं प्रथमामत्यवहत् । तां परेण मृत्युं न्यदधात् । सोऽग्निरभवत् ॥ २ ॥ अथ मनोऽत्यवहत् । तत् परेण मृत्युं न्यदधात् । स चन्द्रमा अभवत् ॥ ३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् । तत् परेण मृत्युं न्यदधात् । स आदित्योऽभवत् ॥ ४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तत् परेण मृत्युं

न्यदधात् । ता इमा दिशोऽभवन् । ता उ एव विश्वे देवाः ॥ ५ ॥ अथ प्राणमत्यवहत् ।
तं परेण मृत्युं न्यदधात् । स वायुरभवत् ॥ ६ ॥ अथात्मने केवलमेवान्नाद्यमागायत्
॥ ७ ॥ स एष एवायास्यः । आस्ये धीयते । तस्मादयास्यः । यद्वेव (अयम्) आस्ये
रमते तस्माद्वेवायास्यः ॥ ८ ॥ स एष एवाङ्गिरसः । अतो हीमान्यङ्गानि रसं लभन्ते ।
तस्मादाङ्गिरसः । यद्वेवैषामङ्गानां रसः, तस्माद्वेवाङ्गिरसः ॥ ९ ॥ तं देवा अब्रुवन्—
केवलं वा आत्मनेऽन्नाद्यमागासीः । अनु न एतस्मिन्नन्नाद्यं आभज । एतदस्यानामर्य-
त्वमस्तीति ॥ १० ॥ तं वै प्राविशतेति । स वा आकाशान् कुरुष्वेति । स इमान्
प्राणानाकाशानकुरुत् ॥ ११ ॥ तं वागेव भूत्वाग्निः प्राविशन् मनो भूत्वा चन्द्रमाश्चक्षुर्भू-
त्वादित्यः श्रोत्रं भूत्वा दिशः प्राणो भूत्वा वायुः ॥ १२ ॥ एषा वै दैवी परिषद्दैवी
सभा दैवी संसर्त् ॥ १३ ॥ गच्छति ह वा एतां दैवीं परिषद्ं दैवीं सभां दैवीं संसर्दं
य एवं वेद ॥ १४ ॥

Cp in general वृ 1.3.10 ff पाप्मानं मृत्युमपहत्य ..तदासां पाप्मनो विन्यदधात्...
अथैनां मृत्युमत्यवहत्.

a) See 2.8.7 above. —b) For this alternative etymology cp वृ 1.3.8, 19. —c) Is अनामयत्व = अनामयत्व Cp तांवा 17.12.1 यः कामयेत अनामयता अमु
लोकमियामिति; जैत्रा 2.167 पुण्यपेवास्मिँल्लोके कृत्वा अपापंकृत्य स्वर्गं लोकं गच्छेयमिति; also
ऋ 10.137.7 अनामयित्नुभ्यां हस्ताभ्यां त्वामुप स्पृशामसि. —d) वृ 6.2.1 पञ्चालानां परिषद्-
माजगाम; पा 5.2.112 रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्. —e) ऋ 8.4.9 सदा चन्द्रो याति
सभामुप; मैसं 4.7.4 निरिन्द्रिया स्त्री पुमानिन्द्रियवान्, तस्मात् पुमांसः सभां यन्ति, न स्त्रियः; शत्रा
3.3.4.14 अपि अस्य राजानः सभा-गा आगच्छन्ति; छां 5.3.6 स ह प्रातः सभा-ग उदेयाय.
—f) ऋ 8.4.5.25 ता संसत्सु प्र वोचत; 8.92.20 रणन्ति सप्त संसदः; अ 7.12.3 अस्याः सर्वस्याः
संसदो मामिन्द्र भगिनं कृणु; तैसं 7.4.2.1 श्रीर्हि मनुष्यस्य दैवी संसद्.

२.१२

यत्रो ह वै क चैता देवता निस्पृशन्ति न हैव तत्र कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परि-
शिष्यते ॥ १ ॥ स विद्यान्नेह कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यते । सर्वमेवैता देवताः
पाप्मानं नियक्ष्यन्तीति । तथा हैव भवति ॥ २ ॥ य उ ह वा एवंविदमृच्छति यथैता
देवता ऋत्वा नीर्यादेवं व्येति । एतासु ह्येवैनं देवतासु प्रपन्नमेतासु वसन्तमुपवदति
॥ ३ ॥ तस्य हैतस्य नैव काचनार्तिरस्ति य एवं वेद । य एवैनमुपवदति स आर्ति-
माच्छेति ॥ ४ ॥ स य एनमृच्छादेव ता देवता उपसृत्त्य ब्रूयादयं माऽऽरत् स

इमामार्तिं न्येत्यिति । तां हैवार्तिं न्येति ॥ ५ ॥ यावर्दावासा उ हाऽस्येमे प्राणा अस्मिँ-
ल्लोके, एतार्वदावासा उ हास्यैता देवता अमुष्मिँल्लोके भवन्ति ॥ ६ ॥ तस्माद्दु हैवं
विद्वान्नैवागृहतायै विभीयान्नालोकतायै । एता मे देवता अस्मिँल्लोके गृहान् करिष्यन्ति ।
एता अमुष्मिँल्लोके भवन्ति । तस्माद्दु लोकं प्रदास्यन्तीति ॥ ७ ॥ तस्माद्दु हैवं विद्वान्नै-
वागृहतायै विभीयान्नालोकतायै । एता मे देवता अस्मिँल्लोके गृहेभ्यो गृहान् करिष्यन्ति
स्वेभ्य आयतनेभ्य इति हैव विद्यात् (एता) देवता अमुष्मिँल्लोके लोकं प्रदास्यन्तीति
॥ ८ ॥ तस्माद्दु हैवं विद्वान्नैवागृहतायै विभीयान्नालोकतायै एता म एतदुभयं संनस्य-
न्तीति हैव विद्यात् । तथा हैव भवति ॥ ९ ॥

a) ऋ 8-96-11 नि सृश विद्या तन्वि श्रुतस्य; 10-91-13 भूया अन्तरा ह्यस्य निस्पृशे;
10-95-9 यदासु मर्ते अमृतासु निस्पृक्. —*b*) See above 1-45-5. —*c*) नि + इयात्;
cp न्येति below; ऋ 10-161-2 यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव; अ 12-4-20 तेषां सर्वेषामददत् हेडं
न्येति मानुषः; वृ 4-3-36 न्येति आणमानम्. —*d*) अ 12-2-38 आर्तिं मर्त्यो नीत्य. —*e*) एनम्
stands for सः in the beginning and यः goes with अयम्. —*f*) छां 1-3-8
'उपसरणानीत्युपासति; 1-3-12 आत्मानमन्तत उपसृत्य. —*g*) Both these are बहुव्रीहि
compounds; cp 2-12-3 above एतासु वसन्तम्; cp ऐ 2-12 तस्य त्रय आवसथाः. —*h*)
तांब्रा 10-5-16 न अगृहताया भयम्. —*i*) शत्रा 14-4-1-33 न हैव अलोकताया आशाऽस्ति.
—*j*) ऋ 6-54-2 यो गृहौ अभिशासति; 10-85-26 गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासः; 10-86-20
नेदीयसो वृषाकपे अस्तमेहि गृहौ उप; अ 7-81-3 अप्सु ते वरुण राजन् गृहो हिष्ययो मियः; नि
3-13 गृहाः कस्मात् गृह्णन्तीति सतः. —*k*) तैसं 2-2-6-1 देवानामायतने यतते; शत्रा 4-4-5-3
कूपा इव हि सर्पाणामायतनानि; छां 7-24-2 क्षेत्राण्यायतनानीति. —*l*) ऋ 10-87-4 इषूः संनममानः;
अ 3-8-5 सं वो मनांसि सं व्रता समाकूर्तनिमामासि; वासं 26-1 ते मे संनमतामदः; शत्रा 2-3-4-16
ते अस्मै इमे संजानाने सर्वान् कामान् संनमतः.

२-१३

देवा वै ब्रह्मणो वत्सेन वाचमदुहन् । अग्निर्हैव ब्रह्मणो वत्सः ॥ १ ॥ सा या
सा वाग् ब्रह्मैव तत् । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ २ ॥ तामेतां वाचं यथा धेनुं
वत्सेनोपसृज्य प्रेक्षां दुहीतैवमेव देवा वाचं सर्वान् कामानदुहन् ॥ ३ ॥ दुहे ह वै वाचं
सर्वान् कामान् य एवं वेद । स हैषोऽर्जुनो वाचं देवीमुदिन्धे वद वद वदेति ॥ ४ ॥
तद्यदिह पुरुषस्य पापं कृतं भवति तदाविष्करोति । यदिहैनदपि रहसीव कुर्वन्मन्य-
तेऽथ हैनदाविरेव करोति । तस्माद्वाच पापं न कुर्यात् ॥ ५ ॥

a) तैसं 2.2.3.4 यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेत्; 2.3.6.2 यथा वत्सेन प्रत्तां गां दुहे (3rd sg.) एवमिमाँल्लोकान् प्रत्तान् काममन्त्राय दुहे; शब्रा 12.9.2.11 यदा वै वत्सो मातरं धयति, अथ सा प्रत्ता दुहे (3rd sg.); पा 7.4.47 अच उपसर्गात् तः. —b) Double negative; cp the popular etymology of नासत्या (न + अ + सत्या). —c) Only here. —d) शब्रा 2.5.2.20 निरुक्तं वा एनः कनीयो भवति; सत्यं हि भवति.

२.१४

एष उ वाव देवाना नेदिष्ठमुपचर्यो यदग्निः ॥ १ ॥ तं साधूपचरेत् । य एनमस्मिँल्लोके साधूपचरति तमेषोऽमुष्मिँल्लोके साधूपचरति । अथ य एनमस्मिँल्लोके नाद्रियते तमेषोऽमुष्मिँल्लोके नाद्रियते । तस्माद्वा अग्निं साधूपचरेत् ॥ २ ॥ तं नैव हस्ताभ्यां स्पृशेत्, न पादाभ्यां, न दण्डेन ॥ ३ ॥ हस्ताभ्यां स्पृशति यदस्यान्तिकमवनेनिके ॥ ४ ॥ अथ यदभिप्रसारयति तत् पादाभ्याम् ॥ ५ ॥ स एनमास्पृष्ट ईश्वरो दुर्ध्यायां दधातोः । तस्माद्वा अग्निं साधूपचरति । सुर्ध्यायां हैवैनं दधाति ॥ ६ ॥

a) ऋ 1.103.6 य आहृत्या परिपन्थीव शूरः; 8.66.2 य आहृत्या शशमानाय सुन्वते; नि 2.4 अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते; आद्रियते is used in active sense; पा 7.4.28 रिद्ध्यक्-लिङ्क्षु. —b) ऋ 9.71.3 नेनिके अप्सु यजते परीमणि; शब्रा 1.2.5.23 पाणी अवनेनिके; पा 7.4.75 निजां त्रयाणां गुणः श्लौ. —c) शब्रा 3.1.1.7 तस्माद्गुह न प्रतीचीनशिराः शयीत नेत् देवानाभिप्रसारय शया इति. —d) पा 3.4.13 ईश्वरे तोसुन्-कसुनो. —e) ऋ 10.109.4 भीमा जाया ब्राह्मणस्थोपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन्; cp also ऋ 1.140.11 इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि. —f) शब्रा 2.2.2.6 त एनमुभये देवाः प्रीताः ..... सुधायां दधाति; ऐब्रा 3.19 सुधायां ह वै वाजी सहितो दधाति.

२.१५

एष उ ह वाव देवानां महार्शनतमो यदग्निः ॥ १ ॥ तन्न त्रत्यमाददानोऽ-
श्नीयात् । यो वै महाशनेऽनश्नत्यश्नातीश्वरो हैनमभिर्षङ्क्तोः । पूंतिमिव हाश्नीयात्
॥ २ ॥ अथो ह प्रोक्तेऽशने ब्रूयात्—समिन्त्स्वाग्निमिति । स यथा प्रोक्तेऽशने
श्रेयांसं परिवेष्ट्वै ब्रूयात् तादृक् तत् ॥ ३ ॥ एतदु ह वाव साम यद्वाक् । यो वै चक्षुः
साम श्रोत्रं सामेत्युपास्ते न ह तेन करोति ॥ ४ ॥ अथ य आदित्यैः साम चन्द्रमाः
सामेत्युपास्ते न हैव तेन करोति ॥ ५ ॥ अथ यो वाक् सामेत्युपास्ते स एवानुष्टया
साम वेद । वाचा हि साम्नाऽऽर्त्विज्यं क्रियते ॥ ६ ॥ स यो वाचः स्वरो जायते
सोऽग्निर्वाग् वेव वाक् । तदत्रैकधा साम भवति ॥ ७ ॥ स य एवमेतदेकधा साम
भवद्देवं हैतदेकधा साम भवतीत्येकधेव श्रेष्ठः स्वानां भवति ॥ ८ ॥ तस्माद्गुहैवं-
विदमेव साम्नाऽऽर्त्विज्यं कारयेत् । स ह वाव साम वेद साम वेद ॥ ९ ॥

a) नि 2-27 अश्वः कस्मात् अरनुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा; गी 3-37 महाशनो महापाप्मा. —b) अभि + सज् only here in the sense of “to put a slur upon.” —c) अ 8-8-2 पूति सेनां कृणोत्वमूर्म; शब्रा 1-1-3-5 स हतः पूतिः अभि प्र सुत्राव; मभा (Cal. Edn.) 9-2259 स पूतिना विस्त्रवता वेदनातो महागुनिः. d) शब्रा 6-2-1-25 ताभिर्मा समित्स्वेति; 11-5-4-5 समित्स्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेन. —e) वृ 1-4-11; तै 1-4; 1-11. —f) ऋ 10-62-10 उत दासा परिविषे; 10-68-6 दग्निं जिह्वा परिविष्टमादत्; तैसं 6-3-1-2 तं पर्यविशन् य एवं वेद विन्दते परिवेष्टारम्; कासं 36-7 कनीयाञ् ज्यायांसं परिवेष्टे; अ 9-6-51 यत् परिवेष्टारः पात्रहस्ताः; वासं 30-12 वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम्; ऐत्रा 8-21 मरुतः परिवेष्टारः; तांत्रा 15-7-3 प्रजापतिं वा एतेन अह्ना परिवेष्टिषति । यद्वै श्रेष्ठे परिविष्यमाणे वदति अचायस्य सोऽवग्रहः; छां 4-3-5; जै 3-1-21. —g) अनुष्ठ्या (adv.); ऋ 1-95-2 ऋतून् प्रशासद् वि दधादनुष्ठु; 4-4-14 अनुष्ठ्या कृणुहि अर्हयाण; ऐत्रा 1-8 यदैव अनुष्ठ्या चक्षुषा प्रजानाति; 2-6 षड्विंशतिरस्य वदुःक्रयः ता अनुष्ठ्याच्चावयतात; 2-40 यतरो विवदमानयोरोह-अहमनुष्ठ्या चक्षुषा अदर्शमिति, तस्य श्रद्धापाति; शब्रा 2-1-2-12 तद्वा अनुष्ठ्या यद्वस्तेन प्रदीयते; 2-2-4-17 अग्निनुष्ठ्या स्वं रेतः प्रजनयिष्यते; जैत्रा 3-115 अनुष्ठ्या अस्य रेतः सिकतं प्रजायते; जै 3-33-4.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

३.१

एका ह वाव कृत्स्ना देवताऽर्धदेवता एवान्याः । अयमेव योऽयं पवते ॥ १ ॥
एष एव सर्वेषां देवानां ग्रहाः ॥ २ ॥ स हैषोऽस्तं नाम । अस्तमिह हेह पश्चाद्
ग्रहानाचक्षते ॥ ३ ॥ स यदादित्योऽस्तमगादिति ग्रहानगादिति हैतत् । तेन सोऽसर्वः ।
स एतमेवाप्येति ॥ ४ ॥ अस्तं चन्द्रमा एति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाप्येति
॥ ५ ॥ अस्तं नक्षत्राणि यन्ति । तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवापियन्ति ॥ ६ ॥
अर्धेऽग्निर्गच्छति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाप्येति ॥ ७ ॥ एत्यहः । एति रात्रिः ।
तेन ते असर्वे । ते एतमेवापीतः ॥ ८ ॥ मुहूर्तान्ति दिशो न वै ता रात्रिं प्रज्ञार्यन्ते ।
तेन ता असर्वाः । ता एतमेवापियन्ति ॥ ९ ॥ वर्षति च पर्जन्य उर्चं गृह्णाति । तेन
सोऽसर्वः । स एतमेवाप्येति ॥ १० ॥ क्षीयन्त आप एवमोषधय एवं वनस्पतयः ।
तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवापियन्ति ॥ ११ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वायुमेवाप्येति तस्माद्वा-
युरेव साम ॥ १२ ॥ स ह वै सामवित् स (कृत्स्नं) साम वेद य एवं वेद ॥ १३ ॥
अथार्ध्यात्मम् । न वै स्वपैन् वाचा वदति । सेयमेव प्रार्णमप्येति ॥ १४ ॥ न मनसा
ध्यायति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥ १५ ॥ न चक्षुषा पश्यति । तदिदमेव प्राण-

मप्येति ॥ १६ ॥ न श्रोत्रेण शृणोति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥ १७ ॥ तद्यदेतत् सर्वं प्राणमेवाभिसमेति तस्मात् प्राण एव साम ॥ १८ ॥ स ह वै सामवित् स कृत्स्नं साम वेद य एवं वेद ॥ १९ ॥ तद्यदिदमाहुः—न बताद्य वातीति (स) हैतत् पुरुषेऽन्तर्नि-
रमते स पूर्णः स्वेदमान आस्ते ॥ २० ॥ तद् शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च (काक्षसेनिम्) ब्राह्मणः परिवेविष्यमाणा उपावत्राज ॥ २१ ॥

For 3.1 and 3.2 cp in general छां 4.3.

a) ऐत्रा 8.28 अयं वै ब्रह्म योऽयं पवते; but at शत्रा 3.9.2.5 we have सर्वं वा इदमन्यद् इलयति यदिदं किंच अपि योऽयं पवते; वृ 1.5.22. —b) Shall we emend this into गृहाः which always occurs in plural; cp शत्रा 4.6.5.1 एष वै ग्रहः य एष तपति । येन इमाः सर्वाः प्रजाः गृहीताः. —c) जैत्रा 3.123 कुमारि स्थविरो वाऽयमसर्वो नालं पतित्वनाय; शत्रा 5.1.4.5 असर्वो हि वै समभवत्, तस्मान्न सर्वैः पदैः प्रतितिष्ठति; 6.3.1.23 यदि उ असर्वैः असर्वमनुवेत्स्याम इति. —d) Instead of अनु अग्निर्गच्छति, अस्तमग्निर्गच्छति in जैत्रा 2.49 यदा वा अग्निरुद्धायति वायुमेवाप्येति. —e) मोह versus प्रज्ञा; cp वृ 2.4.13 न वा अरे मोह ब्रवीमि—अलं वा अरे इदं विज्ञानाय. —f) Accusative of time. —g) ऋ 5.83.10 अवर्षावर्षिष् उद्बु षू गृभाय. —h) तानि (neu. pl. though all words are feminine). —i) कृत्स्नं added after the manner of 19. —j) This implies that the earlier disquisition is अधिदैवतम्. —k) Later स्वपन् and अप्येति are etymologically shown to be related in छां 6.8.1 तस्मादेनं स्वापितीत्याचक्षते; स्वमपीतो भवति. —l) जैत्रा 2.50 यदा वै तूष्णीमास्ते प्राणमेव वागप्येति; कौ 3.3. —m) No corresponding entities have been mentioned in the Devatā sections above (नक्षत्राणि, अहः, रात्रिः, पर्जन्यः, आपः, ओषधयः and वनस्पतयः). —n) शत्रा 1.1.3.2 सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः. —o) ऋ 10.42.1 नि रामय जरितः सोम इन्द्रम्; अ 14.2.5 नि अश्विना हस्तु कामा अरंसत. —p) But ब्रह्मचारी in छां 4.3.5.

३.२

तौ ह विभिक्षे । तं ह नाऽऽदद्राते को वा को वेति मन्यमानौ ॥ १ ॥

ता^१ होपजगौ—

महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः ।

तं कापेय न विजानन्त्येकेऽभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टम् ॥ २ ॥ इति ॥

स होवाच—अभिप्रतारीमं वाव प्रपद्य प्रतिब्रूहीति त्वया वा अयं प्रत्युच्य
इति ॥ ३ ॥

तं ह प्रत्युवाच—

आत्मा देवानामुत मर्त्यानां हिरण्यदन्तो रपसो न सूनुः ।

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यददन्तमत्ति ॥ ४ ॥ इति ॥

महात्मनश्चतुरो (देव) एक इति । वाग् वा अग्निः स महात्मा देवः । स यत्र स्वापिति तद् वाचं प्राणो गिरति ॥ ५ ॥ मनश्चन्द्रमाः स महात्मा देवः । स यत्र स्वापिति तन्मनः प्राणो गिरति ॥ ६ ॥ चक्षुरादित्यः स महात्मा देवः । स यत्र स्वापिति तच्चक्षुः प्राणो गिरति ॥ ७ ॥ श्रोत्रं दिशस्ता महात्मानो देवाः । स यत्र स्वापिति तच्छ्रोत्रं प्राणो गिरति ॥ ८ ॥ तद्यन्महात्मनश्चतुरो देव एक इत्येतद्ध तत् ॥ ९ ॥ कः स जगारेति । प्रजापतिर्वै कः । स हैतज्जगार ॥ १० ॥ भुवनस्य गोपा इति । स उ वाव भुवनस्य गोपाः ॥ ११ ॥ तं कापेय न विजानन्त्येक इति । न ह्येतमेके विजानन्ति ॥ १२ ॥ अभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टमिति । बहुधा ह्येष निविष्टो यत् प्राणः ॥ १३ ॥ आत्मा देवानामुत मर्त्यानामिति । आत्मा ह्येष देवानामुत मर्त्यानाम् ॥ १४ ॥ हिरण्यदन्तो रपसो न सूनुः । न ह्येष सूनुः । सूनुरूपो ह्येष सन्न सूनुः ॥ १५ ॥ महान्तमस्य महिमानमाहुरिति । महान्तं ह्येतस्य महिमानमाहुः ॥ १६ ॥ अनद्यमानो यददन्तमत्ति । अनद्यमानो ह्येषोऽदन्तमत्ति ॥ १७ ॥

a) छां 4.3.5 तस्मा उ ह न ददतुः. —b) छां 4.3.6 स होवाच. —c) छां 4.3.6. —d) छां 4.3.6 reads अभिप्रश्यन्ति मर्त्याः. —e) छां 4.3.6 reads वसन्तम्; cp जैत्रा 2.27 सप्त पश्यन्ति बहुधा निविष्टौ. —f) छां 4.3.7. —g) छां 4.3.7 reads जनिता प्रजानाम् for उत मर्त्यानाम्. —h- —h) छां 4.3.7 reads हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिः. —i) दन्त and दंष्ट्रा both occur in ऋ 2.13.4; 6.75.11; 10.87.3. —j) छां 4.3.7 reads अनद्यम् for अदन्तम्. —k) Cp जगार in 3.2.2 above; 3.2.10 प्रजापतिर्वै कः; for कः see ऋ 10.121.1-9 कस्मै देवाय हविषा विधेम. —l) A probable origin of the identity न = इव.

३.३

तस्यैष श्रीरात्मा समुद्रूहो यदसावादित्यः । तस्माद् गायत्रस्य स्तोत्रे णावा-
न्यान्नेच्छ्रिया अवच्छिद्या इति ॥ १ ॥ स एष एवोर्क्यम् । यत् पुरस्तादवानिति ।
तदेतदुक्थस्य शिरः, यदक्षिणतः स दाक्षिणः पक्षः, यदुत्तरतः स उत्तरः पक्षः, यत्
पश्चात् (तत्) पुच्छम् ॥ २ ॥ अयमेव प्राण उक्थस्यात्मा । स य एवमेतमुक्थस्या-
त्मानमात्मन् प्रतिष्ठितं वेद स हागुष्मिँल्लोके सार्ङ्गः सैतनुः (सर्वः) संभवति ॥ ३ ॥
शश्वद् वा अगुष्मिँल्लोके यदिदं पुरुषस्याऽऽगडौ शिशनं कर्णौ नासिके यत् किञ्चानस्थिकं

नं संभवति ॥ ४ ॥ अथ य एवमेतमुक्थस्यात्मानमात्मन् प्रतिष्ठितं वेद स हैवामुष्मि-
 ल्लोके साङ्गः सतनुः सर्वः संभवति ॥ ५ ॥ तदेतद्वैश्वामित्रमुक्थम् । तदन्नं वै विश्वं
 प्राणो मित्रम् ॥ ६ ॥ तद्ध विश्वामित्रः श्रमेण तपसा व्रतचर्येणेन्द्रस्य प्रियं धामोप-
 जगाम ॥ ७ ॥ तस्मा उ हैतत् प्रोवाच यदिदं मनुष्यानागतम् ॥ ८ ॥ तद्ध स उपनिषसाद्
 ज्योतिरेतदुक्थमिति ॥ ९ ॥ ज्योतिरिति द्वे अक्षरे, प्राण इति द्वे, अन्नमिति द्वे । तदेतदन्न
 एव प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ अथ हैनं जमदग्निरुपनिषसादाऽऽयुरेतदुक्थमिति ॥ ११ ॥
 आयुरिति द्वे अक्षरे, प्राण इति द्वे, अन्नमिति द्वे । तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥
 अथ हैनं वसिष्ठ उपनिषसाद् गौरेतदुक्थम् । तदेतदन्नमेव । अन्नं हि गौः ॥ १३ ॥
 तदाहुः—यदस्य प्राणस्य पुरुषः शरीरमथ केनाऽन्ये प्राणाः शरीरवन्तो भवन्तीति
 ॥ १४ ॥ स ब्रयाद्यद्वाचा वदति तद्वाचः शरीरं, यन्मनसा ध्यायति तन्मनसः शरीरं,
 यच्चक्षुषा पश्यति तच्चक्षुषः शरीरं, यच्छ्रोत्रेण शृणोति तच्छ्रोत्रस्य शरीरम् । एवमु
 हान्ये प्राणाः शरीरवन्तो भवन्तीति ॥ १५ ॥

a) Only here! —b) Note the change of न to ण in the संहिता; cp 1.5.1 above. —c) वृ 5.13.1. —d) Perhaps an attempt at etymology. —e) जैत्रा 1.3.21 यथा सर्व एव साङ्गाः सतनवो अमृताः संभवामेति; ऐत्रा 1.2.21 सतनुमेव एनं तत् करोति—सरूपं करोति; शत्रा 12.8.3.31 तथा कृत्स्न एव सर्वतनूः साङ्गाः संभवति; तैआ 5.9.3 सात्मानमेव सतनुं करोति; ऐआ 1.3.8 सोऽत्र आ लोमभ्य आ नखेभ्यः सर्वः साङ्ग आप्यते; जै 4.8.9; 4.9.9; 4.10.8,9,18. —f) Restore here as per 5th कण्डिका where it occurs. —g) If शश्वत् = probably (German: *wohl*, which interpretation suits almost all Brāhmaṇa passages), then न may be retained; see note j) below; cp शत्रा 5.4.3.2 for शश्वत्. —h) आण्डौ (*mas. dual*); अ 9.7.13 मन्युराण्डौ प्रजा शेषः; वासं 20.9 आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः; 25.1 वृषणमाण्डाभ्याम्; cp ऋ 1.105.8 मूषो न शिहिना व्यदन्ति माऽऽध्यः. —i) ऐत्रा 1.2.1 अक्षी इव कर्णाविव नासेव इति अन्नसमाख्या. —j) Oertel suggests dropping of न (we think rightly:) on account of अ 4.34.2 अनस्थाः पूताः पवनेन शुद्धाः शुचयः शुचिमपि यन्ति लोकम्. —k) Cp similar etymology in ऐत्रा 6.20 विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस; see पा 6.3.130 मित्र चर्षो. —l) In वृ 5.12.1 the juxta-position of प्राण and अन्न is found: अन्नं वै वि प्राणो वै स्म. —m) जैत्रा 2.217 ऋषयो ह वै स्वर्गं लोकं जिग्युः—श्रमेण तपसा व्रतचर्येण; 3.35.2 देवा वै श्रमेण तपसा व्रतचर्येण असुरान् रक्षांसि अभ्यभवन्. —n) कौ 3.1. —o) जैत्रा 2.217 has अकामयत instead of उपनिषसाद्; are they identical in meaning? Cp छां 1.3.12... स (कामः) समृध्येत आत्मानमन्ततः उपसृत्य स्तुवीत कामम्.

३.४

तदेतदुक्थं सप्तविधं शस्यते । स्तोत्रियोऽनुरूपो धाय्या प्रगार्थः सूक्तं निवित्
परिधानीया ॥ १ ॥ इयमेव स्तोत्रियोऽग्निरनुरूपो वायुर्धाय्याऽन्तरिक्षं प्रगाथो द्यौः
सूक्तमादित्यो निवित् । तस्माद् बहुर्चा उदिते निविदमधीर्यन्ते । आदित्यो हि
निवित् । दिशः परिधानीयेत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मम् — आत्मैव स्तोत्रियः
प्रजाऽनुरूपः प्राणो धाय्या मनः प्रगाथः शिरः सूक्तं चक्षुर्निविच्छ्रोत्रं परिधानीया
॥ ३ ॥ तद्वैतदेके त्रिष्टुभा परिदधत्यनुष्टुभैके । त्रिष्टुभा त्वेव परिदध्यात् ॥ ४ ॥
तद्वैतदेक एना व्याहृतीरभिव्याहृत्य शंसन्ति । महान् मह्या समधत्त, देवो देव्या
समधत्त, ब्रह्म ब्राह्मण्या समधत्त । तद्यत् समधत्त समधत्तेति ॥ ५ ॥ तस्मादिदानीं
पुरुषस्य शरीराणि प्रतिसंहितानि । पुरुषो ह्येतदुक्थम् ॥ ६ ॥ महान् मह्या समधत्तेति ।
अग्निर्वै महान् । इयमेव मही ॥ ७ ॥ देवो देव्या समधत्तेति । वायुर्वै देवोऽन्तरिक्षं देवी
॥ ८ ॥ ब्रह्म ब्राह्मण्या समधत्तेति । आदित्यो वै ब्रह्म द्यौर्ब्राह्मणी ॥ ९ ॥ तासां
वा एतासां देवतानां द्वयोर्द्वयोर्देवतयोर्नव नवाक्षराणि संपद्यन्ते । एतदिमे लोकास्त्रिणवा
भवन्ति ॥ १० ॥ तद्ब्रह्म वै त्रिवृत् । तद् ब्रह्मणाऽभिव्याहृत्य शंसन्ति । एष उ एव
स्तोमः सोऽनुचरः ॥ ११ ॥ यदिदमाहुरेकस्तोम इति — अयमेव योऽयं पवते । एषोऽधि-
देवतम् । प्राणोऽध्यात्मम् । तस्य शरीरमनुचरः ॥ १२ ॥ तद्यथा ह वै मणौ मणिसूत्रं
संप्रोतं स्यात् — ॥ १३ ॥

a) वासं 19.24 आश्रावयेति स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावो अनुरूपः । यजेति धाय्यारूपम् ।
प्रगाथा येयजामहाः ।...; 19.25 पदैराप्नोति निविदः; cp ऐवा 3.23f (for the first five)
आत्मा वै स्तोत्रियः; प्रजा अनुरूपः; पत्नी धाय्या, पशवः प्रगाथः, प्रहाः सूक्तम्. — b) शब्दा
13.5.1.2 सार्धं स्तोत्रियं शस्त्वा सार्धमनुरूपं शंसेत्; ऐवा 3.24 स्तोत्रियं शंसति, अनुरूपं शंसति.
— c) तैसं 2.2.10.2 मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यात्; ऐवा 3.18 धाय्याभिर्वै प्रजापातिरिमाँल्लोकानधयत्,
यं यं काममकामयत्, ... यत्र यत्र वै यज्ञस्य च्छिद्रं निरजानन्, तद्वाय्याभिरापिदधुः, तद्वाय्यानां धाय्यत्वम्;
6.21 ता ह्येके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, धाय्या इति वदन्तः; शब्दा 1.4.1.37 तस्मादुपरिष्ठादेव
धाय्ये दध्यात्; see also note a) above; पा 3.1.129 (धाय्या = सामिधेनी). — d)
पा 4.2.55 सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु (प्रगथनात् प्रकर्षगानाद्वा प्रगाथः—काशिका); ऐवा
3.16, 17, 24; 4.10, 24; तांबा 4.4.1 पञ्चसु मासु बाहृताः प्रगाथा आप्यन्ते; 9.1.1 ते देवा
एतमनुष्टुप्शिरसं प्रगाथमपश्यन्. — e) सूक्त = the principal part of a शब्द; ऐवा 2.33
निविदं शस्त्वा सूक्तं शंसति, क्षत्रं वै निवित्, विद् सूक्तम्; 3.11 एकैकं वै निविदः पदमृचं सूक्तं प्रति;
शब्दा 13.5.1.8 सार्धमेव सूक्तमावपेत्. — f) ऐवा 2.33-34 द्वादशपदा वा एषा निवित्
(अग्निर्देवेद्धः, अग्निर्मान्विद्धः, अग्निः सुषमित्...सोऽध्वरा करति जातवेदाः); 6.33 तं वा एतमेतशप्रलापं
शंसति पदावग्राहं यथा निविदम्, तस्य उत्तमेन पदेन प्रणोति, यथा निविदः. — g) ऐवा 6.15

अथ कस्मादेषां त्रिष्टुभः परिधानीया भवन्तीति; 6.23 अथ यत् अहीनपरिधानीयाभिः परिदध्युः. —*h*- *h*) A parenthetical observation ! —*i*) ऐत्रा 2.36 तस्माद्यो ब्राह्मणो बह्वृचो वीर्यवान् स्यात्; शत्रा 10.5.2.20 उक्थामिति बह्वृचाः...तं यथायथोपासते तदेव भवति; तांब्रा 5.6.6 कथमध्वर्युः बह्वृचः साम गायेत; पा 4.3.129. —*j*) Shall we read here ब्रह्मा, although further on the text reads ब्रह्म ? —*k*) प्रतिसंहितानि parallel to समधत्. —*l*) वासं 10.14 त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ; तैसं 5.2.6.3 त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतस्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्रहरति; तैत्रा 2.2.4.6 त्रिणवेन स्तोमेन एभ्यो लोकेभ्यः असुरान् प्राणुदत्; शत्रा 12.3.1.6 पार्श्वे पशूस्त्रिणवेन अभिकल्पते; तांब्रा 3.1.2 वज्रो वै त्रिणवः. —*m*) ऋ 1.118.2 त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक्; 1.140.2 अमि द्विजन्मा त्रिवृद् अन्नमृज्यते; अ 10.8.17 अग्निं द्वितीयं त्रिवृतं च हंसम्; छां 6.3.3; श्वे 1.4. —*n*) ऐत्रा 8.1 राथन्तरी प्रतिपद्, राथन्तरोऽनुचरः; आभ्यां प्रतिपदानुचराभ्यां शंसति; शत्रा 13.5.1.9. —*o*) जैत्रा 2.245 यथो ह वै मणौ मणिसूत्रमोतं स्यात्; शत्रा 12.3.4.2 यथा त उक्थानि मणिरिव सूत्र ओतानि भविष्यन्ति, सूत्रमिव वा मणौ; तांब्रा 20.16.6; गी 7.7; निदानकथा (para 78 Bombay Uni. Ed. त्रिपसन्नमणिरतने आवुतपण्डुसुत्तं विय पस्सति.

३.५

एवं हैतस्मिन् सर्वमिदं संप्रोतं गन्धर्वाप्सरसः पशवो मनुष्याः ॥ १ ॥ तद् मुञ्जैः सामश्रवसः प्रययौ । तस्मै ह श्वाज्ञानिवैश्यः प्रेयाय ॥ २ ॥ तस्य हान्तरिक्षात् पातित्वा नवनीतपिण्ड उरसि निरपात । तं हादायानुदधौ ॥ ३ ॥ ततो हैव स्तोमं ददर्शान्तरिक्षे विततं बहुशोभमानम् । तस्यो ह युक्तिं ददर्श ॥ ४ ॥ बाह्विष्वमानमासद्य टीत्र (?) त्रियि (?) प्राण्य इति कुर्यात् टीत्र (?) गृह्णि (?) अपान्य इति वाचा । दिदक्षेनै-वांक्षिभ्यां शुश्रूषेतैव कर्णाभ्याम् । स्वयामिदं मनोयुक्तम् ॥ ५ ॥ तद्यत्र वा इषुरत्यग्रो भवति न वै स ततो हिनस्ति । तदु वा एतं नोपाप्नुयात् । प इत्येवापान्यात् । तद्यथा विम्बेन मृगमानैयेदेवमेवैनमेत । देवतयाऽऽनयति । स युक्तः करोति । एष एवापि युक्तः ॥ ६ ॥

a) षत्रा 3.7 एतद् स्माह मुञ्जः सामश्रवसः—एतं ह वै वयं साम्नः पोषं विद्येति; cp कुषीतकः सामश्रवसः in तांब्रा 17.4.3. —*b*) Name proper only here in Brāhmaṇa literature. —*c*) तैसं 2.3.10.1 यन्नवमैत् तन्नवनीतमभवत्; मैसं 2.3.4 यन्नवमैत् तन्नवनीतम्; ऐत्रा 1.3 नवनीतेन अभ्यजन्ति; शत्रा 3.1.3.7 तद्वै नवनीतं भवति. —*d*) के 3.12 आकाशे...बहुशोभमानाम्. —*e*) ऐत्रा 6.23 तद्यच्चतुर्विंशे अहन् युज्यन्ते सा युक्तिः (as opposed to विमुक्तिः); विमुच्यन्ते सा विमुक्तिः. —*f*) तैसं 2.6.5.4 न अत्यग्रं प्रहेत. —*g*) पा 3.3.124 जालमानायः (काशिका—आनायो भृगाणाम्); cp बिम्बजाल in पाली—जातक 1.39.

३.६

योऽसौ साम्नः प्रीतिं वेद, प्र हास्मै दीयते ॥ १ ॥ ददा इति ह वा अयमाग्नि-
दीप्यते, तथेति वायुः पवते, हन्तेति चन्द्रमाः, ओमित्यादित्यः ॥ २ ॥ एषा ह वै
साम्नः प्रीतिः । एतां ह वै साम्नः प्रीतिं सुदीक्षिणः क्षैमिर्विदांचकार ॥ ३ ॥ तां हैतां
होतुर्वाऽऽज्ये गायन्मैत्रावरुणस्य वा, तां ददा३ तथा३ हन्ता३ हिं भा ओवा इति ।
प्र ह वास्मै दीयते ॥ ४ ॥ (सोऽ) प्यन्यान् बहूनुपर्युपरि य एवमेतां साम्नः प्रीतिं
वेद ॥ ५ ॥ य उ ह वा अबन्धुर्बन्धुमत् साम वेद, यत्र हाप्येनं न विदुर्यत्र रोषन्ति,
यत्र परीव चक्षते, तद्वाऽपि श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमन्नाद्यं पुरोधाय पर्येति ॥ ६ ॥ अग्निर्ह वा
अबन्धुर्बन्धुमत् साम । कस्माद्वा ह्येनं दार्वोः कस्माद्वा पर्यावृत्य मन्थति स श्रैष्ठ्यायाधि-
पत्यायान्नाद्याय पुरोधायै जायते ॥ ७ ॥ स यत्र ह वा अप्येवंविदं न विदुर्यत्र रोषन्ति
यत्र परीव चक्षते तद्वापि श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमन्नाद्यं पुरोधाय पर्येति ॥ ८ ॥

a) तैसं ५.४.७.२ प्रत्यै; ऐत्रा २.४० याज्या वै प्रीतिः; जै १.५८.६. — b) जैत्रा २.११३;
३.१९२; जै ३.७.५; ३.८.६. — c) तैसं ६.२.४.२ तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यक्रामत्; शत्रा ३.२.१.२९ अथ
दक्षिणां भुवमुपर्युपरि ललाटमुपस्पृशति; ५.१.२.१८ उपर्युपर्येवाक्षमध्वर्युः; ५.४.१.८ सर्वमेवेदमुपर्युपरि
भवति; पा ८.१.७ उपर्युध्यधसः सामीप्ये. — d) ऋ ८.२१.४ वयं हि त्वा बन्धुमन्तोऽबन्धवः. — e)
ऋ ८.४.८ न दानो अस्य रोषति; ८.९९.४ सोऽस्य कामः विधतो न रोषति; ऐत्रा ४.१० न या रोषति न
ग्रथत्; जै ३.२७.२. — f) ऋ ६.५२.१४ मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचम्; ७.१००.६ किमित्ते
विष्णो परिचक्ष्यं भूत; ऐत्रा ७.२० श्यापर्णान् परिचक्षाणः; शत्रा ३.९.४.१७ योऽन्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणं
हन्ति तं न्वेव परिचक्षते—अथ किं य एतम्; १०.५.२.५ तस्माद्भुक्थशंसं भूयिष्ठं परिचक्षते; तै ३.८ अन्नं
न परिचक्षति. — g) अ ५.२४.१५ अस्मिन् ब्रह्मणि...अस्यां पुरोधायं स्वाहा; तैसं २.१.२.९
पुरोधायं स्पर्धमानः; ७.४.१.१ गच्छेयं पुरोधामिति; तांब्रा १५.४.७ पुरोधाकामः समन्तेन स्तुवीत.
— h) दार्वोः = two अरणीs? तैसं २.५.८.३ अस्मिन् दारावाद्दे अग्निं जनयाव; तैत्रा १.४.७.३
यस्माद्दारोर्ह्वायेत् तस्य अरणी कुर्यात्.

३.७

स्वयमु तत्र यत्रैनं विदुः ॥ १ ॥ सुदाक्षिणो ह वै क्षैमिः प्राचीनशालिर्जाबालौ
ते ह सत्रहर्षचारिण आसुः ॥ २ ॥ ते हेमे बहु जर्ष्यस्य चान्यस्य चानूचिरे
प्राचीनशालिश्च जाबालौ च ॥ ३ ॥ अथ ह स्म सुदाक्षिणः क्षैमिर्यदेव यज्ञस्याञ्जो
यत् सुविदितं तद् स्मैव पृच्छति ॥ ४ ॥ तस्य उ ह वा अपोदितां व्याक्रोशमानाथेरुः ।
शूद्रो दुरनूचार्न इति ह स्म सुदाक्षिणं क्षैमिमाक्रोशन्ति प्राचीनशालिश्च जाबालौ च
॥ ५ ॥ स ह स्माह सुदाक्षिणः क्षैमिः । यत्र भूयिष्ठाः कुरूपाञ्चालाः स्मागता
भवितास्तन्न एष संवादः । नानुपदृष्टे शूद्रा इव संवदिष्यामह इति ॥ ६ ॥ ता उ ह वै

जाबालौ दिदीक्षांते शुक्रश्च गोश्रुच्च । तयोर्ह प्राचीनशालिर्वृत उद्गाता ॥ ७ ॥ स तद्
सुदाक्षिणोऽनुबुद्धे जाबालौ हाऽदीक्षिषातामिति । स ह संग्रहीतारमुवाच—
आनयस्वारे जाबालौ हादीक्षिषातां तद्गमिष्याव इति ॥ ८ ॥

a) Not in Brāhmaṇa literature except here? पा 6.3.86 चरणे ब्रह्मचारिणि.
—b) शब्रा 10.1.5.2 यज्जप्यं तद् वात्सप्रम; मनु 2.87 जप्येनैव तु संसिध्येत्. —c) तैब्रा 2.3.9.9
उत मे अपवदेयुः. —d) आक्रुञ् in तैसं 7.5.9.3 औ अन्यः क्रोशति, प्र अन्यः शंसति; cp
पाली—अक्रोसन—पसंसा; पा 3.2.147 देवि—क्रुशोश्च उपसर्गे. —e) Cp अनूचान in ऐब्रा 2.2
ये वा अनूचानास्ते कवयः; शब्रा 10.6.1.3 यन्तु भगवन्तः अनूचाना अनूचानपुत्राः; छां 6.1.2.
—f) जै 3.10.2. —g) See कुरूपश्चालाः in 3.8.7 and the references given there.
—h) See जै 1.38.3 and the references given there. —i) उपद्रष्टृ in अ 11.3.54 स
य एवंविदुष उपद्रष्टा भवति; तैसं 3.3.8.5 अग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरूपश्रोता आदित्योऽनुख्याता; 7.5.8.1
अग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वा ऋद्धिमुपयन्ति; शब्रा 3.4.2.5 सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टः; गी 13.22
उपद्रष्टाऽनुमन्ता च. —j) शब्रा 3.2.2.30 धीक्षितो ह वै नामैतत् यद्दीक्षित इति । (दीक्ष् a
secondary base from दह् or दिह्?). —k) अ 9.1.24 अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते;
शब्रा 2.2.3.17 कृतकर्मेव हि स तर्हि भवति; सर्वो हि कृतमनुबुध्यते. —l) वासं 16.26 नमः
क्षत्तुभ्यः संग्रहीतुभ्यश्च; तैसं 1.8.9.2; ऐब्रा 2.25 तुरीये हैव संग्रहीतारो वदन्ते; तैब्रा 1.7.3.5
आश्विनं द्विकपालं संग्रहीतुर्गृहे.

३.८

तस्य ह ज्ञातिर्का अश्रुर्मुखा इवाऽऽसुरन्यतरां वा अयमुपागादिति ॥ १ ॥ अथ
ह स्म वै यः पुरा ब्रह्मर्वाद्यं वदत्यन्यतरांमुपागादिति ह स्मैनं मन्यन्ते । अथो ह स्मैनं
मृतमिवैवोपासते ॥ २ ॥ तं ह संग्रहीतोवाच—अथ यद्भगवस्ते ताभ्यां न कुशलं
कथेत्यमात्येति ॥ ३ ॥ ओमिति होवाच गन्तव्यं म आचार्यः सुर्यमानमन्यतेति ॥ ४ ॥
स ह रथमास्थाय प्रधात्रयांचकार । तं ह स्म प्रतीक्षन्ते ॥ ५ ॥ कं जानीतेति ।
सुदाक्षिण इति । न वै नूनं स इदमभ्यवेयादिति । स एवेति ॥ ६ ॥ स ह
सोर्पानादेवान्तर्वेश्वस्थायोवाच—अङ्गं न्वित्थं गृहपता३ इति । तं ह नानूदतिष्ठांसत् ।
स होवाच—अनूत्थाता म एधि । कृष्णांजिनोऽसी (ति) । तदिमे कुरूपश्चाला
अविदुरनूत्थातैव त इति होचुः ॥ ७ ॥ तं ह कनीयान् भ्रातोवाच—अनूत्तिष्ठ भगव
उद्गातारमिति । तं हानूत्तस्थौ ॥ ८ ॥ स होवाच—त्रिवै गृहपते पुरुषो
जायते । पितुरेवाग्रेऽधि जायतेऽथ मातुरथ यज्ञात् ॥ ९ ॥ त्रिवैव त्रियत इति । स
यद्द वा एनमेतत् पिता योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति—॥ १० ॥

a) ऋ 7.55.5 ससन्तु सर्वे ज्ञातयः; छां 6.15.1; कौ 1.4. —b) अ 11.9.7 प्रतिध्वना अश्वमुखी. —c) तैसं 2.5.8.3 . नृमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवाचमवदेताम्—अस्मिन् दारावर्दे अग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मियानिति; also ब्रह्मोद्यम्—वृ 3.8.1; also ब्रह्मवद्यम्; cp पा 3.1.106; 3.1.123; शब्रा 4.6.9.20 अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यं वदन्ति; 11.4.1.2 हन्तैनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति; 11.5.9.1 ब्रह्मोद्यमाग्निहोत्रं विविदिषामीति; 13.2.6.9 होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः. —d) A euphemistic expression similar to शब्रा 5.1.3.13 स क्व ततः स्यात्. —e) सुयम mostly about horses; ऋ 3.61.2 आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वाः; 5.55.1 ईयन्ते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः. —f) सोपान not in Vedic literature; perhaps from सूपायन; cp ऋ 10.18.11 सूपायना अस्मै भव सूपवञ्चना. —g) छां 3.19.13 घोषा उल्लवो अनूदतिष्ठन्. —h) Is this n. p.? Cp काष्णाजिनिः in ब्रसू 3.1.9; पा 6.2.165 संज्ञायां मित्राजिनयोः. —i) वासं (काण्व) 11.3 एष वः कुरवो राजा, एष वः पञ्चाला राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा; तैब्रा 1.8.4.1-2 तस्मात् शिशिरे कुरुपञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति...जवन्ये नैदाघे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चाला यान्ति; शब्रा 3.2.3.15 तस्माद्ब्रह्मोत्तरा वाग्वदति कुरुपञ्चालत्रा; वृ 3.9.19; कौ 4.1; जै 3.7.6; 3.8.7; 4.7.2; पा 2.4.56 देव...पुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यर्थं बहुलम् (पुरुषु वसति, पुरुषा वसति). —j) ऐ 2.4 तदस्य तृतीयं जन्म; cp the three births of अग्नि in ऋ 4.1.7 विरस्य ता...देवस्य जनिमान्यग्नेः; also ऋ 1.95.3; 10.45.1. —k) Shall we read रेतोभूतं as one word? Cp मैसं 3.4.7 and 3.8.7 हविर्भूतो वा एषः.

३.९

—तत् प्रथमं ध्रियते ॥१॥ अन्धमिव वै तमो योनिः लोहितस्तोको वा वै स तदाभवत्यर्पा वा स्तोकेः । किं हि स तदा भवति ॥ २ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ३ ॥ अथ य एनमेतद्दीक्षयन्ति तद्वितीयं ध्रियते । वर्षन्ति केशमश्रूणि निकृन्तन्ति नखान् । प्रत्यञ्जन्त्यङ्गानि । प्रत्यंचत्यङ्गुलीः । अपवृतोऽपवेष्टित आस्ते । न जुहोति । न यजते । न योषितं चरति । अर्मानुषीं वाचं वदति । मृतस्य वावैष तदा रूपं भवति ॥ ४ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च स ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ५ ॥ अथ य एनमेतदस्माल्लोकात् प्रेतं चित्यार्मादधाति तत् तृतीयं ध्रियते ॥ ६ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च स ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ७ ॥ एतावद्धवोक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयांचकार ॥ ८ ॥ तं ह जाबालं प्रत्येतं कनीयान् भ्रातोवाच—कां भवाञ्छूद्रको वाचर्मवादीति । हस्तिना गार्धमैषीरिति ॥ ९ ॥ प्र हैवैनं तच्छंसा यः कथमवोचद्भगव इति । यस्त्रयाणां मृत्यूनां साम्नातिर्वाहं वेद स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ १० ॥

a) स्तोके in ऋ ३.२१.१ where स्तोकाः is aligned with श्रोतन्ति which has led Yāska to derive it from र्चुत् in नि २.१ as an instance of आयन्तविपर्यय; see also ऋ १०.१५.१६ वृत्स्य स्तोके सकृदह्न आरनाम्; अ ६.१२४.१ अपां स्तोको अभ्यपतद् रसेन. —b) वृ १.३.११,१६. —c) जैत्रा १.२२ उप्त्वा केशश्मश्रूणि नखान् निकृत्य...see below जै ४.६.४. —d) Is it अभि-अञ्ज्? —e) Is this प्रत्यचन्ति? (अन्ते?); for अचति (ते) see शत्रा ३.४.३.३,५,९ (where संतरामङ्गुलीरचते) अचते is connected with अङ्गुलीः as here. The root अच् is not instanced anywhere else. —f) Cp मैथुनं चर् in छां ३.१७.३; also वृ ४.३.१५,१६,१७ रत्वा चरित्वा (where मैथुनम् seems to be left out before चरित्वा); छां ४.४.२ बह्वहं चरन्ती परिचारिणी where also मैथुनम् seems to be left out. Shall we read यौषितम्? शत्रा २.५.२.२० अन्यस्य सती अन्येन चरति. —g) ऋ १०.१५.८ अमानुषीषु मानुषो निषेवे. —h) चिति (j.) from the root चि; तैसं ५.४.२.१ अधृतेव वा एषा यन्मध्यमा चितिः; शत्रा ६.१.२.१७ यच्चिनोति तस्माच्चितयः. —i) वृ २.४.१० यथा आर्द्रैर्धाग्नेरभ्याहितस्य; ४.५.११; ५.११.१ यं प्रेतमग्नावभ्यादधति; ५.१४.८; छां ६.७.३ महतोऽभ्याहितस्याग्नेः; all of which show that (अभि +) आ + धा is the proper root to express the idea of supplying fuel to fire. —j) शत्रा १२.९.१.१७ एता एव देवता अनुसंभवति. —k) अवादि = अवादीत्? —l) ऋ ५.४७.७ अशीमहि गाधमृत प्रतिष्ठा; ६.२४.८ गम्भीरे चिद् भवति गाधमसै; १०.१०६.९ पादेव गाधं तरते विदाथः; शत्रा १२.२.१.२ गाधमेव प्रतिष्ठा; गाधं विद् in Rigveda = गाधमिष् here? नि २.२४ स नदीस्तुष्टाव गाधा भवत; पा ६.२.४ गाधलवणयोः प्रमाणे. —m) एनम् refers to the कनीयान् जावालः. —n) Cp this with आतिवाहिकाः in ब्रह्म ४.३.४.

३.१०

तं वाव भगवस्ते पितोद्गातारममन्यतेति होवाच । तदु ह प्राचीनशाला विदुर्य
 एषामयं वृत्तं उद्गाताऽऽस । तस्मिन् ह नाऽनुविदुः ॥ १ ॥ ते होचुः—अनुधावत
 काण्डियामिति । त हानुससुः । ते ह काण्डियमुद्गातारं चक्रिरे ब्रह्माणं प्राचीनशालिम्
 ॥ २ ॥ तं हाभ्यवेक्ष्योवाच—एवमेष ब्राह्मणो मोर्षाय वादाय नागर्लयत् । स
 नाऽर्णुं साम्नोऽन्विच्छतीति । अति हैवैनं तच्चक्रे ॥ ३ ॥ स यद्वा एनमेतत् पिता
 योन्यां रेतोभूतं सिञ्चत्यादित्यो हैनं तद्योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति, स हास्य तत्र मृत्यो-
 रीशे ॥ ४ ॥ अथो यदेवैनमेतत् पिता योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति, तद्वाव स ततोऽ-
 नुसंभवति प्राणं च । यदा ह्येव रेतः सिक्तं प्राण आविशत्यथ तत् संभवति ॥५॥ अथो
 यदेवैनमेतद्दीक्षयन्त्यग्निर्हैवैनं तद्योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति । स हैवास्य तत्र मृत्योरीशे
 ॥ ६ ॥ अथो यामेवैतां वैसर्जनीयामाहुतिमध्वर्युर्जुहोति, तामेव स ततोऽनुसंभवति

छन्दांसि चैव ॥ ७ ॥ अथ य एनमेतदस्माद्धोकात् प्रेतं चित्यामादधति, चन्द्रमा हैवैनं तद्योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति । स उ हैवास्य तत्र मृत्योरीशे ॥ ८ ॥ अथो यदेवैनमेतदस्माद्धोकात् प्रेतं चित्यामादधति, अथो या एवैता अवोक्षणीया आपस्ता एव स ततोऽनुसंभवति प्राणम्वेव । प्राणो ह्यापः ॥ ९ ॥ तं ह वा एवंविदुद्राता यजमान-मोमित्येतेनाक्षरेणाऽऽदित्यं मृत्युमातिवहति, वागित्यग्निं, हुमिति वायुं, भा इति चन्द्रमसम् ॥ १० ॥ तान् वा एतान् मृत्युन् साम्नोद्राताऽऽत्मानं च यजमानं चातिवह-त्योमित्येतेनाक्षरेण प्राणेनामुनादित्येन ॥ ११ ॥ तस्यैष श्लोकः—

उतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठ उतैषां पुत्र उत वा पितैषाम् ।

एको ह देवो मनसि प्रविष्टः पूर्वा ह जज्ञे स उ गर्भेऽन्तः ॥ १२ ॥ इति ॥

तद्यदेषोऽभ्युक्त इममेव पुरुषं योऽयमाच्छन्नोऽन्तरोमित्येतेनैवाक्षरेण प्राणेनैवा-मुनैवादित्येन [.....] ॥ १३ ॥

Paragraphs 1-3 are obscure.

a) छां 1.10.6 स मा सर्वैरात्विज्यैर्वृणीत; 1.11.2 भगवतो वा अहमवित्या अन्यानवृषि.
—b) ऋ 4.27.1 अन्वेषामवेदं जनिमानि; 10.17.5 पूषा एषा आशा वेद सर्वाः; शत्रा 1.5.1.6 एष वै देवाननु विद्वान् यदग्निः. —c) Only here in Vedic literature; जैवा 1.24 काण्ड्विय is a name of प्रिय जानश्रुतेय. —d) जै 3.7.5. —e) ऋ 10.55.5 यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघम्; 10.165.6 यद्भूको वदति मोघमेतत्; शत्रा 3.2.4.6 तस्मादप्येतार्हि मोघसंहिता योषाः. —f) शत्रा 2.3.3.4 सामि ह्यस्मै स ग्लायति; 3.8.5.10 यद्यु अभ्यवायनाय ग्लायेत; नि 1.20 उपदेशाय ग्लायन्तोऽरे...ग्रन्थं समान्नासिषुः; पा 3.4.65. —g) बृ 3.8.8 अनणु; 4.1.1 अण्वन्तान्; 4.4.8 अणुः पन्था विततः पुताणः; क 1.21 अणुरेष धर्मः; 2.13 अणुमेतमाप्य; 2.20 अपोऽणियान्; मुं 2.2.2 यदणुभ्योऽपि अणु. —h) 3rd sg. as in ऋ 1.71.9 एकः सत्रा सूरौ वस्व ईशे; it is the more usual form in the ऋ; ईष्टे being *hapax legomenon* (ऋ 5.87.3 न येषामिरी सधस्य ईष्ट आँ); also ईशते in one place (ऋ 10.43.3 स इन्द्रायो मधवा वस्व ईशते). —i) तैसं 6.3.2.1-2 वैसर्जनानि जुहोति. —j) छां 6.7.1 आपोमयः प्राणः. —k) अ 10.8.28 (with slight variants). —l) The paragraph is laconic; it lacks the verb.

३.११

त्रिर्ह वै पुरुषो म्रियते त्रिर्जायते ॥ १ ॥ स हैतदेव प्रथमं म्रियते यद्रेतैः सिकं संभूतं भवति । स प्राणमेवाभिसंभवति । आशांमभिजायते ॥ २ ॥ अथैतद्वितीयं म्रियते यद्दीक्षते । स च्छन्दांस्येवाभिसंभवति । दक्षिणामभिजायते ॥ ३ ॥ अथैतत् तृतीयं म्रियते यन्म्रियते । स श्रद्धामेवाभिसंभवति । लोकमभिजायते ॥ ४ ॥ तदेतत्

ऽवावृद् गायत्रं गायति । तस्य प्रथमयाऽऽवृत्तेममेव लोकं जयति यदु चास्मिँल्लोके । तदेतेन चैनं प्राणेन समर्धयति यमभिसंभवति एतां चास्मा आशां प्रयच्छति यामभिजायते ॥ ५ ॥ अथ द्वितीययाऽऽवृत्तेदमेवान्तरिक्षं जयति यदु चान्तरिक्षे । तदेतैश्चैनं छन्दोभिः समर्धयति यान्यभिसंभवति । एतां चास्मै दक्षिणां प्रयच्छति यामभिजायते ॥ ६ ॥ अथ तृतीययावृत्तामुमेव लोकं जयति यदु चामुष्मिँल्लोके । तदेतया चैनं श्रद्धया समर्धयति ययैवैनमेतच्छ्रद्धयाऽऽनावभ्यादधति समर्धयितो भविष्यतीति । एतं चास्मै लोकं प्रयच्छति यमभिजायते ॥ ७ ॥

a) शब्दा 7·3·1·45 इदमेवैतद्रेतः सिक्तमाप्यायति. —b) ऋ 2·41·12 इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अर्भयं करत्; वासं 11·63 आशा दिशश्च आपृण; 22·27 दिग्भ्यः स्वाहा, आशाभ्यः स्वाहा; अ 4·15·8 आशाभाशां विद्योततां, वाता वान्तु दिशो दश; तैसं 5·7·8·2 चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्रयः; नि 6·1 आशा उपदिशो भवन्ति—अभ्यशनात् (अभि + √अश्). In this sense आशा is not used in the Upaniṣads. —c) छां 7·12·1 आकाशे जायते, आकाशमभिजायते. —d) प्र 6·4 प्राणाच्छ्रद्धाम्. —e) तैब्रा 2·1·3·4 त्रिः पर्यग्निं करोति, त्र्यावृद्धि यज्ञः; शब्दा 13·1·7·2 त्र्यावृतो वै देवास्यावृत इमे लोकाः; cp त्रिवृत. —f) ऋ 3·42·3 आवृते सोमपीतये; अ 10·5·37 सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते. —g) वासं 11·8 ऋचा स्तोमं समर्धय; शब्दा 1·3·1·27 सत्येनैवैतत् समर्धयति; शब्दा 14·8·15·10 असावस्मै कामो मा समर्धीति = वृ 5·14·7 समृद्धीति. —h) दक्षिणा is here the sacrificial gift. —i) Construe अयम् इतः संभविष्यति.

३.१२

एतद्वै तिसृभिरावृद्धिरिमाँश्च लोकान् जयत्येतैश्चैनं भूतैः समर्धयति यान्याभिसंभवति ॥ १ ॥ अथ वा अतो हिङ्गारस्यैव । तं ह स्वर्गे लोके सन्तं मृत्युर्रन्वेत्यर्शनया ॥ २ ॥ श्रीर्वा एषा प्रजापतिः साम्नो यद्धिङ्गारः । तमिदुद्राता श्रिया प्रजापतिना हिङ्गारेण मृत्युमपसेर्धति ॥ ३ ॥ हुं मेत्याह, माऽत्र नु गा यत्रैतद्यजमान इति हैतत् ॥ ४ ॥ स यथा श्रेयसा सिद्धः पापीयान् प्रतिविजत एवं हैवास्मान्मृत्युः पाप्मा प्रतिविजते ॥ ५ ॥ यन्मेत्याह, चन्द्रमा वै माँ मासः । एष ह वै मा मासः । तस्मान्मेत्याह । भा इति हैतत् परोक्षेणैर्व । यस्मादेव मेत्याह यदेव मेत्याहैतानि त्रीणि । तस्मान्मेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥

a) See notes on 1·1·3 above. —b) ऋ 6·47·29 दूराद्वयिः अप सेध शत्रून्; 10·98·12 अपामिवामप रक्षांसि सेध; अ 5·19·9 तं वृक्षा अप सेधन्ति च्छायां नो मोप गा इति; वासं 34·26 अप सेध रक्षसो यातुधानान्; मनु 11·198 संवत्सरं यवाहारस्तत् पापमपसेधति. —c) सिध् to drive away; repel: ऋ 1·105·11 ते सेधन्ति पथो वृकम्; 8·35·16 हतं रक्षांसि सेधतममीवाः; ताँबा 10·3·13 तस्मात् (पशवः) वाचा सिद्धा वाचाहूता आयन्ति; जैब्रा 3·5 (यन्ति instead of

आयन्ति). —d) Is this मास्? Cp ऋ 10.52.3 अहरहर्जायते मासि मासि and मास in ऋ 7.61.4 अयन्मासा अयज्वनामवीराः. —e) ऐत्रा 3.33 तयन्मानुषं तन्मादुषं सन् मानुषमित्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव हि देवाः; ऐ 3.14; वृ 4.2.2.

३.१३

हुं भा इति ब्रह्मवर्चसकामस्य । भातीव हि ब्रह्मवर्चसम् ॥ १ ॥ हुं वो इति पशुकामस्य । वो इति ह वै पशवो वाश्यन्ते ॥ २ ॥ हुं बगिति श्रीकामस्य । बगिति ह श्रियं पर्णायन्ति ॥ ३ ॥ हुं भा ओवा इत्येतदेवोपगीतम् ॥ ४ ॥ महद्दिवाभिपरिवर्तयन् गायेदिति ह स्माह नाकः, महर्ग्राभो महर्निवेशो भवतीति । स यथा स्थाणुमर्पयित्वेतेरेण वेतरेण वा परियायात् तादृक् तत् ॥ ५ ॥ तदु होवाच शाब्वायानिः— कस्मै कामाय स्थाणुमर्पयेत् । अयोपगीतमेवैतत् । नैवैतदाद्रियेतेति ॥ ६ ॥ [इति] नु हिङ्काराणाम् । अथ वा अतो निधनमेव । ओ वा इति द्वे अक्षरे । अन्तो वै साम्नो निधनमन्तः स्वर्गो लोकानामन्तो ब्रध्नस्यं विष्टुपम् ॥ ७ ॥ तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणान्ते स्वर्गे लोके दधाति ॥ ८ ॥ य उ ह वा अपक्षो वृक्षाग्रं गच्छत्यव वै स ततः पश्यते । अथ यद्वै पक्षी वृक्षाग्रे, यदसिधारायां, यत् क्षुरधारायामास्ते, न वै स ततोऽवपश्यते । पक्षाभ्यां हि संयत आस्ते ॥ ९ ॥ तमेतदुद्गातां यजमानमोमित्येतेनाक्षरेण स्वरपक्षं कृत्वान्ते स्वर्गे लोके दधाति । स यथा पक्ष्यविभ्यदासीतैवमेव स्वर्गे लोकेऽविभ्यदास्तेऽथाऽऽचरति ॥ १० ॥ ते ह वा एते अक्षरे देवलोकश्चैव मनुष्यलोकश्च । आदित्यश्च ह वा एते अक्षरे चन्द्रमाश्च ॥ ११ ॥ आदित्य एव देवलोकश्चन्द्रमा मनुष्यलोकः । ओमित्यादित्यो वागिति चन्द्रमाः ॥ १२ ॥ तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणादित्यं देवलोकं गमयति ॥ १३ ॥

a) अ 19.71.1 द्रविणं ब्रह्मवर्चसम्; वासं 22.22 आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्; तैसं 2.5.10.2 चतुर्विंशतिरनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्य; शत्रा 13.1.5.3 न क्षत्रे ब्रह्मवर्चसं रमते; ऐत्रा 1.4 तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः । तेजो वै ब्रह्मवर्चसम्; तैत्रा 2.1.3.2 न प्रतिषिञ्चेत् ब्रह्मवर्चसकामस्य । समिद्धमिव हि ब्रह्मवर्चसम्; कौ 2.16 प्रजायते प्रजया...ब्रह्मवर्चसेन; छां 3.18.3 भाति च तपाति च ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद; वृ 6.4.28 श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन; पा 5.4.78 ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः. —b) ऐत्रा 1.5 श्रीकामः यशस्कामः...पशुकामः कुर्वीत. —c) वाशू (1st Conj.) ऋ 5.54.2 चाशति त्रितः; अ 12.5.20 वाश्यमानाभि स्फूर्जति; ऐत्रा 5.27 यस्याग्निहोत्री वाश्येत; शत्रा 12.4.1.12 यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत. —d) पन् and पण् seem to be interchangeable; ऋ 7.45.2 नूनं सो अस्य महिमा पनिष्ट; 3.34.6 महो महानि पनयन्त्यस्य कर्म; 1.160.5 पनाय्यमोजो अस्मे समन्वितम्; 6.69.5 इन्द्राविष्णु तत् पनयाय्यं वाम्; 6.75.6 अभीशूनां महिमानं पनायत; जैत्रा 2.239 कथोदन्वः पणायसि; नि 2.26 पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः; पा 3.1.28...पनिपणिभ्य

आयः. —e) = नाक मौद्गल्य in तै 1.9 (?); शत्रा 12.5.2.1; वृ 6.4.4. —f) Cp महाग्राम (तत्पुरुष) in ऋ 10.78.6 महाग्रामो न यामञ्चत त्विषः as opposed to बहुव्रीहि here. —g) ऋ 6.71.2 निवेशने प्रसवे चासि भूमनः; 9.69.7 शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदे; 10.142.7 समुद्रस्य निवेशनम्. —h) स्थाणुमर्षय (स्थाणुमृच्छ is the standard phrase and अर्षय is the causal of ऋच्छ (पा 7.3.78 अर्ति-ऋच्छ; 7.3.36 पुग्नौ); ऋ 10.40.13 स्थाणु पथेष्ठापप दुर्मतिं हतम्; तैसं 3.2.4.3 एता वै देवताः सदस्यातिमर्षयन्ति....न सदस्यातिमर्च्छति; 6.1.2.4 यज्ञस्थाणुमृच्छेत; अ 5.22.6 तां वज्रेण समर्षय; 6.66.1 समर्षयेन्द्र महता वधेन; 10.9.1 सपत्नेषु वज्रमर्षयैतम्; 10.4.1 अहीनामपमा रथः स्थाणुमारदथार्षत्; 14.2.48 स्थाणावध्या सजामि; शत्रा 3.6.2.5 अश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते; वृ 6.3.7 अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्; छां 5.2.3 यद्यप्येन-च्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयात्; क 5.7 स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति; मै 2.6 स्थाणुमिव तिष्ठमानाः; नि 1.16 नैष स्थाणोरपरराधः; 1.19 स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्. —i) शाट्चायनिनः referred to in Sāyaṇa's भाष्य on ऋ 1.105; शत्रा 8.1.4.9 अपि हास्म शाट्चायनिः. —j) ह (द्रियते) with आ occurs in the Brāhmaṇas. Here and there in active sense, though passive in form; cp शत्रा 1.7.4.12 यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत; 2.3.3.8 यथा हैवास्मिँल्लोके न संयतमाद्रियते; ऐत्रा 3.7 किं स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेत; वृ 6.3.2 अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव; cp Jain (Ardhamaṅgadhi) canon उवासगदसाओ 7 गोसालं मंखालिपुत्तं एज्जमाणं पासिता नो आढाइ (= आद्रियते)...अणाढायमाणे (अनाद्रियमाणः) तुसिणीए संचिद्वुद्ध. —k) ब्रह्मस्य विष्टपम् *range of the ruddy one* (i. e. Sun)—Caland. ऋ 8.69.7 उचद् ब्रह्मस्य विष्टपम्; 9.113.10 यत्र ब्रह्मस्य विष्टपम्; वासं 18.51 तेन वयं गमेम ब्रह्मस्य विष्टपम्; 30.12 ब्रह्मस्य विष्टपाय अभिषेकारम्; शत्रा 8.4.1.23 स्वाराज्यं वै ब्रह्मस्य विष्टपम्; तांब्रा 18.7.13 स्वर्गमेव तल्लोकं रुद्ध्वा ब्रह्मस्य विष्टपमभ्यतिक्रामति; for विष्टप cp ऋ 8.80.5 इमानि त्रीणि विष्टपा तानिन्द्र वि रोहय; 10.123.2 ऋतस्य सानावाधि विष्टपि भ्राद्; जैत्रा 3.223 समुद्रस्याधि विष्टपे; 3.219 तद्यथा ह वै ब्रह्मस्य विष्टपानि एवमेतानि विशालस्य विष्टपानि; जै 3.19.7; नि 2.14 विष्टप् आदित्यो भवति. —l) ऋ 4.13.5 न्यद् उत्तानोऽव पद्यते न; 6.54.3 न कोशोऽव पद्यते; 6.120.2 माव पत्सि लोकात्; ऐत्रा.4.4 नेच्छन्दसां कृच्छ्रादवपयै; तैत्रा 1.2.4.2 अवाचोऽवपादादविभयुः; 1.5.12.1 तस्यावाच एवावपादाद-विभयुः; तांब्रा 12.13.11 न श्रिया अवपद्यते; छां 2.9.6 नावपद्यन्ते. —m) वृ 3.3.2 यावती क्षुरस्य धारा; क 3.14 क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया. —n) ऋ 1.136.2 पन्था ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिः; 6.67.1 सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्ठा; नि 5.8 संयतरश्मिः. —o) *Hapax legomenon*; & बहुव्रीहि.

३.१४

तं हागतं पृच्छति—कस्त्वमसीति । स यो ह नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रब्रूते तं हाह—यस्तेऽयं मय्यात्माभूदेष ते स इति ॥ १ ॥ तस्मिन् हात्मन् प्रतिर्पत् । तमृतवः संप्रधार्य पद्गृहीतमपकर्षन्ति । तस्य हाहोरात्रे लोकमाप्नुतः ॥ २ ॥ तस्मा उ हैतेन प्रब्रूवीत—कोऽहमस्मि सुर्वस्त्वम् । स त्वां स्वर्ग्यं स्वरगामिति ॥ ३ ॥ को ह वै प्रजापतिः । अथ हैवंविदेव सुर्वर्गः । स हि सुवर्गच्छति ॥ ४ ॥ तं हाह—

यस्त्वमसि सोऽहमस्मि, योऽहमस्मि स त्वमस्येहीति ॥ ५ ॥ स एतमेव सुकृतरसं प्रविशति । यद्वा ह वा अस्मिँल्लोके मनुष्या यजन्ते यत् साधु कुर्वन्ति तदेषामूर्ध्वमन्नाद्य-मुत्सीदति । तदमुं चन्द्रमसं मनुष्यलोकं प्रविशति ॥ ६ ॥ तस्येदं मार्तुषानिकाशन-मण्डमुदरेऽन्तः प्रविशति । तस्योर्ध्वमन्नाद्यमुत्सीदति स्तनावभि । स यदाजायतेऽ-थाऽस्मै माता स्तनमन्नाद्यं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ अजातो ह वै तावत् पुरुषो यावन्न यजते स यज्ञेनैव जायते । स यथाण्डं प्रथमनिर्भिण्णमेवमेव ॥ ८ ॥ तदा तं ह वा एवंविदुद्राता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणादित्यं देवलोकं गमयति । वागित्यस्मा उत्तराक्षरेण चन्द्रमसमन्नाद्यमक्षितिं प्रयच्छति ॥ ९ ॥ अथ यस्यैतद्विद्वानुद्रायति, न हैवैनं देवलोकं गमयति, नो एनमन्नाद्येन समर्धयति ॥ १० ॥ स यथाण्डं विदिग्धं शयीताऽन्नाद्यमलभमानमेवमेव विदिग्धः शेतेऽन्नाद्यमलभमानः ॥ ११ ॥ तस्माद्दु हैवंविदमेवोद्गापयेत् । एवंविदि हैवोद्गातरिति हूतः प्रतिशृणुयात् ॥ १२ ॥

Cp in general जैत्रा 1.18.

a) कौ 1.5. —b) छां 4.4.1 किंगोत्रोऽहमस्मीति. —c) वासं 7.38 त्वं राजासि प्रतिपत् सुतानाम् = ऋ 3.47.1 where ऋ has प्रदिवः for प्रतिपत्; तैसं 1.7.10.4 ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते. cp Pali पटिपदा (e. g. at दीवानिकाय 1.156). —d) The reading संप्रधार्यं पद् of Oertel is doubtful. संपलाय्य (the reading of जैत्रा 1.18) seems to be correct; भट्टिकाव्य 15.47 व्यकुक्षत् वानरानीकं संपलायिष्ठ चायति । हस्ताभ्यां नश्यदकाक्षीद् भीमे चोपाधितानने. —d1) Cp पादगृह्य in ऋ 4.18.12 यत् प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य; 10.27.4 प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य; cp ऋणगृह्य and हस्तगृह्य in ऋ. —e) सुवस् = स्वस् = स्वर. —e1) सुवर्गः = स्वर्गः. —f) Transition to the Upaniṣadic doctrine of the identity of God and Ātmau. —g) The root काश् to appear to see, to show, in Veda; cp ऋ 1.164.20 अनश्नन्नन्यो अमि चाकशीति. —h) ऋ 10.68.7 आण्डेव भित्त्वा द्वाकुनस्य गर्भम्; छां 3.19.1 आण्डकपाले. —i) ऋ 8.63.2 दिवो मानं नोत्सदन्. —j) Cp यज्ञोपवीत, wearing; which a man becomes द्विज i. e. twice-born. —k) ऋ 1.104.8 आण्डा मा नो...निर्भेत्; जैत्रा 2.12 यथा ह वा इदं आण्डान् निर्भेत्; ऐ 1.4 तस्य अभिततस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम्; note the ण in निर्भिण्ण.

३.१५

वागिति हेन्द्रो विश्वामित्रायोक्त्रमुवाच । तदेतद्विश्वामित्रा उपासते वाचमेव ॥१॥
मनुर्ह वसिष्ठाय ब्रह्मत्वमुवाच । तस्मादाहुः—वासिष्ठमेव ब्रह्मेति ॥ २ ॥ तद्वा
आहुः—एवंविदेव ब्रह्मा । क उ एवंविदं वासिष्ठमर्हतीति ॥ ३ ॥ प्रजापतिः
प्राजिर्जनिषत् । स तपोऽतप्यत । स ऐक्षत—हन्त नु प्रतिष्ठां जनयै, ततो याः प्रजाः

स्रक्ष्ये ता एतदेव प्रतिष्ठास्यन्ति, नाप्रतिष्ठाश्चरन्तीः प्रदात्रिष्यन्त इति ॥ ४ ॥ स इमं लोकमजनयदन्तरिक्षलोकममुं लोकमिति । तानिमाँस्त्रीँल्लोकान् जनयित्वाऽभ्यश्राम्यत् ॥ ५ ॥ तान् समतपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्युदायन्नाग्निः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः ॥ ६ ॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवाऽऽतपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीण्येव शुक्राण्युदायन् नृग्वेद एवाग्नेर्यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् ॥ ७ ॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवातपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीण्येव शुक्राण्युदायन्, भूरित्येवर्ग्वेदात्, भुव इति यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात् तदेव ॥ ८ ॥ तद्ध वै त्रय्यै विद्यायै शुक्रम् । एतावदिदं सर्वम् । स यो वै त्रयीं विद्यां विदुषो लोकः सोऽस्य लोको भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

a) विश्वामित्राः means the descendants of विश्वामित्र; cp ऋ ३-५३-१३ विश्वामित्रा अरासत; १०-८९-१७ विश्वामित्रा उत ते इन्द्र नूनम्. —b) षत्रा १-५-१,३ (reads मनो for मनुः) वागित्येव विश्वामित्राय । मनो ब्रह्म वसिष्ठाय; is मनुः a wrong reading for मनः? —c) Cp in general ऐत्रा ५-३२; शत्रा ११-५-८-१-४. —d) For the root दघ् see ऋ १-२३-५ पश्चात् स दघ्या यो अघस्य धाता; ७-५६-२१ मा पश्चाद् दघ्म रथ्यो विभागे; also cp आदध्न (i. e. आस् + दध्न) in ऋ १०-७१-७; also ऋ ६-४२-१ अरङ्गमाय जगम्ये अपश्चाद्दध्वने. —e) ऐत्रा ५-३२; शत्रा ११-५-८-४.

३-१६

अयं वाच यज्ञो योऽयं पवते । तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ । वाचा च ह्येव एतन्मनसा च वर्तते ॥ १ ॥ तस्य होताऽध्वर्युरूद्रातेत्यन्यतरां वाचा वर्तनिं संस्कुर्वन्ति । तस्मात् ते वाचा कुर्वन्ति । ब्रह्मैव मनसाऽन्यतराम् । तस्मात् स तूष्णीमास्ते ॥ २ ॥ स यद्ध सोऽपि स्तूयमाने वा शस्यमाने वा वावद्यमान आसीतान्यतरामेवास्यापि तर्हि स वाचा वर्तनिं संस्कुर्यात् ॥ ३ ॥ स यथा पुरुष एकपाद् यन् भ्रेषन्नेति, रथो वैकचक्रो वर्तमानः, एवमेव तर्हि यज्ञो भ्रेषन्नेति ॥ ४ ॥ एतद्ध तद्विद्वान् ब्राह्मण उवाच—ब्रह्माणं प्रातरनुवाक उपाकृते वावद्यमानमासीनमर्थं वा इमे तर्हि यज्ञस्यान्तरगुरिति । अर्थं हि ते तर्हि यज्ञस्याऽन्तरीयुः ॥ ५ ॥ तस्माद् ब्रह्मा प्रातरनुवाक उपाकृते वाचंयम आसीतापरिधानीयाया आ वषट्कारादितरेषां स्तुतशस्त्राणामेवासंस्थायै पवमानानाम् ॥ ६ ॥ स यथा पुरुष उभयपाद् यन् भ्रेषं न न्येति, रथो वोभयौचक्रो वर्तमानः, एवमेतर्हि यज्ञो भ्रेषं न न्येति ॥ ७ ॥

Cp in general ऐत्रा ५-३३; कौत्रा ६-११; षत्रा १-५-४; छां ४-१६.

a) ऋ ७-२०-६ नू चित् स भ्रेषते जनो न रेषत्. —b) Cp उभयाद् in ऋ १०-९०-१० and उभयापदी in जै ४-१४-३.

३.१७

स यदि यज्ञ ऋक्तो भेषन्नियात्, ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्याहुः । अथ यदि यजुष्टो ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्याहुः । अथ यदि सामतो ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्याहुः । अथ यद्यनुपस्पृतात् कुत इदमजनीति ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्येवाहुः ॥ १ ॥ स ब्रह्मा प्राङ् उदेत्य सुवेणाऽऽग्नीध्र आज्यं जुहुयाद् भूर्भुवः स्वरित्येतामिव्याहृतिभिः ॥ २ ॥ एता वै व्याहृतयः सर्व-प्रायश्चित्तयः । तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्, सुवर्णेन रजतं, रजतेन त्रपु, त्रपुणा लोहायसं, लोहायसेन कार्णायसं, कार्णायसेन दारु, दारु च चर्म च श्लेष्मणैवमेवं-विद्वांस्तत् सर्वं भिषज्यति ॥ ३ ॥ तदाहुः—यद्दशैषीन्मे ग्रहान् मेऽग्रहीदित्यध्वर्यवे दक्षिणा नयन्त्यशंसीन्मे वषट् अकर्म इति होत्र उदगासीन्म इत्युद्गात्रेथ किञ्चक्रुष ब्रह्मणे तूष्णीमासीनाय समर्वातीरेवेतरैर्ऋत्विग्भिर्दक्षिणा नयन्तीति ॥ ४ ॥ स ब्रूयात्—अर्धाभागध वै स यज्ञस्यार्धं ह्येष यज्ञस्य वहतीति । अर्धा इ स्म वै पुरा ब्रह्मणे दक्षिणा नयन्तीति । अर्धा इतरेभ्य ऋत्विग्भ्यः ॥ ५ ॥ तस्यैष श्लोकः—

मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वं मयि लोका मयि दिशश्चतस्रः ।

मयीदं मन्ये निमिषद्यदेजति मय्याप ओषधयश्च सर्वाः ॥ ६ ॥ इति ॥

मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वमित्येवंविदं ह वावेदं सर्वं भुवनमन्त्रायत्तम् ॥ ७ ॥ मयि लोका मयि दिशश्चतस्र इत्येवंविदि ह वाव लोकाः, एवंविदि दिशश्चतस्रः ॥ ८ ॥ मयीदं मन्ये निमिषद्यदेजति मय्याप ओषधयश्च सर्वा इत्येवंविदि ह वावेदं सर्वं भुवनं प्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥ तस्माद्दु हैवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वति । स ह वाव ब्रह्मा य एवं वेद ॥ १० ॥

Cp in general जैत्रा 1.358; छां 4.17.7

a) तैसं 1.6.10.5 समावती एतान् यज्ञस्याशीर्गच्छेत्; कासं 11.3 सर्वेष्वेव समावद् वसाथ; 19.2 तस्मादेष समावत् पशूनां रेतो दधानानां कनिष्ठः (गर्दभः); शत्रा 11.1.6.34 समावन्त्येव अस्थीनि. —b) Source? —c) मुं 2.2.1 एजत् प्राणानिमिषच्च यत्.

३.१८

अथ वा अतः स्तोमभागानामेवानुमन्त्राः ॥ १ ॥ तद्धैतदेके स्तोमभागैरेवानु-मन्त्रयन्ते । तत् तथा न कुर्यात् ॥ २ ॥ देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतदेवेभ्यो वाचमित्येषु हैकेऽनुमन्त्रयन्ते सविता वै देवानां प्रसविता सवित्रा प्रसूता इदमनु मन्त्रयामह इति वदन्तः । तद् तथा न कुर्यात् ॥ ३ ॥ भूर्भुवः स्वरिति उ हैकेऽनुमन्त्रयन्त एषा वै त्रयी विद्या त्रयै वेदं विद्ययानुमन्त्रयामह इति वदन्तः । तद् तथा नो एव कुर्यात् ॥ ४ ॥ ओमित्येवानुमन्त्रयेत् ॥ ५ ॥ अथैष वसिष्ठस्यैकस्तोमभागानुमन्त्रः । तेन हैतेन वसिष्ठः

प्रजातिकामोऽनुमन्त्रयांचक्रे देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतर्देवेभ्यो वाचमिष्य भूर्भुवः स्वरोमिति । ततो वै स बहुः प्रजया पशुभिः प्राजायत ॥ ६ ॥ स एव तेन वासिष्ठस्यै- कस्तोमभागानुमन्त्रणेनानुमन्त्रयेत । बहुरेव प्रजया पशुभिः प्रजायते । इयं त्वेव स्थिति- रोमित्येवानुमन्त्रयेत ॥ ७ ॥

a) स्थिति means 'a rule, a prescription.' शब्दा 4-6-5-4 एषैव स्थितिः; 6-1-2-25 अन्या त्वेवातः स्थितिः; 13 4-3-4 पूर्वा त्वेव स्थितिः; नि 8-22 आग्नेया इति तु स्थितिः । भक्तिमात्रमितरत्.

३.१९

अथैष वाचा वज्रमुद्गृह्णाति । यदाह सोमः पवत इति वोपावर्तध्वमिति वा वाचैव तद्वाचो वज्रं विगृह्णाते, वाचः सत्येनातिमुच्यते । तस्मादोमित्येवानुमन्त्रयेत ॥ १ ॥ देवा वा अनया त्रय्या (विद्यया) सरसयोर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुदक्रामन् । ते मनुष्याणामन्वार्गमाद्धिभ्यतस्त्रयं वेदमपीळ्यन् ॥ २ ॥ तस्य पीळ्यन्त एकमेवाक्षरं नाशक्नुवन् पीळयितुमोमिति यदेतत् ॥ ३ ॥ एष उ ह वाव सरसः । सरसा ह वा एवंविदस्त्रयो विद्या भवति ॥ ४ ॥ स यां ह वै त्रय्या विद्यया सरसया जितिं जयति यामृद्धिमृध्नोति जयति तां जितिमृध्नोति तामृद्धिं य एवं वेद ॥ ५ ॥ एतद् वा अक्षरं त्रय्यै विद्यायै प्रतिष्ठा । ओमिति वै होता प्रतिष्ठितः, ओमित्यध्वर्युः, ओमित्युद्गाता ॥ ६ ॥ एतद् वा अक्षरं वेदानां त्रिविष्टर्षम् । एतस्मिन् वा अक्षर ऋत्विजो यजमान- माधाय स्वर्गे लोके समुद्गृह्णन्ति तस्मादोमित्येवानुमन्त्रयेत ॥ ७ ॥

a) Quotation from वासं 7-21; also शब्दा 4-6-7-19; see below 3-34-2. —b) शब्दा 4-6-7-19. —c) Taken apart? —d) वासं 18-59 अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र; शब्दा 2-4-3-5 तद्विधे देवा अन्वाजगमुः. —e) See above 1-8-4-5. —f) Cp गोत्रा 1-5-25.

३.२०

गुहाऽसि देवोऽस्युपवास्युष तं वायस्व योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विर्मेः ॥ १ ॥ माहिनासि, बहुलासि, बृहत्यासि, रोहिण्यसि, अपन्नाऽसि ॥ २ ॥ संभूर्देवोऽसि समहं भूयासम् । आभूतिरस्याभूयासम् । भूतिरसि भूयासम् ॥ ३ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ ४ ॥ नाम मे शरीरं मे प्रतिष्ठा मे । तन्मे त्वयि तन्मे मोपहृथा इतीमां पृथिवीमवोचत् ॥ ५ ॥ तमियमागतं पृथिवी प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावर्यं लोक इति ॥ ६ ॥

यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते मयीति । नाम मे, शरीरं मे, प्रतिष्ठा मे । तन्मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मा इयं पृथिवी पुनर्देदाति ॥ ८ ॥ तामाह—प्र मा वहेति । किमभीति । अग्निमिति । तमाग्निमभि प्रवहति ॥ ९ ॥ सोऽग्निमाह—अभिजिदसि, अभिर्जय्यासम् । लोकजिदसि, लोकं जय्यासम् । अक्षिरसि, अन्नमद्यासम् । अन्नादो भवति यस्त्वैवं वेद ॥ १० ॥ संभूर्देवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि, आभूयासम् । भूतिरसि, भूयासम् ॥ ११ ॥ यास्ते प्रजा उपादिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ १२ ॥ तपो मे, तेजो मे, अन्नं मे, वाङ् मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोपहृथा इत्यग्निमवोचत् ॥ १३ ॥ तं तथैवागतमग्निः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ १४ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १५ ॥ किं नु ते मयीति । तपो मे, तेजो मे, अन्नं मे, वाङ् मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । (तद्) अस्मा अग्निः पुनर्देदाति ॥ १६ ॥ तमाह—प्र मा वहेति ॥ १७ ॥

a - *a*) Standard formula; अ 2.11.3; कौ 2.8. — *b*) ऋ 6.61.13 प्र या महिन्ना महिनासु चेकिते. — *c*) वासं 6.24 अग्नेर्वो अपन्नगृहस्य. — *d*) See below 3.20.11 — *e*) Rare form; cp मभा (CE) 4.46.17 यथा च न पराजय्यात् तथा नीतिर्विधीयताम्. — *f*) A rare occurrence : वृ 2.2.4 अत्तिर्ह वै नामैतत् यदत्त्रिरिति.

३.२१

किमभीति । वायुमिति । तं वायुमभि प्रवहति ॥ १ ॥ स वायुमाह—यत् पुरस्ताद्वासीन्द्रो राजा भूतो वासि । यद्वाक्षिणतो वासीशानो भूतो वासि । यत् पश्चाद्वासि वरुणो राजा भूतो वासि । यदुत्तरतो वासि सोमो राजा भूतो वासि । यदुपरिष्ठादव वासि प्रजापतिर्भूतोऽव वासि ॥ २ ॥ व्रात्योऽस्येकव्रात्योऽनवसृष्टो देवानां त्रिलम्प्यधाः ॥ ३ ॥ तव प्रजास्तवौषधयस्तवापो विचलितमनु विचलन्ति ॥ ४ ॥ संभूर्देवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि आभूयासम् । भूतिरसि, भूयासम् ॥ ५ ॥ यास्ते प्रजा उपादिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ ६ ॥ प्राणापानौ मे, श्रुतं मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोपहृथा इति वायुमवोचत् ॥ ७ ॥ तं तथैवागतं वायुः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ ८ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ९ ॥ किं नु ते मयीति । प्राणापानौ मे, श्रुतं मे । तन्मे त्वयीति । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मै वायुर्देदाति ॥ १० ॥ तमाह—प्र मा वहेति । किमभीति । अन्तरिक्षलोकमिति । तमन्तरिक्षलोकमभि प्रवहति ॥ ११ ॥ तं तथैवागतमन्तरिक्षलोकः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ १२ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह

तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १३ ॥ किं नु ते मयीति । अयं म आकाशः स मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आकाशमन्तरिक्षलोकः पुनर्ददाति ॥ १४ ॥ तमाह—प्र मा वहति ॥ १५ ॥

a) अ 7-35-2 अहमश्मना विलमप्यधाम् (our text emended after this).
—b) पुनर् used as a preposition (उपसर्ग) as in पुनर्दाय (ऋ 10-109-7) पुनर्दाय ब्रह्मजायाम्.

३.२२

किमभीति । दिश इति । तं दिशोऽभि प्रवहति । तं तथैवागतं दिशः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । श्रोत्रमिति । तदस्मै श्रोत्रं दिशः पुनर्ददाति ॥ ४ ॥ ता आह—प्र मा वहतेति । किमभीति । अहोरात्रयोर्लोकमिति । तमहोरात्रयोर्लोकमभि प्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमहोरात्रे प्रतिनन्दतोऽयं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युवयोरित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तमिति ॥ ७ ॥ किं नु त आवयोरिति । अक्षितिरिति । तामस्मा अक्षितिमहोरात्रे पुनर्दत्तः ॥ ८ ॥ ते आह—प्र मा वहतमिति ॥ ९ ॥

a) ऋ 8-103-5 स धत्ते अक्षिति श्रवः; वृ 1-5-1; कौ 3-2.

३.२३

किमभीति । अर्धमासानिति । तमर्धमासानभि प्रवहतः ॥ १ ॥ तथैवागतमर्धमासाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु ते अस्मास्विति । इमानि क्षुद्राणि पर्वाणि । तानि मे युष्मासु । तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्यार्धमासाः पुनः प्रतिसंधत्ति ॥ ४ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति । किमभीति । मासानिति । तं मासानभि प्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतं मासाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ७ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । इमानि स्थूलानि पर्वाणि । तानि मे युष्मासु तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्य मासाः पुनः प्रतिसंधत्ति ॥ ८ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

३.२४

किमभीति । ऋतूनििति । तमृतूनाभि प्रवहन्ति ॥ १ ॥ तं तथैवागतमृतवः प्रतिनन्दन्ति—अयं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे

युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । इमानि ज्यायांसि
पर्वाणि । तानि मे युष्मासु तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्यर्तवः पुनः प्रतिसंधत्ति
॥ ४ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति । किमभीति । संवत्सरामिति । तं संवत्सरमाभि प्रवहन्ति
॥ ५ ॥ तं तथैवागतं संवत्सरः प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः । सह नावयं
लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते
मयीति । अयं म आत्मा । स मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आत्मानं संवत्सरः
पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तमाह—प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

a) ऋ 10-33-9 शतात्मा चन जीवति.

३.२५

किमभीति । दिव्यान् गन्धर्वानिति । तं दिव्यान् गन्धर्वानभि प्रवहति
॥ १ ॥ तं तथैवागतं दिव्या गन्धर्वाः प्रतिनन्दन्ति—अयं ते भगवो लोकः ।
सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति
॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । गन्धो मे, मोदो मे, प्रमोदो मे । तन्मे युष्मासु,
तन्मे पुनर्दत्तेति । तदस्मै दिव्या गन्धर्वाः पुनर्ददाति ॥ ४ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति ।
किमभीति । अप्सरस इति । तमप्सरसोऽभि प्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमप्सरसः
प्रतिनन्दन्ति—अयं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मा-
स्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति । किं नु तेऽस्मास्विति । हंसो मे, क्रीळा मे, मिथुर्न मे ।
तन्मे युष्मासु, तन्मे पुनर्दत्तेति । तदस्मा अप्सरसः पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ ता आह—प्र मा
वहतेति ॥ ९ ॥

a) गन्ध and गन्धर्व are here interrelated. —b) तै 2-5 मोदो दक्षिणः पक्षः,
प्रमोद उत्तरः पक्षः. —c) ऋ 10-18-3 वृत्तये हसाय; छां 7-25. आत्मक्रीडः आत्ममिथुनः
आत्मानन्दः.

३.२६

किमभीति । दिवमिति । तं दिवमाभि प्रवहन्ति ॥ १ ॥ तं तथैवागतं द्यौः
प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह
तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ३ ॥ किं नु ते मयीति । वृष्टिरिति । सकृत् वृष्टेव ह्येषा ।
तामस्मै वृष्टिं द्यौः पुनर्ददाति ॥ ४ ॥ तमाह—प्र मा वहतेति । किमभीति । देवानिति ।
तं देवानभि प्रवहति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतं देवाः प्रतिनन्दन्ति—अयं ते भगवो लोकः ।

सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ७ ॥
किं नु तेऽस्मास्विति । अमृतमिति । तदस्मा अमृतं देवाः पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तानाह—
प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

a) तै ३.१० वृत्तिरिति वृद्धौ. —b) तै ३.१० प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे.

३.२७

किमभीतिं । आदित्यमभि प्रवहन्ति । स आदित्यमाह—विभूः परस्तात्, संपत्
पश्चात् । सम्यङ् त्वमसि । समीचो मनुष्यानरोषीः । रुषतस्त ऋषिः पाप्मानं हन्ति ।
अपहतपाप्मा भवति यस्त्वैवं वेद ॥ २ ॥ संभूर्देवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि,
आभूयासम् । भूतिरसि, भूयासम् ॥ ३ ॥ यास्ते प्रजा उपादिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि ।
उप ते ता दिशामि ॥ ४ ॥ ओजो मे, बलं मे, चक्षुर्मे । तन्मे त्वयि मोपहृथा इत्यादित्य-
मवोचत् ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमादित्यः प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः । सह नावयं
लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते मयीति ।
ओजो मे, बलं मे, चक्षुर्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मा आदित्यः पुन-
र्ददाति ॥ ८ ॥ तमाह—प्र मा वहति । किमभीति । चन्द्रमसमिति । तं चन्द्रमसमभि
प्रवहति ॥ ९ ॥ स चन्द्रमसमाह—सर्तयस्य पन्था न त्वा जहाति । अमृतस्य पन्था न
त्वा जहाति ॥ १० ॥ नवो नवो भवसि जायमानो भरो नाम ब्राह्मण उपास्से ।
तस्मात् ते सत्या उभये देवमनुष्या अन्नाद्यं भरन्ति । अन्नादो भवति यस्त्वैवं वेद
॥ ११ ॥ संभूर्देवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि, आभूयासम्, भूतिरसि, भूयासम् ।
॥ १२ ॥ यास्ते प्रजा उपादिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ १३ ॥
मनो मे, रेतो मे, प्रजा मे, पुनः संभूतिर्मे । तन्मे त्वयि तन्मे मोपहृथा इति
चन्द्रमसमवोचत् ॥ १४ ॥ तं तथैवागतं चन्द्रमाः प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः ।
सह नावयं लोक इति ॥ १५ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १६ ॥
किं नु ते मयीति । मनो मे, रेतो मे, प्रजा मे, पुनः संभूतिर्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे
पुनर्देहीति । तदस्मै चन्द्रमाः पुनर्ददाति ॥ १७ ॥ तमाह—प्र मा वहति ॥ १८ ॥

a) Shall we supply आदित्यमिति । तम् à la ३.२६ a? —b) Is this metri-
cal? —c) ऋ १०.८५.१९ (with भवति for भवसि).

३.२८

किमभीति । ब्रह्मणो लोकमिति । तमादित्यमभि प्रवहति ॥ १ ॥ स आदित्य-
माह—प्र मा वहति । किमभीति । ब्रह्मणो लोकमिति । तं चन्द्रमसमभि प्रवहति ।

स एवमेते देवते अनुसंचरति ॥ २ ॥ एषोऽन्तोऽतः परैः प्रवाहो नास्ति । यानु
कौश्र्वातः प्राचो लोकानभ्यवादिष्म, ते सर्व आप्ता भवन्ति, ते जितास्तेष्वस्य
कामचारो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ स यदि कामयेत पुनरिहाऽऽर्जययेति,
यस्मिन् कुलेऽभिध्यायेद्यदि ब्राह्मणकुले यदि राजकुले तस्मिन्नाजायते । स एतमेव
लोकं पुनः प्रजानन्नभ्यारोहन्नेति ॥ ४ ॥ तदु होवाच शाट्यायनिर्बहुव्याहितो वा
अयं बहुशो लोकः । एतस्य वै कामाय नु ब्रुवते (वा) श्राम्यन्ति वा, क एतत् प्रास्य
पुनरिहेयादत्रैव स्यादिति ॥ ५ ॥

जै ३.२८.१ f is similar to वृ ५.१२ and कौ १.२, differing considerably.

a) वृ २.३.६ नहि एतस्मादन्यत् परमस्ति. —b) क १.६ सस्यमिवाजायते; कौ ४.११ प्रतिरूपो
हैवास्य प्रजायामाजायते. —c) वासं २२.२२ आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो जायताम् । आ राष्ट्रे..... —d)
बृ ५.११.१ एतद्वै परमं तपः, यद्व्याहितस्तप्यते; छां ७.१०.१ व्याधीयन्ते प्राणाः. —e) वृ ५.१०.१
स लोकमागच्छति अशोकमहिमम्.

३.२९

उच्चैःश्रवा ह कौपयेयः कौरव्यो राजास । तस्य ह केशी दाभ्यः पाञ्चालो
राजा स्वस्त्रीय आस । तौ हान्योन्यस्य प्रियावासतुः ॥ १ ॥ स होच्चैःश्रवाः
कौपयेयोऽस्माद्धोकात् प्रेयाय । तस्मिन् प्रेते केशी दाभ्योऽरण्ये मृगयां चचाराम्रियं
विनिनीषमाणः ॥ २ ॥ स ह तथैव पल्ययमानो मृगान् प्रसरन्नन्तरेणैवोच्चैःश्रवसं
कौपयेयमाधिजर्गाम ॥ ३ ॥ तं होवाच—दृष्यामि र्वीरुञ्जानामि । न दृष्यसीति
होवाच जानासि । स एवास्मि यं मा मन्यस इति ॥ ४ ॥ अथ यद्भगव आहुरिति
होवाच य आविर्भवन्त्यन्येऽस्य लोकषु पश्यन्तीत्यथ कथमशको म आविर्भवितुमिति
॥ ५ ॥ ओमिति होवाच, यदा वै तस्य लोकस्य गोप्तारमविदेऽतस्त आविरभूवमप्रियं
चास्य विनेष्याम्यनु चैनं शासिष्यामीति ॥ ६ ॥ तथा भगव इति होवाच । तं वै नु
त्वा परिष्वजा इति । तं ह स्म परिष्वजमानो यथा धूमं वाऽपीयाद्वासुं वाकाशं वाग्न्यर्चिं
वाऽपो वैवं ह स्मैनं व्येति । न ह स्मैनं परिष्वङ्गनायोपलभते ॥ ७ ॥

a) Cp उपमश्रवाः (ऋ १०.३३.६-७). —b) तैसं २.५.१.१ विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः
स्वस्त्रीयोऽसुराणाम्. —c) छां ८.३.१ यो यो हि अस्य इतः प्रैति. —d) शत्रा २.३.२.५ अपि
कामं पल्ययेत; वृ ४.३.२ पल्ययते कर्म कुर्वते; पा ८.२.१९. —e) Cp the story
of भृगु in शत्रा ११.६.१.१f; जैत्रा १.४२-४४. —f) ऐत्रा ६.३३ अदृपत् पिता नः;
२.७ स यां वै दृशो वदति ग्रामुन्मतः सा वै राक्षसी वाक्; शत्रा ३.२.१.९ द्रुप्यति वा प्र वा

पतिष्यति. —g) Why प्लुत? —h) Cp Homer, *Iliad* 23-99; He spake and reached forth with hands, but clasped him not; for like a vapour the spirit was gone beneath the earth with a faint shriek. i) छां ९-३-१ दर्शनाय लभते.

३-३०

स होवाच — यद्वै ते पुरा रूपमासीत् तत् ते रूपम् । न तु त्वा परिष्वङ्गायो-
पलभ इति ॥ १ ॥ ओमिति होवाच, ब्राह्मणो वै मे साम विद्वान् साम्नोद्गायत् ।
स मेऽशरीरेण साम्ना शरीराण्यधुनोत् । तद्यस्य वै किल साम विद्वान् साम्नोद्गायति
देवतानामेव सलोकतां गमयति ॥ २ ॥ पतङ्गः प्राजापत्य इति होवाच प्रजापतेः
प्रियः पुत्र आस । स तस्मा एतत् सामाब्रवीत् । तेन स ऋषीणामुद्गायत् । त एत
ऋषयो धूर्तशरीरा इति ॥ ३ ॥ एतेनो एव साम्नेति होवाच प्रजापतिर्देवानुद्गायत् ।
त एत उपरि देवा धूतशरीरा इति ॥ ४ ॥ तस्मिन् हैनमनुशशास । तं हानुशिष्यो-
वाच—यः स्मैवैतत् साम विद्यात् स स्मैव त उद्गायत्विति ॥ ५ ॥ स हानुशिष्ट
आजगाम । स ह स्म कुरूपश्चालानां ब्राह्मणानुपृच्छमानश्चरति ॥ ६ ॥

a) Name of the ऋषि of ऋ 10-177; कौब्रा 25-8 (?). —b) Cp 2-10-1
above. —c) छां 8-13-1 धूत्वा शरीरम्. —d) वृ 3-1-1; कौ 4-1.

३-३१

व्यूढच्छन्दसा वै द्वादशहेन यक्ष्यमाणोऽस्मि । स यो वस्तत् साम वेद यदहं
वेद, स एव मे उद्गास्यति । मीमांसध्वामिति ॥ १ ॥ तस्मै ह मीमांसमानानामेकश्चन
(न) संप्रत्यभिदधाति ॥ २ ॥ स ह तथैव पल्ययमानः श्मशाने वा वने वाऽऽवृत्ती
शर्यान्मुपधावयांचकार । तं ह याचमानः प्रजहौ ॥ ३ ॥ तं होवाच—कोऽसीति ।
ब्राह्मणोऽस्मि प्रार्तुदो भाल्ल इति ॥ ४ ॥ स किं वेत्थेति सामेति ॥ ५ ॥ ओमिति
होवाच । व्यूढच्छन्दसा वै द्वादशहेन यक्ष्यमाणोऽसि । स यदि तत् साम वेत्थ यदहं
वेद, त्वमेव म उद्गास्यसि । मीमांसस्वेति ॥ ६ ॥ तस्मै ह मीमांसमानस्तदेव संप्रत्यभि-
दधौ ॥ ७ ॥ तं होवाच—अयं म उद्गास्यतीति ॥ ८ ॥ तस्मै ह कुरूपश्चालानां
ब्राह्मणम् असूर्यन्त आहुः—एषु ह वा अयं कुल्येषु सत्सूद्गास्यति । कस्मा अयमल-
मिति ॥ ९ ॥ अलं न्वै मह्यमिति ह स्माह । सैवालम्भस्यालम्भता । यदुद्गातास्य
हालम्भभेवोज्जगौ । तस्मादलम्भो राजोद्गातेत्याख्यापयन्ति ॥ १० ॥

a) ऐत्रा 4-27 प्रजापतिर्व्यूढच्छन्दसं द्वादशाहमपश्यत्; शत्रा 4-5-9-1 त्रैतद्द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते; तांब्रा 10-5-14 यत्कामो व्यूढच्छन्दसा यजते सोऽस्यै कामः समृध्यते; जैत्रा 3-7 स एतं व्यूढच्छन्दसा द्वादशाहमपश्यत्. —b) तैसं 7-5-7-1 उत्सृज्याश्म नोत्सृज्याश्म मिति; कांसं 36-14 अभिधार्याश्म नाभिधार्याश्म इति मीमांसन्ते; अ 9-1-3 पृथङ् नरो बहुधा मीमांसमानाः; 12-4-42 तां देवा अमीमांसन्त वशोयाश्मवशेति; ऐत्रा 4-27 तस्मादप्येतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति—सन्ति तत्रोषा इति; शत्रा 14-4-2-29 एतद्विदितं मीमांसितम्; वृ 2-8-1 अथातो व्रतमीमांसा; छां 5-11-1 महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः; तै 2-8 सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा; के 2-1 अथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम्. —c) आवृती शयानम्—for the long vowel (ई), cp ऋ 7-103-2 सरसी शयानम्; आवृत् (lodging, inn), cp ऋ 3-43-3 आवृते सोमपीतये; 5-46-1 नास्या वशि विमुचं नावृत्तम्. —d) वृ 5-12-1 तद्ध स्माह प्रातृदः पितरम्...स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद. —e) ऋ 10-135-2 अस्यन्नभ्यचाकशम्, तस्मा असृह्यं पुनः; शत्रा 1-2-5-4 ते ई असुरा असृयन्त इञ्चोचुः; 3-2-1-19 तस्माद्दु स्त्री पुंसोपमान्विताऽऽरकादिवाप्रेऽसूयति. —f) पा 4-1-139-140. —g) तांब्रा 13-10-8 को न्वयं कस्मा अलामिलन्तु वै महामिति तदलम्पस्यालम्पत्वम्.

३.३२

तद्ध सात्यर्षीकीर्ता आहुर्या वयं देवतामुपास्मह एकमेव वयं तस्यै देवतायै रूपं गव्यादिशाम एकं वाहन एकं हस्तिन्येकं पुरुष एकं सर्वेषु भूतेषु । तस्या एवेदं देवतायै सर्वं रूपमिति ॥ १ ॥ तदेतदेकमेव रूपं प्राण एव । यावद्धचेव प्राणेन प्राणिति, तावद्रूपं भवति यद्रूपं भवति ॥ २ ॥ तदथ यदा प्राण उत्क्रामति दर्वैर्वैर्भूतोऽनर्थ्यः परिशिष्यते न किञ्चन रूपम् ॥ ३ ॥ तस्यान्तरात्मा तपः । तस्मात् तप्यमानस्योष्णतरः प्राणो भवति ॥ ४ ॥ तपसोऽन्तरात्माग्निः । स निरुक्तः । तस्मात् स दहति ॥ ५ ॥ अथाधिदेवतम् । इयमेवैषा देवता योऽयं पवते । तस्मिन्नेतस्मिन्नापोऽन्तः । तदन्नम् । सोऽरुक्ष उपासितव्यः । यदस्मिन्नापोऽन्तस्तेनारुक्षः ॥ ६ ॥ तस्यान्तरात्मा तपः । तस्मादेष आतपत्युष्णतरः पवते ॥ ७ ॥ तपसोऽन्तरात्मा विद्युत् । स निरुक्तः । तस्मात् सोऽपि दहति ॥ ८ ॥ तानि वा एतानि चत्वारि साम प्राणो वाङ् मनः स्वरः । स एष प्राणो वाचा करोति मनोनेत्रः । तस्य स्वर एव प्रजाः । प्रजावान् भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

a) Only here in Vedic literature; a school of teachers. —b) ऐत्रा 4-9 गर्दभः सर्वेषां वाहनानामवाशिष्टः; शत्रा 1-8-2-9 येन वाहनेन धावयेत्. —b1) ऋ 6-3-4 द्रविर्न (smelter) द्रावयति दारु धक्षत्. —c) शत्रा 3-8-3-15 (अपक्रामति for उत्क्रामति; and शेते for परिशिष्यते); 4-1-5-2 इमं जीर्णं कृत्यारूपं अनर्थ्यं मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिषुः. —d) ऋ 4-11-1 अरुक्षितं दृशे आ रूपे अन्नम्; तै 1-11 अलूक्षा धर्मकामाः स्युः. —e) Nom. pl. like धाम in ऋ 10-45-2 विद्या ते धाम विभृता पुरुवा? —f) See above 1-33-4. —g) Cp above 2-2-6; छां 1-13-2 प्राणः स्वरः.

३.३३

स यो वायुः प्राण एव सः । योऽग्निर्वागेर्वै सा । यश्चन्द्रमा मन एव तत् । य आदित्यः स्वर एव सः । तस्मादेतमादित्यमाहुः स्वरं एतीति ॥ १ ॥ स यो ह वा अमूर्देवता उपास्ते या अमूराधिदेवतं दूर्रूपा वा एता दुरनुसंप्राप्या इव । कस्तद्वेद यद्येता अनु वा संप्राप्नुयान्न वा ॥ २ ॥ अथ य एना अध्यात्ममुपास्ते स हान्तिदेवो भवति । निर्जीर्यन्तीर्व वा इत एताः । अ [त] स्य वा एताः शरीरस्य सह प्राणेन निर्जीर्यन्ति । क उ एव तद्वेद यद्येता अनु वा संप्राप्नुयान्न वा ॥ ३ ॥ अथ य एना उभयीरेकधा भवन्तीर्वेद स एवानुष्ठ्या साम वेद, स आत्मानं वेद, स ब्रह्म वेद ॥४॥ तदाहुः— प्रादेशमात्राद्वा इत एता एकं भवन्ति । अतो ह्ययं प्राणः स्वर्य उपर्युपरि वर्तत इति ॥ ५ ॥ अथ हैक आहुः—चतुरङ्गुलाद्वा इत एता एकं भवन्तीति । अतो ह्येवायं प्राणः स्वर्य उपर्युपरि वर्तत इति ॥ ६ ॥ स एष ब्रह्मण आवर्तः । स य एवमेतं ब्रह्मण आवर्तं वेदाभ्येनं प्रजाः पशव आवर्तन्ते सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥ स यो हैवं त्रिद्वान् प्राणेन प्राण्यापानेनाशान्य मनसैता उभयीर्देवता आत्मन्येत्य मुख आधत्ते तस्य सर्वमाप्तं भवति, सर्वं जितम् । न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) छां ३.१३.३ सा वाक् सोऽग्निः. —b) छां १.३.२ स्वर इति इममाचक्षते. —c) छां १.५.१ ओमित्येष स्वरश्चेति. —d) Only here in Vedic literature. —e) ऋ १.१८०.७ पायो हि ष्मा वृषणावान्तिदेवम्. —f) Cp निर्जरा in Jain philosophy. —g) Cp अनुष्ठुया in ऋ ४.४.१४ (अनुष्ठ्या from अनुष्ठुया ?); ऐवा १.८ यदैवानुष्ठ्या चक्षुषा प्रजानात्यथ प्रजानाति; शब्रा १.४.२.१७ अनुष्ठ्या यजेति यदाह सुयजा च यजेति. —h) शब्रा ३.५.४.५तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति; छां ५.१८.१ प्रादेशमात्रमभिविमानम्. —i) छां ४.१५.६ मानवमावर्त नावर्तन्ते.

३.३४

तदेतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च । मिथुनमृक्सर्पि । आर्चतुरं वाव मिथुनं प्रजननम् ॥ १ ॥ तद्यत्राद् आह सोर्मः पवत इति वोपावर्तध्वामिति वा तत् सहैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण हिङ्कुर्वन्ति । तद् हिङ्गरेण मिथुनं क्रियते ॥ २ ॥ सहैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण निधनमुपयन्ति । तन्निधनेन मिथुनं क्रियते ॥ ३ ॥ तत् सप्तविधं सान्नः । सप्तकृत्व उद्गातात्मानं च यजमानं च शरीरात् प्रजनयति ॥४॥ यादृशस्यो ह वै रेतो भवति तादृशं संभवति, यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव, यदिगोर्गौरेव, यद्यश्वस्याश्व एव, यदि मृगस्य मृग एव । यस्यैव रेतो भवति तदेव संभवति ॥ ५ ॥

तद्यथा ह वै सुवर्णं हिरण्यमग्नौ प्रास्यमानं कल्याणतरं-कल्याणतरं भवति, एवमेव कल्याणतरेण-कल्याणतरेणात्मना संभवति य एवं वेद । तदेतद्वचाभ्यनूच्यते—॥७॥

a) छां 1.1.5 ऋक्च साम च; पा 5.4.77. —b) मैसं 1.7.3 आचतुरं हि द्वन्द्वं मिथुना; जैत्रा 3.4.2 आचतुरं मिथुनं प्रजननम्; पा 8.1.15 द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचन....., काशिका-आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते. —c) See above 3.19.1. —d) शत्रा 6.6.1.6 यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते; 7.4.1.1 यादृशद्वै जायते तादृग्भवे भवति; छां 5.10.6 यो रेतः सिच्यति तद्भूय एव भवति. —e) तैसं 1.5.1.2 तस्माद्रजतं हिरण्यमदाक्षिण्यम्, अश्रुजं हि; तैत्रा 1.4.7.4 सुवर्णं हिरण्यं द्वेषा विच्छिद्य (Note the contrast between सुवर्णं हिरण्यम् and रजतं हिरण्यम्). —f) बृ 4.4.4 नवतरं कल्याणतरं रूपम्.

३.३५

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते मरीचिनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥ इति ॥
पतङ्गमक्तमिति । प्राणो वै पतङ्गः । पतन्निर्व्व ह्येवङ्गेष्वतिरंथमुदीक्षते । पतङ्ग इत्याचक्षते ॥ २ ॥ असुरस्य माययोति । मनो वा असुरम् । तद्दयसुषु रमते तस्यैष माययाक्तः ॥ ३ ॥ हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चित इति । हृदैव ह्येते पश्यन्ति यन्मनसा विपश्चितः ॥ ४ ॥ समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षत इति । पुरुषो वै समुद्र एवविद उ कवयः । त इमां पुरुषेऽन्तर्वाचं विचक्षते ॥ ५ ॥ मरीचिनां पदमिच्छन्ति वेधस इति । मरीच्य इव वा एता देवता यदग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ न ह वा एतासां देवतानां पदमस्ति । पदेनो ह वै पुनर्मृत्युरन्वोति ॥ ७ ॥ तदेतदनन्वितं साम पुनर्मृत्युना । अति पुनर्मृत्युं तरति य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) ऋ 10.177.1. —b) Popular etymology. —c) अतिरथम् is used adverbially ? —d) See नि 3.9 for various etymologies. —e) ऋ 10.129.4 हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा; क 6.9 हृदा मनीषा मनसाभिकल्पतः; श्वे 4.17. —f) ऋ 4.58.1 समुद्राद्गर्मिर्मधुमौ उदारत्; प्र 6.5 समुद्रायणाः...पुरुषायणाः. —g) मरीच्यः (f. nom. pl.) ऋ 10.57.12 यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम्; अ 4.38.5 मरीचीर्वा या अनुसंचरन्ति; वासं 18.39 सूर्यो गन्धर्वो मरीचयोऽप्सरसः; 25.9 मरीचिभिर्विष्टुङ्गभिः; शत्रा 5.3.4.21 अथ मरीचीः अजलिना संगृह्य; ऐ 1.2 अम्भो मरीचीर्मरुम्; प्र 4.2 यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः... एकीभवन्ति; मै 6.31 अप्सरसो मानवीयाश्च मरीचयो नाम.

३.३६

पतङ्गने वाचं मनसा विभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भं अन्तः ।

तां द्योतमानां स्वर्गं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ १ ॥ इति ॥

पतङ्गने वाचं मनसा विभर्तीति । प्राणो वै पतङ्गः । स इमां वाचं मनसा विभर्ति ॥ २ ॥ तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तरिति । प्राणो वै गन्धर्वः पुरुष उ गर्भः । स इमां पुरुषेऽन्तर्वाचं वदति ॥ ३ ॥ तां द्योतमानां स्वयं मनीषामिति । स्वयं ह्येषा मनीषा यद्वाक् ॥ ४ ॥ ऋतस्य पदे कवयो नि पान्तीति । मनो वा ऋतमेवंविदं उ कवयः । ओमित्येतदेवाक्षरममृतम् । तेन यहृचं मीमांसन्ते यद्यजुर्यत् साम तदेनां निपान्ति ॥ ५ ॥

a) ऋ 10-177-2.

३.३७

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

—स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १ ॥ इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति । प्राणो वै गोपाः । स हीदं सर्वमनिपद्यमानो गोपायति ॥ २ ॥ आ च परा च पथिभिश्चरन्तामिति । तद्ये च ह वा इमे प्राणा अमी च रश्मय एतैर्ह वा एष एतदा च परा च पथिभिश्चरति ॥ ३ ॥ स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति । सध्रीचीश्च ह्येष एतद्विषूचीश्च प्रजा वंस्ते ॥ ४ ॥ आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति । एष ह्येषु भुवनेष्वन्तरा वरीवर्ति ॥ ५ ॥ स एष इन्द्र उद्गीथः । स यदैष इन्द्र उद्गीथ आगच्छति नैवोद्गातुश्रोपगातृणां च विज्ञायते । इत एवोर्ध्वः स्वरुदेति । स उपरि मूर्ध्नो लेलायति ॥ ६ ॥ स विद्यादागमदिन्द्रो नेह कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यत इति । तस्मिन् ह न कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥ ७ ॥ तदेतद्भ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव (न) कंचन भ्रातृव्यं पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ८ ॥

a) ऋ 10-177-3. —b) ऋ 10-162-5 जारो भूत्वा निपद्यते; 10-146-5 स्वादेः फलस्य जग्ध्वाय यथाकामं निपद्यते. —c) ई 1 ईशावास्यमिदं सर्वम्. —d) See above 1-45-6f. —e) वृ 4-3-7; मुं 1-2-2,4; श्वे 3-18.

३.३८

प्रजापतिं ब्रह्मासृजत । तमर्षश्यममुखमसृजत ॥ १ ॥ तमप्रपश्यममुखं शयानं ब्रह्माविशत् । पुरुष्यं तत् । प्राणो वै ब्रह्मा । प्राणो वावैनं तदाविशत् ॥ २ ॥ स उदातिष्ठत् प्रजानां जनयिता । तं रक्षांस्यन्वसचन्त ॥ ३ ॥ तमेतदेव सामं गायन्न-
त्रायत । यद्गं गायन्नत्रायत तद्गायत्रस्य गायत्रत्वम् ॥ ४ ॥ त्रायत एनं सर्वस्मात् पाप्मनो

मुच्यते य एवं वेद ॥ ५ ॥ तंमुपास्मै गायता नर इत्यृचाऽऽश्रवणीयेनोपागायन् ॥ ६ ॥
यदुपास्मै गायता नर इति तेन गायत्रमभवत् । तस्मादेषैव प्रतिर्पत् कार्या ॥ ७ ॥
पवमानायेन्दावा अभि देवमिया-हुंभा-क्षाता इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायन्त । षोडशकलं
वै ब्रह्म । कलाश एवैनं तद् ब्रह्माविशत् ॥ ८ ॥ तदेतच्चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रम् ।
अष्टाक्षरः प्रस्तावः । षोडशाक्षरं गीतम् । तच्चतुर्विंशतिः संपद्यते । चतुर्विंशत्यर्धमासः
संवत्सरः । संवत्सरः साम ॥ ९ ॥ ता ऋचः शरीरेण मृत्युरन्वैत् । तद्यच्छरीर-
वत्तन्मृत्योराप्तम् । अथ यदशरीरं तदमृतम् । तस्याशरीरेण साम्ना शरीराण्यधूनोत्
॥ १० ॥

a) ऋ 1.148.5 अन्वा अपर्या न दभन् अभिर्या; छां 7.26.2 न पर्यो मृत्युं पर्यति; सर्वं
ह पर्यः पर्यति; मुं 3.1.3 यदा पर्यः पर्यते रुक्मवर्णम्. —b) ऋ 7.29.4 उतो वा ते पुरुषाः
इदासन् (the only occurrence in ऋ). —c) See above 1.48.8. —d) Similar
etymology in वृ 5.15.7. —e) ऋ 9.11.1. —f) शन्वा 1.5.1.1 यज्ञो वा आश्रावणम्
...तस्मात् प्रवरायाश्रावयति. —g) ऐत्रा 3.29 तस्मात् सावित्री प्रतिपद् भवति; जैत्रा 2.221
आनुष्टुप् प्रतिपद् भवति. —h) ऋ 9.11.1 पवमानाय इन्दवे अभि देवाँ इयक्षते. —i) शन्वा
1f.1.6.36 षोडशकलो वै पुरुषः; वृ 1.5.14; छां 6.7.1; प्र 6.1; see below 4.25.2. —j)
Cp पर्वशः etc. in ऋ 1.57.6 त्वं...पर्वशः चकर्त्थि. —k) See समैव in 1.48.7 above.
—l) छां 8.12.1 आत्तं मृत्युना.

३.३९.

ओवा३चोवा३चोवा३च् हुं भा ओवा इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायत ।
षोडशकलो वै पुरुषः । कलाश एवास्य तच्छरीराण्यधूनोत् ॥ १ ॥ स एषोऽपहृत्-
पाप्मा धूतशरीरः । तदेकक्रियावृत्तियुदासङ्गायत्यो इति उदास (?) । आ इति
आवृत् । यत् वागिति तद्ब्रह्म । तदिदमन्तरिक्षं, सोऽयं वायुः पवते । हुमिति चन्द्रमाः ।
भा इत्यादित्यः ॥ २ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्भातीत्याचक्षते ॥ ३ ॥ एतस्य
ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्भ्रामित्याचक्षते ॥ ४ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोः
कुर्भ्रामित्याचक्षते ॥ ५ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोः शुभ्रामित्याचक्षते ॥ ६ ॥
एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्वृषभ इत्याचक्षते ॥ ७ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य
क्रतोर्दर्भ इत्याचक्षते ॥ ८ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्यो भातीत्याचक्षते ॥ ९ ॥
एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोः संभवतीत्याक्षते ॥ १० ॥ तत् किञ्च भा३ इति च
भा३ इति च तदेतन्मिथुनं गायत्रम् । प्र मिथुनेन जायते य एवं वेद ॥ ११ ॥

a) The text seems to be obscure and corrupt. —b) जै 3.39.3f are similar to जै 1.4.2 f. —c) मैसं 2.5.3 तस्य सहस्रस्य अग्रतः कुत्र उदैत्; तैसं 2.1.5.2 भवति साहस्री लक्ष्मिर्दुन्नतः.

३.४०

तदेतद्मृतं मायत्रम् । एतेन वै प्रजापतिरमृतत्वमगच्छदेतेन देवा एतेनर्षयः
॥ १ ॥ तदेतद् ब्रह्म प्रजापतयेऽब्रवीत् । प्रजापतिः परमेष्ठिने प्राजापत्याय । परमेष्ठी
प्राजापत्यो देवाय सवित्रे । देवः सविताग्रये । आग्निरिन्द्राय । इन्द्रः काश्यपाय ।
काश्यप ऋष्यशृङ्गाय काश्यपाय । ऋष्यशृङ्गः काश्यपो देवतरसे श्यावसायनाय काश्य-
पाय । देवतराः श्यावसायनः काश्यपः श्रुषाय वाह्नेयाय काश्यपाय । श्रुषो वाह्नेयः
काश्यप इन्द्रोताय दैवापाय शौनकाय । इन्द्रोतो दैवापः शौनको हृतय ऐन्द्रोतये
शौनकाय । दृतिरैन्द्रोतिः शौनकः पुलुषाय प्राचीनयोग्याय । पुलुषः प्राचीनयोग्यः
सत्ययज्ञाय पौलुषये प्राचीनयोग्याय । सत्ययज्ञः पौलुषिः प्राचीनयोग्यः सोमशुष्माय
सात्ययज्ञाय प्राचीनयोग्याय । सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः प्राचीनयोग्यो हृत्स्वाशयायाऽऽ-
ल्लकेयाय माहावृषाय राज्ञे । हृत्स्वाशय आल्लकेयो माहावृषो राजा जनश्रुताय
काण्ड्वियाय । जनश्रुतः काण्ड्वियः सायकाय जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय । सायको
जानश्रुतेयः काण्ड्वियो नगरिणे जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय । नगरी जानश्रुतेयः
काण्ड्वियः शङ्गाय शात्र्यायनाय आत्रेयाय । शङ्गः शात्र्यायनिरात्रेयो रामाय ऋतु-
जातेयाय वैयाघ्रपद्याय । रामः ऋतुजातेयो वैयाघ्रपद्यः—॥ २ ॥

Only very few of these names in this section occur in the वंश ब्राह्मण. A number of names are repeated in the वंश at 4.16f below.

३.४१

शङ्गाय वाभ्रव्याय । शङ्गो वाभ्रव्यो दक्षाय कात्यायनय आत्रेयाय । दक्षः
कात्यायनिरात्रेयः कँसाय वारक्ये । कँसो वाराकिः प्रोष्ठपादाय वारक्याय । प्रोष्ठपादो
वारक्यः कँसाय वारक्याय । कँसो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यः
कुबेराय वारक्याय । कुबेरो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यो
जनश्रुताय वारक्याय । जनश्रुतो वारक्यः सुदत्ताय पाराशर्याय । सुदत्तः पाराशर्योऽ-
षाढाया उत्तराय पाराशर्याय । अषाढ उत्तरः पाराशर्यो विपश्चिते शकुनिमित्राय
पाराशर्याय । विपश्चित्शकुनिमित्रः पाराशर्यो जयन्ताय पाराशर्याय । जयन्तः
पाराशर्यः—॥ १ ॥

३.४२

श्यामजयन्ताय लौहित्याय । श्यामजयन्तो लौहित्यः पल्लिगुप्ताय लौहित्याय । पल्लिगुप्तो लौहित्यः सत्यश्रवसे लौहित्याय । सत्यश्रवा लौहित्यः कृष्णधृतये सात्यकये । कृष्णधृतिः सात्यकिः श्यामसुजयन्ताय लौहित्याय । श्यामसुजयन्तो लौहित्यः कृष्णदत्ताय लौहित्याय । कृष्णदत्तो लौहित्यो मित्रभूतये लौहित्याय । मित्रभूतिलौहित्यः श्यामजयन्ताय लौहित्याय । श्यामजयन्तो लौहित्यः त्रिवेदाय कृष्णराताय लौहित्याय । त्रिवेदः कृष्णरातो लौहित्यो यशस्विने जयन्ताय लौहित्याय । यशस्वी जयन्तो लौहित्यो जयकाय लौहित्याय । जयको लौहित्यः कृष्णराताय लौहित्याय । कृष्णरातो लौहित्यो दक्षजयन्ताय लौहित्याय । दक्षजयन्तो लौहित्यो विपश्चिते दृढजयन्ताय लौहित्याय । विपश्चिद् दृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये दृढजयन्ताय लौहित्याय । वैपश्चितो दार्ढजयन्तिर्दृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये गुप्ताय लौहित्याय ॥ १ ॥ तदेतदमृतं गायत्रमथ यान्यन्यानि गीतानि काम्यान्येव तानि काम्यान्येव तानि ॥ २ ॥

a) काम versus अमृतत्व; cp क 4.2 पराचः कामाननुयन्ति बालाः...अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

४.१

श्वेताश्वो दर्शतो हरिनीलोऽसि हरितस्पृशः समानबुद्धो मा हिंसीः । न मां त्वं वेत्थ प्रद्रव ॥ १ ॥ यद्भ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदमश्मयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ २ ॥ यद्भ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदमयस्मयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ३ ॥ यद्भ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं लोहमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ४ ॥ यद्भ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं रज्जतमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ५ ॥ यद्भ्यवचरणोऽभ्यवैषि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं सुवर्णमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ६ ॥

आयुर्माता मतिः पिता नमस्त आविशोषण ।

ग्रहो नामासि विश्वायुस्तस्मै ते विश्वाहा नमः ॥

नमस्ताम्रार्यं नमो नमो वरुणाय नमो जिवांसते ॥ ७ ॥ यक्ष्म राजन्मा मां हिंसीः ।
राजन् यक्ष्म मा हिंसीः । तयोः संविदानयोः सर्वमस्युरयान्यहम् ॥ ८ ॥

a) जै 4.1.1 reads like an अनुष्टुप् verse; श्वेताश्व later an epithet of अर्जुन; cp the words श्वेतवाह, श्वेतवाहन and the name of the Upanisad श्वेताश्व-तर. —b) These words seem to be obscure. —c) शब्दा 1.3.8.4 नेत् पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यभ्य-वचरान्. —d) को + विद्; cp मनु 7.26 धर्मकामार्थकोविद्म्. —e) अ 5.10.1 अरुमवर्ममे असि; cp ऋ 10.101.10 अरुमन्मयीभिः वाशीभिः. —f) पा 1.4.20 अयस्मयादीनि. च्छन्दसि. —g) Source ? —h) वासं 16.39 नमस्ताम्राय च अरुणाय च. —i) ऋ 1.122.9 स्वयं स यक्ष्म हृदये निधत्ते; 10.97.13 साकं यक्ष्म प्रपत; 10.161.1 अज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ग्राहिर्जिग्राह; cp सोमराजन् and यक्ष्मराजन् (waning of the moon); सुश्रुत 5.445.7 राजश्वन्द्रमसो यस्मात् अभूदेष किलामयः । तस्मात् तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः. —j) ऋ. 3.54.6 समानेन ऋतुना संविदाने; अ 11.2.14 भवा रुद्रौ सयुजा संविदानौ; शब्दा 10.6.1.2 ते ह प्रातरसंविदाना; छां 8.7.3 तौ ह असंविदानावेव. —k) छां 2.11.2; वृ 6.4.14 et passim.

४.२

पुरुषो वै यज्ञः ॥ १ ॥ तस्य यानि चतुर्विंशतिर्वर्षाणि तत् प्रातःसवनम् ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् ॥ २ ॥ तद्ब्रह्मनाम् । प्राणा वै वसवः ।
प्राणा हीदं सर्वं वस्वाददते ॥ ३ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल उपतपदुपद्रवेत्, स
ब्रूयात्—प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनम् । माध्यन्दिनेन सवनेनानुसंतनुतेति ।
अगदो ह वै भवति ॥ ४ ॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशतं वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं
सवनम् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् ॥ ५ ॥ तद्ब्रह्मनाम् ।
प्राणा वै रुद्राः । प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥ ६ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल
उपतपदुपद्रवेत्, स ब्रूयात्—प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनम् । तृतीयसवनेनानु-
संतनुतेति । अगदो ह वै भवति ॥ ७ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि तत् तृतीय-
सवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् ॥ ८ ॥ तदादित्यानाम् ।
प्राणा वा आदित्याः । प्राणा हीदं सर्वमाददते ॥ ९ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल
उपतपदुपद्रवेत्, स ब्रूयात्—प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुषाऽनुसंतनुतेति ।
अगदो ह वै भवति ॥ १० ॥ एतद् तद्विद्वान् ब्राह्मण उवाच महिदास ऐतरेय उपतपति
किमिदमुपतपासी योऽहमनेनोपतपता न प्रेष्यामीति । स ह षोडशशतं वर्षाणि जिजीव ।
प्र ह षोडशशतं वर्षाणि जीवति नैनं प्राणः साम्यार्थ्युषो जहति य एवं वेद ॥ ११ ॥

Cp in general छां ३.१६.१f.

1) v. 1. चतुर्विंशति वर्षाणि (common to छां also).

a) Inferior reading ! Cp 4.1.9 below, which reads likewise, but suits the etymology of आदित्य; cp शत्रा 11.6.3-6 एते हि इदं सर्वं वासयन्ते; जैत्रा 2.77 एतेषु हीदं वसु सर्वं हितम्, तस्माद्भवः = वृ ३.9.4. —b) ऋ 10.16.6 अग्निष्टद्विवादगदं कृणोतु; अ 5.4.6 तमु मे अगदं कृषि; पा 6.3.70 कारे सत्यागदस्य (मुम्). —c) जैत्रा 2.77; शत्रा 11.6.3.7. —d) जैत्रा 2.77 इदं सर्वमाददाना यन्ति = शत्रा 2.1.2.18 and 11.6.3.8. —e) ऐआ 2.1.8; छां ३.१६.७. —f) शांआ 2.17, a rare form ! —g) ऋ 1.89.9 मा नो मध्या रीरिषितायुर्गन्तोः.

४.३

त्र्ययुषं कश्यपस्य जमदग्नेरुष्यायुषम् ।

त्रीण्यमृतस्य पुष्पाणि त्रीण्यायूषि मेऽकृणोः ॥ १ ॥

स नो मयोभूः पितृवाविशस्व शान्तिको यस्तनुवे स्योनः ॥ २ ॥

येऽग्नयः पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु ।

तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुव ॥ ३ ॥

a) वासं ३.६२ (with variations); अ 5.28.7 (with variations). —b) ऋ 1.187.3 उप नः पितृवाचर । मयोभूः..... —c) A late word; only here in Vedic literature. —d) Quotation from तैसं 5.5.7.5; cp ऋ ३.२२.४ पुरीष्यासो अग्नयः; वासं ३.४० अयमग्निः पुरीष्यः; 18.67 (with variations).

४.४

अरण्यस्य वत्सोऽसि विश्वनामा विश्वाभिरक्षणोऽपां पक्वोऽसि वरुणस्य
दूतोऽन्तर्धिर्नाम ॥ १ ॥ यथा त्वममृतो मर्त्येभ्योऽन्तर्हितोऽस्येवं त्वमस्मानर्घायुभ्यो-
ऽन्तर्धेहि । अन्तर्धिरसि स्तेनेभ्यः ॥ २ ॥

a) मनु 7.35 राजा सृष्टोऽभिरक्षिता. —b) अ 12.2.44 अन्तर्धिर्देवानां परिधि-
मनुष्याणाम्; पा 1.4.28 अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति; 1.4.71 तिरोऽन्तर्धौ. —c) ऋ 1.120.7
पातं नो वृकादघायोः; वासं 4.34 मा त्वा वृका अघायवो विदन्; गी ३.१६ अघायुरिन्द्रियारामः
where शङ्कर, perhaps wrongly, takes the word as अघ + आयुः; cp पा 7.4.37
अश्वाघस्य आत्. —d) ऋ 2.23.16 मा नः स्तेनेभ्यः...रिपवो अन्येषु जागृधुः; 2.28.10 स्तेनो
यो दिप्सति नः.

४.५

व्युषि सविता भवसि, उदेष्यन् विष्णुः, उद्यन् पुरुषः, उदितो बृहस्पतिः, अभिप्रयन् मघवेन्द्रो वैकुण्ठः, मध्यन्दिने भगः, अपराह उग्रो देवो लोहितायन्, अस्तमिते यमो भवसि ॥ १ ॥ अश्मसु सौमो राजा निशायां पितृराजः स्वप्ने मनुष्यान् प्रविशसि पयसा पशून् ॥ २ ॥ विरंत्रे भवो भवसि, अपररात्रेऽङ्गिराः, अग्निहोत्रवेलाया भृगुः ॥ ३ ॥ तस्य तदेतदेव मण्डलमूयः । तस्यैतौ स्तनौ यद् वाक् च प्राणश्च । ताभ्यां मे ध्रुवाऽध्यायं ब्रह्मचर्यं प्रजां पशून् स्वर्गं लोकं सजातवनस्याम् ॥ ४ ॥ एता आशिष आशासे । भूर्भुवः स्वः । उदिते शुक्रमादिश । तदात्मन् दधे ॥ ५ ॥

a) अ 13.3.21 निमृचास्तिन्नः । व्युषो ह तिस्रः. See below 4.10.10 ff. —b) शत्रां 14.5.1.6 = वृ 2.1.6 इन्द्रो वैकुण्ठः; कौ 4.2. —c) Only here in Vedic literature. Cp व्यध्व in अ 13.2.31 अर्वाङ् परस्तात् प्रयतो व्यध्वे; 4.40.6 व्यध्वाया दिशो (mid-way quarter) अभिदासन्ति अस्मान्; शत्रा 6.3.3.5 अय वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता भवति; 9.2.3.15 व्यध्वे व्यध्वे ह्येष इतः. —d) तैसं 2.6.9.7 सजातवनस्यामाशास्ते; cp गिर्वणस्यु in ऋ 10.111.1 स हि वीरो गिर्वणस्युर्विदानः.

४.६

भगेरथो हैक्ष्वाको राजा कामप्रेण यज्ञेन यक्ष्यमाण आस ॥ १ ॥ तद् इ कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा ऊचुः — भगेरथो ह वा अयमैक्ष्वाको राणा कामप्रेण यज्ञेन यक्ष्यमाणः । एतेन कथां वदिष्याम इति ॥ २ ॥ तं हाभ्येयुः । तेभ्यो हाऽऽगतेभ्योऽपचिर्तीश्चकार ॥ ३ ॥ अर्थ हैषां सर्भाग आवत्राजोप्त्वा केशश्मश्रूणि नखान्निष्कृत्याऽऽज्येनाभ्यज्य दण्डोपानहं विभ्रत् ॥ ४ ॥ तान् होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तः कतमो वस्तद्वेद यथाऽऽश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छत इति ॥ ५ ॥ अथ होवाच कतमो वस्तद्वेद यद्विदुषः सूद्राता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुषाविदाजायत इति ॥ ६ ॥ अथ होवाच—कतमो वस्तद्वेद यच्छन्दांसि प्रयुज्यन्ते यत् तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसम्पद्यन्त इति ॥ ७ ॥ अथ होवाच—कतमो वस्तद्वेद यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपि गच्छत इति ॥ ८ ॥ अथ होवाच—कतमो वस्तद्वेद यथा दक्षिणाः प्रातिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ ९ ॥

a) Unknown in early Vedic literature; perhaps = भगीरथ. —b) ऋ 1.158.2 कामप्रेणेव मनसा चरन्तः; अ 10.8.4 यः शतौदानां पचति कामप्रेण स कल्पते; शत्रा 10.2.6.4 कामप्रो लोकः । अमृतं वै कामप्रम्; शत्रा 11.1.6.18 अनेन त्वा कामप्रेण यज्ञेन याजयानि. —c) छां 1.8.1 हन्तोद्गीथे कथां वदामः; वृ 4.3.1 समेनेन वदिष्ये. —d) वासं

21.58 दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिं स्वधाम्; शब्दा 3.4.1.5 अयास्मा उदकं हरन्ति, अथापचितिं कुर्वन्ति; छां 1.1.9; वृ 4.5.14. —e) जैत्रा 1.2.2; a practically identical passage. —f) छां 5.3.6. —g) तैसं 7.1.8.1 आ अस्य चत्वारो वीरा जायन्ते, सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयः = सुमानुषवित् in this passage. मानुषवित् only here in Vedic literature.

४.७

एतान् हैनान् पञ्च प्रश्नान् पप्रच्छ ॥ १ ॥ तेषां ह कुरुपञ्चालाना वको दालभ्योऽनूचान आस ॥ २ ॥ स होवाच—यथाऽऽश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छत इति प्राच्यां वै राजन् दिश्याश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छतः । तस्मात् प्राङ् तिष्ठन्नाश्रावयति, प्राङ् तिष्ठन् प्रत्याश्रावयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच— यद्विदुषः सूद्गाता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुषविदाजायत इति, यो वै मनुष्यस्य संभूर्तिं वेदेति होवाच तस्य सूद्गाता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुषविदाजायत इति, प्राणा उ ह वाव राजन् मनुष्यस्य संभूतिरेवेति ॥ ४ ॥ अथ होवाच—यच्छन्दांसि प्रयुज्यन्ते यत् तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसंपद्यन्त इति गायत्रीषु ह वाव राजन् सर्वाणि च्छन्दांसि संस्तुतान्यभिसंपद्यन्त इति ॥ ५ ॥ अथ होवाच—यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपिगच्छत इति वषट्कारेणो वाव राजन् गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपिगच्छत इति ॥ ६ ॥ अथ होवाच—यथा दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ ७ ॥

a) छां 1.2.13; see above 1.9.3. —b) ई 12, 13, 14.

४.८

यो वै गायत्र्यै मुखं वेदेति होवाच तं दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ १ ॥ अग्निर्ह वाव राजन् गायत्रीमुखम् । तस्माद्यद्ग्रावभ्यादधाति भूयानेव स तेन भवति वर्धते । एवमेवैवंविद्वान् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णन् भूयानेव भवति वर्धत उ एवेति ॥ २ ॥ स होवाच— अनुचानो वै किलायं ब्राह्मण आस । त्वामहमनेन यज्ञेनमीति ॥ ३ ॥ तस्य वै ते यथोद्गास्यामीति होवाच यथैर्कराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेष्यसीति ॥ ४ ॥ तस्मा एतेन गायत्रेणोद्गीथेनोज्जगौ । स हैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमियाय । तेन हैतेनैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेति [य एवं वेद] ॥ ५ ॥ ओं वा इति द्वे अक्षरे । ओं वा इति चतुर्थे । ओं वा इति षष्ठे । हुं भा ओं वागित्यष्टमे ॥ ६ ॥ तेन हैतेन प्रैतदिशोऽस्य भयदस्यऽऽसमात्स्यस्योज्जगौ ॥ ७ ॥ तं होवाच— किं त आगास्या-

मीति । स होवाच— हरी मे देवाश्वावागायेति । तथेति । तौ हास्मा आजगौ । तौ
हैनमाजग्मतुः ॥ ८ ॥ स वा एष उद्गीथः कामानां संपदो वा३चो वा३चो वा३च्
हुं भा ओं वागिति । साङ्गो हैव सतनुरमृतः संभवति य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं-
विद्वानुद्गायति ॥ ९ ॥

a) वृ 5.14.8. —b) वृ 5.14.8. —c) ऋ 8.37.3 एकराळस्य भुवनस्य राजसि;
अ 3.4.1 विशां पतिरेकराट् त्वं विराज; ऐत्रा 8.15 पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति. —d)
चतुर्थे = तृतीयचतुर्थे. —e) षष्ठे = पञ्चमषष्ठे. —f) अष्टमे = सप्तमाष्टमे. —g) N. p. प्रतीदर्श
स्वैक्न in शत्रा 2.4.4.3; प्रतीदर्श ऐभावत in शत्रा 12.8.2.3. —h) Descendant of
अंसमाति; only here in Vedic literature. —i) जैत्रा 1.321 सर्वो हैव साङ्गः सतनुरमृतः
संभवति; शत्रा 12.8.3.31 तथा कृत्स्न एव सर्वतनूः साङ्गः संभवति; see 3.3.4 above.

४.९

पुरुषो वै यज्ञः पुरुषो होद्गीथः । अथैत एव मृत्यवो यदाग्निर्वायुरादित्य-
श्चन्द्रमाः ॥१॥ ते ह पुरुषं जायमानमेव मृत्युपाशैरभिर्दधाति । तस्य वाचमेवाग्निभि-
दधाति प्राणं वायुश्चक्षुरादित्यः श्रोत्रं चन्द्रमाः ॥ २ ॥ तदाहुः—स वा उद्गाता यो
यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुन्मुञ्चतीति ॥ ३ ॥ तद्यस्यैवंविद्वान् प्रस्तौति य
एवास्य वाचि मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ४ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुद्गायति य
एवास्य प्राणे मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ५ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रतिहरति य
एवास्य चक्षुषि मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ६ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान्निधनमुपैति य
एवास्य श्रोत्रे मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य
प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुन्मुञ्चति ॥ ८ ॥ तदाहुः—स वा उद्गाता यो यजमानस्य
प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुन्मुञ्चयाथैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृणातीति ॥ ९ ॥

a) See 4.2.1 above. —b) ऋ 5.50.4 यत्र वह्निरभिहितो दुद्रवत् द्रोण्यः पशुः;
10.85.11 ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ; अ 4.36.10 अभि तं निर्कृतिर्धत्ताम् । अश्वमिवाश्वभिधान्या;
8.10.2 तस्यां इन्द्रो वत्स आसीत्, गायत्री अभिधानी, अभ्रमूधः; शत्रा 6.3.1.26 ते मौञ्जीभिरभिधानी-
भिरभिहिता भवन्ति. —c) ऋ 1.25.11 उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चूत, अवाधमानि
जीवसे. —d) तै 1.4; 1.7; 2.9.

४.१०

तद्यस्यैवंविद्वान् हिङ्करोति य एवास्य लोमसु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं
स्पृणाति ॥ १ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रस्तौति य एवास्य त्वचि मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं
स्पृणाति ॥ २ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् आदिमादत्ते य एवास्य माँसेषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं

स्पृणाति ॥ ३ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुद्गायति य एवास्य स्नावसु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ४ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रतिहरति य एवास्याङ्गेषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ५ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुपद्रवति य एवास्यास्थिषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ६ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् निधनमुपैति य एवास्य मज्जसु मृत्युपाशः स तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुमुच्यार्थैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृणाति ॥ ८ ॥ तदाहुः स वा उद्गाता यो यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुमुच्यार्थैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृत्वा स्वर्गे लोके सप्तर्था दधातीति ॥ ९ ॥ स वा एष इन्द्रो वैमृधं उद्यन् भवति सविता, उदितो मित्रः, सङ्गवकाल इन्द्रः, वैकुण्ठो मध्यन्दिने समावर्तमानो शर्वः, उग्रो देवो लोहितायन्, प्रजापतिरेव संवेशेऽस्तमितः ॥ १० ॥ तद्यस्यैवंविद्वान् हिङ्करोति य एवास्योद्यतः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ ११ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रस्तौति य एवास्योदिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १२ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानादिमादत्ते य एवास्य संगवकाले स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १३ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुद्गायति य एवास्य मध्यन्दिने स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १४ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रतिहरति य एवास्यापराह्णे स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १५ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुपद्रवति य एवास्यास्तं यतः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १६ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् निधनमुपैति य एवास्यास्तमिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुमुच्यार्थैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृत्वा स्वर्गे लोके सप्तधा दधाति ॥ १८ ॥

a) सप्तधा = by means of seven विभक्तिः; see above 1-7 and 18 below.
—b) तैसं २.२.७.४ इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद् यं मृधो आमि प्र वेपेरन्; २.३.३.१ इन्द्रं वैमृधम् (वृत्रं जग्निवांसम्).

४.११

षड्द्वै देवताः स्वयंभुवोऽग्निर्वायुरसावादित्यः प्राणोऽन्नं वाक् ॥ १ ॥ ताः श्रेष्ठ्ये^१ व्यवदन्त—अहं श्रेष्ठोऽस्म्यहं श्रेष्ठ्यास्म्य् (स्मि ?) मां श्रियमुपाध्वमिति ॥२॥ ता अन्योन्यस्यै श्रेष्ठतायै नातिष्ठन्त । ता अब्रुवन्— न वा अन्योन्यस्यै श्रेष्ठतायै तिष्ठामह एताः संप्रब्रवामहै यथा श्रेष्ठाः स्म इति ॥ ३ ॥ ता अग्निमब्रुवन्— कथं त्वं श्रेष्ठोसीति ॥ ४ ॥ सोऽब्रवीत्— अहं देवानां मुखमास्मि, अहमन्यासां प्रजानाम् । मयाऽऽहुतयो हूयन्ते । अहं देवानामन्नं विकरोमि, अहं मनुष्याणाम् ॥ ५ ॥ स यन्न

स्याममुखा एव देवाः स्युरमुखा अन्याः प्रजाः । नाहुतयो हूयेरन् । न देवानामन्नं विक्रियेत, न मनुष्याणाम् ॥६॥ तत इदं सर्वं पराभवेत् ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ७ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ ८ ॥ अथ वायुमब्रुवन्— कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्— अहं देवानां प्राणोऽस्मि, अहमन्यासां प्रजानाम् । यस्मादहमुत्क्रामामि ततः स प्रप्लवते ॥ १० ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्, न ततो किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ११ ॥ एवमेवेति होचुः नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ १२ ॥

a) अ 1-9-3 सजातानां श्रेष्ठ्य आ घेह्येनम्; 10-6-31 मणिः श्रेष्ठ्याय मूर्धतः; बृ 5-13-2; 6-1-7 (अहंश्रेयसे); छां 5-1-6 (अहंश्रेयसि); 5-2-6 स मा जैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं गमयतु; कौ 2-6; 2-14; .4-20. —b) In the sense of 'digestion' ? गी 15-14 पचाम्यन्नं चतुर्विधम्.

४-१२

अथादित्यमब्रुवन्— कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ १ ॥ सोऽब्रवीत्— अहमेवोद्यन्नहर्भवाभ्यहमस्तं यन् रात्रिः । मया चक्षुषा कर्माणि क्रियन्ते । स यदहं न स्यां नैवाहः स्यान्न रात्रिः । न कर्माणि क्रियेरन् ॥ २ ॥ तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ३ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ ४ ॥ अथ प्राणमब्रुवन्—कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत्— प्राणो भूत्वाग्निर्दीप्यते । प्राणो भूत्वा वायुराकाशमर्तुं भवति । प्राणो भूत्वाऽऽदित्य उदेति । प्राणादन्नं प्राणाद्वाक् ॥ ६ ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ७ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ ८ ॥ अथान्नमब्रुवन्— कथमु त्वं श्रेष्ठमसीति ॥ ९ ॥ तदब्रवीत्— मायि प्रतिष्ठायान्निर्दीप्यते । मायि प्रतिष्ठाय वायुराकाशमनुविभवति । मायि प्रतिष्ठायान्दित्य उदेति । मदेव प्राणो मद्वाक् ॥ १० ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ११ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ १२ ॥ अथ वाचमब्रुवन्—कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ १३ ॥ साऽब्रवीत्— मयैवेदं विज्ञायते मयाऽदः । स यदहं न स्याम्, नैवेदं विज्ञायते नाऽदः ॥ १४ ॥ तत इदं सर्वं पराभवेत्, नैवेह किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ १५ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ १६ ॥

a) छां 7-3-1 यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवति.

४.१३

ता अब्रुवन्— एता वै किल सर्वा देवताः । एकैकामेवानु स्मः । यन्नु नः सर्वासां देवतानामेका च न स्यात्त इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येत । हन्त सार्धं समेत्य यच्छ्रेष्ठं तदसामेति ॥ १ ॥ ता एतस्मिन् प्राण ओकारे वाच्यकारे समायन् । तद्यत् समायन्, तत् साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ ता अब्रुवन्— यानि नो मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराणि तान्युद्धृत्यामृतेष्वपहतपाप्मसु शुद्धेष्वक्षरेषु गायत्रं गायामाशौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि । तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥ ३ ॥ एतैर्यत्रेणमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । शिरित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ४ ॥ वेति वायोरमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । युरित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ५ ॥ एत्यादित्यस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । त्येत्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ६ ॥ प्रेति प्राणस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । गेत्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ७ ॥ एत्यन्नस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । नमित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ८ ॥ वेति वाचोऽमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । गित्यस्यै मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ९ ॥ ता एतानि मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराण्युद्धृत्यामृतेष्वपहतपाप्मसु शुद्धेष्वक्षरेषु गायत्रमागायन्नशौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि । तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन् ॥ १० ॥ अपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ ११ ॥

a) For 4-9 cp बृ 2.3.1 (स-ति-यम्).

४.१४

ता ब्रह्माब्रुवन्— त्वयि प्रतिष्ठायैतमुद्यच्छामेति । ता ब्रह्माब्रवीदास्येन प्राणेन युष्मानास्येन प्राणेन मामुपाग्नवाथेति ॥ १ ॥ ता एतेन प्राणेनौकारेण वाच्यकारमानि-मेर्ष्यन्त्यो हिङ्गनराद्भकारमोकारेण वाचमनुस्वरन्त्य उभाभ्यां प्राणाभ्यां गायत्रमगायन्— ओवा३चोवा३चोवा३च् हुं भा वो वा इति ॥ २ ॥ स यथोभयापदी प्रतितिष्ठत्येवमेव स्वर्गं लोके प्रत्यतिष्ठन् । प्रति स्वर्गं लोके तिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥ य उ ह वा एवंविदस्माल्लोकात् प्रैति स प्राण एव भूत्वा वायुमप्येति, वायोरध्यभ्राण्य-भ्रेभ्योऽधि वृष्टिं वृष्ट्यैवमं लोकमनुविभवति ॥ ४ ॥ ऋषयो ह सत्रमासांचक्रिरे । ते पुनः पुनर्ब्रह्मीभिर्ब्रह्मीभिः प्रतिपद्भिः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं नानु चन बुबुंधिरे ॥ ५ ॥ त उ श्रमेण तपसा व्रतचर्येणेन्द्रमवरुधिरि ॥ ६ ॥ तं होचुः—स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म । ते पुनः पुनर्ब्रह्मीभिर्ब्रह्मीभिः प्रतिपद्भिः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं नानु चनाभुत्स्महि । तथा

नोऽनुशाधि यथा स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमियामेति ॥ ७ ॥ तान् होवाच— को वः स्थविरतम इति ॥ ८ ॥

a) Irregular form. —b) छां 5.10.5-6. —c) छां 8.7.2. The intrusion of चन between अनु and बुबुधिरे is *tnesis*. —d) Cp आर्त in वृ 3.4.2 अतोऽन्यदार्तम्; कौ 3.3 यत्रैतत् पुरुष आर्तो मरिष्यन्. —e) उद्वचम्-क 1.53.11 य उद्वचिन्द्र देवगोपाः; 10.77.7 य उद्वचि यज्ञे अध्वरेष्ठाः.

४.१५

अहमित्यगस्त्यः ॥ १ ॥ स वा एहीति होवाच तस्मै तेऽहं तद् वक्ष्यामि यद्विद्वांसः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमेष्यथेति ॥ २ ॥ तस्मा एतं गायत्रस्योद्गीर्थमुपनिषदममृतमुवाचाशौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि ॥ ३ ॥ ततो वै ते स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमायन् ॥ ४ ॥ एवमेवैनं विद्वान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

a) उद्गीथम्, उपनिषदम्, अमृतम् should be noted carefully.

४.१६

एवं वा एतं गायत्रस्योद्गीर्थमुपनिषदममृतमिन्द्रोऽगस्त्यायोवाच । अगस्त्य इषाय श्यावाश्वये । इषः श्यावाश्विगौषूक्तये । गौषूक्तिर्ज्वालायनाय । ज्वालायन शाट्यायनये । शाट्यायनी रामाय क्रातुजातेयाय वैयाघ्रपद्याय । रामः क्रातुजातेयो वैयाघ्रपद्यः — ॥ १ ॥

४.१७

शङ्खाय बाभ्रव्याय । शङ्खो बाभ्रव्यो दक्षाय कात्यायनय आत्रेयाय । दक्षः कात्यायनिरात्रेयः कँसाय वारक्याय । कँसो वारक्यः सुयज्ञाय शाण्डिल्याय । सुयज्ञः शाण्डिल्योऽग्निदत्ताय शाण्डिल्याय । अग्निदत्तः शाण्डिल्यः सुयज्ञाय शाण्डिल्याय । सुयज्ञः शाण्डिल्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यो जनश्रुताय वारक्याय । जनश्रुतो वारक्यः सुदत्ताय पाराशर्याय । सैषा शाट्यायनी गायत्रस्योपनिषदेवमुपासितव्या ॥ २ ॥

४.२२

आर्शा वा इदमग्र आसीद्भविष्यदेव । तदभवत् । ता आपोऽभवन् ॥ १ ॥
तास्तपोऽतप्यन्त । तास्तपस्तेपाना हुस्सित्येव प्राचीः प्राश्वसन् । स वाव प्राणोऽभवत्
॥ २ ॥ ताः प्राण्यापानन् । स वा अपानोऽभवत् ॥ ३ ॥ ता अपान्य व्यानन् । स
वाव व्यानोऽभवत् ॥ ४ ॥ ता व्यान्य समानन् । स वाव समानोऽभवत् ॥ ५ ॥ ताः
समान्योदानन् । स वा उदानोऽभवत् ॥ ६ ॥ तदिदमेव सधमाद्यमासीद्विविक्तम्
॥ ७ ॥ स नामरूपमकुरुत् । तेनैन्द्रव्यविनक् । वि ह पाप्मनो विच्यते य एवं
वेद ॥ ८ ॥ तदसौ वा आदित्यः प्राणोऽग्निरपान आपो व्यानो दिशः समानश्चन्द्रमा
उदानः ॥ ९ ॥ तद्वा एतदेकमभवत् प्राण एव । स य एवमेतदेकं भवद्देदैवं हैतदेकधा
भवतीत्येकधैव श्रेष्ठः स्वानां भवति ॥ १० ॥ तदग्निर्वै प्राणो वागिति पृथिवी वायुर्वै
प्राणो वागित्यन्तरिक्षमादित्यो वै प्राणो वागिति द्यौर्दिशो वै प्राणो वागिति श्रोत्रं
चन्द्रमा वै प्राणो वागिति मनः पुमान् वै प्राणो वागिति स्त्री ॥ ११ ॥ तस्येदं सृष्टं
शिथिलं भुवनमासीदपर्याप्तम् ॥ १२ ॥ स मनोरूपमकुरुत् । तेन तत् पर्याप्तोत् ।
दृढं ह वा अस्येदं सृष्टमशिथिलं भुवनं पर्याप्तं भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥

a) ऋ 2.41.12 इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत; अ 4.15.8 आशामर्शा
विद्योततात् वाता वान्तु दिशो दश. —b) ऋ 4.3.4 उक्था सधमाद्यानि; पा 6.3.96 सध
मादस्थयोरेच्छन्दसि. —c) वृ 4.2.3 प्रविक्त्वाहारतरः; मां 4 प्रविक्त्विभुक्; गी 18.52 विविक्त्सेवी.
—d) वृ 1.4.7; छां 6.3.2; मुं 1.1.9; 3.2.8. —e) ऋ 5.85.8 सर्वा ता विष्या
शिथिरेव; ऐवा 3.31 पर्वाणि शिथिराणि सन्ति दृढहानि. —f) मनोरूपम् contrasted in
8 above ?

४.२३

सैषा चतुर्विधा विहिता श्रीरुद्रीथः सार्माकर्यं ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥ १ ॥ प्राणो
वावोद् वाग् गी स उद्रीथः ॥ २ ॥ प्राणो वावामो वाक् सा तत् सार्म ॥ ३ ॥ प्राणो
वाव को वाक् ऋक् तदकर्यम् ॥ ४ ॥ प्राणो वाव ज्येष्ठो वाग् ब्राह्मणं तज्ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥ ५ ॥
उर्पनिषदं भो ब्रूहीति । उक्ता त उपनिषद् यस्य ते धातव उक्ताः । त्रिधातु विषु वाव
त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ६ ॥ एतच्छुक्लं कृष्णं ताम्रं सामवर्णं इति ह स्माह यदैव
शुक्लकृष्णे ताम्रो वर्णोऽभ्यवैति स वै ते वृद्धक्ते दर्शमं मानुषमिति त्रिधातु । स ऐक्षत
—क नु म उच्चानाय शर्यानायेमा देवता बलिं हरेयुरिति ॥ ७ ॥

a) वृ 1.2.1 तदेवाक्यस्य अर्कत्वम्. —b) तांब्रा 7.6.7 ज्येष्ठब्राह्मणं वा एतत्.
—c) छां 1.7.1; वृ 1.3.22; 6.4.20. —d) के 4.7 उपनिषदं भो ब्रूहीति etc. —e)
छां 6.4.1 रोहितं शुक्लं कृष्णं रूपम्; श्वे 4.5 लोहितशुक्लकृष्णाम्. —f) Obscure text!
—g) अ 3.21.10 आप उत्तानशीवरीः.

४.२४

स पुरुषमेव प्रपदनायावृणीत ॥ १ ॥ तं पुरस्तात् प्रत्यञ्चं प्राविशत् । तस्मा
उरुरभवत् । तदुरस उरस्त्वम् ॥ २ ॥ तस्मा अत्रसद् एता देवता बलिं हरन्ति ॥ ३ ॥
वाचमनुहरन्तीमग्निरस्मै बलिं हरति ॥ ४ ॥ मनोऽनुहरच्चन्द्रमा अस्मै बलिं हरति ॥ ५ ॥
चक्षुस्तुहरदादित्योऽस्मै बलिं हरति ॥ ६ ॥ श्रोत्रमनुहरद्विशोऽस्मै बलिं हरन्ति ॥ ७ ॥
प्राणमनुहरन्तं वायुरस्मै बलिं हरति ॥ ८ ॥ तस्यैते निष्खाताः पन्था बलिवाहना इमे
प्राणाः । एवं हैतं निष्खाताः पन्था बलिवाहनाः सर्वतोऽपियन्ति प्राणा य एवं वेद ॥ ९ ॥
सा हैषा ब्रह्मासन्दीमारूढा । आ हास्मै ब्रह्मासन्दीं हरन्त्याधि ह ब्रह्मासन्दीं रोहति य
एवं वेद ॥ १० ॥ तदेतद् ब्रह्म यशःश्रिया परिवृढम् । ब्रह्म ह तु सन् यशसा श्रिया
परिवृढो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ तस्यैष आदेशो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नन्तः । तस्य
यच्छुक्लं तदृचां रूपं, यत् कृष्णं तत्साम्नां, यदेव ताम्रमिव बभ्रुर्विव तद्यजुषाम् ॥ १२ ॥
य एवायं चक्षुषि पुरुष एष इन्द्र एष प्रजापतिः समः पृथिव्या सम आकाशेन समो
दिवा समः सर्वेण भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते । एष एवेदं सर्वमित्युपासितव्यम् ॥ १३ ॥

a) छां 8.6.5 लोकद्वारं विदुषां प्रपदनम्. —b) शन्ना 7.5.2.52 मनो वै समुद्रः,
मनसो वै समुद्राद् वाचाध्या देवास्त्रयीं विद्यां निरखनन्; पन्थ is the basic word: ऋ
1.35.11 ये ते पन्थाः सवितः पूर्यास्ते. —d) वासं 9.5.6 वरुण आसन्ध्यामारूढः; तैसं 7.5.9.5
उद्गाता आसन्दीमारोहति; अ 14.2.65 यदासन्ध्यामुपधाने; कौ 1.5 विचक्षणामासन्दीम्. —e)
यशःश्रिया is singular. —f) नि 1.8 ब्रह्म परिवृढं सर्वतः. —g) वृ 2.3.6; छां 6.1.3;
के 4.4; तै 1.11. —h) बभ्रु neuter ? —i) Cp 1.43.10 above.

४.२५

सत्त्वासत्त्वासत्त्वं सत्त्वं वाक् च मनश्च (मनश्च) वाक् च चक्षुश्च श्रोत्रं
च श्रोत्रं च चक्षुश्च श्रद्धां च तर्पश्च तपश्च श्रद्धा च तानि षोडश ॥ १ ॥ षोडशकलं
ब्रह्म । स य एवमेतत् षोडशकलं ब्रह्म वेद तमेवैतत् षोडशकलं ब्रह्माप्येति ॥ २ ॥
वेदो ब्रह्म तस्य सत्यमायतनं शमः प्रतिष्ठा दमश्च ॥ ३ ॥ तद्यथा श्वः प्रैष्यन्
पापात् कर्मणो जुगुप्सेतैवमेवाहरहः पापात् कर्मणो जुगुप्सेताकार्णलात् ॥ ४ ॥ अथैषां

दशपदी विर्राट् ॥ ५ ॥ दश पुरुषे स्वर्गनरैकाणि । तान्येनं स्वर्गं गतानि स्वर्गं गमयन्ति, नरकं गतानि नरकं गमयन्ति ॥ ६ ॥

a) छां ५.10.1 श्रद्धातप इत्याचक्षते. —b) See above 3.38 8; छां 6.7.1; वृ 1.5.14-15. —c) के 4.8 सत्यमायतनम्. —d) छां ५.10.8 तस्माज्जुगुप्सेत; ई 6 ततो न विजुगुप्सते. —e) काल = Death; काल meaning death is epic and classical. —f) छां 4.3.8. —g) तैआ 1.19 1 विसर्पा नरकः (m.); here it is neuter; नि 1.11 नेज् जिह्वायन्त्यो नरकं पताम.

४.२६

मनो नरको वाङ् नरकः प्राणो नरकश्चक्षुर्नरकः श्रोत्रं नरकस्त्वङ् नरको हस्तौ नरको गुदं नरकः शिश्नं नरकः पादौ नरकः ॥१॥ मनसा परीक्ष्याणि वेदेति वेद ॥२॥ वाचा रसान् वेदेति वेद ॥ ३ ॥ प्राणेन गन्धान् वेदेति वेद ॥ ४ ॥ चक्षुषा रूपाणि वेदेति वेद ॥५॥ श्रोत्रेण शब्दान् वेदेति वेद ॥ ६ ॥ त्वचा संस्पर्शान् वेदेति वेद ॥ ७ ॥ हस्ताभ्यां कर्माणि वेदेति वेद ॥ ८ ॥ उदरेणाशनयां वेदेति वेद ॥ ९ ॥ शिश्नेन रार्मान् वेदेति वेद ॥१०॥ पादाभ्यामध्वनो वेदेति वेद ॥ ११ ॥ पृथ्व्यस्य प्रास्त्रवणस्य प्रादेशर्मात्रादुदक् तत् पृथिव्यै मध्यम् । अथ यत्रैते सप्तर्षयस्तद्विवो मध्यम् ॥ १२ ॥ अथ यत्रैत उषास्तत् पृथिव्यै हृदयम् । अथ यत्रैतत् कृष्णं चन्द्रमसि तद्विवो हृदयम् ॥ १३ ॥ स य एवमेते द्यात्रापृथिव्योर्मध्ये च हृदये च वेद नाकामोऽस्माल्लोकात् प्रैति ॥१४॥ नमोऽतिसार्मायैतुरेयाय धृतराष्ट्र्यै पार्थुश्रवसाय ये च प्राणं रक्षन्ति ते मा रक्षन्तु । स्वस्ति । कर्मैति गार्हपत्यः । शम इत्याहवनीयः । दम इत्यन्वाहार्यपचनः ॥ १५ ॥

a) शब्रा 10.4.2.21 सर्वाणि भूतानि पर्येक्षत् (*parasmai*); जैब्रा 1.134 ते आत्मानमेव पर्येक्षेताम्. —b) वाचा = जिह्वा (!); शब्रा 8.5.4.1 वाचैवान्नस्य रसं विजानाति; तांब्रा 20.14.3 एषा वाव प्रत्यक्षं वाक् या जिह्वेण वाचो वदति; जैब्रा 1.269 वाचा स्वाद् चास्वाट् च विजानाति. —c) रामान् m. and pl. like दासः ? but cp तैसं ५.6.8.3 नाग्निं चित्वा रामामुपेयात्. —d) तांब्रा 25.10.16, 22 सरस्वत्या विनशनात् प्लक्षः प्रास्त्रवणः. —e) छां ५.18.1; मै 6.38. —f) Mentioned only here. —g) धृतराष्ट्र and पृथुश्रवस् are mentioned in तांब्रा 25.15.3 (वंश). —h) के 4.8 कर्मैति प्रतिष्ठा.

४.२७

कः सविता । का सावित्री । अग्निरेव सविता । पृथिवी सावित्री ॥ १ ॥ स यत्राग्निस्तत् पृथिवी यत्र वा पृथिवी तदग्निः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ २ ॥ कः सविता । का सावित्री । वरुण एव सविता । आपः सावित्री ॥ ३ ॥ स यत्र

वरुणस्तदापो यत्र वाऽऽपस्तद्वरुणः । ते द्वे योनी । (तदेकं मिथुनम्) ॥ ४ ॥ कः सविता । का सावित्री । वायुरेव सविता । आकाशः सावित्री ॥ ५ ॥ स यत्र वायुस्तदाकाशो यत्र वाऽऽकाशस्तद्वायुः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ ६ ॥ कः सविता । का सावित्री । यज्ञ एव सविता । छन्दांसि सावित्री ॥ ७ ॥ स यत्र यज्ञस्तच्छन्दांसि यत्र वा छन्दांसि तद्यज्ञः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ ८ ॥ कः सविता । का सावित्री । स्तनयित्नुरेव सविता । विद्युत् सावित्री ॥ ९ ॥ स यत्र स्तनयित्नुस्तद्विद्युत्, यत्र वा विद्युत् तत् स्तनयित्नुः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १० ॥ कः सविता । का सावित्री । आदित्य एव सविता । द्यौः सावित्री ॥ ११ ॥ स यत्रादित्यस्तद् द्यौर्यत्र वा द्यौस्तदादित्यः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १२ ॥ कः सविता । का सावित्री । चन्द्र एव सविता । नक्षत्राणि सावित्री ॥ १३ ॥ स यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि, यत्र वा नक्षत्राणि तच्चन्द्रः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १४ ॥ कः सविता । का सावित्री । मन एव सविता । वाक् सावित्री ॥ १५ ॥ स यत्र मनस्तद्वाग् यत्र (वा) वाक् तन्मनः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १६ ॥ कः सविता । का सावित्री । पुरुष (एव) सविता । स्त्री सावित्री । स यत्र पुरुषस्तत् स्त्री, यत्र वा स्त्री तत् पुरुषः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १७ ॥

४.२८

तस्या एष प्रथमः पादो भूस्तत् सवितुर्वरेण्यमिति । अग्निर्वै वरेण्यम् । आपो वै वरेण्यम् । चन्द्रमा वै वरेण्यम् ॥ १ ॥ तस्या एष द्वितीयः पादो भर्गमयो भुवो भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥ २ ॥ तस्या एष तृतीयः पादः स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति । यज्ञो वै प्रचोदयति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः ॥ ३ ॥ भूर्भुवस्तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥ ४ ॥ स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति । यज्ञो वै प्रचोदयति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः ॥ ५ ॥ भूर्भुवःस्वस्तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदयादिति । यो वा एतां सावित्रीमेवं वेदार्पणुनर्मृत्युं तरति, सावित्र्या एव सलोकतां जयति, सावित्र्या एव सलोकतां जयति ॥ ६ ॥

a) The normal formula is अप पुनर्मृत्युं जयति; e. g. in वृ 1.2.7 *et passim*; cp ऋ 10.133.5 अव तस्य बलं तिर; अ 6.6.3 अप तस्य बलं तिर.

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ इति जैमिनीयोपनिषत् ॥

Additions to the Notes

Page	Line	Parallel Quotations etc.
1	15	Add under a) : cp वृ 2.5.18 नैनेन किंचनानावृतं, नैनेन किंचनासंवृतम्.
„	16	Add —d ₁) after —d) : भुज् in the sense of 'to be of use'; cp नि 2.4 तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्. Correspondingly add d ₁ above भुञ्जीथाः in the text.
„	17	Add at the end : श् alternately splits the last पाद into two sentences, मा गृधः and कस्य स्विद् (v. l. चिद् in श्रीकर) धनम्.
„	21	Read at the end : उवट and महीधर suggest जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । जीवितुमिच्छेः.....
2	9	Add at the end : उवट rightly refers to छां 5.10.8 जायस्व भ्रियस्वेति एतत् तृतीयं स्थानम्.
3	8fb	Put b on शुश्रुम्; add in the notes : —b) ऋ 10.88.15 द्वे सुती अश्रूणवं पितृणाम्.....
5	9	Add at the end : for नमउक्ति cf ऋ 3.14.2 अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व; 5.43.9 प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्य, अहं पूष्ण उत वायोरदक्षि; 8.4.6 दाशोक्ति नमउक्तिभिः.
6	6	On केनेषितं पतति प्रेषितं मनः cp ऋ 10.136.5 अथो देवेषितो मुनिः, 6.9.5 मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः; 3.39.1 इन्द्रं मतिर्हृद् आ वच्यमाना; 10.47.6 हृदिस्पृशो मनसा वच्यमानाः; वासं 34.3 यत् प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च.....; 34.6 हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु.
7	13	Add at the end : ऐत्रा 5.31 उयन् खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते.
„	15	Can नूनं be न्यूनं? cp जैत्रा 3.156 स होवाच न्यूनं त्वं वेत्थ, अन्यथा वयमतो विद्महेति.
8	3	Add : अ 5.30.10 ऋषी बोधप्रतीबोधौ, अस्वप्नो यश्च जागृविः.
„	7fb	Add after प्रादुर्भवन्ति : जैत्रा 3.203 तेभ्यो ह नाविरास.
„	6fb	Add after प्रजानाम् : जैत्रा 3.203 समुद्रेऽन्तर्महयक्षम्; शत्रा 11.2.3.5 ते हैते (नाम च रूपं च) ब्रह्मणो महती यक्षे (अश्वे in शत्रा 11.2.3.4).
8	4fb	For etymological explanation of the word जातवेदम् see ऋ 6.15.13 अग्निः...विश्वा वेदं जानिमा जातवेदाः and 8.39.6 अग्निर्जाता देवानामग्निर्वेदं मर्तानामपीच्यम्.
9	9	For अथेन्द्रमनुवन्, cp जैत्रा 3.203 एत, इन्द्रमेव स्तवाम, स वावास्पेशे । स एव न इमं दर्शयिष्यतीति ।
10		For तस्मात्तिरोदधे, cp ऋ 9.97.47 तिरो वपांसि दुहितुः (abl., cp तस्मात् in the text) दधानः.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
10	8fb	Add : further see note on छां 3.12.3.
11	3	Add : सायण connects the story of नचिकेतस् in तैत्रा and क with ऋ 10.135.
„	9	For नीयमानासु, cp शत्रा 14.1.1.32 यामस्मै दक्षिणामानयेयुः; instead of आ-नी, ऋ 10.107.5 has आ-नी, यः प्रथमो दक्षिणामावित्राय.
„	9fb	For the idiom द्वितीयं तृतीयं, cp तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचने उवाच—an entirely untraced remarkable उपनिषद्—quotation given by शंकराचार्य on ब्रसू 3.2.17 दर्शयति च, अथो अपि स्मर्यते.
12	1	For अनुपश्य, cp ऋ 7.70.4 अनु पूर्वाणि चख्यतुर्गुमानि.
„	18	On तिस्रो रात्रीः cp अ 11.5.3 आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं ..तं रात्रीस्तिस्र उदरे विभर्ति.
16	4	On दूरमेते विपरीते, we can say with Geldner (on ऋ 1.163.3 असि सोमेन समया विवृक्तः) समया <i>ist das Gegenteil von</i> दूरम्.
„	9	Add a note on पण्डितंमन्यमानाः (one word) : Compare the use of ऊह with acc. as in पण्डितंमन्यमानाः in ऋ 10.52.3 कमप्यूहे यत् समञ्जन्ति देवाः; cp मभा 1.90.23 अधीयानः पण्डितंमन्यमानः.
16	18	Compare the use of आश्चर्य with that of कश्चित् in ऋ 1.37.13 शृणोति कश्चिदेषाम् and also in क 4.1 कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्.
18	10fb	Add : धुराधुरम् and मेनामेनम् in जैत्रा 1.107 and 145 respectively.
19	10	After —d) क 6.5, add : तैसं 6.4.2.4 छायायै च आतपतश्च सन्धौ गृह्णाति, अहोरात्रयोरेवास्मै वर्णं गृह्णाति.
„	8fb	Add : also प्रग्राह.
20	1	For युक्तेन मनसा cp शत्रा 6.3.1.14 न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन संप्रति शक्नोति कर्तुम्.
21	12	For धीरः and इच्छन् cp ऋ 10.46.2 गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिः, इच्छन्तो धीरा भृगवो अविन्दन्.
22	9	प्राणेन संभवति = <i>unites herself with Prāṇa</i> , cp अ 6.119.2 अय पक्वेन सह सं भवेम.
25	12fb	For the idea and the vocabulary, cp ऋ 1.24.7 नीचीनाः स्थरुपरि बुध्न एषाम्.
26	12	Add after वृ 4.1.4, (पित्र्यम्, गान्धर्वम्, ब्राह्मम्).
„	8fb	Cp the following from ऋ 1.61.2 इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा, प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्तः; 1.171.2 हृदा तष्टः (स्तोमः) मनसा धायि देवाः; 4.58.6 अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः; 6.28.5 इच्छामीद् धृदा मनसा चिदिन्द्रम्; 7.98.2 उत हृदा उत मनसा जुषाणः; 10.177.1 हृदा परयन्ति मनसा विपश्चितः.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
27	7fb	Add : अ 12.2.54 इषीकां जरतीमिष्ट्वा.....; शत्रा 1.1.4.19 यदि नडानां यदि बेणूनां यदि इषीकाणाम्; जैत्रा 1.9 यथा मुआदिषीकां विवृहेतु; नि 9.8 मुअः विमुच्यते इषीकया (attempt at etymology by connecting मुच् with मुज् in मुञ्ज्).
30	9	Add : cp ऋ 7.61.5 न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम्.
32	8fb	For पुरुषे छाया cp शत्रा 2.2.3.10 छायेव वा अयं पुरुषः पाप्मनाऽनुषक्तः.....
,	12fb	अतिप्रश्नान् पृच्छसि; cp for a similar idea, ऋ 10.88.18 नोपस्विजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कवयो विद्वाने कम्.
33	1fb	Add वासं 4.22 अस्मे ते वन्द्युः (similar meaning); later cp मभा 4.58.65 तस्य वाणमयं वर्षं शलभानामिवायतिम् (नी. संततिम्); 5.166.3 काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतिः; 9.13.41 शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवायतिम्.
34	11fb	For अनुभवति cp ऋ 1.52.11 यामनु शवसा बर्हणा भुवत्; 1.165.5 इन्द्र स्वधामनु हि नो वभूथ; 3.32.11 न ते महित्वमनु भूदध यौः; तैसं 7.3.14.1 अग्निना तपोऽन्वभवत्, वाचा ब्रह्म, ब्राह्मणेन वाचम्.
35	4	उपस्थश्चानन्दयितव्यं च : cp वासं 19.92 आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोम; शत्रा 12.9.1.6 अश्वस्य शिश्रं महिषी उपस्थे निधत्ते; and see also प्र 4.8; छां 5.8.1; वृ 2.4.11, 4.5.12, 6.2.13; तै 3.10.
35	10	Add : also छां 6.1.3; वृ 3.7.23; 3.8.11. For a fuller enumeration, see ऐआ 3.2.4 स योऽतोऽश्रुतोऽगतोऽमतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आत्मेति विद्यात्.
36	13	Add after अहिनिर्लयनी : cp ऋ 9.86.44 अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचम्; शत्रा 11.2.6.13 स यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येत, एवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात् पाप्मनो निर्मुच्यते; जैत्रा 1.9 स यथाहिरहिच्छव्यै निर्मुच्येत.
37	14	समुद्र इत्येवं प्रोच्यते. Was it originally एव as in छां 6.10.1 ?
,	3fb	Add : also ऋ 1.92.6 and 1.183.6.
43	10	Stages in the process of धनुर्गृहीत्वा etc. given vividly in वासं 16.22-23 : नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदानेभ्यश्च नम आयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च नमो विसृजद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च; see also तैसं 4.5.3.2 with variants.
50	8fb	Add the following note on अन्तेवासी : शत्रा 5.1.5.17 अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी वा एतद्यजुरधीयात्; ऐआ 3.2.6 ता एताः संहिता बानन्तेवासिने प्रत्रूयात्, नासंवत्सरवासिने, नाप्रवक्त्रे इति आचार्याः; also वृ 6.3.7; छां 3.11.5; 4.10.1.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
52	4fb	For अप्यो श्रावय, cp वार्तिक 2 सिद्धं तु ओश्रावये परस्य चेति वचनात्, on पा 8·2·92 अग्नीत्प्रेषणे परस्य च; also पतञ्जलि on पा 8·2·89 प्रणवष्टे:— त्रिमात्रमोकारं त्रिमात्रमोकारं वा विदधति तं प्रणव इत्याचक्षते
53	4fb	Add : See also वेदनूच्य in तै 1·11, which means वेदानुवचनं कृत्वा.
„	3fb	० ₁ सत्यं वद, cp शत्रा 14·1·1·33 एकं ह वै देवा ब्रतं चरन्ति यत् सत्यम्, तस्माद्दु सत्यमेव वदेत्.
54	10	Add after अतिथीन् प्रति पश्यति : अ 9·0·1 यो विद्याद् ब्रह्म प्रत्यक्षम्; ऐआ 1·1·1 यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स वा अतिथिर्भवति न वा असन्तमातिथ्यायाद्भियन्ते.
56	3	Add the following note as c on अथर्वाङ्गिरसः—अ 10·7·20 अथर्वाङ्गिरसो मुखं स्कम्भं तं ब्रूहि; 11·6·14...ऋचः सामानि भेषजा (i. e. अथर्ववेद) यजूषि...; तैत्रा 3·12 8·2 अथर्वाङ्गिरसश्च ये; शत्रा 10·5·2·20 अग्निमित्यध्वर्यव उपासते, सामोति छन्दोगाः, उक्थमिति बह्वृचः, यातुरिति यातुविदः (perhaps a reference to the sorcery of the अथर्ववृचः)...; 11·5·6·7 मेदआहुतयो ह वा एता देवानां यदथर्वाङ्गिरसः; छां 3·4·1-2; वृ 2·4·10; 4·1·2.
„	12	2) शं alternately reads आसने न.
57	2	It would be better if we could read सत्यम् in सत्यमभवत्, cf सच्च त्यच्चाभवत् above and in वृ 5·5·1.
„	9	...स्वयमकुरुत्...सुकृतं...; an attempt at etymology of सुकृत as स्व (यं) कृत, cp स्वधा = सुधा in ऋ 2·35·7 स्वधां पीपाय; 1·144·2 स्वधा अधयत्; अ 18·3·3 सं सोमेन मदस्व सं स्वधाभिः; and स्वधित = सुधित in तैत्रा 3·7·13·1 प्रियाण्यङ्गानि स्वधिता परूषि.
60	7	Add at the end : also तैत्रा 3·7·3·4 आपस्तु न परिचक्षीत...तस्मादापो न परिचक्ष्याः.
61	3	Add at the end : शत्रा 6·7·4·9 देवानां वै विधामनु मनुष्याः; 10·2·4·3 स एष एकशतविधः, तस्य रश्मयः शतं विधाः, एष एवैकशततमो य एष तपति.
61	8	Add before तैआ the following :—ऋ 1·148·1 स्वर्णं चित्रम्; 2·2·7 स्वर्णं शुक्रम्, 8 स्वर्णं दीदित्, 10 स्वर्णं शुशुचीत; 2·8·4 स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यार्चिषा; 4·10·3 स्वर्णं ज्योतिः; 10·123·7 स्वर्णं नाम जनत प्रियाणि.
62	3fb	Add the following note on प्राणाद् वायुः—तैसं 5·1·5·1 प्राणो वै वायुः.
„	2fb	Similarly on चक्षुष आदित्यः—ऋ 10·16·3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु.....
63	1	Note on नाभ्या अपानः—Connection of अपान with नाभि not unnatural with प्राण; see अ 2·28·3 मेमं प्राणो हार्सान्मो अपानः; 5·30·15 मा ते प्राण उप दसन्मो अपानः; 2·16·1 प्राणापानौ मृत्योर्मा पातम्...; वासं 13·19 विश्वस्मै प्राणाय, अपानाय, व्यानाय, उदानाय...

Page	Line	Parallel Quotations etc.
63	8	For आयतनम् and प्रतिष्ठिताः (प्रतिष्ठा), see note on छां 3.12.3.
70	13	Add : the forms दुर्गन्धि and आजनगन्धि do not seem to be covered by पा 5.4.135 गन्धस्य इत्, उत् पूति सु सुरभिभ्यः; दुर्गन्धि occurs in मनु 6.76 चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः; दुरभि (wrong formation) on the analogy of सुरभि occurs in मैसं 2.1.3 दुरभि वा एतमारद् यमभिःशंसन्ति.
71	9fb	For अङ्गिराः cp the following :—ऋ 1.45.3 अङ्गिरस्वन्माहिव्रत ऋस्कण्वस्य श्रुधी हवम्; 1.139.9 दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वा अङ्गिराः प्रियमेधः कण्वो अविर्मनुर्विदुः; 3.31.7 अथाभवद्दङ्गिराः सद्यो अर्चन्.
72	2fb	For आज्ञेः सरणम् cp also जैत्रा 2.128 स बृहस्पतिः आज्ञिसरणं (adj.) पन्यानमपश्यत्; ऐत्रा 2.25 हन्त, आज्ञि अयाम्.
73	5fb	Add the following note on यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति. Prof. Louis Renou has drawn pointed attention to these ' Répétitions en fin de Khanda ' in the chapter ' Remarques sur la छान्दोग्य-उपनिषद् ' of his ' Études Védiques et Pāṇinéennes : Tome 1 ' (1955). So far as the छां is considered, we find these repetitions at the end of the following sections : I.3, 5, 7, 9, 11, 13; II.10, 21, 23, 24; III.11, 13, 14, 15, 17, 18 (not noticed by Renou), 19; IV. 3, 9, 15, 17; V.2, 10, 24; VI.7, 16; VII.26; VIII.6, 12, 13, 14, 15. These repetitions are generally of two or three words; one is the minimum and four is the maximum. शं, except in two or three places, has noticed and tried to explain the purpose of this द्विरभ्यास, द्विरुक्ति or द्विर्वचन (e. g आदरार्थं, विद्यासमाप्त्यर्थं, उपासनसमाप्त्यर्थं, अध्यायपरिसमाप्त्यर्थं, सातविध्यसमाप्त्यर्थं, सामोपासनसमाप्त्यर्थं, यज्ञकल्पनापरिसमाप्त्यर्थं, दर्शनसमाप्त्यर्थं, कर्मसमाप्त्यर्थं, समस्त-प्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्थं, त्रिवृत्करणप्रकरणसमाप्त्यर्थं, मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थं, अत्यन्तानर्थ-हेतुत्वप्रदर्शनार्थं and उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थं). If we examine other Upanishads in the present collection, we find these as follows :—ई 17 ऋतो स्मर कृतस्मर (which we find in the same passage in वृ 5.15.1); के 4.9 प्रतिविद्यति; क 3.17 तदानन्त्याय कल्पते; 6.17 तं विद्याच्छुक्रममृतम्; प्र 3.12 विज्ञायामृतमश्रुते; 6.8 नमः परमऋषिभ्यः (also in मुं 3.2.11); मां does not contain any repetition; तै 1.9 तद्धि तपः; ऐ 1.3.14 परोक्षप्रिया इव हि देवाः; 2.6 समभवत्; 3.4 समभवत्; it is extremely remarkable that वृ does not have any repetition; श्वे 1.16 तद् ब्रह्मोपनिषत्परम्; 2.17 नमः (?); 6.23 प्रकाशन्ते महात्मनः; कौ 1.7 य एवं वेद (also in कौ 4.19); 2.15 तथा समापयितव्यो

Page Line

Parallel Quotations etc.

- भवति; 3·8 स म आत्मेति विद्यात्; मै 1·4 त्वं नो गतिः; 2·7 अवस्थिता इति; 3·5 आप्नोतीति; 4·6 पुरुषस्य; 5·2 अन्तर्वाहिश्च; 7·11 द्वैतीभावो महात्मन इति; बाष्कल has none; छागलेय is incomplete at the end and has, therefore, it seems, no repetition; आर्षेय 10 नमो ब्रह्मणे; शौनक 5 शौनकः; and last but not the least जै 2·15 साम वेद; 4·28 सावित्र्या एव सलोकतां जयति.
- 73 13 & 14 Add in the notes उपसरणानि...उपधावेत् cp ऋ 9·3·7 एष दिवं विधावति and 9·3·8 एष दिवं व्यासरत्, also पा 7·3·78 पात्रा...सर्तिशदसदां पिवजिघ्र...धौशीयसीदाः, ऐत्रा 7·14 वरुणं राजानमुपधाव स वरुणं राजानमुपससार.
- 79 11 On उदरशाण्डिल्य, add the following from मभा (CE) 2·7·11 :—
हविष्मांश्च गविष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः । ह्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्यः कृषीवलः ॥
- „ 8fb Other citations from ऋ are 4·4·1 याहि राजेवामवाँ इभेन and 9·57·3 इभो राजेव सुवतः; शं explains : (i) इभो हस्ती तं अर्हति इति इभ्यः ईश्वरः, (ii) हस्त्यारोहः वा.
- 80 6 ऋ 3·48·2 यज्जायथास्तदहरस्य कामे supports the reading कामे.
- 84 „ हिङ्कार goes back to ऋ 1·164·28 मूर्धानं हिङ्कृणोन्मातवा उ.
- 86 „ We find the origin of संगव in ऋ 4·44·1 तं वां रथं वयमया हुवेम । पृथुज्रयमश्विना संगतिं गोः । संगतिं गोः i. e. संगवस् is acc. of time like दोषाम्; cp तैत्रा 1·5·3·1 मित्रस्य संगवः; शत्रा 2·2·3·9 यथा संगवोऽथ ग्रीष्मः; जै 1·12·4 आसंगवं आदिः; ऐत्रा 3·18 has संगविनी :—तस्माद्धेदं भरतानां पशवः सायंगोष्ठाः सन्तः मध्यन्दिने संगविनीमायन्ति.
- 88 12 Origin of महामनाः seems to be ऋ 1·165·2 केन महा मनसा रीरमाम and 6·40·4 आयाहि...इन्द्र महा मनसा सोमपेयम्.
- 89 1 Cp in general ऋ 6·75·3 वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना । योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती ॥
- 96 5 For अपूप, add the following :—ऋ 3·52·7 अपूपमद्धि सगणो मरुद्धिः; सोमं पिव वृत्रहा शूर विद्वान्; शत्रा 2·2·3·12 वीहिमयमपूपं कृत्वा, 13 यवमयमपूपं कृत्वा; 4·2·5·19 इदं वा अपूपमशित्वा कामयते.
- 99 7fb For the origin of the formula of oath-taking तेन सत्येन, see ऋ 1·21·6 तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे. In the Epics we find the formula made a little more explicit by the addition of the verb आलभ् :—मभा (CE) 3·240·38 सत्येनायुधमालभे; 3·281·98 सत्येनात्मानमालभे; (Bombay ed.) 13·2·72 तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे; 15·3·52 सत्यमात्मानमालभे; 5·172·14 तथा मूर्धानमालभे; 15 सत्येनात्मानमालभे.

- Page Line Parallel Quotations etc.
- 99 3fb Add also मभा 9-9-35 क्रोशाद्भिर्दयितैरन्ये भयार्ता न निवर्तिरे¹ (really for निववृतिरे; न निवर्तिताः; as commented by नी, is obviously wrong, the sense being quite the contrary).
- 100 6 उद्दालक आरुणि himself was the teacher of so many ऋषिः, besides his famous son, श्वेतकेतुः—e. g. शत्रा 11-5-3-1 शौचेयो ह प्राचीन-योग्यः । उद्दालकमारुणिमाजगाम । ब्रह्मोद्यमाग्निहोत्रं त्रिविदिषिष्यामीति; 12-2-2-13 प्रोतिहं कौशाम्बेयः । कौसुरुविन्दिः उद्दालके आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवाच; षत्रा 1-6 न हि तदमुष्मिँल्लोके शक्नुवन्ति यद्स्माल्लोकादकृत्वा प्रयन्ति । एतद्ध स्माहोद्दालक आरुणिः; cp also छां 5-11-2; वृ 6-3-7; कौ 1-1.
- ” 8 पुत्राय पिता.....i. e. from father (older generation) to son (younger generation); cp ऋ 7-87-4 युगाय विप्र उपराय शिक्षन्.
- ” 1fb प्रतिष्ठा and आयतन are synonymous although they are always found together; cp ऋ 3-16-4 आ देवेषु यतते...; अ 17-1-30 सहस्रं प्राणा मायि आ यतन्ताम; शत्रा 9-3-4-13 स्वायाम् एव एनम् एतत् दिशि आयत्तं प्रतिष्ठितं अभिषिञ्चति न वै स्वे आयतने प्रतिष्ठितः रिष्यति; शत्रा 11-5-2-10 अथो द्विप्रतिष्ठो वा अयं यजमानः.....यजमानमेवैतत् स्वर्गे लोके आयातयति प्रतिष्ठापयति (both causal); तांब्रा 20-16-1 यदिदमस्यामाधि आयत्तमूलम्; cp also छां 6-8-6 सन्मूलाः सदायतनाः सत्यप्रतिष्ठाः (प्रजाः) and के 4-8 तस्यै तपो दमः कर्मैति प्रतिष्ठा, वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्.
- 106 7 घोर आङ्गिरस, a mythical teacher, personifying the dark side of the practice of अथर्ववेद.
- 107 12 For आण्डम् cp ऋ 10-121-1 हिरण्यगर्भः समवर्तताग्ने; शत्रा 6-1-1-10 तत् आण्डं समवर्तत; also अण्डम्, cp मनु 1-9 तदण्डमभवद्वैमम्.
- ” ” For संवत्सरस्य मात्राम् cp शत्रा 11-1-6-1 तादिदं हिरण्यमाण्डं यावत् संवत्सरस्य वेला तावत् पर्यप्लवत.
- ” 9fb For समेवो नीहारः cp तैसं 7-4-8-2 तस्यैकैव निर्या यत् साम्मेव्ये विष्वान्तसंपद्यते; तांब्रा 5-9-9 तस्य सा निर्या यत् साम्मेव्ये विष्वान् संपद्यते; साम्मेव्य means a cloudy season.
- ” ” For धमनयः cp अ 6-90-2 यास्ते शतं धमनयो अङ्गान्यनु विष्ठिताः; 7-35-2 इमा यास्ते शतं हिराः सहस्रं धमनीरुत.
- 108 6 आवसथात् मापयां चक्रे; here आवसथ has a special meaning : a place for the reception of guests; in ऐ 1-3-12 आवसथ has a more general sense of ‘abode.’
- ” 13 समं दिवा; cp ऋ 7-62-1 समो दिवा दृष्टो रोचमानः (सूर्यः).
- ” 9fb For अयाः in अधरेऽयाः, cp ऋ 10-116-9 अया इव परि चरन्ति; see नीलकण्ठ चतुर्थे on मभा (Bombay Text) 4-50-24 नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
109	13fb	अश्वतरीरयम् cp ऐत्रा 4-9 अश्वतरीरयेन अग्निः आजिम् अधावत्; see also जै 1-4-4 and notes thereon (which are included later in these ' additions ').
111	6	आभिप्रतारिन् see जैत्रा 3-156 तद् होवाचाभिप्रतारणो जीर्णः शयानः । पुत्रा हास्य दायं विभेजिरे.
112	12,13	चतुःशता गाः...नासहस्रेण...cp तैसं 7-1-5-2-3 ते संवत्सर एकां गामसृजन्त । सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च शतानि त्रयस्त्रिंशत् च (333 × 3 = 999) । अथ सैव सहस्रतमी अभवत्.
„	12	उप त्वा नेष्ये cp अ 11-5-3 आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणम्.
114	4fb	For the reading कामे in the text, cp ऋ 3-48-2 यज्जायया-स्तदहरस्य कामे.
115	12	अन्तेवासिनः cp शत्रा 5-1-5-17 अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी वा; also वृ 6-3-7, छां 3-11-5; तै 1-3, 11.
„	7fb	For बहवः....पुरुषे कामाः....., also cp ऋ 10-46-10 पुरुस्पृहो मानुषासः .
120	2	लोह probably means ' Copper ' or ' Bronze ' ; cp वासं 18-13 हिरण्यं च मे, अयश्च मे, श्यामं च मे, लोहं च मे...
„	7	कुरुनश्वाऽभिरक्षति. Renou suggests विश्वाँ or विश्वा (n. pl.) [विश्वाँ, better in our opinion] in line with the following gloss in the text सर्वाश्चत्विजोऽभिरक्षति.
123	12	महज्जिगमिषेत् cp ऐत्रा 8-23 अजैषीर्वै समन्तं सर्वतः पृथिवीं महन्मा गमयेति; छां 7-6-1 तस्माद्य इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति...
„	13	मन्थं दधिमधुनोः उपमथ्य cp वासं 30-12 अवक्त्यै वधाय उपमन्थितारम्; तैत्रा-1-6-8-4-5 एकया उपमन्थति । एका हि पितृणाम् । ; शत्रा 2-6-1-6 तस्मात् सकृदुपमथितो भवति; वृ 6-3-13 औदुम्ब्या उपमन्थिनौ.
127	8fb	अरण्ये contrasted with ग्रामे in छां 5-10-3 ; see also वासं 3-45 यद् ग्रामे यदरण्ये...यदेनश्चक्रमा वयम्...; अ 12-1-56 ये ग्रामा यदरण्यं...तेषु चारु वदेम ते.
128	14,17	अभ्रं भवति, मेघो भवति, प्रवर्षति cp in this connexion these three names 4 अभ्रयन्ती 5 मेघयन्ती 6 वर्षयन्ती from among the seven names of कृत्तिकाः mentioned in तैसं 4-4-5-1.
129	4	क्षुद्राणि...भूतानि...cp ऋ 1-129-6 अव क्षुद्रमिव स्रवेत्; also in पा 2-4-8 क्षुद्रजन्तवः.
„	8fb	बुडिल आश्वतराश्वि, see note a on वृ 5-14-8.
„	„	महाशालाः cp a similar word सुषंसद् in ऋ 1-112-7 याभिः शुचन्ति धनसां सुषंसदम्.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
130	1	संप्रति cp ऐत्रा ३·३१ प्राणे हास्य संप्रति हुतं भवति; तैत्रा २·१·२·१२ यदौषसं जुहोति तदेव संप्रति; शत्रा ६·३·१·१४ न ह्ययुक्तेन मनसा किंचन संप्रति शक्नोति कर्तुम्; also छां ८·११·१; निरुक्त ६·२२ उपसर्गः लुप्तनामकरणः, यथा संप्रति; पा २·१·६...असंप्रति...and in गण ' तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ' (पा २·१·१७).
131	2	सुतं प्रसुतमासुतम् cp ऋ ७·३७·१ अभि त्रिष्टैः सवनेषु सोमै; ८·२·७ त्रय इन्द्रस्य सोमाः सुतासः सन्तु देवस्य; for only आसुतम् cp ऋ १·१०·४·७ इन्द्र क्षुच्यद्भ्यो वय आसुति दाः; ७·९७·७ पुरू सखिभ्य आसुति करिष्ठः; १०·४२·३ तान्त्रान्तसोमौ आसुनोति प्रयस्वान्.
133	11f)	प्राणाय स्वाहेति cp छां ३·१९-२३ with छां ३·१३·१-३; वृ १·३·३ ३·४·१; ३·९·२; मै २·६ for the detailed enumeration of the पञ्च प्राणाः, though not always in the same order.
135	1	Add in brackets after वृ ३·१४·८ : संदहति and संप्रसाय; cp प्रदूयन्ते here.
136	1fb	Add after कृगायसम् : जै ४·१·२-३ अयस्मयेन वर्मणा; लोहमयेन वर्मणा.
137	३	Cp ऋ १०·३ ७ असच्च सच्च परमे व्योमन्.....
141	7fb	उदालको हारुगिः cp शत्रा १०·३·४·१; ११·२·७·१२; १२·२·१·९; छां; ३·३·१; ६·१·१; वृ ६·२·१.
142	1	शकुनिः सूत्रेण प्रवद्धः cp ऋ १·१२३·२ मुक्षीजयेव (cp सूत्रेण) परि (cp शकुनिः) उत्सिनाति (cp प्रवद्धः).
„	11	Add : and in compound एकशुङ्ग in अ ८·७·४ प्रस्तृणतीः स्तम्बिनी-रेकशुङ्गाः प्रतन्वतीरोषधीरा वदामि.
„	6,7fb	For सन्मूलः, सदायतनाः and सत्प्रतिष्ठाः cp के ४·८; see also note on छां ३·१२·३.
144	12	मूलेऽभ्याहन्यात् ..मये ..अप्रे...cp ऋ ३·३०·१७ उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र, वृश्च मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि.
147	1,2	परशुमसै तपत. for the axe-ordeal (अग्निदिव्य) cp ऋ ३·५३·२२ परशुं चिद् वि तपति; see मन्त्रब्राह्मण १·८·७; कौशिकसूत्र २६ on यदग्निरिति (अ १·२३·१) । परशुं जपंस्तापयति क्वाथयति अवासिञ्चति.
148	1	आथर्वणं चतुर्थम् cp अ १९ २३·१ आथर्वणानां चतुर्कचेभ्यः स्वाहा; तांत्रा १२·९·१० भेषजं वाऽथर्वणानि भेषजमेव तत् करोति; मुं १·१·३ अथर्ववेदः.
„	३	Add after पञ्चमं वेदम् : cp गोत्रा १·१·१० पञ्च वेदान् निरामिमीत सर्पवेद पिशाचवेदं असुरवेदं इतिहासवेदं पुराणवेदमिति; शत्रा १३·४·३·१२, १३ इतिहासे वेदः...; पुराणं वेदः...; तैआ २·९·१ इतिहासान् पुराणानि.
149	10fb	द्वे वामलके, it might be अमलके or आमलके; cp अमलाकाण्डेन in जै १·३८·६.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
149	10fb	अक्षौ the nut of the विभीदक (Terminalia bellerica); for विभीदक, see ऋ 7-86-6 and 10-34-1.
„	9fb	For अनुभवति cp प्र 4-5 and 5-3.
153	10	आयै (v. l. आये); acc to शं. वर्णव्यत्ययेन from आयी. All the readings are recorded by रंगरामानुज; for आय, cp ऋ 2-38-10 आये वामस्य संगथे रयणिाम्.
„	1fb	Add after भविष्यति : शत्रा 2-1-1-3 यदेमं लोकमाप आगच्छन्ति, अथेहान्नाचं जायते...
157	11fb	निष्ठा (originally निःष्ठा, cp निश्चिन्तति); निष्ठा [†] bedeutet (has the sense cf) Entscheidung (decision), Gewissheit (certainty) (Geg. [as aganist] संशय); cp मभा 14-20-27 संशयस्तत्र जायते (said of मनः), ततः संजायते निष्ठा (said of बुद्धि) and 14-22-12... मनस्तं (संशयम्) अधिगच्छति, ... बुद्धिस्तां (निष्ठां) अधिगच्छति; for निष्ठा see ऋ 3-31-10 जाते निःष्ठामद्धुर्गोषु वीरान् and 9-110-9 यूये न निःष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे.
158	14	आयतनानि. Later, sense limited to ' holy place ' or ' sanctuary ' as suggested by Macdonell and Keith; cp रामायण 2-25-4 चैत्येष्वायतनेषु च.
„	3fb	No corresponding अक्षय्यलोकः after स्वराट्.
„	„	कामचारः, cp ऋ 9-113-9 यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः .
159	8	After क्षय्यं लोकं जयति add : योऽवरेणादित्यम्; after अक्षय्यं लोकं जयति add : यः परेणादित्यम्.
„	3fb	Add तस्मिन् इत्याचक्षते, as marking the end of the अध्याय.
„	2fb	Add : v. l. सनत्कुमारः (in contrast with सनात्कुमारः of the text, as corrected in the Text-Corrections).
163	2	न तामिह दर्शनाय लभते. The word दर्शनाय seems to be taken direct from ऋ 1-116-23 पशुं न नष्टमिव दर्शनाय... ददधुः (नासत्या); it is also remarkable that दर्शनाय occurs only once in ऋ.
165	13	अरण्यायनम्; cp a संन्यासशासन quoted by शं on ई 2 as follows : ' न जीविते मरणे वा गुर्ध्नि कुर्वीत, अरण्यमियादिति, पदं ततो न पुनर्यात् ' ; शं also quotes this in his भाष्य on ब्रह्मसूत्र 3-4-40.
165	9fb	Add after पुंसवनं कृतम् : अ 5-4-3 अश्वत्थो देवसदनस्तृतीयस्यामितो दिवि; ऋ 6-1; गी 10-26; 15-1, 3.
166	1	महापथः...गच्छति... cp पा 4-3-85 तद् गच्छति पथिदूतयोः.
„	10	स यावद्दस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति (i. e. न उत्क्रामति) तावज्जानाति; for the use of यावत् न and तावत् cp ऋ 10-88-19 यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुषण्यो वसते मातरिभः । तावद्धाति उप यज्ञमायन्...; अ 12-4-27 यावदस्या

Page	Line	Parallel Quotations etc.
166	10	गोपतिर्नोपिऋणुयाद्दचः स्वयम् । चरेदस्य तावद् गोबु...; शब्रा 1-9-2-12 उप ह वै तावद्देवता आसते यावन्न समिष्टयजुर्जुहति; similarly for the use of यत् न instead of यावत् न see ऋ 10-111-7 आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिरद्धा नु वेद.
„	11	नीतः cp शबर on मीसू 10-5-11-44 न पूर्वे सवने आर्ति नीतः.
166	10fb	Add at the end: Renou compares उद्मीयते with उन्मिमीयात् cp ऋ 10-10-9 सूर्यस्य चक्षुर्मुहुर्मुन्मिमीयात्, the meaning of which again is not quite certain.
167	11	अप्सु...आदर्शे...cp ऐआ 3-2-4 अथाप्यादर्शे वोदके वा जिह्वाशिरसं वाऽशिरसं वाऽऽत्मानं पश्येत्; cp also वृ 2-1-9; 3-9-15; कौ 4-10; गी 3-38 यथाऽऽदर्शो मलेन च. Acc. to Bailey, cp abdži-ps 'transparent glass'; आदर्शे (glass, mirror) and अप्सु (water) are related similarly in Iranian, Oir. āp = water (* āpaka) and Pahl. āpa-Kēnak (made crystal).
168	4	भिक्षया; Macdonell and Keith suggest आमिक्षया as the correct reading; cp अ 11-5-9 ब्रह्मचारी भिक्षामा जहार; see भिक्षार्च्य in वृ 3-5-1 and 4-4-22.
173	...	Add ॥ इति छान्दोग्योपनिषत् ॥ at the end.
179	6fb	Add after असक्त, ऐवा 6-33 पापिष्ठां ते प्रजां करोमि यो मेत्थमसक्था इति.
183	9,10fb	मृत्योः...; तमसः...; cp अ 5-30-11 उदेहि मृत्योर्गम्भीरात् कृष्णाच्चित् तमसस्परि.
185	2	स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत्; but इतरेतरकारणत्वम् in ऋ 10-72-4 अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वादितिः परि and in ऋ 10-90-5 तस्माद्द्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः; also गौका 4-15 पुत्राज्जन्म पितुर्यथा.
„	17	सा गौरभवद् वृषभ इतरः, cp ऋ 4-3-10 वृषा शुक्रं दुद्गहे पृश्निरुधः; 10-5-7 अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्व आशुनि वृषभश्च धेनुः.
186	1	पदेनानुविन्देत्; cp ऋ 1-65-1...धीराः पदैरनु ग्मन्, उप त्वा सीदन् ..; 10-46-2 पशुं न नष्टं पदैरनु ग्मन्.
190	15	Add after निपृणामि ते : निपूर्ताः पिण्डाः see पतञ्जलि on पा 1-1-72.
192	15fb	Cp in this connexion of प्रतिलेहय and अनुधापयः शब्रा 2-5-1-5 यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते, ऊधः पशूनाम्...तास्ततः स्तनावेवाभिपय संभवन्ति; 2-5-1-6...यासां पयो न भवति, जातमेव ता अथादयन्ति; जैब्रा 1-1 यथा कुमारो जातः स्तनमभिपयेत.
195	11	मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः, cp ऐब्रा 7-13 नापुत्रस्य लोकोऽस्ति.
197	10fb	एकमेव व्रतं चरेत्, cp शब्रा 14-1-1-33 एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति यत् सत्यम्, तस्माद् सत्यमेव वदेत्.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
200	1,10fb	But cp शत्रा 2-1-3-4 अमृता देवाः, ...सर्वमायुरेति । मर्त्याः पितरः, पुरा हायुषो म्रियते.
201	14	Add after कौ 4-19 : cp तैत्रा 2-3-2-1-2 प्रतिलोमं विग्राहम्...अनुलोमं अविग्राहम्...
202	8fb	सत्यस्य सत्यम्, cp ऋ 8-57-2 सत्याः सत्यस्य; 9-113-11 कामस्य कामाः; 10-55-4 पुष्टस्य पुष्टम्; 10-102-12 चक्षुषः चक्षुः.
203	6fb	विश्वामित्रः...जमदग्निः, जमदग्नि as teacher of विश्वामित्र see ऋ 3-53-15 ससर्परीः...जमदग्निदत्ता; 16 यां मे (विश्वामित्राय) पलास्तिजमदग््नयो दुदुः; for the formation of विश्वामित्र see पा 6-3-128 विश्वस्य वसुरादोः and 130 मित्रे चर्षो.
,	7fb	गोतमभरद्वाजौ : भरद्वाजेषु mentioned in ऋ 1-59-7, which is a सूक्त by नोधा गोतमः; for the various ऋषिः, note the following : ऋ 9-114-2 ऋषे...कश्यपः; अ 2-32-3 अत्रिवद्दः क्रिमयो हन्मि कण्ववज्-जमदग्निवत्; 4-29-3 (जमदग्नि, अत्रि, कश्यप, वसिष्ठ), 5 (भरद्वाज, विश्वामित्र) and 6 (गोतम); 19-53-10 स्वयंभूः कश्यपः कालात्. तैआ 1-8-8 कश्यपः पश्यको भवति यत् सर्वं परिपश्यतीति, सौक्ष्म्यादिति.
205	1	आविक i. e. ' woollen cloth ' first occurs here in Vedic literature; मनु 5-119-120 has कौशेयाविकयोः ऊषैः...शुद्धिर्विजानता कार्या.
,	8fb	Cp वृ 4-5-3; in a different context, cp शत्रा 2-1-3-4 अमृता देवाः । नामृतत्वस्याशास्ति, सर्वमायुरेति.
207	13,14	इतिहासः पुराणं...व्याख्यानानि. We find इतिहास (legend) in juxtaposition with अन्वाख्यान (tale) in शत्रा 11-1-6-9 : नैतदस्ति यद्देवासुरं, यदिदमन्वाख्याने त्वदुच्यते इतिहासे त्वत्; in निरुक्त 2-10 तत्रेतिहासमाचक्षते; 4-6 ब्रह्म इतिहासमिथं, ऋद्ममिथं, गायामिथं भवति; 12-10 यमं च यमीं च इति ऐतिहासिकाः; वार्तिकं on पा 4-2-60 ऋतूकथादिसूत्रान्ताट्टकू runs as follows :—आख्यान (यवक्रीत, प्रियङ्गु, ययाति), आख्यायिका (वासवदत्ता, सुमनोत्तरा), इतिहासपुराणेभ्यश्च; शं comments thus : इतिहासः -उर्वशी-पुत्ररवसोः संवादादिः, ' उर्वशी हाप्सराः ' (शत्रा 11-5-1-1) इत्यादि ब्राह्मणमेव; पुराणम्—' असद्वा इदमग्र आसीत् ' (तै 2-7) इत्यादि;...अनुव्याख्यानानि—(i) मन्त्रविवरणानि (ii) वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणानि; व्याख्यानानि—(i) अर्थवादः (ii) मन्त्रविवरणानि.
212	1	आसुरिर्भरद्वाजात् cp वृ 4-6-3, but see वृ 6-5-2 आसुरियाञ्जिवल्क्यात्.
,	6	अयास्य आङ्गिरसः cp वृ 4-6-3; छां 1-2-12; जै 2-7-2; 2-8-3.
,	9	अथर्वा दैवः, head of a semi-divine family of mythical priests; characteristically he is the pupil of मृत्यु.
212	14fb	स ह गवां सहस्रमवरुधे; cp ऋ 1-10-7 सुविवृतं सुनिरजं...गवामप व्रजं वृधि; 1-130-3 व्रजं वज्री गवामिव; 9-108-6 अभि व्रजं तन्निषे गव्यमश्व्यम्.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
212	14,15	दशदश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा वभूयुः; cp ऋ 1.122.14 हिरण्यकर्णं मणिशीवं अर्णः (here we have शृङ्ग instead); 8.65.10 दाता मे पृषतीनां राजा हिरण्यवनीनाम्; ऐत्रा 8.23.3 हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ् शुक्लदत्तो मृगान् मण्यारे भरतोऽददात्.
216	13,14,17	वातं प्राणः, चक्षुरादित्यं, कर्म हैव तदूचतुः; cp ऋ 10.16.3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा थां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा.
217	2	दुहिता गन्धर्वगृहीता; cp ऐत्रा 5.29 एतद्दु हैवोवाच कुमारी गन्धर्वगृहीता; also वृ 3.7.1 भार्या गन्धर्वगृहीता.
218	9fb	Add after मृत्युम् : कौ 3.3 आर्तो मरिष्यन्; for आर्तम् cp तैसं 7.4.8 आर्तं वा एते संवत्सरस्य अभि दीक्षन्ते; व्यस्तम् is also substituted for आर्तम्.
223	8fb	जातु cp ऋ 10.27.11 यस्यानक्षा दुहिता जात्वास; तैत्रा 2.8.9.1 ययोर्वतं न ममे जातु देवयोः; शत्रा 2.2.2.20 न वदन् जातु नाचूतं वदेत्; जैत्रा 2.8.3 स यथा जातु अप्रातिजगृह्विवाञ् स्याद्, एवमास; जनुषा is the same as जातु, cp ऋ 4.20.7 न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति.
224	1,3	अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य...अहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम्; mark the repetition अहं त्वा.
225	3	निमेषाः...संवत्सराः cp तैसं 7.1.15 अहोरात्रेभ्यः स्वाहा । अर्धमासेभ्यः स्वाहा । मासेभ्यः स्वाहा । ऋतुभ्यः स्वाहा । संवत्सरेभ्यः स्वाहा ।; वृ adds निमेष and मुहूर्त.
226	9fb	महिमानः cp ऋ 10.114.7 चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य.
229	9	Add : also शत्रा 4.6.8.7 and 5.2.4.15 अथैत एकैकमेवोल्मुकमादाय यथाधिष्ण्यं विपरायन्ति तैरेव तेषामुल्मुकैः प्रव्वन्ति इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः.
233	5	पिता मेऽमन्यत. A standard phrase, cp शत्रा 12.2.2.13 कुमार कति ते पिता संवत्सरस्याहानि अमन्यत.
„	15	उदङ्कः शौल्वायनः; cp तैसं 7.5.4.2 एतां ह वा उदङ्कः शौल्वायनः सत्रस्यार्द्धि-मुवाच यद्वशरात्रः.
236	16	परोक्षाप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षाद्विषः. For example see ऋ 10.53.11 गर्भे योषामदधुर्वत्समासानि; other examples are ऋ 4.3.10 वृषा शुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः; 10.31.10 स्तरीर्यत् सूत and so on; 10.32.3 ...पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति.....
238	1	क्रिज्योतिर्यं पुरुषः; cp ऋ 1.24.7 अस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः; 1.191.4 नि केतवो जनानां (अविक्षत); 5.66.4 नि केतुना जनानां चिकेथे.
239	11fb	स्वेन ज्योतिषा; cp ऋ 6.9.4 इदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु; also छां 3.13.7 यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः.
„	4fb	न तत्र रथा न रथयोगाः cp ऋ 2.8.1 वाजयन्त्रि व नू रथान् योगाँ अग्नेरुप स्तुहि; रथान् and योगान् “sind beides Abkürzungen für रथयोगान्” (Geldner).

Page	Line	Parallel Quotations etc.
240	3	Add after अचर्कृषुः :—ऋ 1.34.9 कदा योगो वाजिनो रासभस्य; 8.85.7 युञ्जथां रासभं रथे.
„	3fb	जक्षत् from $\sqrt{\text{हस्}}$; according to modern linguistic terminology, जक्षत् is a weak—(or zero) grade form of हस्, reduplicated (जहसत् = जक्षत् with the लोप of अ); corresponding normal (अत्-गुणः) and strengthened (आत्-वृद्धिः) grades of हस् will be the forms हसति and हास.
242	12	Add after अपि रोदिति; cp ऐआ 3.2.4 अथ स्वप्नाः । पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति, वराह एनं हन्ति, मर्कट एनं आस्कन्दयाति, आशु वायुरेनं प्रवहति.....
243	3	अमणोऽमणः, तापसोऽतापसः. If अमण is from अम as तापस is from तपस्, then mark the juxta-position of अम and तपस् in अ 4.35.2 यमन्वचिन्दन् तपसा अमेण; 6.133.3 तमहं ब्रह्मणा तपसा अमेण; 10.7.36 यः अमात् तपसो जातः; 11.5.4 अमेण लोकास्तपसा पिपति; 12.5.1 अमेण तपसा सृष्टा.
245	12fb	Add before ऋ 10.146.3 : ऋ 3.33.9 ययौ वो दूरादनसा रथेन.
246	3	सूतग्रामण्यः cp अ 3.5.7 येऽराजानो (emended by Weber) राजकृतः सूता ग्रामण्यश्च ये; शत्रा 3.4.1.7 यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एवम् ...; पा 7.1.56 श्रीग्रामण्योऽहच्छन्दसि (काशिका - अप्यत्र सूतग्रामणीनाम्).
247	2,3	निष्क्रामति...शरीरदेशेभ्यः cp पा 4.3.86 अभि निष्क्रामति द्वारम्.
249	1	अहिनिर्लयनी cp प्र 5.5 यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते and other parallels under this; सांख्यसूत्र 4.6 अहिनिर्लयनीवत्.
250	6	प्रतिबुद्धः cp GK <i>πβοτις</i> ; Av (a) - <i>paitibusti</i> (सं * [अ] प्रतिबुद्धि) meaning 'not noticing.'
250	13	इहैव सन्तः, for this idiom cp अ 6.117.2 इहैव सन्तः प्रति दद्य एनत्.
„	7fb	तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः ... cp ऋ 6.9.5 ध्रुवं ज्योतिर्निहितं...विश्वे देवाः समनसः संकेता एकं ऋतुमभि वि यन्ति साधु.
251	12	v. l. for महात् is महाः, which is nomi. sing. masc. of महर् (adj).
252	2,1fb	आत्मन्येवात्मानं पश्यति cp गी 6.20 and 13.24.
„	1fb	सर्वं पाप्मानं तरति; cp शत्रा 1.8.1.22 सर्वं ह्येषा पाप्मानं तरति तस्माद्वाह ततुरिरिति.
259	9	त्र्यक्षरम् (स-ति-यम्), cp ऋ 5.67.10 आद् वां ब्रवाम सत्यानि उक्था, where metre requires the breaking up of सत्यानि into स ति आ नि; this is the only instance in ऋ as pointed out by Grassmann.
264	11	ओगीयः; this reading is to be preferred to ओजीयः; ओगीयः is comp. of उग्र; for the ग् instead of ज्, see Av. <i>sogard</i> and Lat. <i>augustus</i> .

Page	Line	Parallel Quotations etc.
265	12	हस्तीभूतो वहसि; cp शब्दा 3-1-3-4 यथायं पुरुषो विकृतः...ततो हस्ती समभवत् ...पुरुषाजानो हि हस्तीति.
268	7	महासुहयः सैन्धवः; cp ऋ 10-7-5-8 स्वश्वा सिन्धुः सुरथा...वाजिनीवती.
272	4fb	Cp above वृ 6-2-15 यात् षट् मासान् उदङ् आदित्यः एति; उदङ् and एति clearly indicate उदगयनम्; cp also मनु 1-67 अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्. In later literature उदगयन is also termed उत्तरायण; see गी 8-24 षण्मासा उत्तरायणम्.
275	3,2fb	व्रीहियवाः...खलकुलाश्च; cp वासं 18-12 व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे अणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूरश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्.
279	6fb	त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि; here अनुलोमम् is, in sense, an adverb; for अनुलोमम् as an adverb; cp तैसं 6-1-1-5 तस्मान्नवनीतेन अभ्यङ्कत अनुलोमम्; शब्दा 3-1-3-9 तमभ्यनक्ति शीर्षतोऽग्र आ पादाभ्यामनुलोमम्.
280	4fb	अनन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति; cp ऐत्रा 8-13 प्रजापतिः...जातरूप-मयेन च पवित्रेण अन्तर्धाय अभ्यषिञ्चत्; निवण्डु (1-2-15) enumerates जातरूप among the synonyms for gold (हिरण्यनामानि); cp पा 4-3-153 जातरूपेभ्यः परिमाणे.
282	6	अरुण उपवेशेः; cp तैसं 6-1-9-2 अरुणो ह स्माहौपवेशिः; मैसं 1-4-10 एतद् स्म वा आहारुण औपवेशिः; शब्दा 2-2-2-20 तद् हाप्यरुणमौपवेशिं ज्ञातय ऊचुः; 10-6-1-1 अथ हैते अरुणे औपवेशौ समाजरगुः.
288	3fb	Instead of नि 1-15, insert वासं 32-4 प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः.
293	10	For the phrase सं च वि च, cp ऋ 5-78-6 मायाभिराश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचयः; 10-158-4 सं चेदं वि च परयेम; 10-187-4 यो विश्वाभि विपरयति भुवना सं च परयति. <i>Hysteron proteron</i> , as Geldner says; in rhetorics a figure of speech in which the logical order of two elements in discourse is reversed. Literally it means 'latter, sooner.'
295	5	ऋषिं प्रसूतं कपिलं...विभर्ति; cp ऋ 10-27-16 दशानामेकं कपिलं समानं... गर्भं माता सुधितं...विभर्ति.
302	8	आर्तवोऽस्मि; is आर्तव merely adjectival from ऋतु? It does not seem to denote a portion of the year consisting of more seasons (ऋतुs) than one as in अ 3-10-9 ऋतून् यजे...आर्तवानुत् हायनात्.
304	8	आसन्दीम्; cp तैसं 7-5-8-5 आसन्दीमुद्गातारोहति; वासं 8-56 वरुण आसन्द्या-मासन्नः; शब्दा 6-7-1-12 इयं वा आसन्दी, अस्यां हीदं सर्वमासन्नम्.
311	10fb	Instead of तैत्रा 8-1-3, insert तैसं 5-6-21 दिव्यावृषभौ परिमरौ.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
312	2fb	आगरे in अ 4·36·3 य आगरे मृगयन्ते...सर्वास्तान्त्सहसा सहे; आगर for अगार.
316	8-10	स यदा...लोकाः, this section has been taken from the beginning of the following कण्डिका and restored to its proper place here.
319	10fb	Instead of उत्तरा हि, we must have उत्तराहि, which is equal to कुरुपञ्चालत्रा. उत्तराहि, like दक्षिणाहि, is an adverb; in this connection see पा 5·3·36-38 दक्षिणादाच्, आहि च दूरे, उत्तराच्च; for the use of उत्तराहि, see शब्दा 2·1·2·4 अमी हि उत्तराहि सप्तर्षयः उच्यन्ति; as the ब्राह्मण passage says, सप्तर्षानु ह स्म वै पुरा ऋक्षा इत्याचक्षते; we can definitely find out this पुरा in ऋ 1·24·10 अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा.
337	14fb	आपोऽप्यायनात्, a peculiar सन्धि of आपः + आप्यायनात्; cp गूढोऽत्मा from गूढः + आत्मा.
338	5	Add after इति ! : or a case of double सन्धि ? जानीते + इति = जानीत + इति = जानीतेति ?
364	7fb	Add after the words 'at the beginning' :—cp शब्दा 2·3·4·9 स वा उपवत्या प्रतिपद्यते; 2·3·4·16 तस्योपवती प्रथमा.
365	3	उप नो नयस्व, an instance of <i>tnesis</i> .
„	4	संपश्यध्वै as imperative; cp उपाध्वै in छाग 3 as उपाध्वम्.
„	11,12fb	अतीव बचो रेचयिष्य, another instance of <i>tnesis</i> .
366	10	समेव क्रीडेत्, a further instance of <i>tnesis</i> .
„	15	पन्याम् a Vedic form for पन्यानम्.
367	1	प्रचोदयिता etc. a metaphor of रथ later than or prior to कठ ?
„	3	रुरुचीत <i>optative</i> from a perfect stem.
368	7	आह्वयितवै Vedic infinitive.
„	8	विजितीयमिव मन्यमानः cp पण्डितंमन्यमानाः cp मुं 1·28; also पा 3·2·83 आत्ममाने स्वश्च (both पण्डितंमन्य and पण्डितमानी).
368	13	तद्वृण्वन्ति वासीभिः; for वासी or वाशी see also ऋ 10·53·3 सं शिश्रीत वाशीभिर्याभिरमृताय तक्षथ; पा 3·3·108·7 इन् वपादिभ्यः (वापिः, वासिः, वादिः); for वाशी in compounds see ऋ 1·42·6 हिरण्यवाशीमत्तम (पूषन्); 7·97·7 हिरण्यवाशीः (वृहस्पतिः); 8·7·32 वज्रहस्तैः...मरुद्भिः...हिरण्यवाशीभिः.
369	6	अस्मिन्नन्वायत्तम्; cp छां 2·6·2 तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतानि अन्वायत्तानि; with acc. शौ 1 सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि एतदक्षरमन्वायत्तानि.
370	10,11	अन्तिके दर्शयो नेदीय इव दूरतः; reminiscent of ई 5 तद्वरे तद् अन्तिके.
„	16	मेने ought to be अनुमेने in line with अनुमेने; cp 2, 4 and 8.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
370	18	असंविदानाः not conscious or on their senses; the word असंविदानौ (cp छां 8·7·2) may mean " not agreeing together " or ब्रह्मचारिणौ i.e. not knowing what संविद् (<i>sexual enjoyment</i> ; cp ऋ. 10·10·14 अथा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्) is.
"	6fb	उडुम्बराः, an ancient people of the Punjab, as suggested by Przyluski.
371	5,4fb	वसिष्ठः and कुशिकासः Prof. Tsuji of Tokyo Univ. suggests : in this उपनिषद्, विश्वामित्र represents the lowest and वसिष्ठ, the highest stage of secret knowledge. Does not the legendary rivalry between them glimmer in the text ?
373	14	भागकृत्स्निमभ्याभजन्ति; cp ऋ 1·156·6 ऋतस्य भागे यजमानमाभजत्.
"	"	सेनान्याः; is it सेन्यान्यः acc. plu. going with प्रथमजान् ?
"	16	नामग्राहम्. गणुल् absolute, cp पा 3·4·58 नाम्यादिशिग्रहोः (नामादेशम् and नामग्राहम्).
"	9fb	अभ्यात्तम्; cp छां 3·14·2.
"	6fb	इन्द्रमन्वायत्तम्; for इन्द्रम् (with acc.) अन्वायत्तानि (भूतानि) through attraction.
375	7fb	एनं मिथु एमि—" I act falsely towards this one."
376	7	तिस्रः may stand for the three मात्राः and असौ for the अमात्र; see in this connection मां.
"	10-12	तदेतद् ऋचाभ्युक्तम्. ऋचा is here only the first पाद " मरुत्स्वन्तं वृषभं वावृधानम् "; cp ऋ 3·47·5; the rest is an explanation in prose of the several पद as in the ऋचा 4·58·3; e. g. यद्रावयन्ति तद्रोरवीति । यदेष सर्वाणि भूतान्यनुप्रविष्टस्तन् मर्त्याः आचिविशेति ।
379	19	आक्रमणैः... The specific sense of आक्रमण is ' <i>step to climb trees.</i> '
380	15	अश्वतरो वाऽश्वतरी वा; cp अ 4·4·8 अश्वस्याश्वतरस्य अजस्य पत्वस्य च, अथ ऋषभस्य ये वाजाः...; 8·8·22 दिशश्वतस्रोऽश्वतर्यो देवरथस्य; ऐत्रा 3·47 यथाऽश्वो वाऽश्वतरो वा ऊर्हिवास्तिष्ठेत्.
387	7	आसङ्गवम्; cp ऐत्रा 3·18 तस्माद्धेदं भरतानां पशवः सायंगोष्ठाः सन्तः संगविनी-मायन्ति; तैत्रा 1·4·9·2 तस्मात् विरहः पशवः प्रेरते । प्रातः संगवे सायम्.
388	3fb	आपाम. An irregular form of आप्; 1st pers. pl. imperf.?
400	17,20	पप्रच्छ and प्रत्युचुः; cp पा 3·2·120 ननौ पृष्टप्रतिवचने; 8·2·93 विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः.
"	18,19	येभिर्वातः... कतमे त आसन्. No ब्राह्मण i. e. <i>explanation</i> on this मन्त्र by the author of the उपनिषद् as we find on the next मन्त्र.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
408	7fb	Add after स्त्रीकामतमः the following from आपस्तम्बधर्मसूत्र 2-14-13 “वस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमौ;” and hence the propriety of the adjective अकामहत in the case of a श्रोत्रिय.
416	7fb	After सलिले संनिविष्टः, add the following references :—तैसं 5-7-5-3; 7-1-5-1; तैत्रा 1-1-3,6; 2-2-9-3; शब्रा 11-1-6-1.
418	4fb	मैव नोऽतिप्राक्षीः cp शब्रा 11-6-3-11 अनातिप्रश्र्यां मा देवतामत्यप्राक्षीः; the same in जैत्रा 2-77.
419	11,9fb	तेऽगानेनोद्गायन्...ते प्राणेनोद्गायन्; cp ऋ 10-189-2 अन्तश्चराति रोचना अस्य प्राणादपानती.
423	2	एकवीर इत्यारुणेयः, आरुणेय; son of आरुणि, in जैत्रा 2-80 : “तदु ह वा आरुणिनैव यशस्विना उपज्ञातम्.”
429	14fb	Add, after तांब्रा 10-5-16 न अगृहताया भय्यम् (as corrected), the following : cp पा 6-1-83 भय्य प्रवय्ये च च्छन्दसि.
„	5fb	Cp ऋ 7-18-4 धेनुं न त्वा सूयवसे ।दुदुक्षन् उप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः.
443	14	असिधारायाम्. For असि ‘sword’ and other weapons see अ 11-9-1 ये बाहवो या इषवो धन्वनां वीर्याणि च, असीन् परशूनायुधं चित्ताकूतं च यद्भृदि; here असिधारा denotes a ‘sheath,’ cp कासं 15-4 असिर्वालावृतः वन्निर्वालप्रतिग्रथिता.
460	10	इन्द्रोतः दैवापः शौनकः, a priest at the अश्वमेध of जनमेजय पारिक्षित; cp शब्रा 13-5-4-1 एतेन हेन्द्रातो दैवापः शौनको जनमेजयं पारिक्षितं याजयांचकार, तेनेह्वा सर्वा पापकृत्यां सर्वा ब्रह्महत्यामपजघान; but in ऐत्रा 8-21 his place is taken by तुर कावषेय; cp एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजयं पारिक्षितमभिषिषेच.

Errata

[It is regretted that in spite of our care and vigilance a large number of errors of commission and omission have remained in the book. All of them have been corrected below. The misprints in the text of the Upaniṣads are given first and then those in our notes. We request the readers to correct them before they read the volume. In counting the lines the (top) title-line is omitted.]

(i) Corrections to the Text of the Upaniṣads

Page	Line	Incorrect	Correct
13	7	द्वितीयेण	द्वितीयेन
17	8fb	देवा	वेदा
21	2	तं	तन्
„	6	परं	परमं
22	14	दिवे दिव	दिवेदिव
23	19	Add ऋतसद् after वरसद्	
36	4fb	नाहमिदं	नाहमिमं
37	12	Add च after लोकेषु	
49	17	Add अकारः after वैश्वानरः	
55	12fb	Add इति after तदुच्यते	
64	5	तदेतत्	तदेनत्
„	6	तद्धैनद्	स यद्धैनत्
67	15	ज्योतीष्येता-	ज्योतीषीत्येता-
91	13	Add ज्योग्जीवति after सर्वमायुरेति	
103	7	स्यादद्दाँ	स्यादद्दाँ
„	8	विचिकित्साँ	विचिकित्साँ
105	11	प्रेष्यामिति	प्रेष्यामीति
118	8	पतिपमाद्यना	प्रतिपद्यमाना
128	2fb	हह	इह
135	6	क्षुधिता	क्षुधिता
146	2	—मिनद्धाक्ष	—मिनद्धाक्ष

Page	Line	Incorrect	Correct
153	5	बलमुपास्ते	बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
155	Title line	15	155
158	3fb	आत्मानदः	आत्मानन्दः
159	4fb	सनत्कुमारः	सनात्कुमारः
"	3fb	तँ स्कन्दँ इत्याचक्षते ॥२॥	तँ स्कन्द इत्याचक्षते । तँ स्कन्द इत्याचक्षते ॥२॥
161	"	—।दशोको	—विंशोको
167	5	होचुहन्त	होचुर्हन्त
174	11	विधुनुते	विधूनुते
176	3fb	तद्यदेतद्रेतः	तद्यद्रेतः
177	13fb	—श्वमधत्वम्	—श्वमेधत्वम्
"	12fb	सवत्सरस्य	संवत्सरस्य
180	7	—हत्याथना	—हत्याथैना
181	"	प्रतिर्बुभूषति	प्रतिप्रतिर्बुभूषति
182	3	सा नः	साम्नः
191	last line	—माहुस्तृणाद	—माहुरतृणाद
193	12fb	वाग्धि	वाग्धि
202	10fb ^a	यथोणवाभि—	यथोर्णवाभि—
207	6fb	—मध्वना	—मध्वनां
209	3	सर्वेषा	सर्वेषां
214	12	एव	इव
219	8fb	गागाति	गार्गीति
220	12fb	Add स भूतवित् after वेदवित्	
224	12fb	भत	भूतं
"	"	प्रातं	प्रोतं
"	6fb	—मगात्र—	—ममात्र—
227	"	मनोज्योतिं—	मनो ज्योति—
231	8fb	मूलान्नवतरः	मूलान्नवतरः
"	7fb	प्ररोहति	प्ररोहति ॥

Page	Line	Incorrect	Correct
233	15fb	Add ते after तु	
"	9fb	भवति	भवन्ति
236	"	—स्रवतिन्ति	—स्रवन्ति
241	10fb	ब्रहीति	ब्रूहीति
245	1	कर्मदेवाना—	कर्मदेवाना—
"	7	विमोक्षायव	विमोक्षायैव
246	4	सर्वाणि	सर्वाणि
248	5	कर्मणा	कर्मणा
256	last line	माध्यन्दिनायनत् ।	माध्यन्दिनायनात् ।
260	"	स्वधाकार	स्वधाकारं
265	1	नैकेनचनाप्यम्	नैव केनचनाप्यम्
268	12	वसिष्ठोऽस्मि	वसिष्ठाऽस्मि
270	9	प्रवाराणां	प्रवारणां
271	6fb	स्वाहा	स्वाहेति
274	5fb	सर्वा	सर्वा च
275	14fb	जनकाय	जानकाय
294	13	संदृशेतिष्ठति	संदृशे तिष्ठति
298	4fb	भान्तमनुभाति	भान्तमनु भाति
299	5	सर्वगो	सर्वगो
302	5	कर्तर्यरेयध्वम्	कर्तर्यरेयध्वम्
307	10fb	प्रजिघ्राय—	प्रतिघ्राय —
311	12	After ज्वलति ad i	तस्यादित्यमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः ।
315	5fb	एव	एवं
320	9fb	Add स्वयं after एव	
323	"	कतद्भूत्	कैतद्भूत्
324	5	प्रज्ञात्मैरौतत्मभिः	प्रज्ञात्मैरात्मभिः
326	13fb	.....ननक्तु शर्याति.....	.....ननक्तुशर्याति.....
328	13	चेतामात्रः	यश्चेतामात्रः

Page	Line	Incorrect	Correct
330	13fb	प्राकृतैर्गुणैः	प्राकृतैर्गुणैः
332	7fb	—विधिभूता—	—विधिभूर्ता—
337	2	भूर्भुवः	भूर्भुवः
„	14fb	—प्याययाना—	—प्यायना—
341	2	संभृतं	संभृतं
344	13	देवो	देवा
351	12fb	सैवत्	सैवित्
„	13fb	Read नभसोऽन्तर्गतस्य	
359	12	चिदेव	चिदेष
„	10fb	त्वविष्टा—	स्वविष्टा—
364	9	दीक्षध्वै	दीक्षध्वै
„	last line	प्रउगं	प्रउगं
365	1	—पावित्राणि	—षावित्राणि
„	5	स्मोपनयथा	स्मोपनथा
„	15	होचुर्यात्	होचुर्यत्
366	11	इवापशुष्यते	इवोपशुष्यते
„	12	संप्रद्रवत	संप्रद्रवत
368	8	अनश्नुवदिव	अश्नुवदिव
„	14	न नमतीयीमाहि	नैनमतीयीमाहि
369	6	—व्याख्ये इति	—व्याख्य इति
„	15fb	केचिदुपावन्तो	केचिदुपधावन्तो
371	4fb	अमृतजातं	ऋतुजातं
„	9	वीवपद्यते	वीव पद्यते
373	7fb	वाचैतत्	वावैतत्
„	11fb	सर्वमश्नातीति	सर्वमश्नोतीति
375	5	सर्वमेव	सर्व एव
„	6	रुद्रानेव	रुद्राणामेव

Page	Line	Incorrect	Correct
376	10,11,12	The lines should be as follows : तदेतदृचाभ्युक्तम् । मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानम् (ऋ 3.47.5) । यद्रावयन्ति तद्रोरवीति । यदेष सर्वाणि भूतान्यनुप्रविष्टस्तन्मर्त्याः आविवेशेति ।	
378	12fb	After प्रतिष्ठापयति, add ओमित्येव वायुमादायान्तरिक्षे प्रतिष्ठापयति	
383	13fb	ते ह्येनम्—	एते ह्येनम्—
„	„	After इमं add रसं	
„	10fb	तेऽभ्यतपन्त	तेऽभ्यतप्यन्त
384	15fb	बको	तद्बको
386	10fb	प्रतिहता—	प्रतिहृता—
387	4fb	—सुद्रीथं	—सुद्रीथं
389	8fb	....माणम	....माणम—
„	7fb	....स्त्वैतेन	....स्त्वैतेन
391	11fb	After तद्यथा add काष्ठेन	
392	13fb	एतावद्वा	एतावद्वाव
398	7fb	उद्यन्नेष	उद्यन्नेव
400	9fb	इमामेकां	इमामेषां
407	12fb	—रन्तुपा	—रन्तुपा
409	8fb	वायुनूरप—	वायुरनूप—
413	11fb	योषामुपशेते	योषामुपशेते
414	15	Add बहु वै before किञ्च किञ्च	
419	8fb	एषोऽऽश्माऽऽखणो	एषोऽऽश्माऽऽखणो
420	7fb	पाप्मान्वसृज्यत	पाप्मा नान्वसृज्यत
421	8	प्राणा३ प्राणा३	प्राणा३ प्राणा३ प्राणा३
„	3fb	समारोहन्	समारोहन्
„	„	Add च after पुण्यं	
422	3	Add च after सुरभि	
„	„	आतृव्यमुप—	आतृव्यमप—

Page	Line	Incorrect	Correct
426	15fb	Add वीरो after सन्	
427	5	Add ते before (second)	चक्षुषोद्गात्रा
„	2fb	मृत्यु	मृत्युं
429	6fb	व	वै
430	7	देवाना	देवानां
432	6fb	ता	तौ
436	10fb	—मेत ।	—मेतया
437	4fb	तस्य उ	त उ
439	„	एतावद्ध्रुवोक्त्वा	एतावद्ध्रुवैवोक्त्वा
442	8fb	एषिरे	ईषिरे
446	9,10	भ्रेषन्नेति	भ्रेषं न्येति
„	14fb	ह्येव	ह्येष
„	5fb	उभयपाद्	उभयापाद्
457	12	मरीचिनाम्	मरीचीनाम्
„	15	मरीचिनाम्	मरीचीनाम्
458	5	—क्षरममृतम्	—क्षरमृतम्
464	14fb	राणा	राजा
465	15fb	गायत्रीषु	गायत्रीं
467	7	मृत्युपाशं नु—	मृत्युपाशानु—
468	5	उत्क्रामामि	उत्क्रामामि
471	6	तदिदमेव	तदिदमेकमेव

(ii) Corrections to the Notes

Page	Line	Incorrect	Correct
2	1	शत्रा	षत्रा
"	6	...दुरसुरो	...दुरासुरो
"	15fb	अग्निभवद्...	अग्निभरद्...
"	"	नि 6-26	नि 7-26
3	12	सञ्चैव	सञ्च
"	7fb	के 2-12	के 2-4
"	"	विदन्ते	विन्दते
4	5	वृ 4-4-12	वृ 4-4-14
"	5fb	...कृतस्मर	कृतो स्मर कृतस्मर
7	10fb	वृ 1-5-2	वृ 1-5-21
8	2	मै 8-9	मै 7-9
"	13fb	छां 1-12-1	1-12-2
"	12fb	रश्मयो प्रादुर्...	रश्मयः प्रादुर्...
10	4	संभरति	(संभरति)
11	6	Naciketas	Nachiketas
"	12fb	तैत्रा 1-5-3-3	तैत्रा 1-8-3-3
"	11fb	and 12 बहवो...प्रयन्ति.	बहवो...प्रयन्ति and 12.
12	4	अ 8-10-24	अ 8-13-11-12
"	10	-4 ययैव...नः	ययैव...नः and 4 येनैव सप्तजे घोरं तेनैव शान्तिरस्तु नः ।
"	15	3-11-8-1-2	3-11-8-2-3
"	"	रात्रिमरुना	रात्रिमारुना
"	5fb	मभा 1-54-19	मभा 1-54-18
"	3fb	पा 8-1-36	पा 7-1-36
14	9	तैत्रा 2-1-2-2 = शत्रा	तैत्रा 2-1-2-2 cp शत्रा
15	4	अ 11-8-24	अ 11-10-24
"	8	4-5-2	4-5-3
16	3	क 1-29	क 1-28
"	7	8-6-11	8-6-6
"	11	पा 3-1-33	पा 3-1-23
"	11fb	एते	एके
"	6fb	वृ 4-4-1	वृ 4-1-1
17	3	अ 7-53-5	अ 7-55-5
"	11fb	भव्यार्चं	भव्यार्चं
"	4fb	छां 2-23-4	छां 2-23-3
"	1fb	verse = मै 6-4	verse, cp मै 6-4

Page	Line	Incorrect	Correct
18	15fb	तं तमुग्रं	तंतमुग्रं
„	1fb	वृ 4-4-33	वृ 4-4-23
19	9	छां 1-1-2	छां 1-1-3
„	13	कासं 40-12 = तैत्रा	कासं 40-12; cp तैत्रा
20	3	गता	गतः
„	9	छां 4-15-6	छां 4-15-5
21	15fb	वृ 4-3-4-5	वृ 2-3-4-5
22	3	अ 9-9-21	अ 9-14-21
„	4fb	अङ्गुष्ठमात्रः	अङ्गुष्ठमात्रः
23	7	धर्माः	धर्मान्
24	13	प्रतिपद्यते	पद्यति
„	8fb	मधवा	मधवा
25	2	a) वृ 4-4-22. —b) श्वे 3-18; 6-12.	a) वृ 4-4-22; श्वे 3-18. —b) श्वे 6-12.
26	11	यथाऽऽप्सु...गन्धर्वलोके	यथाऽऽप्सु...गन्धर्वलोके
27	7	तै 2-8	तै 2-9
„	13	वृ 4-4-6	वृ 4-4-7
„	8fb	श्वे 3-13; 5-18	श्वे 3-13
„	7fb	यथेषीका	यथेषीका
28	10	कौ 4-19	कौ 4-18
„	7fb	वृ 1-1-4	वृ 1-2-4
„	2fb	यदन्तरादिशः	यदन्तरादिशः
29	11	मुं 1-9-2, 10	मुं 1-2-10
„	3fb	ऋ 10-190-2 अहोरात्रा...	ऋ 10-190-2, अ 4-35-4 अहोरात्रा...
30	2	प्र 4-4	प्र 1-4
„	3	मुं 2-2-9	मुं 2-2-10
32	„	अ 15-1	अ 15-1-1
„	„	क 2-24	क 2-25
„	4	ऋ 1-54-7 त्वं सोमासि	ऋ 1-54-7 स वा राजा सत्पतिः, 1-91-51 त्वं सोमासि
„	8	छां 5-1-12	छां 5-1-8-12
33	1	वृ 4-4-1	वृ 4-3-33, 4-4-23 (Also see 4-3-37, 38 for similar ideas)

Page	Line	Incorrect	Correct
34	14	ऐत्रा 8.24	ऐत्रा 8.24 (तस्य पुरोहित एवाऽ- हवनीयो भवति) जाया गार्हपत्यः (पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः)
”	”	के 1.8	के 1.9
35	1fb	छां 2.23.4	छां 2.23.3
36	6fb	ऐ 2.1	ऐ 1.2.1
37	2	4.4.5	4.4.4
”	12	मुं 3.2.7	मुं 3.2.8
38	8	मुं 1.12, 13	मुं 1.1.2; 1.2.13
39	6	श्वे 6.11	श्वे 6.10
”	”	मुं 2.1.1; श्वे 6.10	मुं 2.1.1
”	4fb	वृ 4.3.7 श्वे 3.8	वृ 4.3.7
40	3fb	मुं 1.1.7	1.2.7
41	1	छां 5.10.1-2	छां 5.10.1
”	4	मुं 2.2.9	मुं 2.2.10
”	7	छां 8.3.6	छां 8.1.6
”	1fb	श्वे 2.12 पृथि... श्वे 6.2	श्वे 6.2 पृथि...2.12 पृथ्यतेजो- निलसे
42	10fb	शत्रा 6.7.2.5	शत्रा 6.4.2.5
43	13	मुं 3.2.6	मुं 3.2.6 औपनिषदं धनुः = वेदान्त- विज्ञान...
”	”	वृ 3.9.6	वृ 3.9.26
”	12fb	प्र 5.1	प्र 5.2
”	7fb	वृ 4.4.20	वृ 4.4.21
44	10	वृ 5.15	वृ 5.15.1
”	13fb	अनुभाति	अनु भाति
45	14	छां 2.25.1-2	छां 2.23.1
”	9fb	ऋ 3.51.2	ऋ 3.31.2
46	3	प्र 23	प्र 2.3
49	1	विचैति	वि चैति
”	2	तैआ 3.14.1-2	तैआ 3.14.1
”	11fb	संततिः	संतत्यै
51	13fb	वज्रेणे...	वज्रेणै...
”	10fb	हिरण्ययः कोशः,	हिरण्ययः कोशः; तस्मिन् हिरण्यये कोशे;
”	9fb	मुं. 2.2.9	मुं. 2.2.10
52	6	उपसादयेत्	उप सादयेत्

Page	Line	Incorrect	Correct
53	12fb	छां 3·17	छां 3·17·4
54	13	5·8·9;	5·8·2;
"	"	तै 1·9; 6·4·3	6·4·3; तै 1·9
55	12	योऽस्या...	यो अस्या...
"	13	ऐ 1·2; 3·3 and 11	ऐ 1·1·2, 1·2·11, 3·3
56	9fb	ऐआ 3·2·6 वृ 3·1	ऐआ 3·2·6 वाचि हि प्राणं जुहुम; प्राणे वा वाचम्.
58	8	वृ. 3·6·1; 4·3·32, 33 कौ 1·3	तै 3·6·1 वृ. 4 3·32·33 कौ 1·7
"	1fb	तेआ 3·14·2	तैआ 3·14·1 तमेव मृत्युमाहुः.
59	5	ब्रह्मैतद्दि.....	ब्रह्मैतद्दि...
60	7	शिपिविष्टोऽस्मि	शिपिविष्टो अस्मि
61	3	ऋ 1·112·3	ऋ 9·112·3
"	7	अहं	अह
"	"	अ 6·12·21	6·122·1
65	6fb	अतो ह वा एनां	अतो वा हेनां
66	5	पुरुषा	पुरुषो
67	8	आज्ञायिनी	आज्ञायिनि
"	9fb	स्था	स्थाः
68	9	पा 8·2·47	पा 8·2·87
"	11fb	तै 2·6	तै 2·7
69	5fb	ई 9	ई 10
"	1fb	15·1·13	5·1·13
70	14	गन्धोऽश्नुते	गन्धो अश्नुते
"	7fb	श्रवणीयं	श्रवणीयं
"	6fb	श्रवस्यानि श्रवणीयानि भवन्ति	(श्रवस्यानि) श्रवणीयानि (भवन्ति)
71	5	प्रथमः प्राणः	प्राणः प्रथमः
"	8	त्सारियति	त्सारियति
"	12	कदाचिद्...	कदा चिद्...
72	6fb	ऐआ 2·21	ऐआ 2·29
73	16	छागलेय 6 उपसृत्वरः छां 1·3·12	छागलेय 5 उपसृत्वरः
"	12fb	कौ 2·9	कौ 2·14
"	11fb	छागलेय 7	छागलेय 6
"	10fb	आर्षेय 3	आर्षेय 3 उपावन्तः
"	2fb	ऐआ 3·1·3	ऐआ 3·1·3 and 4

Page	Line	Incorrect	Correct
74	12	उदके	उदानि
"	1fb	वृ 3.4.1	वृ 3.5.1
75	11	हिरण्यम्	हिरण्ययम्
76	12fb	ऐआ 2.36	ऐआ 2.3.6
"	6fb	छां 8.8.1	छां 8.9.1
78	14	...अति नयन्	अतिनयन्
79	5	7.12.1 क 2.25	7.12.1
80	3	उच्छिष्टान्नं	उच्छिष्टान्नानिषेकं च
82	12	शत्रा 11.5.7.1	शत्रा 11.5.7.1-2
"	7fb	चत्वालम्	चात्वालम्
84	7fb	तस्या	तस्मा
86	3fb	आ संगवं	आसंगवं
88	3	प्रतिषिध्येते	प्रतिषिध्येत
"	10fb	शत्रा 10.5.6.5	शत्रा 10.2.6.5
"	9fb	जगतां	जयतां
89	4	आरकादेव	आरकादिव
91	3	तु तुर्वाणि	तुतुर्वाणि
92	6	भरन्ति	भरन्त
94	6	श्रोत्रमन्तः	श्रोत्रमन्तरतः
"	7fb	छां 1.12.5	छां 8.6.5
97	9fb	वृ 3.3.6	वृ. 2.3.6
99	2fb	विराधिषि	वि राधिषि
100	4	तांत्रा 8.1.3	8.1.13
101	1	छां 1.2.1	छां 1.2.2 ff
"	12	कौ 4.7	कौ 4.6
102	15	मुं 2.2.9-10	मुं 2.2.10-11
"	9fb	6.1; तै 2.8	तै 2.8
"	1fb	मुं. 2.2.11	मुं 3.1.10
103	5	मुं 2.2.9	मुं 2.2.2
"	7	स्याद्द ^b द्वा	स्याद्द ^{b1} द्वा
"	10	—b)	—b1)
"	2fb	अवपद्यते	अव पद्यते
"	"	ऐ 3.12	ऐ 1.3.12
104	14fb	3.1, छां 4.16	छां 4.1.6
"	5fb	पा 6.3.17	पा 6.3.70
105	"	10.181.1	10.190.1
106	4	here	here in

Page	Line	Incorrect	Correct
106	11	वृ 4.4.38	वृ 4.3.38
”	7fb	2.2.3; 4.1.6	4.1.6
”	1fb	ऐ 2.4	ऐ 1.2.4
107	3,6,9	ऐ 2.4	ऐ 1.2.4
”	13fb	ऋ 10.12.1	ऋ 10.12.1
108	10	ऐ 3.12	ऐ 1.3.12
109	8	वृ 3.3.10	वृ. 3.8.10
”	13	पामनं भावुकाः	पामनंभावुकाः
”	14	पा 2.2.100	पा 5.2.100
”	10fb	निष्कं... (विभर्षि)	(निष्कं...विभर्षि)
”	8fb	उपाहितः	उपाहितः
”	”	प्रददुः	प्रददौ
110	9	अ 5.22.5; 8 ओको...	अ 5.22.5 ओको...महावृषाः;
”	9fb	महावृषाः	8 महावृषान्
”	9fb	वृ 2.1.16	वृ 2.1.16-17
111	1	निर्णेजति	निर्णेनिजति
”	2	भिक्षामाजभार	भिक्षामा जभार
112	1	पर्यचारी अचरत्	पर्यचार्यं चरन्
”	5fb	छां 2.23.2	छां 2.23.1
113	9	जैत्रा 3.245	जैत्रा 3.247
114	”	मैसं	मै
115	5fb	षत्रा 5.40	षत्रा 5.4
116	4	वृ 2.3	वृ 2.3.5
”	4-5	मनोमयः प्राणशरीरः and वृ 4.4.6 भारूप आकाशात्मा	मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम् आकाशात्मा
”	5	कौ 2.4	कौ 2.14
”	6fb	शत्रा 2.2.3.18	शत्रा 2.2.2.18
117	3fb	धाः	दाः
118	9	नावर्तन्ते	न ^व वर्तन्ते
”	10	शत्रा 12.5.1.1	शत्रा 12.5.1.2
”	13	—d)	—d 1)
”	10fb	द्वे वा	द्वे वै
”	6fb	ऐत्रा 5.33.3	ऐत्रा 5.33
”	”	षत्रा 1.2.9	षत्रा 1.2
”	5fb	ऐत्रा 6.7	ऐत्रा 6.8
119	7	आप्रीतं	आ प्रीतं
120	4	अरसतरः	अरसतराः

Page	Line	Incorrect	Correct
120	5	प्रमाणम्	प्रमाणे
"	9	तपसा विष्टितानि	तपसाविष्टितानि
"	12fb	शांत्रा 5-9	शांत्रा 6-10
121	13	ममसत्येषु विह्वयन्ते	ममसत्येषु... वि ह्वयन्ते
122	14	पड्वीशात्	पड्वीशात्
"	1fb	वृ 1-3-7	वृ 1-3-17
124	14fb	छां 5-3-10 वृ 6-2 कौ 1.	छां 5-3-10 with वृ 6-2, कौ 1.
"	8fb	अनुपद्यताम्.	अनु पद्यताम्.
125	2	सोऽर्धः	सो अर्धः
"	13fb	छां 4-5-3	छां 4-2-3
"	12fb	अप म्लुकं	अपम्लुकं
127	11fb	प्रच्छिन्द्व	प्र च्छिन्द्व
128	1	वृ 6-2-5	वृ 6-2-15
"	6	ऋ 10-14-1	ऋ 10-14-8
"	10fb	वीहिमन्तं यवमन्तमथो	वीहिमन्तं यवमन्तमथो
"	9fb	4-5-149	4-3-149
"	7fb	ऋ 1-193-4	ऋ 2-2-4
"		पतरमग्निम्	पतरम् (अग्निम्)
129	8-9	—d) तैआ 2-8-7 जुगुप्सेतानृ- तात् छां 5-3-3. —e) ई 6, जै 4-25-4	—d) छां 5-3-3, —e) ई 6 जै 4-25-4 तैआ 2-8-1 जुगुप्सेतानृतात्.
"	15fb	तल्पमाशये	तल्पमा शये
"	"	आरोह	आ रोह
130	4fb	8-9-1	8-9-2
"	" & 3fb	4-19	4-18
131	4	छां 7-1-14	छां 5-18-2
132	8	(v-1 संदेघे)	(v-1 संदेहे, संदेघे)
"	11fb	तैत्रा 2-2-9-2	तैत्रा 2-2-9-2 and 3
135	1	वृ 5-14-8	वृ 5-14-8 (संदहति and संप्साय cp प्रद्वयन्ते here)
136	13	ऋ 10-89-1	ऋ 7-89-1
"	14	महामुखां... योनिमग्ने	महामुखां... योनिमग्ने
"	7fb	अयस्मयादीनि	अयस्मयादीनि
137	6	असतो	असतः
138	10	पुरः प्राविशत्	पुरः पुरुष आविशत्
"	"	ऐ 1-3-11-12	ऐ 1-3-11

Page	Line	Incorrect	Correct
138	12fb	अनारम्भणम्	अनारम्भणम्
140	8	शत्रा ३·३·३·६	शत्रा ५·३·२·६
„	4fb	वृ १·५·४	वृ १·५·१४
141	9	ऋ ५·५२·११	ऋ १·५२·११
„	3fb	शत्रा १०·५·२·१४	शत्रा १०·५·२·१४-१५
142	१०fb	उत्स	उत्सा
143	३	वृ ६·१	वृ ५·१·१
„	१०	१०·५·३·१६	१०·३·५·१६
145	११fb	तैसं ३·२·६·१	तैसं ३·२·६·२
147	७	शत्रा ३·४ ६·१०	शत्रा ३·६·४·१०
„	५fb	तैसं ६·२·३·४	तैसं ६·२·३·३ and ४
148	११fb	दुहन्तरं	दुहन्तरः
149	११	श्ववर्तेभ्योऽधारयन्	श्ववर्तेभ्यो अधारयन्
150	९	शत्रा ४·४·२·७	शत्रा ३·४·२·७
„	१२	असृजत्	असृजत
151	२	मनोऽसि	मनासि
„	५	मुं ३·१·१९	मुं ३·१·९
„	६	पुनराह्वयेत्	शमयेत् पुनः
„	४fb	अ १५·२·१	अ १५·२·१-४
„	३fb	ऐत्रा २·१·३०	ऐत्रा २·३१
		स य एतं	स य एनं
152	३	शत्रा १३·३·७·१	शत्रा १३·३·७·१-२
„	१३fb	अ ७·१३·३	अ ७·१२·३
„	„	विज्ञानमाददे १५·२·१	विज्ञानमा ददे १५·२·५
„	९fb	ऐ ५·२	ऐ ३·२
154	२	ऐ १·१	ऐ १·२
155	२fb	तथा	तथो
„	१fb	मनांसि	मनांसि उप
158	४	पशूनां भूमा	भूमा पशूनां
„	६	ऐत्रा १·५	ऐत्रा ८·५
159	२	स्वराळसि	स्वराळसि
160	१	तआ	तैआ
„	३	पश्यति	पश्यते
„	७	मुं २·२·८	मुं २·२·९
„	१४	हिरण्ययः	हिरण्ययः
„	„	छां ८·५·४	छां ८·५·३
161	१४fb	६·३·८४	६·३·८५

Page	Line	Incorrect	Correct
161	12fb	उपजीवन्ति	उप जीवन्ति
"	2fb	छां ३.५.४	छां ४.५.४
163	4	अ 7.३५.३०	अ 7.३५.३
164	14fb	३.७.५.३	३.७.५.६
"	13fb	11.८.४.12	1३.८.४.12
165	2fb	वृ 2.२.19	वृ 2.१.19
166	9fb	छां ४.५.६ वृ ३.१.६	वृ ३.१.६
"	8fb	पा 1.३.४ आङ्	पा 1.३.४० आङ्
167	4	छां ४.१.१; ४.१.५	छां ४.१.५
"	10	कौ 2.६; ३.१	कौ ३.१
"	1fb	छां 1.६.७	छां 1.६.६
"	"	कौ 4.२०	कौ 4.१९
168	1	अस्य	आऽस्य
"	३	कौ 4.२	कौ 4.१०
"	4	भस्मना	भस्मनः
"	8	ऋ 9.४३.२	ऋ 9.४३.३
169	7-8	अभयमवस्तात्	अभयं ते अर्वाक्
"	३fb	अथ	अथा
"	2fb	शुनः...दृष्ट्यै हि त्वां भर्त्सामि	शुनां...दृष्ट्यै...हि त्वा भर्त्सामि
170	३fb	4.१९	4.१८
171	12	छां 7.१.५; ४.४.२	छां ४.४.२
"	५fb	श्वस्यवः	श्रवस्यवः
172	10	कौ 4.२०	कौ 4.१९
173	"	५.१०	५.१०.९
174	7	यौः	यौः ^१
"	8	पर्श्वि	पर्श्व
17५	1	उषा च	उषाश्च
"	14fb	1३.७.७.१	1३.७.१.१
"	12fb	अज्ञानाया वा अमतिः	अज्ञानाया वै पाप्माऽमतिः
"	"	अज्ञाना वै तमः, अगन्म अस्या	अज्ञानाया वै तमः
"	"	अज्ञानायै पादम्	अगन्म अस्या अज्ञानायायै पारम्
"	10-11fb	परितः...अरण्यमुपेयाय	परतिमरण्यमुपेयाय
"	2fb	नि 1.१४	नि 2.१४
176	५	संताप्यमाने	संताप्यमाने
"	1५fb	मै 6.२	मै 6.३
177	10	d	b
"	11	ऋ 10.९०.९-10	ऋ 10.९०.९

Page	Line	Incorrect	Correct
178	7	कानीयस-	—b) कानीयस-
"	15	केन 1.4-8	के 1.5-8
179	"	गोत्रा 1.2.3	गोत्रा 1.2.23
"	12fb	...परा ह त्वेवान्ततो भवन्ति	...परा ह्यसुरा अभवन्
"	11fb	अ 5.22.10 पाप्मा	अ 5.22.12 पाप्मा
"	6fb	वृ 3.1.19	वृ 1.3.19
180	1	अ 12.3.18	अ 17.1.29
"	15fb	ऐ 1.2.	ऐ 1.1.2
181	4	समन्तं	समन्तं
"	11	आत्मानमात्मना अभिसंविवेश	आत्मनात्मानमभि सं विवेश
182	1	यद्वेर्व	यद्वेर्व
"	2	मशकेन	मशकेन
"	4	छां 1.6.7	छां 1.6.1
"	11	तैत्रा 3.9.20.9	तैत्रा 3.9.20.3
"	13	छां 8.14.1	छां 8.14.1;
"	16	15.3.6	15.3.8
"	17	ऐत्रा 5.32-33	ऐत्रा 5.32
183	7	एव	इव
184	5	शत्रा 1.1.1.2	शत्रा 1.1.1.4
"	9	छां 7.26	छां 7.26.1
"	13fb	गी 8.18	गी 8.13
"	4fb	वीर्याय	वीर्याय
185	8fb	वासं 13.38	वासं 13.48
"	5fb	( ).	(आपस्तम्ब धसू 2.14.13).
186	4fb	मनः	मनः
187	2	प्रथमच्छदाँ	प्रथमच्छदवराँ
"	3	ऐ 1.3	ऐ 1.3.11, 12
"	5-6	विश्वभरसमग्निम्	अग्निं विश्वभरसम्...
188	3	विद् एनमुपतिष्ठते	विदुपतिष्ठते
"	"	तैत्रा 2.4.12.6	2.4.12.6
"	5	यज्ञो सर्वाणि	यज्ञो हि सर्वाणि
"	"	11.5.71	11.5.7.1
"	7	वृ 1.4.5 स एनमविदितो भुनक्ति	वृ 1.4.15 स एनमविदितो न भुनक्ति

Page	Line	Incorrect	Correct
188	,,	कौ 4.20 यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति	कौ 4.19 यथा वा श्रेष्ठिनं स्वाः भुञ्जन्ति
,,	12fb	ब्रह्मान्ततो ब्रह्म मध्यतो	ब्रह्मान्ततो मध्यतो
,,	1fb	पिशाचाः	पिशाच्याः
189	4	कल्पयन्ति	कल्पयति
190	2	निर्पृणाति	निर्पृणाति
,,	11	यामीरनुब्रुवत्	यामीरनुब्रुवत्
,,	16	शत्रा 6.4.4.1	शत्रा 6.6.4.1
191	1	आत्मा यद्वा...	आत्मा यद्वाक्
,,	4	शत्रा 1.2.3.6	शत्रा 1.2.3.6-7
192	16fb	लषपदपतस्था...सृभ्यः	लषपदपतस्था...शृभ्यः
,,	13fb	ब्राह्मणः	ब्रह्मणः
,,	,,	शत्रा 10.4.3.9-10	शत्रा 10.4.3.10
193	5	शत्रा 2.1.3.2	शत्रा 2.2.4.9
,,	,,	तद्विचिकित्सायै	विचिकित्सायै
195	6	समानमज्जिमज्जते	समानमज्ज्यज्जते
196	5	मनु 9.128	मनु 9.138
197	,,	ऋ 3.52.8	ऋ 3.53.8
199	,,	वृ 4.5.1 (अग्निहोत्रे समदाते)	वृ 4.3.1 (अग्निहोत्रे समुदाते)
,,	6	...वभूव ह	वभूव हि
,,	7	शत्रा 13.5.2.20	शत्रा 10.5.2.20
,,	14	कौ 4.4	कौ 4.3
200	,,	नि 3.14	नि 3.15
,,	15	अलङ्कृत्...रुचि...चरायिष्णु च	अलङ्कृत्...रुचि...चर इष्णुच्
201	14fb	धनम्	धयन्
,,	9fb	छां 6.2.8	छां 6.8.1.2
202	5	कौ 4.20	कौ 4.19
,,	16	वासं 22.8	वासं 25.8
,,	9fb	भूर्तानि	भूर्तानि
,,	8fb	सत्यस्य	सत्यस्य
204	13fb	छां 4.10.5	छां 4.10.4
205	6	पा 4.2.24	पा 4.2.2
206	10fb	सृष्टेमनु	सृष्टमनु
,,	1fb	ऋ 8.1.15	ऋ 8.1.5
207	1	ग्रहणार्थ	ग्रहणाय
,,	13	अथर्वान्निरस	अथर्वान्निरस

Page	Line	Incorrect	Correct
207	13fb	वृ 6.4.14-16	वृ 6.4.14-18
„	1fb	गी 2.71	गी 2.70
212	9fb	वृ 3.9.20	वृ 3.9.19
213	4	ब्रह्मीयान् इति ब्रह्मवायमवदेताम्	ब्रह्मीयान् इति
„	„	cp प	cp पा
217	3fb	वायुमागच्छत्	वायुमागच्छति
218	3	योऽपानेनैपानीति ^b	योऽपानेनैपानीति
„	6fb	साक्षात्	साक्षार्त्
220	4	शत्रा 13.3.4.2	शत्रा 12.3.4.2
„	6	जै 2.77	जैत्रा 2.77
„	3fb	अ 10.8.38 सूत्रस्य सूत्रं	अ 10.8.37 सूत्रं सूत्रस्य
221	6	छां 4.3.4; 4.15.4	छां 4.3.4;
223	2fb	ऐत्रा 2.25	ऐत्रा 5.25
224	12	वृ 3.8.1	वृ 3.8.1 (माध्यन्दिन)
225	10	ब्रसू 1.3.11	ब्रसू 1.3.11 सा च प्रशासनात्
230	12fb	3.1.3.2	3.1.3.3
„	„	तमेषु लोकेषु	त एषु लोकेषु
233	10	विदेय	विदेयं
235	9	विश्वमिद्	विश्व इद्
„	„	अभिहर्यत	अभि हर्यत
236	13	नि 1.19	नि 1.18
„	18	ए 3.14	ऐ 1.3.14
„	1fb	10.82.2	10.82.7
„	„	अ 8.8.7	अ 8.8.6
237	5	कौ 4.19	कौ 4.18
„	15fb	वृ 4.4.5	वृ 4.4.25
„	1fb	किंक्रियाप्रश्ने	किं क्रियाप्रश्ने
238	„	मुं 2.2.9-10	मुं 2.2.10
239	13	शत्रा 14.5.3.7	शत्रा 14.7.3.15
240	10fb	धृतवन्तम्	धृतवन्तम्
241	14fb	छां 8.15.3	छां 8.12.3
„	9fb	कण्डिक	कण्डिका
242	11	1.3.6	1.2.6
243	8	दयात्	प्रयच्छेत्

Page	Line	Incorrect	Correct
243	10-11	अमण ब्राह्मणम् on पा...शाश्वतिकः	अमणब्राह्मणम् in his भाष्य on पा 2.4.12 which is in con- tinuation of पा 2.4.9 येषां च विरोधः शाश्वतिकः
„	12fb	क 4.10-11	क 4.10-11 य इह नानेव पर्यति,
244	5fb	मभा (CE) 5.3.9	मभा (CE) 5.30.9
245	12	5.1.3.4	3.1.3.4
„	10fb	वा	वाग्
„	4fb	गृहाणा उपतीतपासि	गृहाणाम् उप तीतपासि
„	3fb	पाणिस्थादिनिः	प्राणिस्थादिनिः
246	1	विधुनुथ	वि धुनुथ
„	9	रिश्न्मनुः	रिषन्मनुः
247	3fb	इ	ई
249	10	वल्मीकः	वल्मीकम्
250	5fb	मुं 2.2.9	मुं 2.2.10
251	11fb	2.2.9	2.2.10
252	15	निहितो	निहितं
„	17	छां 4.5.2-4	छां 4.15.2-4
„	14fb	ऐत्रा 7.12	ऐत्रा 7.11
„	8fb	गी 3.5	गी 2.5
253	10	2.2.9	2.2.10
259	14	सत्यम्	सत्यम्
261	9	छां 3.13.7-8	छां 3.13.7
262	14fb	तैसं 4.1.1.13 तस्मादेश...पूयति; 6.4.7.2 यत्पूयति...विषजन्ति,	शत्रा 4.1.1.13 तस्मादेश...पूयति, तैसं 6.4.7.2 यत्पूयति वि षजन्ति;
262	12fb	सत्यभूय	सत्यभूयम्
„	1fb	वृ 1.5.3	वृ 1.5.23
263	4	तैत्रा 1.3.2.1	तैत्रा 1.3.2.3
264	5	परो रजसो	परं रजसो
265	8	समृद्धीति	समृद्धीति
„	9fb	वृ 4.6.6	वृ 4.4.6
266	6	स यत्क्रतु...	यत्क्रतु...
267	10	छां 5.2.7	छां 5.1.7
„	11	कौ 2.9	कौ 2.14
„	12-13	अहमुक्थमस्मि वृ 6.1.7-14, छां 5.1.6-12; 5.2.2	अहमुक्थमस्मि; छां 5.1.6-12;

Page	Line	Incorrect	Correct
269	12fb	तैत्रा ३·८·१५·११	तैत्रा ३·८·१५·२
”	५fb	तैसं २·६·६·५	तैसं २·६·६·४-५
”	३fb	पा ५·४ ११२	पा ५·४·१२२
271	१२	चन्द्रमा अज्ञाराः ।	चन्द्रमा ^१ अज्ञाराः ।
272	७fb	— <i>c</i>	— <i>b</i>
273	१०	शत्रा १·१·१·१८	१·१·१·२२
274	२fb	व२२ं	व२२ं
275	४	छां...८·८·१	छां ८·१·१
276	१fb	नडादिभ्यो फक्	नडादिभ्यः फक्
278	१४fb	शत्रा १·६ १·८	शत्रा १·६·१·१८
279	१०fb	छां १ ६·७	छां १·६·१
28३	९fb	नियत्या	नियुत्या
28५	१२fb	ऋ २·२९·२	ऋ ३·२९·२
286	६	तैसं ४·१·१·२	तैसं ४·१·१·१
”	९	तैसं ४·१·१·३	तैसं ४·१·१·१
”	१२	तैसं ४·१·१·४	तैसं ४·१·१·१
”	१३	ऋ १·४८·७	ऋ १·१८·७
”	११fb	अ १८·३·१९	अ १८·३·३९
287	९	क ३·४	क ३·५
288	३fb	नि १·१५	वासं ३२·४
29३	१	पा ४·३·६४	पा ४·३·६८
”	७fb	श्वे ४·१३	श्वे ४·१६
29५	२	क २·१४	क २·४
”	३	वृ ४·४·३-४, ११-१२	वृ ४·४·३-४, १०-११
296	३fb	३·१४	४·१४
297	७	ऋ १०·९१·१	ऋ १०·९०·१
”	१२fb	मुं २·२·८	मुं २·२·९
”	९fb	मुं २·२·९	मुं २·२·१०
298	३fb	मुं २·२·९, १०	मुं २·२·११
299	६	ईशे ^c	ईशे
”	७	— <i>c</i>) श्वे ३ ११,२१	श्वे ३·११·२१
”	१२	पृ	वृ
”	१२-१३	वृ २·४·१०; ४·३·९	वृ ४·३·९
”	१२fb	मुं २·२·९	मुं २·२ १०
302	१५fb	वृ ६·१०·१	वृ ५·१०·१
303	२fb	वैतां	वै तां
304	९fb	यज्ञायज्ञीयं	यज्ञायज्ञियं

Page	Line	Incorrect	Correct
304	6fb	वेदास्तरणम्	वेद आस्तरणम्
305	4fb	अजनन् ननमाने	अजनन्मनमाने
	3fb	ऐ 1.1.1	ऐ 1.1.2
306	3fb	तै 1.2	तै 2.1ff
307	5	मामनुशोचतु	मामनु शोचतु
308	6	वाग्घ्	वाग्घ
	2fb	pc	cp
309	11fb	ऋ 1.91.18	ऋ 1.91.16
	9fb	त्रिराधिषि	त्रि राधिषि
311	10fb	तैत्रा 8.1 3	तैसं 5 6.21 दिव्या वृषभौ परिमरौ
311	9fb	एतद्वै	एतद्वै
312	18fb	शत्रा 10.5.2.15	शत्रा 10.5.2.14
	10fb	...उक्थमिति	...उक्थमस्मीति
	1b9	ऐ 3.1.10	ऐ 1.3.1-10
314	15fb	उप क्षेति	उपक्षेति
	4fb	का	कासं
	2fb	जयते	अवयजते
316	10fb	सिद्ध्यैत्वा	सिद्ध्यै त्वा
317	3	ऐआ 2.1-2, छां 4.10.5	छां 4.10.5
319	13fb	अ 19.39 9	—c) अ 19.39.9
	7fb	जभार	वभार
	7fb	वेदेह	वैदेह
321	4fb	वृ 2.1.11-12; 3.9.14	वृ 2.1.11
323	8fb	5.13.7	5.3.7
325	12	मनु 3.10	मनु 3.70
	1fb	तस्मादेनमूर्ध्व...	तस्मादेनमूर्ध्व ..
326	14	द्वादुनीद्वृणिकाभिः	द्वादुनीद्वृषीकाभिः
327	2	अतारिषुर्धरता	अतारिषुर्भरता
	10	मै	मै
328	1	मै 6.59	मै 6.29
	10fb	गौका 3 3-10	गौका 1.1-5
329	15	ऐ 1.11	ऐ 1.1.1
330	1	a) छां 4.4.13, वृ 4.4.22	a) वृ 4.4.22
	8	अवर्च्च्योर्ध्वा	अवर्च्च्योर्ध्वा
	10	वृ 2.3.1	वृ 2.3.6
330	12	आपयता	आपयता ³

Page	Line	Incorrect	Correct
330	14fb	पुष्करा	पुँष्करा
331	1	कारयिता	कारयिता
"	13	84 a	84 is a
"	9fb	दुर्गन्धिपूर्णं	दुर्गन्धि पूर्णं
332	4	कासं 27.4	कासं 27.3
333	8	यः	यः
"	6fb	वास्या ¹	वास्या
334	18fb	इत्यसा ⁸	इत्यसा
"	2fb	छां 8.26.2	छां 7.26.2
335	5	सो ^b	सो ^d
"	3fb	क 2.17	क 2.15
336	12	गी 12.1	गी 15.1
337	4fb	ऐ	ऐत्रा
338	2	मुं 2.2.7	मुं. 2.2.8
"	3	प्र 4.9; 7.8.1	प्र 4.9; छां 7.8.1
"	4	जानीतेति + इति	जानीते + इति
"	15fb	के 6.17	क 6.17
"	14fb	प्र 1.9	प्र 1.8
339	3	शत्रा 12.2.6.13	शत्रा 11.2.6.13
340	4	मै 5.2	मै 6.2
342	2	छां 5.19.1,3	छां 3.19.1-4
"	12fb	पुण्यपापे	पुण्यर्पापे
"	6fb	मुं 1.1.12, 3.2.7	मुं 3.2.7
343	3	मांका 1.12; 2.33 f;	मां 1.12;
344	"	मुं 2.2.7	मुं 2.2.8
"	5fb	क 2.17	क 2.15
"	4fb	छां 8.4.1	छां 8.4.2
346	1	छां 3.13.8	छां 3.13.7
"	9	शान्तो	शान्तो
"	10	स्वे ^e	स्वे ^e
"	11	ऽऽवृत्तचक्र	ऽऽवृत्तचक्र
346	15	पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्तस्य	पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्तस्य
"	10fb	—d) शत्रा	—f) शत्रा
"	9fb	—e) गी	—g) गी
"	9fb	—f) छां	—h) छां

Page	Line	Incorrect	Correct
348	6	छां 8.6.16	छां 8.6.1, 6
"	"	क 6.6	क 6.16
"	11fb	ऐ 1.1.2-3	ऐ 1.1.2
"	1fb	छां 7.1	छां 7.1.2
349	13fb	3.9.16	3.9.26
351	6	विष्णवे	विष्णवे ^{c2}
"	13fb	मैयूखे	मैयूखे
352	3	छां 3.1.11	छां 3.11.1
"	6	तैत्रा 8.12.9.7	तैत्रा 3.12.9.7
"	15	पा 3.13.18	पा 3.1.138
354	1	तैआ 3.4	तैआ 3.14.7
"	3	for प्राण, अपान, व्यान and उदान	for प्राण, अपान, and व्यान; with वृ 3.4.1 for प्राण, अपान, व्यान and उदान
"	3	वृ...3.1.26, 3.13.1-5	वृ...3.9.26, छां 3.13.1-5
358	13	भूतोऽभि	भूतो ३ मि
"	13fb	छां 3.11	छां 7.11.2
359	1fb	डुह्	डुह्
360	16	अभिमातिहनमिन्द्रम्	अभिमातिहनम् (इन्द्रम्)
"	17	जघ्नुष इन्द्रस्य	जघ्नुषः (इन्द्रस्य)
361	14	तैसं 5.5.3.6	तैसं 5.2.3.6
"	6fb	ऋ 10.71.1	ऋ 10.71.11
362	6	तिर एव एतन	तिर इव एतेन
"	7fb	गमहन्जनखन्घसां	गमहनजनखनघसां
363	"	त्वेता तव	त्वोतास्तव
"	3fb	जरिता यजमानः	यजमानो जरिता
364	8fb	(e. g ऋ 9.18.1; 9.18.6)	(e. g. ऋ 9.11.1; 9.19.6)
365	4	होत्तर्मानधम	होत्तर्मानधम
"	11	वृ 7.2.7	वृ 6.2.7
366	4	के 1.3	के 1.4
"	9	शफाभि...	शफाभि...
"	10fb	वामदेवरथस्थ	वामदेवरथस्थ
367	11fb	वृ 5.2.12	वृ 3.2.12
"	10fb	पा 3.2.182	काशिका on पा 3.2.182
"	9fb	तैसं 3.3.9.2	तैसं 3.3.9.1
"	8fb	उपनाह आसीत्	उपनाह एषः

Page	Line	Incorrect	Correct
367	4fb	वृ 1.5.5	वृ 1.5.15
368	14	परस्पराम्	परस्परम्
„	3fb	6.1.13	वृ 6.1.13
369	1	अ 10.6.4	अ 10.6.3
„	10fb	तैसं 2.1.1.1	तैसं 2.1.2.1-2
„	9fb	ऋ 10.129.2	ऋ 10.129.3
374	14	शत्रा 2.4.3.5	शत्रा 11.7.4.2
„	„	तदैनं स्वेन	तदेनं स्वेन
375	2fb	चत्वारि	र्चत्वारि
378	15	एव	एवं
379	2	ऐ 3.3	ऐ 1.3.3
„	7	ऋ 10.86.16	ऋ 10.86.16, 17
„	9	दिशामन्तदेशेभ्यः	दिशामन्तर्देशेभ्यः
„	„	तैत्रा 3.10.4.3	तैत्रा 3.10.4.2
„	1fb	4.2	4.3
380	4	तस्येह	तस्यै ह
381	1	12.4.2.10	12.4.1.10
„	5	2.2.22	22.22
„	„	अश्वं	अश्वान्
381	7	मैसं 2.5.3 = जै 3.39.5	मैसं 2.5.3
„	„	सहस्रस्याग्ने	सहस्रस्याग्रतः
„	10	प्राप्नोति	आप्नोति
382	3	गृह्णन्नुवाच	गृह्णन्नुवाच
383	4	ते वै	ते वि
„	7	1.164.25	1.164.45
384	9	एवमेतेनैवाक्षरेण	एवमेवैतेनाक्षरेण
„	14	1.31.2.4	13.1.2.4
„	7fb	छां 2.23.2	2.23.3
385	2	पा 6.3.158	पा 6.4.158
385	2fb	छां 2.23.4	छां 2.23.3
„	2fb	तैत्रा 3.9.6.4	तैत्रा 3.9.6.5
„	1fb	समुता	समुतः
386	1	10.27.8	10.27.14
„	7	तां परीवरियसी	परोवरियसी
„	10	1.7.7.4	1.7.7.3-4
„	6fb	अन्नादाय	अन्नादाय
„	4fb	तदु हिङ्कार	तद् द्विहिङ्कारं

Page	Line	Incorrect	Correct
386	2fb	करिकृती; जै 1.25.2	करिकृति जै 1.35.2
387	1	गर्भान्वायत्ता	गर्भा अन्वायत्ता:
	2	वि ततसै ते	वितंतसैते
	13fb	उतायायं	उता यातं
388	Title line	मै 1.13.3	जै 1.13.3
	9	सामा करोत्	सामोपासति
389	1fb	गृहे	गृह्ये
390	4fb	ऐना 2.3	ऐ 1.2.3
391	16	3.3.10.1	2.1.2.10
392	1	प्र यासु	न यासु
	2	8.7.38	10.7.38
	7fb	12.166.9	12.169.9
	1fb	1.57.5	1.57.4
393	13	तैसं 6.3.1.4	तैसं 6.3.1.5
395	6	कौत्रा 4.2	कौ 4.2
396	3	नि 1.7	नि 1.7,8
	5	अश्वमेध्यमालभत	अश्वं मेध्यमालभत
397	6	वृषभ	वृषभ
	4fb	10.4.5.20	10.4.5.2
	3fb	जै 1.6.2; 1.30.1;	जै 1.6.2;
	2fb	निषेधब्रह्मा	निषेधब्रह्मसामा
399	..	4.10.5	4.10.4
400	3	4.15.6	4.15.5
	4fb	1.33.6	1.34.6
401	9fb	6.74.14	6.75.14
	8tb	1.3.29	1.3.2.9
402	11	शत्रा 1.5.2.8	शत्रा 1.5.2.18
	12	5.5.2	5.1.2
	14	3.13.35	3.13.3, 5
	..	एतं यज्ञा...	एतद् यज्ञा...
	14fb	2.7.11	2.7.2
403	14, 15	अन्यतरा (?) दोषे	अन्यतरादोषे
	5fb	जैर्लिर्गलूनसम्	जैर्लिर्गलूनसम्
404	8-9	छां 1.2.8; 1.8.1	छां 1.8.1
	12	14.2.1.5	14.2.1.15
	3fb	युवाभूत्	युवा भूत्
406	2	4.15.1,6	4.15.1,5

Page	Line	Incorrect	Correct
407	6	३·८·७·१२	३·८·७·२
408	10fb	५·२·८२	५·२·८४
„	4fb	शिशुवा	शिशुर्वा
„	2fb	८·२·२३	३·२·२३
409	4	मुं १·१·२	मुं १·२·२
411	12fb	अवष्टचताः	अवष्टचूताः
„	6fb	पर्यगृह्णन्	पर्यगृह्णात्
412	12fb	ऐलीत्	ऐलयीत्
414	6	६·३·१·१०	६·३·१·३०
„	9	वृ १·३·२४	वृ १·३·२२
415	3	अहन्याप्नुवन्	अहन्याप्नुवन्
„	4	अ १२·२·७१	अ १४·२·७१
415	6	जै १·५७·५ ऐत्रा	जै १·५७·५
„		३·२३	
„	५	पाणिभूर्दस्मदधि	पाणिभूर्स्मदधि
„	„	सूर्यस्य रोचनादधि	सूर्यस्योदयनादधि
„	1fb	ऐआ १·३	ऐआ १·३·८
„	1fb	वार्तिक १	वार्तिक ५
416	9fb	यददः सलिले	यद्देवा अदः सलिले
„	4fb	प्रजात्या	प्रजात्यै
418	7	ब्राह्मणा वीणागायिनः	ब्राह्मणौ वीणागायिणौ
„	8	१०·४३·३	१०·४३·७
„	१२	...मेवमिदं	...मेवमिदं
419	4	महो रुजानि	महो रुजामि
„	५	वृ ५·१३·२	वृ ५·१२·१
„	4fb	दुर्हार्दिसं	दुर्हार्दिसं
„	3fb	पतूर्त	प्रतूर्त
421	१३fb	पा ५·४·७	पा ५·४·७७
424	१२	आण्हार	आह्लार
„	१३	आङ्गार	आङ्गारः
„	१५	आल्हारो	आह्लार ईजे
„	१६	वचस्येव	वचस्येवे
„	१५fb	त्रयदस्योः हिराणिनो रराणः	त्रयदस्योःहिरिणिनो रराणाः
425	6	जैत्रा ३·१२०	जैत्रा ३·१२१
„	7	शत्रा ४·१·५·२; see below ४·७·१	शत्रा ४·१·५·२
„	१५	वम्भाविश्ववयसौ	वम्भाविश्ववयसौ

Page	Line	Incorrect	Correct
426	6	अ ५.८.१२	अ ५.१८.१२
428	१३fb	हस्ताभ्यां त्वामुप	... (हस्ताभ्यां) त्वोप
429	१५fb	ऐ २.१२	ऐ १.३.१२
"	१४fb	भयम्	भय्यम्
"	१२fb	७.८१.३	७.८३.१
"	११fb	सतः	सताम्
4३०	१२fb	ऐत्रा ३.१९	ऐत्रा ३.३९
4३१	९	परिविष्यमाणो	परिविष्यमाणो
"	१०	१.९५.२	१.९५.३
"	"	दधादनुष्टु	दधावनुष्टु
4३२	११	पद्मैः	पद्मभिः
"	१३	अरे मोह	अरेऽहं मोहं
4३४	१६	करोति- सरूपं	(करोति-) सरूपं
"	६fb	मित्र	मित्रे
4३५	"	४.१०, २४	४.१०, २९
"	३fb	१३.५.१.८	१३.५.१.१८
4३७	१५	बन्धुमन्तोऽबन्धवः	बन्धुमन्तमबन्धवः
"	१६	सोऽस्य कामः	सो अस्य कामं
"	"	रोषति	रोषाति
"	१५fb	ग्रथत्	ग्रभत्
"	१४fb	ऐत्रा ७.२०	ऐत्रा ७.२७
4३८	१	दिदीक्षीते	दिदीक्षीते
"	५, ६	तैत्रा २.३.९.९ उत मे अपवदेयुः	जैत्रा १.२९१ बहुरिमं लोकमपवदति
4३९	५	११.५.९.१	११.५.३.१
"	९	३.१९.१३	३.१९.३
"	१४	जै ३.७.६, ३.८.७;	जै ३.७.६
"	१४	पा २.४.५६	पा ५.४.५६
"	१६fb	मैसं ३.४.७ and ३.८.७	मैसं ३.४.७
4४०	१३	...रभ्याहितस्य	...रभ्याहितात्
"	९fb	नाऽनुविद्धः	नाऽनुविद्धः
4४१	४	प्राणो	प्राणो
"	१४	पूषा एषा आशा	पूषेमा आशा अनु
"	१६fb	१०.५५.५	१०.५५.६
"	१५fb	१०.१६५.६	१०.१६५.४
"	१४fb	योषाः	... (योषाः)
"	"	ह्यस्मै	ह्यस्मै

Page	Line	Incorrect	Correct
441	11fb	यदणुभ्योऽपि अणु	यदणुभ्योऽणु
„	8fb	6.3.2.1-2	6.3.2.2
„	3fb	अभिजायते	आभिजायते
442	9	आशादिशश्च	आशा दिश
„	10	दिशो दश	दिशोदिशः
„	5fb	1.1.3	1.3.3
„	3fb	अप सेध	अप सेधन्
443	2	तद्यन्मानुषं तन्मादुषं	तन्मादुषं
„	3	ऐ 3.14	ऐ 1.3.14
„	10fb	2.5.10.2 चतुर्विंशतिरनु	2.5.10.3 चतुर्विंशतिमनु
„	9fb	1.4	1 5
„	8fb	कौ 2.16 प्रजायते	छां 2.16.2 विराजति
„	1fb	2.239	3 239
444	6	एता वै	या वै
„	10	स्थाणामिव	स्थाणुरिव
„	14	1.7.4.12	1.7.4.22
„	15	वृ 6.3.2	वृ 6.2.3
„	15fb	8.80.5	8.91.5
„	14fb	जैत्रा 3.223	जैत्रा 3.213
„	12fb	6.120 2	अ 6.120.2
445	14	तैसं 1.7.10.4	तैसं 1.6.10.4
446	12	वागित्येव	वागुक्थमित्येव
„	14	1.23.5 पश्चात् स	1.123.5 पश्चात् स
451	8fb	छां 7.25	छां 7.25.2
453	9	कौ 4.11	कौ 4.10
455	3	व्यूढच्छन्दस्या द्वादशाहमपश्यत्	व्यूढच्छन्दस्यं द्वादशाहं यज्ञमपश्यत्
„	6	वृ 2.8.1	वृ 1.5.21
„	9	ऋ 3.43.3	ऋ 3.42.3
„	11	ह	ह
„	6fb	गर्दभः सर्वेषां वाहनामवाशिष्ठः	(गर्दभः) सर्वेषां वाहनानामनाशिष्ठः
„	2fb	विद्या	विद्या
456	9fb	4.15.6	4.15.5
457	10fb	नि 3.9	नि 3.8
„	5fb	ऐ 1.2	ऐ 1.1.2
462	5	शत्रा 1.3.8 4	शत्रा 1.3.4.8
„	9	प्रपत	प्र पत
„	10	सुश्रुत 5.445.7	सुश्रुत 2.445.7

Page	Line	Incorrect	Correct
463	4	शत्रा 11.6.3-6	शत्रा 11.6.3.6
464	2	व्युषि	व्युषि
„	3fb	अ 10.8.4	अ 10.9.4
465	2	वृ 4.5.14	वृ 1.5.14
466	6fb	ऋ 1.25.11	ऋ 1.25.21
468	10	4.20	4.19
471	13fb	विद्योततात् ...दिशो दश	विद्योततां ...दिशोदिशः
„	11fb	विष्या	वि ष्य
472	10fb	पूर्व्यास्ते	पूर्व्यासः
„	„	वासं 9.56	वासं 8.56
„	„	7.5.9.5	तैसं 7.5.8.5

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

INDEX TO WORDS AND CLAUSES

उपनिषच्छब्दवाक्यसूची

[Numbers refer to the pages. To facilitate reference to a particular Upaniṣad, the extent of each Upaniṣad in our Collection is indicated on every two facing pages of the Index.]

अंशः 328	अकृते (कृताकृते) 252
अंशमात्रम् (तेजसः) 351	अकृतम् 172, 195
अंशुधारय 351	अकृतार्थः 329
अंशून् (उपाकल्पयन्) 375	अकृत्स्नः 186, 190
अ-इति अग्नेः शुद्धमक्षरम् 469	अकृत्स्न एव तावन्मन्यते 190
अ-इति अन्नस्यामृतमक्षरम् 469	अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति 186
अकरवम् 58	अकोविदम् 461
अकर 375, 381, 388	अक्तम् (मायया) 457
अकर्णः (शृणोति) 291	अक्रताश्च इति 229
अकर्ता 147, 153, 284, 329	अक्रतुः 18
अकलः 37, 297	अक्रतुम् 291
अकलाः 267	अक्रोधमयः 248
अकाण्डे (इव) 371	अक्षः 367
अकामः 248	अक्षाणि 236
अकामचारः 158, 161	अक्षच 203, 362; (दक्षिणे) 236, 259
अकामम् (रूपम्) 242	अक्षचन्तः पुरुषः 405
अकाममयः 248	अक्षयम् 394
अकामयत 176, 177	अक्षयम् (अक्षरम्) 394
अकामयमानः 248	अक्षय्य 328, 346, 347 (सुखम्) 333
अकामहतः 245	अक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरम् 87
अकामहतस्य 57, 58	अक्षरम् 17, 19, 35, 38, 41, 43, 48, 68, 74, 104, 259, 260, 284, (अविदित्वा) 225; (द-इति) 258, (एतत् = इन्द्रः) 373; (अपीळितम्) 383 (एकम्) 383; (= त्रयी विद्या) 390 (ओमिति 393); (एकमेव स्वाद् मृदु) 421; (इति) 406
अकामाः 46	
अकायम् 3	
अकारः 49	
अकार्षीत् 147	
अकुरुत् 175	
अकृतः 41	

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474.

- अक्षरं वा एषः 373
 अक्षरं देवताभिः संसृज्यते 379
 अक्षरवान् 407
 अक्षरस्य प्रशासने 225
 अक्षरस्य कर्तोर्भातीत्याचक्षते 459
 अक्षराणि 93; (त्रीणि) 163
 अक्षरात् 39, 41
 अक्षराद्विविधा भावाः प्रजायन्ते 41
 अक्षरे 35, 259, 260; (परमे) 292;
 (द्वे) 294, 376
 अक्षरेण 36
 अक्षरेण-प्राणेन-आदित्येन 441
 अक्षाध्यक्षः 335
 अक्षिणि 167; (पुरुष-) 117, 337
 अक्षिणी 62, 33, 76
 अक्षितः 53
 अक्षितम् 106
 अक्षितयः (सप्त) 203
 अक्षितिः 192, 384, 385, 396, 397,
 450
 अक्षितिम् 191, 315
 अक्षिपत् (पूर्तम्) 286
 अक्षायन्त 375
 अक्षेण 391
 अक्षेत्रज्ञाः 163
 अक्षौ 149
 अक्षगः शुक्लं भाः सैवर्कं 76; (यत्नीलं तत्साम)
 76
 अक्षण्याऽकृतम् 195
 अखला (देवता) 381
 अखिदत् 122
 अगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति
 217
 अगतिः (v. 1) 16
 अगदः 104, 105; (स्यात्) 313
 अगदो ह भवति 104, 105
 अगदो हेव भवति 462
 अगन्धम् 224
 अगन्धवत् 21
 अगन्म 106
 अगस्त्यः 470
 अगाः 112
 अगात्रम् 224
 अगारम् (संस्तीर्य) 312
 अगुः 388
 अगृहतायै (विभीयात्) 429
 अगृह्यो न हि गृह्यते 230, 237, 252,
 256
 अगोत्रम् 33
 अग्रय- 53, 115, 127
 अग्रये 94
 अग्रये स्वाहा 273, 279
 अग्ना-आदित्ये-प्राणे (त्रेधा तेजः) 356
 अग्निः 22, 24, 25, 26, 29, 30, 31,
 42, 44, 50, 51, 52, 55, 57, 62,
 63, 73, 75, 83, 84, 91, 101,
 106, 113, 116, 125, 126, 127,
 134, 154, 176, 177, 180, 193,
 203, 291, 306, 336, 353, 457,
 460, 466, 467; (वैश्वानरः) 174;
 (मधु) 209; (वसुः) 226; (देवः)
 227; (लोकः) 227; (संनिविष्टः)
 298; (एकं मुखम्) 309; (ब्रह्मणस्तनुः)
 333, 334; (दिवि श्रितः) 335;
 (अभिज्वलति) 340; (यष्टव्यः
 चेतव्यः, स्तोतव्य, अभिध्यातव्यः) 350;
 (= मृत्युः) 394; (प्रस्तावः) 399,
 402; (पृथिवी वस्ते) 400;
 (सोऽभवत्) 427; (प्राविशत्) 428;
 (महाशनतमः) 430; (सिञ्चति) 440;
 (पृथिव्याः) 446; (अपानः) 471;
 (अस्मै बलिं हरति) 472

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अग्नित्वम् 138
अग्निदत्ताय शाण्डिल्याय 470
अग्निदेवत इति 230
अग्निना 98, 106, 107,
अग्निनाग्नि- संसृज्यते 379
अग्निनैवाचम 339
अग्निभिः (ज्वलयन्ति) 368
अग्निम् 104, 119, 186, 216, 409;
(प्रवहति) 449
अग्निमुपसमाधाय 278, 280
अग्निं साधूपचरेत् 430
अगिरग्नौ (न लक्षयेत्) 350
अग्निरेव गी 417
अग्निरेव सविता 473
अग्निरेवाग्निः 271
अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवति 238
अग्निर्धूमः 271
अग्निर्नादिष्टमुपचर्यः 430
अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् 63
अग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथः 91
अग्निर्वै देवानामन्नादः 339
अग्निर्वै प्राणः 471
अग्निर्वै भर्गः 474
अग्निर्वै महान् 435
अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम् 215
अग्निर्वै वरेण्यम् 474
अग्निर्ह ब्रह्मणो वत्सः 429
अग्निर्ह वा अबन्धुः बन्धुमत्साम 437
अग्निर्ह वा गायत्रीमुखम् 465
अग्नि्लोकम् 302
अग्नि-वायु-आदित्य (आगीतानि) 391;
(प्रस्तावः) 391, 393
अग्निष्टे पादं वक्ता 113
अग्निष्टोमेन 352
अग्निहोत्रम् 39, 52, 53, 134, 135, 308,
353

अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः 352
अग्निहोत्रमुपासते 135
अग्निहोत्रवेलायां भृगुः 464
अग्निहोत्रे 237
अग्नीन् 115, 117
अग्नेः 138, 196, 202, 285; (ज्वलतः)
102, 316, 323
अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् 5, 266
अग्नेरन्तरः 221
अग्नेरात्मा 322
अग्नेरुद्गीथः 92
अग्नौ 88, 123, 261, 470; (पुरुषः)
200; (तिष्ठन्) 221; (ज्ञान्ते) 238;
(बह्विव अभ्यादधति) 265; (पुरुषः)
321; (यः) 342; (साम) 406, 418
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक् 353
अग्नौ प्रास्यमानम् 457
अग्नौ हुत्वा 273
अग्नौ-हृदये-आदित्ये स एकः 355
अग्न्ययस्कारादयः 345
अग्न्यर्चिः 205, 453
अग्रम् 344, 409; (हृदयस्य) 247
अग्रस्ताः 93
अग्रहैष्यत् 64
अग्राहयत् 374
अग्राह्यत्वात् 329
अग्राह्यम् 38, 49
अग्राह्यः 328
अग्ने 62, 77, 107, 137, 144, 184,
187, 188; (दीप्यतेऽमुष्य वासः) 422
अग्न्यम् (ब्रह्म) 251
अग्न्यया 20
अग्न्यास्तनवः 333
अग्लायत् (न) 440
अघम् (पौत्रम्) 309
अघवेत्री 346

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

- अघायुभ्यः 463
अघोरा 289
अघ्राता 340
अङ्गांसि (कुवाणाः) 378
अङ्गे (आधाय) 280
अङ्ग 144, 145, 438
अङ्गादङ्गात्संभवसि 277, 310
अङ्गानां रसः 119, 181
अङ्गानि 51, 174, 307; (सजाताः)
410; (इमानि रसं लभन्ते) 428;
(प्रत्यजन्ति) 439
अङ्गारः 141
अङ्गाराः 88, 125, 126, 127, 271;
अङ्गागन् 134
अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहारः 88
अङ्गारावक्षयणम् 229
अङ्गिरसः 354
अङ्गिरसम् 38
अङ्गिरसाम् 31
अङ्गिरसे 38
अङ्गिराः 47, 71
अङ्गिरे 38
अङ्गी भवति 91
अङ्गुलीः 439
अङ्गुष्ठमात्रः 22, 23, 27, 290, 295
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः 23
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति 22
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा 27
अङ्गेभ्यः 66; (संप्रमुच्य) 245
अङ्गेषु 91; (पतन्निव) 457; (मृत्युपाशः)
467
अचक्षुः (पर्यति) 291
अचक्षुः श्रोत्रम् 38
अचक्षुष्कम् 224
अचरत् 175
अचलम् 344, 353, 354
अचातुमास्यम् 39
अचारीः 232
अचित्तः 151
अचित्तम् (चित्तमध्यस्थम्) 342
अचिन्त्यः 342, 353
अचिन्त्यम् 49, 342
अचिन्त्यरूपम् 45
अचिन्त्याय 334
अचीरम् 51
अचीर्णव्रतः 47
अचेतनम् 327
अच्छाद्यत् 390
अच्छायम् 35, 224
अच्छावदम् 364
अच्युतः 334, 355; (सत्त्वमध्ये) 353
अच्युतम् 106, 344, 353, 354
अजः 18, 41, 292, 328, 342, 346,
353
अज आत्मा महान् ध्रुवः 251
अजग्रभीत् 362
अजरम् 36, 291
अजरः 253, 265, 318, 363, 371
अजर्यम् 374
अजस्य 13
अजस्रम् 333; (उपासीत) 334, 351,
356
अजाः 85, 90
अजा 185
अजात इति 294
अजातपुत्रस्य 309
अजातशत्रुः 199, 200, 201
अजातशत्रुं काश्यम् 198, 319
अजातो ह वै पुरुषो यावन्न यजते 445
अजाम् (एकाम्) 292
अजायन्त 175, 185

ई 1-३ के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अजावयः 185
अजा हिङ्कारः 85
अजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता 284
अजिघांसत् 64
अजिघृक्षत् 64
अजर्यिताम् 15
अजीविष्म 267, 268
अजीविष्यम् 80
अजूगुपत् 375
अजेतराभवद्वस्त इतरः 185
अजो नित्यः शारवतोऽयं पुराणः 18
अजौ 284
अज्ञ (ज्ञाज्ञौ) 284
अज्ञानम् 331
अज्ञसा 231; (अनुपश्यति) 250; (एव)
374
अजलिं कृत्वा (उपास्थिषत) 367
अजलौ 123
अणिमा 140, 142, 143, 144, 145,
146
अणिमानम् 145; (न्येति) 245; (निग-
च्छति) 245
अणिमः 145, 165
अणिम्ना (तिष्ठन्ति) 242, 323
अणिष्ठः 139
अणिष्ठेन 328
अणीयः 289
अणियाच 16, 18, 103, 355
अणुः 14, 46
अणुः पन्था विततः पुराणः 249
अणु 17, 43; (अन्विच्छति) 440
(ध्यात्वा) 353
अणुप्रमाणात् 16
अणुप्रियङ्गवः 275
अणुभ्यः 43
अणुवातेरितः 351

अणोरणीयान् 291, 343; (महतो महयान्)
18
अणोरणुः 357
अणोरप्यणुम् 353
अण्डम् 445; (विदिग्धम्) 445.
अण्डं प्रथमानीर्भिण्णमेव 445
अण्वन्तान् (इच्छन्) 232
अण्व्यः (धानाः) 144; (नाड्यः)
323
अतः कल्याणमकरवामिति 252
अतः परः प्रवाहो नास्ति 453
अतः पापमकरवामिति 252
अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि 241
अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि 245
अतर्क्यः 342
अतर्क्यम् 16
अतपस्कस्य 332
अतप्यत 177
अतमः 224, 294
अति (न वा कश्च) 370
अतिक्रान्तः 180
अतिक्रामति (इमं लोकम्) 239
अतिक्रामेत् 277
अतिग्रहाः 215
अतिघ्नीम् (आनन्दस्य) 202
अतिचक्रे 440
अतिच्छन्दाः (रूपम्) 242
अतिजने 146
अतितरति 457
अतितराम् 9
अतिथयः 53
अतिथिः 12, 23
अतिथिदेवः 54
अतिथिवर्जितम् 39
अतिदीर्घे जीविते को रमेत 15
अतिधन्वा शौनकः 79

श्वे 283-300 का 301-324 मै 335-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

अतिनयेत् 77	अतिसृजते 301, 302
अतिनेदन्ते 214	अतिसृष्टिः 186
अतिपिता 281	अतिस्वरति 74
अतिपितामहः 281	अतीन्द्रियभूतस्य 327
अतिपुरुषः (य आदित्ये) 395	अतीयात् 427
अतिपेतुः 108	अतीव हि पितृलोकः 214
अतिप्रश्नात् 32	अतृणम् 314
अतिप्राक्षीः 418	अतृणादः 191
अतिमन्ये (न) 382	अतेजस्कम् 224
अतिमुच्य 6	अतेजोमयः 248
अतिमुच्यमानः 399	अतोऽन्यदार्तम् 218, 219, 223
अतिमृत्यु 87, 88	अतोऽन्येनैव जीवन्ति 340
अतिरथम् 457	अतो वै खलु दुर्निष्पतरम् 128
अतिरात्रेण (स्वाराज्यम्) 352	अतो ह्ययं प्राण उपर्युपरि वर्तते 456
अतिरिच्यते 286	अत्ता 32, 177, 203; (अन्नत्वं नोपैति 338
अतिरोचते 200	अत्तिः (असि) 449
अतिवदति 156	अत्तिर्ह वै नामैतद्यद्विः 203
अतिवदानि 156	अत्तुम् 177
अतिवर्तन्ति 46	अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् 290
अतिवहति 385, 439	अत्यन्तम् 93
अतिवादी 45, 156,	अत्यमुच्यत् 180
अतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् 156	अत्ययाम 178
अतिवाहम् 439	अत्यरिच्यत् (तां संभवन्) 414
अतिविध्य 385	अत्यवहत् 180
अतिविस्मिताः 332	अत्यवाक्षीत् 420
अतिव्याधी (राजन्यः) 380	अत्यवादीः 229
अतिशिष्टा 141	अत्यसृज्यत् 178, 179, 188
अतिशिष्यते 87	अत्यस्राक्षीः 16, 17
अतिशीयते 100	अत्यायत् 427
अतिशीयन्ते 100, 101	अत्याश्रमिभ्यः 299
अतिशेषान् 80	अत्येति 22, 24, 25, 218; (मनसा) 303
अतिष्ठाः 199; (सर्वेषां भूतानाम्) 319	अत्येष्यन्ति 178, 179
अतिष्ठन्त (न) 467	अत्रम् 263
अतिसामाय नमः 473	अत्र गत्वा 163
अतिसूक्ष्मम् 293	
अतिसृज 14	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अत्र पिताऽपिता भवति 243
अत्रप्स्यत् 64
अत्र ब्रह्म समश्नुते 27, 248
अत्र वाव किल तत्सोम्य 145
अत्र वै मोक्षस्यथेति 416
अत्रसदे 472
अत्र ह न किंचन वीयाय 115
अत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानाः
163
अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति 186
अत्रान्तरं विदित्वा 284
अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवाति 239, 241
अत्रैव समवनीयन्ते 216
अत्सि 309
अत्स्यान्ति 108
अथ कथं हस्तीभूतो ब्रह्सीति 265
अथकारः 83
अथ कोऽहमिति 65
अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः 102
अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवः 75
अथ खल्वमुमादित्यं सतविधं सामोपासीत 86
अथ चक्षुरत्यवहत् 180
अथ न जानाति 146
अथ परा यया तदक्षरमाधिगम्यते 38
अथ प्राणमत्यवहत् 180
अथ भिक्षार्च्यं चरन्ति 252
अथ मनोऽत्यवहत् 180
अथ मर्त्योऽमृतो भवति 248
अथ य आत्मा स सेतुर्विभृतिरेषां लोकानाम-
संभेदाय 164
अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति 161
अथ य एतौ पन्थानौ न विदुः 272
अथ य एवैतमनुभवति स हैवालं भार्येभ्यो
भवति 181
अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीत्समुत्थाय 163
अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः 76

अथ यत् ति तन्मर्त्यम् 163
अथ यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः
216
अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं...मन्यते 242
अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम 142
अथ यत्रैतद्वलिमानं नीतो भवति 166
अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः 171
अथ यत्रैतदस्माच्छरिरादुत्क्रामति 166
अथ यत्रैनं धनन्तीव जिनन्तीव 242
अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते 102
अथ यदास्य वाङ्मनासि संपद्यते 146
अथ यदि अन्नपानलोककामो भवति 162
अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति 162
अथ यदि गीतवादितालोककामो भवति 162
अथ यदि पितृलोककामः... 162
अथ यदि भ्रातृलोककामः... 162
अथ यदि मातृलोककामः... 162
अथ यदि साखिलोककामः... 162
अथ यदि स्त्रीलोककामः... 162
अथ यदि स्वसृलोककामः... 162
अथ यदयं तेनोभे यच्छति 163
अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत 186
अथ यस्य जायायै जारः स्यात् 278
अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति
272
अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते 187
अथ योऽयं भगवो अप्सु परिख्यायते 167
अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा 171
अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा 172
अथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्मा 171
अथ यो वेदेदं ऋणवानीति स आत्मा 171
अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते 239
अथर्वणे 38
अथर्ववेदः 38
अथर्वा 31, 38
अथर्वाङ्गिरसः 56, 97, 232, 348

श्रुते 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छ 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अथर्वाङ्गिरसम् 207, 255
अथर्वा देवः 212, 257
अथर्वाय 38
अथ वाचमीरयति 150
अथवाऽद्रष्टाऽश्रोता... भवति 153
अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति 190
अथ वेशान्तात् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते 239
अथ श्रोत्रमत्यवहत् 180
अथ संपत्स्य इति 146
अथ सा वृष्यति 144
अथ य इह कपूयचरणाः 128
अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् 169
अथाकामयमानः 248
अथात आत्मादेश एव 158
अथात आदेशो नेति-नेति 205
अथातोऽहंकारादेश एव 158
अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते 239
अथानु (v. l. अथा नु ?) 124
अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथाः 124
अथान्नस्यैव द्रष्टा भवति 153
अथारूपज्ञो भवति 246
अथास्य नाम करोति 280
अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदम् 263
अथान्यत्राप्युक्तम् 331, 332, 340, 341
342, 343, 344, 345, 346
अथेतरे दुःखमेवापियन्ति 250, 290
अथेत्यभ्यमन्यत् 186
अथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते 272
अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम् 128
अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन 129
अथैतैरेव रश्मिभिर्ध्वामाक्रमते 166
अथैनमग्नये हरन्ति 271
अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति 246
अथैनां मृत्युमत्यवहत् 180
अथैष एव परम आनन्दः 245
- अथो अवलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मेण 189
अदत्कम् 172
अददानम् 168
अदन्तम् (अग्नि) 61; (अग्नि) 433
अदर्शनीयम् 70; (पर्ययति) 419, 421
अदर्शम् 39, 65
अदा 3म् 82
अदाह्येत 147
अदितिः 22
अदितित्वम् 177
अदित्यैरिदितिरन्तरिक्षम् 405
अदितिर्जातमादितिर्जनित्वम् 405
अदितिर्माता स पिता स पुत्रः 405
अदितेः 177
अदीक्षन्त 420
अदीक्षिताम् 438
अदीहशत् 366
अदीर्घम् 224
अद्वैतम् 415
अद्वैतः 40
अद्वैतः 328
अद्वैतत्वात् 329
अद्वैते 57
अद्वैतम् 34, 49; (द्रष्ट) 225
अद्वैतो द्रष्टा 223
अदेयम् 54
अदो मे भविष्यति 386
अद्वा 103, 325, 358, 359, 360;
(एव) 370
अद्भिः 100; (परिदधाति) 338 (पोप्लू-
यति) 368
अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ 142
अद्भिरापः संसृज्येरन् 379
अद्भ्यः 196; (एव तदध्यन्नायं जायते) 137
(अन्तरः) 221

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अद्भ्यो जातम् (साम) 418
अद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति 154
अद्य 23
अद्यतेऽस्ति च भूतानि 55, 340
अद्यमानानि 191
अद्यासम् (अन्नम्) 449
अद्युः 230
अद्रवत् (ऊर्ध्वः) 383, 417
अद्रष्टा 153, 340
अद्राक्षम् 234
अद्राक्षम् 15
अद्रिजाः 23
अद्रेयम् 38
अद्वितीयम् 137
अद्वितीयाः (मा-भूम) 410
अद्वैतः 49; (भवति) 244
अद्वैतम् 49
अद्वैतीभूतम् (विज्ञानम्) 337
अद्य श्येनो जवसा निरर्दायम् 66
अद्यः 28, 44, 169; (एव हि मनुष्यलोकः)
214
अधमः (उपनेता) 365
अधरया (वर्तन्या) 203
अधरा 50
अधरेऽयाः 108, 109
अधर्मम् 149, 152
अधर्ममयः 248
अधर्मात् 17
अधः स्तम्बेन (आश्लिष्यन्ति) 355
अधस्तात् 62, 109, 158, 188; (उद्यान्ति)
355
अधिकरणेषु 50
अधिकृतम् 32
अधिक्षियन् (सर्वम्) 371
अधिगमः 332
अधिगम्यन्ते 409

अधिचरान्ति 411
अधिजगाम 453
अधिज्यम् 224
अधिज्यौतिषम् 50
अधित (श्रियम्) 380
अधितिष्ठतः 133
अधितिष्ठति 283, 293; (एकः) 295;
385
अधितिष्ठन्ति 385
अधितिष्ठस्व 32
अधिदेवतम् 417, 435, 455
अधिदैवतम् 9, 74, 76, 106, 110,
197, 204, 222, 311, 321, 399
अधिदैवम् 72
अधिपः 293, 298
अधिपतिः 123, 181; (अन्येषाम्) 244;
(सर्वस्य) 251, 260; 274
अधिपतिवती (तनूः) 336
अधिप्रजम् 50
अधिप्रज्ञम् 318
अधिभूतम् 52, 222, 318
अधिमात्रम् 49
अधिरुध्यते 286
अधिलोकम् 50
अधिवासः 40
अधिविद्यम् 50
अधिविधाय 52
अधिशेरते 214
अधिषवणे 276
अधिष्ठानम् 171
अधिष्ठिताः 283
अधिष्ठीवन्ति 411
अधितवेदः 235
अधीत्य 173
अधीमः 284
अधीयानः 173

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अधीयानाः (यज्ञम्) 220
 अधीयीय 149
 अधीहि 58; 147
 अधूनोत् (शरीराणि) 459
 अधूमकः 22; (अग्निरिव) 325
 अधूमके (अग्नौ) 342
 अधृतिः 192, 347
 अधोपहासम् 276
 अध्यक्षरम् 49
 अध्यगीष्ठाः 148
 अध्ययनम् 93
 अध्यर्षः (देवः) 226, 227
 अध्यवसायः 328, 339, 347; (इव न)
 371
 अध्यवसायसंकल्पाभिमानलिङ्गः 347
 अध्यात्मम् 10, 27, 32, 33, 50, 52,
 72, 75, 76, 106, 110, 196, 204,
 208, 209, 210, 214, 222, 311,
 321, 395, 400, 417, 431, 435;
 (उपासते) 456.
 अध्यात्मयोगाधिगमेन 17
 अध्याभरत् 285
 अध्यायकः 57
 अध्यासते 365, 411
 अध्याहितम् 415
 अध्यूढम् 75, 76
 अध्येति 130
 अध्येषि 13
 अध्रुवः 415
 अध्रुवेषु 21
 अध्रुवैः 17
 अध्रियत् 177
 अध्रियन्त (ते) 420, 426
 अध्वनः 20
 अध्वनाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
 अध्वर्यवे (दक्षिणा नयन्ति) 447
 अध्वर्युः 52, 118, 213, 214, 308,
 361; (जुहोति) 440; 446, 448.
 अध्वर्युणात्विजा चक्षुषादित्येन 273
 अध्वा (अन्यतमः) 301
 अध्वानम् 128; (एष्यन्) 235
 अनः 192
 अनः (सुसमाहितम्) 245
 अनग्रम् (अनम्) 268
 अनग्नित् 350
 अनग्निहोत्री 350
 अनग्रो ह भवति 123
 अनग्रः 123
 अनघः 353
 अनङ्गान् 295
 अनणु 224
 अनतिप्रश्रन्यां वै देवतामतिपृच्छसि 219
 अनघमानः 111
 अनघमानो यदन्नपति 111
 अनघमानो यददन्तमति 433
 अननुक्तः (वेदः) 189
 अननूच्य 135
 अननुभूतम् 34
 अननुविद्य 161, 168
 अननुशिष्य 124
 अनन्तम् 21, 55, 194, 208; (साम)
 401
 अनन्तमेव स तेन लोकं जयति 214, 216
 अनन्तं वै नाम 216
 अनन्तं वै मनः 214
 अनन्तं लोकम् 216
 अनन्तः 79; 284, 342, 346, 354,
 371; (संवत्सरः) 401
 अनन्त इत्येनदुपासीत् 234
 अनन्तरः (आत्मा) 255, 371
 अनन्तरम् 224

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अनन्तहितेन 280
अनन्तलोकातिम् 13
अनन्तवान् 113
अनन्तशक्तिः 354
अनन्ताः 194
अनन्ता विश्वे देवाः 214, 216
अनन्ता हि दिशः 234
अनन्दाः 2, 11
अनन्दाः नाम ते लोकाः 11, 249
अनन्धः 164, 169, 170
अनन्नम् 122, 268
अनन्यप्रोक्ते 16; (गतिरत्र नास्ति) 16
अनन्यभक्ताय 346
अनन्वागतः (तेन) 241
अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन 243
अनन्वागमाय (पाप्मनः) 421
अनन्वितम् (मृत्युना) 457
अनपगः 200, 321
अनपरुद्धः (अपरोधः) 422
अनपहतपाप्मानि (अक्षराणि) 469
अनपानम् 72
अनभिध्यायम् 350
अनभिम्लातः 211
अनभ्युदितम् 6
अनम् (अनन्नम्) 268
अनराणि 326
अनर्थाः (इव) 332
अनर्थः (परिशिष्यते) 455
अनलः 287
अनलम् 299
अनवद्यः 353
अनवधानि 54
अनवसृष्टाः 449
अनवस्थः 329; (आश्रमेषु) 332
अनवस्थेषु 18
अनवानम् (गेयम्) 403
अनविप्रयुक्ताः 36
अनशितुम् 115
अनश्नति (महाश्ने) 430
अनश्नन् 12, 44, 292
अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति 49
अनश्नुवदिव 368
अनसः (स्वम्) 379
अनसूयवः 365
अनसूरिः 111
अनस्तमिता 197
अनस्थिकम् (यत्किञ्च) 433
अनस्य 122
अनस्यान्नम् 268
अनाकाशम् 224
अनाग्रयणम् 39
अनात्म्ये 57
अनादरः 102, 103
अनादि 21
अनादिनिधनाय 334
अनादिमान् 292
अनादृत्य (वसतिम्) 269
अनाद्यन्तः 353, 354
अनाद्यन्तम् 296
अनातः (कामः) 385
अनामयम् 290, 333 (अस्तु) 428
अनामयेऽग्नौ 345
अनामन्य (तम्) 418
अनामिकाङ्गुष्ठाभ्याम् 277
अनायुष्यम् 378
अनारम्बणानि 86
अनारम्बम् (इव) 369
अनारुद्ध- (निवेशनम्) 425
अनार्तम् (मन्यसे) 369, 370; 371
अनार्ताः (स्वस्ति) 470
अनार्यः 380
अनालयनम् 382

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अनाशकायनम् (ब्रह्मचर्यम्) 165
अनाशकेन (तपसा) 251
अनाश्वान् 362
अनाहिताग्निः 130
अनित्यम् 16
अनित्यानाम् 25
अनित्यैः 17
अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् 18
अनिमेष्यन्त्यः 469
अनिरस्ताः 93
अनिरुक्तः 83, 92; (उद्गीथः प्रजापतेः)
92; (प्रस्तावः) 401
अनिरुक्तम् 57; (साम्नः) 412
अनिरुक्ते 57
अनिर्देश्यः 353
अनिर्देश्यम् 25
अनिर्देश्यं परमं सुखम् 25
अनिलम् 4, 266
अनिलयनम् 57
अनिलयने 57
अनिलानाम् 287
अनिवर्तकम् 332
अनिवृत्तिः 353
अनिषेधम् (साम) 397
अनिष्टसंप्रयोग 326
अनिष्टेषु (इन्द्रियार्थेषु) 331
अनीकैः (अकरोत्) 360
अनीडाख्यम् 296
अनीशः (आत्मा) 283, 284
अनीशया 44; (शोचति) 292
अनीशया शोचति मुह्यमानः 44
अनुकृतिः 52
अनुक्रमणम् (स्वधर्मस्य) 332
अनुक्रमेण 296
अनुक्षम् 362
अनुगीतम् 415
अनुगृह्णानः 33
अनुचरः 435
अनुचरणम् (स्वधर्मस्य) 332
अनुच्छित्तिधर्मा (आत्मा) 256
अनुजानान्ति (ओमिति) 373
अनुजानन्ति 52
अनुज्ञा 69
अनुज्ञाक्षरम् 69
अनुत्क्रान्तः 166
अनुत्तमेषु 102
अनुदधौ (तमादाय) 436
अनुदन्त (असुरान्) 389
अनुदितः (आदित्यः) हिङ्कारः 387
अनुद्रवन्ति (विशुद्धम्) 374
अनुद्रष्टव्यम् (एकधैव) 251, (मनसा) 251
अनुधापयन्ति 191
अनुधावत (काण्डिड्यम्) 440
अनुध्यायन्ति 315
अनुध्यायात् (शब्दान्) 251
अनु न एतस्मिन्नन्नायमाभज 428
अनु न एतस्मिन् सामन्नाभज 392
अनु नोऽस्मिन्नन् आभजस्वेति 181
अनुपतास्यिः 359
अनुपतापी 164
अनुपदृष्टे 437
अनुपनीय 130
अनुपरिवर्तन्ते 272
अनुपलभ्य 168; (आत्मानमननुविद्य व्रजतः)
168
अनुपश्य 12
अनुपश्यतः 3
अनुपश्यति 21, 34, 250, 285
अनुपश्यन्ति 24, 25, 315
अनुपस्मृतात् (त्रेषम्) 447
अनुपानम् 79
अनुपनीष्व 411, 414, 417

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अनुप्रज्ञाय (स्वर्गद्वारम्) 470
 अनुप्रभूतः 144
 अनुप्रविश्य 138, 194
 अनुप्रविष्टः 15, 324, 376
 अनुप्रविष्टम् 17
 अनुप्रश्नाः 56
 अनुप्राक्षीः 14
 अनुप्राणान्ति 55, 315
 अनुप्रातिष्ठन् 366
 अनुप्रापात्सि 172
 अनुप्राविशत् 56
 अनुबुबुधिरे 167
 अनुबुबुधे 438
 अनुब्रवाम 366
 अनुब्रूते 190
 अनुब्रूम 264
 अनुब्रूयात् 366
 अनुब्रुवाणाः 368
 अनुभवति 34, 36, 149
 अनुभवसि 141
 अनुभाति 44
 अनुभूतम् 34
 अनुभूत्वा 40
 अनु म एतां देवतां शाधि 109
 अनुमतये स्वाहा 279
 अनु मा शाधीति 235
 अनुमीयते (गतिः) 335
 अनुमन्त्रयते 313
 अनुमन्त्रयेत 277; (ओमित्येव) 448
 अनुमन्त्राः 447
 अनुयान्ति 21, 384
 अनुरिष्याति 118
 अनुरूपः (पुरुषः) 395; (अग्निः) 435;
 (प्रजाः) 435
 अनुलब्धः 414
 अनुलोमाम् 279
 अनुवक्ता सात्यकीर्तः 381
 अनुवचनेन (वेद-) 251
 अनुवत्स्ये 373
 अनुव्याख्यानानि 207, 233, 255, 345
 अनुव्याख्यास्यामि 169, 170
 अनुव्याहरत् 336
 अनुव्रता (भूत्वा) 414
 अनुवरिष्ये (अहम्) 412
 अनुवर्त्म गेयम् 378
 अनुवाक्या 364, 365
 अनु विचलन्ति 449
 अनुवित्तः (ब्रह्मणा) 249; (मयैव) 249;
 (आत्मा) 250
 अनुविदुः 440
 अनुविद्य 161, 165, 167, 172
 अनुविधावति 23
 अनुविनश्यति 208
 अनुविन्दते 165
 अनुविन्दन्ति 164
 अनुविन्देत् (पदेन) 186
 अनुविभवति 469
 अनुविमृज्य 307
 अनुविलीयेन (उदकम्) 208
 अनुविषण्णम् 171
 अनुवीक्ष्य 184
 अनुवृणीष्व (इन्द्रः) 412
 अनुवृणीध्वम् 412
 अनुशशास 114, 116; (याज्ञवल्क्यः)
 244
 अनुशाधि 109, 110, 332, 388; (तथा
 नः) 470
 अनुशासति 125
 अनुशासन (उक्त-) 256
 अनुशासनम् 27, 54, 211
 अनुशासिष्यामि 453
 अनुशास्ति 53

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अनुशिष्टः 14, 124
 अनुशिष्टम् 195
 अनुशिष्टान् (पुरा) 269
 अनुशिष्टोन्वसि पित्रा 268
 अनुशिष्यात् 6, 117
 अनुशुष्यति 196
 अनुशुष्य हैवान्ततो म्रियते 196
 अनुशृणोति 34
 अनुशृण्वन्ति 315
 अनुशेते 292
 अनुषक्तः 333
 अनुष्टुप् 354
 अनुष्टुभम् 264
 अनुष्टुभा (परिद्धाति) 435
 अनुष्ठाय 23
 अनुष्ठ्या (सामवेद) 430, 456
 अनुसंयन्ति 24
 अनुसंवाति (सर्वा दिशः) 378
 अनुसंवज 112
 अनुसञ्चरन् 60
 अनुसञ्चरति (उभौ लोकौ) 239; (उभे
 कूले) 241
 अनुसञ्ज्वरेत् (शरीरम्) 250
 अनुसन्तनुत 104, 105, 462
 अनुसन्वृष्यन्ति 388
 अनुसन्द्रवन्ति 394
 अनुसम्भवति 439, 440
 अनुसमाहरति 75
 अनुसरति 349
 अनुस्मरणम् 350
 अनुस्वरन्त्यः 469
 अनु हि भगव इति 124
 अनूकाम् (पूतम्) 412
 अनूक्तम् 195
 अनूचानः 198, 319, 465; (किलायं
 ब्राह्मणः) 465
 अनूचानतमः 212
 अनूचानमानी 135
 अनूच्य 53
 अनूच्ये 304
 अनूत्कामाति (प्राणः) 247
 अनूत्कामन्ति (प्राणाः) 247
 अनूत्तिष्ठ (उद्गातारम्) 438
 अनूत्थाता म एधि 438
 अनूदतिष्ठन् 107
 अनूदतिष्ठासत् 438
 अनूदश्रयत 415
 अनूदेति 200
 अनूद्यन्तम् (परम्) 370
 अनूपतिष्ठते 409
 अन्वृचे 389
 अन्वृचेन (साम्ना) 388
 अन्वृतः 429
 अन्वृतम् 30, 36, 45, 57, 70; (आत्मानम्)
 147, 149, 152, 163; (मध्यत)
 259; (वदति) 419, 421
 अन्वृताः 349
 अन्वृतापिधानाः 163
 अन्वृताभिर्शासिनः 356
 अन्वृताभिसन्धः 147
 अन्वृतुपाः 407
 अन्वृतेन 163; (हि प्रत्यूढाः) 163
 अनेकरूपम् 293, 296
 अनेकरूपाम् 13
 अनेजत् 2
 अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य 138
 अनेनैव मुखेनालापयिष्यथाः 110
 अनेवंवित् 189
 अनेवंविदम् 120
 अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् 122
 अनौपम्यम् 337
 अन्तःकरणेन (गृह्यते) 350

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अन्तःकरोति 127
 अन्तःपुरुषः 331
 अन्तःपुरुषे 102
 अन्तःप्रज्ञः 48
 अन्तःप्रज्ञम् 49
 अन्तःशरीरे 37, 45
 अन्तःस्थः (पुरुषः) 339
 अन्तः स्वर्गो लोकानाम् 443
 अन्तः (दुःखस्य) 299
 अन्तक 14
 अन्तकाले (प्राणा अभिसमायन्ति) 246;
 288
 अन्ततः 60, 71, 188, 189, 374;
 (आचम्य) 274
 अन्तम् 161, 162, 179, 192; (तृणस्य)
 247; (कर्मणः) 248, 366;
 (करवाणि) 205, 253
 अन्तरक्षिणि 77
 अन्तरतः 186, 231
 अन्तरम् 57
 अन्तरतरम् 187; (यद्यमात्मा) 187
 अन्तरा 33, 172; (पितरम्) 269;
 (मातरम्) 269
 अन्तराकाशे (आविर्भूते) 346
 अन्तराद्यावापृथिवी 224
 अन्तरात्मन् 21
 अन्तरात्मक्या (गत्या) 335
 अन्तरात्मा 27, 42, 290, 298; (प्राणः)
 335; (तस्य तपः) 455
 अन्तरादित्ये 76; (पुरुषः) 335
 अन्तरादिशः 28
 अन्तरान्तरः (सर्वस्य) 353
 अन्तरिक्षाक्षिते 95; (वायवे) 351
 अन्तरिक्षनाम (एष ह वा) 391
 अन्तरिक्षमुद्गीथः 84
 अन्तरिक्षमिवर्क-वायुः साम 75
 अन्तरिक्षमेव सा-वायुरमः 75
 अन्तरिक्षम् 36, 43, 51, 52, 62, 73,
 75, 84, 90, 96, 104, 113, 151,
 152, 153, 174, 176; (वसुः)
 226; (देवः) 227, 349; (द्वितीया
 चितः) 349, 369, 377, 382, 391,
 405, 426; (देवी) 435; (जयति)
 442, 459
 अन्तरिक्षं पर्येको बभूव 400
 अन्तरिक्षलोकम् 193, 214, 446, 449
 अन्तरिक्षलोकेषु 219
 अन्तरिक्षसद् 23
 अन्तरिक्षात् 103, 119, 204, 436
 अन्तरिक्षादन्तरः 221
 अन्तरिक्षे 31; (तिष्ठन्) 221, 385,
 406; (चित्तम्) 436
 अन्तरिक्षोदरः 103; (कोशः) 103
 अन्तरे (द्यावापृथिवी) 368
 अन्तरेण 52
 अन्तर्गः (सुराणाम्) 351
 अन्तर्गतम् (चित्तम्) 350
 अन्तर्जुषाणम् 371
 अन्तर्ज्योतिः 371
 अन्तर्घातोः (ईश्वरः) 394
 अन्तर्घाय 147, 329
 अन्तर्धिर्नाम 463
 अन्तर्धिरसि स्तेनेभ्यः 463
 अन्तर्धेहि (अघायुभ्यः) 463
 अन्तर्वाहिः (आत्मा) 334, 335
 अन्तर्यं 352
 अन्तर्यक्षम् 391
 अन्तर्यामः 329
 अन्तर्यामिणम् 220; (ब्रूहि) 221
 अन्तर्यामी 48
 अन्तर्वेद्याम् 352
 अन्तर्हितः (असि) 463

श्लो 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अन्तर्हितम् 337
 अन्तर्हितोन्द्रियः 345
 अन्तर्हृदयः 346, 347
 अन्तर्हृदयाकाशम् 345
 अन्तर्हृदयाकाशशब्दम् 343
 अन्तर्हृदयाकाशस्य पारम् 346
 अन्तर्हृदये 52, 103, 236, 260;
 (आकाशः) 201
 अन्तवत् 78
 अन्तवतः 194
 अन्तवत्यः (आहुतयः) 308
 अन्तवदेवास्य तद्भवति 225
 अन्तवद्वै किल ते साम 78
 अन्तवेलायाम् 106
 अन्तादाचामेति 145
 अन्तान् (लोकानाम्) 217
 अन्ताय (एतस्यै) 242
 अन्तिकम् (आजगाम) 325
 अन्तिकात् 22
 अन्तिके 45; (दचीयः) 370
 अन्तिदेवः 456
 अन्ते 125; (निषसाद्) 418
 अन्तेभ्यः (सर्वेभ्यः) 245
 अन्तेवासिनः 115
 अन्तेवासिनम् 53
 अन्तेवासिने 100, 275
 अन्तेवासिभ्यः 275
 अन्तेवासी 50
 अन्तेषु (सर्वेषु) 167
 अन्तो ब्रह्मस्य विष्टपम् 443
 अन्तो वै साम्नां निधनम् 443
 अन्तौ (उभौ) 241; (एतौ संघतः) 401
 अन्धः 131, 169
 अन्धं तमः 3; (प्रविशन्ति) 3, 249
 अन्धमिव वै तमो योनिः 439
 अन्धाः 16, 40, 121, 267
 अन्धान् (पर्यायः) 315
 अन्धेन 40; (तमसा) 249
 अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः 40, 356
 अन्धोद्गपानस्थः (भेकः) 326
 अन्नकामेन (ब्रह्मणा) 340
 अन्नकाशिनीः 386
 अन्नत्वम् (न उपैति) 338
 अन्नपते 82
 अन्नपानलोककामः 162
 अन्नपाने 51, 162
 अन्नपानैः (अवशिष्टैः) 352
 अन्नबहुम् 352
 अन्नभूतमिदं जगत् 339
 अन्नं बहु भविष्यतीति 153; (कनीयो भवि-
 ष्यतीति) 153
 अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति 59
 अन्नमन्नादश्च 339
 अन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् 59
 अन्नमयः (प्राणः) 340; (अवाङ् प्रतिष्ठितः)
 396
 अन्नमयम् 58, 60, 140, 141; (हि सोम्य
 मनः) 140, 141
 अन्नमशितं त्रेधा विधीयते 139
 अन्नमसि 274
 अन्नमात्मेत्युपासीत 340
 अन्नमिति (द्वे अक्षरे) 434
 अन्नमु वै चन्द्रमाः 379
 अन्नमेभ्यः सृजा इति 64
 अन्नमेव विजरन्नम् 340
 अन्नम् 30, 31, 33, 37, 39, 52, 55,
 58, 59, 61, 63, 64, 77, 82, 83,
 111, 116, 122, 126, 128, 133,
 137, 139, 150, 152, 153, 159,
 177, 181, 186, 191, 192, 199,
 203; (देवः) 227; (एतयोः) 236;

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

(पच्यते) 261; (पूयति) 262; (किम्)
268; (संभवति) 271; (भवन्ति) 272;
333, 336; (आत्मनो रूपम्) 340;
(अभिजिघृक्षमाणानि) 340; 352;
(वृष्टेः) 353, 355, 396; (चतुर्थः
पादः) 399; (प्रत्यक्षम्) 399;
(अस्य तत्) 409, 455, 467

अन्नं दाम 203

अन्नं ब्रह्मेत्याहुः 262

अन्नं मे 449

अन्नं वाव बलाद्भूयः 153

अन्नं वा सर्वस्य योनिः 341

अन्नं वै प्रजापतिः 30

अन्नं वै वि 262

अन्नं वै विश्वम् 434

अन्नं हि गौः 434

अन्नरसः (भूतमात्रा) 317

अन्नरसमयः 55

अन्नरसस्य विज्ञातारम् 318

अन्नरसान् (केन) 305, 313

अन्नवतः 153; (वै स लोकान् पानवतोऽभि-
सिध्यति) 153

अन्नवान् 60, 340

अन्नशुभम् 385

अन्नस्य 138, 139, 140; (आत्मा) 320

अन्नस्य को गतिरिति 78

अन्नस्य संकल्प्यै प्राणाः संकल्पन्ते 150

अन्नात् 142; (ऋते) 262

अन्नादः 60, 73, 83, 86, 88, 89, 101,
111, 181, 186, 253; (अग्निः) 339

अन्नादम् 59, 309; (ऊर्ध्वमुत्सीदति) 445

अन्नादी 111

अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते 59

अन्नाद् भवन्ति भूतानि 55

अन्नाद् भूतानि जायन्ते 340

अन्नाद्यम् 96, 97, 101, 137, 180,
183, 192, 313; (एकम्) 386, 390,
412; (आत्मने आगायत्) 428, 437

अन्नाद्यकामाः 386

अन्नाद्याय 400

अन्नाद्येन 50, 133, 134

अन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति 153

अन्नाद्वा प्रजाः प्रजायन्ते 340

अन्नानि 191

अन्नायुः 64; (वा एष यद्वायुः) 64

अन्ने 44, 183, 469, 470

अन्नेन 141; (अभिषिक्ताः) 340

अन्नेन जातानि जीवन्ति 59

अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते 52

अन्नेन शुक्लेनापोमूलमन्विच्छ 142

अन्नेनाशनायां वृन्ति 379

अन्ने भूतानि विष्टानि 262

अन्ने साम तद्धेत्या 406

अन्ने हीदं सर्वं स्थितम् 73

अन्नैः प्रतिकल्पन्ते 246

अन्यः 292

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः 15

अन्यतरां वा अयमुपागात् 438

अन्यतस्त्यजायी 199, 320

अन्यतात्मानः 356

अन्यतोद्धारम् 397

अन्यत्र तीर्थेभ्यः 173

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् 17

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च 17

अन्यत्रमना अभूवं नादर्शम् 192

अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम् 192

अन्यत्र मिथुनमिच्छस्व 413, 416

अन्यत्र मे मनोऽभूत् 317, 318

अन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद 206, 254

अन्यत्रात्मनः सर्वं वेद 206, 254

अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद 206, 254

श्वे 283-300 कौ 301-324 जै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद 206, 254
अन्यत्रात्मनो लोकान् वेद 206, 254
अन्यत्राप्युक्तम् 336
अन्यत्रायतनमलब्ध्वा 142
अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् 17
अन्यदाहुरविद्यया 3
अन्यदाहुरसंभवात् 3
अन्यदेव तद्विदितात् 6
अन्यदेवाहुर्विद्यया 3
अन्यदेवाहुः संभवात् 3
अन्यद्वा कर्माकृतम् 189
अन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् 253
अन्यन्मन्यमानाः 230
अन्यराजानः 158
अन्यात् 57
अन्यादृशाः 117
अन्यामिच्छ प्रपूर्व्याम् (v. l. प्रपूर्व्याम्) 279
अन्या वाचो विमुञ्चथ 43
अन्ये मनुष्येभ्यः 114
अन्योन्यसक्ताः 36
अन्योन्यस्मिन् (प्रतिष्ठितौ) 259
अन्योन्यस्य 365
अन्योन्यस्यै श्रेष्ठतायै 467
अन्योन्येन 196
अन्योऽसावन्योऽहम् 187
अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति 158
अन्वाग्निर्गच्छति तेन सोऽसर्वः 431
अन्वजायत 175
अन्वाञ्चि (सर्वाणि रूपाणि) 395
अन्वपश्यन् 383
अन्वयन्तम् 358
अन्ववक्रामाति (सविज्ञानमेव) 247; (हृदय-
मेव) 246
अन्ववायानि 179
अन्ववार्जत् 63
अन्ववस्यन्ति 324
अन्ववस्यन् 390
अन्वाशिषत् 124
अन्वाशिषन् 366
अन्वाशिषम् 124
अन्वसृज्यत 390
अन्वागमात् (मनुष्याणाम्) 448
अन्वाभक्तः (मन्त्रेण) 374
अन्वायत्तः 203
अन्वायत्तम् 369
अन्वायत्ताः 87, 104, 105, 225
अन्वायत्तानि 86, 373
अन्वारूढः (प्राज्ञेनात्मना) 245
अन्वावर्तते 309, 310
अन्वावर्ते 309, 310
अन्वाविशन्ति 161
अन्वाह 361
अन्वाहार्यपचनः 34, 116, 133, 473
अन्विच्छ 142
अन्विच्छति (अणु) 440
अन्विष्य 29, 109
अन्वेति 36, 457
अन्वेषणा 109
अन्वेषमाणाः 28
अन्वेष्यः 167, 338
अन्वैत् 390
अपः 132, 137; (असरत्) 277;
(एवाहुः) 369, 453
अपक्षः 443
अपक्षीयते 194
अपक्षीयमाणपक्षात्...मासान् 272
अपक्षीयस्व 272, 310
अपचितिः 390
अपचितिमान् 404
अपचितिम् (साम्नः) 404
अपचितीः (चकार) 464
अपचित्यै 69, 194

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अपजयति 192	अपरोधोऽनपरुद्ध इति 422
अपजहि 94, 95	अपर्याप्तम् 471
अपजहुः (अस्थीनि) 230	अपवर्गहेतुः (आदित्यः) 347
अपतता (रथेन) 361	अप वा एतद्दृग्यञ्जुषात् 364
अपद् 265	अपविद्धात् 358
अपद्रवतः (तौ) 304	अपवृतः 439
अपद्रवन्ति 303	अपवेष्टितः 439
अपध्वान्तम् 92; (वरुणस्य) 92; (साम्नः) 413	अपशब्दम् 413
अपनिहुते 117	अपद्युः 413
अपन्नाऽसि 448	अपर्यतो हि किं स्यात् 234
अप पुनर्मृत्युं जयति 215, 217	अपर्यन्, 39, 283
अप पुनर्मृत्युं तरति 474	अपर्यन्तः 121
अपरपक्षम् 128	अपर्यम् 458
अपरपक्षेण (प्रजनयति) 301	अपर्यं गोपामनिपद्यमानम् 458
अपरप्रयोज्यः 354	अपसरणम् (सुराणाम्) 326
अपरस्मै धारयस्व 224	अप साम्नः 364
अपररात्रे अङ्गिराः 464	अपसेधन् 381
अपरा (विद्या) 38	अपसेधन्ती 381
अपराजयिष्णु 199, 320	अपहत 95; (- तमस्कान्) 154
अपराजितम् (आयतनम्) 302, 304	अपहतपाप्मसु (अक्षरेषु) 469
अपराजिता 165; (सेना) 199, 320	अपहतपाप्मा 71, 161, 164, 167, 242, 335, 355, 452, 459
अपराधा (ऋचः) 389	अपहतपाप्मानः 327
अपराधाः (मा) 270	अपहतपाप्मा ह्येषः 71
अपराध्नोति 391	अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः 71
अपराहः 89; (प्रतिहारः) 387	अपहतिः 171
अपराह्णात् 87	अपहते 116, 117
अपराह्णे (स्वर्गः) 467	अपहत्य 10; (मृत्युम्) 420, 427, 469; (पाप्मानम्) 420, 427, 469
अपराह उग्रो देवो लोहितायन् 464	अपहनानि (भ्रातृव्यान्) 374
अपरिच्छिन्नः 354	अपहन्ता 72; (वै भयस्य तमसो भवति) 72
अपरिमितः 342, 354	अपहन्ति 417
अपरिमिता 345; (उद्भूतः) 334	अपह्नुवीत् 156
अपरिमितम् 333, 347 409; (तेजः) 352, 357; (इव मनः) 409	अपहार्षति 147
अपरिमिताः (दिशः) 409	अपाः 354
अपरे 12	अपागात् 138, 366

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अपागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वम् 138
 अपागाद्भ्रैरग्नित्वम् 138
 अपागादादित्यादादित्यत्वम् 138
 अपागाद्विद्युतो विद्युत्वम् 138
 अपाजिघांसन् 375
 अपाणिपादः 291
 अपाणिपादम् 38
 अपातयत् 185
 अपात्तम् (गोअश्वानाम्) 270
 अपादाय (मात्राम्) 239; (पेशसो मात्राम्)
 247
 अपानः 34, 52, 55, 63, 72, 101,
 134, 328, 336, 409, 413, 420,
 471
 अपान आसीत् (स बृहस्पतिः) 421
 अपान इति 230
 अपानम् 23, 33, 408
 अपानाय 134
 अपानेन 24; (उद्गायन्) 419; (उद्गात्रा)
 420; (उपसमैप्सन्) 422 (अपान्य)
 456
 अपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके 425, 426
 अपानेन हि गन्धाञ्जिघ्रति 215
 अपानो याज्या 214
 अपान्य (अभिप्राण्यात्) 277
 अपान्य इति वाचा 436
 अपान्यात् (अभिप्राण्य) 277
 अपापकाशिनी 289
 अपापविद्धम् 3
 अपामापः (न लक्षयेत्) 350
 अपाम् 138, 139, 140, 207, 255,
 348; (ओषधयो रसः) 68, 276;
 (का गतिरिति) 78; (नेतारः कतमे त
 आसन्) 400; (वा स्तोत्रः) 439
 अपियन्ति (सर्वतो प्राणाः) 472
 अपारः 371
 अपारम् 208
 अपावधिषतम् 417
 अपावाङ्मू 33, 94, 95
 अपावृणु 4; (मुखम्) 265
 अपासेधत् 416
 अपिकक्ष्यम् 210
 अपिगच्छति 191
 अपिगृह्य 102
 अपि च येषां बुभूषति 266
 अपि तत्र वधाशङ्कं भवति 233
 अपिता (पिता भवति) 243
 अपित्वम् (एषिरे) 424
 अपिधानम् 163
 अपिधाय (कर्णौ) 261
 अपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते 164
 अपिपासः 106, 161, 167;
 अपिपास एव स बभूव 106
 अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेरन् 275
 अपियन्ति 40, 41, 55, 144; (दुःखम्)
 250; (अन्ततः) 340; (रमयः) 397;
 (सर्वतः प्राणाः 472)
 अपि रोदिति 170
 अपि सर्वं जीवितमल्पमेव 14
 अपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते
 152
 अपिहितम् 4; (मुखम्) 265
 अपीळयत् 383, 393
 अपीळयन् (त्रयं वेदम्) 448
 अपीतः (स्वम्) 141, 170
 अपीनः (ते एतमेव) 431
 अपीतिः 49
 अपीतेः 49
 अपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति 8
 अपीदं सर्वमाददीय 9
 अपीदं साधीया इति 366
 अपुत्राय 299; (न कीर्तयेत्) 346

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अपुनीत (गाथया) 413; (कुम्भयया) 413;
(नाराशंस्या) 413; पुराणेतिहासेन 413;
(तेन यदिदं विप्रा वदन्ति) 413;
(मधुना) 414
- अपूता 411
अपूता वाऽसि 413
अपूपः 96
अपृथग्धर्मिणः 343
अपृथग्विवेक्याः 343
अपेत मम वा एतत् 412
अपोज्झितः 367
अपोदिताः 437
अपोह्य 134, 366
अपौर्णमासम् 39
अप्यय 27
अप्ययङ्कुराः 351
अप्ययम् (ब्रह्म) 298
अप्येति 110, 232, 233, 234, 235;
(ब्रह्म) 248
अप्यो भ्रावय 52
अप्रक्षयम् (वाव त्वा देवताम्) 418
अप्रज्ञम् 49
अप्रणीय 359
अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति 233
अप्रतिरूपम् 178, 179, 200
अप्रतिरूपः 321
अप्रतिवाच्यम् 384
अप्रतिष्ठितं वै ते साम 78
अप्रमत्तः 27, 73, 92; (धारयेत्) 287
अप्रमत्तेन 43; (वेद्भ्यम्) 43
अप्रमयम् (ध्रुवम्) 251
अप्रमेयः 353
अप्रमेयाय 334
अप्रवर्ति 101, 199, 320
अप्रशान्ताय 299
अप्रसाहः 123
- अप्राक्षीत् 269
अप्राणः 41; 328, 346, 354
अप्राणतो हि किं स्यात् 233
अप्राणन् 72
अप्राणम् 224
अप्राणाः 328
अप्राणात् (संभूतः) 342
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः 41
अप्राप्य 56; (देवान्) 169; (मनसा
सह) 56, 58
अप्रियम् 187
अप्रियवेत्ता 170
अप्रियवेत्तेव भवति 170
अप्रियाः (ज्ञातयः) 303
अप्रोच्य 115
अप्सरसः 303, 348, 451
अप्सु 26; (सर्वासु) 84, 167, 176,
216; (पुरुषः) 229; (प्रक्षेपकः)
356; (पृथिवी) 385; (साम तद्वेत्याम्)
406
अप्सु इति 230
अप्सु चारिणः 345
अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् 60
अप्सु तिष्ठन् 221
अप्सु पुरुषः 200, 321, 405
अप्सु प्रतिष्ठितम् (साम) 418
अप्सुमान् 85
अबन्धुः (बन्धुमस्ताम वेद) 437
अबलानाम् 112
अबलिमानम् (नीतः) 166
अबलीयान् 189
अबल्यम् (न्येत्य) 246
अबाह्य (आत्मा) 255, 371
अबाह्यम् 224
अविभर 176
अविभेत् 184

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अबीभत्सत 410
अबुद्धिपूर्वम् 328
अबुधः (जनाः) 249
अबोद्धा 153
अब्जाः 23
अब्रह्मवित् 47, 49
अब्राह्मणः 112
अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठामिति 232, 235
अभयः 253, 353
अभयम् 19, 29, 36, 57, 117, 163,
167, 168, 169, 170; (रूपम्)
242; (दत्त्वा) 338, 344, 354
अभयं त्वा गच्छतात् 237
अभयं वै जनकं प्रातोऽसीति 237
अभयं वै ब्रह्म 253
अभयं हि वै ब्रह्म भवति 253
अभयस्य 17
अभयाः 74
अभवन् 179, 389
अभविष्यः 131
अभाजयत् 191
अभावे 297
अभिकामः 162
अभिकामाः 161
अभिकल्पः (मनसा) 26, 290, 294
अभिक्रन्दन्ति 421
अभिक्रम्य (उपमन्त्रयेत्) 277
अभिक्रयणानि 365
अभिक्षरन्ति 232, 235
अभिगच्छन्ति (प्रेत्य) 249
अभिगच्छेत् 41
अभिगाम् (मा) 172
अभिगन्ति (अयोधनैः) 368
अभिचक्षते 369, 370
अभिचक्षीरन् 374, 375
अभि चङ्कमीति 358
अभिचाकशानः 360
अभिचाकशीति 44; (सुप्तम्) 240, 292
अभिचाकशीहि 289
अभिजयन्ते 29
अभिजय्यासम् 449
अभिजायते 39, 154
अभिजिघृक्षमाणानि (अन्नम्) 340
अभिजित् (असि) 449
अभिजुहोति 338
अभितः 166, 175, 386
अभितपाति 154
अभितृन्दन्ति (पङ्क्तीशिकाभिः) 368
अभिदधाति 466
अभिदम् 360
अभिदासाति 71
अभिदुत्य 178; (समसृजन्) 419
अभिधत्ते 32; (वीन्) 376
अभिधावत् 303
अभिधीयेत् (नैनाम्) 356
अभिध्यातव्यः 349; (अग्निः) 350
अभिध्याता 343; (असि) 404
अभिध्यातुः 357
अभिध्यात्वा 328
अभिध्यानात् 284, 285
अभिध्यायति 338
अभिध्यायन् 15, 16
अभिध्यायन्ति 333
अभिध्यायमानः (कामम्) 353
अभिध्यायात् 306
अभिध्यायीत् 35, 36
अभिध्यायेत् (आत्मानम्) 325; 333
अभिध्येयः 325
अभिध्येयम् 349
अभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः
146
अभिनद्धाक्षम् 146

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अभिनन्दन्ति 40
अभिनन्दाः 127; (विस्फुलिक्ताः) 271
अभिनहनम् 146
अभिनिधाय 280
अभिनिपद्यते 312
अभिनिष्पद्यते 163, 171, 327
अभिनिष्पद्यन्ते 171, 272
अभिनिःसृता 27, 166
अभिनिहिताः 93
अभिपद्य (इव) 370
अभिपद्यते 279
अभिपद्यन्ते 370; (न हैव) 370, 373
अभिपरिवर्तयन् 443
अभिपर्यक्तः 401
अभिपर्येति 381
अभिपर्यन्ति 111
अभिपातयेत् 366
अभिप्रजानीहि 63
अभिप्रणुत्यम् 371
अभिप्रतन्वन्ति 323
अभिप्रतारिन् 110, 111
अभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टम् 432
अभिप्रतारिन् बहुधा वसन्तम् 111
अभिप्रतारिणम् (काक्षसेनिम्) 418, 432
अभिप्रपद्यन्ते 376
अभिप्रयन् मघवा इन्द्रो वैकुण्ठः 464
अभिप्रवर्तयाताम् 311
अभिप्रवव्राज 167
अभिप्रव्रज्य 307
अभिप्रव्रज्यार्थं ब्रुवीत 307
अभिप्रसारयति 430
अभिप्रस्थापयन् 112
अभिप्रस्थापयांचकार 113, 114
अभिप्रहत्य 240
अभिप्राणितम् 65
अभिप्राण्य 64; (अपान्यात्) 277;
(अपान्य) 277
अभिप्रातर 279
अभिप्रातिष्ठन्ते 202
अभिप्राप्नुवन्ति 128
अभिप्रास्य 145; (एतद्य मोपसीदथाः)
145
अभिप्रैति 303
अभिवभूवुः (असुराः) 324
अभिभविष्यामः 70
अभिभूतः 34
अभिभूयमानः 330
अभिमंस्ये 177
अभिमश्नन्ति (वरवाभिः) 368
अभिमथ्यते 286
अभिमन्त्रयते 281
अभिमन्त्रयेत् 277
अभिमन्थति 88; (स हिङ्कारः) 88
अभिमन्थन्ति 40
अभिमातिम् 360
अभिमान 328, 339; (अध्यक्षः) 346
अभिमानात् 30
अभिमानित्वम् 330, 347
अभिमुखतः 313
अभिमृद्नीत 366
अभिमृशाति 274
अभिमृशमानः 325
अभिमृशेत् 277, 310
अभिरक्षति 120
अभिलिम्पन्ति (मृत्स्नयाभिः) 368
अभिवदति 36, 208, 256
अभिवदते 34
अभिवदन्ति 30
अभिवदन्त्यः 40
अभिवर्तनानि (अग्नेः) 365
अभिवर्षति 31
अभिवादी 333
अभिवाद्य 372

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अभिविक्षरतीति 385
अभिविमानम् 133
अभिविसृजते 316
अभिव्यक्तिकराणि 287
अभिव्याददात् 176
अभिव्याहरति 72
अभिव्याहराणि 171
अभिव्याहाराय वाक् 171
अभिव्याहतम् 65
अभिव्याहत्य 64, 435
अभिव्यैख्यत् 65
अभिषङ्कोः 430
अभिषावित्राणि 365
अभिषिक्ताः (प्राणाः) 340
अभिषीवयन्ति (वद्धीभिः) 368
अभिष्टोष्यन् 73
अभिष्वङ्गः 331
अभिष्वङ्गिणः 356
अभिसंयन्ति 117
अभिसंविशत 181
अभिसंविशन्ति 58, 81, 98
अभिसंस्थापयामः 77
अभिसमयन्ति (वाचमेव) 405
अभिसमायन्ति (प्राणाः) 246; (राजानम्)
246
अभिसमावृत्य 173; (कुटुम्बे शुचौ देशे)
173
अभिसमीक्षामासुः 365
अभिसमीयुः 366
अभिसमेताः 212
अभिसमेति 108, 109
अभिसमेत्य 122
अभिसम्पद्यते 36, 173; (तद्) 248;
377; (देवत्वम्) 245
अभिसम्पद्यमानः (शरीरम्) 239
अभिसम्पन्नाः (वेदः) 266
अभिसम्प्रपद्यते 296
अभिसम्भवति (प्राणमेव) 441, 442;
(श्रद्धाम्) 441; (छन्दांसि) 441
अभिसम्भवन्ति 118, 127, 128
अभिसम्भवामि 172
अभिसम्भविता 103
अभिसम्भूय 312
अभिसायम् 113, 114
अभिसिध्यति 150, 151, 152, 153,
154
अभिसृत्तराणाम् 366
अभिस्वरत 392
अभिहते (शरीरे) 326
अभिहरन्ति (अस्मै) 258
अभिहर्यति 234
अभिहितम् (वेदेषु) 356
अभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति 10
अभीके 360
अभीक्षणम् 10
अभुनजत् 195
अभूत्यै 187
अभेष्यत् 184
अभ्यकीर्तयः 373
अभ्यगासिषम् 74
अभ्यज्य 464
अभ्यतपत् 62, 64, 93, 94, 119
अभ्यतपन् 96, 97
अभ्यतिमुच्यते 397
अभ्यद्रवत् 8, 9
अभ्यधिकः 297
अभ्यनुशासति 130
अभ्यनूक्तम् 101
अभ्यनूच्यते 382
अभ्यपानितम् 65
अभ्यप्लवत (ऋक्साम) 416
अभ्यमन्थत् 186

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 त 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अभ्यर्चत् 389
अभ्यर्चन्ते 308
अभ्यवचरण 461
अभ्यवदान्य 270
अभ्यवेयात् 438
अभ्यवैषि 461
अभ्यश्राम्यत् (त्रीन् लोकान् जनयित्वा) 446
अभ्यसृजत् (एनाम्) 276
अभ्यसेत् (मूर्ध्नि) 344
अभ्याख्यातेषु 54
अभ्यागच्छाम 130
अभ्यागतम् 301
अभ्याजग्मुः 130
अभ्यात्तः 102, 103
अभ्यात्तम् (सर्वाणि भूतानि) 373
अभ्यादधति 261; (वह्निव) 265; (अग्रौ)
442
अभ्याभजन्ति 373
अभ्यारोहः 183
अभ्यारोहन् (याति) 453
अभ्याशः 73, 84, 103, 128
अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येत् 128
अभ्याशो ह यत्ते कपूर्यां योनिमापद्येत् 128
अभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृद्धयेत् 73
अभ्याशो ह यदेनं साधवो घोषा आ च गच्छेयुः
108
अभ्यासात् (ध्याननिर्मथन-) 285
अभ्याहन्यात् 144
अभ्याहितस्य 141, 254, 348
अभ्याहितात् 207
अभ्युक्तम् 29, 47, 252
अभ्युक्तः 441
अभ्युक्ता 55
अभ्युक्षति (त्रिः) 279
अभ्युच्चरन्ति (प्राणादयः) 345, 351
अभ्यज्जिहते 81
अभ्युद्यते 6
अभ्युवाद 109, 110, 112, 113, 114;
(जैवालः) 268
अभ्युदे 117
अभ्रङ्गम् 397
अभ्रम् 126, 128, 171; (इत्याचक्षते)
459
अभ्रं विद्युस्तनयित्पुरशरीराण्येतानि 171
अभ्राणि 89, 399; (धूमः) 271; (संप्ला-
वयति) 401; (संप्लवन्ते) 89
अभ्रातृव्यं साम 397, 408, 458
अभ्राचिषः 351
अभ्रेभ्योऽधि वृष्टिम् 469
अमः 75, 76, 123, 182
अमतम् 135, 139; (मन्वृ) 225
अमतो मन्ता 223
अमनः 224
अमनसः 122
अमनसो हि किं स्यात् 234
अमनस्कः 20
अमनाः 41
अमनभावम् 350
अमन्ता 153, 340
अमन्वानस्य 57
अमरः 253
अमलाकाण्डेन 403
अमहीयन्त 8
अमा 123, 196
अमात्रः 49
अमानवः 118, 127
अमानुषीं वाचम् (वदाति) 439
अमावास्याम् 194, 306; (रात्रिम्) 399
अमावास्यायाम् 123, 309
अमितौजसम् (पर्यङ्कम्) 304
अमितौजाः (पर्यङ्कः) 303
अमीयत् 314

शब्दे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अमुखम् 224, 458
अमुखा एव देवाः स्युः 468; (अन्याः प्रजाः)
468
अमुतश्चामुतश्च 366
अमुत्र 22
अमुनाऽमुनाऽमुना 103
अमुं यज 186
अमुष्य लोकस्य का गतिरिति 78
अमुष्याहं वृक्षस्य रसः 143
अमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वा 66,
67
अमुहन् (ते ह) 365
अमुहरणः 362
अमूमुहन् 208
अमूर्च्छयत् 62
अमूर्तः 41, 353, 354
अमूर्तम् 28, 204; (= सत्यम्) 335
अमूर्तस्यैष रसः 204
अमूलम् 142
अमृतः 27, 33, 37, 40, 47, 52, 53,
66, 240; (मर्त्यः) 248, 249,
253, 265, 318; (मर्त्येभ्यः) 463;
(संभवति) 466
अमृतत्वम् 7, 13, 21, 26, 27, 92,
93, 166, 284
अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन 205, 253,
अमृतमयः (पुरुषः) 208, 209, 210
अमृतम् 3, 4, 24, 25, 27, 29, 31,
33, 36, 39, 43, 44, 52, 60,
98, 101, 117, 158, 163, 167,
168, 169, 170, 172, 198, 204,
266, 343, 344, 353, 374, 379,
384, 386; (= ज्योतिः) 183;
(सत्येन च्छन्नम्) 198; (इति होवाच)
227; (उपासते) 250; (एतावत्)
256; (तु विद्या) 294; (उपास्व)
- 315; (वहामि) 361; (अनुसंचरति)
394; (यत्रैष तपाति) 382; (तपाति)
390; (इति) 452; (गायत्रम्) 460,
461
अमृतम्य 43, 171
अमृतस्य देव धारणो भूयासम् 51
अमृतस्य पन्था न त्वा जहाति 452
अमृता 6; (स्याम्) 205, 253
अमृताः 8, 25, 26, 74, 96, 97,
195; (ते भवन्ति) 250, 295
अमृताक्षरम् 284
अमृतात् 51
अमृतानाम् 15, 97
अमृतानि 97
अमृतान् 186
अमृताद्भुती (अनन्ते) 307
अमृते प्रतिष्ठितः 394
अमृतेषु (अक्षरेषु) 469
अमृत्यवे 302
अमृषा (पुरुषः) 231
अमोऽहमस्मि सा त्वम् 279, 414, 417
अमोषाः 155
अमोषा हास्याशिषो भवन्ति 155
अमो नामासि 123
अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः 218
अम्बयाः (नद्यः) 303
अम्बाः 303
अम्बायत्रीः 303
अम्बु 296
अम्भः 62
अम्भिणी 282
अयजमानम् 168
अयनम् (आदित्यस्य) 400; (चन्द्रमसः)
400
अयनाय 289
अयने 29

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अयमग्निवैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे 261
अयमर्थः स्यात् 356
अयमस्मीति (विजानीयात्) 250
अयमहमस्मीति 170
अयमात्मा ब्रह्म 248
अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः 211
अयमायात्ययमागच्छतीति 246
अयमास्येऽन्तरिति 179
अयमास्यो ह वै नामैषः 425
अयमेव योऽयं पवते 431, 435
अयमेव स योऽयमात्मा 208, 209, 210
अयं ते भगवो लोकः 450, 451, 452
अयं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयतात् 182
अयं पुरुषो (जायमानः) 239
अयं म आत्मा 451
अयं माऽऽत् 428
अयं यः प्राणाख्यः 325
अयं लोकः 78; (संदृग्धः) 220, 221,
233, 255; (द्वात्रिंशत् देवथाह्वयानि)
217
अयं लोको नास्ति पर इति मानी 16
अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः 190
अयं वा आस्य इति 425
अयं वाव यज्ञः योऽयं पवते 446
अयं वाव शिशुर्यो मध्यमः प्राणः 203
अयशा एव भवति 277
अयसे 362
अयस्कारः 345
अयस्पिण्डः 331
अयस्पिण्डम् (मृद्वत्संस्थम्) 345
अयस्मयेन वर्मणा 461
अयास्येनाङ्गिरसेन (उद्गात्रा) 424
अयाचतः (धर्मः) 306
अयाचमानाय 306
अयाज्यं (याजयति) 233
अयाज्ययाजकाः 355
अयास्यः 71, 179, 181, 182; (उज्जगौ)
425, 428; (आङ्गिरसः) 212, 257
अयास्य इति परोक्षमाचक्षते 425
अयास्यमाङ्गिरसम् (उवाच) 425
अयुक्तेन 19
अयुतधा 385, 396
अयुतधारम् 385
अयोघनैः (अभिजन्ति) 368
अयोनिः 343
अरः 165; (हृदः) 302
अरसम् 21, 224
अरसायिता 340
अरणिम् 285
अरण्यम् 261, 325, 338
अरण्यायनम् 165
अरण्यस्य वत्सोऽसि 463
अरण्ये 40, 127, 277
अरण्योः 22
अराः 31, 37, 43, 156, 210
अरा इति 109
अराधि 60
अराध्यस्मा अन्नामित्याचक्षते 60
अरिष्टम् 103
अरिष्टिम् 190
अरीणाम् 366
अरुणः 282
अरुमुत्वान् (यतीन्) 31
अरुक्षः 455
अरूपज्ञः 246
अरूपम् 21, 290
अरेता एव भवति 277
अरेषु (अर्पितः) 318
अर्कः 176, 177, 287, 338
अर्कत्वम् 175
अर्कस्य 34, 175
अर्क्यम् 471

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

अर्घ्य (चकार) 270	अर्धाः (दक्षिणाः) 447
अर्चते वै मे कमभूत् 175	अर्धे 29
अर्चन् 175	अर्धोदितः (प्रस्तावः) 387
अर्चयन्तः 37	अर्पितम् 29, 285
अर्चयन्त्यः 40	अर्पिताः 22, 336
अर्चयेत् 46, 333	अर्बुदघा 385, 396, 397
अर्चिः 39, 125, 126, 127, 271, 348; (दीप्यते) 370	अर्यमा 50
अर्चिताः 336	अर्वा 175; (असुरान्) 175
अर्चिमत् 43	अर्वाक् (यस्मात्) 250
अर्चिरर्चिः 271	अर्वाग्विलः 203
अर्चिषः 351	अर्वाङ् (नातपत्) 415
अर्चिषम् 118, 127	अर्वाचीनम् (ब्रह्मणः) 405
अर्चिषोऽहः 272	अर्षत् 2
अर्च्छ 109	अर्हति (प्रत्याख्यातुम्) 270
अर्जयेत् (आत्मन्) 380	अर्हाणि 130
अर्णवः 351	अर्हा चकार 125
अर्णवे 63	अलक्षणम् 49
अर्णवौ 165	अलङ्कारेण 168
अर्थः (स्यात्) 356	अलङ्कुर्वन्ति 303
अर्थम्, 34, 277, 279; (पुरस्कृत्य) 355	अलङ्कृतः 169
अर्याः 20; (कथिताः) 300	अलङ्कृते 169
अर्यात् 15	अलङ्कृतौ 168
अर्यान् 3, 329	अलब्धा (उपविशेत्) 306
अर्थेन 130	अलम् 63, 181
अर्थेभ्यः 20	अलम्बो राजा 454
अर्थोपार्जनम् 331	अलं वा अर इदं विज्ञानाय 208
अर्षदेवताः (अन्याः) 431	अलातचक्रमिव 344
अर्षन्मालम् 185	अलिङ्ग 26, 351, 354
अर्षभागव वै स यज्ञस्य 447	अलिङ्गस्य 348
अर्षमासाः 174, 225	अलिङ्गात् 46
अर्षमासान् 409	अलूक्षाः 54
अर्षमासानिति 450	अलेप्यः 329
अर्षम् 124, 125; (वारुणम्) 341	अलेलायादिव 415
अर्ष हि ते तर्हि यज्ञस्यान्तरायुः 446	अलोकतायै (विभीयात्) 429
	अलोक्यतायाः 183
	अलोमकम् 186

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50 61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अलोमका 186; (हि योनिरन्तरतः) 186
 अलोलुपत्वम् 287
 अलोलुपन्त 16
 अलोहितम् 35, 224
 अल्पम् 158
 अल्पमेधसः 12
 अल्पवित् 151
 अल्पाः 151
 अवः 360
 अवकाशम् (लभति) 343; (एके) 369;
 (कुर्यात्) 382
 अवक्ता 340
 अवक्चेतसः 23
 अवक्कीर्णियात् 277
 अवक्ष्यन् 137
 अवक्ष्यम् 36, 125
 अवघातयेत् (व्रीहीन्) 278
 अवटकृत् 346
 अवटे 346
 अवति 193
 अवतिष्ठन्ते 26
 अवतु 50
 अवदतो हि किं स्यादिति 232
 अवदन्तः 121; (वाचा) 267
 अवदातमनाः 335
 अवदानम् (करोति) 349
 अवधाय 145
 अवनयेत् 123
 अवनेनिक्ते 430
 अवन्ति 196
 अवपद्यन्ते 87, 196
 अवभृयः 106
 अवमृश्य 145
 अवम्रियते 369
 अवयः 85, 90; (प्रस्तावः) 85
 अवयतीः (एवोपास्ते) 371
 अवयवभूतैः 293
 अवरः वै किल मे 314
 अवरपुरुषाः 116, 117
 अवरम् 40
 अवरुणाद्धि 203
 अवरुन्धाम् 307
 अवरुन्धे 89
 अवरुरोध 212
 अवरोधिनी 307
 अवर्णः 291
 अवर्णम् 38
 अव वै ततः स पद्यते 443
 अवशः 347, 366
 अवशम् 359
 अवाशिष्टम् (यतवागर्नाति) 338
 अवाशिष्यते 257
 अवाश्यानि 19
 अवष्टभ्य 30, 33
 अवसाद्यन् 93
 अवसाय 366
 अवसे (जनानाम्) 360
 अवस्थः 329
 अवस्थासु (तिसृषु) 339
 अवास्थितम् 18
 अवास्थिताः 329
 अवस्फूर्जयमानाः 368
 अवस्युः 360
 अवहत् 175
 अवहितः 186, 324
 अवाकी 102, 103
 अवाक् 224; (पृथिव्याः) 224
 अवाक् शाखः 25
 अवागूहयत् 375
 अवाङ् 359; (पतति) 332
 अवाची दिक्-अवाच्यः प्राणाः 237
 अवाच्यम् 337

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

अवाञ्चः प्राणाः 237	अविदुषाम् 166
अवाञ्चौ द्वौ 423	अविदूरके 364
अवात्त 366	अविदे 453
अवादिषम् 54	अविद्धः 164
अवाधानम् 203	अविद्यया (मन्यते) 242
अवानः 423	अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा 3, 356
अवानिति (पुरस्तात्) 433	अविद्या 16, 69; (क्षरम्) 294
अवान्तरदिशः 126, 174; (विस्फुलिङ्गाः) 271	अविद्याग्रन्थिम् 42
अवान्तरदिशाः 52	अविद्याम् 3; (गमयित्वा) 247; (उपासते) 249; (असृजत्) 356
अवान्यात् 433	अविद्यायाः 37
अवायः 358	अविद्या या च विद्येति ज्ञाता 356
अवायुः 224	अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः 40
अवारुन्ध 196	अविद्यायाम् 16, 40; (वर्तमानाः) 356; (बहुधा वर्तमानाः) 40
अवासीत् 378	अविद्वांसोऽबुधो जनाः 249
अवासृजत् (सर्तवे) 397	अविद्वानग्निहोत्रं जुहोति 134
अवास्तम् 167	अविद्वान् 56, 130, 134, 220, 276
अविः 185	अविधिना 39
अविकलः 325	अविध्यन् 178, 179
अविचिकित्सः (ब्राह्मणः) 253, 355	अविनाशी (आत्मा) 256
अविजान (?) इति 371	अविनाशित्वात् 243, 244
अविजानताम् 7	अविपाशः 355
अविजानन् 157	अविरतः 18
अविज्ञातम् 7, 135, 139, 193	अविरतिरा मेष इतरः 185
अविज्ञातं विजानताम् 7	अविवशः 345
अविज्ञातं विज्ञातृ 225	अविविक्तम् (सधमाद्यम्) 471
अविज्ञाता 153	अविव्यत्सन् 179
अविज्ञातो विज्ञाता 223	अविशेषविज्ञानम् 344
अविज्ञानम् 57; (एव प्रतिपेदे) 371	अविष्ठाम् 359
अविज्ञानवान् 19, 20	अवृजिनः 245
अविज्ञाय (देवम्) 299	अवृधत् (प्रियम्) 254
अवित्या 81	अवृषि 81
अवित्त्वा 416	अवेक्षां चक्राते 167, 168
अविदितः 189	अवेक्ष्य 167
अविदितात् 6	अवेत् 186, 187
अविदित्वा (अक्षरम्) 225	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 चृ 174-282

अवेदिः (न चेत्) 250	अशनयाम् 473
अवेदिषम् 36	अशनयैव 379
अवेदिषुः 137	अशना 63
अवेदिष्यन् 137	अशनापिपासे 142
अवेदिष्यम् 125	अशनायया 175
अवेदीत् 8	अशनाया 142, 176, 218
अवैदिकम् (नाधीयीत) 356	अशनायापिपासे 13
अवैश्वदेवम् 39	अशनायाम् 82
अवोक्षणीयाः (आपः) 441	अशनाया हि मृत्युः 175
अवोचम् 104	अशानिः 126, 227
अवोदः 359	अशनिरङ्गाराः 271
अव्यक्तमुखः 339	अशने (प्रोक्ते) 430
अव्यक्तमुखेन 339	अशब्दम् 21, 344, 354
अव्यक्तम् 20, 26; (व्यक्त-) 284;	अशब्दे (परे) 343; (निधनमेति) 343
(अक्षम्) 339	अशयत् (?) 107
अव्यक्तत्वात् 329	अशयत् 417
अव्यक्तात्पुरुषः परः 20	अशयिष्ट 323, 336
अव्यक्तात्तु परः पुरुषः 26	अशरीरः 171; (प्राण) 249
अव्यक्ते (परे) 343	अशरीरम् 18, 35, 171
अव्यथमानाः 150, 151	अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः 171
अव्यपदेश्यम् 49	अशरीरं शरीरेषु 18
अव्ययः 290	अशरीरस्य 171; (ब्रह्मणः) 345
अव्ययम् 21, 38; (सुखम्) 343	अशरीराणि 171
अव्ययमानः 327	अशरीरेण साम्ना 454, 459
अव्ययात्मा 40	अशरीरो वायुः 171
अव्यवच्छिन्नम् 308	अशान 115, 141
अव्यवहार्यः 49	अशान्तः 18
अव्यवहार्यम् 49	अशान्तमानसः 18
अव्याकृतम् 186	अशान्ताय 346
अव्यासिक्ताम् (त्रियम्) 402	अशाश्वतम् 325
अव्याहृतम् 336	अशितम् 139, 142
अव्रणम् 3	अशितस्य 326
अशक्त 121, 122	अशित्वाचामन्ति 268
अशक्त 26	अशिथिलम् (भुवनम्) 471
अशक्नोत् (न) 377	अशिवम् (उद्दिशन्ति) 356
अशनया 442	अशिवम् (शिवमुद्दिशन्ति) 356

श्वे 283-300 कौ 301-324 नै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474.

- अशिषिषति 105, 142
अशिष्यन्तः 123; (विद्वांसः) 268
अशिष्यामि 115
अशिष्याय 299, 346
अशीर्यो न हि शीर्यते 230, 237, 252,
256
अशुचिः 20
अशुद्धम् (मनः) 350
अशृण्वतो हि किं स्यादिति 234
अशृण्वन्तः 122
अशोकम् (लोकम्) 261, 344, 354
अरुन्ति 98
अरुनवत् 358, 360, 368; (न) 371
अरुनाति 105; (यदि न) 340; (सर्वम्)
373, 430
अरुनानि 329
अरुनीयाताम् 278
अरुनीयात् (गायतां न) 417, 430
अरुनुते 33, 55
अरुनुवन्ति 369
अरुनोति (जरिता न) 362; (कश्च) 371;
(न तम्) 371
अरुमयेन वर्मणा 461
अरुमसु सोमः 464
अरुमा (इव) 328
अरुमानम् 71, 179; (आखणम्) 383,
419, 422
अरुमा भव परशुर्भव 310
अरुयमानस्य 140
अशुद्धधानम् 168
अशुद्धधानाः 30
अशुद्धया 54
अशुद्धा 192, 347
अशुयत् 96, 97
अशुवणीयम् 70; (शृणोति) 419, 422
अशुम्यत् 176, 177
अशुतः श्रोता 223
अशुतम् 34, 135, 139; (श्रोतृ) 225
अशुमुखाः 438
अश्रोता 153, 340
अश्रोत्रम् 224
अश्वः 164, 172, 175, 177; (असौ)
218
अश्व इव रोमाणि विभूय पापम् 172
अश्वतरः 380
अश्वतरी 380
अश्वतरीरथः 131
अश्वतरीरथम् 109, 110
अश्वत् 177
अश्वत्यः 25, 165
अश्वत्यनामा (एकः) 336
अश्वपतिः कैकेयः 130, 326
अश्वमेधः 177
अश्वमेधयाजिनः 177, 217
अश्वमेधस्य 177
अश्वम् 63, 175
अश्वलः (होता) 212
अश्ववृषः 185
अश्वस्य 174; (शीर्ष्णा) 210
अश्वाः 67, 85, 90; (प्रतिहारः) 85
अश्वा 120
अश्वान् 366
अश्विनोः (साम) 418
अश्विनौ 210, 212, 257, 279; (प्रतिहारः)
418
अश्विभ्याम् 210, 211
अश्वेषु 294
अश्वो मनुष्यान् 175
अश्व्यं शिरः 210
अषाढ उत्तरः पाराशर्यः 460
अष्टकेः (षड्भिः) 284
अष्टपादम् 351

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अष्टमः 68
 अष्टमी 203
 अष्टाक्षरा गायत्री 377, 382, 384, 390,
 399, 400
 अष्टाक्षरः प्रस्तावः 459
 अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् 263
 अष्टाचत्वारिंशत् 105
 अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती 105, 462
 अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम् 462
 अष्टादशोक्तम् 40; (अवरं येषु कर्म) 40
 अष्टाशफाः पशवः 377, 382, 384,
 399, 400
 अष्टौ ग्रहाः 215
 अष्टौ देवताः 382
 अष्टौ प्रतिग्रहाः 215
 अष्टो वसवः 226
 असंयोज्य (इन्द्रियाणि) 343
 असंवत्सरवासिनम् 366
 असंविदानः (इव) 371
 असंविदानाः 370
 असंविदानौ 167
 असंस्थायै (पवमानानाम्) 446
 असकृत् 129
 असक्त 179
 असङ्कल्पनीयम् 70
 असङ्ख्यः 343
 असङ्गम् 224
 असङ्गायत्यः 459
 असङ्गो न हि सज्यते 237, 252, 256
 असङ्गो ह्ययं पुरुषः 241
 असच्च सच्च 472
 असञ्चरन् 196
 असत् 31, 34, 56, 57, 107, 137;
 (सर्क) 413; (सा वाक्) 413;
 (सोऽपानः) 413
 असतः 137
 असतो मा सद्गमय 183
 असदेवेदमग्र आसीत् 107, 137
 असद्वद्भोति वेद चेत् 56
 असद्वा इदमग्र आसीत् 57
 असन्नेव स भवति 56
 असपत्नः 194
 असमत्वम् 331
 असमाहितः 18
 असम्वाधान् 154
 असम्भवात् 1
 असम्भाव्यम् (पराभूताः) 425
 असम्भूतिम् 3
 असम्भेदाय (लोकानाम्) 164, 251
 असर्वः (तेन सः) 431
 असर्वाः (दिशः) 431
 असहस्रेण 112
 असाधु 149, 152; (कुर्याम्) 262
 असाधुना 251
 असानि 51
 असाम्ना—असाधुना 83
 असारम् 332
 असावदो मा प्रापदिति 265
 असिच्यत 417
 असितो न व्यथते 230, 237, 252, 256
 असितो वार्षगणः 282
 असिधारायाम् (आस्ते) 443
 असुः 67, 200, 321; (असूत) 405;
 (साम्नः) 405
 असुना (देवा जीवन्ति) 405; (पितरो
 जीवन्ति) 405; (मनुष्या जीवन्ति) 405;
 (पशवो जीवन्ति) 405; (गन्धर्वा-
 प्सरसो जीवन्ति) 405
 असुप्तः 240
 असुमयः 396
 असुर 326
 असुरम् (अभवत्) 389

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

असुराः 70, 71, 168, 178, 179, 258,
324, 356, 374, 389, 419, 422,
424

असुराणां हेषोपनिषत् 168

असुरान् 175, 375, 425

असुरिति होवाच 228

असुरेभ्यः (क्षयाय) 356

असुरेष्वीशा 425

असुरेष्वेव श्रीः स्यात् 425

असुर्याः 1; (नाम ते लोकाः) 1

असुर्या वाक् 2

असूयन्तः 454

असूर्य 2

असृक्षि 186, 386

असृग् (आज्ञनम्) 367

असृजत 37, 137, 177

असृष्टाः 390

असौष्ट 106

असौ गौरसावश्वः 218

असौ-नामा 186; (इदं-रूपः) 186

असौ लोकः 77

असौ वा आदित्यः (इन्द्रः) 349; (उद्वीथः)

74, 336; (देवमधु) 96; (भाः) 380

असौ वाव लोको गौतमाग्निः 125

अस्तमयात् 87

अस्तमितः (निधनम्) 387; (संवेशे) 467

अस्तमिह...पश्चाद् ग्रहानाचक्षते 431

अस्तमेता 98; (उत्तरतः) 98; (पुरस्तात्)

98, 99

अस्तमेति 110

अस्तमिते (चन्द्रमासि) 238; (आदित्ये)

238

अस्तमिते यमो भवसि 464

अस्तम् 22, 37; (गच्छति) 197; (नाम)

431; (गता ब्रह्मणि) 343

अस्तं चन्द्रमा एति 431

अस्तं नक्षत्राणि यन्ति 431

अस्तं यतः 467

अस्तं यन् 89

अस्तवे 289

अस्रवत् (रसः) 352

अस्रामः 169, 170

अस्ति ब्रह्मेति 333, (चेद्वेद्) 56

अस्ति त्वेव प्राणानां निःश्रेयसमिति 315

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते 27

अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके 14

अस्तीत्येवोपलब्धव्यः 27

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति 27

अस्तृतम् 310

अस्थि 52, 91, 139, 326, 402

अस्थिभिश्चितम् 331

अस्थिरः 347

अस्थिरत्वम् (अकामम्) 331

अस्थिषु मृत्युपाशः 467

अस्थानि 174; (अपजहुः) 230, 231,

367

अस्थूलम् 224

अस्नाविरम् 3

अस्नेहम् 224

अस्पर्धन्त 178, 196

अस्पर्शम् 21

अस्पृक्षत् 358

अस्पृष्टा 340

अस्फुरद् 397

अस्मच्छेयौसः 54

अस्मत्कुलीनः 135

अस्मद्विद्या 117

अस्माकमेवायं महिमा 8

अस्माकमेवायं विजयः 8

अस्माद्ध्येवात्मनः सृजते 189

अस्माल्लोकात् प्रैति 469

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अस्मिन् कामाः समाहिताः 161
अस्मिंश्चेदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितम् 160
अस्मिंल्लोके (जुहोति) 225
अस्मिन् संदेहे गहने प्रविष्टः 250
अस्मिन् सहस्रं पुष्यासम् 280
अस्मै प्रयन्धि मघवन्तृजीषिन् 310
अस्मै लोकाय कर्मणे 248
अस्य यदेकां शाखां जीवो जहाति 144
अस्य लोकस्य का गतिरिति 78, 79
अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय 239
अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतः 142
अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य 144
अस्या ऊरू विहापयति 279
अस्यैता हिता नाम नाड्यः 236
अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति 169
अस्यैव सर्वं रूपमसाम 196
अस्यैवान्नामिदं सर्वम् 355
अस्योपसन्ध्यां मा च्छैत्सीत् 280
अस्वरायाम् (ऋचि) 390
अस्वर्ग्याः 355
अस्वर्ग्यैः 355
अस्वातन्त्र्यम् 332
अस्वाद् 67
अहंश्रेयसि 121
अहंश्रेयसे (विवदमानाः) 267, 312
अहंश्रेयान् 121
अहः 118, 127
अह 109
अहङ्कर्तव्यम् 35
अहङ्कारः 35; (समन्वितः) 295, 336
अहङ्कारादेशः 158
अहतवासाः 278
अहतेन (वाससा) 312
अहमदः प्रापमिति 265
अहमदर्शम् 264
अहमन्यमनुशासामीति 130
अहममोऽस्मीति 413
अहमश्रौषमिति 264
अहमिति (उपनिषत्) 260
अहमित्यगस्त्यः 470
अहमेकोऽस्मि यदिदं नु किंच 363
अहमेव सामास्मि 388
अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठात् 158
अहमेवेदं सर्वमसानि 123
अहमेवेदं सर्वमिति 158
अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते 242
अहमेवोद्यन्नहर्भवामि (आदित्यः) 468;
(अस्तं यन्-रात्रिः) 468
अहम् (अयमस्मि) 237
अहं त्वम् 363
अहं देवानामुत मर्त्यानाम् 269
अहं देवानां जनिमानि विश्वा 66
अहं देवानां प्राणोऽस्मि (वायुः) 468
अहं देवानां मुखमस्मि (अग्निः) 467
अहंनामा 184
अहं ब्रह्म 195
अहं ब्रह्मास्मीति 187
अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति 187
अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति 274
अहं यज्ञः 195
अहं लोकः 195
अहं वाव सृष्टिरास्मि 186
अहं विधरणी इति 273
अहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानिति 121
अहं श्रेष्ठास्मि 467
अहं सः 347
अहं सर्वं भवानि 374
अहं हीदं सर्वमसृक्षि 186
अहं ह्यरा इति 109
अहरर्चिः 271
अहरहः 34, 163, 199, 340, 472
अहरहर्वा एवांवित् स्वर्गं लोकमेति 163

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

अहरिति (उपनिषत्) 259
अहरेव प्राणो रात्रिरेव रायिः 29
अहर् 29, 125, 164, 175
अहर्जरम् 51
अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत 175
अहल्लिका 230
अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति 109
अहानि (पञ्चदश) 140
अहिः (शये) 401
अहिघ्नम् 371
अहिनिल्वयनी (v. l. °निर्ल्वयनी better)
249
अहिमम् (लोकम्) 261
अहिम् (अहन्) 360
अहिंसन् 173; (सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः)
173
अहिंसा 105
अहुतम् 39
अहृदयज्ञम् 149, 152
अहृदयस्य हि किं स्यात् 235
अहोभिः (परिवर्तते) 250
अहोरात्रः 29
अहोरात्रयोर्लोकः 450
अहोरात्राणि 174, 225, 409
अहोरात्राभ्याम् (पापं कुरुते) 308
अहोरात्रे 164, 303, 392, 444
अहोरात्रेण 335
अहोरात्रो वै प्रजापतिः 29
अहौषीत् 447
अह् आपूर्यमाणपक्षम् 272
अह्रस्वम् 224
अह्वयत (संभविष्यन्) 417

आ

आ 122
आ इति आवृत् 459
आ इत्यादित्यस्यामृतमक्षरम् 469

आकम्पयते 152
आकर्णयन्ति (शब्दम्) 343
आकालात् 472
आकाशः 30, 33, 35, 50, 52, 55,
57, 60, 67, 79, 101, 102, 106,
117, 126, 134, 154, 159, 172,
185; (मधु) 210, 217, 236;
(प्रतिष्ठितः) 250; (अन्तर्हृदये) 251,
336, 381; (अग्र आसीत्) 393,
394, 398; (वागेव सा) 393;
(= आदित्यः) 394; (इन्द्र एव सः)
396, 398, 450
आकाशः परायणम् 79
आकाशः प्रतिष्ठा 232, 233
आकाशः सावित्री 474
आकाशते 394
आकाशाद्वाच भूयोऽस्तीति 154
आकाशपराकाशौ त आददे 278
आकाशमभिजायते 154
आकाशमयः 248
आकाशमात्रा 35
आकाशमिव 368
आकाशम् 116, 128, 132, 149, 150,
152, 154, 171, 216, 272, 299;
(तर्पयति) 394, 453
आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति 79
आकाशवतः 154
आकाशवतो वै स लोकानभिसिध्यति 154
आकाशशरीरम् 52
आकाशात् 171; (परः) 251; (योनेः) 304
आकाशात्मा 102, 329; (एषः) 342
आकाशात्मानः 312
आकाशाद्वाग् वदति 393
आकाशाद्वायुम् 272
आकाशान् कुरुष्वेति 428
आकाशे 9, 60; (अस्मिन्) 242

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- आकाशे जायते 154
 आकाशे तद्गतं च प्रोतं च 224
 आकाशेनाऽऽह्वयति 154
 आकाशे न प्रतिशृणोति 154
 आकाशे न रमते 154
 आकाशेन शृणोति 154
 आकाशे पुरुषः 199, 320
 आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता 60
 आकाशे रमते 154
 आकाशे वै सूर्याचन्द्रमसावुभौ 154
 आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् 79
 आकाशो ब्रह्म 106
 आकाशो वाव तेजसो भूयान् 154
 आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता 172
 आकीटपतङ्गपिपीलकम् 149, 152, 153
 आक्रमते 166
 आक्रमन्ति 45
 आक्रमम् (अन्यम्) 247; (आक्रम्य) 239
 आक्रमैः (आक्रममाणः) 379
 आक्रम्य (अन्यमाक्रमम्) 247
 आक्रान्तिः (विद्युदेव सा) 395
 आक्रोशन्ति 437
 आखणम् 71; (अश्मानम्) 383, 419, 422
 आख्यायन्ते 188, 282
 आगच्छति (अयम्) 246; (इदं ब्रह्म) 246
 आगतं पृच्छति 444
 आगमदिन्द्रः 458
 आगमनम् (मृत्योः) 332
 आगाः (तिम्नः) 391, 402; (वारुणी) 413
 आगाता 72
 आगाता ह वै कामानां भवति 72
 आगाम् (गायत्रस्य) 403
 आगायति 183
 आगायत् 178, 179, 180
 आगायन्ति (न तेन) 413
 आगायमानः 390
 आगासीः 181
 आगीतम् 415
 आगीता 413
 आगीतानि (त्रीणि) 391
 आगृह्य 154
 आग्निवेश्यः 211, 256
 आग्नीधीयस्य 95
 आग्नीध्र आज्यं जुहुयात् 447
 आग्नेयः (अयं लोकः) 402
 आग्नेय- (मण्डल) 353
 आग्नेयम् (अर्धम्) 341; (प्रातःसवनम्)
 402
 आग्नेयी (आगा) 402
 आङ्गिरसः 179, 181, 182, 428
 आचक्षते 122, 142, 159, 227, 236
 आचक्षे 358
 आचक्षीरन् (बहुधा) 371
 आचतुरं वाव मिथुनं प्रजननम् 456
 आ च परा च पथिभिश्चरन्तम् 458
 आ च पूर्यतेऽप च क्षीयते 194
 आचम्य (अपः) 308
 आचरणे 171
 आचरथ 39
 आचरन् 129
 आचष्टे 142
 आचान्तः 338
 आचाम 145
 आचामति 123, 274
 आचामन्ति (विद्वांसः) 268
 आचामेत् 88
 आचार्यः 50, 53, 114, 117, 156
 आचार्यकुलम् 112, 114
 आचार्यकुलवासी 93
 आचार्यकुलात् 173; (वेदमधीत्य) 173
 आचार्यकुले 93
 आचार्यजाया 115

शब्दे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- आचार्यात् 116
 आचार्यदत्तम् (अरुनीयात्) 414
 आचार्यदेवः 54
 आचार्याद्वैत्र विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापतीति
 115
 आचार्याय 53; (प्रियं धनमाहृत्य) 53
 आचार्यवान् 146, 232, 233, 234,
 235
 आचार्यवान् पुरुषो वेद 146
 आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता 117
 आचार्यहा 156; (वै त्वमासि) 156
 आचार्योक्तः 393
 आच्छन्नः 441
 आच्छिदन् 364
 आच्य (दक्षिणं जानुम्) 307
 आजकेशिनाम् 384
 आजगाम (जैवलिम्) 268
 आजगमतुः 167, 201
 आजहार 110; (इमाः शूद्र) 110
 आजह्रुः 70
 आजानजानाम् 57
 आजानदेवानाम् (आनन्दः) 245
 आजानासि 406
 आजायते 12
 आजायन्ते (पुनर) 408
 आजिम् (आच्छन्) 373; (आयन्) 392
 आज्ञेः 72
 आज्ञानम् 67
 आज्ञापयांचकार 125
 आज्ञनम् (अमृग्) 367
 आज्ञनहस्ताः 303
 आज्य-352
 आज्यभागौ 39
 आज्यम् 364, 365
 आज्यलेपेन 307
 आज्यस्य 123; (जुहोति) 275
 आज्याहुताः 307
 आज्येनाभ्यज्य 464
 आदिक्या 79
 आढ्यः 235
 आण्डकपाले 107
 आण्डकोशाः 360
 आण्डकोशात् 369
 आण्डजम् 137
 आण्डजानि 67
 आण्डम् 62, 107
 आण्डेन (हिरण्मयेन) 338
 आण्डोपयोगात् 352
 आण्डौ 433
 आततः 166
 आततम् 32, 108
 आततानः 360
 आतुराः 40
 आतृष्णात् 231
 आत्तः 171
 आत्तम् (मृत्युना) 171
 आत्ताः 172
 आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् 171
 आत्य 258
 आत्मक्रामाः 356
 आत्मकामेन (प्रवरणीयः) 337
 आत्मकामम् (रूपम्) 242
 आत्मक्रीडः 45, 158; (आत्मरतिः
 क्रियावान्) 45
 आत्मगुणेन 295
 आत्मगुणैः 296; (सूक्ष्मैः) 297
 आत्मज्ञः 327
 आत्मज्ञम् 46
 आत्मज्ञाने (अधिगमः) 332
 आत्मतः 159
 आत्मत एवेदं सर्वम् 159
 आत्मतत्त्वम् 287

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आत्मतत्त्वेन 288
आत्मनः 171; (एव जनयित्वा) 185, 202;
(शारीरात्) 236
आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति 206,
254
आत्मना (प्राज्ञेन) 242, 245
आत्मना विन्दते वीर्यम् 7
आत्मना सम्भवति (कल्याणतरेण) 457
आत्मना हि कर्म करोति 190
आत्मनि 22, 26, 35; (पुरुषः) 201
आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाम्य 173
आत्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे द्रुतं स्यादिति 135
आत्मने 178, 179; (त्रीणि) 191
आत्मन् (loc.) 2
आत्मन् दधे (तत्) 464
आत्मन्येवात्मानं पश्यति 252
आत्मन्येवात्मानं विभर्ति 66
आत्मन्वी 175, 177, 201
आत्मबुद्धिप्रकाशम् 299
आत्मभावात् 283
आत्माभिरिव व्यकुर्वत 418
आत्मभ्रयम् 66
आत्ममिथुनः 158
आत्मयज्ञस्य 339
आत्मयाजी 339
आत्मयोनिः 299
आत्मरतिः 45, 158
आत्मवान् 407
आत्मवित् 142, 220; (शाकयान्यः) 325
आत्मविवृद्धिजन्म 296
आत्मविद् 148
आत्मविद्ः 44
आत्मविदे 349
आत्मविद्या 117
आत्मविद्यातपोमूलम् 285
आत्मशक्तिम् (देव -) 283

आत्मशुची 352
आत्मसंस्थम् 285
आत्मसंबोधनार्थम् 341
आत्मसंमितम् 87, 88
आत्मसाक्षिकम् (सुखम्) 344
आत्मसु 134
आत्मस्थम् 24, 25; (विश्वधाम) 297
आत्महनः 1
आत्मा 18, 20, 23, 24, 26, 33, 43,
45, 46, 48, 49, 51, 52, 55, 62,
66, 67, 76, 83, 111, 117, 129,
133, 142, 143, 144, 145, 146,
149, 158, 161, 163, 164, 167,
168, 169, 170, 172, 174, 176,
177, 184, 187; (एक एव) 190;
(सर्वेषां भूतानां लोकः) 190, 196;
(वा अरे द्रष्टव्यः) 206, 254; (मधु)
210; (पुरुषः) 210; (एकादशः)
227; (नेति नेति) 237; (शारीरः)
245; (निष्कामति) 247; (आत्मानमुप-
संहरति) 247; (महानजः) 251;
(अयम्) 252; (अनीशः) 283, 284;
(एतेषां सर्वेषाम्) 322; (प्रचोदयिता) 367;
(एवाभिचक्षते) 370; (ते) 327
आत्मा आकाशमप्येति 216
आत्मात्मकानि 348
आत्मा त्वं पुत्र माऽऽविथ 310
आत्मा देवानामुत मर्त्यानाम् 433
आत्मा देवानां जनिता प्रजानाम् 111
आत्मानः 92, 177; (सर्वे) 210;
(आत्मानम्) 324
आत्मानमात्मन्येव पश्यति 252
आत्मानमन्त उपसृत्य स्तुवीत 73
आत्मानमवेत् 187
आत्मानमेव तद्भाषयति 187
आत्मानमेव प्रियमुपासीत 187

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- आत्मानमेव मह्यन् 168
आत्मानमेव लोकमुपासीत 189
आत्मानम् 19, 130, 131, 158, 161,
165, 176, 185; (देवम्) 250;
(परयेत्) 277; (प्रेरितारं च) 284;
(अभिध्यायेत्) 325; (एके) 369;
(उक्थस्य) 433, 434
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः 250
आत्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोति 168
आत्मानं रथिनं विद्धि 19
आत्मानं लोकम् 189
आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते 32
आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् 62
आत्मा वा एष तस्य साम्नः 406
आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् 18
आत्मा हृदि 163
आत्मेज्यानः 338
आत्मेति वयमुपास्महे 67
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम् 19
आत्मेत्येवोपासीत 186
आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठात् 158
आत्मैवास्य कर्म 190
आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति 238
आत्मैवास्य षोडशी कला 194
आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव 190
आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः 184
आत्मैवेदं सर्वम् 158
आत्मैवेह मह्य्य आत्मा परिचर्य्यः 168
आत्मो एकः सचेतत् त्रयम् 198
आत्रेयः 212, 257
आत्रेयमच्छावदम् 364
आत्रेयीपुत्रः 281
आथर्वणम् 148, 149, 152
आथर्वणाय 210
आदत्ते 34, 296
आददते 105
आददाति (अन्नम्) 340
आददाना यन्ति तस्मादादित्याः 227
आददानि 386
आददायन् 40
आददीय 9
आदद्राते (तं ह) 432
आदर्शे 26, 167
आदर्शे पुरुषः 200, 229, 321
आदातव्यम् 35
आदानादादित्यः 337
आदाय 277
आदिः 49, 86, 87, 297; (इयम्) 398
आदिभाजीनि 86
आदिभाजीन्यस्य साम्नः 86
आदिमत्त्वात् 49
आदिमादत्ते (रेत एव तेन सिञ्चति) 421,
466, 467
आदिम् 386
आदिशः 361
आदित्यः 28, 33, 50, 51, 52, 62, 63,
73, 74, 75, 81, 83, 84, 91, 96,
98, 101, 106, 107, 116, 125,
133, 165, 180, 203; (मधु) 209;
(वसु) 226; (देवः) 227, 259;
(उद्भृजेति) 272, 282, 291, 311,
333; (द्विधा विभार्ति) 335, 336;
(आदानात्) 337; (वा उद्गीथः) 375,
399; (रसस्य रसः) 377; (अग्निं
प्रविशति) 399; (उद्गीथः) 399, 400;
(दिवमेको ददते) 400; (एव उत्)
417; (सोऽभवत्) 427; (प्राविशत्)
428; (तस्यैष श्रीरात्मा) 433; (सिञ्चति)
440, 443; (दिवः) 446, 457,
466, 467
आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 229
आदित्यः प्रतिहारः 84

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- आदित्यः प्रस्तावः 84
 आदित्यः प्राणः 471
 आदित्यः सविता 337
 आदित्यः साम 430
 आदित्य उद्गीथः 402
 आदित्य एव देवलोकः 443
 आदित्य एव समित् 271
 आदित्य एव सविता 474
 आदित्यजयात् 88
 आदित्यज्योतिः 238
 आदित्यत्वम् 138
 आदित्यदेवतः 229
 आदित्यम् 29, 86, 87, 104, 108,
 118, 119, 127, 131; (तृतीयम्)
 176, 216, 261; (उद्यन्तम्) 308;
 (उपातिष्ठते) 353; (समया एतुम्) 382,
 385, 410; (आहुः) 456
 आदित्यलोकम् 302
 आदित्यलोकेषु 219
 आदित्यवर्णः 344
 आदित्यवर्ण पुरुषं परस्तात् 289
 आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा 63
 आदित्यस्य शुक्लं भाः 76
 आदित्यस्य 75, 76, 96, 97, 138,
 166, 309; (रश्मयः) 407
 आदित्यस्य मध्ये 351
 आदित्यस्य रश्मयः 397; 407
 आदित्याः 98, 105, 183; (द्वादश)
 226, 227; (पश्चादुद्यन्ति) 354
 आदित्यात् 196; (जायते) 353; (वैद्युतम्)
 272
 आदित्यात्मा ब्रह्म 341
 आदित्यादन्तरः 222
 आदित्यानि (यजूषि) 282
 आदित्यानाम् 94, 375, 462
 आदित्यान् (सेनान्यः) 375
 आदित्ये 58, 89, 116; (अस्तमिते) 238;
 (यः) 342, 349; (सोऽतिपुरुषः)
 395, 469, 470
 आदित्ये तिष्ठन् 222
 आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते 51
 आदित्ये पुरुषः 199, 319, 351, 405
 आदित्ये साम तद्वेत्या इति 406
 आदित्यो ब्रह्म 375
 आदित्यो ब्रह्मेत्येके 341
 आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः 107
 आदित्यो वै प्राणः 471
 आदित्यो वै ब्रह्म 435
 आदित्यो वै भर्गः 474
 आदित्योऽस्तमगादिति 431
 आदित्योऽस्मै बलिं हरति 472
 आदित्यो ह वै प्राणः 28
 आदिर्वास्य सः 418
 आदिष्टम् 106
 आदीतम् (पर्वतम्) 342
 आदीयमाने 187
 आदेशः 9, 54, 56, 107, 136; (नेति
 नेति) 205
 आदेशम् 135
 आदेशाः 97
 आदौ 291
 आद्यस्य 32
 आद्रवति (प्रतियोनि) 245
 आद्रवन् (असुराः) 419, 422
 आद्रियते 430
 आद्रियते 443
 आधत्तां पुष्करस्त्रजौ 279
 आधाम् 361
 आधार - 352
 आधारं स्वम् 352
 आधिपत्यम् 98, 123; (परीयाय) 324,
 437

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

आध्मातः शेते 216
आध्मायति 216
आध्वै (सत्रम्) 364
आ नखेभ्यः 167
आनद्धम् 366
आनन 290
आनन्त्यम् 17
आनन्त्याय 21
आनन्दः 56, 57; (मानुषः) 57, 58,
59, 60, 235; (मनुष्याणां परमः)
244; (कर्मदेवानाम्) 245; (गन्धर्व-
लोके) 245; (ब्रह्मलोके) 245;
(प्रजापति लोके) 245; (आजानदेवानाम्)
245; (परमः) 245, 318; (रतिः
प्रजातिः) 317
आनन्दभुक् 48
आनन्दम् 56, 58, 231, 340, 344,
345, 354
आनन्दमयः 48, 56, 58, 60
आनन्दं प्रयन्त्याभिसंविशन्ति 59
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् 56, 58
आनन्दं रतिं प्रजातिम् 305, 313
आनन्दयते 34
आनन्दयाति 57
आनन्दयितव्यम् 35
आनन्दयिता 337
आनन्दरूपम् 44
आनन्दरूपाः 31
आनन्दवान् 340
आनन्दस्य 202; (मात्राम्) 244; (विज्ञा-
तारम्) 318
आनन्दाः 239; (शतं मनुष्याणाम्) 244
आनन्दाद्धचेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते
59
आनन्दानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
आनन्दान् (पश्यति) 239

आनन्दिनः 153
आनन्दी 57; (भवति) 349
आनन्देन जातानि जीवन्ति 59
आनभिम्लातः 211
आनयस्व अरे 438
आनिनाय 384
आन्तरम् (अग्निहोत्रम्) 307
आन्तरिक्ष्याः 361
आपः 30, 35, 37, 41, 50, 51, 52,
55, 60, 62, 63, 67, 68, 77, 96,
97, 110, 116, 117, 123, 124,
127, 137, 139, 142, 149, 150,
151, 152, 153, 154, 159, 175,
176, 194, 203; (मधु) 209;
(पुरुषवाचः) 269, 291, 305, 336;
(आप्यायनात्) 337, 382; (क्षीयेरन्)
378; (प्रतिष्ठिताः) 385; (अधितिष्ठति)
385; (= अक्षम्) 394, (चतुर्थः पादः)
399; (अन्तरापः-चतुर्थः पादः) 399,
400; (तव) 449; (तस्मिन्नेतास्मिन्)
455; (अभवन्) 471; (व्यानः) 471
आपः पीतास्त्रेषा विधीयन्ते 139
आपः-प्रजाः-ओषधयः (उपद्रवः) 391
आपः सावित्री 473
आप एव तदशितं नयन्ते 142
आप एवेदमग्र आसुः 259
आप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी 153
आप एव यस्यायतनम् 228
आपयथ 30
आपयन्ता ३ इति 269
आपयन्ते 369
आपयेरन् 128
आपनेया 16
आपयतः 69
आपयिता 69
आपयिता ह वै कामानां भवति 69

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आपयन्ति 408	आप्तुत्य 278
आपिः 361	आबद्धाः 212
आपीनेन (वेदेन) 383	आबल्यं (न्येत्य) 316
आपूर्यते 194	आभज (अन्नाद्यम्) 428
आपूर्यमाणपक्षम् 118, 127	आभजति 426
आपूर्यमाणपक्षस्य 272	आभजस्व 181
आपूर्यमाणपक्षात् (मासान्) 272	आभजामि 63
आपोमयः 140, 141, 248	आभ्रध्वम् 302
आपोमयः प्राणः 140, 141	आभवाति प्रजया पशुभिः 422
आपोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते 140	आभवन्ति 143
आपोमात्रा 35	आभवेत् 231
आपोमूलम् 142	आभूतिः 409; (इति कारिरादयः) 422, 448, 449
भापो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन् 63	आभूतिरसि 452
आपो वा अर्कः 176	आभूतिस्त्वाङ्गः 212, 257
आपो वा इदमग्र आसीत् 416	आमंस्यामंहि ते महि 274
आपो वावाचाद् भूयस्यः 153	आमनन्ति 17
आपो वास इति 268	आमन्त्रयांचक्रे 111, 201
आपो वै वरेण्यम् 474	आमन्वितः 184
आप्तकामः 248, 285	आमपात्रे 278
आप्तकामम् (रूपम्) 242	आमयैः 331
आप्तकामाः 45	आमलके 149
आप्तम् (भवति) 385	आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः 51
आप्तव्यम् 22	आमिष-352
आप्ताः (ते सर्वे) 453	आम्रम् (प्रमुच्यते) 245
आप्तिम् 17	आयतम् (न बोधयेत्) 241
आप्तेः 49	आयतनम् 10, 14, 29, 63, 121, 122, 142, 227, 232, 233, 234, 235, 268, 413; (सत्यम्)
आप्नोति 49; (तदिदं सर्वम्) 190, 316	आयतनं जनानाम् 267
आप्नोत् 196	आयतनं नः प्रजानीहि 63
आप्यायत (वेदः) 383	आयतनं स्वानां भवति 267
आप्यायते 301	आयतनवान् 114
आप्यायनवती (तनूः) 336	आयतनानि 158; (अष्टौ) 230
आप्याययिष्ठाः 309	आयतनाय 123; (स्वाहा) 273
आप्याययिष्यासि 373	आयतनेन 35, 36; (स्वभ्यः) 429
आप्यायस्व 272	
आप्यायस्व समेतु ते 309	
आ प्रणखात् 76	

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- आयतिम् 33
 आयत्ता 192
 आयत् 27, 166, 310
 आयन्तु 51
 आयमनम् 72
 आयम्य 43
 आयस्तः 124
 आयाति 32; (अयम्) 246
 आयात् 41
 आयसीः 66
 आयुः 55; (सर्वम्) 200, 250; (प्राणः)
 315
 आयुक्ताः 54
 आयुरिति (उपास्व) 315; (द्वे अक्षरे)
 434; (एतदुक्त्यमिति) 434,
 आयुर्माता 461
 आयुषा 462
 आयुषि 294
 आयै 153
 आरण्याः 87
 आरण्येभ्यः (पशुभ्यः) 386
 आरभस्व 375
 आरं हृदम् 303
 आरम्भणम् 136, 138
 आराग्रमात्रः 295
 आराधयति 417
 आरामम् (अस्य) 241
 आरुणिः 406
 आरुणिम् 301
 आरुण्यः 423
 आरुन्धे 306
 आरूढाः (ब्रह्मणः पन्थानम्) 346
 आरोग्यम् 287
 आर्च्छति (आर्तिम्) 369, 428
 आर्च्छन् (आजिम्) 373
 आर्जवम् 105
 आर्तम् (अतोऽन्यत्) 218, 219, 369;
 (इवेदम्) 369
 आर्तभागीपुत्रः 281
 आर्तमिव 370
 आर्तवम् (विन्देत्) 278
 आर्तवोऽस्मि 302, 304
 आर्तिः 383; (नैव काचन) 428
 आर्तिमाच्छति 369, 428
 आर्तिमृच्छति 370, 383
 आर्तिमृच्छेत् 369
 आर्ति न्येतु 429; (न्येति) 429
 आर्त्विज्यम् 183; (करिष्यसि) 404;
 (करोति) 405 (क्रियते) 430
 आर्त्विज्यैः 80, 81
 आर्द्रम् 186
 आर्द्रं सन् दीप्तमसि 274
 आर्द्रैर्धाम्नेः (धूमाः) 207, 255, 348
 आर्षेयम् 418
 आर्षेयोपनिषत् 368, 372
 आलम्बते 52
 आलम्बनम् 18
 आलम्बम् (वात्र) 356
 आलम्बायनीपुत्रः 281
 आलम्बीपुत्रः 281
 आलभत 177
 आलभन्ते 177
 आलम्भस्यालम्भता 454
 आलापयिष्यथाः 110
 आलोप (मधु—) 393
 आ लोमभ्यः 167; (आ नखेभ्यः) 167
 आवयतः (पुष्पाणि) 303
 आवयत् 64
 आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः 458
 आवर्तः (ब्रह्मणः) 456
 आवर्त (पञ्च-) 284
 आवर्तते 36, 120; (न पुनर्) 173

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आवर्तनम् 326	आवृत्तम् 175; (येन) 297; (देवीम्) 309
आवर्तान् (सृजमानाः) 378	आवृत्ताः (तमसा) 249
आवर्तीनि 129	आवृत्ता 307
आवर्तन्ते 29, 118, 124; (प्रजाः) 456	आवृत्ता (एतया) 308; (एतयैव) 309;
आवर्तम् (मानवम्) 118	(प्रथमया) 442; (द्वितीयया) 442;
आवर्तये 112	(तृतीयया) 442
आववाज 232, 464	आवृत्ताज्यम् 272
आवसथाः 65	आवृत्तचक्रम् 346
आवसथान् 108	आवृत्तचक्षुः 21, 335
आवसथैः (प्रातिकल्पन्ते) 246	आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् 21
आवसन् 129	आवृत्ता लोकाः 84
आवहन्ती 51	आवृत्तिः (न पुनर्) 272
आवाभ्यामभिप्रजानीहीति 63	आवृत्तेषु 84
आवामेवैतस्य वेदिष्यावः (v. l. आवम्) 216	आवृद्ध्यते 391, 417, 418
आविः 43; (त्रीण्यस्थानि) 402	आवृहेयुः 231
आविः सन् 345	आशंसते 189
आविः संनिहितं गुहाचरं नाम 43	आश 141
आविरेव हैनत्करोति 429	आशयध्वै 362
आविर्गायति 402	आशयास्य सर्वे कामाः समृच्यन्ति 155
आविर्भवन्ति 453	आशा 155, 159, 183; (अमृतत्वस्य) 205, 253
आविर्भाव-तिरोभावौ 159	आशाप्रतीक्षे 12
आविवेश 35, 353; (मत्यान्) 376	आशामभिजायते 441
आविशाति 195	आशाम् 92
आविशत् 211	आशां प्रयच्छति 442
आविशन्ति 195	आशां मनुष्येभ्यः 92
आविशोषण 461	आशा वा इदमग्र आसीत् 471
आविष्करोति (कृतं पापं) 429	आशाया वाव भूयोऽस्तीति 155
आविष्कृणोमि 210	आशा वाव स्मराद् भूयसी 155
आविष्कृतम् 349	आशितम् 233, 255
आविष्टम् (भित्त्वा) 344, 348	आशिरम् 359
आविष्टम्भनेन 327	आशिषः 155, 464
आविस्तराम् (अगच्छत्) 375	आशिष्टः 57
आवीत् 54	आशीः समृद्धिः 73
आवृणोति (स्वम्) 298	आशेद्धः 155
आवृतः 413	

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

आशेद्धो वै स्मरो मन्वानधीते 155	आस्ते 238
आश्रयः 16; (ज्ञाता) 16; (वक्ता) 16	आस्रवति (आस्रवत्) 236
आश्रमी 332	आस्रवत् (आस्रवति) 236
आश्रयवशात् 351	आस्नि 352
आश्रवणीयेन 459	आस्पृष्टः (अग्निः) 430
आश्रावयति 465	आस्यः 425
आश्रावयन्ति 52	आस्यम् 133, 352
आश्रावितप्रत्याश्राविते 464, 465	आस्यमाहवनीयः 133
आश्वलायनः 28, 32	आस्यात् 71
आसङ्गवम् (आदिः) 387	आस्ये 179
आसते 203	आस्येन प्राणेन 469
आसनम् (आहृत्य) 270	आस्ये धीयते 428
आसनेन (v. l. आसने न) 54	आस्व (एहि) 205
आसन् (loc.) 359	आहतात् (वृक्षात्) 231
आसन्दी 303	आहन्ति (कायाग्निम्) 357
आसन्यम् 179	आ३हर 82
आसप्तमान् 39	आहर सोम्य हस्तमार्तभाग 216
आससृपुः 82	आहवनीयः 34, 117, 133, 336, 349, 473
आसहस्रसंवत्सरान्तकृतुना 352	आहवनीयः प्राणः 34
आसाम्निः प्रस्तावः 418	आहवनीयम् 352
आसाञ्चकिरे 80	आहार (प्रविचिक-) 236
आसाञ्चक्रे 232	आहारयांचकार 270
आसिक्तम् 23	आहारशुद्धौ 159; (सत्त्वशुद्धिः) 159
आ सिञ्चतु प्रजापतिः 279	आहावः 414
आसिञ्चेत् 393	आहुः 241
आसिथ 390	आहुतयः 40; (अन्तवत्यः) 308, 338; (द्यन्ते) 467
आसीनः 18, 274	आहुतिः (प्रास्ता) 353
आसीनम् 23	आहुतिम् 133; (अतिमत्य) 400
आसीनाः 166, 388	आहुतीः 39, 214
आसीनो दूरं व्रजति 18	आहुती 34
आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति 166	आहुतेः 125
आसुतम् 131	आहुतौ (पञ्चम्याम्) 124; (यतिथ्याम्) 269
आसुरायणः 211, 257, 282	आहुत्यै 271
आसुरिः 212, 257, 282	
आसुरो वत 168	
आस्कन्दति 367	
आस्तावे 80	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आहादाः 154	इत्येत्येति (व्यूदिरे) 369
आह्वयति 154	इत्यैव (न्यूङ्खयन्ति) 375
आह्वयितवै 368	इत्याः 305, 313; (भूतमात्राः) 317
इ	इत्येतत्सर्वं मन एव 347
इक्ष्वाकुवंशध्वज 327	इत्वरम् 373
इङ्गेत् 366	इदंरूपः 186
इङ्गेत् 367	इदन्द्रः 65
इच्छन्ती सलिले पतिम् 416	इदन्द्रो ह वै नाम 65
इच्छन्तौ 167	इदमन्तरिक्षमनारम्भणम् 213
इच्छस्व (तृतीयाम्) 416	इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् 208, 209, 210
इच्छाचित् 364	इदमहं तद्रेत आददे 277
इच्छामयेन (इषुणा) 346	इदं च परलोकस्थानं च (द्वे स्थाने) 239
इच्छासै (तीर्थेन) 270	इदं ब्रह्मायाति—इदमागच्छतीति 246
इत ऊर्ध्वम् 249	इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनमेव 208
इतर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति 66	इदं मे भविष्यति 386
इतर इतरम् 208, 256	इदं वै लोम 403
इतरे 250	इदं सर्वं पराभवेत् 468
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ 24	इदं सर्वं मृत्योरक्षम् 215
इतश्चेतः 366, 369	इदं सर्वं यदयमात्मा 206, 255
इतश्चेतश्च (स्तनयन्ति) 368	इदं सर्वं विदितम् 206, 254
इतरेषु (सुख-) 283	इद्मः 355
इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति 127	इध्मः (औदुम्बरः) 275
इति नु कामयमानः 248	इन्द्रः 338
इति भगवतो वचो वेदयन्ते 167	इन्द्रः 26, 31, 50, 51, 57, 65, 67, 167, 169, 188, 194, 199, 203, 211; (सुपर्णः) 217; (स्तनयित्नुः) 227; (सत्यान्नेयाय) 314, 320; (आत्मानं न विज्जे) 324, 338, 354; (अस्य जाया) 357; (जहार) 358, 360; (न प्रत्यपद्यत) 373, 383; (उद्गता) 393; (स जनासः) 397; (सामैव तत्) 398; (तृतीयम्) 399; (सा वाक्) 399; (वैमृधः) 406; (उद्गीथः) 408; (उद्गीथे न विज्ञायते) 458; (उक्थमुवाच) 445, 460; (वैकुण्ठः) 464; (सन्नव- काले) 467; (अगस्त्याय उवाच) 470
इति वाव किल नो भवान्...अवोचः 269	
इति विमृष्टं भवति 68	
इतिहासः 207, 232, 255, 348	
इतिहासपुराणम् 97, 148, 149, 152,	
इति हैतत् 431	
इतोऽर्घि 124	
इत्थं वित् 303, 304	
इत्या 358; (दृष्ट्रे) 360; (बोभवीत्) 362	
इत्येत्था 369; (उपव्याख्ये) 359	
इत्येत्येति 369; (उपव्याख्ये) 359	
इत्येत्येत्यभिपश्यति 371	

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- इन्द्र आदि: 418
 इन्द्र इति 236, 406
 इन्द्रगोपः 205
 इन्द्रजालम् (इव) 332
 इन्द्रजालवत् 356
 इन्द्रजालैः 355
 इन्द्रद्युम्न 326
 इन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम् 131
 इन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयः 129
 इन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ 302, 303
 इन्द्रमुक्यमृचमुदशीथमाहुः 408
 इन्द्रम् 412; (अवरुधरे) 469
 इन्द्रयोनिः 52
 इन्द्रलोकम् 302
 इन्द्रलोकेषु 219
 इन्द्रश्वैव प्रजापतिश्च (त्रयस्त्रिंशौ) 226
 इन्द्रश्रेष्ठम् 385
 इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि 310
 इन्द्रस्य 58, 92; (धाम) 313; (अभयाय)
 356
 इन्द्रस्य प्रियं धाम 434
 इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः 280
 इन्द्रियकर्माणि 339
 इन्द्रियधारणाम् 27
 इन्द्रियविले 345
 इन्द्रियम् 37, 96, 97
 इन्द्रियं वीर्यम् (आदाय) 421
 इन्द्रियवान् 407
 इन्द्रियाणाम् 26
 इन्द्रियाणि 19, 286; (संस्पृश्य) 312;
 (असंयोज्य) 343, 348
 इन्द्रियार्थविमूढस्य 349
 इन्द्रियार्थान् 338; (पञ्च) 339; (प्रविष्टान्)
 339; (नियम्य) 342
 इन्द्रियार्थेषु 331
- इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे 277
 इन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति 277
 इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे 277
 इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि 277
 इन्द्रियेभ्यः 20, 26
 इन्द्रियेभ्यः परं मनः 26
 इन्द्रियैः 33
 इन्द्रे 93; (साम) 418
 इन्द्रेण 98
 इन्द्रो वाचा एतदक्षरम् 373
 इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् 9
 इन्द्रोतो देवापः शौनकः 460
 इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते 407
 इन्द्रो राजा भूतः 449
 इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज 167
 इन्धनयोनिगृह्यः 285
 इन्धं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेणैव (v.l.
 णेव better) 236
 इन्धो ह वै नामिषः 236
 इभादयः 355
 इभ्यग्रामे 79
 इभ्यम् 79
 इम एव त्रयो लोकाः (देवाः) 227
 इमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च 64
 इमे विदेहा अयमहमास्मि 237
 इमं चामुं च 168
 इमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि 223
 इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते 118
 इमं लोकम् (अतिक्रामति) 239
 इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति 40
 इमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः 37
 इमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य 144
 इमाः सोम्य नयः पुरस्तात् प्राच्यः स्यन्दन्ते 144
 इमामेकां पृथिवीं वस्त एकः 400
 इयमेव मही 435
 इयमेवर्क—अग्निः साम 75

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- इयमेव सा-अग्निरमः 75
इयमेवैषा देवता, योऽयं पवते 455
इयं त्वेव स्थितिः 448
इयं देवतेति 406
इयं वै पूषा 189
इयं हीदं पुष्यति यदिदं किंच 189
इरा (-वेत्री) 346
इला (असि) 281
इल्यं वृक्षम् 304
इल्यो वृक्षः 302
इषाय श्यावाश्वाय (उवाच) 470
इषितम् 6
इषिकाम् 27
इषिकातूलम् 134
इषुः (अत्यग्रः) 436
इषुणा (इच्छामयेन) 346; (अभिमानमयेन)
346
इषुम् 289
इष्टकाः 13; (पञ्च) 349
इष्टफलमेवोदानः 34
इष्टफलम् 34
इष्टम् 29, 233, 255; (ब्रह्मचर्यम्) 165
इष्टवियोग 326
इष्टापूर्तम् 40; (मन्यमाना वरिष्ठम्) 40
इष्टापूर्ते 12, 29, 128
इष्टासुकृते त आददे 278
इष्टियाञ्जकः 191
इह 22
इहकारः 83
इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति 8
इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयम् 250
इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषः 36
ई
ईकारः 83
ईक्षत 62, 64, 65
ईक्षन्ति 353, 354, 355
ईक्षांचक्रे 37, 184, 185, 276, 424
ईजानानाम् 19
ईजे 212
ईडचः 22
ईडचम् 13; (देवम्) 293, 297
ईदृशाः 117
ईयते 211, 240, 407
ईयमानः (उच्चावचम्) 240
ईयायते 34
ईरयति 150
ईरितम् (शरीरम्) 329; (परेण) 334
ईर्मौ 176
ईर्ष्या 326, 331
ईशः 284, 295
ईशते 187, 284, 288; (विद्याविद्ये) 294
इशानाय 299
ईशानीभिः 288
ईशानीशौ 284
ईशम् 44, 45; (पर्यति) 292
ईशां तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति 289
ईशासंस्थः 299
ईशा 1
ईशा (देवेषु) 424; (पितृषु) 424;
(असुरेषु) 424
ईशानः 23, 188; (सर्वस्य) 251, 260,
274, 290, 353; (एष आत्मा) 355;
(नाम) 396
ईशानम् 22; (भूतभव्यस्य) 250; (प्रभुम्)
291, 293
ईशानो भूतो वासि 449
ईशावास्यमिदं सर्वम् 1
ईशावास्यम् 1
ईशितम् (कर्म) 297
ईशिता 298
ईशिष्यसि 15
ईशीमहि 368

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

ईशे (verb) 293, 299; (न) 360;
(मृत्योः) 440, 441
ईशोपनिषत् 1-5
ईश्वरः 187; (अन्तर्धातोः) 394; (पराम-
वितोः) 414; (दुर्धायां धातोः) 430;
(हैनमभिषङ्क्तोः) 430
ईश्वराणाम् 297
ईश्वरौ जनयितवै 278

उ

उकारः 49
उक्ता त उपनिषत् 10, 471
उक्तानुशासना 256
उक्तोपनिषत्कः 235
उक्त्वा उवाच 79, 106, 123, 275
उक्त्यम् 77, 198, 262; (उपासीत) 315;
(वाचा शंसति) 405, 408; (स एष
एव) 433; (सतविधम्) 435
उक्त्यं ब्रह्मेति (शुष्कभृङ्गारः) 308
उक्त्येन 352
उक्षा (दशवाजी) 380
उग्रः 360; (देवः लोहितायन्) 467
उग्र (पञ्चयोनिः) 284
उग्रपुत्रः 224
उग्रम् 210
उग्रं साम्नः 412
उग्राः (प्रतिकल्पन्ते) 246
उच्चक्रमुः 312
उच्चक्राम 121, 122
उच्चरति 236
उच्चरन्ति 348
उच्चरेत् 202
उच्चा 402
उच्चारितमात्रे 357
उच्चावचम् (निगच्छति) 202; (ईयमानः)
240, 362
उच्चिक्रमिष्यन् 122

उच्चैःश्रवाः कौपयेयः 453
उच्छिष्टम् 79, 135; (वै मे पीतं स्यादिति)
79
उच्छिष्टाः 80
उच्छिष्टोपहतम् 338
उच्छुष्यन्ति 110
उच्छ्रलेषयति 426
उच्छ्रवयति 216
उच्छ्रवसिति 356
उच्छ्रवास-327; (निःश्वासौ) 34
उज्जगौ 425, 465
उज्जहीहि साम 403
उज्ज्यं धनुः 224
उज्ज्वलति 345
उज्ज्वलन्ति 214
उडुप 286
उत तमादेशमप्राक्ष्यः 135
उत ह्येवंवित् परो भवति 278
उतामृतत्वस्थेशानः 290
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानः 240
उतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः 441
उतैषां पुत्र उत वा पितृषाम् 441
उत् 76; (एति) 104; (= प्राणः) 182
उत्कर्षति 49
उत्कर्षात् 49
उत्क्रमणे 27, 166
उत्क्रमते 30, 32
उत्क्रमामि 468
उत्क्रमिष्यन् 259, 261, 329
उत्क्रमीः 32, 122
उत्क्रमेत् (ऊर्ध्वम्) 343
उत्क्रम्य 66, 67, 216, 412
उत्क्रान्तः 37, 343, 400
उत्क्रान्तप्राणान् 156
उत्क्रान्तिः (ब्रह्मणः) 395
उत्क्रान्ते 121, 267

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

उत्क्रान्तेषु 177	उत्पदः 231
उत्क्रामति 30, 166, 181; (अस्माच्छरी- रात्) 316	उत्पतितम् 142
उत्क्रामन्तम् 30; (तम्) 247	उत्पत्तिः (भूतानाम्) 352
उत्क्रामन् (म्रियमाणः) 239	उत्पत्तिम् 33
उत्क्रामन्ति 216; (प्राणाः न) 248	उत्पद्यमानानाम् 26
उत्क्रामन्ते 30	उत्पाटिका 231
उत्क्षिप्ता 349	उत्पादयते 28
उत्तब्धम् 182	उत्पादनम् 106
उत्तमपुरुषः (v. l. पूरुषः 171)	उत्पादयन्ते 30
उत्तमम् 26	उत्पूय 306
उत्तमा 414	उत्प्लवतीति 366
उत्तमान् (उपनेता) 365	उत्प्लवन्तीव 370
उत्तमे अक्षरे (गायत्र्याः) 464	उत्प्लवेत् 366
उत्तमेषु 102	उत्सर्जत (यायात्) 245; (याति) 245
उत्तरतः 158; (निवेशनं लिप्सेत) 425, 433; (उयन्ति) 354	उत्सीदति 445
उत्तरतरम् 290	उत्सृजति (प्राणान्) 340
उत्तरतो वासि 449	उत्सृष्टा 337
उत्तरम् 29, 103, 106; (ज्योतिः) 384	उदक् 473
उत्तरया (वर्तन्या) 203	उदक 336
उत्तररूपम् 50	उदकम् 23, 107, 117, 208; (आहार- यांचकार) 270
उत्तरा 50	उदकल्पयन् 373
उत्तराक्षरेण 445	उदकुम्भम् (सपात्रम्) 312
उत्तरायणम् 347	उदके 145, 277
उत्तरारणिम् 285	उदकप्रवणः 120
उत्तरेण 29, 44	उदकमिष्यत् 131
उत्तस्थौ 201	उदक्रामत् 177
उत्तानाय शयानाय 471	उदकमीच्चित्तम् 316
उत्तिष्ठत 20; (जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत) 20	उदगयने 272
उत्तिष्ठन् परिचरिता भवति 152	उदगायत् 182
उत्तिष्ठन्ति 198	उदङ्कः शौल्वायनः 233
उत्तिष्ठतो विश्वावसो 279	उदङ् 102, 118, 127; (एति) 272
उत्थाता 152	उदङ्मुख 94, 95
उत्थापयति 315	उदच्यते 257
उत्थायिनः 272	उदज (एताः) 212
	उदजसे 220

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- उदञ्चः 97; (प्राणाः) 237
 उदतिष्ठत् 410, 458
 उदन्या 142
 उदपतिष्यन्त 374, 375
 उदपात्रं पूरयित्वा 279
 उदपानम् 80
 उदयन्ति 356, 369
 उदयम् 107
 उदयास्तमयौ 26
 उदर 103
 उदरम् 57, 174, 176
 उदरशाण्डिल्याय 79
 उदरस्थः (पचत्यन्नम्) 342
 उदरे जुहोति 345
 उदरेणाशनयां वेदेति वेद् 473
 उदारौत्सीत् (राजा) 245
 उदशरात्र आत्मानमवेक्ष्य 167
 उदशरात्रे 167, 168; (अवेक्षेथामिति)
 168
 उदस्यमानः 358
 उदानः 33, 34, 52, 102, 134, 192,
 328, 354, 471
 उदाचकार 212
 उदाजहार (प्रतीकानि) 269
 उदानाय 134
 उदास (?) 459
 उदाहरन्ति 347, 352, 353; (अत्र)
 357
 उदाहरिष्यति 139
 उदितः 89
 उदिति सोऽसावादित्यः 426
 उदिते (स्वर्गलोकः) 467
 उदिते निविदमधीषन्ते 435
 उदिते शुक्रमादिश 464
 उदितो बृहस्पतिः 464
 उदिन्धे 429
 उदियाय 99
 उदीक्षते 457
 उदीक्षमाणः (आदित्यम्) 325
 उदीची 103, 176; (दिक्) 112, 237
 उदीचीम् 28
 उदीच्यः 97
 उदीच्यां दिशि 230
 उदीरते 311
 उदुम्बरम् (प्रमुच्यते) 245
 उदूळहम् (एकमङ्गम्) 317
 उदेता 98; (दक्षिणतः) 98; (पश्चात्)
 98, 99
 उदेति 22, 57, 100, 104, 105, 197,
 370; (ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः) 76
 उदेष्यन् विष्णुः 464
 उदौदनं पाचयित्वा 278
 उद् 73
 उद्गन्ता 348
 उद्गता 72, 76, 77, 118, 183, 213,
 214; (= इन्द्रः) 393, 417, 425,
 438, 439, 442, 443, 445, 446,
 448, 456, 466
 उद्गतारः 393, 420
 उद्गतारम् 80, 440
 उद्गतुः 408, 458
 उद्गतुरेव मुखं नेक्षेतेति 414
 उद्गतुर्मुखे संभवतः 414
 उद्गात्रत्विजेन-वायुना-प्राणेन 213
 उद्गात्रा 178, 179
 उद्गात्रे उद्गासीन्म इति 447
 उद्गापयेत् 445
 उद्गाय 178, 179
 उद्गायति 378, 385; (रेत एव तेन सिक्तं
 संभावयति) 421
 उद्गास्यति 454
 उद्गीतम् 284, 415

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- उद्गीथः 68, 76, 79, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 182;
(उपश्रीः) 304, 374; (इयम्) 398;
(इन्द्रः) 408, 414; (अधिदेवतम्,
अध्यात्मम्) 417; (= प्राणः) 421,
422, 466, 471
उद्गीथभाजिनः 87
उद्गीथिमसि 274
उद्गीथिम् 68, 69, 70, 72, 74, 80;
(वर्षति) 352, 376; (देवेभ्यः) 386,
387, 388, 392, 408, 423
उद्गीथाक्षराणि 73
उद्गीथे 77; (अपित्वम्) 424
उद्गीथेन 178, 375
उद्गीथे वै कुशालाः स्मः 77
उद्गीथो वा अस्य सः 418
उद्गीयमानमसि 274
उद्गृह्णाति 84, 89; (तन्निधनम्) 84
उद्गृह्णीयात् (मनसा) 381
उद्गेयम् 402
उद्ग्रहणाय 208
उद्दालकः 282; (आरुणिः) 130, 141,
220, 275, 276
उद्दालकमारुणिम् 132
उद्दालकायनः 253
उद्दालकायारुणये 100
उद्दतत्वम् 331
उद्दरणं परस्य 347
उद्द्वैव तत एति 104, 105
उद्बुध्याति 356
उद्भिज्जम् 137
उद्भिज्जानि 67
उद्भूतः (अपरिमितधा) 334
उद्भूतप्रध्वांसिनः 326
उद्भवः (देवानाम्) 289, 293
उद्भवे 288
उद्यंस्तमो भयमपहन्ति 72
उद्यंस्पथ इति 416
उद्यंस्यसीति 416
उद्यच्छति 274
उद्यतः (Gen. Sg.) (स्वर्गः लोकः)
467
उद्यतम् 25
उद्यन् 72, 89, 174
उद्यन्तम् (परमतीव) 370
उद्यन्ति 98; (पुरस्तात्) 353
उद्यन् पुरुषः 464
उद्यन् वा एष प्रजाभ्य उद्गायति 72
उद्यास्पन् 205
उद्बवाज 82
उद्गर्गोऽसि 308
उद्दतीते 199
उद्बर्तना (गतिः) 347
उद्गायति 110
उद्बृह्मि 308
उन्नयति 23
उन्नीयते 36
उन्मा गायतेति 415
उन्मुच्य 467
उन्मुञ्चति 466
उपकरणवतां जीवितम् 205, 253
उपकोसल 117
उपकोसल कामलायन 115
उपगातारः 393
उपगातृणाम् 408, 458
उपगायत 392
उपगायेत् 393
उपगीतम् 443
उपगृह्णाति तन्निधनम् 89
उपगृह्यः 348
उपग्रहाः (अस्थीनि) 367
उपघातम् (जुहोति) 279, 280

श्वे २८३-३०० कौ ३०१-३२४ मै ३२५-३५७ वा ३५८-३६३ छा ३६४-३६७ आ ३६८-३७२
शौ ३७३-३७६ जै ३७७-४७४

उपचर्यः (नेदिष्ठम्) ४३०	उपधावन् ४१०
उपचारी (यथावत्) ३४७	उपधावन्ति ३६७
उपजगाम ३१३; (प्रियं धाम) ४३४	उपधावेत् ७३
उपजगौ (तौ) ४३२	उपनंस्यति (यज्ञम्) ३८८
उपजनम् १७१	उप नो नयस्व ३६५
उपजीवति १९१	उपनमेयुः ८४
उपजीवन्ति ९८, १६१, १९०; (मात्राम्) २४४	उपनयथाः (मा) ३६५
उपजीवामः (पशून्) ३८६	उपनयन्ते ३६
उपतपता (अणिमानं निगच्छति) २४५	उपनयेत् ३२३
उपतपत् ४६२	उपनाहः (त्वक्) ३६७
उपतपसि १०५	उपनिधाय ३८३
उपतपेत् १०४	उपनिपत्य ११३
उपतापी १६४	उपनिघ्रेरेत् १०८
उपतापिनम् १४६	उपनिश्रयति १८८
उपतापी सन्ननुपतापी भवति १६४	उपनिषत् ५४, ५८, ६१; (असुराणाम्) १६८; (तस्य) २०२, २५९, २६०, ३०६, ३४८; (गायत्रस्य) ४७०
उपतिष्ठते २६५, ३५३	उपनिषत्परम् (ब्रह्म) २८५
उपतिष्ठन्ते २०३	उपनिषत्सु २९५
उपतिष्ठेत ३०८, ३०९	उपनिषदः २०७, २३३, २५५, ३४८
उप ते ता दिशामि ४५२	उपनिषदम् १०, ५०, ८३, १६८
उप त्वा नेष्ये न सत्याद्गाः ११२	उपनिषद् भो ब्रूहीति १०, ४७१
उप त्वाऽयानीति २०१	उपनिषद्भिः २३५
उपदर्शयन् ३६४	उपनिषदा ६९
उपदिष्टाः ४४८, ४४९; (प्रजाः) ४५२	उपनिषसाद् ४३४
उपदेशः ५४	उपनिष्क्रामति ३१३
उपद्रवः ८६; (अन्तरिक्षम्) ३९८	उपनेता ३६५
उपद्रवति ४२१, ४६७	उपनेष्ये ११२
उपद्रवन्ति ८७	उपन्वन्ति (त्रिभिः) ३७६
उपद्रवभाजिनः ८७; (हेतस्य साम्नः) ८७	उपन्वीत् ३७५
उपद्रवम् (गन्धर्वाप्सरसोभ्यः) ३८७	उपपृच्छमानः ४५४
उपद्रवम् (गृह्णन्त इव) ३८७	उपप्रेयाय ८
उपद्रवात् ८७	उपबर्हणम् ३०४
उपद्रवेत् ४६२	उपबन्दिमती (ऐन्द्री) ४०२
उपद्रवो वा अस्य सः ४१८	उपभुञ्जामः ११६, ११७
उपद्रष्टा (श्रेयसः) ४१४	उपभोक्ता (कृतस्य) २९५
उपधावति ४१७	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- उपमथ्य 123
 उपमन्त्रणानि 365
 उपमन्त्रयते 89, 127; (स हिङ्कारः) 89
 उपमन्त्रयन्ते 306
 उपमन्त्रयाञ्चक्रे 269
 उपमन्त्रयेत 277
 उपमन्थिन्यौ (औदुम्बर्यौ) 275
 उपमा 231; (सप्तविधा) 343
 उपमासः 302
 उपयन्ति 270; (सुकृतम्) 303, 362, 369
 उपयेमे 196
 उपरतः (तितिक्षुः) 252
 उपरराम 214, 216, 217, 218, 219,
 223, 226
 उपरिष्टात् 123, 158; (अभिनिष्पद्यते) 312
 उपरिष्टादव वासि 449
 उपरिस्थः 328
 उपरुध्य 113, 114
 उपरोत्सीः 14
 उपर्युपरि 163
 उपलब्धव्यः 27
 उपलब्धिः (प्रधानस्य) 339; (प्रमेयस्य) 341
 उपलभते (न परिष्वङ्गाय) 453
 उपलभेत 338
 उपलभ्यते 27
 उपलिप्तम् 287
 उपवत्या 364
 उपत्ववत् 364
 उपवदति (विद्वांसम्) 383, 391;
 (विद्वांसम्) 417, 418, 419, 428
 उपवदात् 412
 उपवानिष्यन्ते 375
 उपवन्वीवहि 369
 उपवसथीयाम् (रात्रिम्) 414
 उपवसन्ति 40
 उपवादिनः 151
 उप-वायस्व 448
 उपवासि 448
 उपविशेत् 306
 उपवेशिः 282
 उपव्याख्यानम् 48, 68, 69, 74, 107,
 325, 330, 339, 368, 369, 370
 उपव्याख्यास्यामः 369
 उपशान्ततेजाः 33
 उपशाम्यति 88; (स्वयोनौ) 349
 उपशाम्यति तन्निधनम् 88
 उपशुश्राव 108
 उपशृणोति 102
 उपशेते (दक्षिणतः) 413
 उपश्राद्धिनः 365
 उपश्रयते 142
 उपश्रीः (उद्गीथः) 304
 उपश्लिष्यन्तीव 370
 उपसंश्लिष्टत्वात् 331
 उपसंहरति (आत्मानम्) 247
 उपसंहृत्य (आत्मानम्) 374, 375
 उपसंक्रम्य 60
 उपसंक्रामति 58
 उपसत्ता 152
 उपसदैः 105
 उपसद्व्रती 272
 उपसन्नः 38
 उपसन्नाः 28
 उपसन्ना 365
 उपसन्नाय 41
 उपसमाधाय 113, 114, 141; (अग्निम्)
 272, 306, 307, 312
 उपसमाहिता 141
 उपसमीयुः 372
 उपसमेत्य 365
 उपसमैप्सन् 421
 उपसम्पद्य 163, 171

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

उपसम्पद्यते 370	उपाख्यानम् 21
उपसम्पादयामासुः 366	उपागात् 83
उपसरणानि 73	उपागायन् 459
उपसर्गाः 355	उपात्रासिषुः 364
उपससाद् 140, 141, 147	उपात्रासीत् 364
उपससार 58	उपाध्वै (तात्) 365
उपहासम् 278	उपानेषत् 364
उपस्कन्दन् 366	उपानेष 364
उपस्कन्दम् 366	उपापपातम् 386
उपस्तरणम् (सोमांशवः) 304	उपान्वानि 52
उपस्थः 33, 35, 127; (एकायनम्) 207, 255; (वेदिः) 276, 317	उपान्नुयात् 436
उपस्थ एव समित् 271	उपामोति 52
उपस्थमस्या अभिमृश्य 277	उपायनकीर्त्या (उवास) 270
उपस्थानम् (गायत्र्याः) 265	उपायानीति 301, 323
उपस्थे 60	उपायैः 46
उपस्थेनानन्दमाप्नोति 317	उपावन्तः 369
उपस्थेनेति 305	उपावर्तध्वमिति 448, 456
उपस्पृष्टः 192	उपाववाज 432
उपस्मरति 10	उपावसर्पन् 235
उपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः 10	उपाश्रितौ 24
उपसिञ्चति 275	उपास्ते 3, 6, 23, 29, 46, 127, 128, 135; (अमृतम्) 250; (सत्यम्) 272; (अध्यात्मम्) 456
उपसीद् 147	उपासदन् 365
उपसीदतः (Acc. Pl.) 365	उपासनम् 83
उपसीदथाः 145	उपासनानि (त्रीणि) 308
उपसीदन् द्रष्टा... भवति 152	उपासाञ्चक्रिरे 70
उपसृज्य (धेनुं वत्सेन) 429	उपासानिशितम् 43
उपसृत्य (देवताः) 428	उपासितव्यम् 54
उपसृत्वरः 366	उपासीत् 106, 232, 233, 234, 235; (ओमित्येकाक्षरम्) 376
उपसेचनम् 19	उपासे 199, 200; (तमेवाहं) 319, 320, 321, 322
उपसेवेत् 92	उपासृजन् 179
उपांशुम् 329	उपास्तमयं लोहितायति (उपद्रवः) 387
उपाकरणात् 94, 95	उपास्ते 148, 186
उपाकरिष्यन् (अन्यद्रवृत्तम्) 253	
उपाकल्पयन् (अंशून्) 375	
उपाकृते 118, 119; (प्रातरनुवाके) 446	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

उपास्थिषत 367	उभौ लोकौ (अनुसंचरति) 239
उपास्महे 67, 111	उमाम् 9
उपास्मै गायता नरः 459	उरः 133, 176; (एव वेदिः) 133
उपास्य (पूर्वम्) 297	उरगः 326, 355
उपास्यम् 54	उरणः 362
उपास्यानि 54	उरणम् 358
उपासे 452	उरासि (नवनतिपिण्डः पपात) 436
उपानहम् (विभ्रत्) 464	उरुः 472
उपेत्य 28, 135	उरुक्रमः 50
उपेयाम् 112	उरुगायम् 17
उपैम्यहं भवन्तम् 270	उरुगायवतः 154
उपोत्तिष्ठेत् 224	उलुक्यः जानश्रुतेयः 382
उपोदस्थाम् (द्वाभ्यां प्रश्नाभ्याम्) 224	उलूलवः 107
उपोद्गृह्णन् 110	उल्बम् 107
उपोद्यमानः (नितरां जगौ) 403	उल्बावृतः 127
उपोपविवेश 80, 109, 113, 114	उल्ललन्तीभिः 366
उप्त्वा 464	उवास (ब्राह्मणे) 270
उभयतः (परिगृहीतम्) 259, 417	उशनसं काव्यम् (उवाच) 425
उभयतःप्रज्ञम् 49	उशनसा काव्येन उद्गात्रा 424
उभयत्वात् 49	उशन् 11
उभयपाद् 119	उशन्ति 329
उभयमेव सन्नाडिति 232	उशनिरेषु 319
उभयम् 186	उषसः 409
उभयाः प्राजापत्याः 70	उषस्तश्चाक्रायणः 218
उभयात्मा 338	उषस्तिश्चाक्रायणः 79, 81
उभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति 239	उषाः 174, 473; (वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः) 174
उभयापदी (प्रतितिष्ठति) 469	उष्णः 72
उभर्याः (एनाः) 456	उष्णिमानम् 102
उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् 33	उष्णोऽयमुष्णोऽसौ 72
उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते 160	उह्यमानः (गुणौघैः) 330, 347
उभे उ हैवैष एते तरति 252	ऊ
उभे एते एषणे एव भवतः 218	ऊकारः 83
उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च 239	ऊतीः 360
उभे हेते एषणे एव भवतः 252	ऊरुच्छिन्नः 315
	ऊरु (विहापयति) 279

श्लो 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

ऊर्जम् (उपजीवति) 191
ऊर्जस्वन्तम् 344
ऊर्णनाभिः 343
ऊर्णवाभिः 39, 202
ऊर्ध्वः 33, 102, 140; (अद्रवत्) 383;
(आरोहन्) 401; (स न अतपत्) 415;
(स्वरुदेति) 408, 458
ऊर्ध्वगणेन (अपुनीत) 417
ऊर्ध्वगा (नाडी) 343
ऊर्ध्वपवित्रः 53
ऊर्ध्वबाहुः 325
ऊर्ध्वबुध्नः 203
ऊर्ध्वभाक् 332
ऊर्ध्वम् 23, 27, 28, 30, 44, 66,
147, 166, 294; (दिवः) 224
ऊर्ध्वमूलः 25; (अवाक्-शाखः) 25
ऊर्ध्वमूलम् (त्रिपाद् ब्रह्म) 336
ऊर्ध्व-रेतसः 327, 328, 332
ऊर्ध्वाः 97; (अद्रवन्) 417; (प्राणाः)
237
ऊर्ध्वा (नाडी) 236
ऊर्ध्वा दिक् (ऊर्ध्वाः प्राणाः) 237
ऊर्ध्वा लोकाः 84
ऊर्ध्वेषु 84
ऊर्ध्वाच्छ्वासी 245; (भवति) 246
ऊर्मयः (महानदीषु) 332
ऊर्मिः (ऊर्मिमस्कन्दत्) 416
ऊवध्यम् 174
ऊषतुः 167
ऊषुः (ब्रह्मचर्यम्) 258
ऊष्मसु 93
ऊष्माणः 92, 93
ऋ
ऋक् 56, 68, 72, 75, 76, 336;
(अभवत्) 389; (एषते स्वरात्) 392;
(सा) 413, 414; (सामाभ्यप्लवत्) 416;
(सामाब्रवीत्) 417

ऋक्च साम च मिथुनम् 68
ऋक्तः 119; (श्रेषम्) 447
ऋक्पदानि 389
ऋक्श्लोकेनाभ्युक्तम् 305
ऋक्षः 341
ऋक्सामनी (एनं प्रजनयतः) 421
ऋक्सामे 416; (सदासि संभवतः) 414
ऋक्साम्नोः प्रजातिः 421
ऋगिति (उपासीत) 308; (पाप्मा) 389
ऋग्भिः 214
ऋग्मिणम् 371
ऋग्यजुषात् (अप) 364
ऋग्यजुषैः 364
ऋग्वेदः 38, 73, 96, 207, 232, 255,
348; (अग्नेः) 446
ऋग्वेदम् 104, 148, 149, 152;
(भगवोऽध्येमि) 148
ऋग्वेदस्य रसः (भूः) 377
ऋङ्मयम् (होता) 308
ऋङ्मूर्तिः 305
ऋचः 31, 36, 42, 52, 96, 119,
140, 177, 292; (तिस्रः) 309;
(प्रस्तावम्) 387; (अभवत्) 389;
(गी) 417; (शरिरेण मृत्युरन्वैत्)
459
ऋचः सामरसः 68
ऋचम् 408
ऋचं मीमांसन्ते 458
ऋचा 29, 47, 101, 123, 252;
(अभ्युक्तम्) 376; (अभ्यनूच्यते) 382;
(आगाता) 403; (अनूच्यते) 405;
(अभ्यनूच्यते) 407, 457
ऋचि (सामागायन्) 389; (अस्वरायाम्)
390; (एव साम गायाम्) 389; (साम
तद्वेत्या इति) 406
ऋचो यजूषि सामानि-इत्यष्टावक्षराणि 263

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- ऋचौ 106
 ऋच्छति 188, 428
 ऋच्छात् (देवानां मामेव) 412
 ऋज्वा 363
 ऋतजाः 23
 ऋतजातम् 371
 ऋतभुक् 329
 ऋतम् 19, 23, 50, 53, 56, 358,
 384
 ऋतवः 42, 174, 225, 292; (विभूतयः)
 392; (संप्रधार्य) 444
 ऋतसद् (omitted in the text) 23
 ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति 457
 ऋतस्य पन्थामसि प्रपन्नः 362
 ऋतायन् 210
 ऋतावा 407
 ऋताश्च 60
 ऋतीयमानः (अहमस्मि नाम) 363
 ऋतुरस्मि 302, 304
 ऋतुषु 84, 90; (पञ्चविधं सामोपासीत) 85
 ऋतूनिति 450
 ऋतून् 409; (अभ्यत्यनयत्) 387
 ऋतून् निन्देत् 90
 ऋते 65, 121, 122
 ऋत्वा 71, 179
 ऋत्विक् 120
 ऋत्विग्भिः 447
 ऋत्विजे 130
 ऋध्नोति 402, 448
 ऋषभः 51, 112; (प्राणः) 260
 ऋषयः 29, 45, 46; (सप्त) 203, 295;
 (सन्नमासत) 364, 368; (मन्वकृतः)
 408; (धूतशरीराः) 454; (अमृतत्व-
 मगच्छन्) 460; (ह समासांचक्रिरे) 469
 ऋषिः 28, 47, 52; (वामदेवः) 187;
 (एतत् पश्यन्) 210, 211, 305;
 (षाम्पानं) हन्ति) 452
 ऋषिकल्पः (जायते) 380
 ऋषिणा 66
 ऋषिम् (प्रसूतम्) 295
 ऋषीणाम् 31, 187; (लोकः) 190;
 (श्रीः) 415; (उद्गायत्) 454
 ऋषीन् (अब्रवीत्) 415
 ऋषेः (वचः) 269
 ऋष्यशृङ्गः कारयपः 460
 ए
 एकः (देवः) 226; (अधितिष्ठति) 283;
 (स्तोमो वायुः) 435
 एकऋषिः 32
 एकक्रियावृत्तियुत् 459
 एकचक्रः 361; (रयः) 446
 एकञ्चन 125
 एकतरम् 35
 एकता 195
 एकताम् 143
 एकत्वम् 3; (एति) 333; (प्राणमनसोः)
 345
 एकधनम् 306
 एकधनावरोधनम् 306
 एकधा 159; (प्राणे भवति) 315;
 (भवति) 316, 362; (भवन्तीः) 456
 एकधाभूयम् (भूत्वा) 262
 एकधा साम भवति 430
 एकधैव श्रेष्ठः स्वानां भवति 471
 एकधैवानुद्द्रष्टव्यम् 251
 एकनेमिम् 284
 एकपदी 265
 एकपाद् 118; (ब्रह्म) 357; (पुरुषः)
 446; (वा एतत्सम्राडिति) 232, 233,
 234, 235
 एकपुत्रः (इति चैकितानेयः) 423
 एकभूयम् (प्राणा गच्छन्ति) 315; (वै
 प्राणाः) 315

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- एकमात्रम् 36
 एकमेव तस्यै देवतायै रूपम् 455
 एकमेव व्रतं चरेत् 197
 एकमेवाक्षरमभवत् 421
 एकमेवाद्वितीयम् 137
 एकम् (भवन्ति) 186, 456
 एकं रूपम् 455
 एकं रूपं बहुधा यः करोति 24
 एकं शिर एकमेतदक्षरम् 259, 260
 एकं सन्न व्यभवत् 188
 एकराड् (एव भूत्वा) 465
 एकर्चे साम 416
 एकर्षिः 212, 257
 एकर्षिम् 47
 एकर्षे 4, 265
 एकर्विंशः 354, 365
 एकर्विंशत्या 87
 एकर्विंशत्यादित्यमाप्नोति 87
 एकर्विंशो साम 391
 एकर्विंशो वा इतोऽसावादित्यः 87
 एकवीरः (एकमेवाभिसम्पद्यते) 426
 एकवीरः (इति आरुणेयः) 423
 एकवात्यः 449
 एकशतम् 33, 171
 एकशफम् 185
 एकसभमसि 274
 एकस्थाम् (श्रियम्) 402
 एकस्मिन्नेव पश्चादादीयमानेऽप्रियं भवति 187
 एकस्य हैकत्वमेति 342
 एकहंसः 240
 एकाकी 184, 185, 190
 एकाक्षरम् (उपासीत) 376
 एकात्मप्रत्ययसारम् 49
 एकादश 159
 एकादशद्वारम् 23
 एकादश रुद्राः 226
 एकायनम् 148, 149, 151, 152, 207,
 255
 एकारः 83
 एका ह वाव कृत्स्ना देवता 431
 एकाभवति 34, 246, 247
 एकाभवन्ति 34, 47
 एकाभूतः 48
 एके 137; (-एके) 14
 एकैकः (पुरुषः) 187
 एकैकम् 186, 190; (जालम्) 295,
 315
 एकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः 186
 एकैकस्याः 212
 एकैका 139, 142; (देवता साम) 399
 एकैकाम् 138
 एकैकामेवानु स्मः 468
 एकैकेन 186
 एको देवः सर्वभूतेषु गूढः 298
 एकोनविंशतिमुखः 48
 एको बहूनां यो विदधाति कामान् 298
 एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा 24
 एको वारो वीर्यावाजायते 426
 एको ह देवो मनसि प्राविष्टः 441
 एको ह तु सन्न वीर्यावान् भवति 426
 एको हि प्राणः 423
 एको हेवैष पुत्रो यत्प्राणः 423
 एको हेवैष वीरो यत्प्राणः 423
 एजति 25, 447
 एजत् 43; (विश्वम्) 269
 एतन्नयं सदेकमयमात्मा 198
 एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः 40
 एतज्जानथ सदसद्वैष्यम् 43
 एतत् (वै तत्) 21, 22, 25
 एतत्सत् 204
 एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम् 161
 एतत्सर्वम् 258

ई 1-5 के 6 10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

एतत्सर्व प्राण एव 192
एतत्सर्व मन एव 192
एतत्साम सर्वास्मिन् प्रोतम् 91
एतत्स्थितम् 204
एतद्प्रमयं ध्रुवम् 251
एतद्मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति 117, 163, 167,
168, 169, 170
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते 18
एतदालम्बनं परम् 18
एतदालम्बनं श्रेष्ठम् 18
एतद्दुपनिषदः 168
एतदेकमभवत्—प्राण एव 471
एतदेव ततो भूयः 100
एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा 336
एतदेवाक्षरं परम् 336
एतदेवाक्षरं पुण्यम् 336
एतदेवामृतम् 382
एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति 98, 99
एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् 88
एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते
252
एतद्दानारुद्धनिवेशनं यदुत्तरतः 425
एतद् बृहदादित्ये प्रोतम् 89
एतद् ब्रह्म 258
एतद् ब्राह्मणः 364
एतद्भयं ददर्श 169
एतद्यत्तदाहुः एकशतं ह वै वर्षाणि...उवास
171
एतद्यज्ञायज्ञियमङ्गेषु प्रोतम् 91
एतद्ध्येवाक्षरं परम् 17
एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म 17
एतद्यो वेद निहितं गुहायाम् 42
एतद्ग्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् 88
एतद्भ्राजनं देवतासु प्रोतम् 91
एतद्भूयं वै रजः 334
एतद्वा अन्ततोऽन्नं राद्धम् 60

एतद्द्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् 89
एतद्वियामनुशिष्टस्त्वयाहम् 14
एतद्वै खलु लोकद्वारम् 166
एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति 224
एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते 261
एतद्वै परं चापरं च ब्रह्म यदोद्धारः 35
एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्भिर्ज्वलति 311;
(यद्वाचा वदति) 311
एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् 60
एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम् 60
एतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् 90
एतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् 89
एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोमित्ये-
काक्षरम् 336
एतद्वै सत्त्वस्य रूपम् 334
एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यच्चन्द्रमाः 301
एतन्मयो वा अयमात्मा 192
एतन्मर्त्यम् 204
एतमर्हति प्रत्यक्षं गातुम् 421
एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि 103
एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति 71
एतमु एवायास्यं मन्यन्ते आस्याद्यदयते 71
एतमु हैवैते न तरतः 252
एतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते 268
एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति
251, 252
एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति 251
एतं संयद्दाम इत्याचक्षते 117
एतं तं वेदाम यो नोऽयमित्यमधत् 425
एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि 169, 170
एतं वै तमात्मानं विदित्वा...भिक्षाचर्यं चरन्ति
218
एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति 164
एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि नरुमहरेवाभिनिष्पद्यते 164
एतं ह वाव न तपति 57
एतयर्चा पच्छ आचामति 123

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

एतर्हि 184, 186, 187, 190
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च 41
एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च
प्रोतश्च 225
एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति 34
एतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् 77
एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः 239
एतस्य मनसो यौः शरीरम् 193
एतस्य वा अ-क्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ
विधृतौ तिष्ठतः 225
एतस्य वै सोम्याग्निश्च एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति
145
एतस्य हीयं सर्वाः प्रजाः 423
एतस्यैवाक्षरस्यापाचित्यै महिम्ना रसेन 69
एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
वन्ति 244
एतांश्च सत्यान् कामान् 161
एताः शक्यो लोकेषु प्रोताः 90
एताऽस्मि 94, 95
एतानि सर्वाण्येव प्रज्ञापयन्ति 315
एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् 189
एतां दिशं गन्धाराः, एतां दिशं व्रजेति 146
एतारं विद्यात् 318
एता रेवत्यः पशुषु प्रोताः 90
एतावदरे खल्वमृतत्वम् 256
एतावदिदं सर्वम् 382
एतावद्धि 323; (एतावद्धीति) 201
एतावद्धचनुशासनम् 27
एतावद्वा इदं सर्वम् 195; (यदन्नम्) 181
एतावद्वाच साम यावान् स्वरः 392
एतावन्तम् 176
एतावन्नु ३ इति 201
एतावन्नु बालाका ३ इ इति 323
एतावान् वै कामः 190
एता वै किल सर्वा देवताः 468
एता वै व्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तयः 447

एतासु भागिन्यौ करोमि 63
एतास्वेव वां देवतासु आभजामि 63
एति (पुनर्) 248; (ब्रह्मविद्) 249, 367;
(राविः) 431; (स्वर्गम्) 258
एते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रातिपद्यन्ते 29
एते ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्ति, इतर इतरस्मिन्
29
एते एतेनाख्यायन्ते (प्राणाः) 196
एते एव मृत्यवः 466
एतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते 168
एते पतन्ति चत्वारः 129
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति
208, 255
एते वै खलु यूयं पृथग्विमेमात्मानं वैश्वानरं
विद्वांसः 133
एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम् 226
एते हीदं सर्वमाददते 105
एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति 227
एते हीदं सर्वं रोदयन्ति 104
एते हीदं सर्वं वासयन्ति 104
एते हीदं सर्वं षट् 227
एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यतः 28
एत्यपानः 426
एत्यहः 431
एधमानः स्वे गृहे 280
एधि 122
एनः (जुहुवराणम्) 5, 266
एनं प्रापितोऽसि 253
एनयोरेतत् प्रावरणम् 236
एनयोरेतदन्नम् 236
एनयोरेषा सृतिः 236
एनेन (संवादिष्ये) 237
एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य 245
एयाय 124
एरयध्वम् 302
एवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति 187

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

एवमेतद्याज्ञवल्क्य 229, 230

एवमेनं तत्सर्वमभिसमेति 108

एवमेव खलु सोम्येमाः प्रजाः सति संपद्य 143

एवमेव खलु सोम्येमाः प्रजाः सत आगम्य 144

एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति 117

एवमेवात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमा-
यन्ति 246

एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते 161

एवमेवायमास्मिन्नन्धेऽन्धो भवति 169

एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्य आत्मानम् उप-
संहरति 247; (रूपं कुरुते) 247

एवमेवायं पुरुष एतावुभौ अन्तौ अनुसंचरति
241

एवमेवायं पुरुषः . प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव
245

एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः 242

एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः
245

एवमेवास्मिच्छरीरे प्राणो युक्तः 171

एवमेवेदं शरीरं शेते 249

एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं
ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति 163

एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद् 146

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य 238, 241

एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ
गच्छन्ति 166

एवमेवैष मघवन्निति होवाच 169, 170

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय 171

एवमोङ्कारेण सर्वा वाक्संतृपणा 94

एवं गर्भं दधामि ते—असौ इति 280

एवंवित् 58, 60, 120, 135, 163, 183,

194, 195, 196, 252, 264, 265,

338, 339; (स सवित्) 351, 469

एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति 196

एवंविद् उ कवयः 457, 458

एवंविदम् 181; (आत्विज्यं कारयेत्) 430;
(ब्रह्माणं कुर्वति) 447; (ह सर्वं भुवन-
मन्वायत्तम्) 447

एवंविदि 71, 117, 122

एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति 294

एवंविदे 190

एवंविदेव ब्रह्मा 445

एवंविदेव सुवर्गः 444

एवंविद्वाच 324, 465

एवं धर्मान् पृथक् पश्यन् 23

एवं मन्वानः...अतिवादी भवति 156

एवं मा ब्रह्मचारिणः 51

एवं विज्ञानत्रातिवादी भवति 156

एवं संतता हीमे लोकाः 66

एवं सर्वाणि भूतानि 135

एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽति-
शिष्टा स्यात् 141

एवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति 181

एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते 34

एवं हैव विध्वंसमाना विध्वञ्चो विनेशुः 179

एवं हैवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते 246

एवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति 196

एवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति 190

एवं ह्याह 327, 333, 335, 336, 337,

340, 341, 342, 343, 344, 352,

355, 356

एवा ते गर्भे एजतु 280

एषः (योऽयं पवते) अधिदेवतम् 435

एषोऽन्तः 453

एष आत्मा 163; (अपहतपाप्मा) 355

एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-

र्विशोकः 161

एष आत्मेति होवाच 163, 168

एष उ एव वृहस्पतिः 181

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः 181

एष उ एव भामनीः 118

एष उ एव वामनीः 118

एष उ एव साम 182

एष उ एवास्यात्मा 308

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

एष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति यमधो
निनीषते 318
एष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिल्यायते 167
एष उ वा उद्गीथः 182
एष उ वाव देवानां नेदिष्ठमुपचर्यो यदग्निः
430
एष उ स्वरो यदेतदक्षरम् 74
एष उ ह वाव सरसः 448
एष उ हेव सर्वे देवाः 186
एष एवेदं सर्वमिति 406, 407
एष एवेदं सर्वमिति उपासितव्यम् 472
एष एवेदमग्र आसीद्य एष तपति 421
एषणा 218;(पुत्र—,वित्त—,लोक—)252
एषणे 252
एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः 221, 222, 223
एष त आत्मा सर्वान्तरः 218
एष तु वा अतिवदति 156
एष देवपथो ब्रह्मपथः 118
एष देवयानः पन्थाः 127
एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य 252
एष निरोधः 29
एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तः 249
एष परो दिवो दीप्यते 406, 472
एष प्राणः वाचा करोति 455
एष ब्रह्मलोकः सम्राट् 244, 253
एष भूतपालः 251
एष भूताधिपतिः 251
एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् 103
एष लोकपालः 318
एष लोकाधिपतिः 318
एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके 39
एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः 40
एष वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरः 131
एष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरः 132
एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः 132
एष वै रयिरात्मा वैश्वानरः 132

एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरः 131
एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरः 131
एष सर्वभूतान्तरात्मा 42
एष सर्वेशः 318
एष सर्वेश्वरः 251
एष सुतेषु जागति 24
एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय 251
एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति 118
एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञः 120
एष ह वा एतदक्षरम् 385
एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यति 28
एष ह वै मा मासः 442
एष ह वै यज्ञो योऽयं पवते 118
एष ह वै रयिर्यः पितृयागः 29
एष हि खल्वात्मा (अन्तर्हृदये) 355
एष हि खल्वात्मा ईशानः 338
एष हि द्रष्टा स्पष्टा...विज्ञानात्मा पुरुषः 35
एष हि वा अज्ञानां रसः 181
एष ह्यन्यमुपरुणद्धि नैतमन्यः 422
एष ह्यात्मा न नश्यति 165
एष हेवैनं साधु कर्म कारयति 318
एषां लोकानां संतत्यै 66
एषां वै भूतानां पृथिवी रसः 276
एषां भूतानां पृथिवी रसः 68
एषा वै ब्रह्मैकता 351
एषा सोम्य तेऽस्माद्विद्याऽऽत्मविद्या च 117
एषाऽस्य पत्नी विराट् 236
एषाऽस्य परमा गतिः 244
एषाऽस्य परमा संपद् 244
एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न 192
एषु हीमे सर्वे देवा इति 227
एषैव प्रतिपत् कार्या 459
एषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा 69
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः 46
एषोऽश्वत्थः सनातनः 25
एषोऽस्य परम आनन्दः 244

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

एषोऽस्य परमो लोकः 244
एष्यन् (अध्वानम्) 235
एहि 362; (आस्व) 205
एहि-एहीति 40
एहि व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामि 301, 323
ऐ
ऐकान्येण 345
ऐक्षत् 21
ऐक्षत 137, 177
ऐक्षन्त 8
ऐक्ष्वाकः 325; (वार्ष्णः) 325
ऐतदात्म्यामिदं सर्वम् 142, 143, 144,
145, 146, 147
ऐतरेयोपनिषत् 62-67
ऐति (पुनर्) 240
ऐतुरेयाय 473
ऐन्द्रः (असौ लोकः) 402
ऐन्द्रम् (माध्यन्दिनं सवनम्) 402
ऐन्द्री (आगा) 402
ऐप्सन् (स्वर्गं लोकम्) 388
ऐप्सिष्म 388
ऐम 217
ऐरंमदीयं सरः 165
ऐलवेन (अपुनीत) 412
ऐश्वर्ये (पुत्रस्य) 313
ऐषीः (गाधम्) 439
ऐष्टकम् 308
ओ
ओं वा इति द्वे अक्षरे 465
ओ इति (गायन्ति) 394
ओकारेण वाचि अकारम् 469
ओगीयः (बलम्) 264
ओघ (पञ्चदुःख-) 284
ओघः (विष्यन्दमानः) 385
ओङ्कार—48
ओङ्कारः 35, 49, 94; (नाम) 344

ओङ्कार एवेदं सर्वम् 94
ओङ्कारप्लवेन 346
ओङ्कारम् 35, (प्राणम्) 345
ओङ्कारेण 36
ओजः 102; (मे) 452
ओजीयांसः 375
ओतश्चप्रोतश्च 225
ओतम् 43, 46, 224; (प्रोतम्) 335
ओताः (प्रोताः) 219; (इमाः प्रजाः) 355
ओदनः 19
ओम् 17, 43, 48, 52, 68, 69, 74
ओश्म् 82
ओमिति 166, 258; (अक्षरे) 335;
(स्वनवती तनुः) 336; (अक्षरम्) 356;
(आदित्यः) 378, 437, 443;
(अनुजानाति) 373; (प्रतिपद्यन्ते) 373;
(अभिनिधापयन्ति)
373; (सत्यमक्षरम्) 385; (इन्द्रः) 384
ओमिति तिस्रो मात्राः 335
ओमिति प्राणः 378, 384; (मनः) 384,
(वायुः) 378
ओमिति वै साम 384
ओमिति शंसति 69
ओमिति शब्दः 343
ओमिति सोऽग्निः 378
ओमिति होवाच 226, 268, 273, 438,
453
ओमिति हुङ्गायाति 68
ओमिति ह्येष स्वरचेति 74, 75
ओमित्यनेन 345, 352
ओमित्यनेनैतदुपासति 357
ओमित्याभ्रावयति 69
ओमित्युक्तेन 336
ओमित्युङ्गायाति 69
ओमित्येकाक्षरमुपासति 376
ओमित्येतच्छरः 344

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

ओमित्येतत् (पीठयितुं नाशक्नोत्) 383, 448

ओमित्येतदक्षरम् 384

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् 48

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः 68; (उपासीत) 68

74

ओमित्येतदेवाक्षरं सत्यम् 385

ओमित्येतदेवाक्षरम् (समारोहत्) 390

ओमित्येतदेवाक्षरममृतम् 458

ओमित्येतस्य रसम् 377

ओमित्येतेनाक्षरेण 441, 445

ओमित्येनदुपासीत 336

ओमित्येवानुमन्त्रयेत् 447

ओ वा इति द्वे अक्षरे 443

ओवा ओवा 379

ओवाश्च ओवाश्च 378

ओवाश्च ओवाश्च ओवाश्च 459, 469

ओषति 184

ओषधयः 39, 42, 52, 55, 68, 174;

(सतमी) 387; (पच्यन्ते) 401;

(क्षीयन्ते) 431; (सर्वाः) 447, 449

ओषधि—62, 63

ओषधिवनस्पतयः 128; (लोमानि भूत्वा

त्वचं प्राविशन्) 63

ओषधीः (असृजत्) 277; (विश्वाः) 361;

(असृजत) 410

ओषधीनामापः (देवताः) 418

ओषधीनां पुरुषो रसः 68

ओषधीनां पुष्पाणि (रसः) 276

ओषधीषु 288

औ

औक्षेण वा 279

औदुम्बरः 275

औदुम्बरे 272

औद्दालकिः 12

औपजन्धानिः 212, 257

औपनिषदम् 43; (पुरुषम्) 230

औपमन्यव 131

औपयामानि 365

आपस्वतीपुत्रः 281

औषत् 184

औषध—352

औषधीः 216

औष्ण्यम् 348, 356; (शरीरस्य) 345

औहोयिकारः 83

क

कंसम् 123

कंसानि (प्रहीणानि) 394

कंसाय वारक्याय 470

कंसे 272, 278; (पृषदाज्यम्) 280

कंसेन 307

कंसो वारकिः 460

कंसो वारक्यः 460

कं ह वा अस्यै भवति 175

कः पुनरेतेषां वरिष्ठः 30

कः स जगार 433; (भुवनस्य गोपाः) 111,

432

कः सविता 475, 474

कः साम्नोऽसुः 405

कः स्वदेशामनूचानतमः 212

क्—इति अस्यै मर्त्यमक्षरम् 469

क इत्था वेद यत्र सः 19

क उदगासीः 417

क एतमादित्यमगासीदिति 417

कक्षम् 87

कक्षीवान् वसदस्युः 424

कठोपनिषत् 11-27

कण्ठदेशे 357

कतमं वाव स तेन लोकं जयति 35

कतमः कतम उद्गीथः 68

कतमः स इन्द्र इति 406

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

कतमः स योऽक्षन् रमत इति 406
कतम आत्मेति 239, 348
कतमत् कतमत्साम 68
कतमत् क्षरन्नाक्षीयतेति 406
कतमत्तदक्षरम् 406
कतमा कतमर्क् 68
कतरः स आत्मा 67
कतर एतत्प्रकाशयते 30
कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति 34
कतरेण चन 129
कतरेण प्रपथा इति 65
कति ग्रहाः कति अतिग्रहाः 215
कति ते पुत्रानागास्यामः 423
कति देवाः 226
कत्येव देवाः 226
कत्येव देवाः प्रजां धारयन्ते 30
कथं सुमेध इति 269
कथं सोऽनुशिष्टो ब्रुवीति 124
कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति 185
कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीति 212
कथं न्विदं महते स्यादिति 65
कथमध्यात्मम् 32
कथमशक्त महते जीवितुमिति 267, 268
कथमशको म आविर्भवितुमिति 453
कथमसतः सज्जायेत 137
कथमायात्यस्मिन् शरीरे 32
कथं बाह्यमभिधत्ते 32
कथाम् 77; (वदिष्यामः) 464
कदर्यः 130
कदलीगर्भः (इव) 332
कद्रुनीलाः 347
कनीनका 203
कनीयः 153, 177
कनीयान् (नासाधुना) 251; (नो) 252
कनीयान् भ्राता 439
कपिलः 268

कपिलम् 295
कपिलाः 347
कपूयचरणाः 128
कपूयाम् 128
कप्यासम् 76
कफ—326
कवन्ध आथर्वणः 220
कवन्धी 28
कम् 175
कमस्मै भवति 175
कम्पते 36
कं ब्रह्म 115, 116
कम्बरे एनमेतत्सन्तं सयुग्वानं रैकमिवात्य 108
करणम् 297
करणाधिपाधिपः 298
करणानि (अश्वः) 367
करणैः (कारयिता) 331
करवाणि 138
कराली 40
करिष्यामः (किं प्रजया) 252
करैः 349
करोति 157
कर्णाभ्याम् 51; (भूरि विश्रुवम्) 51
कर्णावपिधाय 261, 329
कर्णे (दक्षिणे) 310
कर्णौ 62, 63, 433
कर्तरि (पुंसि) 302
कर्तव्यम् 11
कर्ता 35, 38, 147, 152, 153; (सहि)
239; (सर्वस्य) 250; (एतेषां पुरुषा-
णाम्) 323, 329, 337; (प्रधानः)
339, 381
कर्तारम् 45; (विद्यात्) 318; (ईशम्)
342
कर्तृभिः (हन्यमानः) 331

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

कर्म 1, 10, 37, 40, 42, 60, 123;
(अकृतम्) 189; (कुर्वीय) 190,
198; (कुरुते) 238; (विद्याकर्मणी)
247; (तत्) 248; (विवर्तते) 297;
(भूतमात्रा) 317; (यस्य वै तत्) 323;
(प्रतोदः) 367, 384; (एकं रूपम्)
392

कर्मक्षये 297

कर्मचिन्ता 41

कर्मजितः 161

कर्मणः (अन्तं प्राप्य) 248

कर्मणा 195; (देवत्वम्) 245; (पुण्येन)
248; (सह) 248; (साधुना) 251;
(न वर्धते) 252; (पापकेन) 252

कर्मणा पितृलोकः 195

कर्मणाम् 198; (सर्वेषाम्) 207, 255
(संकल्प्यै लोकः संकल्पते) 150

कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्तम् 198

कर्मणा हि समाप्नोति 409

कर्मणा हीदं सर्वं विक्रियते 392

कर्मणे (एति) 248

कर्मदेवानाम् 57; (आनन्दः) 245

कर्मनामानि 186

कर्मफलैः (अनभिभूतः) 329

कर्ममयम् (आत्मानम्) 308

कर्ममय्यः (आहुतयः) 308

कर्मवशानुगाः 349

कर्म वा एतत्तस्य साध्नः 406

कर्मवान् 407

कर्मविचिकित्सा 54

कर्मसिद्धिः 332

कर्मसु 39; (काम्येषु) 124

कर्म हैव तत्प्रशंसासतुः 216

कर्म हैव तद्रूचतुः 216

कर्माणि 39, 44, 47, 54, 56, 72,
149, 150, 155, 159, 196;
(गुणान्वितानि) 297; (केन) 305,
313

कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते 149

कर्माणि तनुतेऽपि च (विज्ञानम्) 56

कर्मातिशेषेण 173

कर्माध्यक्षः 298

कर्मानुगानि 296

कर्मिणः 40

कर्मेति गार्हपत्यः 473

कर्मेन्द्रियाणि 329

कर्मापभोगाय 347

कलया (षोडश्या) 194

कलहिनः 151

कला 112, 113, 114; (एका) 141

कलाः 37, 47, 121; (पञ्चदश) 194;
(कालस्य) 341

कलानाम् (षोडशानाम्) 141

कलाशः (एनं तद् ब्रह्माविशत्) 459

कलाश एव (शरीराण्यधूनेत्) 459

कलासर्गकरं देवम् 296

कलिलस्य (मध्ये) 293, 296

कलुषीकृतः 330, 347

कल्पः 38

कल्पते 21, 26

कल्पितस्य (शतधा) 296

कल्याणं वदति 178, 179

कल्याणतमम् 4; (रूपम्) 265

कल्याणतरम् (रूपम्) 247, 457

कवयः 20, 36, 39; (एके) 297, 329,
457

कवषमैलूषम् 364

कविः 3

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् 21

कश्यपः 203; (नैद्युविः) 282

कश्यपस्य 463

कषमाणम् 109

कषाय 159

कषायकुण्डलिनः 355

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-232

- कस्त्वमसीति 444
 कस्मा अयमलम् 454
 कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं च 224
 कस्मिन् अपानः प्रतिष्ठितः 230
 कस्मिन् उदानः प्रतिष्ठितः 230
 कस्मिन् प्राणः प्रतिष्ठितः 230
 कस्मिन् व्यानः प्रतिष्ठितः 230
 कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च 224
 कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च 219
 कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थः 230
 कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता 229
 कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता 230
 कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठितः 229
 कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि 229
 कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितम् 230
 कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता 230
 कस्मिन्नु विज्ञाते सर्वाभिदं विज्ञातं भवति 38
 कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता 229
 कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितम् 230
 कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्ति 34
 कस्मिन्नु हृदयं संप्रतिष्ठितमिति 230
 कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिताः 230
 कस्मै कामाय स्थाणुमर्पयेत् 443
 कस्मै देवाय हविषा विधेम 293
 कस्यैतत्सुखं भवति 34
 कहोलः कौषीतकेयः 228, 229
 कांस्य 343
 काकाः 367
 काञ्चन (न परिहरेत्) 89
 काण्ड्वयम् 440
 काण्वीपुत्र 281
 कात्यायनः 28
 कात्यायनी 253
 कात्यायनीपुत्रः 281
 कात्यायन्या 205, 253
 का त्वमसीति 413
 काऽनन्तता याज्ञवल्क्य 234
 काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य 234
 कानीयसाः 178
 कान्यस्मिन् जाग्रति 34
 कापालिनः 355
 कापीपुत्रः 281
 कापेय 111
 का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य 232
 का प्रियता याज्ञवल्क्य 233
 काम- 326
 कामः 67, 80, (?), 192, 347
 काम एव यस्यायतनम् 228
 कामगायिनः (ब्राह्मणाः) 423
 कामचारः 158, 161, 164, 165, 453
 कामदुघा 385
 कामप्रश्नम् 237
 कामप्रेण यज्ञेन 464
 कामभाजम् 14
 कामभिः 46
 कामम् 69, 140, 183; (न कंचन) 242
 (अभिधायमानः) 353, 414
 काममयः (पुरुषः) 228, 248; (एवायं पुरुषः) 248
 काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वा उपहत्याति-
 कामेत् 277
 काममेनामवक्रीणीयात् 277
 कामयते 46, 48, 190
 कामयन्ते (न प्रजाम्) 252
 कामयमानः (इति नु) 248
 कामयेत 272; (पुनरिहाजायेयेति) 453
 कामयेत मेति 277
 कामरूपी 60
 कामविवर्जितम् 350
 कामसंपर्कात् (अशुद्धम्) 350
 कामाः 27, 107, 115, 161; (सत्याः)
 163; (हृदि स्थिताः) 248; (समाहिताः)
 347, 351, 353; (बहवः) 356;
 (इतरे) 420

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

कामान् 16, 21, 25, 46, 49, 55, 66,
67, 72, 161, 167; (पुरुषस्य)
273, 313; (वृणीष्व) 325
कामानां संपद् 466
कामानां त्वा कामभाजं करोमि 14
कामानां पूर्णः (द्दः) 417
कामाञ्ची 60
कामान् पश्यन् 172
कामाय 31, (पत्युः) 206, 233, 254;
(कस्य) 250
कामा येऽस्य हृदि स्थिताः 248
कामिन्यः (प्राविष्टाः) 339
कामुकाः (इति) 365
कामे 114
कामोपभोगैः 326
कामो म उदपानमिति 80
काम्येषु (कर्मसु) 124
कायाग्निम् 357
कारणम् (किम्) 283, 298; (बन्धमोक्षयोः)
350
कारणानि (निखिलानि) 283
कारयिता (करणैः) 331
कारयितारम् (प्रभुम्) 330
कारिरादयः 422
कार्पण्यम् 331
कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तम् 337
काश्कियीपुत्रः 282
कार्ष्णायसम् 136
कार्ष्णायसेन दारु 447
कालः 283, 333, 341. (अकलः)
341; (सकलः) 341
कालः (= ब्रह्म) 341
कालः पचति भूतानि 341
कालकालः 297, 299
कालखजान् 314

कालम् (गच्छति) 89, 176, 297;
(गच्छति तान्निधनम्) 89
कालवती (तनूः) 336
कालश्चाज्ञस्य (योनिः) 341
कालसंज्ञम् (आदित्यम्) 341
कालाख्यः 335
कालात्मयुक्तानि (कारणानि) 283
कालात् स्रवन्ति भूतानि 341
कालाद् वृद्धिं प्रयान्ति च 341
काली 40
काले चास्तं नियच्छन्ति 341
कालेन 297
कालो मूर्तिरमूर्तिमान् 341
काशिविदेहेषु 319
काश्यः 224
काश्यपः 460
काषायणः 257
काष्ठभारम् 366
काष्ठा 20
काष्ठाः 361
का सत्यता याज्ञवल्क्य 234
का साम्नो गतिरिति 78
का सावित्री 473, 474
का स्थितता याज्ञवल्क्य 335
का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरक्षम् 215
किं विद्वान् (अनामन्त्र्य मधुपर्कं पिवसीति)
418
किं स्वियमस्य कर्तव्यं यन्मयाय करिष्यति 11
किंकामाः (स्थ) 356
किङ्किणी 343
किङ्गोत्रः 111, 112
किङ्गोत्रो न्वहमस्मि 111
किंच किंच कुर्वन्ति 411
किंच किंच पुमांश्चरति 414
किंचकृषे (ब्रह्मणे) 447
किंच भा३ इति 459

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- किंज्योतिरयं पुरुषः 238
 किंज्योतिरेवायं पुरुषः 238
 किनाटम् 231
 किं ततोऽवशिष्यते 160
 किं तदत्र विद्यते 160
 किं तथेन ब्राह्मणः 364
 किंदेवतः 229, 230
 किंदेवत्यं सामवैर्यम् 418
 किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नप्वन्तानिति 232
 किमहं पापमकरवम् 57
 किमहं साधु नाकरवम् 57
 किमात्मकानि 348
 किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् 250
 किमिच्छन्ताववास्तामिति 167
 किमिच्छन् पुनरागमः 169, 170
 किमिदमुपतपासि 462
 किमिहान्यं वावदिषदिति 65
 किमु तद् ब्रह्मावेत् 187
 किमुपास्से 406
 किमेतद्यक्षमिति 8
 किं प्रजया करिष्यामः 252
 किं ब्रह्म 129
 किं ब्रह्म विद्वानिति 229
 कियतो वा एक ईशे 424
 कीट 149, 152
 कीटः 143, 144, 302
 कीटपतङ्गेभ्यः 268
 कीटाः 272
 कीर्तिः 53, 102, 313; (उपायन-) 270;
 (दीप्ताग्रा) 422
 कीर्तिम् 186
 कीर्तेः प्रियः 412
 कीर्त्या 59, 60, 88, 106, 107
 कुक्ष्यौ (हिरण्यौ) 416
 कुटुम्बे 173
 कुतः स्म जाताः 283
 कुत इदमजनि-इति 447
 कुत एतद्गात् 201
 कुत एतद्गागाश्दिति 323
 कुत एष प्राणो जायते 32
 कुबेरो वारक्यः 460
 कुभ्रम् 380
 कुभ्रमित्याचक्षते 459
 कुमार 124
 कुमारः 202; (प्रदुद्राव) 269; (त्वम्)
 292
 कुमारश्च इति 268
 कुमारम् 11, 36, 65; (जातम्) 191
 कुमारस्य 125
 कुमारस्यान्ते (वाचम्) 270
 कुमारहारितः 212, 257, 276
 कुमारानु त्वाऽशिष्यति 124
 कुमारी (त्वम्) 292
 कुम्ब्यया (अपुनीत) 413
 कुम्ब्याम् (अद्भुवन्) 411; (शतं सुनोति)
 411
 कुरवः (उपोदुः) 403
 कुरुक्षेत्रे 365
 कुरुं जगाम 418
 कुरुते (कर्म) 238; (रूपाणि) 240;
 (रूपम्) 247
 कुरुपञ्चालाः 438
 कुरुपञ्चालानाम् 212, 229; (अनुचानः)
 465
 कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणाः 464
 कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणान् 454
 कुरुपञ्चालेषु 319
 कुरुपाञ्चालाः 437
 कुरुषु 79
 कुरुन्श्वाभिरक्षति 120
 कुर्वन्ति (साधु) 445
 कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः 1

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- कुर्वीत (प्रज्ञाम्) 251
 कुर्वीय 149
 कुलम् 196
 कुलायम् (अवरम्) 240
 कुलायाद् (बहिः) 240
 कुलाये (विश्वंभरः) 324
 कुलुम्भाः 370
 कुले 47, 49, 131; (अभिध्यायेत्) 453
 कुल्माषाः 80
 कुल्माषान् 79
 कुल्या (तस्यैषा) 417
 कुल्येषु (सत्सु) 454
 कुबलयाश्व 326
 कुशलः 16
 कुशलम् 115
 कुशलमधीन् परिचचारीत् 115
 कुशालाः 77
 कुशालात् 53
 कुशलानुशिष्टः 16
 कुशलोऽस्य लब्धा 16
 कुशिकासः 371
 कुम्भिः 282
 कुहकः 355
 कुहा 359
 कुहेव 359
 कुवरः 367
 कुवारिणः 366
 कुवारिणम् (एव) 366
 कुर्चात् 235
 कूले (उभे) 241
 कृकलासस्य 194
 कृच्छ्री 125
 कृतकर्मनाशः 297
 कृतकृत्यः 66, 327, 347
 कृतम् 29, 111; (स्मर) 266
 कृतस्य (उपभोक्ता) 295
 कृताकृतात् 17
 कृताकृते (तपतः) 252
 कृतात्मनः 46
 कृतात्मा 172
 कृतात्मानः 46
 कृताय विजिताय 108, 109
 कृतार्थः 287
 कृतार्थाः 40
 कृतिः 157
 कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या 157
 कृतेन 41
 कृत्यैव निस्तिष्ठति 157
 कृत्स्नः 255
 कृत्स्नक्षये 333, 342
 कृत्स्नता 190
 कृत्स्नम् 27
 कृत्स्ना (देवता) 431
 कृपणः 225
 कृमिभ्यः 268
 कृशानाम् 112
 कृषन्ति (फालिभिः) 368
 कृष्णदत्तो लौहित्यः 461
 कृष्णधृतिः सात्यकिः 461
 कृष्णं तत्सान्नो रूपम् 472
 कृष्णपक्षः 29
 कृष्णपक्ष एव रयिः 29; (शुक्लः प्राणः) 29
 कृष्णम् 96, 138, 139, 203, 394,
 395, 400, 471; (चन्द्रमसि) 473
 कृष्णरातो लौहित्यः 461
 कृष्णवर्त्मनः 351
 कृष्णस्य 323
 कृष्णाजिनः 438
 कृष्णाम् (लोहितशुक्ल—) 292
 कृष्णाय देवकीपुत्राय 106
 कृष्णायसमित्येव सत्यम् 136

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

कल्लसान् वै स लोकान् ध्रुवानाभिधिष्यति 150
केतु—355
केन अहोरात्रयोरासिमतिमुच्यते 213
केन पूर्वपक्षापरपक्षयोरासिमतिमुच्यते 213
केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः 6
केन प्राणाः शरीरवन्तः 434
केन मृत्योरासिमतिमुच्यते 213
केनाक्रमेण स्वर्गं लोकमाक्रमते 213
केनेषितं पतति प्रेषितं मनः 6
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति 6
केनोत्क्रमते 32
केनोपनिषत् 6-10
केवलः 285; (शिवः) 294, 298
केवलत्वम् 343; (आत्मने) 428
केशः (सहस्रधा भिन्नः) 236, 242;
(विपादितः) 323
केशलोमानि 39
केशरमश्रूणि 439; (उप्त्वा) 464
केशाः वनस्पतीन् (अपियान्ति) 216
केशान्तः 52
केशी दार्ष्यः 453
कैशोर्यः काप्यः 212, 257
को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् 360
को न आत्मा 129; (किं ब्रह्म) 129
को न मुच्येत बन्धनात् 350
को नो वसिष्ठ इति 267
को न्वेनं जनयेत् पुनः 231
कोऽयम् 67
कोले 149
को वः स्थविरतमः 470
को वा को वा इति मन्यमानौ 432
कोशः 51, 103; (इव वसुना) 331
कोशम् 103; (ह्याकाशमयम्) 345
कोशे 44
कोऽस्य पाप्मा 389
कोऽहम् 65

कोऽहमास्मि सुवस्त्वम् 444
को ह वै प्रजापतिः 444
कौण्डिन्यः 211, 256
कौत्सः 282
कौत्सायनी स्तुतिः 334
कौमारम् 339
कौरव्यः राजा 453
कौरव्यायणीपुत्रः 257
कौशिकः 211, 256
कौशिकायनिः 211, 257
कौशिकीपुत्रः 281
कौषीतकिः 74, 75, 306
कौषीतक्युपनिषत् 301-324
कौसल्यः 28, 32, 36
ऋतवः 292
ऋतुः 67, 248
ऋतुम् 102; (प्रजापतिम्) 327
ऋतुमयः 102
ऋतो 4, 266
ऋतोः 17, 459
क्रियागुणैः 296
क्रियावन्तः 47
क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः 47
क्रियावान् 45
क्रियासु 36
ऋडन् 171
ऋळा मे 451
ऋोध 326
ऋोधः 331
ऋोधज्यम् 346
ऋोधमयः 248
ऋोधान् (स्तुन्वानः) 353
ऋौञ्चम् 92; (बृहस्पतेः) 92; (साम्नः) 412
ऋौञ्चा (बार्हस्पत्या) 402
ऋौञ्चिकीपुत्रः 282

श्रे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

क्रीडा अप्रजायमानाः 268
केशैः (क्षीणैः) 285
क्रीमानः 174
क 94
क अभ्वमेधयाजिनो गच्छन्ति 217
क गमिष्यसि 235
क तद्भूत् 323
कधःस्थः 15
कनु सोऽभूयो न इत्थमसक्तेति 179
क पारिक्षिता अभवत् 217
क साम 384; (इति) 390
काणनम् (वाक्यम्) 367
काऽत्र ऋक् 384; (भवति) 390
क्वायं तदा पुरुषो भवति 216
क्वासौ पुरुषः 36
क्वास्य तद्गात् 365
क्वेष तदाभूत् 201
क्षणवेशम् 332
क्षत्ता 109
क्षत्तारम् 108, 109
क्षत्र एव तद्यशो दधाति 188
क्षत्रं तं परादात् 206, 254
क्षत्रम् 19, 31, 188, 189, 263
क्षत्रविद्याम् 148, 149, 152
क्षत्रस्य 125
क्षत्रस्य कामाय 206, 254
क्षत्रस्य क्षत्रम् 189
क्षत्रस्य योनिः 188
क्षत्राणि 188
क्षत्राय स्वाहा 273
क्षत्रियः 189; (ब्राह्मणमुपनयेत्) 323
क्षत्रियम् 188
क्षत्रिययोनिम् 128
क्षत्रियेण क्षत्रियः 189
क्षयं (गतम्) 350
क्षयात् (बिभ्यत्) 378

क्षयिष्णु 326
क्षय्यलोकाः 158
क्षरं त्वविद्या 294
क्षरम् (अक्षरं च) 284
क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः 284
क्षरात्मानावीशते देव एकः 284
क्षाता 459
क्षान्तः 355
क्षिप्येत् 166
क्षिप्रे बत मरिष्यति 380
क्षीणदोषाः 45
क्षीणलोकाः 40
क्षीणे प्राणे 287
क्षीणैः केशैः 285; (जन्ममृत्युप्रहाणिः)
285
क्षीयते 161, 189, 199, 203
क्षीयन्ते 44, 191; (आपः) 431
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि 44
क्षीयेत (सः) 378
क्षीरे 285; (क्षीरमासिच्यात्) 379
क्षीरौदनं पाचयित्वा 278
क्षुद्रमिश्राणि 67
क्षुद्राः (विस्फुलिङ्गाः) 202
क्षुद्राणि 129; (पर्वाणि) 450
क्षुब्ध 326, 331
क्षुधिताः 135
क्षुरः 186, 324
क्षुरधाने 186, 324
क्षुरधारायाम् (आस्ते) 443
क्षुरस्य 20; (धारा) 217
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया 20
क्षेत्रज्ञ 299
क्षेत्रज्ञः 328, 334
क्षेत्रभागम् 161
क्षेत्राणि 158
क्षेत्राण्यायतनानि (महिमा) 158

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

क्षेत्रे (अस्मिन्) 295

क्षेम 60

क्षोभते 97

ख

खं वायुर्ज्योतिरापः 41

खचरः (जालेनेव) 330, 347

खजाग्रियोगात् 357

खद्योत-287

खद्योतमात्रः 141

खम् 37, 41; (लम्बरस्य) 261; (दुन्दुभेः)
261; (अनसः) 379

खं पुराणम् 357

खं ब्रह्म 115, 116, 257

खलकुलाः 275

खल्वाः 275

खातम् (चात्वालम्) 381

खानि 21; (भित्त्वा) 329

खेऽन्तर्भूतस्य 356

ग

ग इति गच्छन्ति 337

गच्छतीव च मनः 10

गणः 200

गणशः 188

गतम् (नाम्नः) 148, 149, 150, 151,
152, 153, 154, 155

गतिः 16, 20, 60, 77, 79; (परमा)
244; (त्वं नः) 326; (अवाञ्छी) 330,
332; (अनुमीयते) 335, 343; (सा)
344; (उद्धर्तना) 347

गतिम् 26, 117

गतिस्तु त्वमिदिति 365

गत्या (अन्तरात्मक्या) 335; (बहिरात्मक्या)
335

गन्तव्यम् 35

गन्ता 337

गन्धः (शुभः) 287; (भूतमात्रा) 317

गन्धम् 21

गन्धमाल्यलोककामः 162

गन्धमाल्ये 162

गन्धर्व 326

गन्धर्वगृहीता (दुहिता) 217; (भार्या) 220

गन्धर्वलोके 26; (आनन्दः) 245

गन्धर्वलोकेषु 219

गन्धर्वाः 91

गन्धर्वान् 175

गन्धर्वाप्सरसः (असुना जीवन्ति) 405,
415, 436

गन्धर्वाप्सरसां श्रीः 415

गन्धर्वाप्सरस्यः 387

गन्धान् 67, 305; (अभिविसृजते) 316

गन्धानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255

गन्धाय 171; (घ्राणम्) 171

गन्धाराः 146

गन्धारेभ्यः 146

गन्धो मे 451

गभीरः 353

गमध्ययी 371

गमयति 34, 118, 127

गमयतु 123

गमयन्ति 143

गमयाञ्चकार 179

गमायित्वा (अविद्याम्) 247

गमायिष्यामीति 235

गयान् (प्राणान्) 264

गर्तमिव पतति 242

गर्दभः 185, 380

गर्दभी 185

गर्दभीतरा गर्दभ इतरः 185

गर्दभीविपीतो भारद्वाजः 34

गर्भः 22, 66, 127, 380, 457, 458

गर्भ एवैतच्छयानो ग्रामदेव उवाच 66

गर्भं ते अश्विनौ देवौ 279

गर्भं धेहि पृथुष्टुके 279

गर्भं धेहि सिनीवाली 279

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- गर्भाः 87
 गर्भिणी एव भवति 277
 गर्भिणीभिः 22
 गर्भे 31, 361
 गर्भेण सावरां सह 280
 गर्भे तु सन्नन्वेषामवेदम् 66
 गर्हयमाणम् 389
 गवां सहस्रम् 212
 गवां त्वा हिकारेणाभि हिं करोमि 311
 गवाम् 109, 110
 गवि (आदिशाम्) 455
 गहनः 353
 गहने (संदेहे) 250
 गह्वरेषु 17
 गाः 112
 गाता 76
 गातारः 403
 गाथया (अपुनीत) 413, 417
 गाथया शतं सुनोति 411
 गाथा 120
 गाथाम् (जगाद्) 325; (अब्रुवन्) 411
 गार्धमैषीः 439
 गान्धर्वम् (रूपम्) 247
 गापयेयुः (त्रीणागाथिनः) 417
 गाम् 63
 गायताम् (नाहनीयात्) 417
 गायति 100
 गायत्रं साम 377, 382, 384, 399,
 400
 गायत्रम् (साम) 88, 104, 374, (गायन्ति)
 378 (गायाम्) 469
 गायत्रमगायन् 469
 गायत्रं प्रातःसवनम् 104, 462
 गायत्रस्य उद्गीथम् 470; (उपनिषदममृतम्)
 470
 गायत्रस्य गायत्रत्वम् 458
 गायत्रस्य स्तोत्रे 433
 गायत्रस्योपनिषद् 470
 गायत्री 100, 101, 104; (गयौस्तत्रे)
 264, 265, 374; (इयमेव सा) 415,
 417
 गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता 264
 गायत्रीम् (प्रतिसंदिदेश) 373
 गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् 264
 गायत्रीविद् 265
 गायत्रीषु 465
 गायन्ति 52
 गायत् (य एतत्) 412
 गार्गी वाचकनवी 219, 223, 224, 225,
 226
 गार्ग्यं 28
 गार्ग्यः 34, 198, 199, 256;
 (बालाकिः) 319
 गार्ग्यायणः 256
 गार्हपत्यः 34, 116, 133, 336; (पृथिवी)
 349, 473
 गार्हपत्यस्य 94
 गार्हपत्ये 119
 गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः 34
 गालवः 212, 257
 गावः 67, 85, 90, 185; (उद्गीथः) 85
 गिरः 73
 गिरति 433
 गिरयः 42
 गिरा (वर्णयितुम्) 350
 गिरिः 289
 गिरिम् (पन्थानः) 397
 गिरिशान्त 289
 गिरेः 53
 गी 73
 गीतम् 394
 गीतवादितलोककामः 162
 गीतवादिने 162

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- गीतागीतानि साम्नः 413
गीथा 182
गीयते 183
गुणः 347
गुणमयेन (पदेन) 329
गुणभुक् 353
गुणान् (सर्वान्) 295
गुणान्वयः 295
गुणान्वितानि (कर्माणि) 297
गुणी 297, 299
गुणेशः 299
गुणेषु 328
गुणौघैः (उद्दामानः) 330, 347
गुदं नरकः 473
गुदाः 174
गुप्तः 353
गुप्त्यै (वेदानाम्) 408
गुरुम् 41
गुरोः 129
गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा च 129
गुरौ (भक्तिः) 300
गुर्वागमेन 346
गुहाम्निभ्यः 47; (विमुक्तोऽमृतो भवति)
47
गुहाचरम् 43
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति 382, 405
गुहानिवाताश्रयणे 287
गुहाम् 19, 22
गुहायाम् 13, 18, 42, 45, 55; (आत्मा)
291; (निहितम्) 336
गुहाशयः 290
गुहाशयाः 42
गुहाऽसि 448
गुहाहितम् 17
गुह्य—295
गुह्यतमम् 346
गुह्यतमाय 334
गुह्यम् 24; (परमम्) 299
गुह्यमुत्तमम् 342
गुह्यमेतत्सनातनम् 350
गुह्यं ब्रह्म सनातनम् 24
गुह्याः 97
गूढः 20; (सर्वभूतेषु) 293
गूढम् 15, 17
गूढे (निहिते) 294
गूढोऽत्मा न प्रकाशते 20
गूधः (मा) 1
गूघ्राः 367
गूहपता३ इति 438
गूहान् 217; (कल्पयन्ति एता देवताः)
429
गूहिव (?) 436
गूहीतः (प्राणः) 201
गूहीता (वाक्) 201
गूहेषु 220
गूळते 39
गूळति 201; (नाम) 310
गूळीयात् 370
गूह्यते 45, 230, 237; (न) 252,
256; (अन्तःकरणेन) 350
गेष्णौ 76, 77
गोअश्वम् 158; (इह महिमेत्याचक्षते) 158
गोअश्वानाम् 270
गोकामा एव वयं स्मः 212
गोचराम् 19
गोचरे (विषय—) 350
गोजाः 23
गोत्रम् (चक्षुः) 306
गोधूसाः 275
गोनायः 142
गोपाः 111, 288; (भुवनस्य) 432
गोपाय 51

श्वे 283-300 कौ 301-324 जै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- गोपायति 214
 गोप्ता 38; (भुवनस्य) 293, 299
 गोप्तारम् (तस्य लोकस्य) 453
 गोप्याय 373
 गोबलो वाष्पः 382
 गोभगम् 385
 गोभिः 109, 361, 362
 गोश्रुत् (n. p.) 438
 गोश्रुतये वैद्याघ्नपद्याय 123
 गोषु 294
 गौः 185; (असौ) 218
 गौतम 24, 132, 406
 गौतमः 12, 125, 126, 127, 211,
 212, 256, 257, 270
 गौतमभरद्वाजौ 203
 गौतमस्य (पुत्रः) 301
 गौतमीपुत्रः 281
 गौपवनः 211, 256
 गौरैतदुक्तम् 434
 गौषूक्तये 470
 ग्निः इति मर्त्यमक्षरम् 469
 ग्रन्थयः 27
 ग्रन्थविस्तराः 350
 ग्रन्थिः 44, 47
 ग्रन्थिम् 42
 ग्रह—355
 ग्रहणाय 207, 255
 ग्रहाः 215; (देवानाम्) 431
 ग्रहादीनाम् (निरोधम्) 326
 ग्रहान्मेऽग्रहीत् 447
 ग्रहीता (जवनः) 291
 ग्रहो नामासि विश्वायुः 461
 ग्रामः 110
 ग्रामणीः 246
 ग्रामम् (भिक्षित्वा) 306
 ग्रामस्य (अन्तौ) 401
 ग्रामाद् ग्रामम् 146
 ग्रामान् 32
 ग्रामे 128
 ग्रामौ (उभौ) 166
 ग्रामाणम् (प्राञ्चम्) 276
 ग्रामाम्बुवृष्ट्या 296
 ग्रीवा 290
 ग्रीष्मः 85, 90, 349, 354; (अनिरुक्तः)
 401
 ग्रीष्मः प्रस्तावः 85, 401
 ग्रीष्मम् (प्रस्तावम्) 387
 गलात्रो मैत्रेयः 82
 घ
 घनः 353
 घर्मम् 360
 घृतकौशिकः 211, 257
 घृतम् 191, 280, 345
 घृतस्य (धारया) 273; (औष्ण्यमिव) 356
 घृतात् (परम्) 293
 घृते 275
 घोर आङ्गिरसः 106
 घोषः (तस्यैष) 261, 329
 घोषवन्तः 93
 घोषाः 107, 108
 घोषिणी (ऐन्द्री) 402
 घोषेण (स्वरस्य) 390
 घ्नन्ति 170, 273; (अशनायाम्) 379
 घ्नन्ति त्वेवैनम् 170
 घ्नन्तीव (एनम्) 242
 घ्राणम् 35, 171
 घ्राणेनेति 305
 घ्रातव्यम् 35
 घ्राता 35, 337; (भवति) 340
 घ्रातारम् (विद्यात्) 318
 घ्रातुः (घ्रातेः) 243
 घ्रातेः (घ्रातुः) 243

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- च
चक्रक 343
चक्रमिव मृत्पत्तेन 329, 331
चक्रवर्तिनः 326
चक्राः 367
चक्राभ्याम् (उभाभ्याम्) 119
चक्रुषः (पापं चन) 314
चक्रेण (एकेन) 118
चक्रौ 191
चक्षुः 6, 24, 30, 35, 52, 58, 62,
63, 70, 76, 85, 88, 101,
106, 110, 114, 121, 122, 126,
131, 133, 171; (दैवम्) 172,
174, 178, 180; (पश्यन्) 186,
196, 198; (एकायनम्) 207, 255;
(गोत्रम्) 306, 313; (अप्येति)
316; (एकमङ्गलम्) 317; (सहाप्येति)
323; (आदित्यः) 336, 348, 385;
(प्रतिहारम्) 388; (आदित्यः सः)
396; (त्रिवृच्चतुष्पात्) 400, 408;
(नाम) 409; (उद्गाता) 420
चक्षुः कस्मिन् प्रतिष्ठितामिति 229
चक्षुः पश्यत् 315
चक्षुः पादः 405
चक्षुः प्रतिहारः 402
चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनाञ्जित 6
चक्षुः श्रोत्रे 33
चक्षुः साम 430
चक्षुपीडने 287
चक्षुरङ्गाराः 271
चक्षुरत्यवहत् 427
चक्षुरनुहरत् 472
चक्षुरपेतः 315
चक्षुरादित्यः 433
चक्षुरादित्यः (अभिदधाति) 466
चक्षुरादित्यम् (अप्येति) 216
चक्षुरायत्ता (पुरुषस्य महतीर्मात्राः) 336
चक्षुरासीत् (स आदित्यः) 421
चक्षुरुद्गीथः 85
चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः 107
चक्षुरेवर्क—प्राणः साम 76
चक्षुरेव सप्राडिति 234
चक्षुरेव सा आत्माऽमः 76
चक्षुरेवायतनम् 234
चक्षुर्नरकः 473
चक्षुर्नाम देवता 307
चक्षुर्भूत्वा आदित्यः प्राविशत् 428
चक्षुर्मयः 248; (प्रत्यङ् प्रतिष्ठितः) 396
चक्षुर्मानुषं वित्तम् 190
चक्षुर्म 452
चक्षुर्लोकः 228
चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा 121
चक्षुर्वाव साम्नोऽपचितिः 404
चक्षुर्विश्वरूपः 133
चक्षुर्वै ग्रहः 215
चक्षुर्वै परमं ब्रह्म 234
चक्षुर्वै प्रतिष्ठा 266
चक्षुर्वै ब्रह्म 234
चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः 213
चक्षुर्वै सत्यम् 264
चक्षुर्होच्चक्राम 267
चक्षुश्च श्रोत्रं च 472
चक्षुषः प्रियः 412
चक्षुषः शरीरम् (यच्चक्षुषा पश्यति) 434
चक्षुषश्चक्षुः 6, 251
चक्षुषा 64, 121, 122; (पश्यति) 294;
(उद्गायन्) 419; (उद्गात्रा) 420
चक्षुषा पश्यत् 312
चक्षुषा रूपम् (प्रज्ञापयितुम्) 315
चक्षुषा रूपाणि वेदेति वेद् 473
चक्षुषा रूपाण्याप्नोति 317
चक्षुषा वै पश्यन्तमाहुरद्राक्षीदिति 234

श्र्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति 215, 229
चक्षुषा ह्ययं मात्राश्रयति 337
चक्षुषि 32; (तिष्ठन्) 222
चक्षुषि पुरुषः (= इन्द्रः, प्रजापतिः) 406,
472
चक्षुषि मृत्युपाशः 466
चक्षुषी 42
चक्षुषीति 229
चक्षुषेति 305
चक्षुषे स्वाहा 273
* चक्षुषोद्गात्रा दक्षामहा इति 427
चक्षुषोऽन्तरः 222
चक्षुषोपसमैप्सन् 421
चक्षुष्टः 247
चक्षुष्टैतदात्मनः 131
चक्षुष्पातिः 52
चक्षुष्पः 102
चक्षुस्त्रिवृत् 395
चक्ष्वः 363
चङ्क्रमताम् 366
चङ्क्रमसि 358
चञ्चलः 330, 347
चण्डालयोनिम् 128
चण्डालाय 135
चतस्रः 52
चतुरक्षरम् 87
चतुरङ्गुलात् (वा) 456
चतुरशीतिधा (परिणतम्) 331
चतुरौदुम्बरो भवति 275
चतुर्जालम् 331; (ब्रह्मकोशम्) 346,
353
चतुर्थः पादः 106, 107
चतुर्थम् 49
चतुर्थीम् 51
चतुर्दशविधम् 331
चतुर्धा 52, 409
चतुर्भागः 382
चतुर्विंशतिः 390
चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् 462
चतुर्विंशतिवर्षः 135
चतुर्विंशतिवर्षाणि 104
चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रम् 459
चतुर्विंशत्यक्षरा (गायत्री) 104, 390,
462
चतुर्विंशत्यर्धमासः संबत्सरः 459
चतुश्चत्वारिंशत् 104
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् 104, 462
चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्
462
चतुष्कलः 112, 113
चतुष्पदः 211, 293
चतुष्पदा 101
चतुष्पदी 265
चतुष्पात् 48, 106
चतुष्पुत्रः 423
चत्वारि अन्यानि 399
चत्वारि इमानि 400
चत्वारि वाक् परिमिता पदानि 382, 405
चत्वारि साम 455
चत्वारो हि प्राणोऽपानो व्यानः समान इति
423
चन्द्र—341
चन्द्रः 113, 172, 180, 194; (मधु)
209, 383
चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य 172
चन्द्र एव सविता 474
चन्द्रतारकम् 25, 44; (भाति) 298
चन्द्रतारकादन्तरः 222
चन्द्रतारके तिष्ठन् 222
चन्द्रत्वम् 138
चन्द्रम् 216, 409; (प्राप्य) 272
चन्द्रमसः 138, 196
चन्द्रमसम् 118, 127, 128, 261, 301;
(दृश्यमानम्) 309, 311; (इति) 452;

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

चन्द्रमसमन्त्राद्यमक्षितिं प्रयच्छति 445
चन्द्रमसं मनुष्यलोकं (प्रविशति) 445
चन्द्रमसा वाव ज्योतीषि महीयन्ते 52
चन्द्रमसि (अस्तमिते) 238
चन्द्रमसि पुरुषः 319, 405
चन्द्रमसि साम तद्वेत्था ३ इति 406
चन्द्रमाः 28, 52, 63, 75, 83, 91,
101, 116, 125, 133, 180, 226,
271, 291, 336, 354, 399, 400;
(आदित्यं प्रविशति) 399; (नक्षत्राणि)
400; (स अभवत्) 427; (प्राविशत्)
428, 441, 443, 457, 466;
(उदानः) 471
चन्द्रमाः प्रतिहारः 402
चन्द्रमाः साम 430
चन्द्रमा अस्मै बलिं हरति 472
चन्द्रमा एव थम् 417
चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवति 238
चन्द्रमा नक्षत्राणि पितरः (निधनम्) 391
चन्द्रमा मनुष्यलोकः 443
चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् 63
चन्द्रमा वै प्राणः 471
चन्द्रमा वै भर्गः 474
चन्द्रमा वै मासः 442
चन्द्रमा वै वरेण्यम् 474
चन्द्रमा वै हिङ्गारः 379
चन्द्रलोकेषु 219
चन्द्रसूर्यौ 42
चन्द्रात् 138
चन्द्रे पुरुषः 199
चमसः (ऊर्ध्वबुध्नः) 203; (औदुम्बरः) 275
चमसम् 123
चमसे 272
चमसेन 307
चयनम् 325

चये 79
चरकाः 217
चरति 169, 276
चरते (अन्तः) 43
चरन्ति (भिक्षाचर्यम्) 218, 252
चरासि 31
चरस्य (वशी) 291
चरामि 362
चरितम् 31
चरित्वा 240
चरेत् 130
चर्म 52; (अधिषवणे) 276, 326, 447
चर्मकील 367
चर्मणा 120; (अवनद्धम्) 331
चर्मणि 123
चर्मवत् 299
चलत्वम् 331
चाकशानाः 359
चाकश्यमानमिव 370
चाक्षुषः 171; (पुरुषः) 209, 246,
357
चाक्षुषम् 33
चाक्षुषी (प्रतिरूपा) 303
चाक्षुषैः 24
चाट—355
चाण्डालः (अचाण्डालः) 243
चात्वालम् (खातम्) 381
चान्द्रमसम् 29
चितिः (तृतीया) 349; (प्रथमा) 349
चित्तं वाव संकल्पपाद् भूयः 150
चित्तं हेवैशामेकायनम् 151
चित्तम् 35, 46, 150, 151, 159;
(निधायेत) 342; (वृत्तिक्षयात्)
349
चित्तमध्यस्थम् 342
चित्तमात्मा 151

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

चित्तमेव हि संसारः 350
चित्तं प्रतिष्ठा 151
चित्तवान् 151
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम्
343
चित्तात्मानि 151
चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति 151
चित्तात् वै स लोकानभिसिध्यति 151
चित्तैकायनानि 151
चित्याम् (आदधति) 439, 441
चित्रः गार्ग्यायणिः 301
चित्रतम 359
चित्रतरम् 342
चित्रभित्तिः (इव) 332
चित्वा (अग्नीन्) 325
चिन्तयति (अजस्रम्) 333
चिन्त्यः 343
चिन्त्यम् 283, 297
चिरं वस 125
चिरजीविकाम् 14
चिरलोकानाम् 57
चीयते 39
चीर्णम् 47
चूर्णहस्ताः 303
चूलाय भागवित्तये 275
चेतनः 25
चेतनवत् 327, 328
चेतनवती (तनूः) 336
चेतयते 150
चेतयितव्यम् 35
चेतव्यः 349; (अग्निः) 350
चेतसः 350
चेतसा 46
चेता 298, 337; (पुरुषः) 339
चेतामात्रः 328, 334

चेतामात्रम् 342
चेतोमुखः 48
चेरुः 437
चैकितानेयः 403, 423; (दाल्भ्यः) 77,
78.
चैकितानेयाः (वयम्) 406
चैतन्यम् 339, 353
च्यवन्ते 40

छ
छन्दः 38; (निधनम्) 387
छन्दतः 14
छन्दसा 73
छन्दसाम् 51; (अविदम्) 361
छन्दस्त्वम् 74
छन्दांसि 177, 292; (संभरत) 390,
441; (एवाभिसंभवति) 441; (सावित्री)
474
छन्दोभिः 74 (समर्धयति) 442
छन्दोभिरेव वाचा 425
छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव 51
छन्नम् 198
छागलेयः (भगवान्) 361
छागलेयोपनिषत् 364-367
छान्दोग्योपनिषत् 68-173
छाया 32
छायातपयोरिव ब्रह्मलोके 26
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति 19
छायापुरुषः 322
छायामयः (पुरुषः) 200, 229
छिद्यन्ते 44
छिद्रम् (द्विवः) 379
छिनत्ति 293
छिन्नपाशः 347

ज
जक्षत् 171, 240
जक्षति 105

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् 240
जगत् 25; (यत्किंच जगत्याम्) 1, (पुरुषम्)
289; (अन्नभूतम्) 339, 374
जगती 105, 354; (असौ) 415, 417
जगतीम् 375
जगत्याम् 36; (जगत्) 1; (व्याप्तम्) 293
जगार 111; (चतुरः) 432
जग्धतृणाः 11
जग्धम् 268
जघनार्धः 174
जघनेन 94, 95; (अग्निम्) 274
जङ्गमम् 67
जङ्घन्यमानाः 40; (परियन्ति मूढाः) 40
जट-355
जटाभिरूपाः 351
जनं शार्कराक्ष्यम् 132
जनः शार्कराक्ष्यः 129
जनकः 198; (वैदेहः) 212, 232, 235,
237, 249, 265
जनकं वैदेहम् 237
जनकाय आयस्थूणाय 275
जनको जनक इति जना धावन्ति 198, 319
जनपदम् 161
जनपदे 130, 202
जनम् 179
जनयति 66
जनयते 192
जनयामास (पूर्वम्) 289
जनयितवै 278
जनयित्वा 185
जनश्रुताय वारक्याय 470
जनश्रुतो वारक्यः 460
जनाः 198; (अविद्वांसः) 249
जनि 363
जनिता 111, 298; (प्रजानाम्) 410

जनित्वम् (अदितिः) 405
जनिमानि 66
जनिष्यमाणः 288
जनिष्यमाणम् 363
जनुषा 360
जन्तुः 26
जन्तोः 18; (आत्मा) 291, 350
जन्म 66
जन्मनिरोधम् (यस्य) 291
जन्ममृत्युप्रहाणिः 285
जन्ममृत्यू 13
जपति 123; (वंशम्) 274, 310
जपेत् 183, 277
जप्यस्य (अनूचिरे) 437
जबाला तु नामाहमस्मि 111, 112
जबालाम् 111, 112
जमदग्निः 203; (न अनुमेने) 369;
(उपनिषसाद्) 434
जमदग्नेस्त्र्यायुषम् 463
जयकः लौहित्यः 461
जयति (ते) 45, 197, 214, 216
जयतीमाँल्लोकान् 259
जयते 46
जयन्तः पाराशर्यः 460
जयन्ताय वारक्याय 470
जयन्तो वारक्यः 460
जयम् 88
जभ्यः 195
जभ्यासम् (लोकम्) 449
जरयन्ति 14
जरया 13, 161; (अणिमानं निगच्छति)
245
जरयिष्यति 303
जरा 164; (न) 287, 326, 331,
339

श्र्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

जराम् 218
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति 40
जरामृत्युम् 40
जराशु 107
जरिता 362; (सर्वतोमुखः) 363
जरितारः 374
जरितृणाम् 359
जलायुका (तृण-) 247
जलाश्रय-287
जवनः (ग्रहीता) 291
जवसा 66
जवीयः (मनसः) 2
जहाति 144, 200, 216, 232, 233,
234, 235; (एनाम्) 292, 359
जागतम् 105; (तृतीयं सवनम्) 105,
375, 462
जागरितदेशः (एवास्थैषः) 241
जागरितस्थानः 48, 49
जागरितान्तम् 21
जागर्ति 24, 342,
जागृवाद्भिः 22
जाग्रत् (पश्यति) 241; (भयं पश्यति)
242, 307
जाग्रत 20
जाग्रतः (रेतः) 276
जाग्रति 34
जाञ्चल्यमानम् (इव) 370
जाडरः 349
जातः 65, 292
जात एव न जायते 231
जातं-जनि-जनिष्यमाणम् 363
जातपुत्रस्य 309
जातम् 22, 176; (प्रतिरूपम्) 230;
(अदितिः) 405
जातरूपेण (प्राशयति) 280
जातवेदः 8, 273

जातवेदसम् 29
जातवेदाः 22; (परमः) 361
जातान्यन्नेन वर्धन्ते 55, 340
जातूकर्ण्यः 211, 257
जाते 280
जानकिः आयस्थूणः 275
जानथ 43
जानपदान् 202
जानश्रुतिः पौत्रायणः 108, 109
जानाति 229
जानामि 453
जानासि 453
जानासि मां जानासि मामिति 146, 166
जाबालम् (प्रत्येतम्) 439
जाबालायनः 256
जाबालौ 437
जाय उपजायमानः 302
जायत 137
जायते 154, 194
जायन्तीपुत्रः 281
जायन्ते 58
जायमानः (अयं पुरुषः) 239
जायमानम् 107, 293; (पश्येत्) 295
जायस्व 129
जायस्व म्रियस्वेति 129
जाया 110; (मे स्यात्) 190
जायाम् (आर्तवं विन्देत्) 278
जाया मे स्यादथ प्रजायेय 190
जायायै कामाय 206, 254
जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति 275
जायेरन् 123
जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः 123
जारः 278
जारत्कारव आर्तभागः 215, 216
जारुजानि 67
जालकम् 236

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- जालम् 295
जालवान् 288
जालेन (खचरः) 330, 347
जिगमिषेत् (महत्) 123; (संस्पर्शम्) 307
जिगीषा 331
जिघत्सन्ति 367
जिघांसते नमः 462
जिघांसन् 375
जिघ्रति 34, 67, 70; (कल्याणम्) 178,
208, 243, 246, 256
जिघ्राणि 171
जिजीविषेच्छतं समाः 1
जित इन्वसावसत् 259
जितम् (अस्येदम्) 377, 383; (भवति)
385
जितलोकानाम् (पितृणाम्) 244
जितिः (ब्रह्मणः) 305
जितिम् (जेष्यन्ति) 377, 383, 389;
(जयति) 448
जित्वा शैलिनिः 232
जिनन्तीव (एनम्) 242
जिष्णुः 199, 320
जिह्वम् 30
जिह्वया अन्नरसान्नाप्नोति 317
जिह्वया हि रसान् विजानाति 215
जिह्वयेति 305
जिह्वा 50, 51, 126; (एकायनम्) 207,
255; (एकम् अङ्गम्) 317
जिह्वाः (सप्त) 40
जिह्वाप्रदेशे 357
जिह्वा मे मधुमत्तमा 51
जिह्वावान् बाध्योगः 282
जिह्वा वै ग्रहः 215
जीमूतान् (प्रस्तावम्) 387
जीयते 194
जीर्णः (दण्डेन वञ्चसि) 292
जीर्यति 103, 161
जीवः 144; (भागः) 296; (प्राणसंज्ञकः)
342
जीवघनात् 36
जीवजम् 137
जीवतः 231
जीवति 194, 315
जीवन् 144
जीवनम् 79; (प्रजानाम्) 413
जीवन्ति 58
जीवम् 22
जीवस्व पुत्र ते नाम्ना 310
जीवाः 163
जीवाम केन 283
जीवापेतं वात्र किलेदं म्रियते 144
जीवापेतम् 144
जीवितम् 14, 205, 253
जीविते 15
जीविष्यामः 15
जीवेन (अनेन आत्मना) 138; (आत्मना)
144
जुगुप्सेत् 129, 472
जुषताम् (त्वा) 313
जुषमाणः 292
जुषेत 286
जुष्टः (तेन) 284
जुष्टम् 44, 292
जुहाव 364
जुहुयात् 119, 278
जुहुराणम् (एनः) 5, 266
जुहुवः 364
जुहुः 103
जुहोति 94, 190, 225, 272; (न)
439
जुहोमि 307
जुह्वत् 192
जुह्वतः 47

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

जुहति 125, 271

जुहान्शुकुः 308

जुहानः (अग्निहोत्रम्) 353

जूतिः 67

जेता (ब्रह्मोद्यम्) 223, 226

जेष्यन्तो मन्यन्ते 168

जैत्रम् (अक्षरम्) 373

जैमिनीयोपनिषत् 377-474

जैवाल्लिः गत्नसमाक्षयिणम् 403

जैवलिं प्रवाहणम् 268

ज्ञः 36, 297, 299

ज्ञपयते 89; (स प्रस्तावः) 89

ज्ञपयिष्यामि 301

ज्ञाज्ञौ 284

ज्ञातयः 146; (प्रियाः) 303

ज्ञाता 16, 165

ज्ञातिकाः 438

ज्ञातिभिः 171

ज्ञात्वा (तमेव) 293

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः 285

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः 284, 288,
293, 296, 298

ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति 293

ज्ञानवृत्ताः 46

ज्ञानप्रसादेन 45; (विशुद्धसत्त्वः) 45

ज्ञानबलाक्रिया 297

ज्ञानम् 55; (मोक्षं च) 350

ज्ञानमयम् 39

ज्ञानवतः 152

ज्ञानसंततिम् 49

ज्ञानानि 26; (मनसा सह) 347

ज्ञाने 20

ज्ञानैः (विभर्ति) 295

ज्ञानोपसर्गाः 355

ज्ञेयम् 285; (पञ्चधा) 336

ज्यायः 91, 289

ज्यायसाः 178

ज्यायांसि पर्वाणि 451

ज्यायान् 101, 103

ज्येये 10

ज्येष्ठः पुत्राणाम् (अग्निः) 412

ज्येष्ठपुत्राय 38

ज्येष्ठब्राह्मणम् 471

ज्येष्ठम् 55, 121

ज्येष्ठमन्नं भिषक् स्मृतम् 340

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति 266

ज्येष्ठाय 123; (पुत्राय) 100; (स्वाहा)
273

ज्यैष्ठ्यम् 123

ज्योक् 50, 88, 89, 116, 117;
(जीवति) 88

ज्योतिः 23, 29, 37, 41; (ज्योतिषाम्)

44, 60, 102, 106, 108, 250,

285; (= अमृतम्) 183; (मनः) 227;

(चन्द्रमा एव) 238; (परम्) 327,

370, 374; (= आदित्यः) 335;

(अमृतम्) 363; (एके) 369;

ज्योतिरसि 274

ज्योतिरिति द्वे अक्षरे 434

ज्योतिरेतदुक्त्यामिति 434

ज्योतिर्मयः 45

ज्योतिर्वा एतत्तस्य साम्नः 406

ज्योतिष आत्मा 322

ज्योतिषम् 38

ज्योतिषा 106; (स्वेन) 239

ज्योतिषाम् 31

ज्योतिष्मान् 113, 114, 407

ज्योतिष्यापः प्रातिष्ठिताः 60

ज्योतीषि 52, 67

ज्योतीः 61

ज्योतीरूपमयमग्निः 193

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

ज्योतीरूपमसावादित्यः 193

ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः 194

ज्वलति 88, 311

ज्वलति स उद्गीथः 88

ज्वलदसि 274

ज्वलयन्ति (अग्निभिः) 368

ज्वलिष्याम्येवाहामिति (अग्निः) 197

ज्वालायनाय 470

ट

टीत्र (?) 436

ण

ण (न) अवान्यात् 433

ण-इति अस्य मर्त्यमक्षरम् 469

ण्यः 165

त

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासन्ते 172

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च 247

तं वै प्रविशतेति 428

तं स्कन्द इत्याचक्षते 159

तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेत् 27

तं ह न मेने शाकल्यः 230

तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे 141

तं ह सम्राडेव पूर्व पप्रच्छ 237

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः 163

त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा 143, 144

त एते ऋषयो धूतशरीराः 454

तक्षा 366

तक्षैव इति 367

तक्षणा (अपोज्झितः) 367

तक्ष्णुवन्ति (वासीभिः) 368

तं कापेय न विजानन्त्येके 432

तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्याः 111

तच्चतुर्विंशतिः सम्पद्यते 459

तच्छश्वत्संवर्तते 145

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः 44

तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम् 188

तज्जलान् 102; (इति शान्त उपासीत) 102

तं चेद्ब्रूयुरातिवाचसीति 156

तं चेद्विष्यात् 278

तं चेन्मे न विवक्ष्यासि मूर्धा ते विपतिष्यतीति
230

तं जातमभिव्याददात् 176

तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन् 107

तडिद्धर्मः 292

तण्डुल 103

तत 11; (कस्मै मां दास्यासि) 11

ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् 185

ततः सृष्टिर्भवत् 186

तत एकशफमजायत 185

तत एव सत्यमात्मानं कुरुते 147

तत एवानृतमात्मानं कुरुते 147

तत एवास्य भयं वीषाय 184

ततम् (मया) 362

ततमम् 65

ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति 147

ततो गावोऽजायन्त 185

ततोऽजायत पश्यतः 416

ततोऽजावयोऽजायन्त 185

ततो ज्यायांश्च पूरुषः 101

ततो नैकंचन वेद 269

ततोऽन्याद्विभक्तम् 243, 244

ततो भूयः 100

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां (संभूत्यां)

स्ताः 3, 249

ततो मनुष्या अजायन्त 185

ततो वा सद्जायत 57

ततोऽहंनामाभवत् 184

तत्केन कं जिघ्रेत् 208, 256

तत्कतुः (यथाकामः) 248

तत्तेज आचक्षते उदन्येति 142

तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् 17

तत् त्रेधाभिहितम् 356

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- तत्त्वतः 41
तत्त्वभावः 27
तत्त्वभावात् 284
तत्त्वभावेन 27
तत्त्वमासि 142, 143, 144, 145, 146,
147
तत्त्वं पूषन्नपावृणु 351
तत्त्ववित् 325
तत्त्वस्य (योगम्) 297
तत्त्वाय 285
तत्त्वे (परे) 344
तत्त्वेन (समेत्य योगम्) 297
तत्पराः 284
तत्पुरुषोऽमानवः 118, 127
तत्पृथिव्यै मध्यम् 473
तत्प्रयत्नेन शोधयेत् 350
तत्प्राणांस्तत्रे 264
तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् 264
तत्फलाच्छिन्नपाशः 347
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः 3
तत्र संजायते मनः 286
तत्रागमययत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन् 217
तत्रान्योऽन्यत् पश्येत् 244; (जिघ्रेत्) 244;
(रसयेत्) 244; (वेदेत्) 244;
(शृणुयात्) 244; (मन्वीत्) 244;
(स्पृशेत्) 244; (विजानीयात्) 244
तत्रैतच्छुक्लमुत्पातितं सोम्य विजानीहि 142
तत्सत्यम् 142, 143, 144, 145, 146,
147
तत्सदासति 107
तत्समः 297
तत्समभवत् 107
तत्समम् 87
तत्सर्वमभवत् 187
तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति 34
तत्सवितुर्वरेण्यम् 274, 337, 474
तत्सवितुर्वृणीमहे 123
तत्साम (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति 66
तत्स्थो भुङ्क्ते 339
तथर्षीणाम् 187
तथा ३ 437
तथा करिष्याम इति मन्यमानाः 419
तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम् 39
तथा नस्त्वं गौतम मापराधाः तव च पितामहाः
270
तथा नस्त्वं तात जानीथाः 270
तथा मनुष्याणाम् 187
तथा वृत्तिक्रियाच्चित्तम् 349
तथेति चायुः पवते 437
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यम् 294
तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवत्, ब्राह्मणो मनुष्येषु
189
तदन्तरस्य सर्वस्य 2
तदन्नत्वम् (परिणामत्वात्) 339
तदन्यथाऽसद्यदि मे असद्विदुः 362
तदप आचक्षतेऽशनायेति 142
तदपराजिता पूर्वब्रह्मणः 165
तदमृतः (भवति) 312
तदमृताः 74
तदश्व ह वै प्यश्वार्णवौ ब्रह्मलोके 165
तदव्ययं परिपश्यन्ति धीराः 38
तदश्वत्यः सोमसवनः 165
तदस्मिन् समाहितम् 160
तदस्य तृतीयं जन्म 66
तदस्य देवा अन्वायताः 87
तदस्य द्वितीयं जन्म 66
तदस्य पशवोऽन्वायताः 86
तदस्य पितरोऽन्वायताः 87
तदस्य प्रथमं जन्म 66
तदस्य मनुष्या अन्वायताः 86
तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय 211, 407

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि 86
तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम् 171
तदस्याण्या अन्वायत्ताः 87
तदाण्डं निरवर्तत 107
तदात्मानं स्वयमकुरुत 57
तदात्मानमेवावेत् 187
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय 342
तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति 187
तदिदमेव प्राणमप्येति (मनः) 431;
(श्रोत्रम्) 432
तदुक्थम् (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तदु नात्येति कश्चन 22, 24, 25
तदुरस उरस्त्वम् 472
तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः 2
तदेकं सन्न व्यभवत् 188
तदेजति तन्नैजति 2
तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म 106
तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः 189
तदेतत् त्रयं शिक्षेत् 258
तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा 186
तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति 101
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात् 187
तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गैर्भ्यस्तेजः संभूतम् 66
तदेतदन्तमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् 259
तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितम् 434
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् 59, 60
तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम 75
तदेतद्वृष्टं च श्रुतं चोपासीत् 102
तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं विद् इन्द्रः 189
तदेतद् विश्वुद्धिराह्लादाश्चरन्ति 154
तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा 194
तदेतन्नान्दनम् 65
तदेतन्मिथुनं गायत्रम् 459
तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते 69
तदेव बहु मन्येध्वम् यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम्
226

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते 6, 7
तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति 137
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म 24, 25, 291; (तदे-
वामृतमुच्यते) 24, 25
तदेव सक्ताः सह कर्मणैति 248
तदेवार्कस्यार्कत्वम् 175
तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् 177
तदैतस्मिच्छरीर एतत्सुखं भवति 34
तदैरं मदीयं सरः 165
तद् गुह्यमेव नाम भवति 280
तद्द्वरे तद्वन्तिके 2
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् 250
तद्ध वै त्रय्यै विद्यायै शुक्रम् 446
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् 2
तद्धावमृश्य न विवेद 145
तद्धास्य विजज्ञौ 147
तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव 189
तद्धि असुषु रमते (मनः) 457
तद्धेदं तर्हि अव्याकृतमासीत् 186
तद्धैतत् पर्यन्तृषिर्वाग्देवः प्रतिषेदे 187
तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे 167
तद् ब्रह्म (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तद्-भूयः 128
तद्य इह आत्मानमननुविद्य व्रजन्ति 161
तद्य इह रमणीयचरणाः 128
तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति
164
तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मचयण
अनुविन्दन्ति 165
तद्यजुः (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तद्यत्तत्सत्तदमृतम् 163
तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यः 259
तद्यत्समायन् तत्साम्नः सामत्वम् 469
तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इति 142
तद्यथा वृणजलायुक्ता... उपसंहरति 247
तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जयात् 245

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

तद्यथा पेशस्कारी...रूपं तनुते 247
तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तः...नान्तरम्
242
तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति 241
तद्यथा राजानमायान्तं प्रतिकल्पन्ते 246
तद्यथा राजानं प्रयियासन्तम्...246
तद्यथाहिनिर्ल्वयनी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता
शयीत 249
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते 161
तद्यद्वापां शर आसीत्तत्समहन्वत 176
तद्यदात्मविदो विदुः 44
तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवन् 180
तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्
180
तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्
180
तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति 66
तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेति 186
तद्यदेतदिदंमयोऽदंमय इति 248
तद्यद्द्वयौस्तत्रे तस्माद्वायवी नाम 264
तद्यदेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् 176
तद्यद्द्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति 227
तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्
187
तद्वनम् 10
तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयं
रूपम् 242
तद्वा अस्यैतदात्मकामात्मकाममकामं रूपं
शोकान्तरम् 242
तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् 69
तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमाभि तपति 154
तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् 190
तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च 68
तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् 160
तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् 41
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः 44

तद्विदः (तिष्ठमानस्य) 231
तद्विदे 302
तद्विद्वासः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति
268
तद्विशोकम् 87
तद्विष्णोः परमं पदम् 20
तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् 264
तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितम् 264
तद्वै तदेतदेव तदास 259
तद्वै दैवं मनो येनानन्वेव भवति अथो न
शोचति 196
तद् व्रतम् 88, 89, 90, 91
तनये 294
तनुते 56; (रूपम्) 247
तनुवा 289
तनूः 32; (शिवा) 289
तनूम् 18, 46
तं ततोऽतिजने विसृजेत् 146
तन्तस्यमानाः 386
तन्तुना 202; (उत्क्रान्तः) 343
तन्तुनाभः 298
तन्तुभिः (प्रधानजैः) 298
तं ते गर्भं हवामहे 280
तं त्वा भग प्रविशानि 51
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि 230
तं देवाः सर्वेऽर्पिताः 22
तं देवाश्चक्रिरे धर्मम् 197
तन्द्नी 331, 346
तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति 166
तन्न तथा 262
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयः 40
तन्नाकम् 87
तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत 186
तं नायतं बोधयेत् 241
तन्निष्ठः 335
तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति 175

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तन्मयः 43, 350	तप्यथाः 362
तन्यतुः 210	तप्यमानस्य (उष्णतरः प्राणः) 455
तन्वम् (पुपुष्वात्) 361	तप्यमानस्य भूयसी कीर्तिः 383
तपः 10, 37, 39, 42, 53, 56, 58, 93, 105, 127; (यशः) 409; (तस्यान्तरात्मा) 455	तप्यमानस्य भूयो यशः 383
तपः (परमम्) आस्थाय 325	तप्यमानानाम् 119
तपःप्रभावात् 299	तप्स्याम्यहमित्यादित्यः 197
तपःश्रद्धे 40; (ये ह्युपवसन्त्यरण्ये) 40	तमः (एके) 369
तपाति 58, 106, 107, 180; (नैनं पाप्मा) 253	तमः (प्राविशन्ति) 249
तपन्तम् 89; (न निन्देत्) 89	तमः (भूयः) 249
तपान्ति 353, 354, 355	तम एव यस्यायतनम् 228
तपश्च श्रद्धा च 472	तमक्रतुः परयति वीतशोकः 18
तपसः 22; (अलिङ्गात्) 46	तमनः 363
तपसा 28, 29, 36, 39, 45, 59, 191; (अनाशकेन) 251, 383, 434; (व्रतचर्येण) 469	तमनम् 358
तपसा चीयते ब्रह्म 39	तमभित आसीना आहुः 166
तपसा प्राप्यते सत्त्वम् 332	तमशानापिपासाभ्यामन्ववार्जत् 63
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व 59	तमसः 43
तपसोऽन्तरात्माग्निः 455	तमसः (पर्यम्) 344
तपसोऽन्तरात्मा विद्युत् 455	तमसः पारम् 347
तपस्तनुः 385	तमसस्परि 106
तपस्तप्यते 225	तमसस्पराम् 159
तपस्वी 332	तमसा 1; (अन्धेन) 249
तपांसि 17	तमसि तिष्ठन् 222
तपांसि सर्वाणि च यद्वदान्ति 17	तमसोऽन्तरः 222
तपोऽतप्यन्त (ता आपः) 471	तमसो मा ज्योतिर्गमय 183
तपो नित्यः 53	तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः 24, 25, 298
तपो मे 449	तमाहुरिन्द्रं पुरुषं महान्तम् 291
तप्तः 115	तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते 65
तप्तस्य 176	तमिन्द्र निर्जहि 280
तप्तो ब्रह्मचारी 115	तमुक्त्वामन्तं प्राणोऽनूक्त्वामति 247
तप्तोर्विसर्पिः 345	तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति 251
तप्तोर्विव सः 345	तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् 275
	तमेतावन्तं कालमाविभर् यावान्संवत्सरः 176
	तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः 251
	तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् 25, 44, 298
	तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् 250

श्रे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति 289, 298
तमेवैकं जानथ आत्मानम् 43
तमोऽतमाविष्टम् 344
तमोलक्ष्यम् 344
तमो वा इदमग्र आसीदेकम् 334
तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति 148
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्वति 44
तयोरेष संस्तावः 236
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति 27, 166
तरतः 164; (एतेन) 252
तरति 47, 148; (एते) 252; (पाप्मा
नैनम्) 252
तरति पाप्मानम् 47
तरति शोकम् 47
तरति शोकमात्माविदिति 48
तर्कः 342
तर्केण 16; (पश्यति) 343
तर्पणीयः 15
तर्पयन्तु (तृप्तः) 273
तर्याभिघातिनः 256
तल्पम् 129
तवसः 358
तवसा 360; (परेण) 371
तवैव राजन्मानुषं वित्तम् 125
तस्कराः 355
तस्मा उरुरभवत् 472
तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः 42
तस्माच्चैत्र प्रमाद्यति 56
तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति 188
तस्मात्तत्सर्वमभवत् 187
तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते 57
तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं च 70
तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च 70
तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च
70
तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं
च 70

तस्मात्तेनोभयं संकल्पयते संकल्पनीयं चासं..70
तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आताः 172
तस्मात्त्वेवोद्गाता 76
तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् 21
तस्मात् पुत्रो नाम 195
तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुः 189
तस्मात्सर्वायुषमुच्यते 55
तस्मात्सोऽपि दहति 455
तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत 276
तस्माद्ग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते 189
तस्मादतिस्त्रुष्टिः 186
तस्मादन्नं तदुच्यते 55, 340
तस्मादापि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति 230
तस्मादापि प्रतिरूपं जातमाहुः 230
तस्मादप्यथेहादानम्...168
तस्मादप्येतर्हि एकाकी कामयते 190
तस्माद्प्राणन्नपानन्नुद्गायति 72
तस्माद्प्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति 72
तस्माद्प्राणन्नपानन्साम गायति 72
तस्माद्यमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव 185
तस्मादसतः सज्जायत 137
तस्मादात्मज्ञं ह्यच्येद् भूतिकामः 46
तस्मादात्स्विज्यं करिष्यन् 183
तस्मादिदमर्ध्वगुलमिव स्व इति 185
तस्माद्गु गायतां नारनीयात् 417
तस्माद्दृच्यध्रूढं साम गीयते 75
तस्मादेकाकी न रमते 185
तस्मादितदुभयमलोकमन्तरतः 186
तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते 39
तस्मादेनं स्वपितीत्याक्षते 141
तस्मादिनां न हिनस्ति 66
तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः
समाहितः 252
तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत्
278
तस्माद्देश आतपति उष्णतरः पवते 455

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तस्मादेशां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः 187
तस्माद्धर्मात्परं नास्ति 189
तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये
188
तस्माद्यत्र क्व च वर्षति 137
तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा 137
तस्माद्यदनेनात्ममत्ति तेनैतास्तृष्यन्ति 181
तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति 188
तस्माद्द्वयोर्न कुर्वन्ति 416
तस्माद्वा एतदाशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाद्भिः
परिदधति 123
तस्माद्वाव पापं न कुर्यात् 429
तस्माद्द्वै यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं
गच्छति 234
तस्माच्च जनमियान्नान्तामियात् 179
तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति 74, 75
तस्मान्मूर्तिरेव रयिः 28
तस्माँल्लोकात्पुनरौति 248
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे 24, 25
तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यायत्तानीति विद्यात्
86
तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् 160
तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा 128
तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः 261
तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् 103
तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने 124
तस्मै तत्र स विजिहीते 261
तस्मै ते विश्वाहा नमः 461
तस्मै मृदितकषायाय तमसस्परं दर्शयति 159
तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्भ्यः 142
तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नात् 142
तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य
इति 146
तस्य त्रय आवसथाः 65
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति 25, 44, 298
तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी 118

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकं एवमक्षिणी 76
तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयात् 146
तस्यर्कं च साम च गेष्यौ 76
तस्य लोकः स उ लोक एव 250
तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ 446
तस्य वै वागिति प्रतिष्ठा 183
तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् 183
तस्य वै स्वर एव स्वम् 183
तस्य सत्यमायतनम् 472
तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति 158
तस्य स्वर एव प्रजाः 455
तस्य ह मूर्धा विपपात 230
तस्य ह वा एतस्य एवं पश्यतः ... आत्मतः
प्राणः 159
तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति
163
तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव
सुतेजाः 133
तस्य हैतस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते 247
तस्याः प्राण ऋषभः 260
तस्या अभिरेव मुखम् 265
तस्या एष एव पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः 181
तस्या एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः 181
तस्यान्तरात्मा तपः 455
तस्यामर्थं निष्ठाय 277
तस्यार्थं प्रतिरूपः पुत्रो जायते 234
तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च 29
तस्यार्चत आपोऽजायन्त 175
तस्या वेदिरूपस्यः 276
तस्याश्वत्वारः स्तनाः 260
तस्यैतदेव निरुक्तम् 163
तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा 10
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति 260
तस्यैव स्यात् पदावित् 252
तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् 18, 46
तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम 46

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

तस्यैष आदेशः—योऽयं दक्षिणेऽक्षन्तः 472
तस्यैष घोषो भवति 261
तस्यैष श्रीरात्मा समुद्रूढः 433
तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिच्छरीर उष्णिमानं विजा-
नाति 102
तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत् कर्णाविपिगृह निनदमिव
शृणोति 102
तस्यो कृत्स्नता 190
तस्योदिति नाम 76
तस्योपनिषदहमिति 260
तस्योपनिषदहरिति 259
तस्यो मे किमन्नं किं वासः 268
तस्यो मे बलिं कुरुत 268
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्
27
तां समभवत् 185
तां समेवाभवत् 185
तां सृष्ट्वा अध उपास्त 276
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति 249
ताः प्राण्यापानन् 471
ताः समान्योदानन् 471
ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति 144
ता अपान्य व्यानन् 471
ता आपः सत्यमसृजन्त 259
ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः 180
ता एव विश्वे देवाः 421
ता एता देवताः...महत्यण्वे प्रापतन् 63
तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भेऽन्तः 457
तादृक् 23, 134; (तत्) 430
तानि अस्यैतानि कर्मनामान्येव 186
तानि त्रेतायां बहुधा संतानानि 39
तानि वा एतानि अमृतानाममृतानि 97
तानि विदुर्ब्राह्मिणा ये मनास्विनः 382, 405
तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि 151
तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि 150
तां त्वा घृतस्य धारया 273

तां द्योतमानां स्वर्ग्यं मनीषाम् 457
तान्येकशतं संपेद्रुः 171
तात् हानुपनीयैवैतदुवाच 130
तापसः (अतापसः) 243
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति 269
ताभ्यां मे धुक्त्व-अध्यायम् 464
ताभ्योऽभितताभ्यो मूर्तिरजायत 64
तामसः (अंशः) रुद्रः 334
तामसानि 331
तामाहुः परमां गतिम् 26, 347
तासु नास्तिरयति 150
तां मे ब्रूहि 270
ताम्रम् 471
ताम्रमिव बभ्रुरिव तद्यजुषाम् 472
ताम्राय नमः 462
ताम्रो वर्णोऽभ्यवैति 471
ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीति 144
तायन्ते 399
तारकः (अक्षिणि) 337
तारयतु 148
तारयसि 37
तालु—343
तालुके 52
ताल्वध्यग्रम् 343
ताल्वन्तर (विच्छिन्ना) 343
तावदादित्यं गच्छति 166
तावदावासा (एता देवताः) 429
तावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ 259
तावानन्तरेणाकाशः 217
तावानयमग्निः 193
तावानसावादित्यः 193
तावानसौ चन्द्रः 194
तावानस्य महिमा 101
तावेहि संरभावहै 279
ता व्यान्य समानन् 471
तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि 138

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका 166	तुरं भगस्य धीमहि 123
ति-इत्येकमक्षरम् 259	तुराषाट् 358
तिग्म तेजसाः 327	तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति 382, 405
ति-तन्मर्त्यम् 163	तुरीयं दर्शतं पदम् 265
तितीर्षताम् 19	तुरीयम् (पदम्) 263
तिरश्ची 273, 304	तुरीयम् (वाचः) 382
तिरश्चीनवंशः 96	तुरीयाय 265
तिरोदधे 9	तुरीये दर्शते पदे (प्रतिष्ठिता) 264
तिरोऽसानि 185	तुर्यं (महत्तरम्) 357
तिरोहितम् 183	तुर्याख्ये (धारयेत्) 342
तिरे 203	तुल्यः 14
तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति 243	तुविष्मान् 396, 397
तीर्त्वा (पारम्) 343	तुस्तूर्षमाणौ 311
तीर्थेन (इच्छसै) 270	तूर्णम् 36
तीर्थेभ्यः (अन्यत्र) 173	तूल 134
तिर्यङ् (अतपत्) 415	तूष्णीम् 36, 80, 201; (आस) 323
तिर्यङ् तपति 415	तूष्णीमासीनाय (ब्रह्मणे) 447
तिर्यञ्चः 273	तृचः 415
तिर्यञ्चम् 294	तृचे साम 416
तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् 272	तृण—326
तिर्यञ्चो लोकाः 402	तृणकाष्ठसंस्पर्शेन 345
तिलमाषाः 128, 275	तृणजलायुका 247
तिलेषु (तैलम्) 285	तृणम् (निद्धौ) 8, 9
तिलौदनं पाचयित्वा 278	तृणवनस्पतयः 153
तिष्ठतः 225	तृणवनस्पतीन् 149, 152
तिष्ठन्तः 388	तृणस्य (अन्तम्) 247
तिष्ठन्ति (अगिन्नः) 242	तृणादः (in अवृणादः) 191
तिष्ठमानस्य (तद्विदः) 231	तृणैः 141; (नवैः) 312
तिष्ठासेत् (बाल्येन) 218	तृणोदकम् 92; (पशुभ्यः) 92, 190
तिस्राभिः समपादयत् 416	तृतीयः 48, 93; (पादः स्वर) 474
तिसृभिरावाह्निः इमान् लोकान् जयति 442	तृतीयं स्थानम् 129
तिन्नो मात्राः 36	तृतीयम् 285
तुकाः (स्तुकाः ?) 361	तृतीयं भ्रियते 439; (यन्भ्रियते) 441
तुरः कावषेयः 282	तृतीयसवनम् 94, 95, 105
तुरम् 123	तृतीयसवने 389
	तृतीयस्य (सवनस्य) 375

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

तृतीयस्यामितो इवि 165
तृप्तम् 344, 354
तृप्ताः (तर्पयन्तु) 273
तृप्तिः 60
तृप्तिम् 133, 134
तृप्तिमान् 154
तृप्तिरिति 451
तृप्यति 133, 134
तृप्यन्ति 98, 181
तृष्णा 331
तृष्णेर्ष्याकुण्डली 346
ते अचिरभिसंभवन्ति 272
ते कीटाः पतन्ना यदिदं दन्दशूकम् 272
ते चन्द्रं प्राप्यान्ने भवन्ति 272
ते छन्दोभिरच्छादयन् 74
तेजः 14, 33, 35, 66, 96, 97, 101,
137, 139, 142, 146, 149, 150,
152, 154, 159; (समूह) 265
तेजः (परम्) 356
तेजः (लोहितपिण्डः) 357
तेजः परस्यां देवतायाम् 142, 146
तेज इति (उपासीत) 308
तेज एव 249
तेज एव तत्पीतं नयते 142
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते 154
तेजसः 139
तेजस आत्मा 320, 322
तेजस एव तदध्यापो जायन्ते 137
तेजसा 33, 34, 133, 134, 166;
(अग्निः) 392
तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ 142
तेजसा हि तदा संपन्नो भवति 166
तेजसि 36
तेजसेन्धम् 351
तेजसो वाव भूयोऽस्तीति 154
तेजस्वतः 154

तेजस्वितमः 308
तेजस्विनी 199
तेजस्वी 89, 101, 154, 199, 407
तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् ... अभि-
सिध्यति 154
तेजोमण्डले 34
तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वम् 353
तेजोमयः (पुरुषः) 208, 209, 210,
248
तेजोमयम् 287
तेजोमयी (वाक्) 140, 141
तेजोमात्राः 35; (समभ्याददानः) 246
तेजोमूलम् 142
तेजो मे 449
तेजोरसः 176
तेजो वा एतत्तस्य साम्नः 406
तेजो वाद्भ्यो भूयः 154
तेजोवृषः 349
तेजो वै पुत्रनामासि 310
तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते 139
तेजोहरः 421
ते धूममभिसंभवन्ति 272
तेन तान्यसर्वाणि 431
तेन तेऽसर्वे 431
तेन त्यक्तेन भुर्जीथाः 1
तेन त्वा परिगृह्णामि 310
तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः 249
तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते 162;
(मातृलोकेन) 162; (भ्रातृलोकेन)
162; (स्वसृलोकेन) 162; (सखि-
लोकेन) 162; (गन्धमाल्यलोकेन)
162; (अन्नपानलोकेन) 162;
(गीतवादितलोकेन) 162; (स्त्रीलोकेन)
162
तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति 247
तेन संपन्नो महीयते 162

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तेन सोऽसर्वः 431
तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते 196
तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते 40
तेनासौ लोको न पूर्यते 129
ते निचिकथुर्ब्रह्म पुराणमग्न्यम् 251
तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् 289
तेनेयं त्रयी त्रिविधा वर्तते 69
तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च 249
तेनैनामभ्यसृजत् 276
तेनोद्गात्रा दीक्षामहै 426
तेपानाः (तपः) 471
ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति 272
ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः 86
तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति 91
तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये 130
तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि 273
तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाच 168
ते मा वृष्ठाः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु 273
ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् 22
ते यथा तत्र न विविकं लभन्ते 143
ते यदन्तरा तद्ब्रह्म 172
ते यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्ति 227
ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः 102
ते वा एते रसानां रसाः 97
ते वै माऽभिसंविशत 181
तेषां संकल्प्यै वर्षं संकल्पते 150
तेषां सत्यानां सतामन्तमपिधानम् 163
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति 161,
164, 165
तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति 171
तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् 298
तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति
137
तेषां त्वमस्युत्तमः 463
तेषां न पुनरावृत्तिः 272
तेषां नैकं चनाशकं विवक्तुमिति 125

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोकः 30
तेषामेव (महिमा) 364
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् 47
तेषामेवैष ब्रह्मलोकः 30, 164, 165
तेषामेष सत्यम् 202, 205
ते ह पुत्रैषणायाश्च वितैषणायाश्च... 252
ते ह वा एते द्वे अक्षरे 443
ते हेमे प्राणा अहंभ्यसे विवदमानाः 267
ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेषु 110
तैजसः 48, 49; (पुरुषः) 209, 249
तैत्तिरीयोपनिषत् 50-61
तैलम् 285
तोके 294
तौ चेन्मे वक्ष्यति, न वै... कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेता
223
तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ 110
तौ वै नौ संभवाव 413, 416
तौ संपरीत्य विविनाक्ति धीरः 15
तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः 216
तौ ह शान्तहृदयौ प्रववजतुः 168
तौ हासंविदानावेव प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः
167
त्य-इति अस्य मर्त्यमक्षरम् 469
त्यक्तेन (तेन) 1
त्यत् 57; (ब्रह्म) 227
त्यम् 204; (यद्देवाश्च प्राणाश्च) 304
त्यस्य 182
त्यस्य ह्येष रसः 204
त्रपु 120
त्रपुणा लोहायसम् 447
त्रपुणा सीसम् 120
त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म 198
त्रयः (देवाः) 226
त्रयः पुरुषाः 395, 396
त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावः 91
त्रयम् 106

श्लो 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- त्रयश्च त्री च शता, त्रयश्च त्री च सहस्रा 226
 त्रयस्त्रिंशत् (देवाः) 226
 त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति 226
 त्रयाणां मृत्युनाम (अतिवाहम्) 439
 त्रया ह प्राजापत्याः 258
 त्रयीं त्रियाम् 119
 त्रयीविद्या 69, 74, 91, 93, 263, 264,
 383, 390, 391, 393, 426, 447
 त्रयीविद्याया आत्मा 308
 त्रयीविद्या हिङ्कारः 91
 त्रयेण वेदेन 377, 383
 त्रयोदशमासाः 385
 त्रयो धर्मस्कन्धाः 93
 त्रयो लोकाः 91
 त्रयो लोका एत एव 193
 त्रयो वाव लोकाः 195
 त्रयो वेदा एत एव 193
 त्रयो हि प्राणोऽपानो व्यान इति 423
 त्रय्या त्रियया 417
 त्राणम् 165
 त्रायते 100
 त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः 263
 त्रिः (अभ्युक्षति) 279
 त्रिः (अनुमार्ष्टि) 279
 त्रिकर्मकृत् 13
 त्रिकालात् (परः) 297
 त्रिकालातीतम् 48
 त्रिकेण (उपास्ते) 333
 त्रिगुणः 295
 त्रिगुणभेदपरिणामत्वात् 339
 त्रिगुणम् (भोज्यम्) 339; (भुङ्क्ते) 339
 त्रिगुणत्रयस्त्रिंशौ 354
 त्रिगुणाः (लोकाः) 435
 त्रिणाचिकेतः 13
 त्रिणाचिकेताः 19
 त्रिदिवे 32
 त्रिधा 159
 त्रिधातु 471
 त्रिधा भवति पञ्चधा 159
 त्रिपदम् 336
 त्रिपदी 265
 त्रिपाद् 101; (ब्रह्म) 336; (चरति चोत्तरम्)
 357
 त्रिपाद्स्यामृतं दिवि 101
 त्रिपुत्रः 423
 त्रिमित्रेण 36
 त्रिमार्गभेदम् 284
 त्रिरात्रान्ते 278
 त्रिरुन्नतम् 286
 त्रिर्यद्विवः परि मुहूर्तमागात् 407
 त्रिर्वैव त्रियते 438
 त्रिर्वै गृहपते पुरुषो जायते 438
 तिहं वै पुरुषो त्रियते त्रिर्जायते 441
 त्रिवर्त्मा 295
 त्रिविष्टपम् (वेदान्तम्) 448
 त्रिवृत 353, 365
 त्रिवृतम् 284; (त्रिवृतम्) 138, 139,
 142
 त्रिवृत्साम् 399; (चतुष्पात्) 399
 त्रिवृद्भूपम् 394
 त्रिवेदः कृष्णरातो लौहित्यः 461
 त्रिशङ्कोः (वेदानुवचनम्) 53
 त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रम् 314
 त्रिष्टुप् 104, 354; (अन्तरिक्षम्) 415,
 417
 त्रिष्टुभम् 375
 त्रिष्टुभा त्वेव परिदध्यात् 435
 त्रिष्टुभा परिदधाति 435
 त्रिसूत्रम् 351
 त्रीणि त्रीणि 91
 त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् 138
 त्रीणि शुक्राणि (उदायन्) 446

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

त्रीण्यमृतस्य पुष्पाणि 463
त्रीण्यस्थीन्यात्रिः 402
त्रीण्यायुंषि मेऽकृणोः 463
त्रिन् वेदाननुब्रवीत 278
त्रेतायाम् 39
त्रेषा 139, 176; (अभिहितम्) 352
त्रैवणिः 212, 257
त्रैष्टुभम् 104, 375; (माध्यन्दिनं सवनम्)
104, 462
त्र्यक्षरम् 87; (हृदयम्) 258; (स-ति-यम्-
इति) 259, 336, 390
त्र्यणुकम् (च विद्धि) 357
त्र्यहम् 278
त्र्यायुषं कश्यपस्य 463
त्र्यावृद्वायवम् 442
त्वं यज्ञः 195
त्वं लोकः 195
त्वं हि नः पिता 37
त्वक् 35, 52, 62, 63, 91, 134, 231;
(उपनाहः) 367; (प्रस्तावः) 402
त्वगेकायनम् 207, 255
त्वग्वै ब्रह्मः 215
त्वङ् नरकः 473
त्वचः 231
त्वचा 36, 64
त्वचा संस्पर्शान् वेदेति वेद 473
त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते 215
त्वचि तिष्ठन् 223
त्वचि मृत्युपाशः 466
त्वचोऽन्तरः 223
त्वं नः श्रेष्ठोऽसि 122
त्वं नु खलु याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसि 212
त्रिमहम् 363
त्वमेव वरं वृणीष्व 313
त्वमेव वृणीष्वेति 314

त्वं ब्रह्म 195
त्वं म उद्गाय य एतस्य सर्वस्य यज्ञः 425
त्वयि 313
त्वयि प्रतिष्ठायैतमुद्यच्छाम 469
त्वयैव संभवानि 413, 416
त्वष्टा 279
त्वष्टा रूपाणि पिंशतु 279
त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अन्नारावक्षयणमकृताः
इति 229
त्वादृक् 14; (नो भूयानाचिकेतः प्रष्टा) 16
त्वाष्ट्रम् 210
थ
थ 73
द
द (इति अक्षरम्) 258
द (एकाक्षरम्) 258
दंश-326
दंशः 143, 144
दंसः 210
दक्षः कात्यायनिरात्रेयः 460
दक्षजयन्तो लौहित्यः 461
दक्षाय कात्यायनये आश्रेयाय 470
दक्षिणतः 44, 158; (उच्यन्ति) 354,
433; (वासि) 449
दक्षिणम् 29; (मुखम्) 294; (कर्णम्)
280
दक्षिणा 103, 128, 176
दक्षिणा (आदित्य एति) 272
दक्षिणाः 42, 96, 105; (प्रतिगृहीताः न
हिंसन्तीति) 464, 465
दक्षिणाग्निः 336; (अन्तरिक्षम्) 349
दक्षिणाग्नौ 119
दक्षिणा दिक् 112; (दक्षिणे प्राणाः) 237
दक्षिणाभिः 417
दक्षिणाम् 28
दक्षिणामभिजायते 441

श्वे 283-300 कौ 301-324 जै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- दक्षिणां प्रयच्छति 442
दक्षिणायां दिशि 229
दक्षिणायामिति 229
दक्षिणावृत् 313
दक्षिणासु (नीयमानासु) 11
दक्षिणे (अक्षन्) 236; (प्राणाः) 237
दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः 322
दक्षिणेऽक्षिणि (अवस्थितः) 357
दग्धवान् 359
दग्धेन्धनम् (अनलम्) 299
दण्डेन 292; (न स्पृशेत्) 430
दण्डोपानहं बिभ्रत् 464
दत्त-इति 258
दत्तम् 128; (पापेन) 338
ददति (अस्मै) 258
ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति 225
द द इति 258
ददा 3 437
ददा इति अग्निदीप्यते 437
ददाति (अज्ञानम्) 190
ददाम त इति 306
ददामि 233
ददृश इव होषः 264
ददृशिवान् 12
ददृशे 360
ददौ (वरम्) 237
दद्यात् 277
दधानि 275
दधानि 313
दधि 280
दधिनीव (दधनीव is correct) 285
दधिमधुनोः 123
दधीचि (आथर्वणाय) 210
दधीतेति 277
दधुषुः 212; (ते ब्राह्मणाः) 231
दधे 313
दध्नः 140; (सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदीषति) 140
दध्यङ् आथर्वणः 210, 211, 212, 257
दध्योदनं पाचयित्वा 278
दधिरे 196
दध्रे 115, 196, 197
दन्ताः (द्वयाश्च नखाः) 402
दन्दशूकम् 272
दन्द्रम्यमाणाः 16, 356
दध्न 7
दमः 10, 53, 472
दम इत्यन्वाहार्यपचनः 473
दमम् 258
दमायन्तु (ब्रह्मचारिणः) 51
दयध्वमिति 258
दयाम् 258
दरदाः 370
दर्भ इत्याचक्षते 459
दर्वीम् (पितरः) 225
दर्शतः 461
दर्शतम् (पदम्) 263
दर्शतं पदमिति दृश इव होषः 264
दर्शताय 265
दर्शनाय 163, 171; (चक्षुः) 171
दर्शनीयं हेनेन पश्यति अदर्शनीयं च 421
दर्शनीयम् 70
दर्शनेन (आत्मनः) 206
दर्शपूर्णमासौ 191
दर्शिवान् 12
दलसंस्थाः 335
दवीयः (अन्तिके) 370
दवीयसितमाः (एव) 371
दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति 275
दशधा 362
दशधा (क्षरति) 385; (भवति) 396
दशपदी विराट् 473

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

दशपुत्रः 423	दास्याथ 253
दश पुरुषे स्वर्गनरकाणि 473	दिक्षु तिष्ठन् 222
दशमः नाभ्याम् 423	दिक्षु (साम) तद्वेत्या३ इति 406
दशमं मानुषम् 471	दिक्षु पुरुषः 200
दशमे मासि सूतये (सूतवे v. 1.) 280	दिग्धविद्धाम् 277
दशाङ्गुलम् (अत्यतिष्ठत्) 290	दिग्भिः 107
दशमे पुरुषे प्राणाः 227	दिग्भ्योऽन्तरः 222
दस्रौ 210	दिदीक्षाते 438
दहति (अग्निः) 455	दिदृक्षन्ते 183
दहरम् 7	दिदृक्षेत एवाक्षिभ्याम् 436
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः 160	दियुतानः 361
दह्यते 147	दिवः 103, 119, 196; (छिद्रम्) 379
दातव्यम् 299	दिवम् 104, 131, 149, 152, 349; (असृजत) 410
दातारः 32	दिवमिति 451
दातुः (परायणम्) 231	दिवमेको ददते यो विधर्ता 400
दानम् 93, 105, 258	दिवस्तम्भनीम् 385
दानेन 251	दिवस्पृथिव्योः 369
दान्तः (उपरतः) 252	दिवा 29, 100; (न) 294
दाम 203	दिवि 101; (तृतीयस्याम्) 165
दाम्यत इति 258	दिविक्षिते 351
दाम्यत-दत्त-दयध्वमिति 258	दिविक्षिद्भ्यः 95
दारु 120, 447; (एव भूतः) 455	दिवि तिष्ठन् 221
दारु चर्मणा 120	दिवि साम तद्वेत्या३ इति 406
दारुभूतम् (शिश्ये) 312	दिवे दिवे 22, 361
दारुणि 231	दिवोऽन्तरः 221
दारुणेण 278	दिव्यः 41
दार्वोः (मन्थति) 437	दिव्याः 361
दाल्भ्य 403, 418	दिव्या गन्धर्वाः (प्रातिनन्दन्ति) 451
दावा 359	दिव्यान् गन्धर्वानिति 451
दाशुषः 360, 361	दिव्यान् ब्रात्यान् 400, 408
दाश्वान् 362	दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्यात्मा प्रातिष्ठितः 43
दासभार्यम् 158	दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः 41
दासीनाम् 270	दिशः 42, 52, 62, 63, 90, 92, 103, 106, 116, 126, 133, 174, 180; (मधु) 209, 216, 295;
दासीनिष्कः 131	
दास्याः पुत्रः 364	

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- (सर्वाः) 316, 323, 361; (अपरि-
मितम्) 409; (इमा अभवन्) 428;
(प्राविशन्) 428; (अभिप्रवहति)
450
दिशः-अवान्तरदिशः-आकाशः (प्रतिहारः)
391
दिशः (चतस्रः =) प्रतिष्ठाः 392
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् 63
दिशः समानः 471
दिश इति होवाच 228
दिश एव निधनम् 402
दिश एव सम्राट् 234
दिशं दिशम् 142
दिशं दिशं पतित्वा 142
दिशम् 28
दिशाम् 103; (सलोकताम्) 393
दिशामन्तः 179
दिशामेकपुण्डरीकमसि 274
दिशोऽङ्गाराः 271
दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः 229
दिशो वै प्राणः 471
दिशो वै सम्राट् श्रोत्रम् 234
दिशोऽस्मै बालं हरन्ति 472
दिशो ह्यस्य स्रक्तयः 103
दिष्टम् 127
दिष्टिः 331
दीक्ष्यै 364
दीक्षयन्ति 439, 440
दीक्षा 42
दीक्षाः 105
दीक्षाम् (अभिध्यातासि) 404
दीक्षामहै (तेनोद्वात्रा) 420, 424
दीक्षायाः 364
दीक्षायामिति 230
दीक्षित्वा 123
दीपवत् 347
दीपोपमेन 288
दीप्ताया (कीर्तिः) 422
दीप्यत इव हि देवलोकः 214
दीप्यते 102, 180
दीप्यमान इव 370
दुःखताम् 159, 357
दुःखम् (अपियन्ति) 250
दुःशक्यम् 325
दुग्धदोहाः 11
दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो द्रोहः 73
दुन्दुभेः (खम्) 261
दुन्दुभेः (हन्यमानस्य) 207, 255
दुन्दुभ्याघातस्य (शब्दः) 207, 255
दुरत्यया 20
दुरनुसंप्रात्याः (इव) 456
दुरनूचानः (शूद्रः) 437
दुरुद्धीतम् 75
दुरोणसत् 23
दुर्गन्धि 70; (जिघ्रति) 419, 422
दुर्गन्धे 326
दुर्गम् 20
दुर्ग पथस्तत्कवयो वदन्ति 20
दुर्गे 23; (प्रतितिष्ठति) 266
दुर्दर्शम् 17
दुर्धायां (धातोः) 430
दुर्निवार्यम् 332
दुर्निष्प्रपतरम् 128
दुर्भिषज्यम् (अस्मै भवति) 241
दुर्लभाः 14
दुश्चरितात् 18
दुष्कृतम् 164, 303
दुष्टाश्वयुक्तम् 287
दुष्टाश्वाः 19
दुष्यति 169, 170
दुहितम् 109
दुहिता 217; (मे पाण्डिता जायेत) 278

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 बृ 174-282

- बुहाना (अमृतम्) 385
 बुहे ह वै वाचं सर्वात् कामान् 429
 दूतम् (मनः) 306; (प्रहिणुयात्) 307
 दूतो वरुणस्य 463
 दूरं हास्या मृत्युः 179
 दूरं गच्छेति ब्रूयात् 426
 दूरतः (नेदीय इव) 370
 दूरम् 179
 दूरमेते विपरीते विषूची 356
 दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्या 16
 दूरात्सुदूरे तादिहान्तिके च 45
 दूरूपाः 456
 दूरेदेवतः (न स्यात्) 388
 दूरे वा इदमस्मत् 387
 दूरो ह नाम लोकः 425
 दूर्नामि 179
 दूर्षिका 326
 दृढम् (ह वा अस्येदं सृष्टम्) 471
 दृतिरैन्द्रोतिः शौनकः 460
 दृप्तबालाकिः 198
 दृप्यानि 453
 दृश्यते 167
 दृश्यते त्वग्न्यया बुद्ध्या 20
 दृष्टं दृष्टम् 34
 दृष्टं नाम प्रत्ययम् 339
 दृष्टम् 65
 दृष्टये 4, 265
 दृष्टान्त—355
 दृष्टि-296
 दृष्टिः 67, 102, 315
 दृष्टे (आत्मनि) 254; (परावरे) 44
 दृष्टेः (द्रष्टारम्) 218; (द्रष्टुः) 243
 दृष्ट्वा 64; (पुण्यं च पापं च) 245
 दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च 241
 देदीप्यमानमिव 370
 देयम् 54
 देवः 6, 34; (एकः) 111; (कुरुते)
 240, 242, 284; (भुवनानि आवि-
 वेश) 353; (मर्त्यान् आविवेश)
 375; (योऽयं चक्षुषि पुरुषः) 400
 देवः सविता 460
 देवकामान् 77
 देवकार्यं 54
 देवकीपुत्राय 106
 देवगन्धर्वाणाम् 57
 देवजातानि 188
 देवतया (आनयति) 436
 देवतराः श्यावसायनः काश्यपः 460
 देवता 32, 81; (सत्) 138, 177, 179;
 (मनः) 214; (अखला) 381
 देवताः 51, 63, 119, 138; (तिम्रः)
 139, 142, 179, 197; (युक्ताः)
 293; (बलिं हरन्ति) 306; (सर्वाः)
 312, 418; (एताः) 388; (तर्पयन्ति)
 394; (प्रतिरक्षन्ति) 400
 देवतानां द्वयोः द्वयोः देवतयोः नवाक्षराणि
 संपद्यन्ते 435
 देवतानाम् 120, 139, 297
 देवता बलिं हरेयुः 471
 देवताभिधानम् 349
 देवताभ्यः 177
 देवताम् 109; (अन्याम्) 187; (उपास्ते)
 406, 408, 455
 देवतामयी 22
 देवतायाः 194
 देवतायाम् (परस्याम्) 142, 146
 देवतासु प्रपन्नं 428
 देवतासु साम 402
 देवते (अन्न, प्राण) 262
 देवत्रा 106, 188
 देवत्वम् (कर्मणा) 245
 देवनिकायानाम् 347

श्रु 283-300 कौ 301-324 जै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

देवपथः 118

देवप्रसादात् 299

देवम् 18; (आत्मानम्) 250, 284, 296

देवमष्टु 96

देवमनुष्याः 151, 153; (अन्नायं भरन्ति)
452

देवमिया-459

देवयानः 45, 127

देवयानम् 302

देवयानस्य 124; (पथः) 269

देवयथाहृत्तानि 217

देवलोकः 195, 443

देवलोकम् 214, 445

देवलोकादादित्यम् 272

देवलोकेषु 219

देवलोकौ वै लोकानां श्रेष्ठः 195

देववित् 220

देवविद्याम् 148, 149, 152

देवश्रुत् साम 388

देवाः 30, 42, 47, 65, 67, 74, 98,
125, 126, 168, 172, 178, 179;
(सर्वे) 202, 210; (अष्टौ) 230;
(परोक्षप्रियाः) 236; (अदेवाः) 243,
250; (प्राजापत्याः) 258, 295;
(सर्वे) 348; (ऐप्सन्) 388; (अभवन्)
389; (आजिमायन्) 392; (जीवन्ति
अस्तुना) 405; (ऋषयश्च) 421;
(प्रजापतेः प्रियाः पुत्राः) 426;
(धृतशरिराः) 454; (अमृतत्वमगच्छन्)
460

देवाः पितरो मनुष्या एत एव 193

देवाः पुरस्तादागच्छन् 424

देवाः पुरुषं जुहति 271

देवाः श्रद्धां जुहति 271

देवाः सोमं राजानं जुहति 271

देवा अर्चं जुहति 271

७९

देवा इन्द्रमनुयान्ति 384

देवात्मशक्तिम् 283

देवान् 149, 152, 175; (भुक्ति) 187

देवानां लोकः 190

देवानां श्रीः 415

देवानां कामाय 206, 254

देवानाम् 31, 57; (यो यः) 187, 269

देवानां विलम्प्यथाः 449

देवानिति 451

देवानेव देवलोकं दृष्ट्वा 425

देवाय रेतो जुहति 271

देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा 279

देवा वाचमदुहन् 429

देवा वृष्टिं जुहति 271

देवाश्चन 187

देवासुराः 70, 167, 356; (संयत्ताः)
373; (अस्पृधन्त) 410, 419;
(समयतन्त) 426

देवासुरा ह यत्र संयेतिरे 70

देवसुषयः 101

देवास्तेनाहं सत्येन 99

देवास्त्रयीं विधां प्राविशन् 74

देवी 40

देवे (भक्तिः) 300

देवेभ्यः 92; (लोकाः) 316, 323

देवेषु 110

देवेर्वाशा 424

देवेष्वेव श्रीः स्यात् 424

देवैः 35, 45

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा 14

देवो देव्या समधत्त 435

देवो भूत्वा देवानप्येति 233, 234, 235

देवौष्ण्यम् 329

देशदिगन्तैः 34

देशे 173

देहः (विरोचते) 367

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

देहभेदे 285	घौः 43, 50, 52, 62, 73, 75, 84,
देहात् 23	90, 96, 103, 107, 113, 117,
देहिनः 23, 24	133, 151, 152, 153, 174, 176,
देही 287, 296	193, 203; (वसुः) 226; (देवः)
देहे 285	227; (तृतीया चितिः) 349, 377,
दैवः परिमरः 311	405; (प्रतिनन्दति) 451; (सावित्री)
दैवः प्राणः 196	474
दैवः स्मरः 307	घौरस्योत्तरं विलम् 103
दैवतम् 297	घौरहं पृथिवी त्वम् 279
दैवम् 148, 149, 152; (रूपम्) 247	घौरिन्द्रेण गर्भिणी 280
दैवं मनः 196	घौरैवर्क-आदित्यः साम 75
दैवाः 121	घौरैव सा, आदित्योऽमः 75
दैवाः प्राणाः 195	घौर्निधनम् 84
दैवीः (समाज्ञाः) 60	घौर्वाहणी 435
दैवी वाक् 196	घौर्हिङ्कारः 84
दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुः 258	द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः 196
दैवी परिषत् 428	द्रदिष्ठः 57
दैवी संसत् 428	द्रवन्तम् (तम्) 383
दैवी सभा 428	द्रविणम् 53, 277
दैवेषु वै तद्वरेषु 270	द्रव्यैः 17
दोषक्षयात् 347	द्रष्टव्यः (आत्मा) 206, 254
दोषा 145	द्रष्टव्यम् 35
दोषाः 342	द्रष्टा 35, 152, 153; (एकः) 244,
दोषेण 169, 170	337; (भवति) 340
दोहः 73, 86	द्रष्टारम् (दृष्टेः) 218
दोहम् 83	द्रष्टुः (दृष्टेः) 243
याम् (आरोहन्तम्) 397	द्रष्टृ 225
यावा 360	द्रागिव 367, 370
यावापृथिवी 150; (संश्लिष्यतः) 381;	द्रावयन्ति 376
(रोधसी) 394, 410	द्वन्द्वतितिक्षा 346
यावापृथिव्योः मध्ये वेद् 473	द्वन्द्वानि 303
यावापृथिव्योर्हृदये वेद् 473	द्वन्द्वैः (अभिभूयमानः) 330
यावापृथिव्यौ (विधृते) 225	द्वयं वावेदमग्र आसीत् (सच्चैवासच्च) 413
यावाभूमी जनयन् देव एकः 288	द्वयाः 178
दुलोकम् 214	द्वया ह प्राजापत्याः 178
द्योतमानम् 343	द्वात्रिंशत्तम 167, 217

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

द्वादशवर्षः 135
द्वादश वै मासाः संवत्सस्यैत आदित्याः 227
द्वादशाकृतिम् 29
द्वादशादित्याः 226
द्वादशाहम् 272
द्वादशाहेन (व्यूढच्छन्दसा) 454
द्वार 65
द्वारगोपौ 304
द्वारपाः 102
द्वारविवरः 347
द्वारा 65
द्वानवाञ्चौ 423
द्वान्विशतिः 87
द्वासप्ततिः 33
द्वासप्ततिः सहस्राणि 202
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया 44
द्विः 98, 99
द्वितीयः 48, 93, 200; (अनपगः) 321
द्वितीयः पादो भर्गमयो भुवः 474
द्वितीय आत्मा 176
द्वितीयम् 243; (करवामहै) 410; (म्रियते
यद्दीक्षते) 441
द्वितीयमिच्छस्व 416
द्वितीयवान् 200, 321
द्वितीयाद्वै भयं भवति 184
द्वितीयो म आत्मा जायेतेति 176
द्वितीयो वै सपत्नः 194
द्विधर्मन्धम् 351
द्विनिमित्तैकमोहम् 284
द्विपद्ः 211, 293
द्विपदी 265
द्विपुत्रः 423
द्विमात्रेण 36
द्विरणुः 357
द्विषडारेण 361
द्विषतः (सप्त) 203

द्विषन् 179
द्विषन्तः 60
द्विष्टिः 331
द्वेद्वे देवते 379
द्वेषा 185
द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे 259, 260
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये 344
द्वे वाच ब्रह्मणी अभिष्येये 343
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे 204
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे कालश्चाकालश्च 341
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चामूर्ते च 335
द्वे विद्ये वेदितव्ये 38
द्वे सृती अचृणवन् पितृणामहं देवानाम् 269
द्वैतमित्र 208, 256
द्वैतवित् 351
द्वैतीभूतम् (विज्ञानम्) 337
द्वैधीभावः (महात्मनः) 357
द्वौ (देवौ) 226
द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे 259, 260
द्वौ वेदावनुबुञ्जीत 278
द्वौ हि प्राणापानौ 423
द्वक्षरम् 87
ध
धनम् 53, 81, 130
धनमात्राम् 80
धनसनयः 77
धनस्य (पूर्णाम् इमाम्) 100
धनुः 43, 224; (शरीरम्) 344; (प्रव-
ज्याज्यम्) 346
धनुर्धराः 326
धमति 288
धमनयः 107
धर्मं वदतीति 189
धर्मं वा वदन्तं (आहुः) सत्यं वदतीति 189
धर्मः 14, 189; (मधु) 210; (अयाचतः)
306

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

धर्मकामाः 54	धावन्तः 388
धर्मस्कन्धाः 93	धावन्ति 198; (इव) 370
धर्मम् 53, 149, 152, 189, 197	धास्यसि 301
धर्ममयः 248	धिक्त्वास्तु 156
धर्मा (अनुच्छित्ति-) 256	धित्वा 217
धर्माः 84	धिनुयुः 361
धर्मात् 17, 53	धियः 285; (भीमलाः) 417
धर्मात् परं नास्ति 189	धियाधिया 192
धर्मान् 23	धियो यो नः प्रचोदयात् 337, 474
धर्माभिधानम् 356	धियो विज्ञातव्यं कामाः (भूतमान्) 317
धर्माविहम् (भगेशम्) 297	धियो विज्ञातव्यं कामान् 305, 313
धर्म्यम् 17	धीः 192, 347
धातर् 51	धीतेन (यातयाम्ना) 403
धातरायन्तु सर्वशः 51	धीमाहि 123
धातवः (उक्ताः) 471	धीमान् 353
धाता 279, 354	धीरः 15, 17, 18, 21, 26; (प्रज्ञां कुर्वति) 251
धाता गर्भं दधातु ते 279	धीराः 24, 25, 38, 44, 46; (अपियन्ति) 249
धातुः 139	धीराणाम् 3
धातुप्रसादात् 18, 291	धीरेव प्रजानां जीवनम् 413
धातोः (दुर्धायाम्) 430	धीर्वा एषा 413
धानाः 144	धीर्वैव प्रजानां जीवनम् 414
धानारूह इव वै वृक्षः 231	धुनुते 303
धान्यानि (ग्राम्याणि) 275	धुर्याणाम् 366
धाम 46; (प्रियम्) 313; (सर्वापरम्) 354	धूतशरीरः 459
धामानि (दिव्यानि) 256	धूतशरीराः (ऋषयः) 454; (देवाः) 454
धास्या 435	धूत्वा 172; (शरीरिमकृतं कृतात्मा) 172
धारणः 51	धून्वन्तः (शरीराणि) 389
धारणा 342; (परा) 343	धूमः 88, 125, 126, 127, 271, 287, 348
धारया (घृतस्य) 273	धूमगन्धम् (प्रतिघ्राय) 307
धारयेत (मनः) 287	धूमम् 128; (अपीयात्) 453
धारा 20; (क्षुरस्य) 217	धूमस्य 356
धारिणी (विश्वस्य) 41	धूमाः 207, 255, 348
धार्मः (पुरुषः) 210	धूमाद्रात्रिम् 272
धार्मिकान् विदधत् 173	
धावति (अन्ताय) 242	

श्रे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

धूमो जायते स प्रस्तावः 88
धूमो धूमः 271
धृतराष्ट्राय पार्थुश्रवसाय 473
धृतिः 67, 192, 347, 348
धृतिदण्डम् 346
धृत्या 17
धेनुं वत्सेनोपसृज्य 429
धेनुः (दुहाना) 380
धेनुम् 260
धैर्येण 27
ध्यायमानस्य (शङ्खस्य) 255
ध्यातम् 65
ध्यात्वा 64
ध्यानं वाव चित्ताद् भूयः 151
ध्याननिर्मथनाभ्यासात् 285
ध्यानपादांशाः 151
ध्यानम् 151, 159, 338, 342;
(निधीयते) 344
ध्यानयोगानुगताः 283
ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति 152
ध्यानानि (सर्वाणि) 316
ध्यानैः (सर्वैः) 316, 323
ध्यायति (मनसा) 311; (तद्वाचा वदति)
405
ध्यायतीव 151; (द्यौः) 151; (पृथिवी)
151
ध्यायतीव लेलायतीव 239
ध्यायतीवान्तरिक्षम् 151
ध्यायते 342
ध्यायथ 43
ध्यायन् 92
ध्यायन्तः 121, 122
ध्यायन्तीव देवमनुष्याः 151
ध्यायन्तीव पर्वताः 151
ध्यायन्तीवापः 151
ध्यायमानः 45

ध्यायी 349
ध्रियते (संलययैव) 242, 381
ध्रुवः 150, 151
ध्रुवम् 17, 21, 251; (अप्रमयम्) 251,
344, 353, 354
ध्रुवमध्रुवेषु इह न प्रार्थयन्ते 21
ध्रुवस्य (प्रचलनम्) 326
ध्रुवा 159, 194
ध्रुवात् 151
ध्रुवायां दिशि 230
ध्रुवैवास्य षोडशी कला 194

न

न एतासां देवतानां परमास्ति 457
न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत 60
न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् 48
न कदर्यो न मद्यपः 130
न कर्म क्षीयते 189
न कर्म लिप्यते नरे 1
न कर्मणि क्रियेरत् 468
न कांचन परिहरेत् 89
न किंचन परिशिष्येत 468, 469
नक्तम् 164
नक्षत्रलोकेषु 219
नक्षत्रविद्याम् 148, 149, 152
नक्षत्राणि 52, 75, 91, 116, 125,
154, 174; (वसुः) 226, 353
नक्षत्राणि वर्यांसि मरीचयः स प्रतिहारः 91
नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः 271
नक्षत्राणि सावित्री 474
नक्षत्राण्येवर्क, चन्द्रमाः साम 75
नक्षत्राण्येव सा, चन्द्रमा अमः 75
नक्षत्रे (पुण्ये) 306
नक्षत्रेण (पुंसा) 272
नक्षत्रेषु 60
नक्षत्रेषु साम तद्वेत्या इति 406
नखनिकृन्तनेन 136

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- नखाः (द्वायाः) 402
 नखाग्नेभ्यः 186; (आ) 370
 नखान् 439; (विकृत्य) 464
 नखेभ्यः 167; (आ) 324
 नगरी जानश्रुतेयः काण्ड्वयः 460
 न गर्भं दधीतेति 277
 न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा 45
 न चक्षुषा पश्यति 431
 न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् 26
 न च पुनरावर्तते 173
 न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिङ्गात् 46
 नचिकेतः 14, 16, 27
 नचिकेतसम् 356
 नचिकेताः 11, 15
 नचिकेतो मरणं मानु प्राक्षीः 14
 न चेदवेदिर्महती विनष्टिः 250
 न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः 8
 न जातमष्ट रोदसी 398
 न जायते म्रियते वा विपश्चित् 18
 न जिघ्रतीत्याहुः 246
 न जीवो म्रियत इति 144
 नट 355
 नटः (इव) 332
 न तत्र चक्षुर्गच्छति 6
 न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति 239
 न तत्र वेदान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति 239
 न तत्र सूर्यो भाति 25
 न तत्रानन्दा मुदः प्रयुदो भवन्ति 239
 न तथा विद्यात् 192
 न तद्दर्शनाति कश्चन 224
 न तद्दर्शनाति किंचन 224
 न तं पश्यति कश्चन 241
 न तस्य कार्यं करणं च विद्यते 297
 न तस्य प्रतिमा अस्ति 294
 न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति 248
 न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तम् 243, 244
 न त्वा वज्रिन्तसहस्रम् 398
 नदधुः 102
 न दृष्यसि 453
 न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः 218
 नद्वयः (शिराः) 367
 नद्यः 37, 47, 107, 144, 343
 न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यत् 149
 ननक्तु 326
 न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयः 16
 न नावेतत्सजने 216
 न नोऽथ कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति 139
 न पश्यतीत्याहुः 246
 न पश्यन्मृत्युं पश्यति 357
 न पश्यो मृत्युं पश्यति 159
 न पापं वदति (प्राणेन) 420
 न पापं शृणोति (प्राणेन) 420
 न पापं गन्धमपानिति 420
 न पापं ध्यायति (प्राणेन) 420
 न पापं पश्यति (प्राणेन) 420
 नापिबतः (विच्छेत्स्यते प्राणः) 140
 नपुंसकः 296
 नपुंसकानि 305
 न पुनराभवेत् 231
 नपूताः (वै स्थ) 416
 न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत 318
 न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेत् 78
 न प्रत्यङ्गदग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत् 88
 न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवाति कश्चन 24
 न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति 208, 255
 न बताय वातीति 132
 न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् 242
 न विभेति कदाचन 56, 58

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

न ब्राह्मणहासीति 156
नभः 174
नभसः (स्वरूपम्) 356, 361
नभसि निहितम् 345
नभ्यम् 194
न भ्रातृहासीति 156
नमः 50, 60
नमउक्तिम् 5
न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः 218
न मनसा ध्यायति 431
न मनुत इत्याहुः 247
नमस्कारेण 226
नमस्त आविशोषण 461
नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य 224, 235
नमस्यः 12
नमस्यान् 365
न मातृहासीति 156
न मां त्वं वेत्य प्रद्वत्र 461
नमित्यस्य मर्त्यमक्षरम् 469
न मेधया न बहुना श्रुतेन 18
न मेऽब्रवीत् 232, 233, 234, 235
न मे स्तेनो जनपदे 130
नमोऽकर्मति 418
नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः 212
नम्यन्ते 60
नयते 142
न याचेदिति (उपनिषत्) 306
नयातै (इतः) 359
नर-355
नरकं गतानि नरकं गमयन्ति 473
न रसयतीत्याहुः 246
नरा (dual) 210
न रिष्यति 230, 237, 252, 256
नरेण (अवरेण) 16
न रोगं नोत दुःखताम् 159
न लिप्यते कर्मणा पापकेन 252

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः 24
नलोम 314
नवतरः 231
नवतरम् (रूपम्) 247
न वदतीत्याहुः 246
नवद्वारे (पुरे) 291
नवधा 159
न वधेनास्य हन्यते 161, 170
नवनीतापिण्डः (उरासि पपात) 436
नवपुत्रः 423
न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् 252
नवांशकम् 341
न वा अजीविष्यन्निमानखादन्ति 80
न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि 208, 256
नवाक्षराणि (सम्पद्यन्ते) 435
न वाग्गच्छति नो मनः 6
न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं वियात् 318
न विजानातीत्याहुः 247
न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीथाः 218
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः 15
न विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः 341
न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोचं जेता
226
न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् 413, 416
न वै तत्र न निम्लोच (न निम्लोच for
निमुम्लोच) 99
न वै ता रात्रिं प्रज्ञायन्ते 431
न वै त्वानुभवामि 414
न वै देवा अङ्गन्ति न पिबन्ति 98, 99
न वै नोऽयं मृत्युमत्यवाक्षीत् न पाप्मानम् 427
न वै मा एका उच्यंससीति 416
न वै मा प्रतिभान्ति भो इति 140
न वै वरं परस्मै वृणीते 313, 314
न वै वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि 122
न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम् 268
न वै स तताऽवपद्यते 443

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- न वै स ततो हिनस्ति 436
न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति 171
न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति 135
न वै स्वपन् वाचा वदति 431
नवो नवो भवासि जायमानः 452
न शृणोतीत्याहुः 246
नश्यति 165, 169
न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः 218
न श्रोत्रेण शृणोति 432
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति 20
न सत्यादगा इति 112
न संदशे तिष्ठति रूपमस्य 26
न सन्न चासत् 294
न स वेद 187
न साधुना कर्मणा भूयान् 318
न साम्परायः प्रतिभाति बालम् 16
न स्पृशतीत्याहुः 247
न स्वर्गं लोकमातिनयेत् 78
न स्वसृहासीति 156
न स्वियेतेऽप्युच्छिष्टा इति 80
न स्वैरी स्वैरिणी कुतः 130
न ह तेन करोति 430
न हन्यते हन्यमाने शरीरे 18
न ह पुरा ततः संवत्सर आस 176
न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति 268
न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति 122
न ह वै तद्देवासुराः संयेतिरे 426
न ह वै देवान् पापं गच्छति 196
न हास्य कर्म क्षीयते 189
न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति 456
न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति 187
न हि ध्रातुर्ध्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् 243
न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते...243
न हि पद्यसे 265
न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिध्येत् 318
न हि प्रज्ञापेता वाक् किंचन प्रज्ञापयेत् 317
न हि मन्तुर्मते विपरिलोपो विद्यते...244
न हि रसायितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यते...243
न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते...243
न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते...244
न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते...244
न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः 14
न हि स्पष्टुः स्पष्टेर्विपरिलोपो विद्यते...244
न हीदृशा लभ्मनीया मनुष्यैः 14
न ह वै तत्र कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते 428
न ह वै तद्वायत्र्या एकंचन पदं प्रति 264
न ह वै तेन करोति 430
न हैवालं भार्येभ्यो भवति 181
न हैवालोक्यताया आशास्ति 183
न हैवासमै स कामः समृध्यते 265
न होत्तमानधम उपनेता इति 365
न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् 17
न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमास्ति 205
नाकः 53
नाकः 443; (मौद्गल्यः) 276
नाकम् 87
नाकस्य 40; (पृष्ठे सुकृतेऽनुभूत्वा) 40
नाकामोऽस्माल्लोकात् प्रैति 473
नाकृत्वा निस्तिष्ठति 157
नागेन 182
नाङ्गेन विहृच्छति 91
नाचार्यहासीति 156
नाचिकेतः 17
नाचिकेतम् 13, 19, 21
नाडी (ऊर्ध्वा) 236; (ऊर्ध्वगा) 343, 352; (सारणी) 357
नाडीनाम् 33
नाडीषु 166

श्वे 283-300 कौ 301-324 जै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

नाड्यः 27, 43, 165, 166, 202; (हिताः)
236; (हिता नाम) 242

नातः परमस्तीति 37

नात्मविदस्मि 148

नानन्नं प्रतिगृहीतम् 268

नाना 22, 69; (नेह) 251; (इव)
251

नानागन्धम् 373

नाना तु विद्या चाविद्या च 69

नानात्ययाः 115

नानात्ययानाम् 143; (वृक्षाणां रसान् सम-
बहारमेकतां गमयन्ति) 143

नानात्वमुपैति 331

नानारसम् 373

नानारसाः 343

नानारूपम् 373

नानारूपाणि (आप्नोति) 331

नानार्थे 15

नानावर्णम् 373

नानाशब्दम् 373

नानास्पर्शम् 373

नानाहिताग्निर्नाविद्वान् 130

नानिस्तिष्ठच्छ्रद्धधाति 157

नानुचन बुबुधिरे 469

नानु चनाभुत्स्माहि 469

नानुध्यायाद् बहूच्छब्दान् 251

नान्दनम् 65

नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय 289, 298

नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः 40

नान्यत्किंचन मिषत् 62

नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ 225

नान्यदतोऽस्ति मन्तृ 225

नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ 225

नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ 225

नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा 223

नान्योऽतोऽस्ति मन्ता 223

नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता 223

नान्योऽतोऽस्ति श्रोता 223

नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् 14

नापह्नुवीत् 156

नाभावरा अपिताः 318

नाभिः 63; (भुवः) 336

नाभिम (भुवनस्य) 361

नाभौ 156; (अरा अपिताः) 318

नाभ्यां दशमः 423

नाम 37, 39, 75, 77, 148, 149,
159, 163, 184, 198; (एनं न
जहाति) 216; (भूतमात्रा) 317, 409

नामग्राहम् 373

नामत्वा विजानाति 157

नामधेयम् 136, 138; (सत्यस्य सत्यम्) 205

नामधेयानि 67

नाम मे 448, 449

नामभिः 201; (सर्वैः) 315, 323

नामरूपम् (अकुरुत्) 471

नामरूपयोः 172

नामरूपाभ्याम् 186

नामरूपे 37, 47, 138; (सत्यम्) 198

नाम वा ऋग्वेदः...148

नामानि 305; (सर्वाणि) 316; (तस्यैतानि)
384

नाम्न आत्मा 321, 322

नाम्ना 13

नाम्नां वागित्येतदेषामुक्तम् 198

नाम्नाम् 198

नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रब्रूते 444

नाम्नि 150; (मन्त्रा एकं भवन्ति) 150

नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति 148

नायं हन्ति न हन्यते 18

नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् 18

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः 18, 46

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः 46

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 बु 174-282

नारदः 147
नारायणः 338, 355
नाराशंसीम् (अञ्जवन्) 441; (शतं सुनोति)
441
नाराशंसेषु (तुन्नेषु) 373
नाराशंस्या (अपुनीत) 413; (गाथया)
417
नाल्पे सुखमस्ति 158
नावम् 235
नाविजानन् सत्यं वदति 157
नाशमनु 169
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनापनुयात् 18
नाश्रद्धन् मनुते 157
नासहस्रेणार्वातेयेति 112
नासिकया (उच्छ्वसीत) 287
नासिके 62, 63; (एकायनम्) 207, 255,
433
नासिक्यम् 70
नासुखं लब्ध्वा करोति 157
नास्तिक्यम् 331
नास्त्यकृतः कृतेन 41
नास्य जरयेतज्जीर्यति 161
नास्य स्नाम्येण स्नामः 170
नास्याब्रह्मवित् कुले भवति 47
नाह खल्वयं भगव एवं संप्रत्यात्मानं जानाति
170
नाहं तद्भगवन् वेद् 235
नाहमत एकंचन वेदेति 269
नाहमतो दत्तमरुनीयामिति 306
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति 169, 170
नाहमेतद्देद तात यद्भोत्रस्त्वमसि 111
नाहमेवं ब्रवीमि, ब्रवीमीति होवाच 158
नाहं मन्ये सुवेदेति 7
निकाय (यथा—) 289
निकृतत्वम् 331
निकृत्य 464

निकृन्तन्ति (नखान्) 439
निखर्वधा 385, 396, 397
निखानयन्ति (शङ्कुभिः) 368
निगच्छति (अणिमानम्) 245, 380
निगूढवत् 285
निगूढाम् 283
निगृहीतानलं ततः 343
निचाय्य 13, 21, 285; (तं मृत्युमुखात्
प्रमुच्यते) 21
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति 13, 293
निचिक्युः (ब्रह्म) 251
नितपति 154
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् 38
नित्यः 18, 25; (माहिमा) 252
नित्यप्रमुदिताः 355
नित्यप्रसविताः 355
नित्यम् 17, 21, 38, 45
नित्यमुक्तस्य 346
नित्ययाचनकाः 355
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् 298
निदधति 87
निदधौ 80
निदध्यात् (अमृते) 382
निदिध्यासस्व (व्याचक्षणस्य) 205, 254
निदिध्यासितव्यः (आत्मा) 206, 254
निद्रा 331, 345
निधनं वा अस्य तत् 418
निधनकृताः (प्रजाः) 401
निधनभाजिनः 87; (ह्यस्य साम्नः) 87
निधनम् 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91, (एति) 343; (पितृभ्यः)
387, 388, 392, 398, 414,
443
निधनमासि 274
निधनमुपयन्ति 456
निधनमुपैति 421, 467
निधनमेव 443

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

निधनसंस्था: 387	निरदीयम् 66
निधनेन (उपरिष्ठात्) 417	निरध्यवसायः 347
निधनेन मिथुनं क्रियते 456	निरभिद्यत 62, 63, 107
निधानम् 45	निरभिमानः 347
निधापयित्वा (पुत्रम्) 325	निरमते (पुरुषेऽन्तः) 432
निधिम् 148, 149, 152	निरये 331
निनदम् 102	निरवद्यम् 299
निपद्यते 273	निरवर्तत 107, 176
निपान्ति 457, 458	निराकृत्य 112
निपीडनात् 343	निरात्मकत्वम् 343
निपूणाति (पितृभ्यः) 190	निरात्मकत्वात् 343
निवध्नात्यात्मनात्मानम् 330, 347	निरात्मा 328; (भवति) 343, 346, 354
निबोध 13	निराशः 347
निबोधत 20	निराश्रयम् (लिङ्गम्) 342
निभालयसे 145	निरिन्द्रियः 278
निमग्नः 44, 292	निरिन्द्रियाः 11, 276
निमज्जनम् (पृथिव्याः) 326	निरिन्धनः (बह्निः) 349
निमित्त (द्वि—) 284	निरुक्तः (उद्धीयः) सोमस्य 92, 455
निमिषत् 43, 447	निरुक्तम् 38, 57, 163
निमृज्यात् 277	निरुक्तम् (साध्नः) 412
निमेषाः 225	निरुद्धम् (यन्मनः) 399
निमेषादिकालात् 341	निरुपाख्यम् 337
निम्लोच (for मुम्लोच) 99	निरोद्धव्यम् 350
निम्लोचति 100	निरोधः 29, 166
निम्लोचन् 174	निरोधम् 291
नियक्ष्यन्तीति 428	निरोधोऽविदुषाम् 166
नियच्छेत् 20	निर्गुणः 298; (भोक्ता) 339, 353
नियतम् 39	निर्जीयन्ति 456
नियतिः 283	निर्जीयन्तीव वा इत एताः 456
नियन्ता (मनः) 329, 348	निर्णिज्य 123
नियम्य (मनः) 342	निर्दहन् 325
नियुजे 358	निर्भजेत् (मनसा) 382
नियुतधा 385, 396, 397	निर्मथन (ध्यान—) 285
निरजानात् 390	निर्ममत्वात् 329
निरञ्जनः 45	निर्माय (स्वयं) 239
निरञ्जनम् 299	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

निर्मितः (हृदयात्) 230	निश्चरन्ति 348
निर्मिमाणः 24	निश्वासितम् 207, 255
निर्व्वयनी 249	निश्वासितम् (महतो भूतस्य) 348
निर्व्वचनम् 337	निश्वासितानि 207, 255
निर्वाहिता 172	निषक्तम् (मनः) 248
निर्व्विय (पाण्डित्यं) 218	निषसाद् 418
निर्गडित्वम् 331	निषिक्त 302
निर्व्वृतत्वम् 343	निषिञ्चेत् 275
निर्व्वृतः 347	निष्कः 131
निर्व्वदम् 41	निष्कः 401; (अभिपर्यक्तः) 401
निलयनम् 57; (प्रापयेत्) 366	निष्कम् 109, 110
निवर्तते 332	निष्कलम् 44, 45, 299
निवर्तन्ते 56, 58, 128, 164	निष्कस्य (अन्तौ) 401
निववृते 8	निष्कामः 248, 347
निवाताश्रयणे (गुहा—) 287	निष्कामत्वम् 347
निवाते (वदानि) 343	निष्कामति (आत्मा) 247
निवित् 435; (आदित्यः) 435; (चक्षुः) 435	निष्क्रियम् (शान्तम्) 299
निविदा 226	निष्क्रियाणाम् 298
निविदि (उच्यन्ते) 226	निष्कुर्म 367
निविष्टम् (बहुधा) 408, 432	निष्खाताः पन्थाः 472
निवृत्तिः (विश्वमाया—) 284	निष्ठा 157; (त्वेव विजिज्ञासितव्या) 157
निवेशनम् (लिप्सेत) 425	निष्ठाय (अर्थम्) 277, 279
निवेशयित्वा 342	निष्ठीवित् 88
निवेशितस्य (आत्मानि) 350	निष्पद्यते 164
निवेशमानः 378	निःसंकल्पः (तिष्ठेत्) 342, 347
निःशब्दः (शून्यभूतः) 344	निःसारे 326
निःश्रेयसम् (प्राणे) 312; (प्राणानाम्) 315	निःसृतम् 25
निःश्रेयसादानम् 312	निःस्पृहः 329
निशाकरः 334	निस्तिष्ठति 157
निशायाम् 108	निस्तिष्ठन्ति 143
निशायाम् (पितृराजः) 464	निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति 157
निशिता 20	निस्पृशन्ति (एता देवताः) 428
निशोचति 154	निहत्य (शरीरम्) 247
निशोचति नितपाति वर्षिष्याति वा इति 154	निहवः 83
	निहितः 18, 22; (गुहायाम्) 291, 329

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

निहितम् 13, 42, 45, 46, 55, 163,
203; (गुहाचित्) 362; (गुहायाम्) 336
निहिताः 42, 43
निहितार्थः 291
निह्नुयात् 333
नीयमानाः 16, 40
नीयमानासु 11
नीयात् (देवता ऋत्वा) 428
नीलः (पतङ्गः) 292
नीलम् 75, 76, 249, 314; (रूपम्)
395
नीलस्य 165; (लोहितस्य) 242
नीहारः 107, 287
नुदेयास्माहोकादसुरान् 425
नुन्नेषु (नाराशंसेषु) 373
नृचक्षाः 358, 363
नृतगीते 14
नृषु 23
नेच्छश्च नातो भूयो विन्देत् 190
नेच्छिया अवच्छिया इति 433
नेता 44, 337
नेति नेति 205; (आत्मा) 230, 252,
256
नेति नेत्येतदित्येत्येति 371
नेति हैवोवाच 269
नेति होवाच 269
नेत्यब्रवीत् 413
नेदममूलं भविष्यति 142
नेद्विष्टम् 9; (उपचर्यः) 430
नेदीयः (इव दूरतः) 370
नेदीयसितमाः (इव) 371; (एव) 371
नेदीयो न्वाचैतर्हि 387, 388
नेन्मा पाप्मा मृत्युराम्रवत् 197
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः 25
नेमिः (अरेषु अपीतः) 318
नेमिम् (एक—) 284

नेह नानास्ति किञ्चन 22, 251
नैकधा 362
नैकरूपाः 347
नैतं सेतुमहोरात्रे तरतः 164
नैतदचीर्णवतोऽधीति 47
नैतदत्यगादिति 364
नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति 112
नैतां सृङ्गां वित्तमयीमवाप्तः 16
नैतावता विदितं भवति 201
नैनं वाग्जहाति 233
नैनं श्रोत्रं जहाति 234
नैनं हृदयं जहाति 235
नैनं कृताकृते तपतः 252
नैनं चक्षुर्जहाति 234
नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् 2
नैनं पाप्मा तपति 253
नैनं पाप्मा तरति 252
नैनं प्राणा साम्यायुषो जहाति 462
नैनं प्राणो जहाति 233
नैनं मनो जहाति 235
नैनां वृषलो न वृषलो उपहन्यात् 278
नैनेन किञ्चनानावृतम् 211; (असंवृतम्)
211
नैमिशीयानाम् 72
नैमिषे 364, 365
नैरात्म्यवादकुहकैः 355
नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति 259
नैव केनचनाप्यम् (As corrected) 265
नैव वाचा न मनसा 27
नैवास्य दोषेण दुष्यति 169
नैवाहः स्यान्न रात्रिः 468
नैवेह किञ्चन परिशिष्येत् 468
नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् 175
नैवेनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति 156
नैषा तर्केण मतिरापनेया 16
नैष्कारुण्यम् 331

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- नो एतन्नाना 318
नो एवासाधुना कनीयान् 251, 318
नो एवेमानि भूतानि 170
नोदियाय कदाचन 99
नो न वेदेति वेद च 7
न्यग्रोधः 145
न्यग्रोधफलम् 144
न्यङ्गः (पाप्मा) 408, 428, 458
न्यङ्गम् 380
न्यङ् तपति (आदित्यः) 382
न्यदधात् 427, 428
न्यप्लवत 416
न्यमीमिषत् 9
न्यर्बुदधा 397
न्यूह्यन्तः 375
न्यूह्यिष्यन्ति 375
न्येति (अणिमानम्) 245; (संमोहमिव)
246, 316; (आर्तिम्) 429
न्येतीति (तत्र) 238
न्येतु (आर्तिम्) 429
न्येत्य (अबल्यम्) 246; (आबल्यम्)
316
- प
- पक्कः (अपाम्) 463
पक्षः 55; (दक्षिणः) 433; (उत्तरः)
433
पक्षाभ्यां हि संयत्त आस्ते 443
पक्षिणः (अत्सि) 309
पक्षी 211, 361; (अबिभ्यदासीत्) 443;
(वृक्षाग्रे) 443
पक्षौ (संहृत्य) 242
पङ्क्तिः 354
पङ्गुः 332
पचति (स्वभावम्) 295
पचन्ति (प्राणाः) 340
पचामि 361
- पच्छः 123
पच्यते 12; (अन्नम्) 261; (कालः)
341
पञ्चजनाः (पञ्च) 250, 405
पञ्चतन्मात्राः 330
पञ्चदश 47
पञ्चदशः 354, 365
पञ्चदश कलाः 194
पञ्चदुःखौघवेगाम् 284
पञ्चधा 30, 33, 46, 91, 159, 362
पञ्चधात्मानं विभज्य 328
पञ्चपर्वाम् 284
पञ्चपादम् 29
पञ्चपुत्रः 423
पञ्च प्रश्नान् 125; (पप्रच्छ) 465
पञ्चप्राणोर्मिम् 284
पञ्चबुध्यादिमूलाम् 284
पञ्चमः 26, 57, 129
पञ्चमश्चाऽऽचरस्तेः 129
पञ्चमहाभूतानि 330
पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यवन्धुरप्राशीत् 125,
269
पञ्चमुखः (प्रजापातिः) 309
पञ्चम्यामाहुतौ 127
पञ्चयोन्युग्रवक्राम् 284
पञ्चवायुः समाश्रितः 338
पञ्चविधं साम 84
पञ्चस्रोतोम्बुम् 284
पञ्च हि प्राणोऽपानः...अवान इति 423
पञ्चाग्नयः 19
पञ्चाग्नीन् 129
पञ्चात्मके (योगगुणे) 287
पञ्चान्ये पञ्चान्ये 111; (दशसन्तस्तत्कृतम्)
111
पञ्चालानाम् 124; (परिषदम्) 268
पञ्चावर्तम् 284

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- पञ्चाशद्भेदात् 284
 पञ्चेष्टकः (अग्निः) 349
 पङ्क्तीशशङ्कून् 122, 268
 पङ्क्तीशिकाभिः (अभितृन्दन्ति) 368
 पणायन्ति (श्रियम्) 443
 पणाय्याः 403
 पण्डितः 146, 279
 पण्डितम् 16; (मन्यमानाः) 16, 40, 356
 पण्डिता (दुहिता) 278
 पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येत 146
 पतङ्ग 149, 152
 पतङ्गः 143, 144, 302
 पतङ्गः प्राजापत्यः 454
 पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया 457
 पतङ्गाः 272
 पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति 457
 पतञ्जलस्य काप्यस्य 217; (गृहेषु) 220
 पतति (गर्तमित्र) 242
 पतत्रि 67
 पतत्रैः 288
 पतन्ति 129, 367
 पतयः (सृष्ट्वा) 295
 पतिः 52
 पतिः (देवानाम्) 40, 71, 181, 185;
 (तस्य) 298
 पतितादयः (राजकर्मणि) 355
 पतित्वा 142
 पतिम् (पतीनाम्) 297
 पत्नी 185, 236
 पत्युः कामाय 206, 254
 पत्रम् (माक्षिकायाः) 217
 पथः 20; (देवयानस्य) 269, 359, 366
 पथि 286
 पथिभिः (चरति) 458
 पथोः 124, 129
 पदनीयम् 186
 पदम् 17, 20; (महत्) 43; (गायत्र्यै)
 263; (वेद) 263; (प्रथमम्) 264;
 (द्वितीयम्) 264; (तृतीयम्) 264;
 (देवतानाम्) 457
 पदावित् 252
 पदव्योमानुस्मरणम् 350
 पदेनानुविन्देत् 186
 पदेनो ह वै पुनर्मुत्युरन्वेति 457
 पद्-गृहीतम् (अपकर्षन्ति) 444
 पद्मम् 385, 396, 397
 पन्थाः 39, 45, 127; (एषः) 249;
 (अणुः) 249; (अयनाय) 289
 पन्थाः सौभरः 212, 257
 पन्थानः 239; (समुदीयुः) 397
 पन्थाना (द्वौ) 335
 पन्थाम् (प्रपन्नः) 362, 366
 पपौ (मधुपर्कम्) 418
 पप्रच्छ (पूर्वम्) 237
 पयः 191, 409
 पयसा जुह्वत् 192
 पयसा पशून् 464
 परं रूपम् (आत्मनः) 340
 परमं व्योम (एके) 369
 परः 26; (परतः) 41; (सुतात्) 357
 परः कृष्णम् 75, 76, 97
 परः परोवरीयात् 385
 पर आट्टणारः 424
 परएता (च. l. पुरएता) 333
 परं ज्योतिः 163, 171
 परं ज्योतिरुपसंपद्य 163, 171
 परम् 26, 36; (अति इव) 370
 परमं व्योम (एके) 369
 परमक्राषिभ्यः 37
 परमतां (गच्छति) 188, 353

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 चु 174-282

परमं तपः 261	पराभवन् 375
परमपुरुषः (यो विद्युति) 395	पराभवन्ति 168
परमर्षिभ्यः 47	पराभावयिष्यथ 373
परमाकाशम् 353	पराभूताः (असुराः) 425
परमां काष्ठाम् 281	परामृतम् 42
परमाम् 26	परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे 47
परमे व्योमन् 351	परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् 338
परमेश्वरः 355	परायणम् 29, 79, 227; (सर्वस्यात्मनः) 228, 229; (रातिः) 231
परमेष्ठिन् 217	परार्थे 19
परमेष्ठी 257, 363; (प्राजापत्यः) 460	परार्थ्यः 68
परं पारम् 37	परावतः (परा वसन्ति) 272
परं ब्रह्म 37; (अधिगच्छति) 344	परावराम् 38
परलोकस्थानम् 239	परावरे 44
परशुः 310	परावृतन् 373
परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति 147	परासुरा भवेयुरिति 410
परशुम् 147	परिख्यायते 167
परशुमस्मै तपतेति 147	परिगृहीतम् (उभयतः) 259
परश्वा 302	परिगृहीताम् 100
परस्तात् 43; (प्रतिविहिता) 317	परिगृह्य (इदं शरीरम्) 315
परस्परामिव 368	परिग्रहावलम्बः 331
परस्य इन्द्रम् (वृञ्जीत्) 384	परिधम् 94, 95
परा 20; (विद्या) 38	परिचक्षते 437
पराः (परावतः) 370	परिचक्षीत 60
पराः परावतो वसन्ति 272	परिचचार 115
पराक्रान्तिः 395	परिचचारीत् 115
परागर्वाक् 384	परिचरन् 168
पराद् 21, 64; (पर्यावर्तते) 246	परिचरन्नुपसत्ता भवति 152
परां गतिं (यान्ति) 347	परिचरिता 152
पराचः कामाननुयन्ति बालाः 21	परिचर्यः 168
पराचीरेव स्यन्द्रेन् 378	परिचारयमाणम् 268
परा चैवापरा च 38	परिचारयस्व 14
पराञ्चि खानि व्यवृणत् स्वयंभूः 21	परिचारिणी 111, 112
परात्परम् 36, 47	परिजग्रभत् 294
परान्तकाले 47	परिणामत्वात् (तदन्नत्वम्) 339
परापरः (देवः) 344	परिणामयेत् 295
पराप्लवत (सा) 416	

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-72
शौ 373-376 जै 377-474

परिण्यविशन्त 181	परिव्यथा: 37
परित्यक्तः 367	परिव्रजेत् 313
परिददानि 93	परिशुष्यति 36
परिदधति 123	परिशिष्टः 141
परिदधाति (अद्भिः) 338	परिशिष्यते 21, 23, 408; (पाप्मा) 428, 455
परिदृष्टः 37; (इमाः कलाः) 37	परिशोक्ष्यते 408, 428, 458
परिधानस्य 270	परिषत् (देवी) 428
परिधानीया 118, 119, 435	परिषद्म् 268
परिधानीयायाः (आ) 446	परिष्वजाते 44, 292
परिपतन्ति 86	परिष्कृतः 169
परिपश्यन्ति 38, 44	परिष्कृते 169
परिपश्येत् 390	परिष्कृतौ 168
परिपूर्णम् 331	परिष्दुतिः 286
परिप्रवोचन् 115	परिष्वङ्गाय (उपलभते) 453; (उपलभे) 454
परिप्राट् 358	परिष्वजमानः 453
परिभूः 3	परिष्वजै (त्वा) 453
परिभ्रमति 329	परिसमुह्य 272, 306
परिमरः (ब्रह्मणः) 60; (दैवः) 311	परिस्तीर्य 272, 306
परिमुच्यते 350	परिस्थानुम् (इच्छन्ति) 355
परिमुच्यन्ति 47	परिहराणि 93
परिमुह्यमानाः 297	परिहरिष्ये 413
परिमोषिणः 230	परिहरेत् 89
परिभ्रियन्ते 311	परीक्ष्य लोकाच्च कर्माचितान् 41
परियन्ति 16, 40; (मूढाः) 356	परीयाय (आधिपत्यम्) 324
परियायात् 443	परे (अव्यये) 47
परिरक्षिता 31	परेण मृत्युम् 427
परिलिप्य 272	परेऽव्यये सर्वं एकीभवन्ति 47
परिवर्तते 250, 297	परेऽव्यये सर्वमेकीकरोति 342
परिवर्तेत 202	परोक्षामिया इव हि देवाः 65, 236
परिवर्त्य 343	परोक्षम् (आचक्षते) 391, 394
परिवृक्कणः 169	परोक्षेण 65
परिवृढः (अमृतेन) 395	परोक्षेणैव 236; (तत्कृतं भवति) 405
परिवोविष्यमाणाः 432	परो दिवः 102
परिवोहितारम् (विश्वस्य) 289, 293; (विश्वस्यैकं) 296	परोरजसे (पदाय) 265
परिवेष्ट्री (वाक्) 306	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

परोरजा इति सर्वमु...264
परोरजा य एष तपति 263, 265
परो लोकः (सदृशः) 220, 221, 233,
255
परोवरीयः 85
परोवरीयांसम् 371
परोवरीयांसि वा एतानि 85
परोवरीयान् 79
पर्णानि 94, 231
पर्जन्यः 31, 42, 102, 125, 134,
188, 203
पर्जन्यम् 387
पर्जन्ये 89; (साम) 401
पर्जन्यो वा अग्निगौतम 271
पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः 126
पर्यङ्कः (अमितौजाः) 303
पर्यङ्कम् 304
पर्यगात् 3
पर्यगृह्णादरिष्ट्यै 310
पर्यचारीत् 115
पर्यम् (तमसः) 344
पर्यविशन् (अभितः समन्तम्) 386
पर्यवेक्षते (अहोरात्रे) 303
पर्यवैति 272
पर्यव्रजाम् 215
पर्यभ्रयन् 414
पर्यात्तं श्रोत्रम् 422
पर्यात्तः अपानः 422
पर्यात्तं चक्षुः 421
पर्यादत्त 421, 422
पर्यादत्तं मनः 421
पर्यादत्ता वाक् 421
पर्यात्तकामस्य 46
पर्याप्तम् 369; (भवति) 471
पर्याप्नोत् 471
पर्यायेण 369; (पर्यन्तीव) 370

पर्यारणः 363
पर्यावर्तते (पराङ्) 246
पर्यावर्तन्ते 369
पर्यावर्तयात् 74
पर्यासः (इवैषः) 369
पर्युक्ष्य 306
पर्युपासते 135, 146
पर्येता 98
पर्येति 171
पर्येति (आधिपत्यम्) 324
पर्येत्य 121, 122
पर्येमि (लोकम्) 361; (न) 448, 449;
(न ताः) 452
पर्यैषिणम् 81
पर्यैहन् 417
पर्वतम् (आदीप्तम्) 342
पर्वताः 107, 151, 152, 153, 174
पर्वतानाम् 360
पर्वते (शिथ्रियाणम्) 360
पर्वतेभ्यः (श्वेतेभ्यः) 225
पर्वतेषु 23
पर्वतौ (उभौ) 311
पर्वणि (एकस्मिन्) 307
पर्वणि 174; (क्षुद्राणि) 450; (स्थूलानि)
450; (ज्यायांसि) 451
पर्शवः 174
पलावः (वेदस्य) 414
पलाशानि 123; (प्ररोहेयुः) 275, 385
पलाशे (विष्कम्भे) 391
पल्ययते 238
पल्ययमानः 453
पल्लिगुप्तः लौहित्यः 461
पवते 42, 57, 118, 180, 391
पवनः (पवनात्) 337
पवमानपावकशुचयः 349
पवमानानाम् 183

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- पवमानाय (इन्द्रे) 459
पवमानेषु 374, 375
पवित्रम् (परमम्) 299
पवेत (पराडेव) 378
पशवः 42, 55, 153, 339, 422, 436
पशव इति 227
पशव्यम् 92; (तेनो) 377, 382, 384, 399, 400
पशुभिः 133, 134, 199, 309
पशुभ्यः 92, 191
पशुमान् 85, 412
पशुषु 60, 85
पशून् 89, 149, 152, 155, 177; (इच्छन्) 232, 386, 409, 412
पशूनां कामाय 254
पशूनाम् (लोकः) 190
पशूनामोषधयः (देवताः) 418
पशून् निन्देत् 90
पश्नात् 44, 158, 175; (चन्द्रमसम्) 309; (तत् पुच्छम्) 433
पश्नाद्वासि 449
पश्यः 45, 159
पश्यतः 416 (Nom Sg.)
पश्यतः (एवम्) 159
पश्यति 7, 34, 67; (नान्यत्) 158; (कल्याणम्) 178, 208, 229; (भयम्) 242; (न कंचन स्वप्नम्) 242; (न) 246; (आत्मन्येवात्मानम्) 252, 256, 311; (तद्वाचा वदति) 405
पश्यते 45
पश्यत्सु 45; (इहैव निहितं गुहायाम्) 45
पश्यन् (एवम्) 158; (कामान्) 172; (भयानि) 240 (वै तत्) 243
पश्यन्तः 106, 121, 122; (चक्षुषा) 267, 268
पश्यन्ति (आरामम्) 241
पश्यामि 265
पश्येः (द्रष्टारम्) 218
पश्येत् (विभक्तम्) 243
पस्पृशुः (v. l. पस्पृशुः) 9
पाङ्क्तः पशुः 190
पाङ्क्तः पुरुषः 190
पाङ्क्तम् 52, 190
पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किंच 190
पाङ्क्तो यज्ञः 190
पाचयित्वा (क्षीरौदनम्) 278
पाच्यान् (सर्वान्) 295
पाजस्यम् 174
पाञ्चालो राजा 453
पाणिः (स्वः) 238
पाणिना (उपहत्य) 277; (अन्तर्धाय) 313
पाणिनापेषम् 201
पाणिना मा प्रातृद् 262
पाणी प्रक्षाल्य 274
पाणौ 201; (अभिपद्य) 323
पाण्डरवासः 323
पाण्डरवासाः 199, 201, 319
पाण्डित्यम् 218; (निर्विद्य) 218
पाण्ड्वाविकम् 205
पात्रेण (हिरण्ययेन) 4, 268
पादः 48, 101, 106; (ब्रह्मणः) 112, 113, 114
पादयोः 60; (अभिमर्श्य) 367
पादाः 49; (दशदश) 212; (भूः) 336; (त्रयः) 375
पादाभ्यां न स्पृशेत् 430
पादाभ्यामध्वनो वेदेति वेद 473
पादाभ्यामिति 305
पादाभ्यामित्या आमोति 317
पादोदरः 36

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

पादोऽस्य सर्वा भूतानि 101
पादौ 35, 132, 133; (एकायनम्) 207,
255; (एकम् अङ्गम्) 317
पादौ त्वेतावात्मनः 132
पादौ नरकः 473
पानवतः 153
पानैः (प्रतिकल्पन्ते) 246
पापं वदति 420, 426
पापं शृणोति 420, 427
पापः (पापकारी) 248
पापः (पापेन कर्मणा) 248
पापः (पापेन कर्मणा भवति) 216
पापकारी पापो भवति 248
पापकृत्याम् 116, 117
पापकेन (कर्मणा) 252
पापं कर्म 117
पापं कृतं भवति तदाविष्करोति 429
पापं गन्धमपानिति 420
पापनुदम् (भगेशम्) 297
पापं ध्यायति 420, 427
पापम् 33, 58, 71, 172; (दृष्ट्वा) 241,
245; (अकरवम्) 252; (ध्यायति)
421
पापं पश्यति 420, 427
पापात् कर्मणः 472
पापिष्ठतरम् 121
पापीयः (शरीरम्) 267
पापीयान् 118, 188, 369; (भवति)
370, 371 (भविष्यति) 380
पापेन 33; (अनन्वागतम्) 243; (कर्मणा)
248
पापेन पापम् 33
पाप्मनः 56, 179, 184, 191; (विज-
हाति) 239; (पश्यति) 239; (अप-
हत्य) 324; (विविच्यते) 471
पाप्मना 36, 70, 129, 178, 179;
(गृहीतः) 332; (संसृजत) 389

पाप्मनाऽनन्वागमाय 421
पाप्मना ह्येष विद्धः 70; (विद्धा) 70;
(विद्धम्) 70
पाप्मने (भ्रातृव्याय) 382
पाप्मनो मुच्यते (त्रायते सर्वस्मात्) 458
पाप्माभिः 179; (संसृज्यते) 239
पाप्मभ्यः 75
पाप्मा 166, 178; (नैनं) 252, 389;
(मृत्युः) 390; (न्यङ्गः) 408, 428,
458; (अन्वसृज्यत) 420; (तमन्व-
सृज्यत) 426
पाप्मानः 134, 164
पाप्मानम् 10, 47, 179; (मृत्युम्) 180;
(हन्ति, जहाति) 259, 260; (मे
वृङ्गि) 308
पामानम् 109
पायितम् 233, 255
पायु 33
पायुः 35; (एकायनम्) 207, 355
पायुपस्थे 33
पायौ 60
पारं गच्छति तन्निधनम् 89
पारम् 17, 19, 20; (गच्छति) 89
पाराय 43
पाराशरीपुत्रः 281
पाराशर्यः 211, 257
पाराशर्यायणः 211, 256, 257
पारे (समुद्रस्य) 394
पार्थिवः (समुद्रः) 394
पार्श्वे 174, 176
पार्ष्वाः शैलनः 422
पावकात् 41
पावयेत् 338
पाश (विश्वरूपैक—) 284
पाशम् 21
पाशैः (सदसत्फलमयैः) 332

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- पाहि (नित्यम्) 294
 पिङ्गलः 278
 पिङ्गलम् 249
 पिङ्गलस्य 165; (लोहितस्य) 242;
 (अग्निः) 323
 पिण्ड 236
 पिण्डः (लोहितस्य) 357
 पितरः 87, 91, 162, 193; (जीवन्ति
 असुना) 405; (दक्षिणतः) 424
 पितरम् 29; (आजगाम) 269
 पितरि (प्रजापतौ) 258
 पितवाविशस्व 463
 पिता 32, 37, 50, 100, 156, 191;
 (अपिता भवति) 243; (नः) 313,
 359, 361; (वसेत्) 313; (सिञ्चति)
 440
 पितामहाः (तव च) 270
 पिता माता प्रजेत एव 193
 पिता मे अमन्यत 233, 234, 235
 पिता योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति 438
 पितुरेवाग्नेऽधिजायते 438
 पितृकार्यं 54
 पितृदेवः 54
 पितृभ्यः 92
 पितृमान् 232, 233, 234, 235
 पितृयाणः 29
 पितृयाणस्य 124; (प्रतिपदम्) 269
 पितृलोकः 195
 पितृलोककामः 162
 पितृलोकम् 128, 214
 पितृलोकाच्चन्द्रम् 272
 पितृलोके 26
 पितृवधेन 314
 पितृष्वीशा 424
 पितृष्वेव श्रीः स्यात् 424
 पितृहा 156
 पितृहा वै त्वमासि 156
 पितृणाम् 31, 57; (लोकः) 190;
 (आनन्दः) 244, 269
 पितृन् (पितृलोके) 425
 पित्त 326
 पित्र्यम् 148, 149, 152; (रूपम्) 247
 पित्र्यवतः 302
 पिन्वते 384
 पिपासति 105, 142
 पिपासा 63, 142, 218, 326, 331
 पिपीलक 149, 152
 पिपीलिकाभ्यः 185; (आ) 190
 पिप्पलम् 44; (प्रमुच्यते) 245; (स्वाद्)
 292
 पिप्पलादम् 28
 पिपाति 105, 123
 पिबन् 129
 पिबन्ति 98
 पिबन्तौ 19
 पिबाश्म 82
 पिबेत् (न) 278
 पिशाच 326, 355
 पिशुनाः 151
 पिष्टान् 275
 पिहितः 51; (अभिना) 338
 पीतम् 142
 पीतस्य 165, 323
 पीताः 139
 पीताशितम् 328
 पीतोदकाः 11
 पीयमानानाम् 140
 पीळ्यन्तः (नाशकमुच्यन्) 448
 पीळयानि (त्रयं वेदम्) 383
 पुंसा (नक्षत्रेण) 272
 पुंसे पुत्राय वित्तये 279
 पुच्छम् 55, 176, 433

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- पुण्डरीक (एक—) 274
पुण्डरीकम् 75, 205
पुण्ड्राः 370
पुण्यं हेतेन ध्यायति पापं च 421
पुण्यः 40; (पुण्येन कर्मणा) 248
पुण्यकृत् 249, 381
पुण्यकृत्यायै (रसः) 397
पुण्यं कर्म 189
पुण्यजितः 161
पुण्यं ध्यायति पापं च 419
पुण्यपापे 45
पुण्यम् 33; (पापं च) 241, 245
पुण्यमेवासुं गच्छति 196
पुण्यलोकः 129
पुण्यलोकविजित्यर्थाय 352
पुण्यलोकाः 93
पुण्याय (साधवे) 388
पुण्याहे 272
पुण्येन 33; (अनन्वागतम्) 243
पुण्येन (कर्मणा) 248
पुण्येन पुण्यं लोकं नयति 33
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति 216
पुत्रः 195; (ब्राह्मणस्य) 281, 312, 313,
पुत्रपशूस्त आददे-असौ-इति 278
पुत्रपशून् 12
पुत्रपौत्रान् 14
पुत्रम् 195
पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः 195
पुत्रमयः (पुरुषः) 229
पुत्ररोदम् 103
पुत्राः 96; (अमृतस्य) 286; (प्रजापतेः)
346; (तेऽस्य) 424
पुत्राणां व्रतम् 415
पुत्राणां कामाय 206, 254
पुत्रान् 32, 155
पुत्री (प्रजावान्) 421
पुत्रेणैव जय्यः 195
पुत्रैषणा 252
पुत्रैषणायाः 218, 252
पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत 278
पुत्रो मे पण्डितः ... जायेत 279
पुत्रो मे शुक्लो जायेत 278
पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत 278
पुनन्तु 338
पुनरभिधिष्यथा यथास्थानं कल्पन्ताम् 277
पुनरागमः (किमिच्छन्) 170
पुनरावृत्तिः 272
पुनरुत्पादनमेवास्य तत् 106
पुनरैति 248
पुनर्भवम् 33
पुनर्मामैत्विन्द्रियम् 277
पुनर्मृत्युम् 192; (अतितरति) 457
पुनश्चैकादशः स्मृतः 159
पुनस्तेजः पुनर्भगः 277
पुनाति 118
पुनानः 361
पुनीत (न्वेनाम्) 411
पुनीध्वम्, न पूता वै स्थेति 416
पुनीष्व 413
पुपुष्वान् 361
पुमान् 42, 292, 296; (दक्षिणतो योषा-
मुपशेते) 413
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायाम् 42
पुमान् वै प्राणः 471
पुरः 211
पुरः (शतम्) 66
पुरएता 181
पुरम् 23
पुरयाचकाः 355
पुरस्तात् 44, 123, 142, 158, 175;
(चन्द्रमसं दृश्यमानम्) 309, 433;
(प्रत्यञ्चं प्राविशत्) 472

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

पुरस्तादुक्ते 355; (तदुक्तं पुरस्तादेव भवति)
142

पुरस्ताद्वासि 449

पुराकल्पे 299

पुरा कालात् 200; (प्रजा न प्रवर्तते) 320
321, 322

पुराकृतम् 332

पुराजाः 408

पुराण 148, 149, 152

पुराणः 18; (पन्थाः) 249, 363

पुराणम् 17, 207, 232, 255; (ब्रह्म)
251, 291, 348

पुराणी (प्रज्ञा) 294

पुराणेतिहासेन (अपुनीत) 413

पुरिश्चयः 211

पुरिश्चयम् 36

पुरिततम् (अभिप्रतन्वन्ति) 323

पुरीताति 202

पुरीषम् 139

पुरीषिणम् 29

पुरुरूपः 211, 407

पुरुषं सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते 146

पुरुषं हस्तागृहीतमानयन्ति 147

पुरुषः 20, 22, 23, 24, 26, 27, 35,
36, 37, 40, 41, 42, 44, 52, 55,
68, 76, 77, 85, 90, 104, 116,
117; (अमानवः) 118, 126, 127,
140, 141, 142, 167, 171, 184,
194, 199, 200, 201, 211, 216;
(अमृषा) 231; (हृद्यन्तर्ज्योतिः) 239;
(स्वयंज्योतिः) 239, 241; (हिरण्यमयः)
240, 370; (अयम्) 242; (संपरिष्वक्तः)
242; (चाक्षुषः) 246, 357; (काममयः)
248; (मण्डले) 259; (मनोमयः) 260;
(संभवति) 271, 283, 290, 292, 302;

(सुतः) 315; (आर्तः) 316; (चेता) 339;
(अन्तःस्थः) 339; (अव्यक्तपुत्रेण)
339; (स प्राणः) 394, 395;
(योऽयं चक्षुषि) 395; (उद्गीयः) 399,
400

पुरुष उर्गर्भः 458

पुरुष उभयापात् (As corrected) यन् भ्रेषं
न न्येति 446

पुरुष एकपाद् यन् भ्रेषन्नेति (भ्रेषं न्येति?)
446

पुरुष एव सविता 474

पुरुष एवेदं विश्वम् 42

पुरुष एवेदं सर्वम् 290

पुरुषनायः 142

पुरुषम् 4, 36, 45, 47, 62, 63, 65, 139,
142, 146; (सुतम्) 201, 323;
(प्रेतम्) 221; (औपनिषदम्) 230;
(अभ्यत्यनयत्) 388; (जायमानम्) 466

पुरुषम् (Neu) (जगत्) 289

पुरुषमेव प्रपदनायावृणीत् 472

पुरुषरूपम् 236

पुरुषवचसः 124, 127

पुरुषवाचः (आपः) 269

पुरुषविधः 55, 56, 184, 349

पुरुषसंज्ञः 328

पुरुषस्य 33; (रूपम्) 205; (रेतोः रसः)
276

पुरुषस्य वाग्रसः 68

पुरुषाः 67; (अष्टौ) 230; (त्रयः) 395

पुरुषाग्नौ ह्रूयन्ते 272

पुरुषात् 39

पुरुषान्न परं किञ्चित् 20

पुरुषायणाः 37

पुरुषे 32, 58, 101; (प्राणाः) 227;
(साम) 401

पुरुषेण (पूर्णम्) 289

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति 66
पुरुषो निधनम् 85
पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति 271
पुरुषो मानसः 272
पुरुषो वा अक्षितिः 192
पुरुषो वा अग्निगौतम 271
पुरुषो वाव गौतमाग्निः 126
पुरुषो वाव यज्ञः 104
पुरुषो वाव सुकृतम् 63
पुरुषौ वै यज्ञः 462, 466
पुरुषो वै समुद्रः 457
पुरुषो होद्वीथिः 466
पुरुषो होतदुक्थम् 435
पुरुष्यम् (तत्) 458
पुरुहूतम् 371
पुरे 34; (नवद्वारे) 291
पुरोगम् (प्रणवम्) 373
पुरोगाः 373, 374
पुरोगाम् (प्रणवम्) 375
पुरोगायम् 375
पुरोडाश-352
पुरोधाम् (पर्येति) 437
पुरोधाय 373
पुरोनुवाक्या 214
पुरोवातः 84; (हिङ्कारः) 84, 401
पुरोवातम् (हिङ्कारम्) 387
पुरोहितः 418
पुरुषः प्राचीनयोग्यः 460
पुष्करः 335
पुष्करपलाशे 117
पुष्करस्रजौ 279
पुष्करा (-रे) 330
पुष्करिण्यः 239
पुष्टिमान् 132
पुष्पम् 96, 97
पुष्पाणां फलानि (रसः) 276

पुष्याति 189
पूः 165
पूतः 129, 265, 328, 346, 348,
354, 355
पूतमनूक्तम् 412, 414, 417
पूताः (ऋचः) 412, 414, 417
पूतानि (सामानि) 412, 414, 417
पूतिमिव हारनीयात् 430
पूयति 367
पूयति वा अन्नमृते प्राणात् 262
पूरयति (इमाल्लोकान्) 345
पूरुषः 101; (विजानीयात्) 250
पूर्णः 55, 56, 325; (हृदः) 417; (स्वेद-
मान आस्ते) 432
पूर्णम् 101, 199
पूर्णमदः पूर्णमिदम् 257
पूर्णमप्रवर्ति ब्रह्म 320
पूर्णमसि 274
पूर्णमेवावशिष्यते 257
पूर्णस्य पूर्णमादाय 257
पूर्णा (वित्तस्य) 57
पूर्णाः (लोहितस्य) 242
पूर्णात्पूर्णमुदच्यते 257
पूर्णाम् 100
पूर्तम् (आक्षिपत्) 286
पूर्यति 199, 320
पूर्वपक्षः 301
पूर्वभज्ञा 247
पूर्वम् (चापरं च) 241
पूर्वरूपम् 50
पूर्वार्धः 174
पूर्वाह्ने 130
पूर्वे 12; (इति नः) 366
पूर्वो ह जज्ञे स उ गर्भेऽन्तः 441
पूर्षुं पुरिशयः 211
पूषत् 4, 265.

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

पूषणम् 189
पृथक् 23, 26, 32, 130, 132, 284,
348
पृथक्त्वात् 341
पृथक्भावम् 26
पृथग्त्वर्त्मा 131, 133
पृथिवी 30, 31, 35, 37, 41, 42, 43,
50, 52, 55, 57, 60, 62, 67, 68,
73, 84, 90, 100, 107, 113,
116, 126, 133, 134, 151, 152,
153, 174, 176, 193, 203, 205,
207, 208, 226, 227, 253, 255,
334, 349, 360, 377, 381, 385,
448
पृथिवीक्षिते 94, 351
पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति 217
पृथिवी निधनम् 84
पृथिवीप्रतिष्ठः 385
पृथिवीम् 104, 132, 149, 152, 216
410
पृथिवीमयः 248
पृथिवीमात्रा 35
पृथिवीलोकम् 214
पृथिवी वाव गौतमाग्निः 126
पृथिवी-भिताः 55
पृथिवीभिताः 340
पृथिवी सावित्री 473
पृथिवी हिङ्गारः 84
पृथिव्यप्तेजोऽनिलखानि 297
पृथिव्यप्तेजोऽनिलखे 287
पृथिव्याः 103, 119; (अन्तरः) 221;
(आपो रसः) 68, 276
पृथिव्यां तिष्ठन् 221
पृथिव्याम् 33, 39; (साम) 406
पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः 60
पृथिव्युपरम् 385

पृथिव्येव पादौ 133
पृथिव्येव समित् 271
पृथिव्यै 196
पृथुर्वैन्यः 385, 400, 408
पृथुष्टुके 279
पृषदाज्यम् 280
पृष्ठतः 192
पृष्ठम् 53, 174, 176
पृष्ठे 40, 176
पेपीयमानः 144
पेशसः (मात्राम्) 247
पेशस्कारी 247
पैङ्गयः 306
पोप्लूयन्ति (अद्भिः) 368
पौंसानि (नामानि) 305
पौतिमाषीपुत्रः 281
पौतिमाष्यः 211, 256
पौत्रम् (अघम्) 309
पौरुशिष्टिः 53
पौरुषेण 313
पौर्णमास्याम् 123, 306, 309
पौलोमान् 314
पौलकसः (अपौलकसः) 243
प्रउगः 364, 365
प्रकल्पितम् (ब्रह्मणा) 340
प्रकाशते 20
प्रकाशन्ते (अर्थाः) 300
प्रकाशप्रक्षेपकौण्यस्थानीयम् 356
प्रकाशभूताः (तस्कराः) 355
प्रकाशयति 28
प्रकाशयन् 295
प्रकाशयन्ते 30
प्रकाशवतः 154
प्रकाशवान् 112, 113
प्रकाश्य 30
प्रकीर्णानि 389

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- प्रकृतिभेदवशात् 347
 प्रकृतिम् (मायाम्) 293
 प्रकृतिमयः (प्रतोदः) 329
 प्रक्षाल्य (पाणी) 279
 प्रक्षेपकः (लवणस्य) 356
 प्रक्ष्यन्ति 130
 प्रगाः (दश) 391
 प्रगायः 435
 प्रग्रहम् 19
 प्रचलनम् 326
 प्रचोदयिता 327, 328, 367
 प्रचोदयिन्ना 367
 प्रचोदितम् 299
 प्रजनः 53
 प्रजननम् 50; (स्त्रीणाम्) 380, 412, 456
 प्रजनयावहै (प्रजाः) 414
 प्रजया 133, 134, 199; (किं करिष्यामः) 252; (अस्माकम्) 309
 प्रजया च पशुभिः स्वाहा 280
 प्रजा 33, 50, 53, 193, 199, 321, 322
 प्रजाः 28, 30, 31, 42, 55, 124, 142, 143, 144, 163, 196; (प्रयत्यः) 269; (बह्वीः) 292; (ततः) 353; (ओताः) 355, 361; (सप्तम) 387; (तर्पयति) 394, 409, 422; (तव) 449; (वस्ते) 458
 प्रजाकामः 28
 प्रजाकामाः 29
 प्रजाकामो वै प्रजापतिः 28
 प्रजातन्तुम् 53
 प्रजातिः 53, 60, 268; (ऋक्साम्नोः) 421
 प्रजातिम् 305, 313
 प्रजात्यै स्वाहा 273
 प्रजानन् (प्रज्ञावान्) 15, 453
 प्रजानां जनयिता 458
 प्रजापतये 100, 173; (स्वाहा) 273
 प्रजापतिः 28, 29, 30, 31, 67, 82, 83, 93, 100, 119, 167, 168, 172, 194, 196, 259, 276, 279, 282, 291, 309, 322, 328, 334, 336; (विश्वात्मा) 337, 338, 341, 355, 363; (अजयत्) 377, 383; (असृजत) 386, 389, 390, 392; (अपीळ्यत्) 393, 399; (मनस्तत्) 399; (योऽयं पवते) 400; (अग्र आसीत्) 409, 412, 460; (अमृतत्वमगच्छत्) 460; (संवेशेऽस्तामितः) 467, 472
 प्रजापतिः प्राजिजनिषत् 445
 प्रजापतिः साम 410
 प्रजापतिम् (पितरम्) 121; (उपाधावन्) 388
 प्रजापतिमात्राः 383
 प्रजापतिं ब्रह्मासृजत 458
 प्रजापतिरिति होवाच 229
 प्रजापतिरेव निधनम् 418
 प्रजापतिर्भूतोऽव वासि 449
 प्रजापतिर्वै कः 433
 प्रजापतिलोकम् 302
 प्रजापतिलोके (आनन्दः) 245
 प्रजापतिलोकेषु 219
 प्रजापतिव्रतम् 30
 प्रजापतिश्च ह वै मृत्युश्च संयेताते 426
 प्रजापतिसकाशम् 167
 प्रजापतेः 58, 92, 93, 172, 454
 प्रजापतेः सभां वेरुम प्रपये 172
 प्रजापतौ 171; (पितरि) 258; (साम) 418
 प्रजाभ्यः 173
 प्रजाम् (न कामयन्ते) 252; (सप्तम) 388

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- प्रजा मे 452
 प्रजायते 231; (प्रजया) 322
 प्रजायते ह प्रजया पशुभिः 267
 प्रजायन्ते 28, 30, 41, 340
 प्रजायमाना रेतसा 267, 268
 प्रजायेय 137; (अथ) 190
 प्रजावान् 412, 455
 प्रजास्तत्र यत्र विश्वाऽमृतोऽसि 338
 प्रजिघाय 301, 307
 प्रज्ञम् 49
 प्रज्ञया वाचं समारुह्य 317
 प्रज्ञया सत्यं संकल्पम् 315
 प्रज्ञया हि विपर्ययति 304
 प्रज्ञयेति 305
 प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यम् 317
 प्रज्ञा 67; (पूर्व-) 247; (सा) 304;
 (एकमङ्गम्) 317
 प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः 251
 प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी 294
 प्रज्ञात्मा (भुङ्क्ते) 324
 प्रज्ञानघनः 48, 255
 प्रज्ञानघनम् 49
 प्रज्ञानम् 67, 348
 प्रज्ञा नाम देवता 307
 प्रज्ञानेत्रः 67
 प्रज्ञानेत्रम् 67
 प्रज्ञानेत्रो लोकः 67
 प्रज्ञानेन 18
 प्रज्ञापयेत् 317
 प्रज्ञापेता (वाक्) 317
 प्रज्ञाम् 32
 प्रज्ञामात्राः (प्राणे) 318; (दश) 318
 प्रज्ञायन्ते (वाचा) 233
 प्रज्ञायै 316
 प्रज्ञा वा एषा तस्य साम्नः 406
 प्रज्ञावान् 407
 प्रज्ञेत्येनदुपासीत 232
 प्रज्ञेन 67
 प्रणयनात् 34
 प्रणवः 43, 74, 75, 374; (प्रतिष्ठा) 375
 प्रणवम् (पुरोगम्) 373, 375
 प्रणवाख्यम् 354; (प्रणेतारम्) 345
 प्रणवेन 285
 प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा 43
 प्रणाय्याय 100
 प्रणीती 363
 प्रणीयते 7, 34
 प्रणुदति 327
 प्रणुदेत् 346
 प्रणेतारम् 336, 345, 354
 प्र णो जीवातवे सुव 463
 प्रणोष 13
 प्रणौति 74
 प्रतरेत (विद्वान्) 286
 प्रतर्दनः 314; (दैवोदासिः) 313
 प्रतापवत् 353
 प्रतापवती (तनूः) 336
 प्रतायन्ते 166
 प्रतिकल्पन्ते 246
 प्रतिगरम् 52
 प्रतिगृणाति 52
 प्रतिगृह्णन् (ब्राह्मणः) 465
 प्रतिगृह्णाति 147, 233; (वह्निव) 264
 प्रतिगृह्णीयात् 265
 प्रतिग्रहः 417
 प्रतिघ्राय 307
 प्रतिचक्रभिरे 130
 प्रतिचक्रमे 109, 301, 323
 प्रतिचक्षणाय 211, 407
 प्रतिजज्ञे 109, 117
 प्रतिजायसे 31

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- प्रतिज्ञातो म एष वरः 270
प्रतिष्ठति 10, 119, 176, 180, 195;
(समे) 266
प्रतिष्ठसि 31
प्रतिदेवतासु 47
प्रति धक्ष्यति 92
प्रतिधीयते 66
प्रतिन्यायम् (आद्रवति) 241; (प्रतियोनि)
245
प्रतिपत् 444; (कार्या) 459
प्रतिपत्स्ये 130
प्रतिपदम् (पथः) 269
प्रतिपद्भिः (वह्नीभिः) 469
प्रतिपद्यते 102; (यमेव न) 241; (किंच)
371
प्रतिपद्यन्ते 29; (पन्थानम्) 269
प्रतिपद्येत 106
प्रतिपश्य 12
प्रतिपादयेत् 39
प्रतिपालयांचकार 82
प्रतिपुरुषः 334
प्रतिपुरुषम् 328
प्रतिपूर्णः 115
प्रति पेक्ष्यति 93
प्रतिपेदिरे 372
प्रतिपेदे 141, 187; (निविदा) 226
प्रतिप्रतिः 181
प्रतिबुद्धः (आत्मा) 250
प्रतिबुध्यते 316, 323
प्रतिबोधनाय 328
प्रतिबोधविदितम् 7; (मतम्) 7
प्रतिब्रूहि (इमं प्रपद्य) 432
प्रतिभाति 16
प्रतिभान्ति 140
प्रतिमन्वानः 111
प्रतिमा 294
प्रतिमोदति 333
प्रतियन्ति 303
प्रतियोनि (आद्रवति) 241, 245
प्रतिरक्षन्ति 400
प्रतिरूपः 24, 200, 211, 234, 321,
395, 407, 409
प्रतिरूपम् 167; (जातम्) 230
प्रतिरूपा चाक्षुषी 303
प्रतिलेहयन्ति 191
प्रतिलोमम् 201, 278
प्रतिलोमरूपम् 323
प्रतिलोमाः 278
प्रतिवक्ता 130
प्रति वक्ष्यति 92
प्रतिविधिर्भूतात्मनः 332
प्रतिविहिता (परस्तात्) 317
प्रतिवेशः 51
प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि 51
प्रतिशरीरेषु 329
प्रतिशाखानाडीसहस्राणि 33
प्रतिशुभाव भोर इति 268
प्रतिशृणोति 154
प्रतिश्रुत्कार्यां पुरुषः 321
प्रतिष्ठमाने 30
प्रतिष्ठा 10, 47, 55, 60, 62, 122,
132, 151, 174, 232, 233, 234,
235; (चक्षुः) 266, 268, 359,
360, 375; (साम्नः) 404; (वा एषा
तस्य साम्नः) 406; (त्रय्यै विद्यायै)
448, 472
प्रतिष्ठां लोकम् 78
प्रतिष्ठां त्रयं लोकान् सामाभिसंस्थापयामः 78
प्रतिष्ठाः (चतस्रः) 391
प्रतिष्ठानन्द इत्येनद्रुपासीत् 234
प्रतिष्ठापितम् 328
प्रतिष्ठाम् 13, 17, 57, 121, 183;
(अविन्दत्) 375; (जनयै) 445

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छ 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- प्रतिष्ठामे 448, 449
 प्रतिष्ठायै 123; (स्वाहा) 273
 प्रतिष्ठावान् 407
 प्रतिष्ठासंस्तावम् 78; (हि साम) 78
 प्रतिष्ठस्यामि 37
 प्रतिष्ठितः 43, 132, 176, 183, 229;
 (होता) 448
 प्रतिष्ठितम् 30, 31, 32, 77, 100, 191
 प्रतिष्ठिता 32, 59
 प्रतिष्ठिताः 37, 236
 प्रतिष्ठिते 37
 प्रतिष्ठितौ (अन्योन्यस्मिन्) 259, 405
 प्रतिसंहितानि (शरीराणि) 435
 प्रतिसंदद्त् (Read प्रतिसंदिदेश ?) 375
 प्रतिसंदिदेश (गायत्रीम्) 373, 375
 प्रतिसंधत्त 450, 451
 प्रतिसृत्वरेण 366
 प्रतिसृप्य 123
 प्रति स्त्रीं सह शेते 89
 प्रतिहताः 386
 प्रतिहरति 421, 467
 प्रतिहरमाणानि 82
 प्रतिहर्ता 82
 प्रतिहर्तारम् 80
 प्रतिहारः 84, 85, 86, 87, 88, 89,
 90, 91; (असौ) 398, 414
 प्रतिहारभाजिनः 87
 प्रतिहारम् 80, 82, 386, 387, 388,
 392
 प्रतिहारात् 379
 प्रतिहारो वा अस्य सः 418
 प्रतिहृताः 87
 प्रतीकम् 192
 प्रतीकानि (उपजहार) 269
 प्रतीकेन 191, 192
 प्रतीक्षा 12
 प्रतीची 103; (दिक्) 112, 176, 237
 प्रतीचीम् 28
 प्रतीच्छथ (किमस्मत्) 365
 प्रतीच्यः 84, 96, 144, 225
 प्रतीच्यां दिशि 230
 प्रतीतः 12
 प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति 270
 प्रतीदर्शः 465
 प्रतोदः (प्रकृतिमयः) 329, 367; (वाक्यम्)
 367
 प्रताभिः 14
 प्रत्तिः 417
 प्रत्तिम् (साम्नः) 437
 प्रत्नस्य 106
 प्रत्यक्षाद्विषः (देवाः) 236
 प्रत्यक्षम् 50, 122; (तद्दे) 376
 प्रत्यक्षमन्त्रम् 399
 प्रत्यक्षमेव (गायन्ति) 421
 प्रत्यग् 23, 88, 101, 288, 359
 प्रत्यगात्मानम् 21
 प्रत्यङ् (सर्वाणि रूपाणि) 395
 प्रत्यचति 439
 प्रत्यञ्चः 96, 237; (लोकाः) 402
 प्रत्यञ्चि (सर्वाणि रूपाणि) 395
 प्रत्यञ्जन्ति (अज्ञानि) 439
 प्रत्यनुभवति 34
 प्रत्यनुभूतम् 34
 प्रत्यपद्यत (इन्द्रः) 373
 प्रत्यवध्यत 187
 प्रत्यभिमृशेत् 393
 प्रत्ययम् (दृष्टं नाम) 339
 प्रत्यर (विशति—) 284
 प्रत्यवसृप्य 202
 प्रत्यस्ता (मृता) 249
 प्रत्यस्य 381
 प्रत्यस्यति 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 षे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्रत्यहरिष्यः 82	प्रदूयेत 134
प्रत्याख्यातुम् (अर्हति) 270	प्रदेयम् 417
प्रत्याचक्षीत 60	प्रद्योतते (हृदयाग्रम्) 247
प्रत्याचक्षीरिन् 306	प्रद्योतेन 247
प्रत्याजायते 302	प्रद्राणकः 79
प्रत्याद्रुत्य 389	प्रधयः 367
प्रत्याधानम् 203	प्रधाक्षीः 108
प्रत्यायनम् 107	प्रधानः (कर्ता) 339
प्रत्याश्रावयति 465	प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः 299
प्रत्याश्रावितमासि 274	प्रधानजैः 298
प्रत्यास्वर 72; (इत्यमुम्) 72	प्रधानम् 284
प्रत्याह 301	प्रधानस्य (उपलब्धिः) 339
प्रत्याहारः 342	प्रधानान्तःस्थ 339
प्रत्युच्यः (त्वयायम्) 432	प्रधावयांचकार 438, 439
प्रत्यूढाः 163	प्रधिः 194
प्रत्युहेत्यब्रवीत् 413	प्रधिना 361
प्रत्येनसः 246	प्रधिनागादित्येवाहुः 194
प्रत्येयाय 109, 111	प्रधिर्वित्तम् 194
प्रत्यैरयतम् 210	प्रध्मार्याति 146
प्रत्यौहत् 177, 413	प्रध्वंसनः 212, 257
प्रथमः 9, 11, 38, 48, 93; (पादः) 474	प्रपञ्चः 297
प्रथमजम् 259	प्रपञ्चोपशमः 49
प्रथमजाः 60	प्रपञ्चोपशमम् 49
प्रथमजान् 373	प्रपतनम् (शिखरिणाम्) 326
प्रथमं प्रियते 441	प्रपतन्ति 340
प्रथमया आवृता 442	प्रपतिष्णूनि (वयांसि) 410
प्रथमा 31, 414	प्रपदनम् 166
प्रथमास्तमिते 87	प्रपदनाय (आवृणीत) 472
प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् 259	प्रपद्य 390, 418; (प्रतिब्रूहि) 432
प्रथमोदिते 86	प्रपद्यते 294, 347
प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति 9	प्रपद्यन्ते 24
प्रथयन्निव (गायति) 402	प्रपद्यस्व 51
प्रदधिष्यन्ते (अप्रतिष्ठाः) 446	प्रपद्ये 103, 104, 172; (शरणम्) 299
प्रदास्यन्ति 429	प्रपद्यै 65
प्रदिशः 288, 361	प्रपन्नः 92
प्रदीपप्रतापवत् 353	प्रपन्नम् (देवतासु) 428

श्वे 283-300 कौ 301-324 जै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

प्रपश्यन् 358	प्रमूढाः 40
प्रपूर्व्याम् (v. l. प्रफर्व्याम्) 279	प्रमृद्य (अतीयात्) 427
प्रप्लवते 468	प्रमेयः 341
प्रबद्धः 142	प्रमेयस्य (उपलब्धिः) 341
प्रबद्धाः (एताः) 391	प्रमोदः 56
प्रब्रवाव 115	प्रमोदो मे 451
प्रब्रूते 184	प्रयच्छानि 386
प्रभवः 151; (देवानाम्) 289, 293	प्रयत्नः 21, 142
प्रभवन्ति 37, 42; (प्रजाः पशवः) 422	प्रयत्नेन 350
प्रभवन्ते 41	प्रयत्यः (प्रजाः) 269
प्रभवाप्ययौ 27, 48	प्रयद्भिः (पुनः पुनः) 269
प्रभाहि 51	प्रयन् 66
प्रभिद्यन्ते 27	प्रयन्ति 58, 124, 276, 301
प्रभुः (पुरुषः) 290; (साक्षी) 341	प्रययौ 436
प्रभुम् (ईशानम्) 291	प्रयाताः (ब्रह्मणोऽन्तिकम्) 356
प्रभुम् (कारयितारम्) 330	प्रयान्ति 40
प्रभुविमितम् 165; (हिरण्मयम्) 165	प्रयियासन्तम् (राजानम्) 246
प्रभूतिः (इति शैलनाः) 422	प्रयुक्ता 36
प्रभूरसि 274	प्रयुतधा 385, 396
प्रमदः (मा) 53	प्रयुयात् 383
प्रमदत (मा) 365	प्रयोगकल्पः 342
प्रमादितव्यम् (न) 53, 54	प्रयोगस्थम् 338
प्रमाणतः 341	प्रयोग्यः 171
प्रमाणम् 341	प्रयोजयेत् 287
प्रमादः 331	प्ररोहति 231
प्रमादात् 46	प्ररोहेयुः 275
प्रमाद्यति 56	प्ररोहेयुः पलाशानि 123
प्रमाद्यन्तम् 16	प्रलम्बेरन् 391
प्र मा यन्तु ब्रह्मचारिणः 51	प्रलोभदण्डम् (धनुः) 346
प्रमायुक्म् 187	प्रवक्ष्यन् 52
प्रमीयते 322, 371; (कालः) 341	प्रवक्ष्यन्ति 365
प्रमुक्तम् 12	प्रवक्ष्यामि 24
प्रमुच्य 172	प्रवचनम् 50
प्रमुच्यते 21 (बन्धनात्) 245	प्रवचनेन 18, 46
प्रमुच्यन्ते 27; (कामाः) 248	प्रवण 120
प्रमुदः 239	प्रवता 51

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- प्रवृत्तिम् 361
 प्रवयति 308
 प्रवरणीयः (आत्मकामेन) 337
 प्रवराणाम् 270
 प्रवर्तकः (सत्त्वस्य) 290
 प्रवर्षति 128
 प्रवव्रजतुः 168
 प्रवव्राज 36, 169, 323
 प्रवासांचके 115
 प्रवाहः 453
 प्रवाहणः जैवाल्लिः 77, 78, 124
 प्रवाहणस्य जैवलेः (आस) 270
 प्रविभज्य 30, 32
 प्रविलीयन्ति 46
 प्रविविक्तभुक् 48
 प्रविविक्ताहारतरः 236
 प्रविवेश 121, 122, 267, 268, 312
 प्रविशानि 51
 प्रविष्टः 24, 186; (गहने) 250
 प्रविष्टौ 19
 प्रवृहेत् 27
 प्रवृह्य 17
 प्रवेदयते 51
 प्रवेदयन्ति 40
 प्रवोचत् 210, 360
 प्रवजन्ति 252
 प्रव्रजित 355
 प्रव्रजिष्यन् 253
 प्रव्रज्याज्यम् 346
 प्रव्राजिनः 252
 प्रशंसान्ति 195
 प्रशंसा 192
 प्रशंसाकामाः 86
 प्रशशंस 217
 प्रशाखया (उत्क्रम्य) 356
 प्रशान्तचित्ताय 41
 प्रशान्ताः 46
 प्रशासनम् 125
 प्रशासने (अक्षरस्य) 225
 प्रशास्ति (सर्वमिदम्) 260
 प्रश्नम् 36, 325, 333
 प्रश्नान् 28; (पञ्च) 125, 269
 प्रश्नोपनिषत् 28-37
 प्रश्नौ 223
 प्रश्वसितव्यम् 54
 प्रष्टा 16
 प्रष्टुं दद्रे 212
 प्रसत्वान् 363
 प्रसन्नात्मा 343, 350
 प्रसमीक्ष्य 287
 प्रसरणः 371
 प्रसवेन 286
 प्रसाङ्क्षीः 108
 प्रसादात् 291
 प्रसादेन 343; (चित्तस्य) 350
 प्रसाम 389
 प्रसामि (अन्नमति) 389
 प्रसासहिः 358
 प्रसासहिम् 371
 प्रसिच्य (उदपात्रम्) 308
 प्रसिद्धम् 339
 प्रसीदति 27
 प्रसृतः 199
 प्रसृतम् 131
 प्रसृवाति 286
 प्रसृतः (देवेन सवित्रा) 447, 448
 प्रसूतम् 295
 प्रसूतिः 328, 339
 प्रसृतम् 44
 प्रसृता (प्रज्ञा) 294
 प्रसृष्टम् 12
 प्रस्कन्दन्ति 29
 प्रस्तब्धमसि 274

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

प्रस्तावः 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91;
(इयम्) 398, 414
प्रस्तावभाजिनः 86; (एतस्य साम्नः) 86
प्रस्तावम् 80, 81, 386, 387, 388,
392
प्रस्तावेन 390
प्रस्तावो वा अस्य सः 418
प्रस्तुताः (तनवः) 336
प्रस्तुतिकामाः 86
प्रस्तुवन् 390
प्रस्तोता 81, 183
प्रस्तोतारम् 80
प्रस्तौति 52, 183, 390; (तेन प्लवते)
421, 466
प्रस्यन्दि 231
प्रस्वपिति (स यत्र) 239
प्रहाणिः (जन्ममृत्यु-) 285
प्रहिणुयात् (दूतम्) 307
प्रहिणोति 299
प्रहीणानि (कंसानि) 394
प्रहुतम् 191
प्रह्लादीयान् 314
प्रा-इति प्राणस्यामृतमक्षरम् 469
प्राक् 101, 125, 359; (उदेत्य) 447
प्राकृतम् (अन्नम्) 339
प्राकृतैः (गुणैः) 330
प्राक्-शिराः संविशति 274
प्राची दिक् 103, 112, 176, 237
प्राचीनयोग 404
प्राचीनयोगीपुत्रः 282
प्राचीनयोग्य 52, 131, 211
प्राचीनशाल औपमन्यवः 129
प्राचीनशालाः 440
प्राचीनशालिः 437, 438
प्राचीनशालिम् (ब्रह्माणम्) 440
प्राचीम् 28

प्राचो लोकानवादिष्म 453
प्राच्यः 84, 96, 144
प्राच्यां स्थल्याम् (अयजत) 424
प्राच्यादिदिशः (न कल्पन्ते) 342
प्राच्यान् 28
प्राच्यां दिशि 229
प्राच्यो नद्यः 225
प्राजापत्य 4, 265
प्राजापत्यम् 177, 247
प्राजापत्याः 70, 178, 258
प्राजापत्यानाम् 87
प्राजिजनिषत 445
प्राज्ञः 20, 48, 49, 355
प्राज्ञ आत्मा 322, 324
प्राज्ञेन (आत्मना) 242, 245, 367
प्राज्वलयेत् 141
प्राज्वाली (v. l. प्राज्वालीत्) 141
प्राञ्चः 96, 237
प्राण 31
प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति 29
प्राणं वाचि जुहोति 307
प्राणं वायुरभिदधाति 466
प्राणः 6, 29, 30, 32, 33, 34, 35,
39, 41, 42, 43, 45, 46, 52, 55,
59, 62, 63; (साम) 68, 72, 76,
77, 81, 83, 85, 88, 101, 104,
106, 107, 110, 114, 115, 116,
117, 121, 126, 131, 133, 139,
140, 141, 142, 146, 156, 159,
171, 174, 176, 178, 181, 182,
183, 186, 192, 193, 194,
394; (मध्यमः) 196, 197, 200,
203, 209, 216; (देवः) 227;
(अनूत्क्रामति) 247; (अशरिरः) 249;
(उत्क्रमिष्यन्) 268, 304, 311,
312; (प्रज्ञात्मा) 315, 316, (एकम्

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 बृ 174-282

- अन्नम्) 317, 328, 333, 335,
336, 338; (अन्नमयः) 340; (अन्नस्य
रसः) 340, 342, 348, 353,
355; (वाचः रसः) 377; (तत्साम)
395; (वायुः सः) 396; (उद्गीतः)
399; (इति ब्रूयात्) 405; (वाचि
प्रतिष्ठितः) 405; (भूतम्) 409,
413; (एव उत्) 417; (देवानामुद्राता)
420; (श्रोत्रं गिरति) 433; (वाचं
गिरति) 433; (मनो गिरति) 433;
(चक्षुः गिरति) 433; (उक्थस्यात्मा)
433; (यदा उत्क्रामति) 455;
(उष्णतरः) 455, 456, 467, 471
- प्राणः पृथग्वर्त्मा 133
प्राणः प्रजा 190, 193
प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः 338
प्राणः प्राणं ददाति 156
प्राणः प्राणेन याति 156
प्राणः प्राणेषु 110
प्राणः सामवेदः 193
प्राणः स्थूणा 203
प्राणः स्वसा 156
प्राण आचार्यः 156
प्राण इति (एको देवः) 227, 230
प्राण उद्गीथः 402, 423
प्राण एजति निःसृतम् 25
प्राण एनान् नुनुदे 426
प्राण एव पुरोऽनुवाक्या 214
प्राण एव प्रज्ञात्मा 318
प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः 107
प्राण एव भूत्वा वायुमप्येति 469
प्राण एव सम्राडिति 233
प्राण एव साम 432
प्राण एवामृतम् 315
प्राण एवायतनम् 233
- प्राणकर्माणि 339
प्राणत् 43
प्राणन् 186
प्राणन्तः 121, 122; (प्राणेन) 267,
268
प्राणं देवा अनुप्राणन्ति 55
प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः 142
प्राणभृत् 194
प्राणम् 23, 28, 33, 37, 58, 142;
(आसन्यम्) 179, 180, 192, 194;
(प्रज्ञात्मानम्) 312, 313; (धारयेत्)
342; (उद्गीथम्) 358, 408, 440
प्राणमत्यवहत् 428
प्राणमनुहरन्तम् 472
प्राणमयः 55, 192, 248, 396
प्राणमयम् 58, 60
प्राणमयात् 56
प्राणमिति द्वे अक्षरे 434
प्राणमेवोपाश्रयते 142
प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति 59
प्राणं प्राणन्तम् 315
प्राणवती (तनूः) 336
प्राणवान् 340
प्राणशरीरः 102, 329
प्राणशरीरनेता 44
प्राणसंशितम् 106
प्राणसंस्पर्शेन (उज्ज्वलति) 345
प्राणसंहितम् 385
प्राणसंचारिणी (नाडी) 343
प्राणसंज्ञको जीवः 342
प्राणसमृद्धः (भूत्वा) 340
प्राणस्तेजसि संपद्यते 142, 146
प्राणस्त्वेष आत्मनः 131
प्राणस्य 194
प्राणस्य का गतिरिति 78
प्राणस्य पुरुषः शरीरम् 434

श्रे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- प्राणस्य प्राणम् 251
 प्राणस्य वै कामायायाज्यं याजयति 233
 प्राणस्यापः शरीरम् 194
 प्राणस्येदं वशे सर्वम् 32
 प्राणाः 35; (सप्त) 42, 100, 104, 105,
 121, 122, 150, 153, 177;
 (सर्वे) 202, 210, 216, 247,
 348, 392, 393, 417, 434,
 458, 465; (दृश) 227; (अभिसमा-
 यन्ति) 243; (उत्क्रामन्ति) 248;
 (विबिदमानाः) 267; (विप्रतिष्ठन्ते)
 316, 323
 प्राणा इत्येवाचक्षते 122
 प्राणाग्रयः 34
 प्राणाख्यः 325, 345
 प्राणात् (ऋते) 262
 प्राणादन्तरः 222
 प्राणादन्नम् 468
 प्राणादित्यौ 335
 प्राणाद्बुदेति 197
 प्राणाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते 59
 प्राणाद्वाक् 468
 प्राणाधिपः (संचरति) 295
 प्राणान् 28, 122, 202; (प्रपीड्य) 287,
 345, 428
 प्राणानां संकल्पन्त्यै मन्त्रान् संकल्पन्ते 150
 प्राणानाम् 197
 प्राणापानयोः 60
 प्राणापानौ 42, 278, 449
 प्राणा३ प्राणा३ हुं भा ओवा इति 421
 प्राणाभ्याम् 469
 प्राणाय 133; (ददाति) 156; (स्वाहा)
 273
 प्राणायामः 342
 प्राणायैव 245
 प्राणारामम् 52
 प्राणा वा आदित्याः 462
 प्राणा वा ऋषयः 203
 प्राणा वाव रुद्राः 104
 प्राणा वाव वसवः 104
 प्राणा वावादित्याः 105
 प्राणा वै गयाः 264
 प्राणा वै यशः 203
 प्राणा वै रुद्राः 462
 प्राणा वै वसवः 462
 प्राणा वै सत्यम् 202, 205
 प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति 462
 प्राणा हीदं सर्वं वस्वादत्ते 462
 प्राणा हीदं सर्वमाददते 462
 प्राणि 67, 264
 प्राणिति 7, 191, 427
 प्राणितुं न शक्नोति 307
 प्राणी 88
 प्राणे 25, 31; (अस्मेति) 197; (क्षीणे)
 287; (सर्वातिः) 316; (एकधा भवति)
 323, 469, 470
 प्राणे तिष्ठन् 222
 प्राणेदत् (रसः) 377
 प्राणेन 22, 24, 64, 121, 122; (रक्षन्)
 240, 305; (अस्माकम्) 309;
 (उद्गायन्) 419; (उद्वात्रा) 420;
 (समर्धयति) 442
 प्राणेन गन्धानाप्नोति 317
 प्राणेन गन्धान् वेदेति वेद 473
 प्राणेन जातानि जीवन्ति 59
 प्राणेन देवान् देवलोकेश्वात् 425, 426
 प्राणेन न पापं वदति 427; (ध्यायति)
 427; (पश्यति) 427; (शृणोति)
 427; (गन्धमपानिति) 427
 प्राणेन प्रजया पशुभिराभवति 422
 प्राणेन प्राप्य 456
 प्राणेन हीदं सर्वमुत्तन्धम् 182

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्राणेन ह्युत्तिष्ठति 73
प्राणेनामृतत्वमाप्नोति 315
प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति 427
प्राणेनोपसमैप्सन् 422
प्राणे भूतानि युज्यन्ते 263
प्राणे भूतानि सम्यञ्चि 263
प्राणेश्यः (देवाः) 316, 323
प्राणे मृत्युपाशः 466
प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् 59
प्राणेषु 85, 110; (विज्ञानमयः) 251
प्राणेषु पञ्चविधं साम 85
प्राणैः 31, 43, 195
प्राणैरयमगुम्भिन् (दक्षिणाक्षिपुरुषः) 259
प्राणोऽग्निः 349
प्राणोऽग्निः परमात्मा वै 338
प्राणोऽकारमनोयुक्त्या 343
प्राणो धूमः 271
प्राणोऽध्यात्मम् 435
प्राणो नरकः 473
प्राणो नाम देवता 307
प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराणि 263
प्राणो ब्रह्म 115; (कौर्षीतकिः) 306
प्राणो ब्रह्मेति 233
प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः 262
प्राणो ब्राह्मणः 156
प्राणो भूत्वाग्निर्दीप्यते 468
प्राणो भूत्वाऽऽदित्य उदेति 468
प्राणो भूत्वा वायुः (प्राविशत्) 428
प्राणो भ्राता 156
प्राणो मनुष्याः 193
प्राणो माता 156
प्राणो मित्रम् 434
प्राणो वा अङ्गानां रसः 181
प्राणो वा अमृतम् 198
प्राणो वा अयास्यः 425, 426
प्राणो वा आयुः 315

प्राणो वा आशया भूयान् 156
प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च 104
प्राणो वा उक्थम् 262
प्राणो वाव कः 471
प्राणो वाव ज्येष्ठः 471
प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च 121
प्राणो वाव संसर्गः 110
प्राणो वाव साम्नः सुवर्णम् 404
प्राणो वाव साम्नोऽसुः 405
प्राणो वावामः 471
प्राणो वावैनं तदाविशत् 458
प्राणो वावोद् 471
प्राणो वै क्षत्रम् 263
प्राणो वै गन्धर्वः 458
प्राणो वै गायत्रम् 403
प्राणो वै गोपाः 458
प्राणो वै ग्रहः 215
प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च 266
प्राणो वै पतङ्गः 457
प्राणो वै परमं ब्रह्म 233
प्राणो वै बलम् 264
प्राणो वै ब्रह्म 458
प्राणो वै यजुः 263
प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता 213
प्राणो वै रम् 262
प्राणो वै वायुः 349
प्राणो वै साम 263
प्राणोऽसौ लोकः 193
प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा 315
प्राणो ह पिता 156
प्राणो हिङ्गारः 85
प्राणो हि भूतानामायुः 55
प्राणो हि वा अङ्गानां रसः 181
प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति 262
प्राणो ह्यविज्ञातः 193
प्राणो ह्यापः 441

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते 110	प्रायणान्तमोकारमभिव्यायति 35
प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति 122, 156	प्रायुवन् 383
प्राण्य इति 436	प्रार्थयन्ते 21
प्राण्याच्चैवापान्यात् (एकं व्रतम्) 197	प्रावरणम् 236
प्राण्यात् 57	प्रावृहत् 119
प्रातः 82, 130, 145, 194	प्राव्राजीः 169, 170
प्रातःसवनम् 94, 104, 374, 462	प्रास्नीपुत्रः 282
प्रातःसवनस्य (उद्वेगम्) 402	प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति 279
प्रातःसवनेषु 373	प्राश्वसन् 471
प्रातरनुवाकः 364, 365	प्रासिष्यन्ति (अग्नौ) 380
प्रातरनुवाकस्य 94	प्रास्तः (उदके) 208; (अग्नौ) 380
प्रातरनुवाके 118, 119; (उपाकृते) 446	प्रास्ता 353
प्रातरादित्यमुपतिष्ठते 274	प्रास्तोष्यः 81
प्रातर्दनम् 307	प्रास्यमानमग्नौ 457
प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मि 130	प्रास्त्रवणस्य 473
प्रातिश्रुत्कः 209, 228	प्राहैयात् (?) 365
प्रातिष्ठते 32, 33	प्रियः कीर्तिः 412
प्रातिष्ठन्ते 30	प्रियङ्गवः 275
प्राडुर्बभूव 8	प्रियम् 56, 187; (ब्रुवाणम्) 187
प्रावृदः (पितरं प्राह) 262; (भाल्लः) 454	प्रियमनृधत् 254
प्रादेशमात्रम् 133	प्रियमित्येनदुपासीत् 233
प्रादेशमात्रात् (वा इत् एता) 456	प्रियया (स्त्रिया) 242
प्रादेशमात्रादुदक् 473	प्रियरूपान् 16
प्रादेशाङ्गुष्ठमात्रम् 353	प्रिया (सती) 205, 254
प्रापत् 303	प्रियाप्रिययोः 171
प्रापतन् 63	प्रियाप्रियाभ्याम् 171
प्रापति (v l. प्रापदिति) 115	प्रियाप्रिये 171
प्रापत्सि 104	प्रिया मानसी 303
प्रापयत 65	प्रियौ (अन्योन्यस्य) 453
प्रापय न आचार्यकुलम् 112	प्रीताः 30
प्रापयिष्यथ 382	प्रेक्षकवदवस्थितः 329
प्रापितोऽसि 253	प्रेतम् 127, 261; (अस्माल्लोकात्) 439; (चित्यामादधति) 441
प्राप्तवान् 17	प्रेतस्य 168; (शरीरं भिक्षया v. l. आमिक्षया) 168
प्राप्तिम् (सुनिर्मलाम्) 290	प्रेताः 163
प्राप्नोति (राज्ञः) 380	
प्राप्य (अन्तं कर्मणः) 248	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्रेते 14
प्रेत्य 6, 8, 56, 58, 60, 102, 103;
(संभवः) 231; (अभिगच्छन्ति) 249
प्रेत्यास्माहोकादमृता भवन्ति 6, 8
प्रेयः 15, 187
प्रेयात् 313
प्रेयाय 436, 453
प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मात् 187
प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्बृणीते 15
प्रेरयति (मारुतम्) 357
प्रेरितारम् 285
प्रेषितम् 6
प्रेष्ठ 16
प्रेष्यन् (पिता) 312
प्रेष्यामि 105
प्रेहि तु तत्र 270
प्रेति 6, 66, 163, 195, 225, 231,
261, 310
प्रेष्यन् 195
प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय 16
प्रोक्तेऽज्ञाने 430
प्रोक्षितम् 177
प्रोतम् 88, 89, 90, 134, 224
प्रोताः 219
प्रोवाच 210
प्रोवास 112
प्रोष्ठपादो वारक्यः 460
प्रोष्य 121, 122, 310
प्लक्षस्य प्रास्रवणस्य 473
प्लवाः 40
प्लवा ह्येतेऽदृढा यज्ञरूपाः 40
प्लुषिणा 182

फ

फलकर्मकर्ता 295
फलहस्ताः 303
फलानां पुरुषो रसः 276

फलानि 272
फालिभिः (कृषन्ति) 368
व
वकः दारुम्यः 72, 82, 384, 465
वागिति ह भियं पणायन्ति 443
वद्धः 347, 375
वाधिराः 122, 267
वाधिरान् (पर्यामः) 315
वाध्यते 284
वन्धनम् 142
वन्धनमेवोपाश्रयते 142
वन्धनस्थस्य 332
वन्धनात् (प्रमुच्यते) 245; (मुच्येत) 350
वन्धम् 347
वन्धमोक्षयोः (कारणम्) 350
वन्धहेतुः 299
वन्धाय (विषयासक्तिः) 350
वन्धुः 175
वन्धुता 418
वन्धुमत्साम 437
वभसः 111
वभृवतुः (द्वे भार्ये) 253
वम्बमाजद्विषम् 424
वम्बेन आजद्विषेण 424
वम्भ्रम्यमाणम् (इव) 370
वर्कुः वार्ष्णीः 234
वर्वराः 370
वर्हिः 133, 276
वलं वाव विज्ञानाद्भूयः 152
वलं सत्यादोगीयः 264
वलम् 50, 60, 93, 152, 159, 452
बलयः 131
बलवत् 92
बलवन्तः 93
बलवान् 152
बलहीनेन 46

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- बलाद्वाव भूयोऽस्तीति 153
बलिम् 31, 52, 92, 306
बलिवाहनाः (इमे प्राणाः) 472
बलिष्ठः 57
बली 152
बलीयांसः 375
बलीयांसम् 189
बलीवर्दः (पुण्यः) 380
बलेन वै पृथिवी तिष्ठति 152; (अन्तरिक्षम्)
152; (द्यौः) 152; (पर्वताः) 152;
(देवमनुष्याः) 152; (पशवो वयांसि च)
152
बस्तः 185
बास्तिः 132, 133
बास्तिरेव रयिः 133
बास्तिस्त्वेष आत्मनः 131
बहव इमेऽस्मिन् पुरुषे कामा नानात्ययाः 115
बहवो मर्याः...प्रयन्ति 276
बहवो हेते आदित्यस्य रमयः 426
बहिः 231; (कृत्वा) 338
बहिःप्रज्ञम् 49
बहिरात्मक्या (गत्या) 335
बहिरात्मा (आदित्यः) 335
बहिर्धा 101; (अग्रिं कुरुते) 380
बहिर्धेव वै श्रीः 380
बहिष्पवमानम् (आसाद्य) 436
बहिष्पवमाने (स्तूयमाने) 381
बहिष्पवमानेन 82
बहिष्प्रज्ञः 48
बहु 56
बहु किंच किंच मनसा ध्यायति 419; (वाचा
वदति) 419; (चक्षुषा पश्यति) 419;
(श्रोत्रेण शृणोति) 419; (अपानेन
जिघ्रति) 419
बहु चरन्ती 111, 112
बहुदायी 108
बहुधा 28, 111; (होवैष निविष्टः) 433
बहुपाक्यः 108
बहुपुत्रः 423, 426
बहुभयावस्थम् 332
बहुलः 133
बहुल आत्मा 132
बहुलासि 448
बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः
स्कन्दति 276
बहुविद् 151
बहु वै किंच किंच पुमाँश्चरति 411, 417
बहुव्याहितो वा बहुशो लोकः 453
बहुशोभमानम् 436
बहुशोभमानाम् 9
बहु स्याम् 137; (प्रजायेय) 137, 409
बहोभूयः 384
बह्वहं चरन्ती परिचारिणी 111, 112
बह्वि व पापं कुरुते 265
बह्विर्बह्वीभिः प्रतिपद्भिः 469
बह्वृचाय 435
बह्व्यः 137
बाणम् 30
बाणवन्तौ 224
बाहस्पत्या (क्रौञ्चा) 402
बाल 15
बालम् 16
बालाः 21, 122, 135
बालाकिः 319, 321, 322, 323
बालान् (पश्यामः) 315
बालिशः 365, 366
बालिशान् (उपासदन्) 365
बाल्यं च पाण्डित्यं च निविद्याथ मुनिः 218
बाल्येन तिष्ठासेत् 218
बाष्कलमन्त्रोपनिषत् 358-363
बाहुच्छिनः 315
बाहुभ्याम् 288
बाहुम् (दक्षिणम्) 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

वाहू 259, 260
वाह्यः 24, 33
वाह्यदोषैः 24
वाह्यम् 32, 242
वाह्यान् (शब्दान्) 207, 255
वाह्याभ्यन्तरमध्यमासु (क्रियासु) 36
विन्दवः 351
विन्दुः 330
विभयांचकार (याज्ञवल्क्यः) 245
विभर्ति 198; (ज्ञानैः) 295
विभर्मी 360
विभिक्षे 110; (ब्राह्मणः) 432
विभोति 56, 58, 184
विभ्यतः (एव) 374; (अन्वागमात्) 448
विभ्यति 362
विभ्वम् 287
बिलम् 103
बीजम् (एकम्) 298; (भोज्यम्) 339
बीजसंभवाः (पशवः) 339
बीजस्य 339, 348
बीजानि 67; (त्रीणि) 137
बुडिल आश्वतराश्विः 129 132, 265
बुद्धयो वै धियः 337
बुद्धान्तम् 241
बुद्धान्ताय 241; (एव) 245
बुद्धान्ते 241
बुद्धिः 20, 26, 35, 336, 348
बुद्धिं तु सारार्थं विद्धि 19
बुद्धिपूर्वम् 328
बुद्धिम् 19
बुद्धिश्च न विचेष्टते 347; (विचेष्टति) 26
बुद्धीन्द्रियाणि 329
बुद्धेर्गुणैः 295
बुद्धच्यन्तःस्थः 349
बुद्ध्या 20; (शुभया) 289, 293
बुद्ध्यादीनि (स्वादानि v. l. स्वादूनि) 339

बुध्न 103
बुभूर्षति 181
बुभूषति 181, 184, 266
बुभूषेत् 307
बृगलम् (अर्ध-) 185
बृहच्च तद्विव्यमाचिन्त्यरूपम् 45
बृहत् 89, 199, 201, 319, 323,
354
बृहती 71, 181
बृहत्यासि 448
बृहदारण्यकोपनिषत् 171-282
बृहद्रथः (राजा) 325, 327
बृहद्रथन्तरे (पूर्वपादौ) 304
बृहन्ते 284
बृहस्पतिः 50, 71, 181, 356
बृहस्पतिना उद्गात्रा 424
बृहस्पतिम् 412, 424
बृहस्पतेः 58, 92
बो इति ह वै पशवो वारयन्ते 443
बोद्धव्यम् 35
बोद्धा 35, 152, 153
बोधयांचकार 201
बोधयेत् (तं न आयतम्) 241
बोभवीति 407
बोभवीमि 360
बोभुवे 362
ब्रह्मस्य (विष्टपम्) 443
ब्रवीतु भगवानिति 235
ब्रह्म 9, 17, 19, 24, 25, 27, 28, 31,
34, 35, 39, 42, 43, 44, 46;
(धाम) 46; (परम्) 47, 48, 50,
51, 52, 55; (ज्येष्ठम्) 56, 60,
65, 77, 97, 101, 102, 103,
106, 107, 108, 115, 116,
117, 118, 129, 148, 149, 150,
152, 153, 154, 163, 167, 168,

श्लो 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

169, 170, 172, 181, 187, 188,
189, 195, 198, 199; (अनन्तरम-
बाह्यम्) 211; (स्वयंभु) 212; (त्यत्)
227; (विज्ञानमानन्दम्) 231; (आयाति)
246; (समरुते) 248; (अमृतम्)
250, 327; (निचिक्युः) 251;
(आत्मा) 253, 283; (त्रिविधम्)
285; (उपनिषत्परम्) 285; (पूर्वम्)
286; (विद्वान्) 299, 305, 311;
(त्रिपाद्) 336; (आभिष्टयमानम्)
353, 358; (तदेव मे) 370, 394;
(तदमृतम्) 395; (तृतीयम्) 399;
(स प्राणः) 399, 408, 460, 469
ब्रह्मकोशम् (चतुर्जालम्) 346, 353
ब्रह्म खल्विदं वाव सर्वम् 333
ब्रह्मगन्धः 304
ब्रह्मगवीः 220
ब्रह्मचक्रम् (भ्राम्यते) 297
ब्रह्मचक्रे 284
ब्रह्मचर्यम् 17, 29, 30, 42, 111, 112,
115, 135, 165, 167, 171, 258,
270, 406
ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रो रत्या संयुज्यन्ते 29
ब्रह्मचर्येण 28, 29, 36, 45, 164
ब्रह्मचर्येण हेव यो ज्ञाता तं (यज्ञम्) विन्दते
165
ब्रह्मचर्येण हेव सत आत्मनस्त्राणं (सत्त्रायणम्)
विन्दते 165
ब्रह्मचारिणः 334
ब्रह्मचारिणम् 51; (स्वम्) 212
ब्रह्मचारिन् 111
ब्रह्मचारी 93, 110, 115, 393; (मधु
नारनीयात्) 414
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा 13
ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते 56
८४

ब्रह्मज्योतिषः (द्वे रूपके) 352
ब्रह्मणः 58; (कामाय) 206, 254
ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः 51
ब्रह्मणः पन्थानम् 346
ब्रह्मण आवर्तः 456
ब्रह्मणात्विजा मनसा चन्द्रेण 213
ब्रह्मणस्पतिः 181
ब्रह्मणा 99, 203; (अनुवित्तः) 249
ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते 52
ब्रह्मणि (अभिव्यक्तिकराणि) 287
ब्रह्मणे (किंचक्रुषे) 447
ब्रह्मणे प्रब्रूतेति 447
ब्रह्मणे स्वाहा 278
ब्रह्मणो नाम 163
ब्रह्मणो रूपे 204
ब्रह्मणो लोकमिति 452
ब्रह्मतत्त्वम् 288
ब्रह्म तं परादात् 206, 254
ब्रह्म तर्केण पर्यति 343
ब्रह्मतेजः 304
ब्रह्म ते ब्रवाणि 198, 319, 323
ब्रह्मत्वम् 445
ब्रह्मदत्तः चैकितानेयः 182, 403, 418
ब्रह्मद्वारपारम् 346
ब्रह्मद्वारम् 333
ब्रह्मनिष्ठम् 41
ब्रह्मनिष्ठाः 28, 47
ब्रह्मपथः 118, 347
ब्रह्मपद्वी 347
ब्रह्मपराः 28
ब्रह्मपुरम् 161
ब्रह्मपुरुषाः 102
ब्रह्मपुरे 43, 294
ब्रह्मप्रातः 27
ब्रह्मवन्धुः 135
ब्रह्म ब्राह्मण्या समपत् 435

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- ब्रह्म मे वक्ष्यतीति 201
 ब्रह्मयज्ञः 325
 ब्रह्मयज्ञम् (v. l. for ब्रह्मजज्ञम्) 13
 ब्रह्मयज्ञः 304
 ब्रह्म यज्ञःश्रिया परिवृढम् 472
 ब्रह्मयोनिम् 45, 295
 ब्रह्मरसः 304
 ब्रह्मर्षयः 293
 ब्रह्मलोकः 30, 40, 164, 165, 244;
 (एषः) 245
 ब्रह्मलोकम् 36, 163, 172, 173, 302
 347
 ब्रह्मलोकान् (गमयति) 272
 ब्रह्मलोके 18, 21, 26, 172; (आनन्दः)
 245
 ब्रह्मलोकेषु 47, 219
 ब्रह्मवर्चस् 50
 ब्रह्मवर्चसकामः 402
 ब्रह्मवर्चसम् 131, 313, 412, 443
 ब्रह्मवर्चसा 106, 107
 ब्रह्मवर्चसी 88, 101, 403
 ब्रह्मवर्चसेन 59, 60, 133, 134, 281
 ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् 187; (एकमेव)
 188
 ब्रह्मवादिनः 94; (वदन्ति) 94, 283,
 291, 337
 ब्रह्मवादिनी (मैत्रेयी) 253
 ब्रह्मवाद्यम् (वदन्ति) 438
 ब्रह्मवान् 60
 ब्रह्मवित् 55, 114, 220, 249
 ब्रह्मविदः 19, 38, 117, 249, 284,
 342
 ब्रह्मविद् इव सोम्य ते मुखं भाति 117
 ब्रह्मविदाम् 45
 ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि 114
 ब्रह्मविद्यया 187, 346
 ब्रह्मविद्या 327
 ब्रह्मविद्यां सर्वाविद्याप्रतिष्ठाम् 38
 ब्रह्मविद्याम् 38, 41, 47, 148, 149,
 152
 ब्रह्मविद्यावित् 333
 ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैति 303
 ब्रह्मविषयम् 351
 ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवति 47
 ब्रह्म वै त्रिवृत् 435
 ब्रह्म वै बृहस्पतिः 403
 ब्रह्मशालाम् (विशेत्) 346
 ब्रह्मसंसदि 21
 ब्रह्मसंस्थः 93; (अमृतत्वमेति) 93
 ब्रह्म साम प्राणं व्यानम् 408
 ब्रह्म स्वयंभु 257, 282
 ब्रह्महा 129
 ब्रह्मा 38, 52, 67, 100, 118, 119,
 120, 127, 173, 213, 214, 333,
 334; (राजसः अंशः) 334, 447
 ब्रह्माणम् (विदधाति) 299; (प्राचीन-
 शालिम्) 440
 ब्रह्मा तूष्णीमास्ते 446
 ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव 38
 ब्रह्माप्येति 248
 ब्रह्मार्हः 301
 ब्रह्मालङ्कारेण 303
 ब्रह्मासन्दी 472
 ब्रह्मिष्ठः 32, 212
 ब्रह्मैव 249
 ब्रह्मैव मनसान्यतराम् 446
 ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति 248
 ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति 188
 ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् 44
 ब्रह्मैवैक ऋत्विक् 120
 ब्रह्मो गायत्री 377, 382, 384, 399,
 400

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

ब्रह्मोडुपेन 286

ब्रह्मोद्यम् 223, 226, 368

ब्रह्मोपनिषदम् 100

ब्राह्मं रूपम् 247

ब्राह्मणः 12, 41, 52, 156, 188, 189,
218, 225; (प्रज्ञां कुर्वीति) 251;
(एकमुखम्) 309; (न अधीयति)
356; (उपववाज) 432; (नागलायत्)
440; (साम विद्वान्) 454

ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात् 201

ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्
218

ब्राह्मणकुले 453

ब्राह्मणभक्तम् 385

ब्राह्मणयोनिम् 128

ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामीति 77

ब्राह्मणस्य (नित्यो माहिमा) 252

ब्राह्मणहा 156; (चै त्वमसीति) 156

ब्राह्मणाः 54; (कुरुपाञ्चालानाम्) 212;
218; (भगवन्तः) 231; (विविदिषन्ति)
251, 257

ब्राह्मणान् 125, 229

ब्राह्मणानाम् 172

ब्राह्मणाञ्च निन्देत् 91

ब्राह्मणायनाः 276

ब्राह्मणायनीः (तिस्रः) 417

ब्राह्मणा वाव स्मः 364

ब्राह्मणे (उवास) 270

ब्राह्मणो मनुष्येषु 189

ब्राह्मणो वत्सेन 429

ब्राह्मी वाव त उपनिषदमब्रूमेति 10

ब्राह्मीम् 10

ब्रुवन्तम् (एवम्) 270

ब्रूते 367

ब्रूयात् 232, 233, 234, 235

भ

भ-इति भासयति 337

भ-इति स्त्रीणां प्रजननम् 380

भकारम् 469

भक्तम् 133

भक्तिः (परा) 300

भक्षयन् 182

भक्षयन्ति 128, 272

भग 51

भगवः 124

भगवद्दृशेभ्यः 115, 148

भगवन्तः 130, 137

भगवन्तं वा अहं विविदिषाणि 80

भगवान् 290

भगस्य 123

भगेरथ ऐश्वराकः 464

भगोः 205, 253

भजन्ते 13

भजामहे (वीदं) 412

भट—355

भद्रम् 409

भय 326

भयद्रस्य असमास्त्यस्य 465

भयम् 12, 57, 169, 184, 242, 284,
331

भयात् तपति सूर्यः 26; (अस्याग्निस्तपति)
26; (इन्द्रश्चवायुश्च) 26

भयानि 240

भयावहानि 286

भरगत्वात् भर्गः 337

भरण्डकेष्णेन 414

भरत 326

भरते 284

भरद्वाजः 203

भरेभरे 371

भरो नाम 452

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- भर्गः (भाभिर्गतिरस्य) 337, 351
भर्गाख्यः (देवः) 337
भर्गो देवस्य धीमहि 274, 337, 474
भर्जयतीति भर्गः 337
भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरस्ता भवति 181
भल्लाक्ष 108
भवः 338, 355
भवत् 48; (भूतम्) 224
भवते 45
भवतो बाहमवित्याऽन्यानवृषि 80
भवन्तावग्रे वदताम् 77
भवभूतम् 297
भवानेव गच्छतु 270
भविता 12
भवितारः (Future) 403
भवितारः 437
भविष्यत् 48, 224, 336; (एव) 471
भविष्यते स्वाहा 273
भविष्यन्तः (सर्वम्) 187
भव्यम् 292, 336
भव्यात् 17
भस्मनि 134
भस्मान्तम् 4, 266
भाः 75, 76; (सत्यः) 260
भा इति 459
भा इति आदित्यः 459
भा इति चन्द्रमसम् 441
भा इति हैतत् परोक्षेण 442
भागः (जीवः) 296
भागकलृप्तिम् 373
भागधेयम् 273
भागधेयी (स्यात्) 373
भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः 63
भाण् 176
भाति 25, 106, 107, 118
भातीव हि ब्रह्मवर्चसम् 443
भानवीयाः 348
भानुः 351
भान्तः 355
भान्ति 25
भाभिर्गतिरस्य (इति भर्गः) 337
भामनीः 118
भामितः 294
भायै 304
भारद्वाजः 28, 36, 211, 212, 257,
369
भारद्वाजाय 38
भारद्वाजीपुत्रः 281
भारूपः 102, 329, 371
भारूपम् 336, 345, 354
भार्गवः 28, 30
भार्गवी 59
भार्या (गन्धर्वगृहीता) 220
भार्ये (द्वे) 253
भार्येभ्यः 181
भालुकीपुत्रः 282
भाल्वाविनः 422
भावगतेन 43
भावग्राह्यम् 296
भावयति 66
भावयितव्या 66
भावयित्री 66
भावाः 41
भा वा एषा तस्य साम्नः 406
भावान् (lustrous) 407
भावान् (सर्वान्) 297
भावाभावकरम् 296
भाषिता 279
भासा 25; (स्वेन) 239
भास्करः 354
भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः 197
भास्वतः 154

श्रे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

भास्वती (तनूः) 336	भुवनम् 24, 61; (विश्वम्) 288
भास्वरः 353	भुवनस्य 111; (मध्ये) 298, 362;
भास्वरम् (रूपम्) 342	(गोपाः) 433
भास्वरवर्णः (पुरुषः) 271	भुवना (विश्वा) 359, 360
भिक्षया 168	भुवनानि (विश्वा) 292, 371, 353
भिक्षाचर्यं चरन्ति 218, 252	भुवनेशम् 297
भिक्षाम् 111	भुवर् 119
भिक्षित्वा (ग्रामम्) 306	भुवस्ते दधामि 280
भिक्षते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंज्ञायाः 44	भुवे 362
भिक्षते चासां नामरूपे 37	भूः 51, 52, 93, 104, 119, 336;
भिनात्ति (लोभजालम्) 353	(स्वाहा) 273, 274
भिन्दत् 353	भूतगण 326, 355
भिन्दन् 361	भूतगणम् 331
भिन्द्रि 144	भूतं च भवच्च भविष्यच्च 224
भिन्नः (सहस्रधा) 236, 242	भूतपालः (एषः) 251, 355
भिया 54	भूतभव्यस्य 22, 23, 250
भिषक् (ज्येष्ठम्) 340	भूतम् 48, 100, 104, 292, 336,
भिषज्यति (विद्वान्) 447	409
भीः 192, 347	भूतमात्रा (दश) अधिप्रज्ञम् 318
भीमकर्मा 358	भूतमात्राः 317; (प्रज्ञामात्रासु) 318
भीमम् (मलम्) 417	भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोकार एव 48
भीमलाः (धियः) 417	भूतं भविष्यत् (पूर्वां पादौ) 304
भीरुः 294	भूतयोनिम् 38
भीषा उदेति सूर्यः 57	भूतविद्याम् 148, 149, 152
भीषास्माद्भिश्चेन्द्रश्च 57	भूतशब्देन 330
भीषास्माद्घातः पवते 57	भूतस्य (महतः) 207, 255
भुक्तभोगाम् 292	भूतस्य भूतस्य भूतस्य 304
भुङ्क्ता इति 339	भूतहनः (असुरान्) 421
भुज्युः लाह्यायनिः 217	भूतात् 17
भुञ्जते (वाचा) 426	भूतात्मा 330; (कर्ता) 331, 332, 339
भुञ्जीथाः 1	भूताधिपतिः (एषः) 251, 355
भुनक्ति 189	भूतानाम् 48, 55, 137, 196, 247;
भुवः 51, 52, 93, 104, 336; (स्वाहा)	(कामाय) 206, 254
273, 274	भूतानि 35, 55, 101, 107, 129, 135,
भुव इति (यजुर्वेदात्) 446	170, 196, 202, 208, 209, 210,
भुव इति बाहू 259, 260	244, 255, 283; (एकं भवन्ति) 316,

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- 340; (हन्ति) 346; (उच्चरन्ति) 348;
(विश्वा) 348; (सर्वाणि) 373;
(प्रणवे प्रातिष्ठन्ति) 375, 376; (एषिरे)
424
- भूतानि तं पराङ्मुः 206, 254
भूताय स्वाहा 273
भूतिः (इति भाल्लविनः) 422
भूतिकामः 46
भूतिरसि 448, 449, 452
भूतेन्द्रियार्थान् 346
भूतेभिः 22
भूतेभ्यः 208
भूतेषु 20, 134
भूतै 53
भूममिति वै प्रदीयते 417
भूमा 158
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः 158
भूमानम् 75; (गच्छेयम्) 409
भूमिं विश्वतो वृत्वा 290
भूमिबुध्नः 103; (न जीर्यति) 103
भूमिरन्तरिक्षं यौरित्यष्टावक्षराणि 263
भूमीः (अप्सु शिष्टिरे) 385
भूमैव सुखम् 158
भूम्यादयः (शाखाः) 336
भूयः 140, 148, 149, 150; (तमः)
249
भूयसा (यज्ञेन) 177
भूयसी 149
भूयस्ते दधामि 280
भूयान् (न साधुना कर्मणा) 251
भूयिष्ठम् 137
भूरि 51
भूरिति (ऋग्वेदात्) 446
भूरिति शिरः 259, 260
भूरियुञ्ज 326
भूरिभाराः 385
- भूर्भुवः स्वः स्वाहा 273, 274
भूर्भुवः स्वरिति 93, 280, 393, 426
भूस्थः 366
भृगुः 58
भृशमिव 156
भृकः 326, 343
भृदाः (चत्वारः) 357
भृषजकृतः 120
भृषजकृतो ह वा एष यज्ञः 120
भृक्षचर्याम् 40
भोक्ता 19, 285; (निर्गुणः) 339, 341;
(पुरुषः) 339
भोक्तृत्वात् (चैतन्यम्) 339
भोक्तृभावात् 284
भोक्तृभोगार्थयुक्ता 284
भोगः (चक्षुषि) 178; (प्राणे) 178;
(वाचि) 178; (श्रोत्रे) 178; (मनसि)
179
भोगान् (पर्याहृत्य) 401
भोगार्थ 284
भोगैः (मानुष्यकैः) 244
भोग्यम् 169, 170, 285
भोजनम् 123
भोज्यत्वम् (प्रधानस्य) 339
भोज्यम् (बीजम्) 339; (त्रिगुणम्) 339
भोज्या प्रकृतिः 339
भ्रमदासि 274
भ्राजते 287
भ्राजमानेषु 40
भ्रातरः 162
भ्राता 156
भ्रातृलोककामः 162
भ्रातृव्यः 179, 410
भ्रातृव्यम् (द्विषन्तम्) 389, 408; (उपरु-
णाद्धि) 422
भ्रातृव्याः 60

श्रे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

भ्रातृव्यान् (सप्त) 203; (अपहनानि) 374
भ्रातृहा 156; (वै त्वमसि) 156
भ्राम्यत् (लोकः) 355
भ्राम्यते 284; (ब्रह्मचक्रम्) 297
भ्राम्यमाणम् 332
भ्रुवौ 277
भ्रूणहृत्यया 314
भ्रूणहा (अभ्रूणहा) 243
भ्रेषन् (एति) (भ्रेषं न्येति ?) 446

म

मकारः 49
मक्षिकाः 30
मक्षिकायाः (पत्रम्) 217
मघवन् 169, 170, 171
मघवान् 30, 171
मघायं (श्रविष्ठाधर्मम्) 341
मज्ज—326
मज्जन्ति 16, 303
मज्जसु मृत्युपाशः 467
मज्जा 52, 91, 139, 231, 402, 410
मज्जोपमा 231
मज्ज्ञो नाशनीयादिति वा 91
मटचीहतेषु 79
मणिसूत्रम् (मणौ) 390, 435
मणौ (मणिसूत्रम्) 390, 435
मण्डम् 293
मण्डलम् 397; (प्रस्तावः) 399; (ऊधः)
464
मण्डलानि 353
मण्डले (पुरुषः) 259, 370
मतं यस्य न वेद् सः 7
मतम् 6, 135
मतिः 16, 67, 157; (पिता) 461
मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या 157
मते (आत्मनि) 254
मतेः (मन्तारम्) 218; (मन्तुः) 244

मत्या (आत्मनः) 206
मत्वा धीरो न शोचति 18, 21, 26
मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति 17
मत्वैव विजानाति 157
मत्स्यः 302
मत्स्यम् 74
मथितादिव 409
मथ्यमानस्य 140
मदध्यभूश्त् 415
मदन्यः 18
मदामदम् 18
मदिरोन्मतः 332
मदेव प्राणः 468
मद्गुः 114, 349; (ते पादं वक्त्रा) 114,
मघपः 130
मद्गेषु 217, 220
मद्वाक् 468
मधु 143, 208, 209, 210, 280,
393
मधुकरराजानम् 30
मधुकाय पैङ्गचाय 275
मधुकृतः 96, 97, 143
मधु क्षरन्ति सिन्धवः 274
मधुत्वम् (संपन्नाः) 343
मधु चौरस्तु नः पिता 274
मधुधाने 393
मधु नक्तमुतोषसः 274
मधुना (लाजात्) 383; (अपुनीत) 414
मधुनाड्यः 96, 97
मधुनाळीभिः 393
मधुनि 275
मधुपर्कम् (ययाच) 418
मधुपुत्र इति 415
मधुमत्तमा 51
मधुमत्पार्ष्णिं रजः 274
मधुमानस्तु सूर्यः 274

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

मधुमात्रो वनस्पतिः 274

मधु व्राता ऋतायते 274

मध्यतः 60

मध्यतोऽवृत्तम् 259

मध्यन्दिनः 89

मध्यन्दिने 87; (भगः) 464

मध्यमः 11, 139; (प्राणः) 197

मध्यमा 414

मध्यात् 145; (आचामेति) 145

मध्ये 22, 23, 33, 144; (न) 294

मध्वदम् 22

मध्वालोपम् 393

मनः 6, 19, 26, 30, 34, 35, 37, 39,
41, 43, 52, 58, 59, 60, 63,
67, 70, 76, 85, 88, 102, 106,
110, 114, 118, 121, 133,
134, 139, 140, 141, 142, 146,
149, 159, 166, 172, 175, 177,
179, 180; (मन्वानः) 186, 192,
196, 201; (एकायनम्) 207, 255;
(ज्योतिः) 227, 228, 229; (निपक्तम्)
248; (धारयेत्) 287; (द्रुतम्) 306;
(अभिविमृजते) 316; (सहाप्येति) 323;
(नियन्ता) 329, 336; (प्राणस्य रसः)
340, 348; (कारणम्) 350; (यजुः)
394; (चन्द्रमाः सः) 396; (हिङ्कारः)
399, 408; (अपरिमितम्) 409;
(साम तत्) 413; (कामानां पूर्णः
हृदः) 417; (उद्गता) 420; (वर्तनी)
446, 455

मनःकायाग्निमाहन्ति 357

मनःक्षयात् 343

मनःपादः 405

मनःपितरः 193

मनःपूतिम् 338

मनःप्रग्रहवान् 20

मनःप्रयन्त्यभिसंविशन्ति 59

मनःप्राणे (संपद्यते) 142, 146

मनःशान्तिपदम् 319

मनःआनन्दम् 52

मन आसीत्स चन्द्रमाः 421

मन एव थम् 417

मन एव पिता 193

मन एव सन्नाद् 234

मन एव सविता 474

मन एव हिङ्कारः 402

मन एव हिङ्कारम् 388

मन एवायतनम् 254

मन एवास्यात्मा 190

मनवे 100, 173

मनश्चन्द्रमत्येति 216

मनश्चन्द्रमाः 433

मनश्च वाक् च 472

मनसः 193; (खल्विमानि भूतानि जायन्ते)
59

मनसः पशवः (देवताः) 418

मनसः (sic) प्राप्यते ह्यात्मा 332

मनसः शरीरम् 434

मनसः सत्त्वमुत्तमम् 26

मनसस्पतिम् 52

मनसा 26, 64, 92, 118, 121, 122,
176, 419, 420, 421, 423, 424,
457

मनसा जातानि जीवन्ति 59

मनसा जुहोमि स्वाहा 280

मनसा ध्यायन् 312

मनसा परीक्ष्याणि 473

मनसा विजानाति 192

मनसा वै स्त्रियमभिहर्यति 234

मनसा व्यातम् 385

मनसा शृणोति 192

मनसा हि कामान् कामयते 215

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

मनसा ह्येव पश्यति 192
मनासि 32, 33, 36; (तिष्ठन्) 223
मनसेति 305
मनसे स्वाहा 273
मनसैवानुद्रष्टव्यम् 251
मनसैवेदमाप्तव्यम् 22
मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति 427
मनसोऽन्तरः 223
मनसो मनः 6, 251
मनसो वाव भूयोऽस्तीति 150
मनस्यति 149, 150
मनस्वान् 340
मनांसि 122
मनाक् 367
मनीषा 26, 67, 290, 294
मनीषिणः 19
मनीषी 3
मनुः 100, 187, 334, 445
मनुते 6, 157, 165, 208, 247, 256;
(न) 396
मनुष्यः 15
मनुष्यकामान् 77
मनुष्यगन्धर्वाणाम् 57
मनुष्यम् 187
मनुष्यलोकः 195, 443
मनुष्यलोकम् 33, 36, 214
मनुष्याः 16, 55, 185, 187, 193,
258, 405, 424, 436
मनुष्याणाम् 187, 190, 244
मनुष्यान् 149, 152, 175, 425
मनुष्येभ्यः (आशाम्) 92; (अन्ये) 114
मनोकृतेन 32
मनोजवा 40
मनोज्योतिः 228
मनोऽत्यवहत् 427
मनो ध्यायत् 315

मनो नरकः 473
मनो नाम देवता 307
मनो निधनम् 85
मनोनुकूले 287
मनोऽनुहरत् 472
मनोनेत्रः 455
मनोऽन्तर्ग्लोकः 193
मनोऽन्वाहार्यपचनः 133
मनोपेतः 315
मनो ब्रह्मेत्युपासीत 106
मनो भूत्वा चन्द्रपाः (प्राविशत्) 428
मनोमयः 44, 52, 56, 102, 192,
248; (अयं पुरुषः) 260, 329,
396
मनोमयः प्राणशरीरनेता 44
मनोमयम् 53, 60
मनो मे 452
मनो यजुर्वेदः 193
मनोरूपम् 471
मनो वत्सः 260
मनो वा असुरम् 458
मनो वा आयतनम् 267
मनो वा ऋतम् 458
मनो वा चक्षुरपानमाहुः 408
मनो वाव वाचो भूयः 149
मनो वाव साम्नः श्रीः 404
मनो वै ग्रहः 215
मनो वै परमं ब्रह्म 235
मनो वै ब्रह्मेति 234
मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा 213
मनोऽस्य दैवं चक्षुः 172
मनो ह वा आयतनम् 121
मनो ह वाव यजमानः 34
मनो हि द्विविधं प्रोक्तम् 350
मनो हि ब्रह्म 149
मनो हि लोकः 149

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

मनो हि विजितास्यम् 193	मन्वानः (एवम्) 158
मनो होच्चक्राम 267	मन्वानस्य (एवम्) 159
मनो ह्यात्मा 149	मन्वानि 172
मन्तव्यः (आत्मा) 206, 254	मन्वीथाः 218
मन्तव्यम् 35	मन्वीरन् 155
मन्ता 35, 152, 153, 337, 340	ममात्विनः 412, 417
मन्तारम् (मतेः) 218; (विद्यात्) 318	मम ममेति 412, 417
मन्तुः (मतेः) 244	मम समिद्धेऽहौषीः 278
मन्तृ 225	ममेदम् 347
मन्त्रः 341, 352	मयस्वि 358
मन्त्रकृतः (ऋषयः) 408	मयि 313; (तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतम्) 277
मन्त्रम् (पठति) 338	मयि प्रतिष्ठाप वायुराकाशमनुभवति 468
मन्त्रयांचक्राते 216	मयि प्रतिष्ठायाभिर्दीप्यते 468
मन्त्रविद् 148	मयि प्रतिष्ठायादित्य उदेति 468
मन्त्राः 37, 150, 159	मयि प्राणांस्त्वयि 280
मन्त्राणां संकल्प्यै कर्माणि संकल्पन्ते 150	मयि लोका मयि दिशश्चतस्रः 447
मन्त्रान् 149, 155	मयीदं मन्ये निमिषद्यदेजति 447
मन्वानधीयीयेत्यथाधीते 149	मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वम् 447
मन्त्रार्थम् 349	मयूखाः (सूर्यात्) 345
मन्त्रेषु 39; (कर्माणि) 150	मयूखे 351
मन्त्रैः 407	मयैवेदं विज्ञायते मयादः (वाक्) 468
मन्थति (दार्वोः) 437	मयोभूः 463
मन्थनम् 72	मय्याप ओषधयश्च सर्वाः 447
मन्थम् 123; (संनीय) 272	मरणम् 14, 24, 62, 106
मन्थे 123; (संस्रवमवनयति) 273	मरणमेवावभृथः 106
मन्दः 15	मरिष्यन् (पुरुषः) 316
मन्द्रम् (स्वरम्) 357; (साम्नः) 412	मरीचयः 34, 62, 91, 96, 348
मन्द्रा (आग्नेयी) 402	मरीचीः 62
मन्द्रेण (अन्वाभक्तः) 374	मरीचीनां पदम् 457
मन्यते 195; (अविद्यया) 242	मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः 457
मन्यते (सर्वाऽस्मीति) 242	मरीच्य इव वा एता देवताः 457
मन्यन्ते (जेष्यन्तः) 168	मरीमृशित्वा 383
मन्यमानः 46; (अज्ञाश्वतम्) 325, 359	मरुत् (नाम्ना) 327, 347
मन्यमानाः (अन्यत्) 230	मरुतः 99, 188, 354
मन्ये (आत्मानम्) 250	मरुत् 326
मन्येध्वम् (मन्येध्वम्) बहु 226	

शब्दे 283-300 कौ 301-324 भि 325-357 वा 358-363 छ 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जै 377-474

मरुत्वतीयम् 364, 365
मरुत्वन्तम् 376
मर्त्यः 12, 17, 24, 27, 186, 231
(अमृतो भवति) 248
मर्त्यं चामृतं च 204
मर्त्यम् 158, 171
मर्त्यलोकं 14
मर्त्याः 111, 276
मर्त्यात् (शरीरात्) 227
मर्त्यान् (आनिवेश) 376
मर्त्यानि (अधराणि) 169
मर्त्यान्तम् 269
मर्त्यामृतयोः (ताराणि) 334
मलम् (भीमम्) 417
मलेन ह्येते (गायन्तः) जीवान्त 417
मलोद्घासाः 277
मशकः 143, 144
मशकादयः 326
मशकेन 182
मसुराः 275
महः 51, 52, 56, 64, 102
महत् 123
महतः 21
महतो महीयान् 291
महतोऽप्यकृत्तमम् 29
महताम् 151
महत्पाप्नुयामिति 272
महत् सलिलम् 116
महदायम् (लिङ्गम्) 339
महद्गमम् 25; (ब्रह्मगमम्) 25
महयशः 294
महयन् 168
महय्यः 168
महर्षिः 289, 293
महाप्रायः 443
महात्मनः 111; (अतुरो देव एकः) 432

महात्मनश्चतुरो देव एकः 111
महात्मा 13, 294; (कुरुते) 295
महान् 26; (ध्रुवः) 251; (कीर्त्या) 60
महानिवेशः 443
महान्तमध्वानम् 235
महान्तमस्य महिमानमाहुः 111, 443
महान्धकारम् 332
महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन 60
महान् मर्या समघत 435
महापथः 166
महाब्राह्मणः 202
महाभूतानि 67
महाभूमौ 14
महामत्स्यः (अनुसंचरति) 241
महामनाः 88; (स्यात्) 88, 135
महामासानि (प्रपतिष्णानि) 410
महाराजः 202; (पूर्वे) 424
महार्णवानाम् 326
महावीरसंभरणानि 365
महावृषेषु 110
महाज्ञानतमः (देवानाम्) 430
महाज्ञाने (अनन्दति) 430
महाशालः 38
महाशालाः 129, 130, 139, 335
महाश्राद्धियाः 129, 130, 139, 365
महासंहिताः 50
महासूह्यः 268
महान्धम् 43
महिदास ऐतरेयः 105, 462
महिनाऽसि 448
महिमा 8, 43, 101, 158, 175; (नित्यः)
252; (देवस्य) 297, 327; (ब्रह्मणः)
333; (कस्याप्ये) 364; (महान्) 373
महिमानः (ऐवैषामेते) 226
महिमानम् 18, 34, 36, 44, 111, 291,
292, 360, 369, 370; (त्वैवास्मोपसि)
370; (महान्तम्) 433

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-232

महिमानौ 175
महिमा महिमानं निरीक्षेत 343
महिम्नः 371
महिम्ना 69
महिम्नि (स्त्रे) 158; (न) 158
महीः 385
महीयते 18, 21, 162; (मांसैः) 410
महीयध्वम् 9
महीयन्ते 52
महीयमानः 169
महीया 397, 409
महीयांसः (अभ्याभजन्ति) 373
महीयान् 18
महेश्वरम् (मायिनम्) 293, 297
महोरगदष्टम् (इव) 332
मां श्रियमुपाध्वामिति 467
मांस 326
मांसम् 52, 91, 139
मांसमुद्गीथः 402
मांसानि 174, 231, 410
मांसेन (अनुलिप्तम्) 331
मांसेषु मृत्युपाशः 466
मांसौदनं पाचयित्वा 279
मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव 249
मा गृधः कस्य स्विद्धनम् 1
मां चापि सह दास्यायेति 253
मा च्छित्था मा व्यथिष्ठाः 310
माण्टिः 212, 257
माण्डव्यः 282
माण्डूकायनिः 282
माण्डूकायनीपुत्रः 281
माण्डूकीपुत्रः 281
माण्डूक्योपनिषत् 48-49
मातरः 162
मातरम् 135, 281; (पर्थुपासते) 135
मातरि 302

मातरिष्व 32
मातरिश्वा 2
माता 32, 50, 156, 193; (अमाता
भवति) 243; (स्तनमन्नाथं प्रयच्छति)
445
माऽतिप्राक्षीः 219
मातुः (जायते) 438
मातृकम् (विनिर्गतम्) 357
मातृदेवः 54
मातृलोककामः 162
मातृवधेन 314
मातृवान् 232, 233, 234, 235
मातृहा 156; (वै त्वमसि) 156
मा ते मूर्धा व्यपतत् 219
मातेव पुत्रान् रक्षस्व 32
माऽत्र नु गा यत्रैतयजमान इति 442
मात्रा 49, 50
मात्राः 36; (पुरुषस्य) 336
मात्राम् 95, 107; (आनन्दस्य) 244;
(पेशसः) 247
मात्रामपादाय 239
मात्रे (प्रदाय) 281
मा त्वाग्रयः परिप्रवोचन् 115
मात्सर्यम् 331
मादयेमाममूं मयीति 277
माध्यन्दिनः (उद्गीथः) 387
माध्यन्दिनम् 94, 95, 104, 105; (सवनम्)
375
माध्यन्दिनस्य (सवनस्य) 95, 374
माध्यन्दिनायनः 257
माध्यन्दिने (सवने) 389
माध्यन्दिनेन (सवनेन) 462
माध्वीर्गात्रो भवन्तु नः 274
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः 274
मानः (पुरुषः) 209, 272
मानम् (उपागाः) 301

श्लो 283-300 की 301 324 से 325 357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- मानवः 120
 मानवमार्तम् 118
 मानवाः 299
 मानसी (प्रिया) 303
 मानसे (बिल्बिने) 344
 मानी 16
 मानुषः (पुरुषः) 210
 मानुषनिकाशनम् 445
 मानुषम् 53; (मधु) 210
 मानुषस्य 125
 मानुषाः (आनन्दाः) 57, 121
 मानुषाणां (वराणां) सुर्गानि 270
 मानुषीः 60
 मानुष्यकैः (भोगैः) 244
 मापयाचक्रे 108
 मा भगव उत्कृमीः 268
 मामिह दूहन्ति 415
 मामुपाप्रवाभेति 469
 मामेव विजानीहि 314
 मा मैतस्मिन् संवाद्यिहाः 319, 320, 321,
 322
 मां प्रति मां प्रतीति 86
 मायया (संनिरुद्धः) 292
 मायया (असुरस्य) 457
 माया 30; (बिम्ब -) 284
 मायाः कृत्वाः परि तन्त्रं स्वाम् 407
 मायां तु प्रकर्तुं त्रियात् 293
 मायाभिः 211, 360, 407
 मायामयम् 332
 मायिनं तु महेश्वरम् 293
 मायी 292
 मारुतः (उरसि चरन्) 357
 मारुतम् (प्रेरयति) 357
 मार्ग- (त्रिमार्ग -) 284
 मार्गस्य (चतुर्दशविधस्य) 339
 मान्यहस्ताः 303
 मा विराधिषि ब्रह्मणा 99
 मानोचत 231
 मा वो मृत्युः परिव्यथाः 37
 माष 128
 माषाः 275
 मासः 29
 मासाः 51, 127, 174, 225; (संवत्सरस्य)
 227
 मासान् 118, 127, 128, 409
 मासार्धमासौ (सप्तमौ) 387
 मासि मासि 309
 मासेभ्यः (दक्षिणा) पितृलोकम् 272
 मासेभ्यो देवलोकम् 272
 मासो वै प्रजापतिः 29
 माऽहं पौत्रमघं रुद्रम् 309, 310
 माहाचमस्यः 51
 माहारजनं वासः 205
 मा हिंसी 461
 माहित्यिः 282
 मितेः 49
 मित्रः 50; (उदितः) 467
 मित्रभूतिः लौहित्यः 461
 मित्रानुग्रहणम् 331
 मित्रावरुणौ 354
 मिथु 359; (चेति) 371; (चिदेमि) 375
 मिथुचित् 365
 मिथुनम् 28, 30, 68, 69, 176, 185;
 (समैताम्) 193; (ऐच्छत्) 413;
 (वाक्प्राणश्च) 456; (तदेकम्) 473,
 474; (मे) 451
 मिथुनमिच्छमाना 416
 मिथुनमृक्सामे 456
 मिथुनात् 89; (मिथुनात्प्रजायते) 89
 मिथुनाय 414; (पर्योहन्) 417
 मिथुनी 89
 मिथुने 89
 मिथुनेन प्रजायते 459

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 नै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

मिथुनौ 69	मुञ्चति 195
मिथ्यादर्शनम् 332	मुञ्जः सामश्रवसः (प्रययौ) 436
मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः 365	मुञ्जात् 27
मिथ्यामनोरमम् 332	मुण्डकोपनिषत् 38-47
मिनोति 49	मुद्ः 239
मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति 49	मुनिः 218, 251
मिश्रम् 191	मुनेः 23
मिपत् 62	मुमुक्षुः (प्रपये) 299
मिपतः (वन्धुवर्गस्थ) 326	मुष्कौ 276
मीमांसध्वमिति 454	मुष्टिः 149
मीमांसमानानाम् (एकश्चन न अभिदधाति) 454	मुहूर्दीक्षी 404
मीमांसस्वेति 454	मुहूर्तम् 407
मीमांसा 57	मुहूर्ताः 225, 302
मीमांसाम् 129	मुहूर्ता येष्टिहान् 303
मीमांसितम् 190	मुह्यन्ति दिशः 431
मीमांस्यम् 7	मुह्यमानः 44, 292
मीयते 166, 314	मूकान् (पर्यायः) 315
मुक्तः 347	मूढत्वम् 331
मुग्धाः (अविद्वांसः) 267	मूढाः 16, 40; (उपजीवन्ति) 356
मुखं हास्याः सम्राण्ण विदांचकार 265	मूताः (प्रवद्धाः) 391
मुखतः 60	मूत्र 326
मुखनासिकाभ्याम् 33	मूत्रद्वारेण (निष्क्रान्तम्) 331
मुखम् 62, 110, 117; (सत्यस्य) 265	मूत्रपुरीषम् (अल्पम्) 287
मुखं प्रतीकम् 192	मूत्रम् 139
मुखव्रती (तनूः) 336	मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च 204
मुखात् 172, 186	मूर्तं यदन्यद्वायोः 204
मुखे (आधत्ते) 385	मूर्तं चैवामूर्तं च 204
मुखे (उद्गातुः) 414; (आधत्ते) 456	मूर्तम् 28; (= असत्यम्) 335
मुखेन 98; (मुखं संधाय) 277, 279	मूर्तस्य एष रसः 204
मुख्यः प्राणः 71, 75	मूर्ता 153
मुख्येन प्राणेनोद्गात्रा 427	मूर्तिः 23, 64, 285
मुच्यते 26, 147; (सर्वपाशैः) 281	मूर्धनि (युजीत) 343
मुच्यमानः 399	मूर्धा 42, 78, 80, 131, 133, 199; (ते विपतिष्यति) 230; (इति उपासे) 319; (अग्रम्) 410
मुच्येध्वम् 226	मूर्धा ते विपतिष्यति 220

श्लो 283-300 की 301 321 से 325-357 वा 358-363 वा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- मूर्धा ते विपतंक्षित 78
मूर्धा त्वेष आत्मनः 131
मूर्धानम् 27, 166, 182; (पुरुषम्) 310;
(अवजिघ्रेत्) 311
मूर्धानमन्नजिघ्राणि 310
मूर्ध्वं सुतेजाः 133
मूर्ध्न उपरि लेलायानि 108
मूर्ध्नि (स्थान) 344
मूर्ध्नी वा 247
मूलम् 142
मूलात् 231
मूले 144
मृगदिजाः (न आश्रयान्ति) 342
मृगयो चचार 453
मृगान् (प्रसन्न) 453
मृच्छन्ते 311
मृजे 51
मृतमिवैवोपासते 438
मृतसूतकात् 338
मृतस्य (रूपम्) 439
मृता (प्रत्यस्ता) 249
मृत्तिका 136
मृत्तिकेत्येव सत्यम् 136
मृत्पत्त्रेण 329, 331
मृत्पिण्डेन 136
मृत्यवे 11; (त्वा ददानि) 11
मृत्यु 326
मृत्युः 19, 24, 57, 57, 63, 74, 104,
176, 177, 179; (तमः) 183,
188; (भ्रमः) 196, 200; (न)
287, 322; (एक उ एव) 379;
(पाप्मा) 390; (निर्जानात्) 390;
(पदे न अन्वेति) 457; (अन्वेत)
459
मृत्युः पाप्मा प्रनिविजते 442
मृत्युः प्राध्वंसनः 212, 257
मृत्युना 171, 175; (वृक्कणः) 231;
(पाप्मना व्यावर्तते) 382
मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया 175
मृत्युपाशः (वाचि) 466; (प्राणे) 466;
(चक्षुषि) 466; (श्रोत्रे) 466
मृत्युपाशात् 13; (छिनत्ति) 293; (यज-
मानस्य प्राणात्) 466
मृत्युपाशैः 466
मृत्युप्रोक्तम् 21
मृत्युप्रोक्ताम् 27
मृत्युम्, 3, 159, 192, 218; (आप्नोति)
251; (अघ्यास्ते) 395; (पाप्मानम्)
420
मृत्युमतिवहति 139
मृत्युमत्यः 36
मृत्युमत्यायत् 427
मृत्युमुखात् 12, 21
मृत्युरपानो भृत्वा नार्भि प्राविशत् 63
मृत्युरिति होवाच 228
मृत्युरेष एषां स उद्गाता 427
मृत्युर्धावति पञ्चमः 57
मृत्युर्वा असत् 183
मृत्युर्न 441
मृत्योः 21, 22, 92; (रूपाणि) 239;
(अनात्मम्) 394; (ईशे) 441
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानिव पश्यति
22, 251
मृत्योर्मांमृतं गमय 183
मृत्नयाभिः (अभिलिम्पन्ति) 368
मृदयोपालितम् 287
मृदितकषायाय 159
मृद् 92; (अक्षरम्) 421
मृदुप्रभाः 347
मृदुलोहिताः 347
मृदुश्लक्ष्णं वायोः 92
मृद्वत्संस्थम् (अयस्पिण्डम्) 345

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 नै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

मुन्मयम् 136
मुषा वै किल समवादयिष्ठाः 323
मेघः 84, 89, 128
मेघो जायते स प्रस्तावः 84, 89
मेघो यत्संप्लवते स हिङ्गारः 84
मेघया 18, 46, 51, 191
मेघा 67
मेघातिथिं काण्वम् 358
मेघावी 21, 146; (राजा) 245
मेध्यम् 177
मेध्यं म इदं स्यात् 177
मेध्यस्य 174
मेने 201; (तं ह न) 230
मेषः 185
मेषभूयोपगतः 358
मेहति 174
मैत्रायण्युपनिषत् 325-357
मैत्रावरुणस्य वा 437
मैत्रावरुणी 281
मैत्रिः 327
मैत्रेयी 205, 208, 253, 256
मैथुनम् 105
मैथुनात् (एव उद्भूतम्) 331
मैथुनात् 21
मैव नोऽतिप्राक्षीः 418
मोक्ष 299
मोक्षम् (ज्ञानं च) 350
मोक्षलक्षणम् 343, 347
मोघम् (संबिदानाः) 370
मोघाय वादाय 440
मोदः 56
मोदते 13
मोदनीयम् 17
मोदमानः 144; (स्त्रीभिः सह) 240
मोदी (भवति) 349
मोदी मे 451
मोहः 3, 296, 326

मोहजालस्य (योनिः) 355
मोहम् 30, 218; (द्विनिमित्तैक—) 284
मोहमदिरोन्मत्तम् 332
मोहयिष्याम इति मन्यमानाः 422
मोहान्तमापीपिपत् 256
मौद्गल्य 53
मौनम् 165, 218
म्रियते 144, 216; (अथ यदा) 271,
311; (प्रथमम्) 439; (तद् द्वितीयम्)
439
म्रियमाणः (उत्क्रामन्) 239
म्रियस्व 129
म्लोचन्त्यन्या देवता न वायुः 197

य

यं यमन्तमभिक्रामा भवन्ति 161
यं यमन्तमभिक्रामो भवति 162
यं रेतो न वेद् 223
यं वाङ् न वेद् 222
यं वायुर्न वेद् 221
यं विज्ञानं न वेद् 223
यं वै सोम्यैतमाणिमानं न निभालयसे 145
यं श्रोत्रं न वेद् 223
यं सर्वाणि भूतानि न विद्मः 222
यः कश्च शब्दो वागेव सा 192
यः पृथिवीमन्तरो यमयति 221
यः प्रणवः स उद्गीथः 75, 336
यः प्राणमन्तरो यमयति 222
यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः 72
यः प्राणेन प्राणिति 218
यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरम् 344
यः श्रोत्रमन्तरो यमयति 223
यः सत्येनातिवदति 156
यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति 222
य (एकाक्षरम्) 258
य आत्मा अपहतपाप्मा विजरः 167
य आत्मा सर्वान्तरः 218

श्लो 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

य आदित्यः स्वर एव सः 456
य आदित्यमन्तरो यमयति 222
य आहुतीरत्यमन्यन्त देवाः 400
य इत्तद्विदुस्त इमे समासते 292
य इदमविद्वीसोऽधोपहासं चरन्ति 276
य इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति 151
य उ एनं हिनस्ति 188
य उदानेन उदानिति 218
य उद्रीयः स प्रणवः 336
य उ हैवंविदं स्वेषु प्रतिप्रतिर्भूयति 181
य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्याति 196
य एतदक्षरं विदित्वा प्रैति स ब्राह्मणः 225
य एतदेवंविदानक्षरमुद्रीयमुपास्ते 69
य एतद्विदुर्मृतास्ते भवन्ति 25, 26, 288,
290, 294
य एनमेतर्हीक्षयान्ति तद्विद्वितीयं म्रियते 439
य एवं विद्वानेतदुपास्ते 233, 234, 235
य एवमक्षितेरक्षितित्वं वेद 177
य एवायं शारीरः पुरुषः स एषः 227
य एवायं श्रौचः प्रातिभृत्कः पुरुषः स एषः
228
य एवायं काममयः पुरुषः स एषः 228
य एवायं छात्रामयः पुरुषः स एषः 228
य एवायमभु पुरुषः स एषः 229
य एवायमादर्शं पुरुषः स एषः 228
य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः 229
य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः 259
य एष स्तन इवालम्बते 52
य एष स्वप्ने महिषमानश्रगति 169
य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा 117,
167
य एषोऽन्तर्द्वय आकाशस्तस्मिन्प्रोते 251
यकृत् 174
यक्ष 326, 355
यक्षम् 8, 9, 259
यक्ष्म राजन् मा मां हिंसीः 462

यक्ष्यन्ते 377, 383
यक्ष्यमाणः 130, 301, 454, 464
यच्चक्षुषा न पश्यति 7
यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योकार एव 48
यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति 160
यच्चित्तः 33; (तन्मयो भवति) 350
यच्छेत् 20
यच्छ्रेयसो देवानसृजत 186
यच्छ्रेष्ठं तदसाम 469
यच्छ्रेष्ठेण न शृणोति 7
यजते 190, 225; (न) 439
यजन्ते (मनुष्याः) 445
यजमानः 34, 42, 81, 94, 95, 118,
119, 325, 349
यजमानम् 34, 40; (देवाः) 225, 349,
379
यजमानस्य 94
यजमानाः (विलीयन्ते) 351
यजमानाय 92, 183
यजुः 56, 77, 263, 336, 351;
(वाचानुवर्तते) 405, 458
यजुरिति (उपासीत) 308
यजुर्भिः 36
यजुर्मयम् (प्रवयति) 308
यजुर्वेदः 38, 73, 96, 207, 232, 255,
348; (वायोः) 446
यजुर्वेदम् 104, 148, 149, 152
यजुर्वेदस्य रसम् (भुवः) 377
यजुषि (साम) तद्वेत्या इति 406
यजुष्टः 119; (श्रेष्ठ) 447
यजूदरः 305
यजूषि 31, 42, 52, 96, 119, 140,
177; (तिरश्चीनानि) 304; (हिङ्गारम्)
387; (पूतानि) 412; (थम्) 417
यजे 273; (संराधनीमहम्) 273
यज्जरायु ते पर्वताः 107

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यजुहोति ययजते तेन देवानां लोकः 190
यज्ञः 31, 93, 104, 118, 120;
(ब्रह्मचर्यम्) 165, 195; (संपद्यते)
325, 341; (इयात्) 447
यज्ञः प्रजापतिरिति 227
यज्ञ इति 229
यज्ञ एव सविता 474
यज्ञकामः 388
यज्ञम् 80, 349; (अभ्यत्यनयत्) 387;
(उपनस्यति) 388; (अपिगच्छतः)
464
यज्ञमधीयानाः 220
यज्ञरूपाः 40
यज्ञवचा राजस्तम्बायनः 282
यज्ञवास्तु (अभ्यायन्) 373, 374, 375
यज्ञस्य (मात्राम्) 95
यज्ञाः 42, 292; (सर्वे) 373
यज्ञात् (जायते) 438
यज्ञान् 177
यज्ञानाम् 361
यज्ञायज्ञीयम् 91
यज्ञे 178, 183
यज्ञेन 177; (बहुदक्षिणेन) 212, 251
यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव 183
यज्ञोपवीतम् 308
यज्ञो भ्रेषन्न (i. e. भ्रेषं न) न्येति 446
यज्ञो भ्रेषचेति (भ्रेषं न्येति ?) 446
यज्ञो वै प्रचोदयति 474
यं चक्षुर्न वेद 222
यं चन्द्रतारकं न वेद 222
यं च वयं द्विष्मः 309
यं जनपदं यं क्षेत्रभागम् 161
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुः 26
यत् (going) 204
यतते 46
यतयः 45, 47
यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति ते पराभवि-
ष्यन्ति 168

यतवाक् (अश्नाति) 338
यतिथ्याम् (आहुत्याम्) 269
यतो यत आवर्तते तद्गच्छति 120
यतो वाचो निवर्तन्ते 56, 58
यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते 248
यत्कर्मणात्यरीरिचम् 280
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् 40
यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति 108
यत्किंच वाचो हुमिति स हिङ्कारः 86
यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपम् 193
यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपम् 193
यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम् 193
यत्किंचिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति 122
यत्किंचेदं प्राणभृदिति 214
यत्किंचेह करोत्ययम् 248
यत्कतुर्भवति तत्कर्म कुरुते 248
यत्क्षरन्नाक्षीयतेति 406
यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते 83
यत्ते कश्चिदन्नवीत्तच्छृणवाम 232; (यदेव
कश्चित्तेऽन्नवीत् ...) 233, 234, 235
यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति 190
यत्पशुषु (साम) तद्वेत्या ३ इति 406
यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणाम् 190
यत्पुरोदय्युत्स हिङ्कारः 86
यत्प्रजापतौ तद्वेत्या ३ इति 418
यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणाम् 190
यत्प्रतीति स प्रतिहारः 86
यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनम् 87
यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावः 86
यत्प्राणेन न प्राणिति 7
यत्प्रेति तत्प्राणः 426
यत्प्रेति स प्रस्तावः 86
यत्र कामम् 240
यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि 474
यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् 45

श्लो 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 जे 377-474

यत्र तपति तदेवामृतम् 382
यत्र...नान्यच्छृणोति स... भूमा 158
यत्र नान्यत्पश्यति...स भूमा 158
यत्र...नान्यद्विजानाति स भूमा 158
यत्र पुरुषस्तत्क्षी 474
यत्र मनस्तद्वाक् 474
यत्र यज्ञस्तच्छन्दांसि 474
यत्र वरुणस्तदापः 473
यत्र वा इपुरत्यग्नो भवति 436
यत्र वाऽऽकाशस्तद्वायुः 474
यत्र वायुश्चरति 238
यत्र वा छन्दांसि तद्यज्ञः 474
यत्र वा यौस्तदादित्यः 474
यत्र वा नक्षत्राणि तच्छन्द्रः 474
यत्र बान्यादिव स्यात् 244
यत्र वाऽऽपस्तद्वरुणः 473
यत्र वा पृथिवी तदग्निः 473
यत्र वायुस्तदाकाशः 474
यत्र वा वाक् तन्मनः 474
यत्र वा विद्युत्तत् स्तनयित्नुः 474
यत्र वा स्त्री तत् पुरुषः 474
यत्र वास्य सर्वमात्मीवाभूत् 208; (यत्र त्वस्य)
256
यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् 46
यत्र सुतो न कंश्चन कामं कामयते 48, 242
यत्र स्तनयित्नुस्तद्विद्युत् 474
यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्हायते 238
यत्र हि द्वैतमिव भवति 208, 256
यत्राग्निस्तत्र पृथिवी 473
यत्रादित्यस्तयौः 474
यत्रान्यच्छृणोति...तदन्पम् 158
यत्रान्यत् पश्यति...तदन्पम् 158
यत्रान्यद्विजानाति तदन्पम् 158
यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्म 40
यत्रायं पुरुषो म्रियते 216; (किमेनं न
जहाति) 216

यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमच्छेति 109
यत्रासौ केशान्तो विवर्तते 52
यत्रैत (sic) उषास्तत् पृथिव्यै हृदयम् 473
यत्रैतत् कृष्णं चन्द्रमसि तद्विवो हृदयम् 473
यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम 141
यत्रैतत् पुरुषोऽशिशिषति 142
यत्रैतत्सुतः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजा-
नाति 166, 170
यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै 230
यत्रैतद्बुधोच्छ्रवासी भवति 245, 246
यत्रैते सप्तर्षयस्ताद्विवो मध्यम् 473
यत्रो ह वै क्वचैता देवता निस्पृशन्ति 428
यत्सङ्गवबेलायां स आदिः 86
यत्सत्तत्साम 413
यत् सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यत्संप्रति मध्यन्दिने स उन्नीयः 87
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म 218
यत्साम स उन्नीयः 72
यत्सुवर्णं सा यौः 107
यत्स्तोम बृहस्पत्योस्तद्वेत्या ३ इति 418
यथाकर्म 24, 196, 302
यथाकामः (तत्क्रतुः) 248
यथाकामचारः 148, 149, 150, 151,
152, 153, 154, 155
यथाकामम् 28, 202
यथाकारी यथाचारी तथा भवति 248
यथाकालम् 40
यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्ति 108
यथाक्रतुः 102
यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति 102
यथाक्रमः 239
यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः 186
यथाग्निगर्भा पृथिवी 280
यथाक्नारानपोह्य भस्मनि जुहुयात् 133
यथाचारी (तथा भवति) 248
यथादर्शं तथात्मनि 26

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- यथा दुन्दुभेः खम् 261
यथाद्वैतम् 197
यथा धूमं वापीयात् 453
यथानिकायम् 289
यथा निरिन्धनो बद्धिः 349
यथानुशासनम् 161
यथापः प्रवता यन्ति 51
यथा पशुरेवं स देवानाम् 187
यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञाः 163
यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते 117
यथाप्सु तथा गन्धर्वलोके 26
यथा बिम्बेन मृगमानयेत् 436
यथा मत्स्यमुदके परिपश्येत् 74
यथा मधुना लाजान् प्रयुयादेवम् 383
यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छति 166
यथा महासुहृदः पद्मवीशशङ्कन् संवृहेत् 268
यथा मातृमान् पितृमानाचार्यावान् ब्रूयात् 232,
233, 234, 235
यथा मासा अहजरम् 51
यथायतनम् 63; (विप्रतिष्ठन्ते) 316, 323,
390
यथा यदहं किंच वेद् सर्वमहं तत् तुभ्यमवोचम्
270
यथा रथचक्रस्य खम् 261
यथा रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानः 118
यथा रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः 119
यथा रहैवम् 189
यथा लम्बरस्य खम् 261
यथा लवणेन सुवर्णं संध्यात् 120
यथा वा अरा नाभौ समर्पिताः 156
यथा वायुः पुष्करिणीम् 280
यथाविद्यम् 302
यथाविधानम् 173
यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति 220
यथा वेदो वाऽननूक्तः 189
यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले 149
यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि 94
यथाऽमानमाखणमृत्वा विध्वंसेतैवम् 71
यथाऽमानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत् 179
यथाश्रुतम् 24
यथा श्वः प्रैष्यम् पापात्कर्मणः जुगुप्सेत् 472
यथासंकल्पितम् 33
यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षम् 146
यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति 143
यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोद्गारः 141
यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन 136
यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयम् 136
यथा सोम्यैकेन लोहमणिना 136
यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ 185
यथा स्वप्ने तथा पितृलोके 26
यथा स्वमङ्गं तथा 66
यथा ह वै पदेनानुविन्देत् 186
यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः 187
यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेत् 190
यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति 161
यथेतम् 128, 274
यथेयं विधेतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास
270
यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्
गच्छति 125
यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत् 134
यथेह क्षुधिता बालाः 135
यथैकपाद् वज्रम् 118
यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति 196
यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय 171
यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते...
169
यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ 168
यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते स्यात्
205, 253
यथैषा देवतैवं सः 196
यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः 197

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 से 377-474

- यथोक्तम् 13
यथोच्छ्रायम् 381
यथोपयातम् 370
यथोभयपाद् यजन् 119
यदक्षरत् तस्मादक्षरम् 394
यदग्नौ तद्वेत्या ३ इति 418
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यदनुद्धते तेनर्षाणाम् 190
यदन्तः करोति तंऽन्नराः 271
यदन्तरा पितरं मातरं च 269
यदग्नेनातिरोहति 290
यदन्यत्र ब्रह्मोपदिश्यते 405
यदन्वेष्टभ्यं यद्वाच विजिज्ञासितभ्यम् 160
यदपानिति सोऽपानः 72
यदमुत्र तदन्विह 22
यदमृताः 74; (देवाः) 312
यदयं वेद नेत्यमन्विन्नं स्यात् 151
यदयमात्मा 186, 187
यदयमेक इवेव पश्यते, अथ कथमप्यर्ष इति 227
यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यदल्पं तन्मर्त्यम् 158
यदशरीरं तदमृतम् 459
यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति 177
यदाभिनोस्तद्वेत्या ३ इति 418
यदसत् सक्तं 413
यदसाधु तदसामेति 83
यदास्मिन्नापोऽन्तस्तेनादृक्षः 455
यदास्मिन्निदं सर्वमप्याध्रीत् तेनाप्यर्ष इति 227
यदस्य गुहेषु श्वापदा बर्षासि तेन तेषां लोकः 190
यदा कर्मसु काम्येषु 124
यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति 110
यदा न कस्यचन वेद 202
यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति 110
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते 347
यदा बली भवत्यथोत्थाता भवति 152
यदार्षेयम् 73; (तृषिपुपधावेत्) 73
यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति 110
यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुः 155
यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति 157
यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयते 150
यदा वै निस्तिष्ठति, अथ श्रद्धधाति 157
यदा वै पुरुषोऽस्माह्लोकात्प्रैति स वायुमार्गच्छति 261
यदा वै मनुतेऽथ विजानाति 157
यदा वै मिथुनौ समागच्छतः, आपयतो वै तावन्योन्वस्य कामम् 69
यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति 157
यदा वै श्रद्धधात्यथ मनुते 157
यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यति 150
यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति 157
यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः 27
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते 27, 248
यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति 323
यदा सुवृष्टिर्न भवति 153
यदा सुवृष्टिर्भवति 153
यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति 110
यदा होव श्रद्धतेऽथ दक्षिणां ददाति 229
यदि गोर्गैरिव 456
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति 17
यदि तस्याकर्ता भवति 147
यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च 219
यदिदं किंचा श्वभ्य आ कृमिभ्यः 268
यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः 213
यदिदमप्यते 261
यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् 160
यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः 213
यदिदं मनुष्यानागतम् 434
यदिन्दे तद्वेत्या ३ इति 418

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- यदि मृगस्य मृग एव 456
यदि वा इममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्ये 177
यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्यामः 28
यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव 456
यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत् पुण्यं कर्म कर्गोति
189
यद् किंचेमाः प्रजा शोचन्ति 196
यद्बुदिति स उद्गीथः 86
यद्बुदित्युदिव श्लेषयति 426
यद्बुपेति स उपद्रवः 86
यदुल्वं (स) समधो नीहारः 107
यदूर्ध्वं मध्यान्दिनात्प्रागपराह्णात् 87
यदृच्छा 283
यदेतत्सर्वं प्राणमप्येति 432
यदेतत्सर्वं वायुमप्येति 431
यदेतद्दृढदयं मनश्चैतत् 67
यदेतन्मनुष्या विद्युः 187
यदेति स आदिः 86
यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुः 84
यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् 74
यदेभ्योऽदानं ददाति तेन मनुष्याणाम् 190
यदेव खं तदेव कम् 116
यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते
242
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवति 69
यदेव यज्ञस्याजो यत्सुविदितं तत्पृच्छति 437
यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म 218
यदेवेदमप्रतिरूपं वदति 178; (जिघ्रति)
178; (पश्यति) 178; (शृणोति)
179; (संकल्पयति) 179
यदेवेह तदमुत्र 22
यदेतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा 250
यदेनज्जरा वाप्नोति प्रध्वंसते वा 160
यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव सा 76;
(यत्नीलं तदम्) 76
यद्वायन्नत्रायत तद्वायन्नस्य गायन्नत्वम् 458
यद्वायः 111, 112
यद्देवत्यासु स्तुवते इति 418
यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधाः 145
यद् द्याव इन्द्र ते शतम् 398
यद्धि किंचिनात्रमघतेऽनेनैव तदघते 180
यद्धि किंचानुजानाति ओमित्येव तदाह 69
यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः 318
यद्धैतन्न कुर्यात् क्षीयेत ह 192
यद्धयेतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन् 137
यद्धयेतदन्यत्रास्मत् स्यात् श्वानो वैनद्व्युः 230
यद् वास्तेयमुदकं स समुद्रः 107
यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते
187
यद्भूतं यच्च भव्यम् 290
यद्यच्छरिरवत्तन्मृत्योरासम् 459
यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते 189
यद्यद् भवन्ति तदाभवन्ति 143, 144
यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् 135
यद्यपि दश रात्रीर्नार्हनीयात् 153
यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कञ्चन
श्रुणुयुः 155
यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैन-
माहुः 151
यद्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति
169
यद्यप्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत
शुश्रूषन्ते 151
यद्यप्यासिम्न सपिबोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी
एव गच्छति 117
यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयात् 123
यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं
व्यतिषंदहेत् 156
यद्यश्वस्याश्व एव 456
यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यम् 125

श्ले 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- यद्यु चरेत् समापिपयिषेत् 197
यद्यु ह जीवेत् 153
यद्रजतं सेयं पृथिवी 107
यद्दः कश्चनाद्गतस्तदहं परिहरिष्ये 413
यद्वर्षति स प्रस्तावः 84
यद्विज्ञातमिवाभुदित्येतासामेव देवतानां समास
इति 139
यद्वा अयं विद्वान्मैत्र्यमचित्तः स्यादिति 151
यद्वा एतेऽमुर्हि अधियन्त तदेवाप्यय कुर्वन्ति
197
यद् वागिति तद्ब्रह्म 459
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युपयते 6
यद्वायूनमिहाकरम् 280
यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्भूतमात्रा न स्युः 318
यद्वाव कं तदेव स्वम् 116
यद्वाव ते मयि तद्वाव मे पुनर्देहि 449, 450,
451, 452
यद्वायौ तद्वेत्याश् इति 418
यद् विजृम्भते तद् विद्योतते 174
यद्विधुनुते (As corrected) तत् स्तनयति
174
यद्विशेषु देवेषु तद्वेत्याश् इति 418
यद्वेत्य तेन मोपसीद् 147
यद्वेव (अयम्) आस्ये रमते तस्माद्वेवायास्यः 428
यद्वेव समः प्लुषिणा 182
यद्वेवैषामङ्गनानां रसस्तस्माद्वेवाङ्गिरसः 428
यद्वै किञ्चानुक्तं सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता 195
यद्वै किञ्चित्दध्यगीक्षा नामैवैतत् 148
यद्वै चतुर्थम् तत्पुरीयम् 263
यद्वै तन्न जिघ्रति 243
यद्वै तन्न पश्यति 243
यद्वै तन्न मनुते 244
यद्वै तन्न रसयते 243
यद्वै तन्न वदति 243
यद्वै तन्न विजानाति 243
यद्वै तन्न शृणोति 244
यद्वै तन्न स्पृशति 244
यद्वै ते पुरा रूपमासीत् 454
यद्वै माणिति स प्राणः 72
यद्वै मां विद्यात ततो वै स्यात् 410
यद्वै वाङ्नाभविष्यत् 149
यन् (न पतता रथेन) 361, 446
यं तमो न वेद् 222
यन्तं पश्चाच्छब्दः 200
यन्तारम् 366
यं त्वद् न वेद् 223
यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति 313
यं दिशो न विद्दुः 222
यं यौर्न वेद् 221
यं द्विष्यात्-असावस्मै कामो मा समृद्धीति 265
यन्नाम तन्नाम 77
यन्तीति तन्निधनम् 86
यन्तु न एकाचन न स्यात् 469
यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्तु विभेमि 184
यन्मनश्च प्राणश्च तत्समानम् 413
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् 6
यन्मनुष्यान् वासयते तेन मनुष्याणाम् 190
यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यात् 424
यन्मेऽय रेतः पृथिवीमस्क्रान्तीत् 277
यन्मेहति तद्वर्षति 174
यन्मौनामित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यम् (यद्) 163
यम् 4, 265
यमः 188, 333, 334
यमग्निर्न वेद् 221
यमदेवत इति 229
यमन्तरिक्षं न वेद् 221
यमयन् (अभीके) 360
यमराज्यम् 352
यमविषयस्थस्य 332
यमस्य 11
यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यमादित्यो न वेद 222	यशस्वी जयन्तो लौहित्यः 461
यमापो न विदुः 221	यशोजनेऽसानि 51
यम्-इत्येकमक्षरम् 259	यशो राज्ञां यशो विशाम् 172
यमेतत्करणविपिधाय शृणोति 261	यशो वा एतत्तस्य साम्नः 406
यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते 318	यशोऽहमनु प्रापत्सि 172
यमेवंविद् ब्राह्मणः शपति 278	यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम् 172
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः 18, 46	यश्चक्षुरन्तरो यमयति 222
यमेष न प्रतिपद्यते 241	यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति 222
यमो राजा 322	यश्चन्द्रमा मन एव तत् 456
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः 45	यश्चायं दक्षिणेऽक्षत् पुरुषः 259
यं पृथिवी न वेद 221	यश्चायमादर्शं कतम एष इति 167
यं प्राणो न वेद 222	यश्चैतदेवं वेद यश्च न 69
यं प्रेतमग्नावभ्यादधति 261	यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः 51
यं प्रेतमरण्यं हरन्ति 261	यष्टव्यः (अग्निः) 349, 350
यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते 165	यष्टव्यम् 352
यं मनो न वेद 223	यष्ट्या (विचिक्षेप) 323
यम्यते (अष्टचाय) 322	यस्तं वेद स वेदवित् 341
यया कया च विधया बह्व्रजं प्राप्नुयात् 60	यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति 108
यया च (मधुपर्कम्) 418	यस्तद्वेद स वेद सर्वम् 92
ययाति—326	यस्तं न विद्यात् कथं कुर्यात् 94
यर्कं तत्साम 72	यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति 292
यव 128	यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति 167
यवः 260	यस्तमोऽन्तरो यमयति 222
यवाः 275	यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मज्ञेवानुपश्यति 2
यवात् 103	यस्तेऽयं मय्यात्माभूदेष ते स इति 444
यशः 50, 51, 60, 96, 97, 101, 172, 177, 188, 203, 313, 390, 409	यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः 281
यश इति (उपासीत) 308	यस्त्वचमन्तरो यमयति 223
यशसः 351	यस्त्वमसि सोऽहमसि 304, 445
यशसा 106, 107	यस्त्वैतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानम् 133
यशसा (तपति) 264, 281	यस्त्वेतार्हि ब्रूयान्-मूर्धा ते विपतिष्यतीति 78
यशसां यशः 172	यस्मात्तत्सर्वमभवदिति 187
यशस्वितमः 308	यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् 289
यशस्विनावेव भवतः 277	यस्मादूर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते 250
यशस्विनीम् 277	यस्माद्दहमुत्क्रमामि ततः स प्रलभते 458
यशस्वी 407	यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् 289

श्लो 283-300 को 301-321 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
को 373-376 जे 377-474

यस्मिस्तु पच्यते कालः 311

यस्मिन् पञ्च पञ्जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः 250

यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते
267; (पापिष्ठतरमिव दृशते) 121

यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति 111

यस्य चक्षुः शरीरम् 222

यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् 222

यस्य ज्ञानमयं तपः 39

यस्य तमः शरीरम् 222

यस्य त्वक् शरीरम् 223

यस्य दिशः शरीरम् 222

यस्य यौः शरीरम् 221

यस्य नाम महृषशः 294

यस्य पृथिवी शरीरम् 221

यस्य प्राणः शरीरम् 222

यस्य मनः शरीरम् 223

यस्य रेतः शरीरम् 223

यस्य वाक् शरीरम् 222

यस्य वायुः शरीरम् 221

यस्य विज्ञानं शरीरम् 223

यस्य श्रोत्रं शरीरम् 223

यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् 222

यस्य स्याद्बद्धा न विचिकित्साऽस्ति 103

यस्याग्निः शरीरम् 221

यस्यादित्यः शरीरम् 222

यस्यानुचित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा 250

यस्यान्तारिक्षं शरीरम् 221

यस्यापः शरीरम् 221

यस्यामतं तस्य मतम् 7

यस्याष्टाचि तामृचमुपधावेत् 73

यस्यै कस्यै च देवतायै इविर्गृह्यते 63

यस्यैव रेतो भवति तदेव संभवति 456

या (अन्नम्) 83

यां यां च दिशमनु 225

याः काश्च पृथिवी * श्रिताः 340

याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः 84

याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथः 84

याचमानः (प्रजहौ) 454

याज्ञवल्क्य 237

याज्ञवल्क्यः 185, 205, 208, 212,

213, 214, 226-231, 232, 233,

234, 235, 236, 237, 238, 255;

(अनुशशास) 244; (विभयांचकार)

245, 253, 256, 282

याज्ञवल्क्यस्य (द्वे भार्ये) 253

याज्ञिकान् 220

याज्या 214, 364, 365

यातयान्ना 403

याति (उत्सर्जन्) 245

या तिरश्ची निपद्यते 223

याथातथ्यतः 3

यादृशस्यो रेतो भवति तादृशं संभवति 456

या धमनयस्ता नयः 107

यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् 104

यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्

104

यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि 91

यानि वीर्यवन्ति कर्माणि 72

यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त इति 241

यानैः 171

यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथाः 270

यां दिशमभिष्टोष्यन् स्यात् 73

यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात् तमुपधावेत् 73

यान्यन्यानि गीतानि काम्यानि तानि 461

यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तन्तृतीयं सवनम् 105

यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते

188

यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि 188

यायात् (उत्सर्जत्) 245

यावतीः 13

यावती क्षुरस्य धारा 217

यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति 263

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यावती वै वेदिस्तावतीयं पृथिवी 381	युक्तः 6, 33, 171; (एष एवापि) 436
यावत्येव वाक् तावती पृथिवी 193	युक्तचेष्टः 287
यावत्संपातम् 128	युक्ताः 54
यावदायुषम् 127, 173	युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति 46
यावदावासाः (इमे प्राणाः) 429	युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश 407
यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति 263	युक्तिं ददर्श 436
यावदेव मनस्तावती द्यौः 193	युक्तेन 20; (मनसा) 286
यावदेपु लोकेषु तावद्ध जयति 263	युक्त्वाय (मनसा) 286
यावद्वा मक्षिकायाः पत्रम् 217	युगम् 367
यावद्वै पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति 307	युज्यते 296
यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति 307	युज्यन्ते 308
यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते 226	युञ्जते (मनः) 286; (धियः) 286
यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते 146	युञ्जानः (मनः) 285
यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति 146	युञ्जते (आत्मानम्) 335; (मूर्धनि) 343
यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारः 148	युद्धेन 313
यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ 77	युष्मत् 371
या वाक् चापानश्च तत्समानम् 413	युनक्ति 6
या वाक् सर्क् 72	युनक्ति युञ्जते वापि तस्माद्योग इति स्मृतः 345
यावानिव प्राणस्तावत्य आपः 194	युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः 5, 266
यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदः 273	युवा 57
यावान् वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः 160	ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते 245
या वा प्रज्ञा सा प्राणः 315, 316	ये चामी अरण्ये...उपासते 272
या वित्तैषणा सा लोकैषणा 218, 252	ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति 250
या वै सा मूर्तिरेजायतानं वै तत् 64	ये ददन्ते पञ्च दिशः समीचीः 400
या सा वाक् ब्रह्मैव तत् 429	येन चक्षुषि पश्यति 7
यास्क 211	येन च्छन्दसा स्तोष्यन् स्यात्तदुपधावेत् 73
यास्कात् 257	येन प्रजापतिः प्रजाः 310
याऽस्मान् वीरवतोऽकरदिति 281	येन प्राणः प्रणीयते 7
या हुता अतिनेदन्ते 214	येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि 281
या हुता अधिशरते 214	येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् 7
या हुता उज्ज्वलन्ति 214	येन साम्ना स्तोष्यन् स्यात्तदुपधावेत् 73
या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा 218, 252	येन हैवार्येन पुरुषश्रेत्तं हैव वदेत् 130
युः-इति अस्य मर्त्यमक्षरम् 469.	येनाक्रमन्ति ऋषयो ह्यात्मकामाः 45
	येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् 41

खे 283-300 की 301-324 के 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
डी 373-376 जे 377-474

- येनापहत्य मृत्युम् 426
येनाश्रुतं श्रुतं भवति 135
येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् 205,
254
येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्
208, 256
येनेदमन्नं पच्यते 261
येनैष भूतैस्तिष्ठति ह्यन्तरात्मा 42
येऽन्यथातो विदुरन्धराजानस्ते क्षम्यलोका
भवन्ति 158
ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति 151
ये प्राणं रक्षन्ति ते मा रक्षन्तु 473
येभिर्वाति इषितः प्रवाति 400
येयं वाक् सोऽयमाग्निः 213
येऽल्पाः कलाहिनः पिशुना उपवादिनस्ते 151
ये विदुस्ते जहृस्तानुम् 296
ये वै के च यहास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता
195
ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता
195
येषां नोऽयमात्मा अयं लोकः 252
येष्टिष्ठाः 302
ये ह वै तत्प्रजापतिवर्षं चरन्ति ते मिथुनम्
उत्पाद्यन्ते 30
योऽक्षन् रमत इति 406
योगः 56; (पञ्चकः) 342; (सर्वभावपरि-
त्यागः) 345
योगक्षेमः 60
योगक्षेमात् 15
योगप्रवृत्तिम् (प्रथमाम्) 287
योगम् 27
योगविधिम् 27
योगाग्निमयम् (शरीरम्) 287
योगाभ्यासात् (अवाप्नोति) 346
योगी 339
योगीश्वरः 353
योगे 287
योगो हि प्रभवाप्ययौ 27
योऽग्निमन्तरो यमयति 221
योऽग्निर्मृत्युः सः 429
योऽग्निर्वांगेव सा 456
योऽग्नेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत् 144
योजनात् 284
यो दिवमन्तरो यमयति 221
यो दिशोऽन्तरो यमयति 222
यो न वेद न हृतं हरन्तम् 359
योनि 128; (पञ्च-) 284
योनिः 48, 127, 175, 186, 283;
(मोहजालस्य) 355; (अन्धमिव वै तमः)
439
योनिं योनिम् 293, 295
योनिगतस्य 285
योनिम् 24, 128; (स्वाम्) 188;
(कृणवसे) 286
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते 24
योनिमुक्ताः 284
योनिराचिः 271
योनिस्वभावान् 295
योनी (ते द्वे) 473, 474
योनीः (सर्वाः) 295
यो नु कथं सयुग्वा रैक्वः 108
योनेः 186
यो नो भगवन्नभयं वेदयसे 237
योऽन्तारिक्षमन्तरः 221
योऽन्तरो यमयति 220
योऽन्यां (रेतोभूतम्) 440
योऽपानेनापानीति 218
योऽपोऽन्तरो यमयति 221
यो भातीत्याचक्षते 459
यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत् 144
यो मनोऽन्तरो यमयति 223
यो मां विजानीयात् नास्य लोको मीयते 314

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् भवेत् 144
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु 239
यो यदिच्छति तस्य तत् 17, 336
योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः 260
योऽयं पवत इति (अध्यर्था देवः) 227, 455
योऽयं प्राणः स वायुः 213
यो यो ह्यस्येनः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते
163
यो रत्नधा वसुविद्यः सुदन्नः 281
यो रेतोऽन्तरो यमयति 223
यो वः कामयते तं वः पृच्छामि 231
यो वः कामयते स मा पृच्छतु 231
यो वा एतदक्षरमविदित्वाऽस्माद्धोत्वैति स
कृपणः 225
यो वा एतां सावित्रीमिवं वेद 474
यो वाक् सामेत्युपास्ते स एवानुष्टया साम वेद
430
यो वाचमन्तरो यमयति 222
यो वायुः प्राण एव सः 456
यो वायुमन्तरो यमयति 221
यो विज्ञानमन्तरो यमयति 223
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् 55
यो वै काप्य तत्सृष्टं विद्यात् 220
यो वै गायत्र्यै मुखं वेद 465
यो वैतमनु भार्यान् बुभुर्षति 181
यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम्
227, 228, 229
यो वै प्राणः सा प्रज्ञा 315, 316
यो वै भूमा तत् सुखम् 158
यो वै भूमा तदमृतम् 158
यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् 189
यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजताम् 212
यो व्यानः सा वाक् 72
यो व्यानेन व्यानीति 218
योऽश्नायापिपासे...अत्येति 218
योषा 127

योषामौ जायन्ते 272
योषाम् (उपशेते) 413
योषा वा आग्निर्गौतम 271
योषा वाच गौतमाग्निः 127
योषितं न चरति 439
योषितायाम् 42
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि 4, 265
योऽस्मान् द्वेष्टि 309
योऽहमनेनोपतपता न प्रेष्यामीति 462
योऽहमस्मि स त्वमासि 445
यो ह वा आयतनं वेद 267
यो ह वास्माद्धोकात् प्रैति 189
यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद 266
यो ह वै प्रजातिं वेद 267
यो ह वै प्रतिष्ठां वेद 266
यो ह वै वसिष्ठां वेद 266
यो ह वै संपदं वेद 266
यो हीमानि न विद्यात् 124
यौवनम् 339
यौवनाश्व 326
यौवने 111, 112
र
र इति रञ्जयति 337
रक्षन् (प्राणेन) 240
रक्षस्व 32
रक्षांसि (अन्वसचन्त) 458
रत्नवतारिणः 355
रजतम् 107, 120
रजतमयेन वर्मणा 461
रजतेन व्रपु 120, 447
रजस्तमोभ्यां (विद्मस्य) 346
रताः 249
रतिः 331
रतिम् 305, 313
रतिमात्रम् (फलम्) 356
रत्या 29

श्लो 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 जे 377-474

रत्वा (चरित्वा) 241, 245
रथ 131
रथः 118, 119; (क्षरीरम्) 329;
(एकचक्रः) 446; (उभयचक्रः) 446
रथकट्याम् 366
रथचक्रस्य (रथम्) 261
रथचक्रे 303
रथनाभौ 31, 37, 43, 210
रथनेमौ 210
रथन्तरम् 88, 353
रथम् 19, 36, 235 (आस्थाय) 438
रथयोगाः 239
रथश्रेणयः 131
रथस्थ (रथम्) 379
रथाः 239
रथितः 333
रथिनम् 19
रथेन (धावयन्) 303; (अपतता) 361
रथसः (न सन्तुः) 433
रथणीयचरणाः 128
रथणीयाम् 128
रथते 105, 154; (पश्यन्) 172, 185
रथन्ते 262
रथमाणः 171
रथ-इति 262
रथिः 29, 31, 132, 133
रथिम् 28
रथिमान् 132
रथिरेव चन्द्रमाः 28
रथिर्वा एतत्सर्वम् यन्मूर्त्तं चामूर्त्तं च 28
रथीणाम् (अत्रिदम्) 361
रथितुल्यरूपः 295
रथिमध्ये स्थितः सोमः 353
रथमयः 40, 96, 97, 125, 166;
(प्रत्यायन्ति) 259, 347; (हिंसारः)
399; (आदित्यस्य) 407, 458

रथमयस्तेऽस्य पुत्राः 426
रथमयो धूमः 271
रथिमः (वाङ्मयः) 396; (मनो भूत्वा) 396;
(अन्नं भूत्वा) 397
रथिना (असुमान्) 396
रथिना (प्राणिति) 396; (शृणोति) 396;
(पश्यति) 396; (वदति) 396;
(अस्नाति) 397
रथिभिः 329; (आद्दात्यन्तम्) 340,
348; (वर्षति) 352; (संछन्तम्) 379
रथिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः 259
रथिशतम् 347
रथिषु 28
रथिन् 4, 74, 265, 382
रथः 35, 42, 57, 68, 96, 97, 143,
179, 204; (प्राप्नवत्) 334;
(अप्नवत्) 352; (= तपः) 383;
(प्राणेदत्) 393, 409
रथघनः 255
रथतमः 68
रथनाम् 343
रथम् 21, 143, 152 377, 383, 392,
428
रथयते 34, 246
रथयतेः 243
रथयितव्यः 35
रथयिता 35, 337, 340
रथयितुः 243
रथस्य रसः (अग्निः) 377
रथाः 97
रथान् 119, 143
रथानां (सर्वेषाम्) 207, 255
रथेन 394
रथसीव कुर्वन् मन्यते 429
रथस्यम् (परम्) 343
रथस 326, 355

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 बू 174-282

रागः 331	राद्धः 244
रागात् 40	राद्धम् 60
रागान्धम् 332	राध्नोति (एतान् कामान्) 413
राजकर्मणि (पतितादयः) 355	रामः क्रातुजातेयो वैयाघ्रपद्यः 460
राजकुले 453	रामाः 14
राजन् 323	रामान् 473
राजनम् (साम) 91	रामाय क्रातुजातेयाय वैयाघ्रपद्याय 470
राजन् यक्ष्म मा हिंसीः 462	राये (नय) 5, 266
राजन्यवन्धुः 369	राशिम् 148, 149, 152
राजपुरुषं वा 366	राहुः 355
राजयः 203	राहोः 172
राजसानि 331	रिच्यते 417
राजसूये 188	रिषा 358
राजा 123, 182, 199; (इव) 242; (मेधावी) 245, 274	रिष्यति 118, 196, 230, 237; (न) 252, 256
राजानं वा 366	रिष्येत् 119
राजानम् 182; (आयान्तम्) 246; (प्रायि- यासन्तम्) 246	रीरिषः 294
राजाभिक्रयणानि 365	रुक्मवर्णम् 45, 342
राज्ञः (अस्ति) 309; (प्राप्नोति) 380	रुद्रम् 103
राज्ञा 189	रुद्र 294
राज्ञाम् 172	रुद्रः 31, 188, 203; (तस्थे) 288, 289, 293, 333, 334; (तामसोऽशः) 334, 338, 355, 363, 383
राज्ञी 103	रुद्रस्य रुद्रत्वम् 345
राज्यम् 123	रुद्राः 98, 104, 105, 188; (एकादश) 226, 227, 354, 390
राज्याय 94	रुद्राणाम् 94, 98, 462
रातिः 231	रुद्रान् (सेनान्यः) 375
रात्रयः 194	रुधिरम् 231
रात्रिः 29, 126, 175; (न) 294	रुचीत 367
रात्रिम् 128, 194	रुषतः (ते) 452
रात्रिरर्चिः 271	रूपके (ब्रह्मज्योतिषः) 352
रात्रिरेनं पश्चान्माहिमान्वजायत 175	रूपंरूपम् 24, 211, 360, 407; (मघवा बोभवीति) 407
रात्रीः (दश) 153	रूपम् 21, 24, 26, 39, 76, 96, 97, 98, 138, 139, 193, 196, 198,
रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् 272	
रात्रौ 29, 123	
राथीतरः 53	
राथीतरपुत्रः 282	

श्रे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

- 205; (अभयम्) 242; (शोकान्तरम्)
242; (तनुते) 247; (कल्पानतमम्)
265; (अस्य) 294; (भूतमात्रा)
317; (पर्याप्तम्) 369; (एकम्) 391;
(सर्वम्) 409; (मृतस्य) 439; (न
किञ्चन) 455
रूपविद्यम् (बिधात्) 318
रूपाणां चक्षुरित्येतेषामुक्तम् 198
रूपाणाम् 198; (सर्वेषाम्) 207, 255
रूपाणि 138, 198; (मृत्योः) 239;
(कुरुते) 240; (पुरःसराणि) 287;
(विश्वानि) 295; (अभिसंप्रपद्यते)
296, 305; (सर्वाणि) 316, 374;
(अधिगम्यन्ते) 409
रूपाणि देवः कुरुते बहूनि 240
रूपाण्येव यस्यायतनम् 228
रूपाण्याम् 189
रूपे 204
रूपेण 171; (स्वन) 327, 375, 392
रूपेष्ठिति 229
रूपैः (सर्वैः) 316, 323
रेचयिष्यथ 365
रेतः 30, 42, 63, 66, 126,
127, 128, 176; (अप्सु निधीयते)
216, 271, 276; (अस्का-
न्सीत्) 277, 302, 304, 388,
409, 417, 440, 441
रेत एव यस्यायतनम् 229
रेतसः 106, 186, 231
रेतासि तिष्ठन् 223
रेतसीति 230
रेतसे स्वाहा 273
रेतसोऽन्तः 223
रेतोभूतम् 440
रेतो मे 452
रेतो वा एतत्तस्य साम्नः 406
रेतो वै प्रजातिः 267
रेतो होचचक्राम 268
रेमे 185
रेरिवा 53
रेवत्यः 90
रेष्माणम् 378
रैक्व 108, 109, 110
रैक्वपर्णाः 110
रैक्वम् 108
रैतसः (पुरुषः) 209
रैभीम् (अद्भुवन्) 411
रैभ्या 417
रोग 326
रोगः 287
रोगम् 159, 357
रोचिष्णुः 200
रोत्स्यति 187
रोदयन्ति 104; (रुद्राः) 227
रोदस्योः (एव) 369
रोदिति 103
रोदितव 170
रोमाणि 172
रोरवीति 376
रोषन्ति 437
रोहति 231
रोहिण्यसि 448
रोहितम् 96, 138, 139
रौद्रं (साम) 95
रौहिणम् 397
ल
लक्षणम् (अतीत्य) 343
लक्षयेत् 350
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि 43
लक्ष्यम् 43
लक्ष्येषु (निधीयते) 344
लघुत्वम् 287

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

लब्धा 16	लोकक्षिते 94, 95
लभते 163	लोकजित् 183; (असि) 449
लभते हैव 307	लोकदुःखेन 24
लभन्ते 143	लोकद्वारम् 94, 95, 166
लभ्यः 14, 16, 18, 45, 46	लोकपालान् 62
लम्बरस्य (खम्) 261	लोकम् 29, 33; (इमम्) 152; (अमुम्)
लम्भनीयाः 14	152; (स्वम्) 189; (एतम्) 252
लम्भुकः 123 (ह वासो भवति) 123	लोकमभिजायते 441
लयविक्षेपरहितम् 350	लोकंपूणा 361
लवणम् 145, 208	लोकवती (स्थविष्ठा तनूः) 336
लवणस्येव 356	लोकवित् 220
लवणेन 120, 447	लोकस्पृते (अग्रये) 351
लाजान् 283	लोकस्य संकल्प्यै सर्वे संकल्पयते 150
लिङ्गनाशः 285	लोकाः 11, 24, 25, 37, 39, 42, 43; (सत्)
लिङ्गम् 298, 339, 342, 348	42, 172, 195, 202, 210; (अष्टौ)
लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य 248	230; (अनन्दाः) 249; (असुर्याः) 1;
लिङ्गवती (तनुः) 336	(अधिभिताः) 293; (सर्वे) 348; (त्रयः)
लिङ्गैः (स्वकैः) 348	382; (पृथिव्याम्) 385; (संतृण्णाः)
लिन्दुम् 172	385; (ऊर्ध्वाः भिताः) 385; (आदिः)
लिप्यते 1, 24, 129, 252	391; (आगाः) 391; (त्रिणवाः) 435
लिप्सेत 425	लोका अलोकाः 243
लीनाः (ब्रह्मणि) 284	लोकात् 6, 58; (पुनरैति) 248
लुप्यमानः 330, 347	लोकादिम् 15
लेलायत् 412, 417	लोकान् 39, 41, 62, 117, 119, 167,
लेलायति 408; (उपरि मूर्ध्नः) 458	172; (इमान्) 264
लेलायतीव 239	लोकानां कामाय 206, 254
लेलायते 39, 291	लोकानाम् 120; (असंभेदाय) 251
लेलायन्तीः 371	लोकानामन्तानपृच्छाम 217
लेलायमानाः 40	लोकान् निन्देत् 90
लेलिहानम् 370	लोकान्नु मृजा इति 62
लेशेन 93	लोकाय (अस्मै) 248
लोकः 16; (अयम्) 83, 193, 252;	लोकास्तं परादुः 206, 254
(असौ) 125, 129, 149, 150,	लोकिनः 43
161, 190, 193, 195; (अग्निः)	लोकी भवति 116, 117
227; (परमः) 242, 244; (तस्य)	लोके 116, 117, 429
250, (स उ) 250	लोकेभ्यः 103

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- लोकेषु 26, 102, 125, 134, 263
लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत 84
लोकैः 182
लोकैषणा 252
लोकैषणायाः 218, 252
लोकौ (उभौ) 166, 168
लोक्यम् 195
लोभ 326
लोभः 331
लोभजालम् (भिनत्ति) 353
लोभ 91
लोभभ्यः 167; (आ) 324
लोभशानि (श्मशानानि) 403
लोभशाम् 51
लोमसु मृत्युपाशः 466
लोमानि 62, 63, 133, 174, 216,
231, 410
लोमानि धूमः 271
लोमानि बर्हिः 183, 276
लोमैव हिंकारः 402
लोम्लुपन्ते 356
लोष्टः 179; (विभ्वंसते) 383; (विभ्वंसते)
419, 422
लोहम् 120, 136
लोहमणिना 136
लोहमयम् 136
लोहमयेन वर्मणा 461
लोहमित्येव सत्यम् 136
लोहायसेन कार्पायसम् 447
लोहितापिण्डः 236
लोहितम् 139; (अप्सु) 216, 249
लोहितशुक्लकृष्णाम् 292
लोहितस्तोकः 439
लोहितस्य 165, 323; (पूर्णाः) 242
लोहिताक्षः 278, 292
लोहिन्यः 203
- लोहेन दारु 120
व
वंशः 96, 211, 212, 281
वंशम् (जपति) 274
वक्तव्यम् 35
वक्ता 14, 16, 117, 337; (भवति)
340
वक्ता चास्य त्वाद्गन्थो न लभ्यः 14
वक्तारम् 50, 54; (विद्यात्) 318
वक्तुः (वक्तेः) 243
वक्तेः (वक्तुः) 243
वक्त्र (पञ्चयोन्युग्र—) 284
वक्ष्यति 28
वक्ष्यामः 28
वक्ष्यामि 147, 235
वक्ष्णः 360
वचः 167
वचः (ऋषेः) 269
वज्रबाहुः 397
वज्रम् 25; (वाचः) 448
वज्रेण 375; (हिङ्कारेण) 425
वञ्चासि 292
वड्वा 185
वड्वेतराभवदश्ववृष इतरः 185
वत्सः 103; (मनः) 260
वत्सनपाद् (वाभ्रवः) 212, 257
वत्सम् (जातम्) 191
वत्सरम् 341
वत्सेन (ब्रह्मणः) 429
वत्स्यामि 112
वत्स्यावः (ब्रह्मचर्यम्) 270
वदति (कल्याणम्) 178; (न) 246;
(न) 311
वदन्तः (वाचा) 267, 268
वदन्ति 297
वदन्ती ३ति 269

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

वद-वद-वदेति 429	वरसद् 23
वदिष्यामि 50	वरान् 12, 20
वदिष्याम्येवाहामिति वाक् 196	वराहः 143, 144
वदेत 47	वरिष्ठः 30, 45
वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति 227, 228, 229	वरिष्ठम् 40, 43, 44
वद्वधीभिः (अभिषवियन्ति) 368	वरिष्यते 412
वधाशङ्कम् 233	वरीवर्ति 458
वधीः 294	वरुणः 50, 82, 188, 334, 354
वधेन 161, 170	वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 230
वध्यश्च 326	वरुण इति होवाच 229
वनस्पतयः 52, 62, 63, 174, 326, (क्षीयन्ते) 431	वरुण एव सविता 473
वनस्पति 128	वरुणदेवत इति 230
वनस्पतिः 231	वरुणपरियतनम् 385
वनस्पतीन् 216, 410	वरुणम् 58, 59, 413
वनस्पतीषु 288	वरुणलोकम् 302
वनाम (देवानाम्) 421	वरुणस्य 92
वन्ध्या (इव) 356	वरुणाय नमः 462
वपन्ति (केशरुमश्रुणि) 439	वरुणेन 98
वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः 40	वरुणोऽन्तर्दधातु मा 461
वयं देवस्य भोजनम् 123	वरुणो राजा भूतो वासि 449
वयासि 104, 105	वरेण्यः 295
वयांसि 34, 42, 86, 91, 149, 152, 153, 190, 230, 410	वरेण्यम् 43; (इन्द्रम्) 371
वयुनानि 5, 266	वरेषु (दैवेषु) 270
वयुनावित् 286	वर्गोऽसि 308
वयोगतः 66	वर्जयेत् 92
वयोभ्यः 386	वर्णः 50
वरः 15	वर्णप्रसादः 287
वरणीयः 15	वर्णयितुम् (न शक्यते) 350
वरत्राभिः 368	वर्णरातिप्रमोदान् 15
वरत्रिका 367	वर्णान् (अनेकान्) 291
वरदम् 293	वर्तनिम् 446
वरं ददानीति 313	वर्तनी 118
वरम् 13, 125, 183, 237, 270	वर्तन्या (अधरया) 203
	वर्तन्यौ (वाक् च मनश्च) 446
	वर्तमानः 29, 118, 119
	वर्तमानाः 16, 40

श्वे 283-300 की 301-324 भे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

- वर्तयन् (एवम्) 173
वर्तामहे 283
वर्ति-352
वर्तेथाः 54
वर्तेरन् 54
वर्त्मनी 117
वर्धते (न) 252
वर्षगणम् 112
वर्षति 84, 89, 137, 174; (तन्निधनम्)
401; (पर्जन्यः) 431
वर्षति स उद्रीथः 84, 89
वर्षन्तम् 89; (न निन्देत्) 89
वर्षन्ति 353, 354, 355
वर्षपवित्रम् 385
वर्षम् 126, 401
वर्षशतम् 105
वर्षसहस्राणि (बहूनि) 225
वर्षस्य संकल्पत्या अञ्चं संकल्पते 150
वर्षाः 85, 90, 349, 354, 401
वर्षाणि 104, 105, 167, 169, 170
वर्षामुद्रीथम् 387
वर्षिष्यति 154
वर्षियांसः 365
वर्षुकः (पर्जन्यः) 401
वल्गु साम्नः (वृणे प्रियम्) 412
वल्मीके 249
ववृजे (इन्द्रम्) 384
ववे (कामप्रदम्) 237
वशः 67
वशम् 16
वशी 24; (सर्वस्य) 251; (लोकस्य)
291, 298; (दीनाम इति) 422
वशीभवति 422
वशे 32; (कुरुते) 422; (स्वाज्ञ कुरुते)
422
वश्यानि 20
- वषट् अकर्म 447
वषट्कार (सप्त) 387
वषट्कारः 260, 414
वषट्कारात् (आ) 446
वषट्कारेण 465
वषट् कुर्वन्ति 392
वसतिम् (अनाहत्य) 269
वसतीवरीः (उपाकल्पयन्) 374
वसतौ 60
वसत्या (उपमन्त्रयांचक्रे) 269
वसनान्तेन (प्रच्छाय) 313
वसनेन 168
वसन्तः 85, 90, 349, 353; (हिङ्कारः)
401
वसन्तम् 111, 387
वसन्तम् (एतासु) 428
वसन्ता (loc) 401
वसन्तु 130
वसन्तो हिङ्कारः 85
वसवः 98, 104, 188, 226, 353,
374, 390
वसव्यम् 374
वसापराणि द्वित्रिंशतं वर्षाणि 169, 170;
(पञ्च वर्षाणि) 170
वसिष्ठः 121, 122, 266; (स वः) 267,
268
वसिष्ठः (नानुमेने) 371, 434; (प्रजाति-
कामः) 448
वसिष्ठकश्यपौ 203
वसिष्ठस्य 447
वसिष्ठाय 123; (उवाच) 445
वसिष्ठायै स्वाहा 273
वसियान् 369, 370, 371
वसुः 23; (हितम्) 226; (विन्दते) 253
वसुदानः 253
वसुधानः 103

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- वसून् (पुरोधाय) 373
 वसूनाम् 94, 462
 वसोः पवित्रम् 338
 वस्यसः 51
 वहम् 361
 वहामि (अमृतम्) 361, 362
 वह्निः (निरिन्धनः) 349
 वह्नितमः 31
 वह्नेः 285; (विस्फुलिङ्गाः) 345
 वा-इति वाचोऽमृतमक्षरम् 469
 वा-इति वायोः शुद्धमक्षरम् 469
 वाक् 30, 35, 43, 50, 52, 62, 63,
 68, 71, 72, 76, 83, 85, 88,
 94, 100, 101, 106, 110, 118,
 121, 126, 134, 139, 140, 141,
 142, 146, 149, 159, 171,
 174, 176, 181, 182, 183;
 (वदन्) 186, 192, 207, 255,
 282; (परिवेष्ट्री) 306; (आहन्धे)
 306, 309; (प्रविवेश) 312; (अप्येति)
 315; (अभिविसृजते) 316, 317;
 (सहाप्येति) 323, 348; (ओमेव नाम)
 377; (पिन्वते) 384; (अग्निः सः)
 396; (सर्वासु प्रजासु) 396; (प्रस्तावः)
 399, 409; (असत्) 413;
 (तस्यैषा कुल्या) 417; (उद्गाता) 420;
 (साम) 430; (वर्तनी) 446, 455,
 456, 467; (गी) 471
 वाक्-आगायत् 426
 वाक्-ऋक् 394, 471
 वाकोवाक्यम् 148, 149, 152
 वाक्च मनश्च 472
 वाक्पतिः 52
 वाक्प्रभूतम् 385
 वाक्प्रस्तावः 85, 402
 वाक्यम् (काणनम्) 367
 वाक् सा 471
 वाक् सावित्री 474
 वागग्निम् 216
 वागनुष्टुप् 264
 वागपेतः 315
 वागर्चिः 271
 वागष्टमी 203
 वागासीत् (सोऽग्निः) 421
 वागिति (उक्थम्) 445
 वागिति अन्तरिक्षम् 378
 वागिति ऋक् 384
 वागिति चन्द्रमाः 443
 वागिति तद्ब्रह्म 426
 वागिति द्यौः 378, 471
 वागिति मनः 471
 वागिति पृथिवी 378, 471
 वागिति वाक् 384
 वागिति ओजम् 471
 वागिति सर्वे देवाः 384
 वागिति स्त्री 471
 वागित्यग्निम् 441
 वागित्यन्तरिक्षम् 471
 वागित्येव वाक् 378
 वागु प्राणे प्रतिष्ठिता 405
 वागेव गी 417
 वागेव तत् (यत्किंचार्वाचीनं ब्रह्मणः) 405
 वागेव देवाः 193
 वागेव पादः (चतुर्थः) 405
 वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः 106
 वागेव भूत्वाऽग्निः प्राविशत् 428
 वागेव यजुः 405
 वागेवर्क 68; (प्राणः साम) 76
 वागेवर्गवदः 193
 वागेव सप्त्राडिति 232
 वागेव सा प्राणोऽमः 76
 वागेव साम 405

श्लो 288-300 की 301 324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
इति 373-376 जे 377-474

वागेवाचिः 203
वागेवाच्यं लोकः 193
वागेवाच्यतन्त्रम् 232
वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति 238
वागेवैतत् सर्वं विज्ञापयति 149
वागेवोक्त्यम् 405
वाग्निं ब्रूती तस्या एव पतिः 71
वाग्निं विज्ञाता 193
वाग्बोक्त्यकाम 267
वाग्जाया 190
वाग्देवत्यं साम 418
वाग् आक्षणम् 471
वाग्वा अग्निः 433
वाग्वा अग्नेर्दं विज्ञापयति 149
वाग् वाग् इति विः 289
वाग्वाच नाम्नां भुवसी 149
वाग्वाच बसिष्ठः 121
वाग्वाच साम्नः प्रतिष्ठा 104
वाग्निभूताः 42
वाग् वेव वाक् 430
वाग्ने महः 215
वाग्ने परमं ब्रह्म 233
वाग्ने ब्रह्मती 181
वाग्ने ब्रह्म 181; (इति) 232
वाग्ने यज्ञस्य होता 213
वाग्ने बसिष्ठा 266
वाग्ने साम 182
वाक् मरुतः 473
वाक् नाम देवता 307
वाक्मनः प्राणनिरोधनात् 343
वाक्मनसी 20
वाक्मयः (पुरुषः) 209
वाक्मयो मनोमयः प्राणमयः 192
वाक् माता 193
वाक् मे 449
वाच्यमः 123, 307, 446

वाचं वदन्तीम् 315
वाचं समारुह्य 317
वाचं सर्वान् कामानबुह्वन् 429
वाचः (अन्याः) 43, 56, 58, 384, 405
वाचः पादाः 405
वाचः पृथिवी शरीरम् 193
वाचः शरीरम् (यद्वाचा वदति) 434
वाचः सत्येनातिमुच्यते 448
वाचः स्वरः (सोऽग्निः) 430
वाच अमसः 68
वाचं च नाम च मनोऽनुभवति 149
वाचकनवी 223; (Cp गार्गी-वाचकनवी)
वाचं देवीम् 429
वाचं धेनुमुपासति 260
वाचम् (प्रियाम्) 40, 58, 70, 149,
176, 178, 180, 192; (अभाषथाः)
270; (तर्पयति) 394; (अत्यवहत्)
427; (पुरुषेऽन्तर्) 457
वाचमग्निभिदधाति 466
वाचमनुवृन्तीमग्निर्वालिं हरति 472
वाचं प्रस्तावम् 388
वाचं प्राणे तदा जुहोति 307
वाचं प्राणो गिरति 433
वाचं मनसा विभर्ति 458
वाचं मे त्वयि दधानीति 313
वाचा 64, 177; (प्रहायन्ते) 233; (अति-
रिच्यन्ते) 417; (उदगायन्) 419;
(उद्गात्रा) 420; (उपसमैप्सन्) 421;
(करोति) 421
वाचा नाम प्रज्ञापयितुम् 315
वाचा नामान्याप्नोति 317
वाचारम्भणम् 136, 138; (विकारो नाम-
धेयम्) 136, 138
वाचा रसान् वेदेति वेद 473
वाचा वज्रमुद्गूह्णाति 448
वाचा वदत् (शिश्ये) 312

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- वाचा वै सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायते 232
वाचा स्वरसंपन्नयाऽर्त्विज्यं कुर्यात् 183
वाचा ह नामान्यभिवदति 215
वाचा ह साम्नार्त्विज्यं क्रियते 430
वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति 270
वाचा ह्यन्नमघते 203
वाचा ह्येव एतन्मनसा च वर्तते 446
वाचि 32, 60; (शान्तायाम्) 238, 469,
470
वाचि तिष्ठन् 222
वाचि मृत्युपाहाः 466
वाचि सप्तविधं सामोपासीत 86
वाचि स्वरमिच्छेत 183
वाचीति 230
वाचेति 305
वाचे स्वाहा 273
वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति 426
वाचोन्तरः 222
वाचो मध्यम् 402
वाचो मनो देवता 418
वाचो वाव भूयोऽस्तीति 149
वाचो विग्लापनं हि तत् 251
वाचो ह गिर इत्याचक्षते 73
वाचो ह वाचम् 6
वाजपेयेन 276
वाजश्रवसः 11, 282
वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय 275
वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन 282
वाजिर्नावि 53
वाजी 175
वाजी गन्धर्वान् 175
वाट्ये 355
वातः 57, 174, 326
वातम् 216
वातरञ्जुनाम् (वश्रनम्) 326
वाताः 338
वातात् 307
वाति (अयम्) 378
वात्सीपुत्रः 281
वात्स्यः 212, 257, 282
वादाय (मोघाय) 440
वायमानायै (वीणायै) 207, 255
वामकक्षायणः 282
वामदेवः 66, 187
वामदेव्यम् 89
वामनम् 23
वामनीः 118
वामानि 117, 118
वामे आक्षिणि 236
वायवे 95, 217, 349
वायु 336
वायुः 4, 24, 26, 30, 31, 33, 35, 37,
41, 42, 50, 51, 52, 55, 62, 63,
64, 67, 73, 75, 83, 91, 102,
103, 106, 110, 126, 134, 150,
171, 180, 197; (मधु) 209;
(आत्मनि धित्वा) 217; (वसुः) 226;
(देवः) 227, 266, 291, 328,
333, 334, 336; (रसस्य रसः) 377;
(अन्तरिक्षं परिवभूव) 400; (सोऽभवत्)
428; (प्राविशत्) 428, 457; (पवते)
459, 466, 467
वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् 63
वायुना 107; (सूत्रेणायं लोकः) 221
वायुं तृतीयम् 176
वायुप्रतिष्ठाः 312
वायुम् 104, 119, 131, 149, 152,
154, 261, 311; (उपह्वयते) 382,
409, 453
वायुमप्येति 469
वायुमयः 248
वायुमात्रा 35

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- वायुमिति 449
वायुमेव प्रशंसित 217
वायुरं स्वम् 257
वायुरन्तरिक्षम् 446
वायुरस्मै बलिं हरति 472
वायुराकाशमनुभवति 468
वायुरेव देवेषु 110
वायुरेव व्याष्टिर्वायुः समष्टिः 217
वायुरेव सविता 471
वायुरेव साम 431
वायुरेव द्विवकारः 402, 418
वायुर्दिशा यया गर्भः 280
वायुर्वाव संबर्गः 110
वायुर्वाऽस्माकमाशौ 412
वायुर्वै गीतम् तत् घृणम् 221
वायुर्वै देवः 435
वायुर्वै प्राणः 471
वायुर्होतैतान् सर्वान् संब्रूयते 110
वायुलोकम् 302
वायोः 92, 204; (पूष्टे) 394; (त्वाष्टिम्)
272; (आधि अभाणि) 469
वायोरन्तरः 221
वायौ 219, 469, 470
वायौ तिष्ठन् 199
वायौ पुरुषः 199, 320
वायौ साम तद्वेत्या ३ इति 406
वारुणं त्वेव बर्जयेत् 92
वारुणम् 92
वारुणिः 58
वारुणी 59; (आगा आगीता) 113
वारुणीमार्गा न गायेत् 413
वारुणीपुत्रः 281
वार्षिः 366
वार्षभेण वा 279
वालखिल्याः 327
वालप्रशतभागस्य 296
वालुकाविवर्जिते 287
वाव 110, 125, 126, 144, 145,
195
वावदिषत् 65
वावद्यमानम् (आसीनम्) 446
वावद्यमाने 446
वावृहाणम् 371
वाश्यन्ते (पशवः) 443
वासः 123, 205; (किम्) 268; (अग्रे
दीप्यते) 422
वासयते 190
वासयन्ति 104
वासवम् (साम) 94
वासांसि 51
वासि (पुरस्तात्) 449
वासिष्ठं चैकितानेयम् 406
वासिष्ठमेव ब्रह्म 445
वासीभिस्तक्षुण्वान्ति 368
वासोवृक्षम् 34
वासोहस्ताः 303
वास्तेयम् 107; (Cp वास्तेयम्)
वास्यम् 1
वाहम् 287
वाहाः 14
विंशतिः 159
विंशतिप्रत्यराभिः 284
विकरवामहै 418
विकरोमि (अन्नम्) 467
विकारः 136, 138; (उत्तरः) 339
विकिरति 42
विकुर्वन् (बहुधा) 295
विकृत्य (षोडशधा) 410
विकृन्धिका 343
विक्रियेत (न अन्नम्) 468
विक्षेप (लय-) 350
विगतनिद्रम् 336, 345, 354

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

विगतभयः 347	विजहौ 8, 141
विगीतः 279	विजये 8
विगृह्यते 448	विजरः 161, 167, 355
विग्रहवानेष कालः 341	विजरचम् 340
विग्रहे संनिविष्टः 337	विजरम् 336, 345, 354
विग्लापनम् (वाचः) 251	विजरा (नदी) 302
विघसः 371	विजराम् (नदीम्) 303
विचक्षणः (राजा) 309	विजहाति (पाप्मनः) 239
विचक्षणम् 29	विजहार (याज्ञवल्क्यः) 256
विचक्षणा (आसन्दी) 303	विजानतः 3, 23; (एवम्) 159
विचक्षणात् 302	विजानताम् 7
विचक्षणामासन्दीम् 304	विजानन् 45; (एवम्) 158
विचक्षते 371; (अन्तर्) 371, 457	विजानन्ति 433
विचक्षन् (विश्वा भुवनानि) 359	विजानन्नेव सत्यं वदति 157
विचक्षे 358; (विश्वम्) 360	विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी 45
विचक्षेम-इति 365	विजानाति 21, 67, 157; (नान्यत्)
विचक्षिरे 3	158, 166, 172; (न) 208, 247,
विचर्षणम् 51	256
विचालितम् 449	विजानीतः 18
विचिकित्सन्ति 15	विजानीयाः 218
विचिकित्सा 14, 103, 192, 347	विजानीयात् (आत्मानम्) 250; (केन)
विचिकित्सितम् 14	256
विचिकित्सीम् 363	विजानीयाम् 25
विचिक्षेप (यष्ट्या) 323	विजानीरन् 155
विचित्य 8	विजानीहि 138
विचिनोति 349	विजिग्यानाः (देवाः) 410
विचेष्टति 26	विजिग्ये 8
वि चैति चान्ते 291	विजिघत्सः 161, 167
वि चैमि सं च 360	विजिज्ञासमानाः (इव चरन्ति) 386
विच्छादयन्ति 170	विजिज्ञासस्व 58
विच्छादयन्तीम् 170	विजिज्ञासा 212
विच्छाययति (हस्तीव) 242	विजिज्ञासितव्यः 167, 338
विच्छिन्यात् 194	विजिज्ञासितव्यम् 156
विच्छेत्स्यते 140	विजिज्ञास्यम् 193
विजन्तुषः 360	विजिति-352, 368
विजज्ञे (बालाकिः) 323; (आत्मानं न)	विजिहते 261
324	

शब्दे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- विजिहीथां याचापुयिबी 279
विजुगुप्सते 2, 22; (म ततः) 250
विजृम्भते 174
विजेष्यन्ते 373
विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव 193
विज्ञातम् 38, 135, 136
विज्ञातमविज्ञानताम् 7
विज्ञातव्यम् 313
विज्ञाता 152, 153
विज्ञातारम् (विज्ञातेः) 218
विज्ञातारमरे केन विज्ञानायात् 208, 256
विज्ञातुः (विज्ञातेः) 244
विज्ञात् 225
विज्ञाते (आत्मनि) 254
विज्ञातेः (विज्ञातारम्) 218, 244
विज्ञान 47
विज्ञानं यज्ञं तनुते 56
विज्ञानं बाबु ध्यानाद् भूयः 152
विज्ञानचनः 208
विज्ञानं त्वेष विजिज्ञासितव्यम् 157
विज्ञानं देवः सर्वे 56
विज्ञानपतिः 52
विज्ञानम् 56, 57, 59, 67, 152, 157,
159, 201; (ब्रह्म) 231, 315;
(एतद्) 316; (द्वैतीभूतम्) 337;
(मनसः रसः) 340, 369, 384
विज्ञानमयः 47, 56; (पुरुषः) 201,
239, 248
विज्ञानमयम् 58, 60
विज्ञानं प्रयन्त्यभिस्तंविशन्ति 59
विज्ञानं ब्रह्म चैहेद् 56
विज्ञानवतः 152
विज्ञानवतो वै स लोकान् (अभिसिष्यति)
152
विज्ञानवान् 20, 340
विज्ञानसारायिः 20
- विज्ञानात् 43; (हि एव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते) 59
विज्ञानात्मा 35
विज्ञानादन्तरः 223
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति 152
विज्ञानाय 208
विज्ञानार्थम् (तद्विज्ञानार्थम्) 41
विज्ञाने तिष्ठन् 223
विज्ञानेन 44; (आत्मनः) 206
विज्ञानेन जातानि जीवन्ति 59
विज्ञानेन वाव ऋग्वेदं विजानाति 152
विज्ञापयतु 140, 142, 143, 144, 145,
146
विज्ञाय 33; (धीरः) 251
विज्ञायते 270
विज्ञायामृतमश्नुते 33
विज्ञास्यसि 141
विज्ञास्यामः 28
विज्ञेयः 49
विद् 189
विद् 326 (Excre)
विततः 45; (पन्थाः) 249; (व. 1. वितरः)
391
विततम् 80
विततस्य 21
वितन्वाना 51
वित्तम् 14; (मानुषम्) 125; (मे स्यात्)
190, 194
वित्तमयीम् 16
वित्तमोहेन 16
वित्तं मे स्याद्य कर्म कुर्वीय 190
वित्तये 279
वित्तस्य 125
वित्तस्य कामाय 206, 254
वित्तेन 15
वित्तेन पूर्णा 205, 253
वित्तिषणा 252

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

वित्तेषणायाः 218, 252	विद्या 16, 50, 59, 69, 115, 125, 270; (अमृतम्) 294
वित्थ (न वै माम्) 410	विद्याः 207, 232, 255, 348
विद् 27	विद्याकर्मणी 247
विद्गधः शाकल्यः 226, 235	विद्यां चाविद्यां च 6, 356
विद्गधत् 173	विद्यात् 123
विद्गधाति 25, 299	विद्यानाम् (सर्वासाम्) 207, 255
विद्गध्वंसुः 71	विद्यान्तरं वेद 355
विद्भी क्रौण्डिन्यः 212, 257	विद्याभीप्सितम् 356
विदांचक्रुः 139	विद्याभीप्सिनम् 16
विदानः 358	विद्याम् 27, 195
विदानाद्विशुत् 260	विद्यायाम् 3; (रताः) 249
विद्गधः (शेते) 445	विद्याविधे (निहिते) 294
विद्गधम् (अण्डम्) 445	विद्युत् 113, 117, 126, 134, 154, 171, 209, 287
विदितम् 7	विद्युतः 9, 25, 44, 138, 298; (आत्मा) 322
विदितात् 6	विद्युतम् 118, 127, 311; (प्रतिहारम्) 387
विदित्वा (आत्मानम्) 218; (एतम्) 251; (तम्) 252	विद्युति 60; (विभाति) 344; (सर्वरूपः पुरुषः) 395
विद्गियुते 374	विद्युति पुरुषः 199, 320, 395, 405
विदुः (ये तत्) 250, 257	विद्युत्तम् 205
विदुषः (त्रयीं विद्याम्) लोकः 446	विद्युत्वम् 138
विदुषाम् 166; (प्रपदनम्) 166	विद्युत्सावित्री 474
विदुषे 262	विद्युदाचिः 271
विदुष्कृतः 303	विद्युद्ध्येव ब्रह्म 260
विदेहाः (इमे) 237	विद्युद्भिः 154
विदेहान् (ददामि) 253	विधे (द्वे) 38
विद्धः 164; (सन्नविद्धो भवति) 164	विद्योतते 84, 89, 154, 174, 311, 401
विद्धि (त्वमेतं निहितं गुहायाम्) 13, 43	विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः 84, 89
विद्मः (तद्वयम्) 250	विद्योतमानाः 368
विद्यते (विपरिलोपः) 243, 244	विद्योतमानायै 395
विद्यत्येनं पाप्मनः 260	विद्योतयति 357
विद्यया 7, 29; (तपसा चिन्तया चोपलभ्यते) 333	
विद्यया देवलोकः 195	
विद्ययाऽमृतमभ्युते 3, 356	
विद्यया विन्दतेऽमृतम् 7	

खे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373 376 जे 377-474

- विद्योतयितव्यम् 35
विद्युतिः 65
विद्वांसः 40, 133, 139; (पूर्वं) 252,
308; (उपज्जिबन्ति) 356, 408,
423
विद्वांसम् (एवम्) 383; (एवमुपवदति)
417, 418, 419
विद्वांसो मनसा 267, 268
विद्वान् 33, 35, 36, 41, 45, 46, 47,
56, 58, 66, 69, 72, 94, 108,
113, 116, 117, 134, 151, 176;
(अमृतः) 250; (वयुनानि) 266,
276, 390, 394, 397, 408;
(तत्सर्वे भिषज्यति) 447
विद्वानभिद्वोभं जुहोति 134
विद्वानपा मधुपर्कम् 418
विद्वान् मामरूपाद्विमुक्तः 47
विद्वान् पूण्यपापे विभुय 45
विद्वान्मनो भार्येताप्रमत्तः 287
विधमेत् 327
विधया 60
विधरणः 251, 355, 363
विधरणी 273
विधर्ता 400
विधाता 338
विधारयन्ते 30
विधारयामः 30
विधारयितव्यम् 35
विधावाति 23
विधिः 42, 332
विधिना (अनन) 338
विधिवत् 38, 47; (उपसन्नः) 38
विधीयते 139
विष्टुनुते 174
विष्टुय 45
विष्टुताः (तिष्ठन्ति) 225
विष्टुतिः 164
विधूतौ 225
विधेम 5; (हविषा) 293
विधेहि 32
विध्यन्ति (सूचीभिः) 363
विध्वंसते (लोष्टः) 383
विध्वंसते 179; (लोष्टः) 419
विनाद्धिः 363
विनाद्धि 92; (सान्नो वृणे पशव्यम्) 92
विनाष्टिः (महती) 8, 150
विनाशम् 4, 170
विनाशमेवापीतो भवति 170
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा 4
विनिनीषमाणः (अप्रियम्) 453
विनियुङ्क्ते 32
विनियोजयेत् 295, 297
विनिर्गतम् (मातृक्रम) 357
विनिर्गताः (ऊर्ध्वेन) 347
विनिर्ज्ञापिते 238
विनिर्मुक्तः 36
विनिर्मुच्यते 36
विनिबर्त्य 297
विनिश्चरन्ति 207, 255
विनुदन्ति 345
विनेक्षुः 179
विनेक्षामि (अप्रियम्) 453
विन्दते 163, 190, 253
विन्देत् (आर्तवम्) 278
विन्देद्युः 163
विन्द्यदधात् 179
विपातिव्यति 78, 80; (मूर्धा) 230
विपपात (तस्य ह मूर्धा) 230
विपरिपत्य 242
विपरिलोपः (दृष्टेः) 243, 244
विपरिती 16, 356
विपल्येति 238
विपश्चित् 18

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- विपश्चितः 286, 457
विपश्चिता 55
विपश्चिद् दृढजयन्तो लौहित्यः 461;
(शकुनिमित्रः पाराशर्यः) 460
विपाटितः (सहस्रधा) 323
विपातयात् 182
विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति
253
विप्रचित्तिः 212, 257
विप्रतिपयन्ता इति 269
विप्रतिष्ठिरन् 316, 323
विप्रमोक्षः 159
विप्राः 286
विबोधो 328
विब्रूयात् 218
विभक्तम् 243
विभक्ष्यामि (अहमेव वः) 412
विभजामहे 412
विभज्य (आत्मानम्) 345
विभवति 46
विभागे (न समपादयन्) 412
विभातः 164
विभाति 25, 44, 45
विभुः (विग्रहे संनिविष्टः) 337
विभुत्वम् 33
विभुत्वात् 291
विभुत्वेन (वर्तसे) 292
विभुप्रमितम् 303, 304
विभुम् 18, 21, 38
विभूः परस्तात् 452
विभूतयः (षट्) 391
विभूतिम् 36
विभूतिमात्र 407
विभूतिर्वा एषा तस्य साम्नः 406
विभूरसि 274
विमथ्नीरन् 230
वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः 51
विमुक्तः 23, 47; (च विमच्युते) 23
विमुक्ताः (अपियन्ति) 249
विमुक्तिः 60
विमुच्यते 23
विमुच्यमानः (इतः) 235
विमुच्यमानस्य 23
विमृत्युः 27, 161, 167, 355
विमृत्युम् 336, 345, 354
विमृष्टम् 68
विमोक्षः 347
विमोक्षाय (ब्रूहि) 241; (एव) 245
विमोक्ष्ये 146
वियन्तु 51
वियि (?) 436
वियोग 326
विरजः 27, 30; (ब्राह्मणः) 253
विरजः पर आकाशात् 251
विरजम् 44
विरजाः 40
विरप्शी 360
विराजति 90
विराज्ये 325
विराट् 83, 111, 236
विराड्भूत्वा प्रजनयाव 414
विरात्रे भवो भवासि 464
विराधिषि 99
विरिष्टम् 119, 120
विरूपाम् 89
वीरे वीरमजीजनत् 251
विरोचनः 167, 168
विरोचनेन 169
विरोचनोऽपुराणाम् 167
विलीनम् 145
विलीने (मानसे) 344
विलीयन्ते (यजमानाः) 351

श्लो 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
गी 373-376 जै 377-474

- विलोप्तीय 104, 105
 विषक्तुम् 112, 125
 विषदप्यसि 230
 विषत्स्यामि 111
 विषदमानाः 267; (अहभ्येस) 312
 विषदमानौ (प्याताम्) 264
 विवर 359
 विवरेण 353, 354, 355
 विषर्जितम् (काम—) 350
 विषर्जिते 287
 विवर्तते 52, 297, 366
 विवाचनम् 384
 विविदिषाणि 81
 विविधा (शक्तिः) 297
 विविधुः 70
 विविनक्ति 15
 विवृणुते 18, 46
 विवृतम् 17
 विवृताः 93
 विवृद्धि 296
 विवेकम् 143
 विशः (अस्ति) 309
 विशते 46
 विशन्ति 262; (पुनर) 353, 354, 355
 विशन्तु त्वामाहुतयश्च सर्वाः 338
 विशम् 188
 विशाम् 172
 विशुद्धम् 288
 विशुद्धसन्धः 45, 46
 विशुद्धे 46
 विशुद्धे विभवत्येष आत्मा 46
 विशुद्धः 374, 375
 विशुषम् (उपगच्छति) 344
 विशेषान्तम् (लिङ्गम्) 339
 विशोकः 161, 167, 355, 363
 विशोकम् 87, 345, 354
 विश्रुवम् 51
 विश्वः 334
 विश्वकर्मकृत् 334
 विश्वकर्मा 294
 विश्वकृत् 250, 299
 विश्वक्रीडारतिप्रभुः 334
 विश्वच्छुः 337
 विश्वतः 362
 विश्वतःपृष्ठेषु 102
 विश्वतश्छुः 288
 विश्वतस्पात् 288
 विश्वतोबाहुः 288
 विश्वतोमुखः 288, 292
 विश्वधाम 297
 विश्वनामा 463
 विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् 338
 विश्वभुक् 334, 338, 371
 विश्वभृत् (तद्गुः भगवतः) 337, 340
 विश्वम् 39, 42, 103, 284
 विश्वमायानिवृत्तिः 284
 विश्वंभरः 186, 324
 विश्वंभरकुलाये 186, 324
 विश्वयोनिः 295
 विश्वरुची 40
 विश्वरूपः 29, 51, 131, 133, 284,
 295, 355, 363
 विश्वरूपम् 131, 203, 297, 338
 विश्वरूपस्त्वाष्ट्रः 212, 257
 विश्वरूपाय 355
 विश्वरूपैकपाशम् 284
 विश्ववित् 299
 विश्ववेदसम् 371
 विश्वशास्ता 363
 विश्वसृग् 338, 355
 विश्वस्य कर्ता 38; (भुवनस्य गोता) 38
 विश्वा आशाः 400

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- विश्वाम्बुः 328
 विश्वात्मा 334
 विश्वाधिकः 293
 विश्वाधिपः 289, 293
 विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् 266
 विश्वाभिरक्षणः 463
 विश्वामित्रः 368, 434
 विश्वामित्रजमदग्नी 203
 विश्वामित्राः (वाचमेवोपासते) 445
 विश्वामित्राय 445
 विश्वामृतः 338
 विश्वाय स्वाहा 273
 विश्वावसु 279
 विश्वाहा नमः 461
 विश्वे देवाः 83, 188, 216, 354, 390,
 405, 418, 428
 विश्वेश्वर 334
 विश्वेषां देवानाम् 94
 विश्वेषु देवेषु 418
 विश्वैश्वर्यम् 285
 विश्वोऽसि वैश्वानरोऽसि 338
 विषमत्वम् (प्रयाति) 334
 विषयगोचरे 350
 विषयदष्टम् 332
 विषयान् 19; (अत्ति) 329, 348
 विषयासक्ति (वन्धाय) 350
 विषादः 326, 331
 विषासहिः 200, 321
 विषुम् 471
 विषूची 16
 विषूचीः 458
 विष्कम्भे (पलाशे) 391
 विष्कम्भौ (लोकौ) 391
 विष्टपम् (ब्रह्मस्य) 443
 विष्टानि (भूतानि) 262
 विष्णवे (सत्यधर्माय) 351
 विष्णुः 50, 279, 333, 334, 338,
 341, 355; (योनिं कल्पयतु) 279
 विष्णुसंज्ञितम् 344; (धाम) 353, 354
 विष्णोः (परमं पदम्) 20, 345; (तनुः)
 340
 विष्कुलिन्नः (विप्रतिष्ठेरन्) 316
 विष्यन्दमानः (ओषः) 385
 विष्वक् 27, 166, 360, 361, 363
 विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति 27, 166
 विष्वञ्चः 179
 विसर्गाणाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
 विसर्जयितव्यम् 35
 विसृकृतः 276, 278, 303
 विसृजते 34
 विसृजेत् 146
 विसृज्य 64
 विसृष्टम् 65
 विसृष्टिः 186
 विस्तराः (ग्रन्थ-) 350
 विस्तृतिः (अभिध्यातुः) 357
 विस्फुरन्तीः 371
 विस्फुरन्तीव 370
 विस्फुलिङ्गाः 41, 125, 126, 127,
 202, 271, 323, 345, 348
 विस्फूर्जयतः (एव) 371
 विस्त्रंसमानस्य 23
 विस्त्रसः 26
 विस्त्रसन्ते 369
 विहगः 355
 विहृत्य (स्वयम्) 239
 विहितः 176
 विहूर्छति 91
 वीङ्गयन्निव 402
 वीचिभिः 366
 वीणागाथिनः (गापयेयुः) 417
 वीणायाम् 77

श्रे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- वीणायै (वायमानायै) 207, 255
 वीगावाद्स्य (शब्दाः) 207, 255
 वीत इति 366
 वीतमन्युः 12
 वीतरागाः 46
 वीतश्लोकः 18, 44, 287, 291, 292
 वीति (वि-इति) 262
 वीदं करवाभहा इति 418
 वीयाय 115, 184
 वीरः 102, 262
 वीरान् 294
 वीर्यम् 7, 8, 9, 37, 96, 97, 177,
 374
 वीर्यवत्तरम् 69
 वीर्यवन्ति 72
 वीर्येण 119, 120; (इन्द्रः) 392
 वीच पश्यते 370, 371
 वीच पश्येत् 369
 वीच यन्ति 371
 वृकः 143, 144
 वृकणः (मृत्युना) 231; (वक्षः) 231
 वृक्षः 231; (इव स्तब्धः) 289
 वृक्षकालाकृतिभिः 297
 वृक्षम् 44; (आवृक्ष्युः) 231; (समानम्)
 292
 वृक्षस्य 53, 143, 144
 वृक्षाप्रम् (गच्छति) 443
 वृक्षाणाम् 143
 वृक्षात् (आहतात्) 231
 वृक्षे (समाने) 292
 वृद्धके 12; (सुकृतम्) 276, 471
 वृञ्जीत परस्येन्द्रम् 384
 वृणीताम् (माम्) 388
 वृणीमह 123
 वृणीष्व 12; (प्रथमः) 412
 वृणीष्व वरम् 325
 वृणुते 18, 46
 वृणोति 296
 वृत्तच्युतस्य 356
 वृत्तम् (अन्यत्) 253, 325
 वृत्तविचिकित्सा 54
 वृत्तिक्षयात् (चित्तम्) 349
 वृथा 355
 वृथातर्क-355
 वृन्दारकः 235
 वृषभः 185, 358; (रोरवीति) 375,
 376, 380, 396, 397; (इत्याचक्षते)
 459
 वृषभम् (वावृधानम्) 376
 वृषलः 278
 वृषली 278
 वृष्टम् 23
 वृष्टिः 271, 296; (भूत्वा) 301, 343;
 (जायते) 353
 वृष्टिम् 210; (निधनम्) 387
 वृष्टेः पृथिवीम् 272
 वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः 353
 वृष्टौ 60, 84
 वृष्ट्यैवेमं लोकमनुविभवाति 469
 वेग (पञ्चदुःखौष-) 284
 वेत्ता (तस्य) 291
 वेत्ति (वेद्यम्) 291
 वेत्य 7, 220
 वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतौ 124
 वेत्य यथा पुनरावर्तन्त ३ इति 124
 वेत्य यथासौ लोको न...124
 वेत्य यथेमाः प्रजाः प्रयत्यः...269
 वेत्य यथोर्देवयानस्य.. 124
 वेत्य यदितोऽधि प्रजाः 124
 वेत्यो देवयानस्य वा पथः 269
 वेत्यो यतिव्यामाहुत्याम्...269
 वेत्यो यथासौ लोकः...269
 वेत्यो यथेमं लोकम्...269

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 बृ 174-282

वेद 7; (नान्तरम्) 242; (एनेन यद्वेदितव्यम्) 257	वेदितव्यम् 257, 285
वेदः (अननूक्तः) 189	वेदितव्ये 38
वेदः (अयम्) 257	वेदिता 227, 228, 229
वेदः (आप्यायत) 383	वेदिषत् 23
वेदगुह्योपनिषत्सु 295	वेदिष्यथ 366
वेदम् 53; (वेदान्तम्) 148, 149, 152, 173	वेदिष्यावः 216
वेदमनुब्रवीत् 278	वेदेति वेद 473
वेदयते 35	वेदेषु (उक्तम्) 356
वेदयन्ते 36, 40, 167	वेदोपनिषत् 54
वेदयसे 237	वेदो ब्रह्म 472
वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रम् 220	वेदोऽसीति 280
वेदवित् 220	वेद्व्यम् 43
वेदविद्याधिगमः 332	वेद्यम् 37; (वेत्ति) 291
वेदस्य पलाव इति 414	वेशान्ताः 239
वेदाः 42, 52, 97; (अवेदाः) 243; (आभिसंपन्नाः) 266; (सर्वे) 348, 373	वेसम् 172
वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् 10	वेष्टयिष्यन्ति 299
वेदान् (सर्वान्) 135, 141, 299; (तर्पयन्ति) 394	वैकुण्ठः 199, 320, 467
वेदानाम् (कामाय) 254	वैजवापायनः 211
वेदानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255, 361; (गुप्त्यै) 408	वैद्भृतीपुत्रः 282
वेदानुवचनम् 53	वैदर्भिः 28, 30
वेदानुवचनेन 251	वैदिकेषु 355
वेदान्त 299	वैदेहः 224
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः 47	वैद्युतः 50, 357
वेदाम् 425	वैद्युतान् 272
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् 289	वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये 461
वेदा हि रसाः 97	वैपश्चितो दार्ढजयन्तिः 461
वेदा ह्यमृताः 97	वैयाघ्रपदीपुत्रः 281
वेदिः 133; (उपस्थः) 276, 381	वैयाघ्रपद्य 131, 132
वेदितव्यः 46; (सः) 323	वैराग्यम् (उपेतः) 325
	वैराजः 354
	वैराजगानि 303
	वैराजम् (साम) 90
	वैराज्याय 95
	वैरूपम् (साम) 89, 354
	वैरूपवैराज्ये (अनूच्ये) 304
	वैर्यम् (= वीर्यत्वम् ?) 418

श्लो 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

वैवस्वत 12	व्यपदिष्टम् 218
वैश्यः 189	व्यपश्यत 22
वैश्यपोनिम् 128	व्यपोह 52
वैश्येन वैश्यः 189	व्यभेत्स्यत् 132
वैश्वदेवः 402	व्यम्लास्येताम् 132
वैश्वदेवम् 95; (तृतीयसवनम्) 402, 412	व्ययमानः 327
वैश्वदेवी (आगा) 402	व्यालिष्ट 366
वैश्वानरः 12, 29, 48, 49; (आत्मा)	व्यवच्छेत्सीः 53
131, 132; (अग्निः) 174, 261,	व्यववदति 118, 119
329	व्यवदन्त 467
वैश्वानरम् 130, 132, 371	व्यवस्थाम् 283
वैश्वानरे (आत्मनि) 135	व्यवायः 358
वैश्वामित्रमुक्थम् 434	व्यविनक् 471
वैसर्जनीयाम् 440	व्यशीर्यत् 132
वोदुम् 389	व्यशनुवानः 362
व्यकुरुत 176, 335	व्यष्टिः 212, 217, 257, 305
व्यक्तताम् (गतस्य) 339	व्याकरणम् 38
व्यक्तम् (अक्षम्) 339	व्याकरवाणि 138
व्यकाव्यर्कं भरते विश्वमीशः 284	व्याकरोत् 138
व्यक्षरत् 96, 97	व्याकरोति 67
व्यग्रः 330, 347	व्याक्रियत 186
व्यग्रत्वम् 331	व्याक्रियते 186
व्यजिगीषन्त 373	व्याक्रोशमानः 437
व्यज्ञापयिष्यत् 149	व्याख्या (कृता भवति) 339
व्यज्ञासिपुः 367	व्याख्यातम् 339
व्यज्ञासिष्टाश् इति 258	व्याख्याताः 50
व्यज्ञासिध्मेति 258	व्याख्यानानि 207, 255, 348
व्यतिषंदहेत् 156	व्याख्यास्यामः 50; (तत्) 316
व्यतृणत् 21	व्याख्यास्यामि (ते) 205, 254
व्यथते 196, 230, 237, 252, 256	व्याघ्रः 143, 144
व्यदधात् 3	व्याचक्षणस्य (मे) 205, 254
व्यद्युतत् 9	व्याचचक्षिरे 6
व्यद्रवताम् 414	व्यात्तम् 174
व्यध्वंसन्त 419	व्यात्तमेव समित् 271
व्यपतिष्यत् 81	व्याददाति 71
व्यपतिष्यन् 131	व्याधिना 115

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 बृ 174-282

- व्याधिभिः (प्रतिपूर्णाऽस्मि) 115
 व्याधीयन्ते (प्राणाः) 153
 व्यानः 33, 34, 52, 55, 133, 192;
 (शस्या) 214, 230, 328, 336,
 354, 409
 व्यानम् 72, 408
 व्यानाय 133
 व्यानेन (पितृन्) 425, 426
 व्यानोऽन्वाहार्यपचनः 34
 व्यापकः 26
 व्याप्तम् (सर्वमिदं जगत्) 293
 व्याप्तिः 418
 व्याप्तिमान् 407
 व्याप्तिर्वा एषा तस्य साम्नः 406
 व्यायच्छमानः 402
 व्यावर्तते 191
 व्यावर्तना ३ इति 124
 व्यावर्तन्त 390
 व्यावर्तयात् 489
 व्यावर्तेते 335
 व्यावर्त्यथ 390
 व्यावृत्तत्वम् 331
 व्याहरत् 184
 व्याहितः 261
 व्याहृतयः (तिस्रः) 51, 52, 393, 426
 व्याहृतिभिः 335, 447
 व्याहृतीः 394, 435
 व्युच्चरन्ति 202
 व्युत्थाय 218, 252
 व्युषि सविता भवासि 464
 व्युष्टिः 102
 व्यूढः 400
 व्यूढच्छन्दसा (द्वादशाहेन) 454
 व्यूदिरे 121, 369
 व्यूह 4, 265
 व्यूहति 382
 व्येति 314, 428
 व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामि 201
 व्योमन् 55, 59, 292
 व्योमसद् 23
 व्योमान्तः 384, 385, 396, 397
 व्योम्नि 43; (व्योम न लक्षयेत्) 350
 वज्रतः 168
 वज्रति 18
 वज्रन्ति 161
 व्रतचर्येण 434, 469
 व्रतम् 59, 60, 88, 89, 90, 92,
 197, 332; (पुत्राणाम्) 415
 व्रतमीमांसा 196
 व्रतानि 292
 व्रत्यम् (आददानः) 430
 वश्वनम् (वातरज्जुनाम्) 326
 व्रात्यः 32
 व्रात्यान् (दिव्यान्) 385, 400, 408
 व्रात्योऽसि 449
 व्रीहिः 260
 व्रीहियवाः 128, 275
 व्रीहियवौ 42
 व्रीहीन् (अवघातयेत्) 278
 व्रीहेः 103
- श
- शंसन्ति 52, 435
 शकटम् 327
 शकटस्य 109
 शकराणि 231
 शकुनः (हिरण्यवर्णः) 349
 शकुनिः 142, 302
 शकुनिभ्यः 122
 शक्रेमहि 19
 शक्तिः (परा) 297
 शक्तिम् (देवात्म-) 283
 शक्तियोगात् 291

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- शकुन्यात् 315
शकुनवतः 368
शकर्यः 90
शङ्कु 122
शङ्कु (पङ्कतीश-) 268
शङ्कुना 94
शङ्कुभिः (निरखानयन्ति) 368
शङ्खः बाभ्रव्यः 460
शङ्खस्य (शब्दः) 207, 255
शङ्खस्य (ध्यायमानस्य) 207, 255
शङ्खाय बाभ्रवाय 470
शङ्खः शाट्श्यायनिरात्रेयः 460
शतं शरद् आयुषः 310
शतं च दश चैकश्च 159
शतं चैका च द्वयस्य नाड्यः 27, 166
शतधा 29, 385, 396
शतम् 27, 57, 159; (नाड्यः) 166
शतं भूमिरुत स्युः 398
शतं मा पुर आयसीररक्षन् 66
शतसनिः 411
शता दश 211, 407
शतार्धरम् 284
शनकैः 346
शनि-355
शंतमया (तनुवा) 289
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः 50
शं नो भवत्वयमा 50
शं नो मिश्रः शं वरुणः 50
शं नो विष्णुरुक्रमः 50
शपमानम् 359
शफाभिः 366
शबलम् 172
शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये 172
शब्दः 192, 200; (भूतमात्रा) 317;
(पुरुषमन्वेति) 321
शब्दजलाश्रयादिभिः 287
शब्दब्रह्मणि निष्णातः 344
शब्दब्रह्म परं च यत् 344
शब्दं मनसा ध्यातुम् 315
शब्दवादिनः 343
शब्दश्चाशब्दश्च 343
शब्दस्पर्शादयः (अर्थाः) 332
शब्दस्यात्मा 320
शब्दाम् 21; (बाह्यान्) 207; (बहून्)
251, 255, 305, 316
शब्दानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
शब्देनाशब्दमाविष्कियते 343
शब्दैः (सर्वैः) 316, 323
शम् 50
शमः 53, 472; (इत्याहवनीयः) 473
शमयामः (इति भुवाणः) 355
शमान्विताय 41
शम्भुः 338, 355
शयानः 18, 66
शयानम् (अर्णवि) 371; (ब्रह्माविशत्)
458
शयानाः 388
शयानो याति दूरतः 18
शयिता 12
शयित्वा 127
शयीत 202; (मृता प्रत्यस्ता) 249
शरः 176
शरणम् 92, 93; (सर्वस्य) 291; (प्रपद्ये)
299; (मन्यमानः) 359
शरत् 85, 90, 349, 354
शरत्पतिहारः 85, 401
शरदः 14
शरदं प्रतिहारम् 387
शरवर्हिः 278
शरभृष्टीः 278
शरम् 43
शरवत् 43
शरारुः 362

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- शरीर 44; (भूतात्मा) 330; (प्रादेशाङ्गुष्ठ-
मात्रम्) 353
शरीरत्वाय 24, 26
शरीरदेशेभ्यः (अन्येभ्यः) 247
शरीरभेदात् 66
शरीरम् 4, 19, 51, 59, 100, 101, 121;
(प्रेतस्य) 168, 171, 172, 177,
193, 194; (निहत्य) 247, 249;
(अनुसंज्वरेत्) 250; (भस्मान्तम्)
266; (पापीयः) 267; (समम्) 286,
296; (एकमङ्गम्) 317; (अशाश्वतम्)
325, 329, 434; (अनुचरः) 435
शरीरमाभिसंपद्यमानः 239
शरीरमात्मानम् 324
शरीरं पृथिवीमप्येति 216
शरीरं मे 448, 449
शरीरं मे विचर्षणम् 51
शरीरवन्तः (प्राणाः) 434
शरीरस्थस्य 23
शरीरस्य 169
शरीराणि (संचित्य) 389; (धून्वन्तः)
389; (पुरुषस्य) 435; (अधुनोत्)
454, 459
शरीरात् 27, 163, 166; (मत्यात्) 227,
312
शरीरे 18, 32, 34, 37, 169, 171,
177; (स्वे) 202, 326
शरीरेण 305
शरीरेण सुखदुःखान्याप्नोति 317
शरीरे पाप्मनो हित्वा 56
शरीरे प्राणः प्रातिष्ठितः 59
शरीरेषु 18
शर्करावह्निवालुका-287
शर्यातः मानवः 424
शर्यातं मानवम् 425
शर्यातस्य मानवस्य 425
शर्याति 326
शर्वः (समावर्तमानः) 467
शवशयितम् 364, 365
शव्यम् 118
शशविन्दु 326
शशीनाम् 287
शश्वत् 145
शश्वत् (अस्ति) 358, 414, 433
शस्त्राणाम् 308
शस्त्राणि 52
शस्यते 435
शस्यमाने 446
शस्या 214
शाकल्य 227, 228, 229, 230
शाकायन्यः 327, 346, 347
शाकुनिकः 345
शाकवरैरैवते 304, 354
शाखाः 123, (प्ररोहिद्युः) 275, 336
शाखां 144
शाट्यायनये 470
शाट्यायनिः 382, 397, 421, 422,
426, 443, 453
शाट्यायनी गायत्रस्योपनिषत् 470
शाण्डिलीपुत्रः 282
शाण्डिल्य 103, 211, 212, 256, 257,
282
शाधि 358
शान्तः 102; (दान्तः) 252, 328,
346, 354, 355
शान्तत्वम् 346
शान्तम् 36, 49, 344; (एकम्) 352,
354
शान्तसंकल्पः 12
शान्तहृदयः 168, 169, 170
शान्तहृदयौ 168
शान्ताः 40

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- शान्तात्मने 334
शान्तादिलक्षणोक्तः 348
शान्तायां वाचि 238
शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्या चरन्तः 40
शान्तिः 25, 50
शान्तिकः 463
शान्तिम् 12, 13, 293
शान्तिमान् 407
शान्तिर्वा एषा तस्य साम्नः 406
शान्तिसमृद्धम् 52
शान्ते 20; (अग्नी) 238
शाब्दः (पुरुषः) 209
शामूलपर्णाम्याम् 403
शारीर 55; (आत्मा) 215
शारीरः (पुरुषः) 208, 322
शारीरम् 240
शारीरात् (आत्मनः) 236
शार्कराक्ष्य 132
शार्दूल 302
शालावत्या ३ 403
शाश्वतः 18, 328, 346
शाश्वतम् 24
शाश्वती 25
शाश्वतीः समाः 261
शाश्वतीभ्यः 3
शास्ता 338, 355
शास्त्रविद्वांसः (शूद्राः) 355
शास्त्रहिंसक-356
शिक्षा 38
शिक्षारिणाम् 326
शिक्षास्य मनः 344
शिक्षितं भुवनम् 471
शिरः 55, 174, 176; (चमसः) 203,
259, 260; (स्वर इति) 336;
(उक्त्यस्य) 433
शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवान् (अग्निः) 349
शिरा नद्धयः 367
शिरोव्रतम् 47
शिलकः शालावत्यः 77, 78
शिल्पः कश्यपः 282
शिल्पोपजीविनः 355
शिवः 49, 290; (एव केवलः) 294
शिवतमः (रसः) 348
शिवम् 49, 296; (अशिवमुद्दिशन्ति)
356
शिवा (तनूः) 289
शिवाः 367
शिवाम् 32
शिशुः 203
शिशुम् 203
शिङ्गम् 63, 433; (नरकः) 473
शिङ्गेन 64
शिङ्गेन रामान् वेदेति वेद 473
शिशिरे 385
शिश्ये (दारुभूतम्) 312; (एव) 323
शिभ्रियाणम् (पर्वते) 360
शीक्षाध्यायः 50
शीक्षाम् 50
शीघ्रम् 327
शीर्यते 230, 237; (न) 252, 256
शीर्षकपाले 52
शीर्षे (द्वे) 375
शीर्ष्णा (अश्वस्य) 210
शुक्तस्वरोन्नतत्वम् 331
शुक्र 326
शुक्रः 354; (भूत्वा) 356
शुक्रः (Proper Noun) 438
शुक्रम् 3, 24, 25, 27, 46; (आदाय)
240; (ब्रह्म) 344, 374
शुक्राणि (त्रीणि) 446
शुक्र 292; (लोहित-) 292
शुक्रः 29, 278

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- शुक्लकृष्णो 471
 शुक्लं कृष्णं पुरुषः 395
 शुक्लं तदृचां रूपम् 472
 शुक्लम् 75, 76, 96, 138, 139, 203,
 249, 351, 394, 395, 400, 471
 शुक्लं भाः सैवर्क 75
 शुक्लस्य 165; (लोहितस्य) 242, 323
 शुक्लानि (यजूंषि) 282
 शुक्लम् 142
 शुक्लेन 142
 शुचिः 20, 352
 शुचिषत् 23
 शुचौ (देशे) 173; (आश्रयणे) 287;
 (देशे) 347
 शुद्धः 129, 265, 328, 346, 348,
 353, 354, 355
 शुद्धतमया धिया 345
 शुद्धपक्षे 306
 शुद्धम् 23; (मण्डलम्) 259; (मनः)
 350
 शुद्धसत्त्वाः 47
 शुद्धेषु (अक्षरेषु) 469
 शुनकाः 364, 365
 शुभया (दुःख्या) 289, 291
 शुभाशुभम् 341; (कर्म) 343, 350
 शुभ्रः 41, 45
 शुभ्रम् 35, 44, 46; (इत्याचक्षते) 459
 शुश्रूषन्ते 151
 शुश्रूषितां वाचं भाषिता 279
 शुश्रूषेतैव कर्णाभ्याम् 436
 शुष्कभृङ्गार 308
 शुष्काय 123
 शुष्के (स्थाणौ) 275
 शुष्यति 144, 181
 शुष्यति वै प्राण ऋते अन्नात् 262
 सूकम् 359
 सूद्र 109, 110
 सूद्रः 189; (दुरनूचानः) 437
 सूद्रकः 439
 सूद्रशिष्याः 355
 सूद्राः (शास्त्रविद्वांसः) 355; (इव) 437
 सूद्रेण सूद्रः 189
 सूदन्यः 328, 346, 348, 354
 सूदन्यभूतः 344
 सूदन्यागारे 339
 सूलेन 156
 सूपः (ऊर्ध्वः) 417
 सूक्ष्मम् 375
 सूक्ष्मयोः 212
 सूक्ता (चत्वारि) 375
 सूणवानि 171
 सूणुयाः 218
 सूणुयुः 155
 सूणोति 34, 67, 154, 208, 244,
 256, 311
 सूणोति (नान्यम्) 158, 179, 190; (न)
 246; (घोषम्) 261; (तद्वाचा वदति)
 405
 सूण्वन्तः 121, 122
 सूण्वन्तः श्रोत्रेण 267, 268
 सूण्वन्ति (विश्वे) 286
 सूण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः 16
 शेते 89, 202; (आध्मातः) 216, 249;
 (तस्मिन्) 251
 शेवधिः 17; (इति अनित्यम्) 17
 शेवधेः 347
 शेपाः 350
 शैब्य 28
 शैब्यः 35
 शैलनाः 378, 422
 शोकः 3, 164, 331

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- शोकम् 47, 148, 218
शोकस्य पारम् 148
शोकातिगः 13; (मोदते स्वर्गलोके) 13
शोकायैः 326
शोकान् (तीर्णः) 243
शोकान्तरम् (रूपम्) 242
शोचति 44, 137, 196
शोचामि 148
शोणित 326
शोधयेत् (प्रयत्नेन) 350
शोम् 52
शोषणम् (महार्णवानाम्) 326
शौक्नीपुत्रः 281
शौद्रम् (वर्णम्) 189
शौनकः 38; (भगवान्) 376, 118,
शौनकः कापेयः 110, 111
शौनकं कापेयम् 432
शौनकोपनिषत्-373-376
शौव उद्रीयः 82
श्मशानानि (लोमशानि) 403
श्यामः 278
श्यामजयन्तो लौहित्यः 461
श्यामसुजयन्तो लौहित्यः 461
श्यामाकतण्डुलात् 103
श्यामाकात् 103
श्यामाच्छबलं प्रपद्ये 172
श्येतं रूपम् 375
श्येतः 312
श्येतमदत्कमदत्कं श्येतम् 172
श्येनः 66, 242; (एकं मुवम्) 309
श्यैतनौधसे 304
श्रद्धधेव मनुते 157
श्रद्धधाति 157
श्रद्धधानाय 13
श्रद्धध्याम 264
श्रद्धत्ते 223
श्रद्धत्स्व 145; (साम्येति) 145
श्रद्धयन्तः 47
श्रद्धया 28, 29, 36, 54, 69; (समर्धयति)
442
श्रद्धा 11, 42, 56, 127, 157, 192,
347; (च तपश्च) 472
श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्या 157
श्रद्धादेयः 108
श्रद्धाम 37, 125; (उपासते) 272
श्रद्धा यज्ञदक्षिणा 391
श्रद्धायां हेव दक्षिणा प्रतिष्ठिता 229
श्रद्धायामिति 229
श्रमः (= मृत्युः) 196
श्रमणः (अश्रमणः) 243
श्रमेण 434; (तपसा) 469
श्रवणाद्बुधयोगेन 343
श्रवणाय 16, 171; (श्रोत्रम्) 171
श्रवणायापि बहुभिर्भ्यो न लभ्यः 16
श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च 419,
422
श्रवणीयम् 70
श्रवणेन (आत्मनः) 206
श्रविष्ठार्धम् 341
श्राद्धकाले 21
श्रान्तः 242
श्राम्यति चक्षुः 196; (श्रोत्रम्) 196;
(एव वाक्) 196
श्रावयेत् 21
श्रावितमसि 274
श्रितम् 103
श्रिताः 24, 25, 27
श्रियं वः प्रयच्छेयम् 415
श्रियम् 51
श्रिया 54; (तपति) 264, 281; (प्रजा-
पतिना) 442
श्रीः 32, 101, 205; (उपवर्हणम्) 304;
(बहिर्धेव) 380, 389, 390; (साम्नः)
404, 409

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- श्रीमत्तमः 306
श्रीमान् 353, 407, 412
श्रीरिति (उपासीत) 308
श्रीर्वा एषा तस्य साम्नः 406
श्रीर्वा एषा प्रजापतिः 442
श्रीर्वै भाः 380
श्रीर्वै साम्नो हिङ्गारः 380
श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्भासाः 277
श्रीश्वेरा (अपरौ) 304
श्रुतं श्रुतम् 34
श्रुतं हेय मे भगवद्दृशेभ्यः 148
श्रुतम् 7, 34, 51, 65, 115, 135;
(मे) 449
श्रुतिः 102
श्रुतिम् (साम्नः) 404
श्रुतिमान् 404
श्रुते (आत्मनि) 254
श्रुतेः (श्रोतारम्) 218, 244
श्रुतेन 18, 46
श्रुत्वा 64
श्रुषो वाहेयः कारयपः 460
श्रेयः 15, 40; (जायते) 380; (पापीयसः)
380
श्रेय आद्दानस्य साधु भवति 15
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः 15
श्रेयसः (देवान्) 186
श्रेयस उपद्रष्टा 415
श्रेयसा सिद्धः पापीयान् प्रतिविजते 442
श्रेयसीषु (चरति) 380
श्रेयांसम् 188; (परिवेष्टेवै ब्रूयात्) 430
श्रेयान् 51, 119; (वस्यसोऽसानि) 51
श्रेयोऋपम् 188, 189
श्रेयो वा इदमस्मत् 418
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते 15
श्रेष्ठः 122, 196, 266
श्रेष्ठम् 18, 121; (सर्वधातमम्) 123
श्रेष्ठाः (देवानाम्) 383
श्रेष्ठाय 123; (स्वाहा) 273
श्रेष्ठिनम् (स्वाः) 324
श्रेष्ठी (स्वैर्भुङ्क्ते) 324
श्रेष्ठ्यम् 123; (देवानाम्) 324, 437
श्रेष्ठ्याय 263, 308
श्रेष्ठ्ये 467
श्रोतव्यः (आत्मा) 206, 254
श्रोतव्यम् 35
श्रोता 35, 152, 153, 337; (भवति)
340
श्रोतारम् (श्रुतेः) 218; (विद्यात्) 318
श्रोतुः (श्रुतेः) 244
श्रोतृ 225
श्रोत्रं वाच संपद् 121
श्रोत्रं वाच साम्नः श्रुतिः 404
श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः 271
श्रोत्रं वै ग्रहः 215
श्रोत्रं वै परमं ब्रह्म 234
श्रोत्रं वै ब्रह्म 234
श्रोत्रं वै संपद् 266
श्रोत्रं शृण्वत् 315
श्रोत्रं श्रोत्रिया बहुधा वदन्ति 408
श्रोत्रं साम 430
श्रोत्रं होच्चक्राम 267
श्रोत्रं च चक्षुश्च 472
श्रोत्रं चन्द्रमा अभिदधाति 466
श्रोत्रं दिशः 433
श्रोत्रं दैवम् 190
श्रोत्रं नरकः 473
श्रोत्रं नाम देवता 307
श्रोत्रं निधनम् 402
श्रोत्रपतिः 52
श्रोत्रम् 6, 30, 35, 52, 58, 62, 63,
70, 76, 85, 88, 101, 106, 107,
110, 114, 121, 122, 126, 133,

श्वे 283-300 कौ 301-324 मी 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- 171, 178, 180; (शृण्वन्) 186,
196, 201; (एकायनम्) 207,
216, 255; (संश्रावयित्) 306, 312,
313, 316; (एकमङ्गम्) 317;
(सहाप्येति) 323, 348, 385;
(निधनम्) 388, (दिशस्ताः) 396,
408; (उद्गाता) 420, 450, 472
- श्रोत्रमल्पवहत् 427
श्रोत्रमप्येति 316
श्रोत्रमयः 248, 396
श्रोत्रमासीत् (ता इमा दिशः) 421
श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पाद्ः 107
श्रोत्रमेवर्क-मनः साम 76
श्रोत्रमेव सा-मनोऽमः 76
श्रोत्रमेवायतनम् 234
श्रोत्रं पाद्ः 405
श्रोत्रं प्रतिहारः 85
श्रोत्रं भूत्वा दिशः प्राविशन् 428
श्रोत्रस्य शरीरम् 438
श्रोत्रस्य श्रोत्रम् 6, 251
श्रोत्रादन्तरः 223
श्रोत्रापेतः 315
श्रोत्राय स्वाहा 273
श्रोत्रियः 245
श्रोत्रियम् 41
श्रोत्रियस्य 57, 58
श्रोत्रियाः 47, 408, 424
श्रोत्रे 32, 42
श्रोत्रेण 64, 121, 122, 419, 420,
422
श्रोत्रेण शब्दम् (प्रह्लापयितुम्) 315
श्रोत्रेण शब्दानाम्प्रोति 317
श्रोत्रेण शब्दान् वेदेति वेद् 473
श्रोत्रेण शृण्वत् 312
श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति 215
श्रोत्रेणेति 305
- श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति 427
श्रोत्रे तिष्ठन् 223
श्रोत्रे मृत्युपाशः 466
श्रोत्र्याम्यहमिति श्रोत्रम् 196
श्रौत्रः (पुरुषः) 207, 228
श्रद्धणम् 92; (बलवदिन्द्रस्य) 92
श्रिष्ट्यन्ते 117
श्लेष्मणा 447
श्लेष्मा 326
श्लोकः 29, 33, 35, 37, 55, 56, 57,
58, 91, 123, 129, 135, 166,
197, 203, 248; (एषः) 416,
441, 447
श्लोककृत् 60
श्लोकम् 186
श्लोकाः 191, 207, 233, 239, 240,
249, 255, 286, 348, 349-
श्लोकैः (पप्रच्छ) 231
श्लोकौ 36
श्वः 23, 113, 114; (प्रैष्यन्) 472
श्वभ्यः 122, 268
श्वभ्रम् 87
श्वयितुम् 177
श्वयोनिम् 128
श्वसिति 367
श्वजनिः वैश्यः 436
श्वानः 82, 230, 367
श्वापदाः 199
श्वापदानि 149, 152, 153
श्वान् श्वेतः 82
श्वेतकेतुः आरुण्यः 124, 135, 268
श्वेतकेतुम् 141, 301
श्वेतकेतो 142, 143, 144, 145, 146
श्वेताश्वः 461
श्वेताश्वतरः 299
श्वेताश्वतरोपनिषत् 283-300
श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः 225

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

श्रीभावाः 14

ष

षट्पुत्रः 423

षड् (देवाः) 226

षडङ्गः (योगः) 342

षडरे 29

षड् वै देवताः 467

षड्ढि प्राणोऽपानः...423

षड्भिर्मासैस्तु युक्तस्य सम्यग्योगः प्रवर्तते
346

षड्विधा 101

षण्मासान् 272

षोडश 37

षोडशकलं वै ब्रह्म 459

षोडशकलः 140, 194

षोडशकलः सोम्य पुरुषः 140

षोडशकलम् 36, 472; (अप्येति) 472

षोडशकलो वै पुरुषः 459

षोडशधा (व्यकुरुत) 409

षोडशम् 105

षोडशशतं वर्षाणि जीवति 462

षोडशाक्षरम् 459

षोडशान्तम् 284

षोडशिना (सूर्यराज्यम्) 352

षोडशी 194

षोडश्या कलया 194

स

संयत्ताः (आसन्) 373

संयद्दामः 117

संयन्ति 108, 109

संयुक्तम् (एतत्) 284

संयुज्यन्ते 29

संयुनक्तु 289, 293

संयेताते (प्रजापतिश्च मृत्युश्च) 426

संयेतिरे 70, 426

संयोगः (एषाम्) 283

संयोगनिमित्तहेतुः 297

संयोगहेतुः 296

संरब्धाः 82

संराधनीम् 273

संलयाय (ध्रियते) 242

संवत्सरः 29, 42, 126, 174, 176,
177, 194; (परिवर्तते) 250, 341,
349; (साम) 459

संवत्सर एव समित् 271

संवत्सर एव साम 401

संवत्सरम् 28, 118, 121, 122, 127,
128, 192, 267; (वत्स्यथ) 366,
409

संवत्सरामिति 451

संवत्सरं मज्झो नाह्नियात् 91

संवत्सरस्य 107, 177, 227, 304,
470

संवत्सराः 225

संवत्सरो वै प्रजापातिः 29

संवत्स्यथ 28

संवादिष्ठाः 199

संवादिष्यामहे (न) 437

संवादिष्ये (tmesis सम् एनेन वादिष्ये)
237

संवननम् 340

संवर्गः 110

संवर्गोऽसि 274, 308

संवर्गौ 110

संवर्तते 145

संववर्ह (प्राणः) 268

संवसेत् (न तैः सह) 355

संवादः 437

संविक्ते 203

संविदा 54

संविदानयोः 462

संविदाना 203

संविदानाः (मोघम्) 370

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

संविद्वते 371	संस्पर्शम् 307
संविभाति 46	संस्पर्शान् 473
संविवेश 46	संस्पर्शान् 102
संविशति 49, 123, 346	संस्पृष्टः 319
संविशत्यात्मनात्मानम् 49	संस्फुरति 351
संवृद्धते 110, 308	संस्त्रयम् (अवनयति) 273
संवृद्धि 308	संहताः 43
संवृतम् 301	संहस्य (पक्षौ) 242
संवृद्ध्युपेतम् 331	संहरति (एष देवः) 295
संवृहेत् 268	सं हास्यै पयते यं कामं कामयते 266
संबेद्यन् 310	संहितायाः 50
संबेदितः 36	स आत्मा 142-147
संबेशे (अस्तमितः) 467	स आत्मानं वेद 456
संशय 44	स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति 234
संशाम्पाति 88; (तन्निधनम्) 88	स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते 66
संश्रावयितृ (श्रोत्रम्) 306	स—इत्येकमक्षरम् 259
संश्लिष्यतः (यावापृथिवी) 381	स इदं सर्वं भवति 187
संसत् (देवी) 428	स इममेवात्मानं द्वेषाऽपातयत् 185
संसवे 384	स ईक्षत—लोकान्नु सृजा इति 62
संसारचक्रम् 346	स उत्तमः पुरुषः 171
संसारम् 20	स उ प्राणस्य प्राणः 6
संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः 299	स एकधा भवति 159
संसारे 326	स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् 65
संसृजत (पाप्मना) 389	स एतमेव सीमानं विदार्य 65
संसृज्य 288	स एतमेवाप्नोति 431
संसृज्यते 69; (पाप्मभिः) 239; (देवताभिः) 379	स एतस्माज्जीवघनात् परात्परम्...ईक्षते 36
संस्करोति 118, 308	स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद्दानः 246
संस्कुर्वन्ति 168; (वाचा) 446	स एतेन प्रज्ञेनात्मना 67
संस्कृत्य 272	स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति 34
संस्तावः (तयोः) 236	स एनमाविदितो न भुनक्ति 189
संस्तीर्य (अगारम्) 312	स एनान् ब्रह्म गमयति 118, 127
संस्तुतानि 464	स एवं विद्वान्स्माच्छरिरभेदात् 66
संस्थाः (सप्त) 391	स एवाय स उ श्वः 197
संस्थानम् 302	स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् 158
संस्थितिः 334; (दीपस्य) 352	स एवास्मि यं मा मन्यस इति 453
	स एवेदं सर्वमिति 158

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स एष इन्द्र उद्गीथः 458	संकल्प—339
स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः 186	संकल्पः 10, 67, 150, 159, 192, 347
स एष एवायास्यः 428	संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैः 296
स एष क्रीशो वसुधानः 103	संकल्पनीयम् 70
स एष जीवेनात्मनाऽनुप्रभूतः 144	संकल्पयति 150, 179
स एष नेति नेत्यात्मा 236; 237, 252, 256	संकल्पयते 150
स एष परोवरीयानुद्गीथः 79	संकल्पात् 162
स एष पाङ्क्तो यज्ञः 190	संकल्पात्मकानि 150
स एष पुत्री प्रजावांश्च उद्गीथः यः प्राणः 421	संकल्पादस्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति 162; (मातरः) 162; (भ्रातरः) 162; (स्वसारः) 162; (सखायः) 162; (गन्धमालये) 162; (अन्नपाने) 162; (गतिवादिते) 162; (स्त्रियः) 162
स एष प्राणन्नेधा विहितः 176	संकल्पाद्वाच भूयोऽस्तीति 159
स एष ब्रह्मण आवर्तः 456	संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः 328, 334
स एष रसानां रसतमः परमः ...68	संकल्पानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
स एष वशी दीनाग्र उद्गीथः यत्प्राणः 422	संकल्पाहंकारसमन्वितः 295
स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः 260	संकल्पैकाग्रयनानि 150
स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः 76	संकल्पो वाच मनसो भूयान् 150
स एषोऽकलोऽमृतो भवेति 37	संकल्प्यै 150
स एषोऽश्माऽऽखणः 71, 419, 422	संकीडत एव 366
स ओमिति वा होद्वा मयिते 166	संकीडतीति 366
स कर्मणातिग्राहेण गृहीतः 215	संखिदेत् 122
स कामेनातिग्राहेण गृहीतः 215	संगतम् 12
सकृत् 100	संगवकाले 467
सकृद्धिवा हैवास्यै भवति 100	संगववेलायाम् 86
सकृद्धियुत्तम् 205	संग्रहीता 438
सकृद्धिभातः 164	संग्रहीतारम् 438
सकृद्धिभातो हेवैष ब्रह्मलोकः 164	संग्रहेण 17
सक्तः (एति) 248	संघ 299
सक्तः (भूतात्मा) 332	संघात 349
सक्तस्य (पुत्रदारकुटुम्बेषु) 346	संघाते 326
सकथ्यौ 176	स चानन्त्याय कल्पते 296
स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकम् अभिसंपद्यते 176	सचारकविधम् 341
सखायः 162	सच्च त्वं च 204
सखाया 44, 292	
सखिलोर्ककामः 162	
स ग्रामाद् ग्रामं पृच्छन् 146	

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- सत्त्वासत्त्व 472
सत्त्वैवासत्त्व (द्वयमग्र आसति) 413
सजने 216
सजातवनस्याम् 464
सजाताः 409
स जीवति यावज्जीवति 271
स जीव शरदः शतम् 310
सज्यते 237, 252; (न हि) 256
संचरः 83
संचरणी (सृतिः) 236
संचरति (स्वकर्माभिः) 295
संचरन् 196
संचरन्तः 163
सं च वि चैति सर्वम् 293
संचुकोच 288
सं जायां पत्या सह 279
संजिहानः 80, 108, 130
संजिहाना इव 371
संज्ञा 208, 255
संज्ञानम् 67
सत् 34, 57, 163; (देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्चान्यत्) 304
सतः 39
सत आगम्य 144; (न विदुः सत आगच्छामह इति) 144
स तत्र पर्येति जक्षत् ऋडिन्...171
सतनुः (साङ्गः) संभवति 433, 434
सतनुम् 466
स तपोऽतप्यत 421
सता सोम्य तदा संपन्नो भवति 141
स-ति-यम् इति 259
सति संपद्य 143; (न विदुः सति संपद्यामह इति) 143
सति संपद्यामह इति 143
स-ती-यम् इति 163
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते 20
सतूर्याः 14
सतो ह्येष रसः 204
सत्तमाः 87
सत्यम् 136, 305
सत्त्वायणम् 165
सत्त्वम् 26
सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः 353
सत्त्वशुद्धिः 159
सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः 159
सत्त्वस्थः 347; (प्रवर्तकः) 290
सत्त्वात् संप्राप्यते मनः 332
सत्त्वान्तरस्यम् 353
सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत् 137
सत्पतिः 32
सत्प्रतिष्ठाः 142
सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति 189
सत्यं वै चक्षुः 337
सत्यं हीन्द्रः 314
सत्यं ह्येषा देवता 381
सत्यं हेव ब्रह्म 259
सत्य इति 230
सत्यकाम 28, 113, 114
सत्यकामः 167, 355
सत्यकामः 35; (आत्मा) 161
सत्यकामः जावालः 111, 112, 123, 234
सत्यकामतः 349
सत्यकामत्व- 353
सत्यकामाः 39
सत्यकामाय जावालाय 275
सत्यकामे जावाले 115
सत्यकामो नाम त्वमसि 111, 112
सत्यं च हेनया वदत्यसत्यं च 421
सत्यं चैनया वदत्यनृतं च 419
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म 355
सत्यधर्मः 351
सत्यधर्माय 4, 265; (विष्णवे) 351

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 च 174-282

- सत्यधृतिः 16
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् 156
सत्यप्रसवाय 279
सत्यभूयमेव भवति 259
सत्यम् 8, 10, 12, 30, 31, 39, 41,
42, 43, 45, 47, 53, 55, 56,
70, 138, 142, 143, 144, 145,
146; (आत्मानम्) 147, 149, 152,
156, 157, 161, 163, 189, 202;
(मधु) 210; (उपासते) 272;
(आत्मा) 333, 355; (तत्) 356;
(एकम्) 362, 384
सत्यमक्षरम् 385
सत्यमिति 304
सत्यमित्येनदुपासीत 234
सत्यमिवाच्युतं पर्यन्ति 356
सत्यमुपैव ह्यते 381
सत्यमेव 259; (जयति नाच्युतम्) 45
सत्यं ब्रह्म 259
सत्ययज्ञः पौलुषिः 129
सत्ययज्ञः पौलुषिः प्राचीनयोग्यः 460
सत्ययज्ञं पौलुषिम् 131
सत्ययज्ञं पौलुषितम् (sic) 404
सत्यवचनम् 105
सत्यवचाः 53
सत्यवहाय 38
सत्यश्रवाः लौहित्यः 461
सत्यसंकल्पः 102, 161, 167, 329,
355
सत्यस्य (मुखम्) 265
सत्यस्य आत्मा 322
सत्यस्य पन्था न त्वा जहाति 452
सत्यस्य सत्यम् 202
सत्यस्य सत्यमिति 348
सत्यस्यापिहितं मुखम् 351
सत्वाः (कामाः) 163
सत्यात् 53, 112
सत्यात्म 52
सत्याधिवाकश्चैत्ररथिः 404
सत्यान् 161
सत्यान्तुतोपभोगार्थः 357
सत्याभिलाषिणि 347
सत्याभिसंधः 147
सत्येन 45, 99, 156, 198; (तपसा)
285
सत्येन पन्था विततो देवयानः 45
सत्ये नभसि हिताय 355
सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा 45
सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता 230
सत्रम् (आसत) 364
सत्रासाहम् 371
स त्रेधात्मानं व्यकुरुत 176
स त्वमङ्गकषायोऽसि 277
स त्वां स्वर्ग्यं स्वरगाम् 444
सत्वादधि महानात्मा 26
सद् 31, 107; (= अमृतम्) 183;
(cp सत्)
सदः 414
सदधीयानः 347
सदश्वाः 20
सदसत् 43
सदसत्कलमयैः (पशैः) 332
सदसि 301; (न शयीत) 414
स दह्यते, अथ हन्यते 147
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः 27
सदाम 203
सदायतनाः 142
सदृशी (रिच्यते) 417
सदेव सोम्येदमग्र आसीत् 137
सद्ध्यायी 347
सद्ब्रह्मणि 347

श्रे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

- सघ्नन् 17
सयाजी 347
सद्वादी 347
स द्वितीयमैच्छत् 185
सधमायम् (आसीत्) 471
सध्रीचीः 458
सनगः 257
सनगः (वंश) 212
सनत्कुमारम् 147
स न द्रुहतेऽय मुच्यते 147
सनये 210
स न साधुना कर्मणा भूयान् 251
सनातनः 25; (वंश) 212, 257
सनातनम् 21, 24, 350
सनात्कुमारः (v.l. सनत्कुमार as corrected)
159
स नाम्नातिप्राहेणगुहीतः 215
स नारमतैकः 328
सनारुः 212, 257
स निरुक्तः 455
स नैव व्यभवत् 188, 189
स नो बुद्रुष्या शुभया संयुनक्तु 291
संततम् 308
संतता 32
संतताः 66
संततानि 39
संतत्यै 66
संतमादिव (जायते) 409
संतमेनं ततो विदुः 56
सं तं पर्यासि समु यन्तु वाजाः 309
संतानः 50
संतृष्णानि 94, 385
संतोषम् 346
संधाति 119, 120
संध्यात् 120
संदीप्तमसि 274
संदृग्धानि 220, 221
संदृशे 26, 294
संदेहः 132, 133; (बहुलः) 133
संदेहस्त्वेष आत्मनः 132
संदेहो (गहने) 250
संद्रवन्तम् 394
संद्रवन्त्यै 395
संधत्तः (एतौ अन्तौ) 401
संधयीत (Read संदधीत ?) 43
संधाः (अतिक्रम्य) 314
संधानम् 50
संधिः 50
संधिम् 13
संधीयते 50
संध्यं तृतीयं स्वप्रस्थानम् 239
संध्ये स्थाने तिष्ठन् 239
संनस्यन्ति-इति 429
संनमन्ते 308
संनिगच्छति 200
संनिधत्ते 28, 32
संनिधाय 44
संनिरुद्धः (मायया) 292
संनिविष्टः 27; (जनानां हृदये) 290;
(हृदये) 294
संनिहितम् 43
संनीय (मन्यम्) 272, 280
संन्यासयोगात् 47
संन्यासी 339
सन्मूलम् 142
सन्मूलाः 142
सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः
142
सपत्नः 194
सपत्नाः 60
सपत्नातिव्याधिना 224

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा 188
सप्त आदित्यस्य रश्मयः 397
सप्तकृत्वः 456
सप्तगीतानि 413
सप्तचक्रे 29
सप्तदशः 354, 365
सप्तधा 159; (स्वर्गं लोके दधाति) 467
सप्तधा नवधा चैव 159
सप्तपुत्रः 423
सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् 42
सप्तभिरेनं स्वारयन्ति 376
सप्तमौ 387, 388
सप्तर्षिः 396, 397
सप्तर्षयः 473
सप्तविधम् 86
सप्तविधम् (साम) 398; (साम्नः) 456
सप्त हि शीर्षण्याः प्राणा द्वात्रिंशच्चौ (नवपुत्रः)
423
सप्त हीमे शीर्षण्याः प्राणाः 423
सप्ताङ्गः 48
सप्तान्त्रानि 191
सप्ताक्षिपः 33, 42
सप्तत्याधानम् 203
सप्ताह्याभ्यन्तरः 41
सप्तद्व्यचारिणः 437
सप्त ब्रह्म त्यदित्याचक्षते 227
सप्त ब्रह्म वेद 456
सप्ता (दैवी) 428
सप्तागः 125, 464
सप्ता भाणकरोत् 176
सप्ताम् 172
सप्तः 182, 366; (hence साम) 387
सप्तः (आकाशेन) 406, 472; (दिवा)
406; (सर्वेण भूतेन) 406
सप्तः पृथिव्या 406, 472
सप्तः सर्वेण भूतेन 472
सप्त आत्मेति विद्यात् 318
सप्तकल्पन्तापश्च तेजश्च 150
सप्तकल्पेतां वायुश्चाकाशां च 150
सप्तकल्पतां धावापृथिवी 150
सप्ततपत् (तान्) 446
सप्ततिसृष्टाः 81
सप्त मनसा वाचं मिथुनं सप्तभवत् 176
सप्तनस्कः 20
सप्त मनोरूपमकुरुत् 471
सप्तन्तम् 181; (तम्) 217; (पर्यविशन्)
386
सप्तन्वारभेते (त्रियाकर्मणी) 247
सप्तन्वालभध्वम् (इति) 373
सप्तभवत् 66, 67, 107, 176, 185
सप्तन्याददानः (तेजोमात्राः) 246
सप्तम् 33, 87; (सर्वैः नामभिः) 198
सप्तयतन्त 426
सप्तया (अतिमुच्यते) 379
सप्तया एतुम् (कः अर्हति) 382
सप्तर्षयति 442; (अत्राद्येन) 445
सप्तर्षयिता 69; (ह वै कामानां भवति) 69
सप्तर्षितम् 43, 156
सप्तर्षिताः 210
सप्तवदत् (एकधात्रे) 416
सप्तवहारम् 143
सप्तवनुते 27, 56; (ब्रह्म) 248
सप्तष्टिः 217
सप्तसृजन् 389
सप्तस्तः 166, 170
सप्तस्तस्य 83; (खलु साम उपासनं साधु) 83
सप्तस्तेन 86
सप्तस्राक्षुः 389
सप्तहन्यत 176
सप्त महात्मा देवः 433
सप्ताः 1, 194; (शाश्वतीः) 261
सप्ताः सहस्रं सप्ततीः 416

श्लो 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

- समागमः (तयोः) 357
समाह्लाः (मानुषीः) 60
समाददीत (Read समादर्थात ?) रथम् 235
समाधिः 342
समाधिनिर्धूतमलस्य 350
समानः 33, 34, 49, 52, 72, 102,
134, 192, 239, 354, 471
समान इति 230
समानबुद्धः 461
समानम् 41, 282; (पुरुषम्) 408;
(मनश्च प्राणश्च) 413; (वाक् चापानश्च)
413
समानसंज्ञः 328
समानाय 134
समापयति 313
समापयितव्यः 313
समापिपयिषेत् 197
समाप्तिः 409
स मा भग प्रविश 51
समाभ्यः 3
समारताः 80
समारुह्य 317; (अक्षरम्) 390
समारोहन् 421, 422
समावतीः 447
समावर्तयति 115
समावर्तयन् 115
समासः 139
समासकम् (चित्तम्) 350
समासते 292
समासम् 156
समाहितः (भूत्वा) 252
समाहिताः 161; (कामाः) 353
समाहितात्मा (उपनिषद्भिः) 235
समिन्नयति सर्वतः 280
समित् 125, 126, 127, 271
समितिगमः 279
समित् 124
समित्पाणयः 28, 130
समित्पाणिः 41, 169, 170, 301, 323
समित्पाणी 167
समिद्धः (मध्यतः) तौ मुष्कौ 276
समिद्धे 39
समिधः 42
समिधम् 112, 113, 114
समिन्स्वामिमिति 430
समीचो मनुष्यानरोषीः 452
समीरणे 356
स मुक्तिः सातिमुक्तिः 213
स मुखाच्च येनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत 186
समुत्तस्थौ 312, 323
समुत्तिष्ठन्ति 162
समुत्थाय 163, 171, 208
समुत्थिते 287
समुदपारयत् 276
समुदयम् (शरीरम्) 330
समुदायन्ति 401
समुदीषति 140
समुदूहन्ति 448
समुद्रः 84, 90, 107, 113, 144, 207,
255, 292, 383, 394, 409
समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः 175
समुद्रम् 37, 144
समुद्रवेला (इव) 332
समुद्राः 42
समुद्रायणाः 37
समुद्रे (अपरे) 175; (पूर्वे) 175
समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते 457
समुद्रो द्विस्तावत्पर्येति 217
समुद्रो निधनम् 84
समुपविविशुः 77
समूदाते 237
समूदिरे 115

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 नै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- समूलः 36; (वा एष परिशुष्यति योऽनृतम्
अभिवदति) 36
समूलम् 231
समूह 4, 265
समृद्धः 244
समृद्धम् (कर्मति विद्यात्) 123; (एकम्)
352
समृद्धिः 69
समृद्धिं तत्र जानीयात् 124
समे (प्रतिष्ठति) 266; (शुचौ) 287
समेघः 107
समेतं साम प्रजनयतम् 410
समेति (विश्वम्) 269
स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु 51
समेवाभवत् (tmesis) 185; (cp. सम-
भवत्)
समो दिवा 472
संपत् 121, 122, 268; (पश्चात्) 452,
(परमा) 244,
संपत्स्ये 146
संपदः 213
संपदे 123; (स्वाहा) 273
संपद्यति (तद्भावम्) 345
संपद्यते 36, 142; (यज्ञः) 325; (परैव)
371
संपद्यमानाः (न पराः) 371
संपद्यमानैः 33
संपद्यामहे 143
संपन्नः 36; (सता) 141, 162;
(तेजसा) 166
संपन्नतमः (मानुष्यकैर्भगैः) 244
संपन्नम् (एवैतत्) 370
संपरिगृह्य 17
संपरिष्वक्तः (स्त्रिया) 242
संपरिष्वक्तौ (स्त्रीपुमांसौ) 185
संपरीत्य 15
संपर्कात् (काम-) 350
संपश्यध्वे 365
संपातम् 123, 128
संपादयांचकार 130
संपादयांचक्रुः 130
संपूर्यताइ इति 269
संपूर्यते 124, 129
संपेदुः 112, 171
संप्रति 130, 170, 408, 454
संप्रतिविद्ः 303
संप्रतिष्ठन्ति 35
संप्रतिष्ठन्ते 34
संप्रतिष्ठाः (क च) 283
संप्रतिष्ठाप्य 173
संप्रतिष्ठिताः 34
संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति 130
संप्रतिः 195
संप्रदानम् (पितापुत्रियम्) 312
संप्रद्रवते 366
संपन्नवामहै 467
संप्रमुच्य (अङ्गैः) 245
संप्रयच्छति (अथास्मै) 313
संप्रयोगः 326
संप्रसन्नः 166, 170
संप्रसादः 163, 171, 327
संप्रसादे (एतस्मिन्) 241
संप्रसूताः 42
संप्राप्तवत् 93, 94
संप्रोतम् 425, 436
संप्लवन्ते 89
संप्लावयति 401
संपसाय 265
संवभूव 38
संवभूवतुः 175
संवोधयिता (एकोऽस्य) 336
संभरत (छन्दांसि) 390
संभवः (प्रेत्य) 231
संभवतः 414

श्रे 283-300 को 301-321 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

- संभवति 22, 125, 185, 265, 271,
440, 459
संभवतोः (तयोः) 417
संभवन्ति 39
संभवन्नत्परिच्यत् 414
संभवात् 2
संभवावहै 414
संभविष्यत् 414, 417
संभवे 288
संभवेयम् (येन) 413
संभावयति 421
संभाषमाणः 307
संभूः (देवः) 448, 449
संभूतः 127
संभूतिः 409; (इत्यपास्ते) 422
संभूतिम् 4, 465
संभूतिर्मे 452
संभूत्याम् 3
संभूत्याऽमृतमश्नुते 4
संभूर्देवः 452
संभृत्य 272
संमर्शिनः 54
संमितम् (एव) 370
संमृदत्वम् 330
संमोहः 331
संमोहम् (न्येति) 316; (एति) 321; (छिन्वा)
353
संमोहमिव (न्येति) 246
संमोहमौली 346
सम्पक्प्रयुक्तासु (क्रियासु) 35
सम्पगुषिसंघजुष्टम् 299
सम्पग्नानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् 45
सम्पग्योगः (प्रवर्तते) 346
सम्पक्त्वमसि 452
सम्पन्नः लोकाः 102
सम्पन्नि 263
सम्राट् 32, 232-235, 338
स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते 189
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् 142-
146
स यज्ञेनैव जायते 445
स यत्कुमारं जन्मनोऽप्रेऽधि भावयति 66
स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति, अनन्वागतस्तेन
भवति 241
स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्... पुरुषः 184
स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् 183
स यत्राणिमानं न्येति 245
स यत्रायमात्माऽवलयं न्येति 246
स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते
246
स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति 248
स यथा तत्र नादाह्येत 147
स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः 171
स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवद्धः 142
स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत् 180
स यदि तस्य कर्ता भवति 147
स यदि पितरं वा मातरं वा ... भृशमिव
प्रत्याह 156
स यदि पितृलोककामः भवति 162
स यदि स्त्रियं पश्येत् 123
स यद्वैतच्चक्षुषाऽग्रहैष्यत् 64
स यद्वैनच्छिन्नेनाग्रहैष्यत् 64
स यद्वैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यत् 64
स यद्वैनच्चचाऽग्रहैष्यत् 64
स यद्वैनन् प्राणेनाग्रहैष्यत् 64
स यद्वैनद्वाचाऽग्रहैष्यत् 64
स यद्वैनन्मनसाऽग्रहैष्यत् 64
स यदोत्क्रमिष्यन् भवति 261
स यद्यदेवास्तृजन तत्तदनुमध्रियत 177
स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 229
स यस्तान् पुरुषान् निरुह्य प्रत्युह्य... 230

ई 1-5 के 6-10क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 नै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स यावत् क्षिप्येन्मनः 166
स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोति 190
स यावदस्माच्छरिरादनुत्क्रान्तो भवति 166
स युक्तः करोति 436
सयुग्वानम् 108
सयुगवा रैकः 108, 109, 110
सयुजा 44, 292
स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते 148
सगः (ऐरंमदीयम्) 165
सरणम् (आज्ञेः) 72
सरथाः 14
सरसः (एषः) 383, 448
सरसः (परस्य) 361
सरसया (विद्यया) 448
सरसा (त्रयी विद्या) 383, 448
स रसेनातिग्राहेण गृहीतः 215
सरस्वति तमिह धातवे करिति 281
सरस्वत्याम् 364
सरिरस्य (मध्ये) 361
सरूपाः 41, 292
स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः 215
सर्गहेतुः (आदित्यः) 347
सर्गेषु 26
सर्तवे 397
सर्पदेवजनविद्याम् 148, 149, 152
सर्पन्ति 82
सर्पाः 91; (गन्धर्वाः पितरः) 91
सर्पिः 117, 140, 285
सर्पिषाक्तः 278
सर्पिष्मन्तम् 278
सर्वे वा अत्तीति तद्दित्तेरदितित्वम् 177
सर्वे सन् 195
सर्वे ह पश्यः पश्यति 159
सर्वे हि पश्यन् पश्यति 357
सर्वः 34, 35; (अस्मि) 242
सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्रध्याः
93

सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति 93
सर्वकर्मा 102, 103
सर्वकामः 102, 103
सर्वकाममयः (पुरुषः) 347
सर्वक्षिते (ब्रह्मणे) 351
सर्वगः 299
सर्वगतः (शिवः) 290
सर्वगतम् 38, 291
सर्वगन्धः 102, 103
सर्वगम् 46
सर्वगुणसंपन्नाय (दयात्) 346
सर्वग्रन्थीनाम् 159
सर्वे खल्विदं ब्रह्म 102
सर्वजवेन 8, 9
सर्वजितः कौपीतकेः (उपासनानि) 308
सर्वज्ञः 35, 39, 43, 48, 353
सर्वज्ञत्व—353
सर्वज्यानिम् 194
सर्वे जहाति सर्वे शुष्यति 144
सर्वे जितम् 456
सर्वतः 46
सर्वतः पाणिपादम् 290
सर्वतःपृष्ठेषु 102
सर्वतःश्रुतिमत् 290
सर्वतत्त्वैः 288
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् 290
सर्वतोद्वारम् (साम) 397
सर्वतोमुखः 288
सर्वदा समस्तेन साम 86
सर्वदेवत्यम् 177
सर्वधातमम् 123
सर्वे तत् प्रज्ञानेत्रम् 67
सर्वे तदत्र गत्वा विन्दते 163
सर्वं तं परादात् 206, 255
सर्वपाशैः 284
सर्वे प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् 285

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छ 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 जे 377-474

- सर्वभावपरित्यागः (योगः) 345
 सर्वभुक् 353
 सर्वभूतगुहाशयः 290
 सर्वभूताधिवासः 298
 सर्वभूतानि 173
 सर्वभूतान्तरात्मा 24, 42
 सर्वभूतेश्वरः (अभयं दत्त्वा) 338
 सर्वभूतेषु (गुरुम्) 289; (गुरुः) 293
 सर्वभूतेषु चात्मानम् 2
 सर्वभूतैः 45
 सर्वम् 34; (अस्तुना जिवति) 405, 409;
 (आप्तं भवति) 456
 सर्वमयः 248
 सर्वमस्यान्नं भवति 177
 सर्वमहोरात्राभ्यामात्मम् 213
 सर्वमात्मा जानीते 337
 सर्वमात्मानं पश्यति 252
 सर्वमाप्नोति सर्वशः 159
 सर्वमायुरयान्यहम् 462
 सर्वमायुरियात् 278, 279
 सर्वमायुरेति 370, 371, 380
 सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं च 260
 सर्वमृत्योः स्पृणातीति 466
 सर्वमेव तत् संदृष्टति (अग्निः) 265
 सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतः...संभवति 265
 सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्यावः 167
 सर्वमेवैता देवताः पाप्मानं निपक्षयन्ति 428
 सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति 34
 सर्वं पाप्मानं तपति 253
 सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामात्मम् 213
 सर्वं मृत्युनात्मम् 213
 सर्वं मृत्युनाभिपन्नम् 213
 सर्वरसः 102, 103
 सर्वरूपः 395
 सर्वरूपम् 374
 सर्वरूपाः 42
 सर्वलोकस्य 24
 सर्ववित् 39, 43, 220, 371
 सर्ववित्तमः 358
 सर्वविद्यः 297, 299
 सर्वविद्याप्रतिष्ठाम् 38
 सर्ववेदसम् 11
 सर्वव्यापिनम् (आत्मानम्) 285
 सर्वव्यापी 290; (सर्वभूतान्तरात्मा) 298
 सर्वशः 159
 सर्वसंशयाः 44
 सर्वसंस्थे 284
 सर्वमृक् 353
 सर्वस्पृते (ब्रह्मणे) 351
 सर्वस्य कामाय 206, 254
 सर्वस्य बशी 251, 371
 सर्वस्यात्मा 353
 सर्वस्याधिपतिः 251
 सर्वस्येशानः 251, 353, 371
 सर्वस्यैतस्यात्ता भवति 177
 सर्वाश्व कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति
 172
 सर्वा सावित्रीमन्वाह 274
 सर्वाङ्गानि 10
 सर्वाङ्गि 284
 सर्वाणि भूतानि 220, 221, 233; (सर्वे
 च कामाः) 160
 सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
 समुत्पद्यन्ते 79
 सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति 233, 234,
 235
 सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति
 67
 सर्वात्मानम् 291
 सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः 237
 सर्वा दिशो बलिमसौ हरन्ति 92
 सर्वाधिपत्यम् 295
 सर्वाननशिरोप्रीवः 290

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- सर्वानुभूः 211
सर्वान् कामान् समश्नुते 56
सर्वान्तरः 355
सर्वान् वा वः पृच्छामि 231
सर्वान् वेदाननुब्रवीत 279
सर्वापगत्वाय (उपासीत) 344
सर्वापरम् (धाम) 353, 354
सर्वापिः (प्राणे) 316
सर्वा भूतानि (अति इव) 370
सर्वाय स्वाहा 273
सर्वायुषम् 55
सर्वार्थेषु (चरति) 337
सर्वावितः (लोकस्य) 234
सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदं सर्वं भूयासम् 274
सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत 84
सर्वे (प्राणाः) 202, 237
सर्वे ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः 92
सर्वे देवाः 186
सर्वेन्द्रियगुणाभासम् 291
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् 291
सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः 14
सर्वेन्द्रियाणि 41, 173
सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते 164
सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति 315
सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः 222
सर्वे वा मां पृच्छत 231
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति 17
सर्वेश्वरः 48, 251
सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् 222
सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानः 92
सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिहिता वक्तव्याः 93
सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः 92
सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः 93
सर्वोपनिषद्विद्या 327
सर्वौषधम् 55, 272
सर्वौषधस्य 123
सर्षपात् 103
सलिलम् 385
सलिले (द्रष्टा) 244; (संनिविष्टः) 298
सलोकताम् 182, 197, 262, 263, 402
स लोकमागच्छति अशोकमहिमम् 261
सवनम् 104, 105
सवनस्य (तृतीयस्य) 375
सवनात् सविता 337
सवर्चसम् 53
सवशमत्स्येषु 319
स वा अपानोऽभवत् 471
स वा अयमात्माऽनन्तः 371
स वा अयमात्मा ब्रह्म 248
स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः 210
स वा उदानोऽभवत् 471
स वा उद्गता यो यजमानस्य मृत्युपाशान् 466
स वा एष आत्मा हृदि 163
स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा... 241
स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा 245
स वा एष एतेन देवेन चक्षुषा 172
स वा एष एवं पश्यन्... अतिवादी भवति 156
स वा एष एवं पश्यन्... स्वराद् भवति 158
स वा एष निरिन्द्रियो विसृकृतः... 278
स वा एष महानज आत्मा 253
स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु 251
स वाव प्राणोऽभवत् 471
स वाव व्यानोऽभवत् 471 -
स वाव समानोऽभवत् 471
स विजिज्ञासितव्यः 167
सविज्ञानः (भवति) 247
सवित् (i. e. एकवित् cp सकृत्) 351
सविता 82, 285; (सवनात्) 337, 338,
467
सविता वै देवः 337
सविता वै देवानां प्रसविता 447

श्रे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- सवितुः 123
 स विश्वसृजत 188
 स विश्वकृत् स हि सर्वस्थ कर्ता 250
 स वै दैवः प्राणः यः संचरंश्चासंचरंश्च 196
 स वै नैव रेमे 185
 स वै नो ब्रुहि याज्ञवल्क्य 232 235
 स वै वाचमेव प्रथमामत्यवदत् 180
 सव्यमंसम् 313
 सव्ये अक्षत् पुरुषः 322
 सव्येऽक्षिणि (अवस्थिता) 357
 स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः 215
 सशरीरः 171
 सशरीरस्य 171
 स शौद्रं वर्णमसृजत पुषणम् 189
 स श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् 189
 स सत्याभिसंधः सत्येनात्मानमन्तर्धाप्य 147
 स सदस्योनिमापयता (ते) 330
 स सधीचीः स विधुचीर्वसानः 458
 स समुद्र एव भवति 144
 स सर्वज्ञः सर्वमेवाधिर्वश 35
 स सर्वज्ञः सर्वो भवति 35
 स सर्वांश्च लोकानामाति 167, 172
 स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु...अन्नमत्ति 133
 ससृजे 196
 स स्त्रियं ससृजे 276
 सस्थूणम् 203
 स स्पर्शनातिग्राहेण गृहीतः 215
 सस्पृहः 330, 347
 सस्यमिव मर्थः पच्यते 12
 सस्यमिवाजायते पुनः 12
 स ह कामप्रश्नमेव वदे 237
 सह नावयं लोकः 448, 449, 451, 452
 सहमाना 103
 सह रेतो द्धावहै 279
 सह वसतः 315
 स ह वाव ब्रह्मा य एवं वेद 447
 सह शरीरे वसतः 316
 स ह शान्तहृदयः प्रववाज 169
 स ह शान्तहृदय एव विगोचनोऽसुराजगाम 168
 स ह षोडशशतं वर्षाणि जिजीव 462
 स ह समित्पाणिः पुनरेयाय 169, 170
 सहस्रं हैत आदित्यरश्मयः 424
 सहस्रधा (भिन्नः) 236, 242; (विपाटितः) 323, 362, 385, 396
 सहस्रपात् 290
 सहस्रपुत्राः (आसुः) 424
 सहस्रमेतस्यां वाचि दग्धः 198
 सहस्ररश्मिः 29; (शतधा वर्तमानः) 338
 सहस्रशः 41
 सहस्रशाखे 51
 सहस्रशीर्षा 290
 सहस्राक्षः 290
 सहस्राक्षरम् 385
 सहस्राक्षेण 338
 सहस्राणि 159; (विशति-) 159
 सहस्रैतु जरायुणा 280
 स हाह यशसां यशः 172
 स हि कर्ता 239
 स हि सुवर्गच्छति 444
 स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति 239
 स हैतज्जगाद् 433
 स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे 226
 स हैतावानास 185
 सहैव वाचा प्राणेन स्वरेण हिङ्कुर्वन्ति 456
 स हैषोऽस्तं नाम 431
 सहोत्क्रामतः 315, 316
 सांयमनम् (अग्निहोत्रम्) 307
 साक्षी 341
 साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च 298

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- सा गौरभवद्दृषभ इतरः 185
साङ्कृतीपुत्रः 281
साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् 298
साङ्गः (सतनुः) 433, 434, 466
साङ्गम् 466
सा चामश्च साम 413
सा चामश्चेति साम्नः सामत्वम् 182
सा चेदस्मै दद्यात् 277
सा चेदस्मै न दद्यात् 277
सा चेदस्मै नैव दद्यात् 277
साञ्जीवीपुत्रः 282
सात्त्विक—(मण्डल) 353
सात्यः (पुरुषः) 210
सात्यकीर्ताः (आहुः) 455
सात्ययज्ञयः 422
सा त्वं वीरत्वती भव 281
सा त्वमसि अमोऽहमिति 279, 414, 417
साधवः 108
साधानम् 203
साधारणम् 191
साधिष्ठम् 115
साधीय इति 366
साधु 15, 58, 83, 108, 109, 149,
152, 168
साधुः (साधुकारी) 248
साधुकारी साधुर्भवति 248
साधु कुर्याम् 262
साधुयुवा 57
साधूपचरेत् (तम्) 430
साध्याः 42, 99; (उत्तरतः उयन्ति) 354
साध्यानाम् 99
साध्वलंक्रतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा 168
साध्वेव प्रत्युक्तम् 418
साऽनेनोपसमाहिता प्राज्वाला 141
सा ब्रह्मेति होवाच 9
सा भावायित्री भावयितव्या भवति 66
साम 42, 50, 56, 60, 68, 72, 73,
76, 77; (पञ्चविधम्) 84, 85;
(सप्तविधम्) 86, 87, 182, 183,
198, 263, 336; (एव) 386;
(प्रायच्छत्) 387; (सर्वैर्लोकैः समः)
387; (स्वरः) 392; (यत्संयन्ति)
399; (एवोपास्महे) 406, 408;
(प्रजापतिः) 410; (तन्मनः) 413;
(स प्राणः) 413; (अब्रवीत्) 414;
(अध्याहितं तपति) 415; (अद्भ्यो
जातम्) 418; (यद्वाक्) 430, 458,
471
साम गायन् (अत्रायत) 458; (आस्ते) 60
सामतः 119; (भेषन्) 447
सामत्वम् 182
सामन् (Vedic locative) (अस्मिन्)
413
सामन्वी 407
सामपथः 382
सामभिः 36
साममयम् (उद्गाता) 308
सामवर्ण इति 471
सामवित् 387, 399, 405, 431, 432
साम विद्वान् 404
सामवेदः 38, 73, 96, 207, 232,
255, 348; (आदित्यात्) 446
सामवेदम् 104, 148, 149, 152
सामवेदस्य रसम् (स्वर) 377
सामवैर्यम् (प्रपद्य) 418
सामशिराः 305
सामश्रवा 3 इति 212
सामानि 31, 52, 96, 119, 140, 177;
(उद्गीथम्) 387; (उद्) 417
सामाहमस्मि ऋक् त्वम् 279
सामेति (उपासीत) 308
सामेति मा उपाध्वम् 410

श्ले 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- सामैव (भगवन्तः) 406
सामैव द्वितीयम् 410
साम्नः 77, 183; (आजिम्) 392; (असुः)
405; (शीणि) 415; (प्रतिम्) 437
साम्नः धियं विद्वान् 101
साम्नः सामत्वम् 410, 412, 413, 416,
469
साम्न उद्वीथो रसः 68
साम्ना (= साधुना) 83; (उद्गायत्) 454;
(आर्त्विज्यं कायेत्) 430
साम्नाऽवृत्तेन स्वर्गं लोकं प्रयातेति 388
साम्परायः 16
साम्पराये 15
साम्यम् 45
साम्यायुषः 462
साम्राज्याय 95
सायकायनः 257
सायको जानश्रुतेयः काण्ड्व्यः 460
सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽभिरभवत् 180
सायाहनि 366
सायुज्यत्वम् (Double abstraction)
343
सायुज्यम् 182, 197, 262, 263, 332,
333
सारणी (नाडी) 357
सारथिम् 19
सारथेः 19, 20
सार्गलः सपरिश्रयः 280
सार्धं समेत्य 469
सार्धं समैत् 410
सार्धम् 169
सार्पायम् (भ्रविष्ठार्धम्) सौम्यम् 341
सालज्यं संस्थानम् 302, 304
सालावृकेभ्यः 314
सा वा एषा देवता इनामि 179
सा वा एषा देवतैतासां पाप्मानं मृत्युम् 180
सावित्रीम् 264
सावित्र्या 335
सावित्र्या एव सलोकतां जयति 474
साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति 66
साहमस्मीत्यन्नवीत् 413
सा ह्येषा ब्रह्मासन्दीमारुह्य 472
सिंहः 143, 144, 302
सिकताः 174
सिकम् (रेतः) 421
सिञ्चति 42, 66, 117, 128
सितासिताः 347
सितासितैः (कर्मफलैः) 329, 330
सिद्धिः (तस्यैषा) 316
सिनीतः 15
सिनीवालि 279
सिन्धवः 42, 174
सिन्धुराजः (प्रजानाम्) 341
सिन्धुन् (सप्त) 397
सीमानम् 65
सीसम् 120
सीसेन लोहम् 120
सुकृतदुष्कृते (धुनुते) 303
सुकृतम् 57, 63, 164; (वृद्धक्ते) 276,
277
सुकृतरसम् (प्रविशति) 445
सुकृतस्य 19, 39, 40
सुकृते 40
सुकेशा 28, 36
सुखं लभते 157
सुखदुःखभाक् 343
सुखदुःखमोहसंज्ञम् 339
सुखदुःखहेतोः 283
सुखदुःखे 305, 313
सुखदुःखे भूतमात्रा 317
सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् 157
सुखम् 24, 25, 34, 157, 158;
(वर्णयितुं न शक्यते) 350

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

सुखमव्ययमरनुता इति 343	सुभृतः 22
सुखमव्ययमरनुते 350	सुमनाः 12
सुखमेव लब्ध्वा करोति 157	सुमानुषवित् 464
सुखेतेरेषु 283	सुमेधः (इति) 269
सुचरितानि 54	सुमेधाः 53
सुचित्तः शैलनः 388, 393	सुयज्ञाय शाण्डिल्याय 470
सुज्ञानाय 16	सुयमान् 438
सुज्ञेयम् 14	सुयुक्तः 333
सुतः 199	सुरभि 70, 419, 422
सुतेजाः (haplogy for सुततेजाः) 131, 133	सुराम् 129
सूत्राणि 207, 255	सुरूपात् 89
सुदक्षिणः 438; (क्षैमिः) 437	सुलोहिता 40
सुदत्तः पाराशर्यः 460, 470	सुवर् 51, 52, 61
सुदीप्तात् 41	सुवर्गेयाय (शक्त्या) 286
सुदूरे 45	सुवर्ग्येण 50
सुद्युम्न 326	सुवर्चसः 40
सुधन्वा आङ्गिरसः 217	सुवर्गः 76
सुधूम्रवर्णा 40	सुवर्णम् 107, 120, 183; (साम्नः) 404; (गम्यते) 404
सुधौतम् 287	सुवर्णमयेन वर्मणा 461
सुनिर्मलाम् 290	सुवर्णेन रजतम् 120, 447
सुनिश्चितार्थाः 47	सुवर्धतः 286
सुपथा 5, 266	सुवसनः 169
सुपर्णः (इन्द्रः) 217, 242	सुवसने 169
सुपर्णा 44, 292	सुवसनौ 168
सुतः 48, 166, 170, 201, 241, 242, 322, 357	सुविज्ञेयः 16
सुतम् (पुरुषम्) 323	सुवृष्टिः 153
सुतस्य (रेतः) 276	सुवेद् 7
सुतान् 240	सुशेवम् 358
सुतेषु 24	सुषिः 101, 102
सुप्रतिष्ठाक्षरम् 284	सुषुप्तः 202
सुभिक्षा 80	सुषुप्तम् 48
सुभूता 103	सुषुप्तस्थानः 48, 49
	सुषुप्ताख्या (नाडी) 343
	सुषौ (हृदयान्तर्गते) 357
	सुसमाहितम् (अनः) 245

श्लो 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372 शी 373-376 जै 377-474

- सुसमिद्धस्य (वेदिनः) 346
सुसीम (हृदयम्) 309
सुसूक्ष्मम् 38
सुहयः 122
सुहृत् (सर्वेभ्यः) 291
सुहोता 464
सुहृदाः 370
सुः (अहमस्य) 361
सुकरयोनिम् 128
सुक्तम् 435
सुक्ष्मः 328
सुक्ष्मतरम् 45
सुक्ष्मदर्शिभिः 20
सुक्ष्मया 20
सुक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरम् विभाति 45
सुक्ष्माणि 296
सुक्ष्मातिसूक्ष्मम् 293
सुक्ष्मैः (आत्मगुणैः) 297
सुचयसि 330
सूचीभिः (विभ्यन्ति) 368
सूच्या 385
सूत्रप्रामाण्यः (प्रतिकल्पन्ते) 246
सूत्रम् (वेत्थ) 220, 221
सूत्रयन्त्रेण (उद्धृत्य) 345
सूत्राणि 233, 348
सूत्रेण 142
सूत्राता 464
सूनुः 433
सूनुरूपो ह्येष सन्न सूनुः 433
सूनुताम् 12
सूयमानात् (सूर्यः) 337
सूरेः 286
सूर्य 4, 262
सूर्यः 22, 24, 25, 26, 29, 31, 42,
44, 57, 110, 113, 174, 187,
197, 336; (शश्वत् सूयमानात्) 337;
(आददात्यन्नम्) 340; (रश्मिभिः) 352
सूर्यद्वारेण 40; (ते विरजाः प्रयान्ति) 40
सूर्यम् 106, 385
सूर्यमण्डलम् 347
सूर्यराज्यम् (षोडशिना) 312
सूर्या अनु 398
सूर्याचन्द्रमसौ 154, 225
सूर्यात् (मयूखाः) 345
सूर्ये 36
सूर्यो भाति 298
सूर्यो योनिः कालस्य 341
सृङ्काम् 13, 16
सृजते 39; (आनन्दान्) 239; (विश्वम्)
292
सृजमानाम् 292
सृजै 62, 64
सृतिः (संचरणी) 236
सृती (द्वे) 269
सृप्तः (हृदयात्) 230
सृष्टाः 166; (वायौ) 311
सृष्टः 362
सृष्टम् (भुवनम्) 471
सृष्टानि 196
सृष्टिः 186
सृष्ट्याम् 186
सेतुः 19, 43, 164; (एषः) 251,
355
सेतुम् (अमृतस्य) 299
सेना 199
सेनाग्यः (रुद्रान्) 375
सेनाग्याः 373
सेयमेव प्राणमप्येति (वाक्) 431
सेवितव्यानि 54
सैतव-211
सैतवः 256
सैन्धवः 351

इ 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- सैन्धवखिल्यः 208
 सैन्धवघनः 255
 सैवर्क (अन्तर्गक्षिणि पुरुषः) 77
 सैषा ऋषीणां श्रीः 415
 सैषा क्षत्रस्य योनिः (यद्ब्रह्म) 188
 सैषा गन्धर्वाप्सरसां श्रीः 415
 सैषा गायत्री—परोरजासि प्रतिष्ठिता 264
 सैषा चतुर्विधा विहिता श्रीः 471
 सैषा देवानां श्रीः 415
 सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः 197
 सैषा प्राणे सर्वातिः 316
 सैषा ब्रह्मणोऽतिमृष्टिः 186
 सैषा विद्वतिर्नाम द्वाः 65
 सैषा विराड्नादी 111
 सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुः 64
 सोऽकामयत् 190; (जाया मे स्यादथ प्रजायेय)
 190, 409
 सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 230
 सोऽध्वनः पारमाप्नोति 20
 सोऽनुवीक्ष्य नान्यद्वात्मनोऽपश्यत् 184
 सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धीय 147
 सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः 167
 सोपानात् एव 438
 सोपानेनातिग्राहेण गृहीतः 215
 सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति 184
 सोम 323
 सोमः 42, 186, 188, 354
 सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 230
 सोमः पवत इति 448
 सोमः पवते 456
 सोमं राजानम् 272
 सोम एवाक्षमग्निरन्नादः 186
 सोमदेवत इति 230
 सोम बृहस्पती उद्गीथः 418
 सोमबृहस्पत्योः (साम) 418
 सोममध्ये हुताशनः 353
 सोमराज्यम् (उक्थेन) 352
 सोमलोकम् 36
 सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः प्राचीनयोग्यः 460
 सोमसंज्ञः (भूतात्मा) 339
 सोमसवनः 165
 सोमस्य 92
 सोमंशवः (उपस्तरणम्) 304
 सोमात् 42
 सोमाय स्वाहा 273
 सोमेन 99
 सोमोऽन्नम् 339
 सोमो राजा 125, 128, 199, 201, 271,
 320, 449
 सोम्य 34, 35, 37, 41, 42, 43, 112,
 135, 136, 137, 140, 141, 142,
 143, 144, 145
 सोम्याः 367
 सोऽयं वायुः परेण मृत्युम् 180
 सोऽयमग्निः परेण मृत्युम् 180
 सोऽयमात्माध्यक्षरमोकार एव 49
 सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां रसः 181
 सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः 179
 सोऽप्यति 106
 सोऽप्यत्यसोऽप्येति 106
 सोऽप्यन्तीम् (अभ्युक्षति) 280
 सोऽसावादित्यः परेण मृत्युम् 180
 सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युम् 180
 सोऽस्य परमो लोकः 242
 सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति 162
 सोऽस्यायमात्मा ... प्रतिधीयते 66
 सोऽहमस्मित्यग्रे व्याहरत् 184
 सोऽहं भगवः शोचामि 148
 सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति 156
 सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि 253
 सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि 241, 245,
 249

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 का 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि 148	स्तुन्वन्ति 30
सौकरायणः 257	स्तुन्वानः (क्रोधान्) (Read क्रोधम् ?)
सौक्ष्म्यत्वात् (Double abstraction)	353
341	स्तुवत इव 386
सौक्ष्म्यात् 329	स्तुवन्ति 353, 354, 355
सौम्य- 353	स्तूयमाने 446
सौर- 353	स्तृष्वीयाताम् 311
सौरः 335	स्तेनः 129, 130; (अस्तेनः) 243
सौरं द्वारम् 347	स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवंश्च 129
सौर्यामणिः 28	स्तेयम् 147
सौर्यामणी 34	स्तेयेन 314
सौवरः (पुरुषः) 209	स्तोकान् 373
स्कन्दः 159	स्तोतव्यः 349, 350
स्कन्दाति (रेतः) 276	स्तोत्राणि 183
स्कन्धाः 93	स्तोत्रियः 435
स्कन्धात् स्कन्धमनुसरति 356	स्तोत्रियाः 214
स्खलन्ति (इव) 369	स्तोभः 83
स्तनः 52	स्तोभेन 417
स्तनम् 191; (प्रयच्छति) 281	स्तोभौ (द्वौ) 391
स्तनयति 84, 89, 154, 174, 401	स्तोमः 435
स्तनयन्ति 368	स्तोमभागान् 447
स्तनयित्नुः 171, 209, 258	स्तोमभागानुमन्त्रः 447
स्तनयित्नुम् 387	स्तोमम् (प्रतिहारम्) 387
स्तनयित्नुरेव सविता 474	स्तोमम् (ददर्श) 436
स्तनयित्नुरेवेन्द्रः 227	स्तोममहत् 17
स्तनयित्नुौ पुरुषः 320	स्तोमवाच 407
स्तनाः (चत्वारः) 260	स्तोमो वा एष तस्य साम्नः 406
स्तनावभि 445	स्तोष्यति 214
स्तनौ 277	स्त्रियं स्वमेषु पर्यति 124
स्तनौ (वाक् च प्राणश्च) 464	स्त्रियः 162; (वृजते) 276
स्तब्धः 135, 289	स्त्रिय इति होवाच 228
स्तम्बशाखा 332	स्त्रियम् 9, 123, 124
स्तिमितमिव 370	स्त्रिया 89; (पूर्यते) 185; (प्रियया) 242
स्तीर्त्वा 278	स्त्रियाम् 66
स्तुतशाखाणाम् 446	स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः 89
स्तुतशस्त्रैः 105	स्त्रियो मधु नाश्नन्ति 415

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 नै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स्त्री 292, 296	स्थूणाम् (दिवस्तम्भनीम्) 385
स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः 474	स्थूलभुक् 48
स्त्रीनामानि 305	स्थूलानि 296; (पर्वाणि) 450
स्त्रीपुंनपुंसकेति 336	स्नायु—326
स्त्रीपुमांसौ 185	स्नाव 52, 231
स्त्रीप्रज्ञा (एव) 253	स्नावसु मृत्युपाशः 467
स्त्रीभिः 171; (सह मोदमानः) 240	स्नेहः 331
स्त्रीम् (प्राति) 89	स्नेहयोगात् 352
स्त्रीलोककामः 162	स्पन्दते 366
स्त्री सावित्री 474	स्पर्शन 296
स्त्री स्पैवाग्रे संचरन्ती 416	स्पर्शयितव्यम् 35
स्थण्डिले 123	स्पर्शाः 92, 93
स्थविष्ठः 139	स्पर्शान् 21
स्थाण्वे 123	स्पर्शानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
स्थाणुः (इव) 328	स्पृणाति 466, 467
स्थाणुम् 24; (अर्पयित्वा) 443	स्पृणुते 58
स्थाणुमन्येऽनु संयन्ति 24	स्पृणोति 52
स्थाणौ (शुष्के) 275	स्पृणोतु 51
स्थाता (मध्ये) 99	स्पृशतः 171
स्थानम् 33, 129, 240	स्पृशति (न) 247, 339
स्थानात् (अस्मात्) 205, 253	स्पृशते 34
स्थाने 239	स्पृशन्ति 166
स्थानेषु 296	स्पृष्टः (माम्) 249
स्थाप्य (समं शरीरम्) 286	स्पृष्टम् 65
स्थालीपाकादिभिः 352	स्पृष्टेः (स्पृष्टुः) 244
स्थालीपाकावृताज्यम् 279	स्पृष्ट्या 64
स्थावरम् 67	स्पृष्ट्या 35; (भवति) 340
स्थावरस्य (लोकस्य) 291	स्पृष्टुः (स्पृष्टेः) 244
स्थितं च यच्च 204	स्फटिक- 287
स्थिताः (हृदि) 248	स्फुरन्तम् 344
स्थिति 299	स्फुलिङ्गिनी 40
स्थितिरित्येनद्रुपासीत् 235	स्मयमानः 365
स्थिरः 328, 346	स्मर 4
स्थिरम् (स्नाव) 231, 344, 354	स्मरः 155, 159; (दैवः) 307
स्थिराम् 27	स्मरन् 171
स्थूणा 205	स्मरन्तः 155

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

- स्मरन्ति हैवास्य 307
 स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति 155
 स्मरेण 155; (वै पुत्रान् विजानाति) 155
 स्मरो वावाकाशाद् भूयान् 154
 स्मियानः 359
 स्मृतिः 67, 159, 348
 स्मृतिलम्भे 159; (सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः)
 159
 स्यन्दन्ते 42, 144, 225
 स्यन्दमानाः 37, 47
 स्यन्देरन् 378
 स्योनः (तनुवे) 463
 स्रक्तयः 103
 स्रक्षे 446
 स्रवन्त्यः 239
 स्रवेत् 144
 स्रष्टारम् (विश्वस्य) 293, 296
 स्रामः 169, 170
 स्राम्येण 170
 स्रुवः (औदुम्बरः) 275
 स्रुवेण 447
 स्रोतः (पञ्च—) 284
 स्रोतःसु 285
 स्रोतांसि 286
 स्वं लोकमदृष्ट्वा 189
 स्वं ह्यपीतो भवति 141
 स्वः 103, 104, 106
 स्वः स्वाहा 273, 274
 स्वकर्माभिः (संचरति) 295
 स्वगुणैः 283, 296
 स्वचित्तस्थम् (देवम्) 297
 स्वतन्त्रः 328; (स्वे माहिम्नि तिष्ठति) 346,
 354
 स्वतन्त्रम् 353
 स्वदेहम् (अरणिं कृत्वा) 285
 स्वधया (पितरः) 392
 स्वधर्मः 332
 स्वधर्मातिक्रमेण 332
 स्वधा 31
 स्वधाकारः 260; (पितरः) 260
 स्वधाम् 92; (पितृभ्यः) 92
 स्वधामानि 347
 स्वध्वर्युः 464
 स्वन्वती (तनूः) 336
 स्वन्तस्थः (अन्नमाति) 340
 स्वपन् 308
 स्वपन्तं पुरुषम् 461
 स्वपन्ति 34
 स्वपिता 359
 स्वपिति 34, 110, 141, 201, 433
 स्वपितृत्याचक्षते 34
 स्वप्नः (भूत्वा) 239; (इव) 332
 स्वप्नचारी च 357
 स्वप्ननिदर्शने 124
 स्वप्नम् 48, 166, 170; (न कंचन) 242;
 (न पश्यति) 315
 स्वप्नस्थानः 48, 49
 स्वप्नस्थानम् 239
 स्वप्नाः 65
 स्वप्नान् 34
 स्वप्नान्तम् 21, 141, 241; (मे सोम्य
 विजानीहि) 141
 स्वप्नान्तायैव 241
 स्वप्नान्ते 240, 245
 स्वप्ने 26, 34, 169, 241; (इव) 345
 स्वप्नेन 240
 स्वप्ने मनुष्यान् प्रविशसि 464
 स्वप्नेषु 124
 स्वप्न्यया (चरति) 202, 322
 स्वभावः 283
 स्वभावतः 298
 स्वभावम् (पचति) 295, 297

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- स्वम् 183
स्वमपीतो भवति 141
स्वमृतम् 53
स्वयं विहित्य 239
स्वयं ज्योतिः (पुरुषः) 239, 241
स्वयंधीराः (पण्डितं मन्यमानाः) 16, 40,
356
स्वयं निर्माय 239
स्वयमिदं मनोयुक्तम् 436
स्वयमु तत्र यत्रैनं विदुः 437
स्वयंभुवः 467
स्वयंभूः 3, 21
स्वयोनानुपशाभ्यति 349
स्वर् 93, 119, 336
स्वरः 50, 72, 77, 83, 183; (वाचि)
430, 455
स्वर इतीममाचक्षते 72
स्वर एतीति 456
स्वर एव प्रजाः 421
स्वरन् 74
स्वरपक्षं कृत्वा 443
स्वरम् 74; (मन्द्रम्) 357; (प्राविशन्)
390; (प्रायच्छत्) 392
स्वरवन्तम् 183
स्वरसंपन्नया 183
स्वरसौष्टवम् 287
स्वरस्य (घोषेण) 390
स्वरस्य का गतिरिति 78
स्वराः 92, 93
स्वराद् 158
स्वरिति (सामवेदात्) 446
स्वरिति प्रतिष्ठा 259, 260
स्वरीयुः 312
स्वरूपम् (नभसः) 356
स्वरेण 403
स्वर्गं लोकम् 77, 92, 163, 249 (यज-
मानाय) 92
स्वर्गं लोकमियाम 420, 426, 469
स्वर्गं वयं सामाभिसंस्थापयामः 78
स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म 469
स्वर्गः (लोकः) 399
स्वर्गकामः (जुहुयात्) 352
स्वर्गं गतानि स्वर्गं गमयन्ति 473
स्वर्गमु त्वा गमेयमिति 424, 425
स्वर्गलोकाः 13; (अमृतत्वं भजन्ते) 13
स्वर्गलोके (सोऽसत्) 412
स्वर्गसंस्तावम् 77; (हि साम) 78
स्वर्गस्य लोकस्य 102; (द्वारम्) 469
स्वर्गहेतुः (आदित्यः) 347
स्वर्गे 66
स्वर्गे लोके 13; (अविभ्यदास्ते) 443
स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति 13
स्वर्गे लोके सन्तं मृत्युरन्वेति 442
स्वर्गे लोके सन्धा दधाति 467
स्वर्ग्यः 14
स्वर्ग्यम् 13, 412
स्वर्ग्यस्य 355
स्वर्ग्यः 456
स्वर्ग्या ह्येषा मनीषा यद्वाक् 458
स्वसा 156
स्वसारः 162
स्वसा वै मम त्वमसि 416
स्वसृलोककामः 162
स्वसृहा 156; (वै त्वमसि) 156
स्वसो वै मम त्वम् 413
स्वस्ति 12, 43, 473
स्वस्ते दधामि 280
स्वस्थः 329
स्वस्त्रीयः 453
स्वाः (श्रेष्ठिनम्) 324
स्वाच्छरिात् 338
स्वातन्त्र्यम् 343

श्रे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

स्वाङ् 44, 67; (अक्षरम्) 421
स्वाङ्गुनि 339
स्वाङ्गुपरिग्रहः 339
स्वाङ्गुप्रवचने 53
स्वाङ्गुयाम् 82, 173, 301
स्वाङ्गुयात् 53
स्वानां श्रेष्ठः 181
स्वानाम् 121; (वसिष्ठः) 266
स्वाभाविकी (शक्तिः) 297
स्वाभाविके अर्थे 334
स्वारयन्ति (सप्तभिः) 376
स्वाराज्यम् 52, 98, 324, 352
स्वाराज्याय 95
स्वार्थे 334
स्वाश्वान्ये च 258
स्वाहा 51, 119, 123, 133, 134,
273, 280, 307
स्वाहाकारः 260, 387
स्विष्टं सुदुतं करोतु नः स्वाहा 280
स्वेदजानि 67
स्वेदते 137
स्वेदमानः 432
स्वेन ज्योतिषा 239
स्वेन भासा 239
स्वेन रूपेण 163, 171
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते 163; (निष्पद्यन्ते)
171
स्वे महिम्नि (तिष्ठति) 328, 346;
(तिष्ठमानम्) 353
स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नि 158
स्वैः (भुङ्क्ते) 324
स्वैरिणी 130
स्वैरी 130
स्वैर्भ्रैरनुपा कृतावा 407
ह
हंसः 23, 108, 113, 240, 284;
(लेलायते) 291; (एकः) 298, 338
349, 355, 363

हंसम् (शुचिम्) 351
हंसस्ते पादं वक्तव्येति 113
हंसाः 108
हतः 18
हनिष्यामः 373
हनुः 50
हन्त 24, 185, 205, 223, 253
हन्तकारः 260
हन्तकारं मनुष्याः 260
हन्त तमात्मानमन्विच्छामः 167
हन्त तिरोऽसानि 185
हन्ता 18
हन्ता ३ इति 437
हन्तानुपानमिति 79
हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति 178
हन्तास्मै (रेतसे) प्रतिष्ठां कल्पयानीति 276
हन्ति कर्म शुभाशुभम् 350
हन्ति पाप्मानं जहाति च 259, 260
हन्तेति चन्द्रमाः 437
हन्तोद्गीथे कथां वदामः 77
हन्त्यते 147, 161, 170
हन्त्यमानः (कर्तृभिः) 331
हन्त्यमानस्य 207, 255
हन्त्यमाने 18
हयः 175
हयाः 329
हयान् 19
हयो भूत्वा देवानवहत् 175
हरः 284
हरयः 211, 407
हरसा (उदजयत्) 392
हरामहे 301
हरिणम् 29
हर्षितः 292
हरितः कश्यपः 282
हरितवृणाभ्याम् 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 नै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- हरितम् 249
हरितस्पृशः 461
हरितस्य (लोहितस्य) 242
हरिनीलः 461
हरिश्चन्द्रः 326
हरी मे देवाश्वागायेति 466
हर्षशोकौ 17
हवामहे 294
हविः 63, 341; (ह्वयते) 352
हविष्मद्भिः 22
हविष्मन्तः 294
हव्यवाहने 39
हसति 105
हसो मे 457
हस्तगृहीतम् 147
हस्तम् (आहर) 216
हस्तयोः 60
हस्ताभ्यां हि कर्म करोति 215
हस्ताभ्यां कर्माणि आप्नोति 317
हस्ताभ्यां कर्माणि वेदेति वेद 473
हस्ताभ्याम् 186, 305; (न स्पृशेत्) 430
हस्तासः (सत) 375
हस्तिनः 67
हस्तिना 439
हस्तिहिरण्यं दासभार्यम् (महिमा) 158
हस्तिहिरण्यम् 158
हस्तीभूतः 265
हस्तीव विच्छाययति 242
हस्ते कृत्वा 224
हस्तौ 35; (एकायनम्) 207, 255;
(एकमङ्गम्) 317
हस्तौ नरकः 473
हस्तौ वै ग्रहः 215
हस्त्यृषभम् 233
हाङ्कारः 83
हाउकारः 83
हातुकामः 346
हारिद्रुमतः (गौतमः) 112
हारेत्वा 109
हाउवु 60
हास्तिहिरण्यस्य 270
हिंसा 331
हिसित्वा 188
हिंसीः (मा) 289
हिङ्कारिकतः (पशवः) 386, 401
हिङ्करोति 379; (अभ्येव तेन ऋन्दाति) 421;
(एवं विद्वान्) 466, 467
हिङ्कारः 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91; (प्राची दिक्) 398, 414
हिङ्कारभाजिनः 86; (अस्य साम्नः) 86
हिङ्कारम् (प्रायच्छन्) 386, 387, 388,
392
हिङ्कारस्य (एव) 442
हिङ्कागणाम् 443
हिङ्कारात् 379, 469
हिङ्कारेण 403, 417; (मिथुनं क्रियते) 456
हिङ्कारेण वज्रेणासुराननुदत् 425, 426
हिङ्कागे वा अस्य स इति 418
हिं कुर्यात् 311
हिं कुर्वन्ति 86, 374
हिङ्कृतमसि 274
हिङ्कियमाणमसि 274
हिं चक्रुः 82
हिततमम् (मनुष्याय) 313, 314
हिताः (नाड्यः) 236, 242
हिताः (हृदयस्य नाड्यः) 323
हिता नाम नाड्यः 202
हिनस्ति 39, 66, 188; (अनृतम्) 259
हिं भा इति हिङ्कुर्वन्ति 379
हिं भा ओवा 437
हिरण्मयः 52, 76; (पुरुषः) 240, 335,
370, 410

श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

हिरण्यम् 165	हुं भा इति ब्रह्मवर्चसकामस्य 443
हिरण्ययी अरणी 280	हुं भा ओं वाग् इति अष्टमे 465
हिरण्यये 44	हुं भा ओवा 378, 379, 459
हिरण्ययेन 4; (पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्)	हुं भा ओवा इति 421
4; (आण्डेन) 338; (पात्रेण) 265,	हुं भा ओवा इत्येतदेवोपगीतम् 443
351	हुं भा वो वा 469
हिरण्यये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् 44	हुमिति चन्द्रमाः 459
हिरण्ययौ (कुक्ष्यौ) 416	हुं मेत्याह 442
हिरण्यकेशः 76	हुस्सित्येव प्राचीः प्राश्वसन् 471
हिरण्यगर्भः 338, 355	हृतः (प्रतिश्रुणुयात्) 445
हिरण्यगर्भम् 289, 293	हृ (एकमक्षरम्) 258
हिरण्यदंष्ट्रः 111; (बभसोऽनसूरिः) 111	हृत्पुष्करे 335
हिरण्यदन्तो रपसो न सूनुः 433	हृत्वाशयः आल्लुकेयः महावृषः 460
हिरण्यनाभः 36	हृदन्तरात् 329
हिरण्यनिधिम् 163	हृदयं लोकः 228, 229
हिरण्यम् (अविकृतम्) 417, 418	हृदयं वै परमं ब्रह्म 235
हिरण्यमस्तृतं भव 310	हृदयं वै ब्रह्म 235
हिरण्यवर्णः (शकुनः) 349, 370	हृदयं वै सर्वेषां भूतानामायतनम् 235
हिरण्यवस्थात् 335	हृदयं वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा 235
हिरण्यरमथुः 76, 370	हृदय इति 230
हिरण्यस्य 129	हृदय इति होवाच 229, 230
हीनतरम् 40	हृदयग्रन्थिः 44
हीयते 33	हृदयं गार्हपत्यः 133
हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते 15	हृदयज्ञम् 149, 152
हुङ्कारः 83	हृदयम् 42, 44, 63, 67, 101, 133,
हुतम् 33, 39, 134, 135, 191, 233,	163; (एकायनम्) 207, 255, 258;
255; (आदित्यं गमयति) 352	(भद्रम्) 409
हुताशनः 353	हृदयमेव (अन्ववक्रामति) 246
हुत्वा (अग्नौ) 273	हृदयमेव सम्राट् 235
हुत्वोद्भृत्य प्राश्नाति 279	हृदयमेवायतनम् 235
हुम् 86	हृदयस्य 27, 101, 165, 166; (शोकान्)
हुमिति वायुम् 441	243; (अग्रम्) 247
हुं वागिति श्रीकामस्य 443	हृदयाग्रम् 385
हुं वो इति पशुकामस्य 443	हृदयात् 202; (ऊर्ध्वा) 236; (पुरीततम्)
हुंभा—459	323

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282 श्वे 283-300 कौ 301-324 मै 325-357 वा 358-363
छा 364-367 आ 368-372 शौ 373-376 जै 377-474

हृदयादधि जायसे 277, 310	हेमन् (loc.) 401
हृदयादायता (नाडी) 357	हेमन्तः 85, 90, 349; (निधनम्) 401
हृदये 27; (संनिविष्टः) 294; (यः) 342	हेमन्तम् (निधनम्) 387
हृदयेन हि रूपाणि जानाति 229	हेमन्ताशिशिरो 354
हृदयेन हि श्रद्धां जानाति 229	हेमन्तो निधनम् 85
हृदयेन हि सत्यं जानाति 230	हैमवतीम् (-उमाम्) 9
हृदये होव रेतः प्रतिष्ठितं भवति 230	हो 108
हृदये होव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति 229	होता 23, 118, 213, 214; (अश्वलः)
हृदये होव सत्यं प्रतिष्ठितं भवति 230	212, 308, 341, 446, 448
हृदये होव सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति 235	होतुर्वाऽऽज्ये गायेत् 437
हृदा 26; (मनीषा) 290, 294	होतृषदनात् 75
हृदा मनीषा मनसाभिकल्पः 26	होवत्विजाऽग्निना वाचा 213
हृदा पर्यन्ति मनसा विपश्चितः 457	होत्रा 286
हृदि 27, 33, 163; (स्थिताः) 248;	होत्राः (सप्त) 392
(संनिवेश्य) 286, 349, 350;	होत्रे 447
(संप्रयुक्तम्) 357	होमाः (सप्त) 42
हृदिस्थम् 294	होमीयम् 133
हृदि होष आत्मा 33	होऽपि 108
हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः 239	होष्यति 214
हृद्यम् 163	हो होऽपि भल्लाक्ष भल्लाक्ष 108
हृद्यमिति तस्माद्धृद्यम् 163	हृदः 302; (स एषः) 417
हृद्याकाशः 210	ह्राडुनयः 126; (विस्कुलिङ्गाः) 271
हेतुः 299	ह्रिया 54
	ह्रीः 192, 347

